

Зміст

Україна – поступ

Кононенко П. П. Українська національна ідея. Проблема методології.....7

Українознавство: теорія, методологія, практика

Даренська В. М. Українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна.....42

Україна – освіта

- Чупрій Л. В.** Національно-патріотичні та гуманітарні орієнтації української освіти.....51
- Довбня В. М.** Соціокультурна ідентичність як принцип філософії освіти Григорія Ващенка.....60
- Колчина І. Р., Байбаков Р. А.** Національна культура як чинник гуманітаризації освіти в Україні.....77
- Бабич Н. Д.** Педагогічний етикет і етика спілкування в сучасній школі України.....81
- Проскурова С. В.** Проблеми формування національної ідентичності у вищій школі.....88
- Калінічева Г. І.** Модернізаційний поступ системи вищої освіти України в контексті глобалізаційних викликів часу.....94
- Михайлюк В. О.** Роль посібника у формуванні культури професійного мовлення студентів вищих навчальних закладів.....106
- Іванцова О. П.** Рейтинговий контроль у модульній технології навчання.....113
- Доброносова Ю. Д.** Інноваційно-смісловий аспект реформування викладання філософських дисциплін у вищій школі.....127
- Волос О. В.** Внесок земств Херсонщини у справу підвищення кваліфікації народних учителів (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.).....134
- Фляк М. М.** Моральний характер національного шкільництва в Галичині в міжвоєнний період (1919-1939 рр.).....143
- Сокаль І. І.** Військові навчальні заклади України в умовах підготовки реформи військової освіти (1991–1992 рр.).....151
- Радевич-Винницький Я. К.** Лінгводидактичний аспект навчання української мови в ситуації двомовності.....157

Кратасюк Л. М. Теоретичні засади інтерактивних технологій на уроках української мови.....	176
Бикова Т. В. Українознавче наповнення курсу „Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття” за методичними посібниками для студентів-філологів вищих навчальних закладів освіти.....	183
Зеленчук Я. І. Культурна спадщина і традиційні знання гуцулів у регіональному компоненті змісту загальної середньої освіти.....	190
Сова М. О. Інтеграційні процеси в мистецькій освіті.....	198
Тополь О. В. Становлення вітчизняної соціальної науки й освіти.....	205
Гордієнко М. Г. Освітньо-пізнавальні та національно-патріотичні модуси політології.....	213

Україна – мова

Вакуленко Г. М., Клипа Н. І. Сленг у мовленні школярів та студентів.....	225
Панасюк Л. В. Українська та російська мови у виховних і навчальних закладах освіти Східного регіону України в 90-х рр. ХХ ст. (за матеріалами статистики).....	233
Кушнірова Л. В. Питання української мови і навчання її в доробку В.І. Масальського.....	246
Безмертна Н. С. Стилістичне функціонування антонімів у поезії Миколи Вінграновського.....	250

Україна – художня словесність, література

Ковалишин Л. В. Літературна творчість О. Кандиби-Ольжича у контексті українського національно-визвольного руху кінця 20–30-х рр. ХХ ст.	258
Клименко Н. М. Міфопоетика творчості О. Стефановича.....	270
Ярошно Л. І. Метафорична парадигма поезії Ліни Костенко – виразник національної самобутності української мови.....	276

Україна – культура, матеріальна і духовна

Ятищук О. В. Залишки язичництва в українському традиційному світогляді (на прикладі творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка).....	285
Вакульчук О. А. Українські нотні видання 20 – початку 30-х років ХХ століття з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як віддзеркалення діяльності музично-громадських об'єднань і творчості українських композиторів.....	295

Україна – історія

Гецко Ю. Ю. Цивілізаційний підхід в українській історичній науці.....	302
--	-----

Лебедева О. В. Проблема походження українського народу у дослідженнях М. Брайчевського, В. Петрова, В. Балушка та В. Барана.....	309
Герінбург О. В. Демографічна та етнографічна характеристика українського населення Херсонської губернії за матеріалами земських статистичних описів.....	327
Кондратюк К. К., Берест І. Р. Сучасна вітчизняна історіографія про Україну в роки Першої світової війни.....	333
Дацків І. Б. Дипломатія Української Народної Республіки в обороні державності у період Директорії.....	346
Лотоцька О. П. Роль громадських організацій Галичини в діяльності українського кооперативного молочарства в міжвоєнній Польщі (20–30-ті роки ХХ ст.).....	356
Малюга В. М. Формування антинацистської позиції в інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН у 1941–1942 рр.	363
Фігурний Ю. С. Зародження, створення і збройна боротьба Української повстанської армії за відновлення Самостійної Соборної Української Держави (міфи та реалії).....	374
Боднарчук Ю. Ю. Погіршення економічного становища українських родин внаслідок депортації з території Польщі в УРСР (1944–1946 рр.).....	392
Федотова О. О. Карпатське населення під кутом зору радянської цензури (70-ті рр. ХХ ст.).....	397

Україна – філософія

Кононенко Т. П. Спадщина Г. Сковороди на рівні контамінації віри, філософії та мистецтва.....	402
Чорний В. С. Причини занепаду України та чинники її відродження у творчості українських мислителів XVIII–XIX століття.....	412

Україна – релігія

Ореховський В. О. Флорентійська унія 1439 року та православна церква в Україні.....	421
--	-----

Україна – природа, екологія, валеологія

Коротя-Ковальська В. П. Здоров'я дитини як національна цінність українського етносу в українознавстві.....	429
Димань Т. М. Екотрофологія – нова система екологічних знань про збереження здоров'я нації.....	438

Україна – право

Малютіна І. П. Звичаєве право українців в історико-етнологічних дослідженнях XVIII – XIX ст.	442
--	-----

Україна – військо

Печенюк І. С. Розвиток системи комплектування особовим складом
військових формувань: історичний аналіз.....457

Україна – наука

Чирков О. А. Формування і розвиток української антропології
(фізичної) у зв'язку з українознавством.....472

Україна – ментальність, доля, історична місія

Сніжко В. В., Федоренко О. А. Просторова візія української
геополітики.....481

Луценко А. В. Витоки української геополітики та особливості
її розвитку.....488

**Україна – національні меншини,
міжетнічні взаємини**

Скляр В. М. Херсонська область: етнічний склад населення
(1989-2001 рр.).....496

Відомості про авторів.....506

УКРАЇНА – ПОСТУП

Кононенко П.П. (Київ)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ. ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ¹

У жовтні 2008 року Інститут українознавства МОНУ проводить Міжнародну конференцію «Українознавство: новий етап розвитку, нові проблеми, нові критерії та рівні». В руслі цієї парадигми і досліджується питання: українська національна ідея. Дослідження складається з двох частин: 1. Зародження ідеї, шлях, сутність; 2. Доля, перспективи.

2. Доля. Перспективи

VIII

Національна ідея генетично запліднюється іще у філософії та вірі **роду**, котрий тяжіє до таких універсальніших єдностей, як плем'я і **етнос**, при цьому родове начало еволюціонує в **етнічне**, а згодом – в **національне**.

Цілком очевидно, що до вічних категорій відносяться рід і етнос, а найуніверсальнішою формою – феноменом єдності – стає **нація**, бо вона генерує в собі ідею людини, «модель» суспільства у їхній єдності з природою, мовою, культурою, вірою, філософією; універсальність всієї життєдіяльності і всередині нації, і в її співвіднесенні з пам'яттю історії, міжнародним досвідом та виконанням власної (визначеної трансцендентно) історичної місії.

Закономірно, що вершиною духовного саморозвитку (в ланцюгу народна самосвідомість – мова – вірування – фольклор – міфологія – літописання – історіософія – народне право – мистецтво – філософія) української нації стає життєтворчість Григорія Сковороди як синтез самосвідомості і

¹ Продовження. Початок у томі XIX.

самовідтворення (як системи) та самореалізації українства, яке домінує цілісного самобуття і самосвідомості мало: пізнання Всесвіту, Природи як усієї цілісної матеріально-духовної сутності Макросвіту; самопізнання Людини (мікросвіту) як питомої краплини безмежного океану; реалізації того пізнання й самопізнання у Слові і Ділі всіх внутрішніх енергій та волі до життя, добра, краси і вічності, вершиною чого, як і для авторів «Велесової книги», «Літопису Аскольда», «Повісті минулих літ», «Галицько-Волинського», Густинського та «козацьких» літописів, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та митрополита Іларіона, Чернігівської філософсько-релігійної школи Л.Барановича, К.Транквіліона-Ставровецького, Д.Туптала, історичних пісень та народних дум, «отця вольності» Богдана Хмельницького, є ідеал свободи і суверенітету (внутрішнього і зовнішнього). А в цьому зв'язку – метод самопізнання, самоідентифікації та самоутвердження (в образі нової – «внутрішньої» – людини).

При цьому важливо, що Природа і Батьківщина для Г.Сковороди – це не тільки єдина й оригінальна система фізичних тіл та явищ, а **Терен** – метафізичне та етнопсихічне коло цілісного саморозвитку у вічності (що переконливо показано у працях В.Сніжка («Нариси з психоетнічної екології України»), Т.Кононенка («Г.С. Сковорода – приятель мудрості українського Терену»), «Ідейні настанови Григорія Сковороди в методологічній культурі нової філософії»), «Парадигмальні виміри історично-філософського дослідження. Трансформація принципів»), В.Крисаченка («Світоглядна парадигма ХХ ст.: український внесок»)¹.

Отже, предтечі розглядали національну ідею через аналіз і окремих її проявів (форм як граней кристала, кольорів веселки), але всю сутність ідеї не зводили до тих окремих «граней» і «кольорів», часткове – до цілого (що нині стало мало не нормою), не членували цілісної сутності як універсальної системи.

Національна ідея мислилась як **концепція** єдності сформованих у цілісному часопросторі буття-свідомості народу концептів: почуттів, мислення, життєдіяння, світосприйняття і світорозуміння, аналізу, уявлення і пророцтва, свідомого й підсвідомого, предметно-досвідного діяння і творчості, зведення й функціонування Дому-Храму, що стоїть на Землі, а задивлений в Небо, – у світлі етно-природного та гуманістичного ідеалу. Як синтез воль усіх окремих членів суспільства, психічно-вольових настанов і устремлінь, спрямованих до одного центру – до Серця як світового Розуму (й Ладу). І тому до феномена Я – самобуття етнонації, існуючої в безкінечному процесі руху від початкових (людина – сім'я – рід) до найвищих, найдовершеніших Форм Буття – Свідомості, питомою клітиною яких є Нація.

У громадянському житті національна ідея поставала як енергія єдиної, природної материзни, волі і психіки, самосвідомості, самовідтворюваності й вічності нації – в житті як людино-, родо-, етно- та **українознавство** – у мисленні (для М. Максимовича, І.Франка, Б.Грінченка, М.Грушевського, В.Вернадського, С.Єфремова, Г.Вашенка, Д.Донцова – як «політика і філософія держави»).

¹ Українознавство. – 2003. – № 1 (6); Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV; Українознавство. – 2008. – № 1.

«Сиджу і списую Сковороду», – зазначав Т.Шевченко, маючи на увазі не писарський процес, а мислительно-образний, творчий, світоглядно-етичний, що спонукало великого аналітика-митця й пророка звертатися не лише до мертвих (віджилих поколінь) і живих, а й ненароджених – тих, що (як «мертві душі» М.Гоголя, «кирпогнучокишенкови» самого Т.Шевченка) ходили по українському Терену, однак українцями, життє- і духо-, мово-, культуро- та державотворцями не були.

Т.Шевченко не міг народити націю (це – процес тривалий у часопросторі), а розбудити – міг і розбудив; тому зміцнив її у внутрішній приглушеній енергії – філософії та вірі у своє самодостатнє, велике призначення й тим натхнув на нове піднесення енергії тих, хто був дрімаючим вулканом-нацією і кому заповідав: «Обніміться, брати мої, молю вас, благаю», бо лише «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», тому «Борітеся – поборете!». І хоч українську націю і в майбутньому постійно терзали й розпаювали на шматки Російська та Австро-Угорська імперії, інші сусіди, духовно труїли й розстрілювали, обезголовлювали на рівні еліти, винародовлювали етнічною мішаниною, демографічною деетнізацією, нищили геноцидами і чорнобильями, інформаційними блокадами й фальсифікаціями, вбивали самосвідомість «інтернаціоналістсько-інтерглобалізаційними» ідеологемами та провокаціями, – вона, українська [етно] нація завжди була (хай і дрімаючою, у вулканічній зачасності), є (і в закордонних широтах) і буде. Бо наснажена нездоланною (у тому числі й трансцендентною) енергією та свідомістю своєї органічної цілісності зі Всесвітом і Вселюдством, вагомості активної місії в розвитку загальнолюдської цивілізації і культури.

ІХ

«Людство стоїть на порозі третього тисячоліття. З чим ми увійдемо в нього, – ставить питання В.Крисаченко, – і чи увійдемо взагалі? Яке майбутнє очікує людство і кожного з жителів Землі?»¹.

Таку проблему актуалізує XXI ст. в системі Природа – Людина (Людство) – Цивілізація – Екологія (природи й душі людини). І не тільки у сфері практичної діяльності, а й у сфері мислення, у тому числі – у сфері теоретичного (аналітично-системного) мислення, що на перший план висуває, як наголошує Т.Кононенко, проблему «парадигмальних вимірів історико-філософського дослідження. Трансформації принципів».

«Сучасне середовище історико-філософських досліджень в Україні, – пише він, – перебуває на порозі кардинальних змін, які в історії розвитку наук отримали назву «наукової революції»², або – проблеми нового типу світоглядно-мислительної парадигми, відповідної викликам XXI ст.

Трансформації принципів має зазнати й теорія пізнання національної ідеї, її кореляція відповідно до нових знань та сцієнтичного розуміння і трактування, а також адекватної практиці інтерпретації.

Тому ще раз зупинимось на еволюції принципів та рисах теорії і практики української національної ідеї до Григорія Сковороди і Т.Шевченка. Це тим важливіше, що XXI ст. оголило прикру реальність: ми й досі недостатньо знаємо

¹ Крисаченко В. Світоглядна парадигма XX ст.: український внесок // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 76.

² Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 72-75.

еволюцію Буття – Свідомості – Самосвідомості нашого народу і особливо – у їх праглибинах. Це фіксується у книзі «Державницька Ідея Давньої Руси-України» (К.: Смолоскип, 2007) Р.Іванченко, і на рівні історичної факто- та історіографії й історіософії, зокрема – в плані наукового показу праплемен і державних утворень на Терені історично давньої Української землі (у тому числі й слов'ян загалом і українських праслов'ян зокрема, гунів і готів, скіфів і сарматів, кельтів (галлів) і навіть русів; більше того – племен і їх шляху до єдності чи до повної диференціації в Київській Русі (розділ «Навколо Кия, Києва і Київської держави»)).

Причина – в недостатній вивченості (а то й свідомому перекрученні) реальних процесів, фактів, ідей, особливо в глибинах життєдіяльності праукраїнських племен на нашій землі до IX ст. нової ери, надто – у воістину лукаво побудованих лабіринтах наукової та антинаукової методології.

В основі цього – і цілеспрямоване маніпулювання відомими фактами в інтересах московської держави (месіанської ідеї про її особливу, домінуючу, загальнолюдську роль з її ідеологічним ядром: Москва – не місто, держава чи народ, а феномен, покликаний вказувати шлях і форми розвитку всім іншим народам, кладучи в основу: не «я – де є Росія», а «де я – там і Росія», а тому практично усуваються національні критерії і межі свого буття та підносяться на щит ідеї фіх постулати політичного космополітизму й «інтернаціоналізму» до XX ст. включно й «інтерглобалізму» на сучасному етапі) та інших окупаційних імперій-сусідів, котрі завжди діяли в своїх інтересах. І особливо вагомим чинником – причиною незадовільного стану вивчення та інтерпретації і сутності, і джерел та етапів розвитку національної ідеї стала методологія підходу й критеріїв пошуку та розкриття сутнісних граней проблеми.

Кореневим знову стає конструювання схем еволюції, а не виведення їх внаслідок всебічного вивчення реальних процесів (зокрема: коли археологи й археографи бачать сферу лише своїх професійних меж дослідження; геологи, петрографи – лише своїх; антропологи – своїх; космологи і географи – своїх; релігієзнавці, культурологи, мовознавці, філософи – своїх; політологи, психологи, демографи – своїх), на жаль, мало дотичних до інших, навіть органічно суміжних чи й прямо перехресних та органічно споріднених.

Так, дослідники праісторії (зокрема Мезенської стоянки, Кам'яної Могили, трипільської культури, цивілізаційно-культурних феноменів і формацій пізніших епох Сходу, Півночі, Півдня України) настійливо зазначають: необхідна інша парадигма мислення й методології та методики шукання і висвітлення істини і, передусім, – не диференційованого, а комплексного, системного, наукового дослїду, аналізу, сциентизму, а відтак і прогнозу, а то й пророцтва щодо грядущого. Бо ми нерідко послуговуємося більше романтично-патріотичними візіями щодо минулого у його цілісності, ніж науковими принципами, оскільки не використовуємо належним чином не тільки здобутків вітчизняного й зарубіжного історієзнавства, а й методів археологічних, лінгвістичних, антропологічних, етнопсихологічних, релігійно- і культурологічних аж до медієвістичних та технологічних, порівняльно-аналітичних, оскільки нам бракує і знань, і технологій, а то й бажань займатися реальними артефактами та свідченнями світової науки. Наслідок – «відкриття» навіть цілих держав, які мають докорінно змінити уявлення про реальну картину й перспективу світу. Гіпотези оголошуються аксіомами.

А тим часом не тільки санскрит, як те показує С.І. Наливайко, а й реальне земле-, природо- та етнознавство розкривають свої секрети в дивовижно переконливій і, дійсно, навіть романтично-заманливій, однак опанованій нами лише частково формі. Особливо коли йдеться про джерелознавство (а це пам'ятки і писемної, як показує Я.Калакура («Українське джерелознавство»), і матеріальної культури) зарубіжне та вітчизняне найдавніших часів.

У видавництві «Софія-Оранта» 2007 р. вийшла книга «Образ України у світовій культурі: природні та духовні виміри» В.Крисаченка. «Основний зміст антології, – зазначає авторитетний дослідник, – визначається її темою: природа і людність України в пам'ятках *світової* і *національної* культури». В ній – принципово новий підхід і за метою, характером, а відтак і за методом, масштабами дослідження: оприлюднюються джерела від найдавніших закордонних згадок про людність української землі до пам'яток природокористування від Ярослава Мудрого, часу Гетьманщини та праць Д.Яворницького, Є.Чикаленка, М.Шарлеманя, Є.Лавренка і, звичайно ж, В.Вернадського.

Зрозуміло, що це незмірно розширює часові межі бачення не лише процесу розвитку, а й мислительного часопростору. «Характер текстів визначається, – наголошує В.Крисаченко, – насамперед сучасним тлумаченням самого відношення «людина – довкілля»... Тексти підбиралися, виходячи з критерію, наскільки вони стосуються тієї геополітичної реальності, котра нині іменується Україною, і наскільки вони висвітлюють взаємини людини з довкіллям. Інакше кажучи, всім іншим можливим критеріям – мовним, політичним, етнічним, релігійним, антропологічним тощо, укладач віддав перевагу показнику субстанційному, земному».

Мета визначила спосіб і метод висвітлення образу України. «За ним відокремлювалися джерела, які містять інформацію саме про цю землю», – зазначає далі В.Крисаченко. Але ті окремі факти вицлюються з величезного огрому світового процесу – країн Єгипту і Греції, Скіфії та Сарматії, Риму й держав усієї Європи. Як наслідок – широка, багатоаспектна, різноджерельна, але однонапрямна панорама, бо її серцевиною постає Україна – її земля, людність, культура, незмінна у віках суб'єктність і загальнолюдська роль та місія.

Системний, цілісний аналіз дає змогу бачити Україну зсередини і зовні, а тим самим – простежити, як часом у суперечливому, важкому, драматичному, а то й трагічному наслідками процесі формувалася домінанта української етнородовності, закономірно скристалізована в етно-національну ідею: філософію Буття, свідомості, життя і смерті, добра і зла, рабства й свободи, світової ролі й місії, зрештою – сутності людини й етносу та нації. Подібну ретроспективу розгортає і праця «Історія Криму від найдавніших часів до кінця XVIII ст.» В.Крисаченка.

Здавалося б – вузьчі межі дослідження у працях «Духовна культура українців Буковини», «Етнографія Буковини» Г.Кожолянка, «Кам'яні старожитності Космача» та «Терношорське скельне святилище в Карпатах» М.Кугутяка. Проте вирішує долю праці знову точка зору дослідника: він, подібно автору праць «Нариси з психоетнічної екології України», «Шлях», «Брама» В.Сніжку, прагне відкрити таємниці нашого Буття в світовому процесі як категорії єдності часопростору і почуттів, релігії та філософії, етики і життєтворчості на матеріалі, здавалося б, абсолютно недостатньому для широких узагальнень – скельних святилищ на Терені Гуцульщини.

Однак згадані автори знову вирішують принципи методології і методу: «Дослідження культових каменів становить складну наукову проблему, адже вони є специфічними видами пам'яток. Їхнє вивчення потребує нової **комплексної** методики досліджень, яка поєднувала б порівняльно-типологічні підходи зі спеціальним інструментарієм різних наук, враховувала б особливості кожного конкретного об'єкта зокрема. Етнокультурна, часова, функціональна, технологічна інтерпретація пам'ятки неможлива без ґрунтовних археологічних, етнографічних, топонімічних, петрогліфічних, епіграфічних, фольклорних досліджень»¹. Ось чому М.Кугутяк, як і Г.Кожолянка, глибоко студіює праці вітчизняних і зарубіжних дослідників (минулого і сучасності), враховує реальність не лише самих скельних святилищ, а й природного середовища, культових, знаково-мистецьких знань і символів, дослідження подібних історіографічних зарубіжних пам'яток, – і тоді постає і матеріальна, і духовна та духовна характеристики дивовижно відкритих і таємничих святих далекого минулого, підводячи від окремого (кам'яних старожитностей Космача та, зокрема, Лисини Космацької, Каменя Довбуша, Греготу, Говерли) до найширших узагальнень стосовно еволюції не лише гуцулів (галичан, буковинців, закарпатців) в історії українського етносу та нації, а й самих етносу та нації.

Виходить, що й «каміння» говорить та здатне розкривати глибини нашого вірування й світогляду, природознавства й космології, виключно праукраїнських і типологічно вселюдських напрямків генези народів, у даному разі – Єгипту, Греції й Риму, шумерів і галлів та кельтів, прикарпатців та британських платан. Яскравий доказ тому – малюнки астрономічних «обсерваторій» вітчизняного святилища на Лисині Космацькій та в Стоунгенджі: вони відбивають типологію і рівень пізнання й Всесвіту, і Землі, а також, що особливо важливо, прямий зв'язок між еволюцією природи, людського життя, віри і знання та внутрішньої природи етносу.

Подібно до В.Вернадського, В.Даниленка, В.Барана (про витоки, походження українського народу), В.Сніжка, Г.Кожолянка, В.Крисаченка, С.Наливайка дослідники виявляють: у виникненні та розвитку самосвідомості етносу (згодом – нації) відіграють роль і трансцендентні чинники, однак особливу роль – щодалі, то все відчутніше – відіграє природа з її системою вірувань, мова, культура (комплекс традицій), держава. Надто вагомою, найперше, постає коренево-символічна реальність – природа. Вона являє собою феномен сутності як метафізичної, так і живої – говорящо-психічної, духовної та етнотворчої. Саме природа творить Терен – окрему біопсихічну субстанцію в системі Ойкумени, що в безмежжі всесвіту зумовлює і симфонічність з усією безмежністю світобудови, і самодостатність та суверенність цієї частини космічно-земної цілісності, а разом з тим і відповідної їй родо-етно-національної трансцендентності. Еволюція зумовлює формування нероздільності певної людини (роду) і певної природи. Відчуття єдності між ними насажує енергією розвитку; а розрив сигналізує перспективу взаємодичуженості й розпаду, часом й неминучою загибелі етносу (а їх загинуло тисячі).

Паралельні дослідження показують: зміни в екосистемі викликають відповідні зміни не лише в Бутті, а й у Свідомості людей. Подібно до того

¹ Кугутяк М. Терношорське скельне святилище в Карпатах. – Івано-Франківськ: Лілея, 2007. – С. 8.

система духу етносу (роду, нації) зумовлює і долю природи: вони можуть називатися загрозливого збідніння, а то й катастроф.

На західних землях українського терену постає свідком 500-тисячної часопросторової культурно-цивілізаційної форми існування стоянка Королеве. Неподалік – знак того, що на нашій території знаходиться центр Європи. А паралельні дослідження Мезенської стоянки і Космачівських матеріально-духовних святинь, яким по 20 тисяч років, як і Кам'яної Могили, трипільської культури, пізніших формацій, незаперечно свідчать, що сюди сходилися до нашої землі магістралі з усіх широт світу, і звідси ж – у безмежний світ; магістралі віри й світогляду, освіти й науки, духовно-культурного осягнення сутності всіх форм буття. Саме природа породжує Богів і Героїв, ідеали добра і зла, гармонії чи дисгармонії душі людини (Білобога і Чорнобога), ідеал гармонії суспільного життя, закону і права.

Природа породила й ідею (еліксир життя) етносу (а згодом – нації): його характеру й долі, окремішності і зв'язаності з іншими, тієї могутньої енергії самопізнання й самотворення, яку називаємо ідеєю самостійності, патріотизмом.

Нині український етнос є реальністю всієї планети, але без рідної природи він асимілюється обставинами й усе більше втрачає питомі біопсихічні, мовно-культурні орієнтації та риси. Природа – Земля і Небо, тварини й рослини, ріки, моря і гори, наземні й підземні простори, заселені живими організмами, наділеними дивовижною силою пристосування завдяки не лише відчуттям, інстинктам, а й розуму, сконцентрованому досвіду мільйонів років, закодованих на вічність, безсмертя, зумовлює і зміст існування живої субстанції (у тому числі вселюдства, етносів, людей) та безмежно різноманітних форм життя (поселень, знарядь і культури виробництва та праці, зброї, засобів пересування, навіть систем інформатики, літаків, машин, кіберсистем), у тому числі людських популяцій та громадсько-державних утворень, культури й мистецтва народів. Природа породжує й мову етносів, мову полів і лісів, річок, морів і гір, земних і небесних широт, каміння й курганів, форм праці та культури й мистецтва.

Мова – це її внутрішній лад, зумовлений і структурними змінами самої мови, і структурою природи: вона породжує певний тип світосприйняття і світорозуміння, релігії, філософії, мистецтва. Природа Африки чи Ісландії, гір, низин чи пустель може породити лише відповідну їм мову. Не гіршу чи кращу за інші, а саме – відповідну. Природа диктує і духовні потяги та інтереси. Євреї будували Вавилонську башту, китайці – стіну, а українці – Змієві вали. Є мистецтво по-своєму одногранне. Українська природа – універсальна: звідси й універсалізм праці, інтересів та характерів людей, обрядових і календарних мистецтв – як синтезу елементів мелосу, живопису, музики, театрального дійства («А ми просо сіяли», «Лісова пісня»), архітектури й гімнів, поезії, комедії, драми, лірики й епосу в органічній сув'язі з елементами релігії і філософії, пересторог і пророцтв. А як наслідок – фізичної структури, біопсихіки, ментальності українського етносу, як і відповідної йому державно-правової структури.

Ще з найдавніших епох українське звичаєве й державне право ґрунтувалося на врахуванні особливостей землеробства і «поля» з їх нахилом то до упорядкованої осілості й вірності заповітам богів (природи) і батьків, то до сваволі кочовиків (образно – Каїнів і Авелів), а відтак – державна структура у формі єдності гілок: віче, князя і боярської думи (і так аж до Гетьманщини XVII й початку XX ст., як і нині, коли маємо Президента, уряд, Верховну Раду з

народними ідеалами рівності, справедливості, демократії, безмежної – аж до сваволи – свободи).

В українській природі характерів нероздільні аналітичні й художньо-образні начала, симфонізм, раціоналізм і філософічність, елегійність і героїка, сентименталізм і жорсткий прагматизм, корисність і краса. А найвищий ідеал – суверенітет і свобода людини та Батьківщини. Він визначав зміст та лад фольклору й билин, казок про зміїв і богоборців та історичних пісень і народних дум, літописів і релігійних статутів, зрештою – національно-визвольних революцій, козацьких діянь і літописів, гайдамацьких повстань¹ та безприкладних жертвностію подвигів героїв УПА, «Конституції» Пилипа Орлика та «Кобзаря» Тараса Шевченка, – усіх тих чинників, що й сформували упродовж тисячоліть українську етно-національну ідею.

Х

Ось цей весь комплекс історичної практики та духовно-мислительної діяльності поколінь і знайшов найповніший вияв та вираз у діяннях Богдана Хмельницького та у слові геніального речника народу, симфоніста й універсаліста Григорія Сковороди, а згодом – у діяннях і творчості Івана Мазепи й Пилипа Орлика, Івана Котляревського і Тараса Шевченка, Михайла Максимовича і Миколи Костомарова, Маркіяна Шашкевича, Михайла Драгоманова й Пантелеймона Куліша, Бориса Грінченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, Миколи Міхновського і Володимира Вернадського, Симона Петлюри і Володимира Винниченка, Івана Огієнка і Андрія Шептицького та їх послідовників.

Сам Г.Сковорода визначив код своєї життєтворчості як єдність Макросвіту (Природи), Мікросвіту (Людини) і Біблії (Слова). З огляду на фіксацію Біблії, Г.Сковорода оголошували речником «опіуму для народу». Але то була кричуща вигадка: видатний філософ, поет, народний педагог не був поборником релігійного світобачення в його вузькоконфесійному наповненні, а тим паче фанатизмі. Конкретно щодо реальної Біблії, то він захоплювався в ній жертвною долею та етикою Христа, ревним же пропагандистам її, які пропонували Г.Сковороді стати «стовпом віри і церкви», іронічно-саркастично відповідав: «Хватить і вас, стовпів неотесаних».

Г.Сковорода був сином козацького стану і речником його оновлюючої людини, суспільство, державу ідеології. Не випадково писав: «А мій жереб з голяками да Бог мудрості вділив» і підносив хвалу «отцю вольності» Богдану Хмельницькому. Глибоко народний мислитель, він увібрав у душу скрижалі багатовікової етно-національної життєтворчості, у тому числі й духовної та духовної. І тому був, як і все українство, не правовірним язичником, а пантеїстом, прибічником космічно-гуманістичної концепції світу, людини, прогресу; не засліпленим одномірною «правдою» християнином, а виразником світової (насамперед – європейської, яку добре знав) просвітительської традиції та новочасної світоглядної парадигми, яка в центр діяльності розуму й серця ставила людину і націю, природу і мову, пізнання й самопізнання в ім'я виховання – творення нової («внутрішньої») людини, яка в центр життєдіяльності ставить енергію Сонця-Серця.

¹ Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк: НТШ, 1973.

Розум (раціо) аналізує і диференціює; серце – симфонізує і через інтелект інтегрує почуття й помисли, диктує енергію людяності та волелюбності, правди, справедливості, осягнення істини та ідеалу щастя. Лев Толстой не випадково поставив Григорія Сковороду в число 13 найвидатніших філософів-педагогів: український мислитель враховував усі світові виховні концепції і тенденції і в дусі тих інновацій розвивав воїстину українську гуманістичну парадигму. Його філософія була спрямована на самопізнання й самотворення новочасної української нації, деміургом і наріжним каменем світогляду та волевияву якої стало козацтво – носій національно-державницької ідеології та єдності усіх верств суспільства.

Історія невіддільна: віче завжди було волевиявом голосу суспільства, але, коли на чолі держави стояли сильні, талановиті вожді (князі чи гетьмани), була сильною і Україна. Приходили галасливі псевдодемосфени – і вона руйнувалася. Тому ще із часів Київсько-руської держави серцевиною державницької ідеї була ідея **єдності** всіх сил суспільства, у цей час – молодій нації. Г.Сковорода поставив в основу ідеалу єдність на рівні душі (серця), яку підносила вся багатотисячова традиція, яскраво виражена ще Володимиром Мономахом у «Поученні дітям».

Енергія Сонця – для Макрокосму (Природи) і енергія Сонця – для мікрокосму (людини), що інтегрується у Слово – найуніверсальнішому носієві всіх сутностей Буття і Свідомості Світобудови, а тому – у наймогутнішому деміургові єдності поколінь і епох в цілісності часопростору (Терену).

Хочеш мати щастя – пізнай і реалізуй себе справжнього, для себе і для всіх; хочеш стати справжнім – пізнай і виплекай в собі «внутрішню» людину, бо вона – носій субстанційного й структурно-формального, еволюційного переходу у ланцюгу народження – смерть – нове життя, тимчасове і вічне.

Так українська етно-нація піднеслася до божественного прозріння закономірностей Буття Всесвіту на рівні Духу. Тепер мав прийти аналітик і Пророк Діла. І він прийшов в особі Тараса Шевченка. Прийшов, коли Україна, розтерзана і колонізаторами, і внутрішніми носіями тенденції гострої диференціації всередині, раніше об'єднана дією республіканського демократизму, рівності і свободи, замучена продажним панством – «рабами, підніжками, гряззю Москви» та інших імперій і зажерливих сусідів – поставала присипаним попелом вулканом.

Знову бачимо синтез кількох потоків носіїв етно-національної ідеї: поборників ідеалу могутньої Київсько-руської та Галицько-Волинської держав; народної філософії – релігії – мистецької творчості, вершиною якої були історичні пісні та народні думи; історіософської традиції від «Літопису Аскольда» та «Повісті минулих літ» до козацьких літописів; новопосталої світської, церковної, військової, освітньо-наукової еліти; виразників дійсно національно-народної (і змістом, і мовою) творчості в особі професури Києво-Могилянської академії; козацьких і братських шкіл; титанів етнопсихічної візії нового життя Івана Котляревського і автора знаменитої «Історії русів» – синтез волі до державного життя численних поколінь борців за свободу й загальнонародну єдність.

Прикметно: пишучи про загальносвітові події та процеси, літописці, князі, митрополити, єпископи (як автор «Слова про закон, благодать і істину» Іларіон, Л.Баранович, П.Могила, С.Косів), навіть цитуючи Біблію і славлячи той далекий їм світ природи, поглядів та звичаїв інших народів, думали й писали, подібно

Г.Сковороді, П.Орлику, І.Мазепі, про інтереси та долю свого народу. Аналогічна картина – й у творчості І.Котляревського: беручи сюжет з «Енеїди» Вергілія, український автор думав і дбав не про імперський Рим, а про історію України, про долю дедалі нещасніших Терпилих («Наталка Полтавка») з чіткою настановою: «де общес добро в упадку – забудь отця, забудь і матку, спіши повинність ісправлять», пам'ятаючи героїчний спадок минулого: де панує патріотизм, єдність усіх верств нації, самосвідомість покликання, й тому «дух Вітчизни де героїть, там сила вража не устоїть, бо дух сильніший од гармат». І Україна має відродитися як народ і держава! Як центр світової гуманістичної культури.

Т.Шевченко постав і вознісся до вершин національно-європейського олімпу титанів мислі й діла на схрещенні вершин національного Відродження. Але відомо: зернина пролежала в льодах Антарктики мільйон років, здавалося – життя припинилося, однак, коли її помістили у теплий ґрунт, вона проросла! Енергія світу є незнищеною. Незнищеною є і енергія етно-нації.

Символічно: всі корифеї до Т.Шевченка мали вітчизняну (а то й зарубіжну) найґрунтовнішу освіту. Т.Шевченко став незрівняним ерудитом, аналітиком, мислителем і поетом, Пророком і Борцем за національно-державницькі ідеали, мов те Сковородинське зерно із стоколоса, що переборює смерть і дає нове життя, – трансцендентно. Ним вибухнула космічно-земна енергія, енергія Сонця – Серця – Слова, бо й етнос (а відтак нація) належить до феноменів трансцендентних. Відбулась самореалізація Народу в поетові.

Закономірно, що сутність національної ідеї для Тараса Шевченка склала система єдності історичної пам'яті, віри і життєвої волі; рідної природи, мови й культури; вселюдських масштабів інтересів та ідеалів, життєдіяльності. Давши світові трипільську й київсько-руську цивілізацію, «Руську правду» й Гетьманщину (одну з трьох найперших національно-демократичних держав Європи), Запорозьку Січ і «Конституцію» Пилипа Орлика, ідею і практику єдності соціальної та національно-визвольної революції (Хмельниччину і Мазепинщину), українство ще тоді вписало золотими літерами своє ім'я на скринжалі світової історії.

І прийшов переддень творення національних держав. Байрон, Гюґо, Вольтер, композитори і художники Європи славлять народження феномену нової цивілізаційно-культурної формації, а водночас – образ борця за національні ідеали та інтереси – гетьмана І.Мазепу. Великий мислитель-просвітитель Й.Г.Гердер пророкує Україні (найосвіченішій країні Європи XVII ст.) будучину новочасної Еллади.

І впала на Україну кормига рабства з волі Московської та інших імперій.

І прийшов Тарас Шевченко.

Прийшов син кріпаків, але козацького роду; речник фольклорно-філософських етичних й естетичних праглибин, але просвітлений найновішими здобутками європейської мислительно-мистецької культури; археолог і академік-живописець; аналітик і пророк; поет, прозаїк, драматург і педагог; незламний борець за рідну мову й освіту, за свободу і щастя усіх народів; за правову суверенну державу.

Національна ідея для Т.Шевченка не була сумою окремих теоретичних положень, а всеоб'ємною ідеєю Нації: її витоків, Буття і безсмертя. Ця ідея народжується з пізнання історії рідного краю від фольклорно-археологічних джерел природи («Живописна Україна») та мови («Знать, од Бога і голос той, і ти

слова ідуть меж люде») і до Гетьманщини та Гайдамаччини – ще однієї спроби народу революційним шляхом відродити державу демократії і свободи. Гайдамаків атестували «разбойниками, ворами», а Т.Шевченко своїм ще першим геніальним твором «Гайдамаки» уславив їх як борців за Відродження України-держави й окреслив нову парадигму осмислення і трактування історії народу (не тільки Залізняк і Гонта творять структуру суспільства, армії, законів та управління і не лише козаки знову стають ферментом революції, а й «жінки в руках з рогаками пішли в гайдамаки»). Т.Шевченко бачить Росію і Польщу, Грузію і Чехію, Європу і США, а тому синтезує досвід (світський і церковно-релігійний) не лише України, а й інших народів, ставлячи перед співвітчизниками гамлетівське (для Т.Шевченка Шекспір був еталоном мислення і творчості, як і Лермонтов, Вальтер Скотт, Бернс – «не лише талановитий, а й воістину народний») питання: «Чи діждемося Вашингтона з святим і праведним законом?», категорично переконуючи: «А діждемося таки колись!».

«В ком веры нет – надежды нет», – ось максима й домінанта життєдіяльності, волі Т.Шевченка. Тому на чільну позицію він і ставить людей мислі та діла, віри у справедливість своєї боротьби та неминучість перемоги. А особливо – на виховання людей нової формації.

Для Т.Шевченка був абсолютним імператив творчості і В.Мономаха, і Г.Сковороди: необхідні люди істинної людяності, покоління «внутрішніх» людей, про що він пише і в «Тризні», присвяченій не лише княжні Репніній, а й усій уярмленій Росії, бо жити – це

*Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Изведать пропасти страстей,
Познать на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все незаконные дела
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы –
Се человек!*

І в цілій низці педагогічних творів, де постійно ставить питання: як виховати ту «внутрішню» людину: на основі національних традицій, гуманістично-волелюбних принципів, як Прометеїв («Кавказ», «Єретик»), чи в дусі проповідуваних концепцій «всезагальної людини» (типу «якогось французика чи куцого німця», котрий навіть нашу історію нам не розкаже). Отже, громадянина республіки, який зуміє відповісти на питання: «Звідки пішла руська земля, і хто в ній почав урядувати, як руська земля постала» («Літопис Руський»); «як світ створено?» та «що є людина?» (В.Мономах, Транквіліон Ставровецький, Г.Сковорода), і «нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нашо живем? Чого жадаєм?», – чи марнославно кирпогнучкошиєнкова, готового за шмат гнилої ковбаси, чини і статки продати навіть рідну матір, саму Україну?

Людина (народ) цілісного світогляду, гармонії почуттів і мислення, волі і діяння, буття і свідомості (жити як говорити, вчити), поезії і музики, живопису й театрального дійства, інтересу земного й «небесного», тимчасового і вічного – ось мрія Т.Шевченка, з огляду на що він і виховання, і навчання мислить у єдності, випускає для народу «Буквар» і планує написати та видати «Лічбу»

(арифметику), географію, космологію та правдиву історію «моєї бідної Батьківщини», адже «ми ще свого народу по-справжньому не знаємо».

Для Т.Шевченка цілком очевидно, що людина – це її характер (як внутрішня сутність при визначенні мети, ідеалу життя і шляху до них: бажання й волі), вона формується всім обсягом національного життя, а нація також визначається її характером (життєдіяльністю, волею, метою, ідеалами, мораллю, етикою, соціальною і правовою культурою, здатністю боротися за свої ідеали, свій суверенітет), адже нація без характеру подібна до киселю, до того ж дуже несмачного («Близнець»).

Так поєдналися компоненти досвіду, емоцій, мислення, творчості, діяння, за які Т.Шевченко провів десятиліття у засланнях і казематах, але гідно відповідав: «У нас нема зерна неправди за собою: ми просто йшли»; «Страшно впасти у кайдани, умирати в неволі, та ще гірше – спати, спати і спати на волі», тож «Борітеся – поборете!», бо поборникам волі «і Бог помагає»; пам'ятаймо: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», тому важливо і те, де жити, однак ще головніше – як: «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окрадену збудять...».

Так національна ідея інтегрувала в Т.Шевченка філософію – концепцію людини й природи, нації і вселюдства, соціального і національного поступу, мовного і культурного розвитку, віри, освіти й науки, свободи й суверенітету, прав і обов'язків, демократії і правопорядку, еволюцій і революцій, цілісності й вічності світу.

І це була вершинна парадигма всеєвропейської та й загальнолюдської свідомості і культури. Цивілізація одержувала перспективу розвитку на засадах нового світобачення і світорозуміння та ідеалу. Природно, що І.Франко велемудро зазначив: «Він був сином мужика – і став володарем у царстві Духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій» («Присвята»). І не тільки для Росії. Для вселюдства.

Не випадково на відкритті пам'ятника Т.Шевченкові у Вашингтоні президент США Д.Ейзенхауер проникливо говорив: на нашу землю прийшов справжній українець і великий громадянин світу. Ми віддаємо йому нашу шану й любов. Однак я не хотів би, щоб ми зациклювались на думці, що робимо честь Тарасу Шевченку. Ще більшу честь зробив нам Шевченко, ступивши на нашу землю. Подивіться: він, молодий і красивий, стоїть на горбі Вашингтона, дивиться й бачить і Україну, і З'єднані Штати Америки. Бачить, як і колись, коли жагуче писав: «Чи діждемося Вашингтона?»... бо сподівався мати святині й праведний закон демократії та свободи, людяності й справедливості у своїй коханій Україні.

Шевченко бачив, розумів і сповнював надбаннями гуманістичного світового Духу свою Батьківщину, але не менш палко і щедро він збагуцавав увесь світ скарбами своєї Вітчизни, розкриваючи красу природи й мови, матері й дитини, жінки, героїчних лицарів волі, досвідом боротьби за братерство й солідарність народів, за соціальну, національну, духовну свободу України. Він вчить і нас священним традиціям та законам життя, розпрозорює грядуще й сучасної цивілізації, дає їй надію...

XI

Для Г.Сковороди, згідно з народженим світорозумінням, символом безсмертя і вічності, душевності й мудрості був змій – у свою чергу символ кільця (кола), Сонця як енергії життя й цілісності та вічності Природи. Єдність смерті і життя, вічного відродження символізував і його колос, стебло якого тлінне, а зерно – життєносне, вічне. У ньому – код і душа людини.

Т.Шевченко прийшов як синтез мудрості, закодованої в триаді Сонця – Серця – Слова попередніх віків, а пішов як предтеча Відродження, нових перспектив нації, як образ самої Нації. Він дав їй канон життя, віру в себе, у свою загальнолюдську історичну місію.

Символом пробудження нації-океану (що почув, як «реве та стогне Дніпр широкий»), як грізно гомонять і доли, і гори, а головне – всі верстви народу, його елітна інтелігенція, нові когорти «козаків-гайдамаків») стало створення натхненного Т.Шевченком Кирило-Мефодіївського братства та інших політичних гуртків, організацій і партій та вихід у світ надиханої генієм і духом Т.Шевченка «Книги буття українського народу» М.Костомарова.

За цей маніфест національного відродження царизм жорстоко розправився з усіма причетними до нього, вважаючи його антиімперським і радикально ворожим. Він і насправді був продовженням еволюційно-революційної суспільної думки, об'єктивованої ще в універсалах Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепи, у працях Чернігівської релігійно-філософської школи, у «Конституції» П.Орлика та в «Історії русів», яку І.Борщак відніс до жанру історичних легенд, частина дослідників – до романтичних міфів, а О.Оглоблін – до історіософського жанру, хоча автори його – представники Новгород-Сіверського патріотичного товариства 80–90-х років XVIII ст. – дбали не стільки про точність оприлюднених фактів, скільки про вираження духу процесу активізації національно-державницької самосвідомості українців – спадкоємців ідеалів Запорозької Січі й Гетьманщини.

У кожному погляді крилися зерна істини: в «Історії русів» насправді відбулися легендарні події та історичні постаті, під знаком яких ішло шукання й утвердження нової України. Багатозначним був і наголос на романтично-міфологічному підрунті книги-жаги, оскільки відомо, що міфи структурувалися на двох концептах: того, як виникав і творився світ котримсь із прапредків, та того, яким мав бути новий світ. Це – світова традиція. Романтизм у XVIII–XX ст. своєю сутністю сягав у глибини людської мрії і творення життя в світлі заперечення існуючої та творення майже ідеальної нової дійсності. Романтизм кликав до ідеалу, до піднесення гордої суверенної особистості в суспільстві свободи («Чайльд-Гарольд» Байрона або «Мцирі» Лермонтова), часом – у героїчно-легендарному минулому («Гайдамаки» Шевченка). Відповідна психоідеологія запанувала на грані перебудови дійсності в епоху науково-технічної революції, географічних відкриттів та соціальних і національних революцій. А відповідно до цієї реформаторської доби розквітнув і романтизм.

Нерідко його атестували як короточасну хвилю нижчої категоріальності. Однак нагадаємо: не лише Д.Байрон під впливом романтичних ідей опівав образ І.Мазепи як героя національно-визвольної боротьби та відправився допомагати італійським і грецьким борцям за свободу, а й опоетизували українського гетьмана-страждальця В.Гюго та Вольтер; йому присвячували свої твори композитори і художники. Романтизм став структуротворчою домінантою

в європейській філософії і лінгвістиці, економіці й соціології та культурології, у правознавстві і навіть у шахах.

Загалом, романтизм культивував спогади і переживання минулого, підносив як особливо важливу проблему народну мову та психіку, яскраву, горду, суверенну особистість, органічно зливався з ідеєю свободи і, відповідно, – національно-визвольної боротьби. Т.Шевченко з цієї причини не зраджував прерогатив романтизму до кінця життя, а романтизм не полишав українську словесність, суспільну думку, народну творчість, навіть освіту й науку (у тому числі правознавчу) в усі епохи революційних піднесень і став ферментом української етно-національної ментальності.

Природно, що саме романтична школа запановує у харківських письменників, лінгвістів і філософів – шанувальників Фіхте, Шеллінга, Шіллера й Гете. З відвагою і мудрістю виходять на історичну арену Г.Квітка-Основ'яненко, В.Каразін, М.Максимович, П.Куліш, М.Гулак, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Котляревський та М.Вербицький, Панас Мирний, Леся Українка, М.Лисенко, М.Старицький, М.Коцюбинський, а під впливом могутнього натиску національно-волелюбних сил та ідей на захист українства виступають О.Радішев, О.Герцен, І.Тургенєв, європейські митці.

Україна і українська справа стають міжнародною проблемою.

Про це мріяли і творці Кирило-Мефодіївського братства та «Книги буття українського народу».

Це була загальноєвропейська тенденція: за свою незалежність підносили голос молоді поляки й литовці, італійці й угорці, котрі 1847 р. здійснили свою революцію, на яку покладали великі надії українці, однак угорські державники виявилися дрімотними шовіністами. Без розуміння поставилися до українських змагань та надій і інші сусіди. Грубим напором відзначалися теоретики москвофільства: за лукавими лозунгами про федерацію вільних слов'янських народів під егідою їх «визволителя» – Росії – вони ховають справжні наміри: асимілювати інші народи. Побачивши це, К.Гавлічек-Боровський зазначив, що до Москви він їхав слов'янофілом, а повернувся додому чехом.

Ким і як бути? – вирішували й українці. «Книга буття...» стала відповіддю в дусі Шевченкової національної ідеї: Україна постала (як і в літописах) від правіків до найновішого часу, розглянута поетапно в усіх її внутрісоціальних і міжнародних вимірах, як феномен етно-національної еволюції і в співвіднесенні із загальнолюдською генезою. З наголосами: слов'янсько-українське плем'я прийшло у світ з волі космічно-земних сил і розвивалося як окремих і в той же час вселюдський феномен. «57. Племено слов'янське ще до прийняття віри (християнської. – П.К.) не йміло ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи. 58. Як уже просвітились старші брати греки, романці, німці, тоді Господь і до менших братів слов'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим кропив їх Господь, і переложили вони на слов'янську мову святоє письмо і одправоватъ службу Божую постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в романців, ні в німців, бо там по-лагинськи службу одправляли, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що їм читано було». І бути б торжеству благодаті, але «60. Було два лиха у слов'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші, переймали од чи старших до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучче, ніж братівське».

Тому й не почули закликів природно-божественних глаголів у душі заповітів Т.Шевченка: «Обніміться, брати мої, молю вас, благаю», подивіться на рай тихий, на свою країну – і ви переконаєтесь: кращої «нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесея на чужину шукати доброго добра». І що ж знайшли? Та що принесли? «Великих слов велику силу» (отже – полову, – сказав би Г.Сковорода), а не істину, свободу, справедливість і щастя. Цього не було б, «коли б ми вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя», а то бельочемо, думаємо і відчуваємо по чужому: «і ми не ми, і я не я» та гудимо навіть рідне сонце (і сходить не так, і світить не так). Що вже думати про Україну, про могутню Київську Русь (свою, а не привласнену чужинцями), про славі Запорожжя й Гетьманщину? А тим часом москалі оскверняють навіть могили «славних лицарів великих» та німець саджає картопельку навіть на Запорожжі, на могилах козацьких... «Доборолась Україна до самого краю: гірше ляха свої діти її розпинають», не задумуючись: «Які будуть жнива...».

Отож «схаменіться, будьте люди, діти юродиві...». Щоб здійснити самопізнання й піднятися до усвідомлення визначеної Проведінням історичної загальнолюдської місії України (як і кожного з нас), необхідно серцем сприйняти історичні (і героїчні, й трагічні) уроки Буття та Свідомості українства, виробити в собі любомудріє та однодумність, стати справжніми патріотами.

«Книга буття українського народу» переконливо нагадувала: «67. Польща була з поляків, і ричали поляки: «У нас свобода і рівність!» Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників. 68. Московщина була з москалів, була у їх Велика річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те. Що і там завелось панство, і цар московський верх над усіма москалями... кланяючись татарам і ноги ціловав ханові татарському бусурману... 69. І одурів народ московський, і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христілюбивим».

Чи того хочемо?! А якщо ні, то чому йде тими стопами частина й своїх «і мертвих, і живих, ненароджених»? А тому множаться царі та пани, й міліє та кам'яніє душа людська, шириться зло, конають добро, мова й культура, запановує захланність невігластва, егоїзму, користоловства, антипатріотизму... Гине надія на відродження державно-національної незалежності. Наслідок? Україні вже вкотре тешуть домовину та складають похоронні реквієми. Агонія і смерть? Ні! Падає стеблина, та проростає зерно. Такий закон Природи та сили енергії Сонця, Серця і Слова, волі уярмленої, але живої нації.

«103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її і встане Слов'янщина... 104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським». У цьому суть: федерація, але вільних, незалежних держав, що її планували Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, проєктуючи союз семи європейських держав. І хай не вдалося завершити той план організаційно, ідея лишилася у ще масштабнішому обсязі й до сьогодні.

Заради державного суверенітету, з вірою у світлу, щасливу будучину й писалася «Книга буття українського народу», засвідчуючи: українська національна ідея виводила українську філософію, як і націю, на новий рівень почуттів, світосприймання й світорозуміння, мислення й діяння в усіх сферах

буття народу: сімейно-родовому, батьків і дітей, суспільно-національному, конфесійно-державному, мовно-культурному, соціально-економічному, міжнародному, освітньо-науковому, етнопсихічному, ментальному, історичному, – до того ж в усіх часопросторових і еволюційно-революційних параметрах.

«Ще не вмерла Україна, і слава, і воля! Ще нам, браття-українці, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці!» – це було вже загальне переконання, ідея нації, яка випливала з твердої впевненості: зло не може тривати вічно, бо ж «неситий не виоре на дні моря поле, не скує душі живої і слова живого, не понесе слави Бога, великого Бога» (Т.Шевченко). Це зробить вільна нація. Таким є всеосяжний закон природи.

ХІІ

Цілком логічно, що на історичну арену мали прийти громади і партії не лише традиціоналістів, а й революціонерів, могутні титани праці і мислі М.Грушевський та І.Франко, й мала постати ера соціально-національних та культурно-духових і духовних революцій, ера торжества національної ідеї у формі суверенної Української Народної Республіки, що актом Злуки УРН і ЗУНР знову об'єднала (хай тимчасово) всі українські етнічні землі, а населення перетворила в народ.

І знову спрацьовує уже випробований механізм творення. Слідом за поезією, що од правіку першою прозирала в майбутнє й пророкувала раніше науки, релігії, філософії кореневі зміни в душі людини і свідомості суспільства, на гребінь всенародної хвилі самопізнання та реалізації ідеалів історичного самоутвердження виходять фольклористика й історіософія, а слідом за ними – етнологія, етнографія та антропологія, філософія, мовознавство, культурознавство, етнопсихічне порівняльне народознавство, і, що особливо важливо, не тільки у своїй професійній окремішності та специфічності, а й – і це все очевидніше – в системній взаємопов'язаності, в суттєвій та категоріальній українознавчій визначеності. Стає нормою і сам термін «українознавство» як визначення науки про Україну та світове українство, як аналог самопізнання й долі України.

Символічно: йдучи за Т.Шевченком, перший ректор Київського університету М.Максимович – біолог за освітою, натурфілософ за складом характеру (за працями якого вчилися в університетах Польщі, Німеччини, Франції) – публікуючи збірки українських народних пісень та пише праці про Київ і Київську державу, її князів, віче, про «Слово о полку Ігоревім» і його нерозривну традицію в українській художній культурі, відстоює ідею Київської Русі як держави не московсько-російської, а з усіх точок зору – автохтонно української. З глибоко наукових позицій у принциповій полеміці з москвофілом М.Погодіним М.Максимович переконливо відстоює пріоритет стародавньої держави київських князів, її еліти, української мови та культури.

Відбувається всезагальна переоцінка історичної спадщини та сплеск осмисленого патріотизму, прикладом чого постає М.Гоголь – нащадок козацького полковника в армії Б.Хмельницького, російськомовний письменник, який вчував голос «крові землі» та духу поколінь. Він пропонує М.Максимовичу разом розвивати Київський університет, пишучи: «Тепер (9 листопада 1833 р. – П.К.) я взявся за історію нашої єдиної, бідної України», і приходить до висновку: маємо бути разом з Україною! Наші почуття, помисли, діяння – «Туди, туди! У Київ! У стародавній, у прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, правда ж? Там або

навколо нього звершувались діяння минувшини нашої»¹. При цьому важливо жити і світовими проблемами, але не занедбати б свого (від В.Мономаха: «Чого не знаєте – вчіться, що знаєте – не забувайте» до Т.Шевченка: «Учітеся, брати мої, думайте, читайте; і чужого научайтесь – й свого не цурайтесь»).

Наша історія не розкриває правди. Тому Гоголь пише: «Я до наших літописів охолов», даремне сподіваючись знайти в них повноту буття. Народ, «життя якого весь час складалося з рухів, якого мимоволі (якщо б він був навіть абсолютно нединамічним від природи) сусіди, розташування землі, небезпеки буття виводили на діяння й подвиги», маємо повернути до істинної пам'яті історії, все багатство якої від фольклору, народних пісень і переказів, билин і дум – до реально-правдивих наукових досліджень. «Начуваний, що в Києві відкривається університет. Туди ми маємо спрямувати наші стопи» – зайняти кафедри не чужинцями, а самі...

Гоголь вважав, що для українців фольклор, пісня були священним виразом буття від коліски до домовини упродовж віків. Могучньою симфонією історичного буття були київські билини і «Слово о полку Ігоревім», згодом твори молодшої генерації, котра з XIV ст. пішла в Європу, щоб піднести до рівнів могутності та розквіту свою Україну. Свідомо наголошуючи на україно-руськості (як «рутенський Демосфен» С.Офіховський, котрий писав: «Я русин, і цим пишаюсь, і про це заявляю скрізь»), вони – і П.Русин (Похвала поезії («До Себастьяна Маді»), і М.Гусовський («Пісня про Зубра»), і С.Пекалід («Про Острозьку війну»), і С.Кленович («Роксоланія»), і Д.Наливайко («На старожитній клейнот ясно світлих та вельможних князів Острозьких») – славлять у країнах Європи і в себе вдома свою прекрасно-славетну «Роксоланію», її героїчній, добрий, роботящий народ, його віру і мову, її вождів, підкреслюючи: в кожного народу були і є славетні імена. Не поступаються Ахіллам і Гераклам й українські мудрі звитяжці, шляхетні лицарі, як гетьмани Сагайдачний, Дорошенко, десятки інших. Цю традицію успадковують творці історичних пісень та народних дум, а на новому етапі – не лише митці бароко, І.Котляревський, Т.Шевченко, а й дослідники народних шедеврів.

Так, знов у фундаменті української національної пам'яті, духу, душі, у повсякденній та історичній діяльності народу – його творчість як вираз самосвідомості, віри, філософії, надій і сподівань, волі до життя й самоутвердження, зрештою – активної діяльності – боротьби, якщо колись із Зміями, Солов'ями-розбійниками, відьмами і злими мачухами, Чорнобогами, уособленнями інших земних і небесних стихій, то пізніше – з реальними носіями несвободи і зла: половцями, печенігами, монголо-татарами, турами-бусурманами, ляхами, москалями, своїми дуками-сріблянниками.

Освіта й наука генерують той досвід: розгортають потужну виховну й пізнавальну діяльність козацької й братської школи; традиції Києво-Печерського монастиря, шкіл тривіуму і кваріуму Київсько-руської великокняжої держави, Києво-Могилянської і Острозької академії продовжують і розвивають на новочасному рівні університети: Харківський, Львівський, Київський, котрі цілеспрямовано кладуть в основу єдність виховання й навчання, а в їх серцевину – домінують українознавчої концепційності. За вищу мету ставиться формування національної еліти, у зв'язку з чим за відхилення від інтересів імперії російський цар навіть оголошує харківському професору В.Каразіну догану, але той

¹ Гоголь М.В. Собр. соч.: В 7 томах. – М., 1986. – Т. 7. – С. 93.

демонстративно залишає засідання зборів. У цей процес включаються Кременецький, Ніжинський, Одеський ліцеї, в яких навчаються і зарубіжні студенти, нерідко – патріотично налаштовані. Проти них імперські режими ведуть непримиренну боротьбу. Націоналізм (як патріотизм) трактується найбільшим злом.

Та наступу нових ідей уже не спинити. Створюються цілі школи, змістом діяльності яких стає національно-патріотична проблематика. В Харківському університеті – це літературно-мистецький, філософський і мовний «романтизм». Він генерує і західноєвропейський досвід (теорію свободи Ніцше, Шада), але ґрунтується на вітчизняних реаліях і проблемах. Слобожанщина прокидається до усвідомлення свого козацького походження та, відповідно, своєї ролі.

На історичну арену виходять С.Гребінка і П.Гулак-Артемівський, І.Срезневський і О.Потебня, чії праці, особливо «Мислення й мова» О.Потебні, стають вершинним синтезом філософії знання, виховання, свободи думки і дії, професіоналізму й патріотизму, підводять до категоричного висновку: навчання – тільки рідною мовою! Бо мова – то феномен інтегрального засобу пізнання, почуттів, мислення, любові до своєї Землі як до Терену, що з'єднує сфери землі і неба, душі й інтелекту. Коли витісняють мову, породжену Тереном, то витісняють питоє світовідчуття й світорозуміння, ідеали, гуманізм, викликають відчуження дітей від батьків, покоління від пам'яті історії, а це породжує духовну порожнечу, аморальність, зрештою – розпад і перевагу чужих мов.

Закономірно, що Г.Квітка-Основ'яненко, І.Срезневський, а згодом П.Житецький, Б.Грінченко активізують захист прав і ролі рідної мови, а видатний педагог К.Ушинський, подібно Т.Шевченкові та М.Гоголю, переконливо доводить: мова – це сама природа, людина, нація, доля її минулого, сучасного і грядущого. Тому навіть державу народ може відтворити, але «коли вмерла мова в устах народу, то вимер і сам народ». Тож якщо ми печалимося, втрачаючи одну людину, як же має здригатися серце при втраті цілого народу?! При розпаді цілісності всієї космічно-земної системи?!

Важливо, що діяльність у цьому напрямі активізують митці і вчені в усіх етнічних українських землях: М.Шашкевич з колегами – в Галичині, О.Духнович, І. Могильницький – на Буковині й Закарпатті, протистоячи шаленому натиску з боку імперсько-шовіністичного М.Погодіна і його однодумців-москвофілів. І так само важливо, що парадигмальна ситуація «дослід – мислення – патріотизм – дія» в Україні і в зарубіжжі (спочатку в Європі, а згодом і в США, Австралії, Бразилії, Канаді) зумовлює комплексність, системність, інтеграційність як національної ідеї, науки (українознавство), так і суспільної діяльності.

Так, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов, Б.Грінченко, П.Юркевич, П.Грабовський, Леся Українка, М.Старицький, корифеї українського театру брати Тобілевичі та М.Заньковецька, Г.Затиркевич-Карпінська, С.Крушельницька, О.Мишуга, С.Гулак-Артемівський, М.Лисенко, інші композитори, художники, В.Антонович, Т.Рильський, С.Рудницький, В.Туган-Барановський свідомо розламують вузькі рамки професійної діяльності, прагнуть поєднувати не тільки окремі сфери знання, культури, мови, мистецтва, а й творчу та громадсько-політичну діяльність.

На історичну арену виходять М.Грушевський та І.Франко, І.Огієнко та В.Вернадський, М.Міхновський, В.Винниченко і С.Петлюра. З'єднуються історія-філософія-ідеологія і діяльність на основі єдності ідеї і практики її

втілення. При цьому національна ідея не зводиться до лозунгів і не завжди висловлюється в оголеній формі думки чи дії.

Національна ідея постає як філософія та програма творення національно-державної України.

М.Костомаров у статті «Дві руські народності» та І.С.Нечуй-Левицький у статті про світогляд українців здійснюють порівняльно-зіставне дослідження рис і характерів (менталітетів) українців та росіян. Вони не фіксують національно-державницьких акцентів (бо тоді їхні праці не побачили б світ), однак читачеві ставала зрозумілою принципова різниця між українцями і росіянами, зумовлена і природою, і походженням, і всім історико-державним способом життя. Поставала переконлива панорама-картина самобутності й своїх історично-природних прав та вимог, до того ж не «малоросів», а таки русів-українців.

П.Юркевич досліджує загальні закономірності розвитку логіки і психології, пізнання й виховання – світського і релігійного, але з усього випливає його викристалізована концепція: українці є творцями не лише свого суспільно-державного Терену, мови, культури, віри, а й самодостатньої *«філософії серця»* – найпереконливішого доказу своєї історичної самосвідомості та самодостатності, творчої енергії і потенції.

І це було принципово важливим. І досі деякі українські філософи вважають, що українська філософія зароджується хіба що в XIX ст., та «читають» історію зарубіжних філософських праць, не силкуючись диференціювати власне філософію (іменовану в Київській Русі любомудрієм) та історію філософії, а наші сусіди намагаються доводити, що українці – і не народ, і не держава, бо все у них – і походження, й історія, й освіта, й наука, навіть церква – усе те від них – «первородних» і «справжніх».

Насправді, коли з'явилася «Історія України-Руси», стало видно й сліпому: в часи розбудови Києва (а князь Кий жив у V ст. н.д.) наших сусідів не було ще й у «проекті» (і так – до XI–XII ст.). Коли виникали Суздальське, Володимирське, Московське (XII ст.) князівства, Київська Русь була вже однією із наймогутніших держав Європи, з якою вважали за честь поріднитися династії Візантії, Угорщини і Польщі, Данії, Швеції, Норвегії та Англії, Франції і Німеччини (у XII ст. було зафіксовано понад 200 такого роду династичних шлюбів).

Повчальна історія і з генезою віри, релігії, церкви. І.Огієнко у працях з історії та проблем світогляду, мови, культури, державності – у статтях «Свята Почаївська Лавра», «Костянтин і Мефодій», «Чому уніяти так масово верталися до Православ'я», «Українська церква», «Українська церква за часів Руїни» – про вірування українського народу найдавніших часів на найширшому внутрішньому і міжнародному матеріалі доводить: наші пращури мали свою, тоді язичницьку, віру (зафіксовану у фольклорі) ще кілька тисячоліть до появи християнства. Нову віру знали прапредки, Кий і його дружинники. Артефакти засвідчують, що на нашому Терені містилися християнські святилища та символи (хрести) ще в II–III століттях. Коли Кий 433 року на чолі 36-тисячної армії та флоту пішов на Константинополь і подолав його, ту столицю імперії і церкви оточували густі поселення, в яких були й вихідці з нашої землі, котрі підтримували з нею постійний зв'язок. Князь (каган) Аскольд і його брат Дир, також подолавши Константинополь (у їх розпорядженні була 60-тисячна армія та 388 кораблів) і згодившись прийняти християнство, хрестилися на своїй землі, а потім і киян хрестили. Тоді ж, 860 року, з Константинополя до Києва прибув

єпископ, і київсько-руська церква дістала канонізацію. 988 року Великий князь Володимир надав християнству статус офіційної релігії, і Київ став материзною східнослов'янського християнства, до речі, контамінованого з вітчизняним язичництвом.

Принагідно зауважимо: неґація у ставленні до язичництва нічим не виправдана: так його атестували з позицій своїх інтересів представники нової (чужинської!) релігії, «забуваючи», що в дусі язичництва створений славнозвісний феномен еллінської, грецької та римської культур, а також нашої – вітчизняної – минулих століть. А «Слово о полку Ігоревім» зафіксувало контамінацію язичництва з християнством. Московське князівство за допомогою Золотої Орди формується як організм державний лише з XIV ст. То звідки ж може взятися 1000-ліття християнства в Росії та ще і його канонізація? Відомо, що син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський (син татарки) викрав легендарну Вишгородську ікону і нею доводив легітимність своєї влади. Але до чого ж тут «первородство» та «канонічність» російської церкви? Віра, релігія, церква є взаємопов'язаними, але не рівнозначними. Віра – феномен індивідуальний, релігія – ідеологічно-масовий, а церква – політична структура, якою можна маніпулювати по-різному. Достатньо нагадати, що в московсько-російській церкві цар призначав навіть митрополитів і патріархів, постаючи, таким чином, богом-царем на землі¹.

Українці завжди мали свою віру, але, за умов імперської неволі, і самі ставали свідками антидемократичних (що було рівнозначне антинародним) змін у структурі їхньої церкви. І цілком логічно, що церковні ієрархи і могли служити нехристям-завойовникам, і виявляли ознаки бездейності, хриstopродавства та аморалізму, про що так яскраво писав ще І.Вишенський у своїх посланнях до живущих «в...лядській землі» єпископів та інших служителів церкви.

Не менш показова поведінка російської церкви (лукаво іменованої Українською (?) церквою... Московського патріархату) в Україні й тепер: вона веде агресивну антиукраїнську проімперську політику, втручаючись навіть у державно-політичні процеси в інтересах держави московської, граючи роль хамелеона.

І.Огієнко переконливо показав, що віра – це найсокровенніше етнодуховне явище, святиня, котра не терпить зовнішнього тиску, а тим більше політиканства і фарисейства.

На заміну своєї питомої віри нашим пращурам нав'язували чужосторонню релігію, звану християнством, але далеко від етики Христа. Це зумовлювало надзвичайно драматичні, а то й трагічні злами, і не лише в релігії та вірі, а й у національній свідомості та державному житті. Тому проблема віри є частиною загальної проблеми розвитку й утвердження української національної ідеї.

Краще підтвердження тому – життєдіяльність киянина митрополита Іларіона, митрополита Косіва (що не підписав Переяславської угоди), єпископів Л.Барановича і Д.Туптала, митрополита В.Липківського, А.Шептицького, самого І.Огієнка – ректора Кам'янець-Подільського університету, міністра освіти та віруванк, митрополита Іларіона, діючого в межах України, Європи, Канади в ім'я утвердження української державності, мови, церкви, культури, освіти й науки.

Яскравим прикладом є патріарх Філарет (Денисенко) – автор 7 томів проповідей і досліджень, мудрий і мужній борець за українську помісну церкву

¹ Проповіді. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 1999.

та незалежну державу й гуманістичне суспільство, який переконливо й послідовно доводить органічний зв'язок церкви й держави, а також віри й свідомості, моралі й етики, стану віри й національної самосвідомості суспільства, його здатності будувати і творити щасливе майбутнє на основі гуманістичного, демократичного, правового національно-державницького ідеалу.

І це – свідчення загальної тенденції на грані XIX–XXI століть, коли поборниками національної ідеї виступали особистості яскраві й багатогранні, а їхня життєтворчість стала еталоном системності, концепційності, універсальності світобачення, інтересів, почуттів, розмислів, методів боротьби за істину та національно-державницьку перспективу. І не лише у сфері гуманітарно-соціальної.

М.Максимович заклав основи міжнаукового природознавства. Його відкриття у сфері методології продовжують інші природодослідники, зокрема В.Вернадський – геолог-кристалограф, творець теорії ноосфери та С.Рудницький – географ, що має світове ім'я, автор праці «Українська справа зі становища політичної географії» (Берлін, 1923).

Від аналізу геологічних порід, зсувів цілих континентів, вивчення морів і гір часу льодовикових наступів на землю В.Вернадський приходить до синтезу еволюційних процесів природи, людини, суспільства, що стає основою його теорії ноосфери, в якій особлива роль відводиться людському інтелекту, психіці, волі, універсальності мислення та прийняття стратегічних рішень. Президент Української академії наук, котрий має займатися всіма мислимими проблемами науки та освіти, підготовки кадрів, він знаходить час для написання глибоко аналітичної та проблемної праці «Українське питання в Росії» (Українознавство. – 2003. – № 4), в якій дає найвагоміший огляд взаємовідносин і перспектив розвитку двох народів; а водночас ставить настільки ж ґрунтовно осмислену проблему українознавства як «політики і філософії держави». Пізніше він з неменшою увагою поставиться до характеру розвитку СРСР як держави й суспільства, його еліти, яку за рівнем духовності поцінує нижче за середній рівень суспільства й покладе на неї провину за провали у Другій світовій війні.

Аналогічна картина й життєдіяльності С.Рудницького. Географ універсальних професійних знань, він також про вищу мету своїх досліджень писав: «Не одному здавалося б, що політично-географічні міркування про країну, яка поки що не має признаної політичної самостійності, яка позірно так недавньоки виринула як політична одиниця, є зайві й неоправдані. Знаючи дуже низький стан географічної науки по цілій Україні й на цілому просторі давньої Російської імперії взагалі, не будемо дивуватися, коли хтось одверто закине нашим міркуванням непотрібність.

Та зробить це тільки той, що не знає суті модерного землезнання взагалі, а політичного землезнання зокрема (тут і далі підкреслення наші. – П.К.). Нинішнє землезнання – це самостійна природописна наука про землю (яко своєрідну одиницю серед всесвіту) і її поверхню, з усім тим, що на цій поверхні знаходиться й стоїть у тісних взаєминах із цілістю землі і її поверхні. З цієї дефініції землезнання, яка добута з її історичного розвитку, стає ясно, що воно мусить мати три галузі: *космічну* географію, *фізичну* географію й *біологічну* географію. Ця остання – географія життя на землі ділиться на географію рослин, звірят і людей (фітогеографію, зоогеографію, антропогеографію). Частиною

антропогеографії є *політична* географія. Вона займається досвідом і представленням взаємин між державним життям людства та землею.

Політично-географічні досліді над Україною може вважати безцільними й недоладними тільки той, що розуміє землезнання взагалі й політичну географію спеціально на старий лад...»¹

Як тут не пригадати «Поучення...» В. Мономаха дітям з його вимогою знати: як світ створено (рослин, риб і тварин, небо і землю, планети і зорі, ріки і гори), і обов'язково – у зв'язку з пізнанням того, «*що є людина*».

За цим – багатотисячолітня історія еволюції пізнання фізичного й духовного, біологічного і психічного світів, зафіксованого ще у фольклорі з його первообразом безмежжя води, світового дерева посеред океану і птахів на ньому, які думають-радіться, «як світ сновати» (творити і облаштовувати). А паралельно – постійний роздум про сутність і призначення людини з її бінарністю – єдністю Білобога і Чорногоба в естві, які одвічно змагаються між собою як нестихаюча битва добра і зла, моральності і антисоціальності, егоїзму, плотських інтересів та пристрастей і альтруїзму, совісті, висоти духовних устремлінь.

Народна традиція – втілювати ідею єдності людини, природи і Бога, органічно наснажувати зміст і тенденцію, образну систему, навіть мовну стилістику «Велесової книги», змістовну наповненість вітчизняної рун-віри з її зумовленістю і концепцією єдності усього сушого в природі та людському бутті і свідомості.

Християнські чужоземні (а згодом і «свої») місіонери запрагли начисто стерти той органічний світогляд, а з ним і світопорядок, але повністю не змогли домогтися свого, бо церква може змінювати канони під тиском волі людини, віра породжується природою, її божеським духом та характером зв'язку людини й природи, тож віру можна змінити, лише кардинально змінивши природу, а тим самим – світосприйняття і світорозуміння, психіку, ідеали й волю людини та народу. Закономірно, що етнонаціональна ідея зароджується й еволюціонує в органічному зв'язку з питомим природним середовищем, а відтак світосприйняттям та світоглядом, почуттями і мисленням, психікою й волею, ментальністю та способом життя людини, роду, племені, етносу, нації, а виражається у способі життя, Слові, культурі, правовій системі та ідеях і структурі державотворення, охоплюючи всі сфери і грані проявів універсального Духу («Голос Духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз», і «де тільки він роздається – сила родиться й завзяття не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі», – І.Франко).

Від почуття і мислення до ідеалу, праці, боротьби – така домінанта переконань про шлях пізнання, творення щастя і в наступних поколіннях, доказом чого ми вже бачили творчість авторів історичних пісень і народних дум, козацьких літописів, мислителів релігійно-філософського спрямування чернігівської, київської, харківської, львівської шкіл, уособлюваних Л.Барановичем, К.Гранквіліоном-Ставровещьким, Д.Тупталом, Величком, Самовидцем і Грабянкою, гетьманами і митрополитами, що логічно й утилілось

¹ Рудницький С.Л. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923 (Бібліотека «Українського слова», ч. 40).

в «Конституції» П.Орлика, «Історії русів», у творчості Г.Сковороди та І.Котляревського, зрештою – в синтезуючій філософії Т.Шевченка.

Шевченкова концепція єдності гасел «Обнімійтесь, брати мої, молю вас, благаю» та «Борітеся – поборете, вам Бог помагає» ґрунтувалася на філософії єдності-протилежності природи й людини, землі і неба, фізично-біологічного та тілесно-духовного, психіки й волі, раціонально-досвідного і трансцендентного, інтуїції й пізнання, аналізу і пророцтва, тимчасового і вічного, а відтак – в національно-визвольних революціях єдності соціальних, національних і духово-релігійних ідеалів. І так було в теорії та практиці всієї Європи, яка викристалізувала у XVII ст. ідею нації та націоналізму не як протиставлення попередньому, а як гармонійного синтезу безперервного розвитку з його органічною єдністю еволюційних і революційних, національних й інтернаціональних чинників всезагального поступу, нації як найвищої єдності форми суспільства. З цієї причини нації та національні ідеї не могли бути знищені. Адаже для цього потрібно було б «знищити» всезагальні закони природи.

Цей рівень пізнання, самопізнання, самоусвідомлення й зумовлює ідейні орієнтації в напрямку до визнання генеруючо-інтегруючої, категоріально-ціннісної суті та ролі національної ідеї у творчості М.Максимовича, М.Гулака, С.Рудницького, О.Потебні, В.Вернадського, у філософії П.Юркевича, М.Драгоманова, в етиці М.Гоголя, в лінгвістиці О.Потебні, П.Житецького, Б.Грінченка, в історично-мистецькій творчості Г.Квітки-Основ'яненка, М.Пашкевича, П.Куліша, Панаса Мирного, Лесі Українки, П.Грабовського, М.Коцюбинського, М.Лисенка, М.Міхновського, Д.Донцова, класиків театру корифеїв, художників, композиторів, співаків. І, зрештою, – М.Грушевського та І.Франка.

Показово: парадигмальною і для І.Франка, і для М.Грушевського була ідеолого-філософема, «хто такі українці і чого вони хочуть». Неважко побачити тут еволюцію від літописного «звідки пішла руська земля» до новочасного «чого українці *хочуть*», отже – за що борються і яким бачать (воліють мати) майбутнє.

Так само неважко побачити, що М.Грушевський науково-логічно показує спадкоємність української історії від найдавніших часів (нині розкопки палеонтологів, які, на жаль, опинились в загоні, показали, що іще в юрський період історії (палеогену) на обшарах сучасного Києва вигравали хвилі безмежного субтропічного океану, а в них 16 млн. років тому водилися гігантські щуки («каркародон мегалодон» – «величезний дуб») розміром із сучасний автобус та їхні жертви – кити. Та хто про це знає?). Та до Київської Русі, Запорозької Січі й гетьманщини та соціально-революційних змагань і домагань української нації в XX ст. При тому – саме нації, бо, хоч М.Грушевського й звинувачували у проповіді безкласовості та безбуржуазності українського народу – то було виявом клерикального підходу і до реалій життя, і до творчості великого історика, – він говорив не про відсутність в українському суспільстві буржуазії, а про відсутність української буржуазії та наявність інонаціональної – російської, єврейської, бельгійської, австро-угорської, польської, разом з тим відстоюючи пріоритет народу у вирішенні всіх питань і найперше – трудящих соціальних верств – хліборобів і робітництва – та постулат хай і суперечливої, однак єдності всіх верств суспільства. Єдності «верхів» і «низів», експлуататорів і експлуатованих, інтелігенції, але неминуче реальних у структурі суспільства всіх народів XX ст., а тому об'єктивно з'єднаних долею в наймодернішій моделі

єдності – нації запрограмованій або на єдність інтересів, ідеалів, дій, або на їх антагонізм. І в цьому зв'язку – на роль національного чинника, оскільки, бачений як єдиний, соціально-класовий підхід закріплює і по-своєму узаконює соціальний антагонізм як категорію вічну, більше – як рушія прогресу. Національна ідея програмує на єдність не так соціальних (ідеологічних, партійних, конфесійних, військових) структур, як національно-державницьких ідеалів та інтересів, що консолідують суспільство, роблять його дієздатним та корисним і для суспільства в цілому, і для кожного його члена зокрема. Є ідеал «права» і є ідеал «обов'язків» (для пануючих і підлеглих, націй і етноменшин), а є ідеал єдності прав і обов'язків на засадах рівності, справедливості й свободи. Коли кожен знатиме категорію лише своїх прав, знову запанує «правило»: homo homini lupus est (людина людині вовк) – і неминуче настане процес самоїдства та знищення пріоритету цивілізаційно-культурних форм.

М.Грушевський іде шляхом поступового ходу еволюційного розвитку, бо до істини не прийти шляхом однолінійного фахового дослідження або відбору лише «вигідних» для себе фактів. Така практика є відповідною класово-партійній ідеології, але суперечить дійсно науковій методології. Тому історик спирається на палеонтологію, історіософію, етнологію і етнографію, демографію і антропологію, природознавство, фольклор і лінгвістику, культурологію, сферу літератури (він і сам був талановитим прозаїком та драматургом) й мистецтва, соціологію й економічну та політичну географію, мемуаристику, патристику, релігієзнавство і головне – на ґрунті вітчизняного та зарубіжного джерелознавства. Тому він бачив український народ від людини, сім'ї, роду, племені, етносу до нації та держави у їх внутрішньому й міжнародному розвитку, бачив, «як жив український народ» з наголосом: «Наші люде займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий – на Кавказ, в третій – над Прип'ять та Буг і в гори Карпатські, за російську границю – все живе наш народ». І прагне побачити та показати не тільки фактографічну «арифметику», а й реальні уроки історії (перемоги та поразки, їх причини й наслідки), щоб прийти до вибору революційного шляху життя та від компромісної програми федеративної форми співіснування з Росією (іншими державами) – до ідеї та практики утвердження повного суверенітету України. Є і досі охочі вишукувати в його творчості та діяльності (як і в діяльності та творчості В.Винниченка) передусім «хиби» і «помилки»¹, не враховуючи, що вони розглядають його в порівнянні з абстрактною дійсністю та теоретичними постулатами. А М.Грушевський жив у реальності й знав, що велика політика, шлях до великої мети мають ґрунтуватися на мистецтві контамінації стратегії і тактики, зумовлених особливостями часу, простору та умов розстановки всіх сил взаємодії на кону історії. Не дивно, що «принципові» критики неспроможні досягти реальних успіхів у національно-державному будівництві за 16 років (і за сприятливих умов), а скільки їх мав М.Грушевський? В.Винниченко? С.Петлюра?..

Універсалізм – домінанта методології життєдіяльності й І.Франка. Це випливало і з типу його природного обдарування, і з рівня освіти, культури, наукового мислення. І.Франко – автор понад 6000 творів (упорядковано 100 томів!) чи не з усіх галузей літератури, мистецтва, фольклору, етнографії, релігії,

¹ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

культурології, друкарства, міжнародних відносин, соціології, політекономії, освіти, науки, естетики, філософії... Словом – важко сказати, в царині якої духовної сфери він не працював...

Універсалізм таланту, освіченості, інтересів, реальних знань (зокрема у видавничій та перекладацькій справі) зумовив те, що І.Франко на рівні енциклопедій відбив історію етнонації і держави (у тому числі на біблійному, міфологічному, агіографічному, компаративістичному матеріалі), окреслив шляхи, проблеми й уроки розвитку світової цивілізації та культури, соціально-ідеологічних формацій та особливостей і причин їх еволюції («Що таке поступ»), а співвідносно з ними – і цивілізації та долі національно-української. Він став і палким поборником прогресивних концепцій та діянь, і найнещаднішим критиком нерідко модних (як марксистсько-більшовицька), але регресивних антигуманістичних систем. Природно, що він всебічно розглядав й еволюцію українства як у самій Україні, так і в Австралії, Бразилії, Канаді, США, на широтах євразійських імперій.

Закономірно, що І.Франко став не лише ідеологом боротьби за національну українську державу, а й практичним організатором політичного руху та активним його учасником: ще з 80-х років XIX ст. він – співзасновник і революційних духом газет та журналів, і соціально-політичних партій (зокрема «Русько-української радикальної партії», «Національно-демократичне (народне) сторонництво» (згодом УНДП) та ін.), девізом яких було: «Лиш боротись – значить жити!». І такий універсалізм визначив також масштаби, обсяг, характер трактування поняття «національна ідея». Для переконливості візьмемо бодай кілька праць І.Франка.

Ще 1889 р. І.Франко пише статтю «Формальний і реальний націоналізм», у

якій показує, що є прихильники говорити про націоналізм як про паначею всебічного поступу, не заглиблюючись у його коріння і сутність (схоже, що «вродилися вітряками та тому й мелють» – за висловом Софокла). А є реальні націоналісти, не схильні «нехтувати вагу *національного* питання, т.б. розвою народності у всіх її питомих формах (мові, звичаях, одежі); але все-таки не хочемо ніколи забувати, що *розвій народності є тільки одним з проявів розвою народу*, проявом рівнорядним з розвитком економічним, громадським, освітнім і т.ін. Певна річ, він тісно в'яжеться з усіма тими проявами розвою... розвій народності без розвою *живого народу*, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських є або пустою мрією, доктриною, або штучним, тепличним витвором. Національна література, штука і т.ін. мусить же бути випливом *живої потреби* нації і заспокоїти ту потребу. Нація, котра помирає з голоду, в котрій 90% людей не вміє ні читати, ні писати і не має de facto ніякої політичної волі, – така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами, концертами, «національними» романами й поезіями дуже мало їй можна прислухатися»¹.

У 1898 році на шпальтах ЛНВ, у статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», І.Франко розглядає проблему націоналізму через призму національного і загальнолюдського в міжнародному процесі взаємодії і зазначає: суть інтернаціоналізму – в його ролі між- (інтер-), а не поза-, над-, безнаціональним, як немовби чимсь вищим відносно національного як нижчого, а тому має розглядатися не як протагоніст, а як синтез різнонаціональних

¹ Франко І.Я. Збір. тв.: У 50 т.

взаємодій. Адже «тільки той писатель (художник, політичний діяч, педагог, учений. – П.К.) може нині мати яесь значення, хто має і вмє цілій освічений людськості сказати своє слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі». Цілком очевидно, що «кожний чільний сучасний списатель – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець, – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний, національний ґрунт, намагається віссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань». Тоді він постає воістину національним, а за такої умови **«націоналізм і інтернаціоналізм тут ані крихти не суперечні».**

Отже, шлях до реалізації національної ідеї – це шлях до народності (особовості) народу, в чому особливу роль мають відігравати виховання, освіта, культура, історична пам'ять в усіх її формах (звідси інтерес І.Франка до історії давніх епох – «Захар Беркут», «Кайн», «Мойсей»), мистецтво, мова. Але це тільки одна сфера розвитку питомої народності – у свідомості, в інтелекті та у сфері світовідчуття. А є друга, така ж важлива: це розвиток буття народу. І якщо у першій сфері мають домінувати еволюційні процеси, то друга – періодично вибухає революціями. А в принципі – вони органічно пов'язані між собою; тільки сфера свідомості за будь-яких обставин має спиратися на розбудову фундаменту традицій, консервативної психіки, а сфера буття для свого оновлення нерідко потребує протилежного – руйнації старих основ.

Нація – витвір тисяч років, але може повністю реалізувати себе тільки за умови знищення старих підвалин (для України – бездержавності в різних імперіях) та зведення новочасних. Зокрема – на шляху контамінації новочасної парадигми мислення та почуттів з розбудовою фундаменту держави як контамінації ідеї свободи з ідеєю суверенітету – незалежності і створення реальних умов перетворення наймитів на повносілих громадян на тепер уже нашій, на своїй землі, у своїй державі.

Особливо вагомими в обґрунтуванні цієї площини втілення національної ідеї посідають матеріали дискусії з Лесею Українкою («З кінцем року», 1897 та статті «Поza межами можливого», 1900, «Одвертий лист до галицько-української молодіжі», 1905) та положення до програми «Русько-української радикальної партії» й «Національно-демократичного (народного) стороництва».

Важливо: 1890 року (коли створилась «Русько-українська радикальна партія») І.Франко мусив рахуватися з популярністю соціалістичних симпатій. Однак і тоді відстоював постулати: «1. В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних;

2. В справах політичних хочемо повної свободи волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжниць пола, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя, автономії громад, країв у справах, котрі їх тільки й є дотикають: уділення кождому народови можності якнайповнішого розвою культурного;

3. В справах культурних стоїмо на гранті позитивної науки. За раціоналізмом у справах віри і реалізмом в штуці (мистецтві. – П.К.), і домагаємося, щоби всі

здобутки культури і науки сталися власністю всего народа»¹. Далі викладалися принципи соціальної, економічної, виробничої (хліборобської і робітничої), культурної, освітньої діяльності, але ті напрямки не ідентифікувалися з цілісним поняттям національної ідеї (на зразок: економічна національна ідея, соціальна, культурна). А бачилася лише як її елементи та технічні засоби реалізації.

І це зрозуміло: на кінець ХІХ ст. українська суспільно-політична думка була серед вершинних здобутків європейської думки, а І.Франко мав небагато рівних собі мислителів – обсерваторів і реформаторів. Зокрема, він наголошував, що «Русини галицькі часто народу русько-українського висше 20-ти мільйонного, маючи за собою тисячолітню минувши історичну, – народну, що, утративши самодіяльність державну боровся віками за свої права державно-політичні. А ніколи не зрікся і не зрікаєся прав самостійного народу». Нові ж демократи-патріоти повинні продовжити ту славну традицію, – записують у Програмі автори Народної Ради (1892).

Могутньою когортою борців за національну ідею виступили ідеологи Братства Тарасівців (Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик й Іван Липа), котрі задекларували: «Кожна освічена людина з науки і власного досвіду знає, що людськість уся поділяється на раси, народності, нації і т. ін. Знає і пам'ятає, що через те тільки й існують ці колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю від другої. Тож кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій світогляд, одним словом, власне психічне Я.

Кожен, хто розуміє, що то є поступ, мусить тямити, що поступ виявляється не в тім, щоб нищити живу істоту, націю, або грубими фізичними заходами асимілювати її, бо хто утисками й гнобительством силоміць знищує націю, той тим самим вельми шкодить загальнолюдському поступу... національна праця існує скрізь, де єсть нація; але як дужий, нормальний чоловік користується з свого здоров'я, так і вільна нація користується з своїх духовних сил». Маємо стати принциповими продовжувачами справи Великого Кобзаря! – проголосили «тарасівці».

Повносило прозвучали маніфести Юліана Бачинського «Україна irridenta» (1895) та Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900).

Поклавши в основу програми втілення в життя національної ідеї тезу «Політична самостійність України – то confitio Sine qua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування», Ю.Бачинський наснажував національну ідею плоттю і кров'ю тотального буття народу, органічно сплавлював Буття і Свідомість як нероздільні частини єдності і тим відповідав ворогам українства, зокрема москвофілам, категорично висловленою аксіомою: всі нації безсмертні, незнищенною є й українська нація. Її вже не вбити, як того прагнуть вороги, зокрема й вороги із «своїх» (манкуртів, переродженців, зрадників). А вони є. До того ж страшні, як писала Леся Українка І.Франкові, підлістю й фарисейством. Тому не варто вірити їх хамелеонському маскуванню, бо шкідливі «не так ті вороги, як добрії люди», а ми тим часом нерідко «б'ємо» коли не по конях, так хоч по оглоблях», не завжди задумуючись: «чого у нас відступників так много, чому для них відступство не страшне?» (І.Франко).

¹ Тут і далі: «Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: матеріали. – Том І / Упоряд. Т.Г.Гунчак і Р.Сольчаник // Сучасність. – 1983. – С. 9.

Причина? – запитував М. Міхновський, – становище бездержавності й неусвідомлення страшної, як рак, хвороби душі – зречення національності.

Вихід? – «Самостійна Україна»!

Це був голос покоління з парадигмою новочасного мислення. Прикметно: коли одні прийняли ярмо на тіло і душу як невідворотний фатум долі, інші, зокрема й великі авторитети старої Громади, – дотримувалися тактики постійних поступок (слухняності і лояльності до імперського режиму, якого боязко було «дратувати»), то М. Міхновський, що виражав позицію новоствореної у Харкові Революційної Української Партії (РУП), проголошував шлях організаційної та ідеологічної боротьби за самостійну Україну, Сонцем, Серцем і Словом якої стала б нація.

Є слушність у твердженні Д. Павличка, що Т. Шевченко відродив і сформував українську націю, а І. Франко виховав її. Бо Франко сприяв пробудженню національної не лише ідеології, а й самосвідомості, совісті, гідності, честі, а особливо важливо – волі до самоутвердження, усвідомлення: ХХ ст. породило нові проблеми та методи їх розв'язання, з'явища буття і свідомості; «ті з'явища – се уоружені повстання зневоленних націй проти націй-гнобителів» (М. Міхновський) – і в Європі, і в Азії. Цим шляхом має піти й Україна. Інакше – повільна агонія, фіналом якої стане розпад і смерть.

Декому здавалося, що революція – це «поза межами можливого». Коли підходимо здалеку до високих гір, наїжених голими, стрімкими скелями, увінчаних ледівцями, мов гладкими скляними стінами, – писав у цьому зв'язку І. Франко, – то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати на онтій ледяній иглі – ні се неможливо».

Та в поемі «Роберт Брюс король шотландський» Леся Українка на прикладі свого героя (котрий кілька разів зазнав поразки у боротьбі, вагається, але повстає знову і перемагає) переконувала: ні, можливо!

Більше, – доводить і І. Франко, – не тільки можливо, а й необхідно!

– Але хіба можна, – допитувалися маловіри, – забратися на сонце й пізнати його властивості?

– Можна, – відповідала легенда про Ікара й Дедала, сина і батька, один з яких (як і Санчо Панса – слуга одержимого ідеаліста Дон Кіхота) керувався консервативним здоровим глуздом, а інший – неподоланим покликом серця й усвідомленням природного призначення людини: пізнавати, йти навіть на нагальну смерть, але оволодівати світом і перетворювати його в світлі героїчно-гуманістичного ідеалу, бо з такої смерті, – доводив Г. Сковорода, – народжується нове життя, безсмертя.

У цей час учасник боротьби за свободу Сербії М. Старицький пише прекрасну елегію про сарну, яку підстрелив стрілець. Її облягала смерть, однак вона боролась за життя до кінця. Д. Яворницький оспівував мужніх і мудрих героїв Запорозжя, П. Грабовський – мучеників-засланців, Леся Українка у драмах («У катакомбах», «Бояриня») – людей героїчного складу, натхненних ідеалами свободи, патріотизму, прометеїзму («Я честь віддам титану Прометею, що не робив своїх людей рабами, а просвітив любов'ю і вогнем»). М. Костомаров, І.Тобілевич пишуть про Хмельниччину, М. Коцюбинський зображує, якою «Дорогою ціною» оплачувалася дорога до свободи і щастя. О. Олесь пише гімн радості з нагоди, що рідна мова стає господинею у рідній школі. С. Васильченко розкриває драму тисяч людей, котрі мусили емігрувати в сибірські нетрі. М.Лисенко ушлявлює Тараса Бульбу – лицаря без страху і

докорів у боротьбі з колонізаторами. Скрізь лунала мелодія на слова видатного вченого П.Чубинського «Ще нам, браття-українці, усміхнеться доля», а І. Франко лише своє сокровенне послання до «галицької молодіжі» та епохальну поему «Мойсей». Усюди звучить то протестний мотив: «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити!», то геніальне провидіння І. Франка: народе, ти уярмлений, принижений, розбитий, мов паралітик той на роздорозжжі, «та прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольнім колі. Струснеш Кавказ, вперещешся Бескидом і понесеш по світу гомін волі!..».

Однак воля і щастя, омріяна будучина легко не прийдуть: за них треба боротись. І щоб перемогти, необхідно бути нацією. Нацією самосвідомою і, як наполягали Мадзіні й Д. Донцов, сповненою нездоланної волі здобути чин активного, впливового суб'єкта історії. Потрібна гігантська енергія і робота національної еліти, щоденна боротьба задля піднесення свідомості мас до рівня політично-державних завдань. До розуміння: з'єднати всі патріотичні сили може тільки нація, котра оволоділа культурою, у тому числі розумінням, що жодна суспільна проблема не розв'язується ізольовано від інших, тільки в єдності і взаємозалежності. У тому числі розуміння: «саме поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. ін.), що неполітична культура – се *contradictio in afjekto*». Аналогічно пустим звуком є й неполітична економіка, соціальна структура, система управління... А також – організація громадянського суспільства, бо «культурна праця – се вплив потреб й ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чим раз вище, маємо і прогресивну, і чим раз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайській застій».

Попадає і тоді, коли береться втілювати ідеали лише одна частина суспільства. Цілісну програму ідеалу може здійснювати, наполягає Д. Донцов, лише такий цілісний феномен, як нація, бо тільки в нації існує розуміння: коли «ідеал – життя індивідуального – треба признати головним явищем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкриття, пошукувань, надсильної праці, служби спілок і т. д., то не менше, а ще більше значінне має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежувального (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє жите з сусідами) життя і розвою нації»¹.

І тільки за умови застосування методології охоплення цілості життя нації виявляється й цілісна сутність національної ідеї. А оволодіти глибокою сутністю національної ідеї належить новому поколінню молоді, вільному від будь-якого роду догматизму.

«Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, – говорив молоді І. Франко у зв'язку з Революцією 1905 року, – переживає тепер весняну добу («бурхлива хвиля історії захопає нас самих, ставить нашу націю майже в центрі» світового процесу; «ще має увійти й у ваші серця, покликати «до нової праці, до перебудови Вашого власного «я» відповідно до нового світогляду»), коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом порушило найширші верстви і найглибші

¹ Літературно-науковий вісник. – Львів, 1900. – Рік III. – Т. XII. – Кн. X. – Жовтень.

інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України»¹.

До організованої національно-визвольної боротьби має стати і кожен з нас. Як стають до боротьби свідоміші представники, еліта освіти, науки й мистецтва, молодь. Гуртуються в революційні організації, хліборобські й робітничі спілки. Сам І. Франко записався до загону Українських Січових Стрільців.

Не доводиться дивуватись, що на відзначенні ювілею І.Франка по ухвалі ЮНЕСКО в Парижі було одноставно визнано: постаті, рівновеликої українському поетові, вченому, мислителю, не було на грані не лише XIX–XX, а й XX–XXI століть.

XIII

Чим глибшим ставав процес національно-державного будівництва, тим актуальнішою знову ставала проблема новочасного мислення, а відтак і парадигми методології. При цьому – у трьох напрямках: пізнання й розуміння діалектики зародження, становлення й самореалізації у співвіднесенні Нації та національної ідеї в минулому (щодо їх змісту і форм як феноменів, котрі є системами, запрограмованими на неперервний саморозвиток), проблем їх втілення у сучасну дійсність та перспектив розвитку у грядущому. На те були досить серйозні підстави та виклики Часу.

Нагадаємо: проблема наукового пізнання та інтерпретації національної ідеї нації в глибинах їхнього зародження й специфічної сутності (як виявилось – таємничих і в їх трансцендентній наперед визначеності непізнаних) постала ще в XVII ст., а в спробах наукової інтерпретації в Україні – у XIX ст. Коли знову виникла необхідність відповісти на питання: коли ж появилася руська земля? Хто ми? Чий? Яких батьків діти? Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Якою є історична місія української нації та світового українства?.. І коли відкриття М.Максимовича, П.Юркевича, В.Хвойки, Х.Вовка, Д.Яворницького відкрили нові грані реального буття українців (від трипільської цивілізації та культури до Київської Русі і козацької Гетьманщини), але, водночас, все очевидніше заволодівала думками теорія нормансько-варязького походження нашої держави, у світлі якої праукраїнці поставали не лише нездатними до самостійного державного життя, а й не маючими... власної етно-, а тим більше – національної історії та еволюційної генеалогії, доходило до абсурду. Адже в IX ст. Київська Русь була однією з наймогутніших світових держав, але, виходило, – без власної праісторії, історії, що й виникла невідомо звідки та з чого, і, подібно *deux machine*, одразу сформувалася як імперія. А до всього ще й запрограмована та керована... чужинцями.

Згідно з тією нормансько-варязькою теорією, штучно було не тільки зігноровано всю передісторію, а й ототожнено історію народу та державної влади. В епіцентрі виявився момент оволодіння (саме так: не творення системи як процесу, а як ситуаційного захоплення престолу), бо ж поляни-кияни пропонували іноземцям прийти на урядування в Землі багатій і щедрий, але на той час – без належної влади.

Цілком зрозуміло, що йдеться про принципову різницю. Бо одна справа – заміщення вже існуючого престолу, як було в Києві, і зовсім інша – встановлення влади у завойованих землях, як те було, до прикладу, в угро-

¹ Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Рік VIII. – Т. XXX. – Кн. IV. – Квітень.

фінських і татарських краях, куди пішли на чолі озброєних дружин Юрій Довгорукий та інші киеворуські князі, які, як Андрій Боголюбський, змагалися за престол не лише в Суздалі, Володимирі, Москві, а й у Києві. Для цих шукачів корони етнос (народ) не мав значення.

І не випадково академік-москвофіл М.Погодін в основу розвитку Московської держави поклав постулат саме державного розвитку Москви і Києва. Інакше довелось б визнати, що Московське князівство утвердилось хіба що з XII ст., а Київська імперія започаткована не пізніше V ст. н.е. Отже, Москва не може претендувати на рівноправну (а тим більше – пріоритетну) спадкоємність з Києвом. Доведеться визнати, що московіти, хай і «брати» (що було ідеологічною шарадою), але не «старші», а набагато століть молодші.

У праці Петра і Тараса Кононенків «Український етнос: генеза і перспективи», виданій 2003 р., зазначалося: «XXI століття знову поставило – як найголовнішу – проблему пошуку правдивої відповіді на питання: хто ми, українці? Який наш справжній шлях? Чому така доля? Яке майбутнє?».

Як бачимо, як і тисячі років тому, ще в «Літописі Аскольда» за 860 рік та в «Літописі Руському» їх автори генезу народу розпочинали з правків і прадитинства етносів – з часу поділу земель синами Ноя. І не менш симптоматично, що й на межі XX–XXI ст. знівсільно вігітствують ті, з вини яких досі «нелегко утвердити в світі переконання, що українці – народ історичний, державницький», адже століттями «стверджувалась його державницька неповноцінність», – наголошує у праці «Державницька ідея Давньої Русі-України» (2007) Р.Іванченко. Одна з причин – те, що «мислителі» типу російських шовіністів М.Савицького чи О.Дугіна вважають: і тепер на часі розбудова російської імперії, яка «должна быть евразийской, великоконтинентальной, а в перспективе – мировой. Битва за мировое господство России не закончилась». Вагомим чинником битви за російську месіанську ідею має бути і... Україна. Що це суперечить її інтересам – марнотмарнота! – адже вона, за твердженням В.Путіна чи В.Жириновського, «ніяка і не держава, і не нація».

На жаль, зовнішній тотальний тиск – не єдина причина. Крім ідеологів чужих, не меншу негативну роль відіграють «свої» месії – формально українські – з різних причин, однак із наслідками в підсумку аналогічними: активна агресивна протидія українському державо- та націєтворенню.

Не дивно тим росіянам, що живуть в Україні, але досі сповідують московсько-імперський постулат: «де я – там і Росія». Ця п'ята колона складається не лише з ідеологів, а й з економістів-банкїрів, колишніх «союзних» промисловців, технологів у питаннях соціального й етно-національного розвитку, власників і роботодавців теле- і радіомовлення, видавничої справи і преси, навіть з представників державного управління. Користуючись недосконалістю правової системи та безпринципністю українських чиновників найвищого рангу, вони продовжують практикувати колишні царсько-радянські життєві норми, посилаючись при цьому на специфічно трактовані «права людини» та європейські декларації (зокрема – про захист мов етноменшин, які вони ставлять над державною українською), «не помічаючи» при цьому, як цинічно глумляться над нами у тій же Росії.

Абсурдно, що донині співають з чужого голосу не лише малоосвічені, а й наділені дипломами найвищого ступеня «свої»: ті, що або досі повторюють царсько-ленінсько-сталінські міфологеми про «колиску трьох братніх народів»

(один із яких, звичайно ж російський, є «старшим») та «нову історичну спільність людей – радянський народ», або ігнорують реальний історичний процес етногенезу.

Як не дивно, але й Р.Іванченко, щиро воюючи з фальсифікаторами минулого, припускається надто прикрої методологічної похибки, свідомо культивованої українофобами: розпочинає аналіз українського державного (отже – й етнонаціонального) поступу з... IX століття (розділ «Державницька ідея крізь призму концепцій «Повісті минулих літ»), тобто з часу, коли до процесу розвитку держави можна було (хай і штучно, антинауково) приписувати історію... Росії, котра як імперія почала існування з XVIII, а в іпостасі московського князівства – лише з XII ст. На цій підставі досі мусується ідея спільного походження українського й російського народів, а звідси – і версія «єдиного» народу.

Та це – не єдиний ракурс розгляду проблеми. У загалом змістовній праці акад. В.Русанівського «Походження української літературної мови» аналіз генезису українського слова також береться не з його початку (джерел і витоків), не з народної мови, а з моменту її літературного функціонування. Тож знову виходить, що пріоритет належить мові сусіда, до того ж у залежності від неї, хоча вона формується принаймні на кілька століть пізніше.

В унісон пишуть і деякі археологи, антропологи, релігієзнавці, культурологи, досі експлуатуючи зужитий архаїзм про «єдиний східнослов'янський народ», а тим самим, може, й проти волі, однак заперечуючи самодостатність, суб'єктність, окремішність українського народу, його історичну роль і місію.

Один з прикладів – праця Л.Залізняка «Походження українців: між наукою та ідеологією» (2008). Автор слушно зауважує, що найраніші цивілізаційні формації на нашій землі, починаючи з трипільської, лишили свій слід в українському етногенезі і є «складовою частиною нашої культурної спадщини. Але це не значить (потрібно – «означає». – П.К.), що трипільців, праарійців, киммерійців, скіфів, сарматів слід вважати українцями». «У нашому генофонді є гени й бітекантропів, – іронічно зауважує Л.Залізняк, – чого, звичайно, недостатньо, щоб назвати їх українцями». Однак він не каже, а кого ж можна вважати і чому? Не влаштовує Л.Залізняка і «ранньосередньовічна» концепція – «від склавинів до першої української держави». Його приваблює теорія, згідно з якою потрібно починати нашу історію з появи слов'ян, а вже від них – і українців.

У принципі можна й так, але чому потрібно йти від слов'ян до українців, а не навпаки? Бо що таке «слов'яни»? Невже й справді вони одразу постали як цілісний феномен? Археологія цього не підтверджує.

Щоправда, Л. Залізняк нарікає на хибність концепцій «занадто палких патріотів» за їх аматорство й підміну науки ідеологією, однак не зазначає, що не кращу роль відіграє і «наука» непатріотична (а тим паче – антипатріотична), що ідеологія може бути і науковою. А до всього, на жаль, автор не надто рахується і з наукою, бо міг би послатися на праці останніх років В.Д.Барана про походження слов'ян та українського народу, а позначає лише працю В.Барана, Р.Тержеловського і Д.Козака «Походження слов'ян»... 1991 року. Тому, очевидно, він і не говорить про висновки вчених-археологів: 1) що «єдине східно-слов'янське плем'я» – то ідеологема, такого в дійсності не існувало; 2) що українці мають свою давню й чітко окреслену праісторію.

Але для висвітлення її необхідно здійснити широкоформатні системні дослідження, оскільки, цілком правильно наголошує Л.Залізняк: «Нинішня

українська держава виникла не на порожньому місці, вона є продовженням тривалої історичної традиції». Однак чи правомірно генезу української етнонації ототожнювати з еволюцією української держави, а тим самим – і генезу, сутність, феноменологію національної ідеї?

У працях «Український етнос: генеза і перспективи» (2003) та «Національна ідея, нація, націоналізм» (2005, 2006) ми зазначали, що наукова система українського етногенезу започатковується ще літописною літературою, набирає категоріальної визначеності в середині XIX ст., зокрема в працях М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Потебні, П. Юркевича, М. Драгоманова, Х.Вовка, В. Хвойки, Д. Яворницького, В. Антоновича, та знаходить вивершення в «Історії України-Руси» М. Грушевського та розкритість у працях представників його школи – в дослідженнях Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, І. Огієнка, М. Кордуби, С. Рудницького, О. Пріцака, Ю. Липи, Я. Пастернака, В.Шаяна, О. Оглоблина, Л. Винара, Ю. Бойка-Блохіна, Ст. Наливайка, В. Крисаченка та багатьох інших.

Передвісником приходу нового покоління науковців з нахилом до системного дослідження постає виконана в Інституті українознавства МОН монографія Сергія Наливайка «Етнічна історія Давньої України» (К., 2007), в якій здійснена спроба поєднати історію, археологію і антропологію, лінгвістику і соціологію на перехрестях процесів, фактів вітчизняної і зарубіжної археографії та джерелознавства. Привабливою композицією: послідовність дослідження подій упродовж багатьох тисячоліть, в основу яких кладеться «методологія дослідження давньоукраїнської етнічної історії». А відомо, що композиція – це концепція. Концепція ж, як і підсумки та висновки Сергія Наливайка, ґрунтуються на послідовному розгляді численних «граней кристала» – феномену українства.

Автор не ототожнює українство з народами (племенами, державами), що перебували на Землі українській або взаємодіяли з її автохтонами (відштовхуючись чи притягуючись) упродовж тисячоліть, проте і не стає на хисткий ґрунт категоричного розокремлення трипільців, індоєвропейців, гіперборейців, киммерійців, скіфів, таврів, сіндів, меотів, греків, боспорців, готів, римлян, вандалів, гунів, болгар, кельтів, сарматів, хозар, полян... – окремо і слов'ян та праукраїнців – окремо. Останні – як фантом, що з'являється невідомо з якої матерії, чому і як. Бачимо буття різних народів і їхні етнічні, державно-політичні, традиційно-культурні, господарські, морально-етичні риси та характеристики. Тому бачимо й наших прапращурів у їхній і внутрішній, і міжетнічній еволюції, як в територіальній рухомості (динамізмі), так і в органічній спаяності зі своєю землею (з матеріально-духовним тереном), – а тому маємо змогу переконатися у правоті висновку В.Барана: навіть масштабні міграційні процеси не руйнували внутрішньої цілісності племен, бо і в час відомих процесів переселення народів наші прапредки не полишали свого Терену. Тож потрібно брати до уваги й територіальні переміщення, але бачити «живу воду» фундаменту: рух якісний, внутрішній у розумінні Г.Сковороди. Тоді постануть природна реакція каталізу наших прапредків, неперервність кристалізації їхньої с а м о с т і та прагнення й руху до неї (важливим проявником динаміки руху при цьому постануть і Королеве та Мизин, і Кам'яна Могила й трипільська цивілізація, культура, і «Велесова книга», літописи, билини, священні місця та знаки), події та постаті не лише культури, писемності, релігії, міжнародних союзів і воєн, а й династичних проблем. Зокрема й

варязької версії влади, бо лише завдяки зіставному розгляду причин і наслідків тогочасних подій дізнаємося: 1) що три брати-«варяги» не творили в Київській державі системи влади, а лише зайняли вже існуючий трон; 2) зайняли трон не чужі конунги, а нащадки вітчизняної династії, що обірвалася на князеві Гостомислі; 3) зайняли його не силою переможного походу, а внаслідок обговорення русичами виниклої ситуації та врахування того, що Рюрик і брати були представниками роду ободритів – давньої вітчизняної династії; 4) Рюрик був не родоначальником нової, а продовжувачем давньої династії, що сягала своїм корінням і до династії римського імператора Пруса – брата іншого імператора Августа (63 – 14 роки до н. е.). Саме з цієї причини московіти виводили свою генеалогію від... римських імператорів; 5) Рюрик не міг бути «варягом» ще й тому, що в природі варязької держави... не існувало!

Все те вносить принципові корективи і в концепцію української національної ідеї: вона еволюціонувала синхронно з еволюцією роду – етносу – племені, а відтак – й у зв'язку з природою, зі способом життя (виробництва), культурою і мовою, державою та міжнародними відносинами.

З цієї причини загасало державне життя за умов монголо-татарської кормиги, литовської, польської, московської, турецько-татарської експансії, але харизматичний етнос внутрішньо еволюціонував до революційного спалаху й трансформації в націю. Нація виборола суверенний шлях внутрішнього (демократична республіка XVII ст.) та міжнародного розвитку. І хоча державне життя знову було загальмоване імперськими системами Росії і Австро-Угорщини, загарбанням території Польщею, Румунією, Чехією, нація знову вибухнула революцією на початку XX ст. й відновила демократичний державний лад з конституційними засадами, так задекларованими в IV Універсалі Центральної Ради:

«Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській Вільна Народна Республіка. Справдилася колишня давня мрія батьків твоїх, борців за вольності і права трудящих. Але в тяжку годину відродилася воля України... По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв... А тим часом Петроградське Правительство Народних Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилас на наші землі війська красногвардійців, большевиків, – які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготованого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Народна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим Народом і Республікою... кличе на нову війну, називаючи її до того ще священною...

Не можемо погодитися з дволичною, злочинною політикою і сповіщаємо всіх громадян України: «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. За всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, – власть у ній буде належати тільки Народові України... На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають несвідомих людей

до старих порядків. Сі темні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії...» (Чим не картина початку ХХІ століття, коли «стратегічний партнер» вишукує сміховинні неіснуючі провини з боку України, щоб знову знищити її як незалежну державу, розчавити волю й свідомість нації і вже навіки зробити її безликим сателітом новоствореної імперії?!).

Центральна Рада відповіла: «Всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду». (Сучасна проурядова псевдоеліта йде іншим шляхом: під виглядом демократизації – розпалювання різного роду «шустеризаціями» суспільних конфронтаційних пристрастей, легалізація національно-державницького нігілізму).

«Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом, Українська Народна Республіка підтверджує і, зокрема, проголошує: у Самостійній Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії»¹.

Важливо, що положення Універсалу були підкріплені статтями «Конституції Української Республіки» 1918 р. Зокрема, про те, що «Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цєбто громадянам УНР всім разом» (як людям нової політичної нації. – П.К.). «...Націям (нацменшинам. – П.К.) України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах (російська етноменшина в сучасній Україні претендує на домінування не лише економічне, а й мовне на всій території України, нещадно нищачи навіть елементарні освітньо-культурні потреби та права українців на обширах Р.Ф.)². ... Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави... Громадяни УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах... Домашнє огнище признається недоторканим». Усі мають рівні виборчі права. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням усіх, хто користується громадянськими і політичними правами... Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів... Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській, польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону (білоруській, чеській, молдавській, німецькій, татарській, грецькій, болгарській право може бути надано в разі їх прохання про це, звернене до Генерального Суду. – П.К.). Нацменшини можуть створювати свої Національні Союзи». «Органи національного союзу є органи державні... Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів – з другого боку розв'язуються адміністраційним судом».

Після Конституції П.Орлика (1710) це була чи не найдемократичніша Конституція в Європі і відзначалася як відповідними для українців рисами ментальності, так і багатовіковими традиціями їхнього етно-національного буття.

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – С. 371-383.

² Кононенко П., Кононенко Т. Українська освіта у світовому часопросторі. – К., 2007.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: теорія, методологія, практика

Даренська В.М. (Луганськ)

УКРАЇНОЗНАВСТВО ЯК ІНТЕГРАТИВНА КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ДИСЦИПЛІНА

У статті досліджується українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна. Автор переконаний, що предмет і завдання українознавства – це світоглядний синтез на основі вивчення конкретних галузей національної культури.

Викладання українознавства в системі сучасної освіти потребує концептуалізації філософсько-методологічних принципів цього процесу на основі досягнень сучасної філософії культури. Адже сутнісна специфіка українознавства як навчальної дисципліни полягає в тому, що викладання національних традицій, що досліджуються в царинах різних наук (історії, філології, фольклористики, мистецтвознавства, історії філософії тощо) має відбуватися методом певного *світоглядного синтезу*, спрямованого на *свідоме освоєння і відтворення загальнолюдських смислів та універсальї культури у специфічних формах національного буття.*

Концептуалізація названих філософсько-методологічних принципів уже має певну історію. Зокрема, концепція, що розробляється дослідниками у НДІУ МОН України, відрізняє підхід „інтегративного українознавства” (Л. К. Токар) від галузевих українознавчих дисциплін. За цією концепцією, „центром” українознавства є Україна та „український світ” як загальний культурно-історичний феномен, що зберігає єдність і спадкоємність у просторі і часі; відповідно, його окремими змістовними центрами є Україна-етнос, Україна-природа, Україна-мова, Україна-нація і держава, Україна-культура, Україна у міжнародних відносинах, Україна-характер (ментальність) і доля, Україна (світове українство) як історична місія тощо.

Як зазначає Л.К.Токар, головною проблемою розвитку українознавства на нинішньому етапі постає вироблення потреби інтеграції знань, що формувалися й формуються на рівні названих концентрів, у яких відтворюється досвід основних сфер життєдіяльності людини й спільноти¹.

Утім такий підхід до нинішнього часу зустрічає певні заперечення. Зокрема, наприклад, львівський професор-історик Я. Дашкевич вважає, що сам термін „українознавство” є „характерний для додержавного існування української нації” і тому начебто „не позбавлений дискримінаційного відтінку”, а тому від нього, мовляв, взагалі треба відмовитися². Інший львівський професор-історик Я. Ісаєвич пропонує більш поміркований критичний підхід, але все одно наполягає на зайвості українознавства як інтегративної дисципліни. На його думку, „поглиблення знань про Україну й українців забезпечується насамперед всім комплексом взаємопов’язаних українознавчих дисциплін, яких не може замінити якась окрема українознавча дисципліна”³. Проте не важко показати, що обидві наведені думки містять у собі певні непорозуміння щодо самого предмета суперечки. По-перше, колишня специфіка вживання терміна у „додержавний” період не є автентичною, а штучно пов’язаною як специфікою певної історичної доби, яка вже відійшла у минуле. По-друге, зовсім не йдеться про якусь „заміну” комплексу українознавчих дисциплін якоюсь штучно створеною дисципліною. Навпаки, українознавство як інтегративна дисципліна має свої специфічні предмет і завдання, а отже, потрібна саме для того, щоб галузеві українознавчі дисципліни не брали на себе зайві функції. Така само ситуація свого часу мала місце і з виникненням культурології як окремої наукової дисципліни, – її так само звинувачували у намаганнях „замінити” галузеві науки про різні царини культури. Отже, предмет і завдання українознавства – це *світоглядний синтез на основі вивчення конкретних галузей національної культури*.

Як зазначав С.Б. Кримський, у дослідженнях специфіки національної традиції в мистецтві та філософії „йдеться... про певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізують образи, що різняться зображальними засобами, але можуть бути реконструйовані в певні прототипи. Такі реконструкції й дають підставу оцінювати ті чи ті культурні процеси чи діяльність їхніх суб’єктів як національні феномени... це питання маємо розв’язувати через встановлення певних архетипів національної культури”⁴. У цьому контексті українознавство має виконувати роль інтегруючої культурологічної дисципліни, яка *синтезує різні царини гуманітарного знання як засіб самоідентифікації та екзистенційного самовизначення особистості*. Така робота, окрім іншого, є конче

¹ Токар Л.К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. – 2004. – Ч. 3-4.

² Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнародний конгрес українців. – Львів, 1993. – С. 8.

³ Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії // Покликання університету: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Гомілко. – К.: „ЯНКО”, 2005. – С. 276.

⁴ Кримський С.Б. Дмитро Чижевський про національне визначення історико-філософського процесу в Україні // Філософська думка. – 1998. – № 3. – С. 110.

необхідною також і для свідомого *формування конкурентноспроможного культурного іміджу України у глобалізованому світі*, оскільки „саме „взаємозацікавленість різностей” є умовою справжньої глобалізації”, і тому в цих умовах найоптимальнішою є „оснащена найсучаснішими цивілізаційними атрибутами індивідуаційна своєрідність кожної культури та кожного з її репрезентантів”¹.

В останнє десятиліття з’явилися роботи, у яких починає реалізуватися саме така парадигма розуміння природи українознавства як інтегративної культурологічної дисципліни. Серед таких прикладів варто назвати монографію „Універсальні виміри української культури” (Одеса, 2000). Серед її авторів, у свою чергу, філософсько-методологічне значення для нашої теми має стаття О. С. Кирилюка „Універсально-культурні аспекти української національної екзистенції”. Автор, зокрема, формулює „універсально-культурний зміст проблеми” української національної екзистенції; на його думку, цей зміст „криється у тому, що в її основі лежить загальносвітоглядна категорія життя, яка у даному випадку конкретизується у менш широке поняття “життя нації”. В межах останнього ми спостерігаємо опозицію “справжнього” та “несправжнього” життя, котра виражає протиставлення життя та нежиття, оскільки неавтентичне життя є таким, що не відповідає своєму поняттю і тому є неістинним, внутрішньо суперечливим і, отже, протилежним за змістом, власне, життю. Життя не в істині, життя поза справжністю – це не життя, а примарне животіння, існування без підстави, без основ, без перспектив². Отже, саме ця світоглядна опозиція “справжнього” та “несправжнього” у соціокультурному бутті нації й є тією висхідною проблемою, на дослідження якої спрямовані українознавчі студії, незалежно від того, на якому конкретному матеріалі вони розгортаються.

Метою даної статті є обґрунтування сформульованої концепції українознавства як інтегративної культурологічної дисципліни, з одного боку, на основі звернення до певних аспектів загальної теорії і стадіальної типології культури; з іншого – до конкретних прикладів аналізу світоглядної проблематики в українознавстві (у царинах філософії та мистецтва).

Особистісний характер людської життєдіяльності завжди потребує універсалізації різних форм досвіду на основі причетності до абсолютних цінностей, що визначають цілісність «життєвого світу» людини. Отже, за будь-яким розмаїттям культурних «образів світу» і форм їх опредметнення, завжди існує й відтворюється певна протоструктура людської цілісності. Завдяки цьому феномену своєрідної «стереоскопії» кожної локальної культурної традиції насамперед національної, *саме вивчення рідної культури завжди є найоптимальнішим шляхом до виховання справжньої культурної універсальності світовідчуття людини, оскільки така універсальність тут є не умоглядною конструкцією, а спирається на безпосередній життєвий*

¹ Табачковський В.Г. Полісутнісне Ното: філософсько-мистецька думка в пошуках «невкладової рефлексивності». – К.: Вид. ПАРАПАН, 2005. – С. 335.

² Кирилюк О. Універсально-культурні аспекти української національної екзистенції // Універсальні виміри української культури. – Одеса: Друк, 2000. – С. 49-50.

досвід – як свій власний, так і на досвід предків. Цілісність „життєвого світу” національної культури має дві форми відтворення – традиційну („народна культура”) і посттрадиційну (специфіковані модерні форми культури).

У філософському розумінні феномену культурних інваріант (універсалій) існують певні загально визнані визначення. Наприклад, А. Я. Фліер пропонує таке визначення культурних універсалій: це „найбільш розповсюджені в соціокультурній практиці культурні форми (норми, зразки, стереотипи свідомості та поведінки), що відрізняються порівняльним одноманіттям своїх рис у найрізноманітніших народів”¹. Проте, ця система універсальних форм не зводиться лише до емпірично фіксованих феноменів, а має метафізичний вимір, причому останній і є визначальним. У суто філософському сенсі її, услід за С. Б. Кримським, можна визначити як „ціннісно-смысловий універсум” культури (й особистісного буття як його актуальної форми)².

В основі кожного з історичних типів культури, у тому числі її національно-своєрідних форм, лежить певна універсальна модель Буття загалом, що визначає смислову орієнтацію людини в світі. Зокрема, *космоцентричний* тип представляє Буття як живий, одухотворений, розумний, іманентний самому собі конкретно-чуттєвий організм – Космос, за межами якого нічого немає; а людину – як індивідуальний „згусток” космічних стихій. Однак монотеїстичні релігії сформувалися в рамках „осьового” (К. Ясперс) типу культури, для якої є притаманним *теоцентричний* тип особистості. Його принципова специфіка полягає в тому, що індивідуалізація особистості тут є опосередкованою відношенням до єдиного Бога через виконання Його заповідей, молитовну практику і перспективу вічного життя або загибелі душі. Отже, тут у поняття індивідуальності входять не тільки і не стільки певні натуральні ознаки людини (вигляд, характер, звички, здібності тощо), скільки її особлива духовна диспозиція в перспективі спасіння або загибелі. Нарешті, *антропоцентричний* тип культури, що виникає в умовах техногенної цивілізації, розглядає світ як об’єкт підпорядкування та утилізації людиною, безглуздий та мертвий сам по собі; а людину – як найбільш могутню серед істот, мета якої полягає в експлуатації навколишньої її дійсності та своїх власних „сутнісних сил”. На наступній стадії власної еволюції, що репрезентований у „проекті Постмодерну”, цей тип, зрештою, приходить до поруйнування культурних універсалій людського буття. Отже, першим методологічним принципом світоглядного синтезу на основі вивчення конкретних галузей української культури має бути чітке розрізнення її елементів у рамках цієї чи подібної до неї загальної типології культури.

Первісною синкретичною формою відтворення цілісності національного „життєвого світу” є традиційна народна культура, яка виявляє його найбезпосереднішим чином в усталених формах. Ритуалізованість традиційної культури давала людині „абсолютне” розуміння суті і смислу

¹ Фліер А.Я. Универсалии культурные // Культурология. XX век. Словарь / Под. ред. М.С.Кагана. – СПб.: Унив. книга, 1997. – С. 483.

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

світобудови у сакралізованих символах побуту. Отже, сучасне вивчення цієї стадії української культури не може мати лише ретроспективний, тобто суто етнографічний і фольклористичний характер, а має глибоке світоглядне навантаження. Головне завдання дослідження й викладання української традиційної народної культури в рамках українознавства – це виховання на матеріалі її символів, художнього самовираження і поведінкових типів людей цілісного й органічного світобачення саме *сучасної людини*, яка не може повернутися у минуле, але потребує її *екзистенційного* досвіду у вирішенні власних проблем, у власному творчому самовираженні. Отже, традиційна народна культура має вивчатися й викладатися в українознавстві саме як *джерело світоглядного досвіду*.

Іншим аспектом універсализму традиційної народної культури було вироблення універсальних ознак „чоловічого” і „жіночого”, які активно „розмиваються” у сучасній цивілізації. У будь-якому суспільстві є два типи основних функцій – продуктивна і репродуктивна – і вони потребують двох окремих інституційних систем: професійної системи і родинної системи. Останні потребують двох типів ролей, котрі мають мати своїх виконавців для того, щоб суспільство успішно функціонувало. Інструментальні ролі вимагають раціональності, самостійності та суперництва; експресивні ролі вимагають ніжності та виховательських здібностей для забезпечення соціалізації наступного покоління. Традиційні культури розподіляли ці функції між чоловіками та жінками цілком органічно, спираючись на досвід тисячоліть і відповідно до вимог релігійної моралі. Отже, для сучасної цивілізації, яка спирається на принцип гендерної рівності, *саме досвід традиційної народної культури залишається єдиним автентичним джерелом диференціації „чоловічого” і „жіночого”, оскільки сучасні соціокультурні практики роблять гендерні ролі все більше „розмитими” і навіть нівельованими.*

Потреба цілісної осмисленості світу є іманентною людині як розумній і духовній істоті, – а отже, і в посттрадиційних культурах ми знаходимо такі культурні явища, що виконують ту саму функцію універсализації смислів, яку раніше виконував символізм і ритуалізм традиційної народної культури. Зокрема, мистецтво виконує функцію гармонізації, універсализації та ціннісної інтеграції життєвих процесів людини засобом їх переживання у контексті естетичних якостей світу. У секуляризованій культурі саме мистецтво і філософія стають універсализуючими засобами світосприйняття, засобами трансформації і самовдосконалення особистості відповідно до вищих цінностей, засіб сприйняття світу й людини як єдиного осмисленого цілого. Світ мистецтва є концентрованим „світом людини”, олюдненим образом світу. Символічність створеної художньої реальності полягає у проясненні через неї смислів людських життєвих пошуків. У свою чергу, специфіка української художньої і філософської традицій включає ці пошуки в широкій контекст національного досвіду, – однак на відміну від традицій народної культури цей контекст є глибоко *персоніфікованим*, він розкривається через індивідуальні уподобання. Тут метою українознавства є розвиток *культурного смаку*.

Як приклад українознавчого аналізу, спрямованого на досягнення світоглядного синтезу розуміння специфіки рідної культури, розглянемо під цим кутом зору творчість Катерини Білокур. Відомо, що коли до виставок її робіт заходили делегації з Китаю, Японії, Кореї, вражені чужинці заявляли: „Та це ж наша художниця! Такі пензлі, мазки тільки в наших живописців!”¹ Це перше враження не є помилковим, адже дійсно, дослідження її художнього світу доводить наявність у ньому елементів, які раніше могли вважатися несумісними. В цьому сенсі поетика К. Білокур є своєрідною зустріччю, живим діалогом художнього світобачення Заходу і Сходу, народної і професійної культури.

Позиція авторського бачення стосовно об'єктів зображення у К. Білокур виявляється рухливою, що призводить до порушення перспективної єдності та надає рослинним композиціям тієї смислової динамічності, яка споріднює її живопис із принципами православного іконопису. Втім, замість традиційних іконописних сюжетів, у її творах панує рослинна символіка, що відображає софійність живого космосу. Зокрема, центральним є символ хліба: у вигляді колосся – за своїми розмірами, у вигляді спеченого короваю – центральне місце розташування. Як бачимо, мотив „царя-колоса” в творчості К. Білокур не випадковий. Що таке „царюючий хліб”? Про цей древній символ О. Фрейденберг пише: „Поряд зі свійськими тваринами божество являється у вигляді хлібної страви, хліба. Його побутовим архетипом служать трави, зелень та плоди дерев... На наступних стадіях розвитку суспільного світогляду ці об'єкти їжі становляться священними; вони залишаються належністю олтарів та жертвоприношень і тому здаються освяченими та зроду-віку притаманними богослужінню, що призводить до того, що колишнє виробниче побутове їх використання обертається в свято... Хліб (він же сонце) є живою істотою, з біографією пристрастей, який зазнав земні муки”². Поряд з мотивом хліба у картинах присутній і інший, не менш стійкий мотив вінка, що оточує хліб. Причому, як було сказано вище, вінки сплетені з квітів, що належать до різних пір року. Отже, як зазначає І. Конєва, „образний світ Білокур має ієрархію, щаблі сходження: птахи – комахи – дерева – квіти – плоди – хліб. Рослинне царство одушевлене, активне. Колосся, квіти, фрукти, овочі не просто об'єкти зображення, а символи, рослинні лики світу”³.

Не можна не звернути увагу на те, що на багатьох полотнах квіти випромінюють світло, оточені ореолом, наче німбом! Художниця наче бачила це випромінювання. „Вона зображувала рослини не в їхній повсякденності, швидкоплинності (зів'яла квітка, наприклад, була стійкою емблемою елегічної поезії), але в їхній райській нетлінності... Суттєво, що епітет «святий» художниця використовує в листах для характеристики

¹ Катерина Білокур очима сучасників. Спогади. Есеї. Розвідки. З архіву художниці. – К.: Томіріс, 2000. – С. 262.

² Фрейденберг О.М. Поетика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1997. – С. 172, 229.

³ Конєва І.М. Рослинні лики // Червоних сонць протуберанці. Збірник мистецтвознавчих і культурологічних праць до 100-річчя Катерини Білокур. – К.: АртЕк, 2001. – С. 30.

мистецтва: «святе мистецтво», «теє святе малювання». Таким чином, процес творчості вона мислила у сакральних категоріях»¹.

Відповідно, і в рослинному світі К. Білокур кожна деталь добре диференційована, виписані навіть прожилки пелюсток, і, враховуючи численність об'єктів – квітів, фруктів, овочів, – дивно, що композиція загалом не розпадається, а тримається дуже добре, картина залишає враження завершеного, замкнутого в собі світу. Причому, жодна деталь не губиться, а виграє, демонструючи себе. Квіти завжди утворюють начебто вінок. Але це не простий вінок, а цілий квітковий «космос»: поряд з'являються квіти, що ніколи не квітнуть одночасно – це символ потоку нетлінного Життя, океану вічності, що омиває наш крихкий світ.

Коли в творах К. Білокур трапляються квіти та пейзаж, органічна єдність картини порушується. Так, у „Колгоспному полі” існують два просторових плани: на першому, ближчому до глядача – квіти, грона винограду, тин із забутою косинкою; на другому, задньому – колгоспне поле з трактором. Картина нагадує театральну декорацію: начебто в квітах прорізане віконце та через нього проглядається намальований задник. Перший і другий плани, навіть безпосередньо, при швидкому погляді на полотно, знаходяться в стані напруженого протистояння та прочитуються як теза й антитеза. Наслідком порушення перспективної єдності є розриви простору, злами на межах першого та другого планів, утворення «печер» у глибині картини. Поняття «печера», звичайно, відноситься до плану виразу, у плані змісту їй може відповідати небо. Наприклад, на полотні „Декоративні квіти” (1945) цей злам підкреслений демонстративно різкою лінією, що поділяє передній план (яскраво-помаранчевий) і задній (контрастний йому, темний). Своїми просторовими парадоксами К. Білокур близька до традицій сільського малярства, зокрема до манери сільських іконописців з їхнім наївним натуралізмом зображень у поєднанні з абстрактними вирішеннями фону.

Дрібність і натуралістичність деталей тут приховує специфічну „ірреальність” загальної схеми твору, який завжди намагається явити універсальний „образ світу”. Тому на її полотнах співіснують несумісні явища, зникають реальні просторові та часові зв'язки. Сама природа ніби втрачає владу над тими речами, які потрапляють у простір світобачення митця, а світ починає жити за новими законами. Такий спосіб художнього мислення у своєму «чистому» вигляді був притаманний майстрам стародавнього Китаю. Як зазначають дослідники, „художник в давньому Китаї брався за пензлі в кінцевому разі для того, щоби справді заново створити на шовку або папері «цілий світ», тобто світ з усім його багатоманіттям: не речей самих по собі, а понадплинне, яке випереджає все існуюче символічної реальності»². Однак разом з тим, „кожна деталь пейзажу, навіть найфантастичнішого, виписана з виразністю, яка передбачає вдумливе та терпляче вивчення властивостей предметів, кожна річ має власну перспективу»³. Усі ці принципи ми бачимо і в українській художниці.

¹ Катерина Білокур очима сучасників. Спогади. Есеї. Розвідки. З архіву художниці. – К.: Томіріс, 2000. – С. 30-31.

² *Малявін В.В.* Китайская цивилизация. – М.: АСТ, 2000. – С. 482.

³ Там само. – С. 480.

Отже, „перетинання” і діалог різних типів світобачення: народного (натуралістичного та іконописного), новоевропейського (техніка натюрморту і пейзажу) та «східного» (автохтонного за походженням) і утворюють ту тасмичну гармонію, яка визначає оригінальність поезики К. Білокур. У свою чергу, той факт, що художниця була самоукою і тому найбезпосереднішим чином висловлювала світоглядний досвід національного буття, вказує нам саме на „стереоскопічність” і багатшаровість українського народного „образу світу”, на його здатність нести в собі всі названі елементи. Це є не мистецтвознавчим, а вже більш загальним, українознавчим висновком.

Іншим важливим прикладом українознавчого аналізу може бути розгляд національної філософської традиції. Національна філософська традиція – це типологічне поняття, яке конструюється методом послідовної змістовної експлікації найбільш істотних вихідних установок національного світогляду і способів їх передачі. Керуючись багатоаспектним підходом до історії філософії, що пропонує К. Ясперс у його „Весвітній історії філософії”¹, можна розділити вихідні установки національного світогляду на три види: а) форми думки, б) світоглядні символи і 3) цілісні образи світу (ідеал мудреця й особистості), що найбільшою мірою втілили національний дух.

Вивчення національної традиції у філософії передбачає дотримання наступних принципів: 1) розгляд національної культури як способу реалізації універсальних цінностей культури; 2) розгляд національної філософії як вищої форми вираження національної самосвідомості; 3) вивчення на основі методів соціальних наук національного характеру в історичній перспективі; 4) простежування змісту інтелектуальної еволюції національної філософії з орієнтацією на школи і напрямки; 5) облік інституціональних форм організації і трансляції національної філософської традиції, їх співвідношення з економікою, соціальною структурою, релігією даного співтовариства.

Окремим суттєвим аспектом є спеціальний аналіз національної філософської мови, адже, як писав з цього приводу Г.-Г. Гадамер, „ідеал філософської мови – не максимальна абстрагованість доведеної до термінологічної однозначності номенклатури понять від реального життя мови, але відтворення зв'язку поняттєвого мислення з мовою і з усією сукупністю явленої у мові істини. У реальній мові і мовленні, у діалозі, і тільки в них, філософія має свій справжній, лише їй приналежний пробний камінь”².

Різні національні філософські традиції можна виділяти за наступними параметрами: 1) розходження джерел формування філософської традиції (до них відноситься неоднорідний розумовий матеріал і особливості його синтезу); 2) зв'язок між різними етапами філософської еволюції цієї традиції, виражений в інваріантних філософських ідеях, філософемах, темах, установках і ідеалах; 3) епістемологічний статус філософського пізнання в його співвіднесенні з іншими типами розумової діяльності даного співтовариства; 4) загальна картина

¹ Ясперс К. Всемирная история философии. Введение. – СПб., 2000. – С. 106-128.

² Гадамер Г.-Г. История понятий как философия // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С. 43.

світу, співвіднесена з мовною картиною світу даного народу; 5) визначена для кожного співтовариства ієрархія соціальних цінностей.

Саме національна традиція задає параметри відносин до філософських традицій інших народів, до освоєння досягнень інших філософських культур. Новітнім яскравим прикладом визначення специфіки національного світовідчування, що безпосередньо відбивається у специфіці українського філософування, є концепція, запропонована С.Б. Кримським. „Взагалі для української духовності, – пише цей автор, – властиві такі архетипи, як концепція софійності світу (опозиції хаосу степу та розумної ойкумени чи то міста, чи то хутора як довкілля особисто обробленої землі) та апокатастасису (благодатного повернення людства до первозданної, правічної чистоти ще за земного життя), символіко-пантеїстичного сприйняття природи як дзеркала людської душі, антропоцентризму, етичної цінності особистості, філософії серця, образу Слова як духовної зброї та міфу тощо”¹.

Крім того, в українській філософській традиції завжди була однією з центральних тема пошуку принципів людської цілісності. Зокрема, проблема духовного самопізнання у Г. Сковороди або гносеологія „серця” П. Юркевича є шляхами до цілісного знання, яке синтезує в собі окремі пізнавальні здатності людини – розум, волю та інтуїцію. У новітній час „знаковою” для нашої теми стала монографія В.А. Малахова „Культура і людська цілісність” (1984), у якій характерна інтенція всієї Київської світоглядно-антропологічної школи до пошуку універсалій людського світовідношення вперше була експлікована саме через категорію цілісності. Дослідження універсалії людської цілісності останнім часом набуло яскравого продовження у С.Б. Кримського, зокрема, у його філософії особистості. Конститутивним принципом особистості, за С.Б. Кримським, є трансценденція, що „специфікує людину як зв’язок різних світів і можливих сфер буття”², – тобто у трансценденції через реалізацію вищої людської цілісності відновлюється цілісність Універсуму. Оскільки ж „особистість не задана природою, навіть у її поєднанні із соціальними умовами, але виникає з бунту, таємниці, боротьби людини із самою собою”³ – тобто завжди необхідно є опосередкованою „таїнством свободи”. Отже, під саме *українознавчим* кутом зору історія української філософії є цікавою як раціональна форма відтворення і рефлексії вихідних особливостей національного світогляду.

Проведений аналіз поставленої проблеми дає змогу зробити наступні узагальнюючі **висновки**: 1) предмет і завдання українознавства як інтегративної культурологічної дисципліни полягає у світоглядному синтезі на основі вивчення конкретних галузей національної культури; 2) „життєвий світ” національної культури має дві форми відтворення – традиційну («народна культура»), посттрадиційну (специфіковані модерні форми культури) та включає в себе „нашарування” трьох історично обумовлених світоглядних типів культури; 3) специфічно українознавчий аналіз історії українського мистецтва, філософії та інших специфікованих царин культури полягає у їх розумінні як форм відтворення і рефлексії вихідних особливостей національного світогляду.

¹ Кримський С.Б. Дмитро Чижевський про національне визначення історико-філософського процесу в Україні // Філософська думка. – 1998. – № 3. – С. 110.

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 42.

³ Там само. – С. 35.

УКРАЇНА – ОСВІТА

Чупрій Л.В. (Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ ТА ГУМАНІТАРНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті висвітлюються найактуальніші проблеми, що виникають в освітянській сфері України. Найбільша увага приділяється патріотичному та морально-етичному вихованню молоді. В цьому контексті розглядається необхідність викладання етичних та релігієзнавчих дисциплін у навчальних закладах країни.

Українська освіта переживає сьогодні досить непрості часи. З одного боку Україна приєдналася до Болонського процесу й активно впроваджує у себе кредитно-модульну систему, а з іншого, – вона має зберігати ті потужні напрацювання, які здійснила українська педагогічна думка ще за радянських часів. Проблематика розвитку вітчизняної педагогіки та її національно-патріотичної й гуманітарної орієнтації на сьогодні є дуже **актуальною** і **розглядається у роботах** багатьох вітчизняних науковців, таких, як В. Брюховецький, В. Кремінь, П. Кононенко, М. Жулинський, М. Згурський, Ю. Алексєєв, Б. Трофим'як, С. Здіорук, А. Колодний, П. Яроцький, О. Саган, В. Токман тощо.

Мета статті – проаналізувати наявну ситуацію в сфері патріотичного та морально-духовного виховання молоді та розробити можливі пропозиції щодо покращення виховного потенціалу освіти, одним із шляхів якого може бути толерантне та об'єктивне викладання етики та релігієзнавства не тільки у ВНЗ, а й у школах.

Досліджуючи дані проблеми М. Згурський, ректор НТУУ КПІ, справедливо зазначив, що "для того, щоб стати повноправним членом "Болонського процесу", Україні треба буде піти на суттєві перетворення в системі вищої освіти і науки. Найважливіше при цьому провести ґрунтовний

порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти з європейською і за результатами цього аналізу визначити, що потрібно буде змінити в нашій системі і започаткувати відповідні реформи. Аби ж тільки ці реформи не завдали шкоди освітньому процесу в нашій країні..."¹ Українська наукова і педагогічна школи, яка розвивалась ще за радянських часів, має потужний інтелектуальний і кадровий потенціал. Наші фахівці цінуються у всьому світі. Понад 30% усіх Нобелівських лауреатів мають слов'янське коріння. Декілька років тому Голова комісії з освіти і науки сенату США пан Гленн звертався до президента Буша з пропозицією щодо перебудови освіти в Америці, взявши за зразок модель, яка використовувалася в Радянському Союзі, що дало б змогу підготувати всебічно освічену особистість.

Член національної комісії України у справах ЮНЕСКО з 1991 р., експрезидент Національного університету Києво-Могилянської академії (КМА), відомий реформатор педагогічної освіти В. Брюховецький наголошував: "нація тільки тоді буде жити і розвиватися, коли кожне наступне покоління виховуватиметься в національному дусі на основі історичної правди. Адже якщо знищити духовну основу нації, вона перетвориться на бидло або групу бандитів, які вбиватимуть одне одного. Молоде покоління стає цинічним, не вірить в жодні ідеали... Найгірше, – стверджує професор, – що ми нарobili за роки незалежності України"². А за висловом заслуженого учителя України, ветерана війни і праці П. Щербаня, в державі "відбувається процес деморалізації, дебілізації і денационалізації сучасної молоді, яка втрачає не тільки національне, а й людське обличчя"³. Це вже питання національної безпеки України.

Як зазначає відомий український дослідник Б. Трофим'як, що задля успішної розбудови Української держави особлива роль належить формуванню національної свідомості, патріотизму юного громадянина. Однак на наших очах виростає покоління молодих людей, позбавлених почуття національної гідності, гордості, якому насаджується безкультур'я, нівелюється совість, деградується мораль, честь, справедливість та меркантилізм, манкурство. "Педагогічна драма виховання, – за висловом академіка С.І. Гончаренка, – стрімко перетворюється на загальнонаціональну трагедію". Тому ставлення владної еліти до історичних коренів народу, його досвіду, традицій, просвіти, освіти та культури, християнських ідеалів, фахової підготовки є лакмусовим папірцем її справжніх намірів у будівництві соборної самостійної держави національного типу.

Цілком слушно відзначає український дослідник Г.Косуха, що «в основі духовно-національного відродження країни мають бути цінності, які зрозумілі і близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві»⁴. Саме такими можуть і мають стати загальнолюдські цінності, вироблені протягом усієї

¹ Багрянний С. Будемо вчитися "по-болонськи". Чи "по-болванськи"? // Шлях Перемоги. – 2006. – 29 вересня.

² Високий замок. – 2004. – 22 квітня.

³ Літературна Україна. – 2006. – 13 липня.

⁴ Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. – К., 1994. – С. 9.

історії світової цивілізації і, які, зокрема, були освячені християнською релігією. Саме виховання молоді з одного боку, на загальнолюдських, а з іншого – на національно-патріотичних цінностях є неодмінним завданням українського суспільства.

У цьому ключі можна констатувати про загрозливий стан української виховної системи, як складової сучасної гуманітарної політики, відтвореної у гострих дискусіях, притаманних особливо у сфері освіти, науки, культури.

Насамперед варто зазначити, що найбільш актуальним завданням на сьогодні є створення української національної системи освіти, яка б, по – перше, відповідала завданням і характеру розвитку України як демократичної суверенної правової держави; по – друге, враховувала тенденції розвитку світової педагогіки, поєднувала традиції і новітні підходи, патріотизм і професіоналізм, виховні і пізнавальні аспекти та формувала творчу особистість, яка відповідає всім вимогам сучасного світу.

Одним із найбільш відповідальних завдань, яке стоїть сьогодні перед педагогікою, є забезпечення належного патріотичного та морально-етичного виховання молоді в умовах, коли “масова західна культура” активно заповнила наш інформаційний простір.

Рівень цієї культури досить низький. Культ насилля і розпусти практично заповнив наші екрани, де мало не на кожному каналі ми можемо побачити аморальні чи насильницькі сцени. Потім ми дивуємося, чому наша молодь така агресивна, задурманена алкоголем і наркотиками. Звичайно, доросла людина має право дивитися те, що вона забажає, але для молоді потрібно вводити певні обмеження, оскільки психіка у неї досить нестійка і вона не завжди проводить межу між уявою і реальністю. Молодь починає впроваджувати агресивні сцени в життя, що ми спостерігаємо на прикладі американських підлітків, які розстрілюють своїх однокласників чи навіть близьких тільки тому, що ті їх нібито образили, хоча не завжди це відповідало дійсності. В нашій країні ми не маємо цього допустити, хоча вже відомі випадки, коли українські підлітки знущаються над беззахисними тваринами чи навіть над своїми ровесниками, та ще й знімають це на відеокамеру. Сьогодні особливі вимоги постають перед навчальними закладами, які мають виховувати молодь на вищих зразках загальнолюдської моралі, на основі національно-патріотичних та релігійних цінностей.

Тому саме в нинішніх умовах є дуже важливим становлення нової системи морально-духовних цінностей, нового світогляду, який би базувався на глибоких культурно-духовних традиціях нашого народу. Духовні, моральні, релігійні цінності – основа суспільства, його живе коріння. Якщо вони є, якщо вони наповнюють душі людей – ніякі кризи нестрашні, люди можуть впевнено дивитися у майбутнє. Неможливо подолати соціально-економічну кризу доти, доки не знайдемо спасіння від спустошення в умах і серцях. Економіка й політика вторинні відносно культури, духовності та моралі. Спочатку потрібно відродити й сформувати національну культуру, «дух народу», а потім уже на основі цього розвивати економіку. Згадаймо, наскільки швидко змогли розбудувати свою економіку Німеччина та Японія після поразки у Другій світовій війні. Перед ними постало дуже важке завдання: як у понадтяжких економічних умовах не дати цинізму,

бездуховності, розпачу заволодіти душами народів, пригнічених жорсткою поразкою. І вони зуміли вийти із цієї кризи. Так на батьківщині Гете і Канта замість нацистської ідеології ввели релігійне виховання. В статті 7 Головного Закону ФРН від 23 травня 1949 р. постулювали принцип: «Викладання релігії в державних школах, за винятком неконфесійних, є обов'язковим. Навчання проводиться відповідно до принципів релігійних організацій».

В Україні ці питання тільки почали вирішувати. У сфері вищої освіти відкрито теологічні факультети в деяких університетах (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) та у 2006 р. акредитовано спеціальність богослов'я.

Модернізація правового поля з метою взаємодії духовної і світської систем освіти стикається з політико-правовими труднощами. У листопаді 2003 р. відбулися парламентські слухання на тему «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання». За результатами цих слухань Постановою Верховної Ради України (квітень 2004 р.) МОН доручалося спрямувати роботу органів управління освітою і наукових установ на створення системи виховання, котра спиралась би на традиції та звичаї українського народу, переорієнтувати навчальні заклади на формування в особистості державницького світогляду, пробудження в молоді потягу до духовних знань. Однак на практиці дані доручення виконуються з певними труднощами.

Залишається неврегульованою ключова для релігійних організацій проблема, пов'язана з отриманням ними права нарівні з іншими громадськими організаціями засновувати власні навчальні заклади, тому що це суперечить конституційній та законодавчій нормам про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи від церкви (релігійних організацій).

Тлумачення цих норм за часів Союзу і за часів незалежної України є досить різним. За часів СРСР церква розглядалася антагоністичним утворенням стосовно держави. Вона гальмувала соціальний прогрес і проголошувалася жорстко відокремленою від держави. Більше того, оскільки суспільна і державна сфери фактично ототожнювались, то логічно, що за відокремленням церкви від держави відбувалося відокремлення школи від церкви.

У контексті становлення і розвитку демократичного, світоглядно плюралістичного суспільства та правової держави принцип відокремлення держави від церкви тлумачиться по-іншому. Під ним розуміють нейтральність державних інституцій щодо різноманітних релігійних організацій, невтручання держави у внутрішні справи церков, невиконання церквами державних функцій та їх аполітичність тощо. Однак це зовсім не означає наявності непрохідного бар'єру між державою і релігійними організаціями. Обидва інститути цілком відкриті до діалогу та праці у сферах, пов'язаних з функціонуванням громадянського суспільства (просвітництво; консолідація нації; опіка над прошарками населення з обмеженими можливостями; боротьба з асоціальними явищами –

алкоголізмом, наркоманією; захист суспільної моралі; охорона здоров'я та навколишнього середовища і тощо).

Освіта і виховання також відносяться до означеної сфери. Релігійні організації, будучи носіями певних цінностей, виступаючи суб'єктами громадянського суспільства (нарівні з державними чи громадськими інституціями) мають право впливати на навчальний процес шляхом заснування власних загальноосвітніх закладів, унеможливаючи державну монополію в питаннях світоглядного становлення особистості.

Отож, у сучасній Україні принцип відокремлення школи від церкви (ч. 3 ст. 35 Конституції України) необхідно розуміти як принцип відокремлення саме державної школи (котра є світською) від церкви, не поширюючи його на приватну сферу. За умови дотримання визначеного державою стандарту освіти діяльність загальноосвітніх закладів, заснованих релігійними організаціями, вписується в правове поле Української держави, яка прагне дотримуватися демократичних норм Європейського Союзу.

Хоча в державних школах Міністерство освіти і науки не дозволяє викладати релігієзнавчі дисципліни, у деяких регіонах ці рекомендації порушуються. У традиційно релігійних областях – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська – ще з початку 90-х років у загальноосвітніх школах запроваджено експериментальне вивчення “Закону Божого”, у столичних навчальних закладах з вересня 2006 р. викладають предмет “Християнська етика”.

Попри нарікання з боку чиновників МОН стосовно незаконності подібних ініціатив, останні мають значний суспільний резонанс. Але ці кроки вимушені, і є не стільки способом вирішення проблеми, скільки доказом її існування. Вони обумовлені відсутністю достатніх правових гарантій прав дітей і батьків на отримання повноцінного релігійного навчання і виховання.

Як переконує викладене вище, політиці Української держави на ниві взаємодії духовної і світської освіти не вистачає виваженості та гнучкості, притаманної західним демократичним суспільствам. Тому в цьому контексті ми маємо розглянути європейський досвід. Досить детально ці питаннями досліджували С. Здіорук та В. Токман. Вони відзначають, що ставлення школи до релігії в різних країнах Європи далеко не ідентичне. Відмінності визначаються різними факторами – роллю віросповідань у житті суспільства, відведенням пріоритету у справі соціалізації особистості родині, громадськості чи державі, ставленням школи до світоглядних систем тощо.

Незважаючи на розходження у взаємодії між світською і духовною освітою в західноєвропейському просторі, можна узагальнено виділити три *підходи* стосовно бачення місця релігійного навчання в загальноосвітній системі:

- 1) відсутність такого навчання у школі (Франція);
- 2) наявність гарантованого державою віросповідного навчання у школі (Німеччина, Фінляндія, Польща, Австрія);
- 3) наявність гарантованого державою невіросповідного навчання у школі (Данія, Велика Британія, Швеція, Норвегія).

Розглянемо окремі приклади. Франція – країна, у якій законодавчо закріплене світське навчання. Це призвело до тлумачення релігійного світогляду як джерела безкультур'я і забобонності. В 20-х роках минулого століття громадська школа у Франції остаточно емансипувалася від релігії, духовна і світська освіта виявилися розведеними на різні полюси. Ситуація змінилася через 60 років у контексті переосмислення сутності самої світської освіти. У 80-х релігію почали розглядати не як антипод світського суспільства, а як його органічну складову, знання котрої необхідне для розуміння життя людських спільнот. Широка публічна дискусія з приводу доцільності присутності релігійної складової в громадській школі, зорганізована наприкінці 80-х – в першій половині 90-х років, встановила масштабність релігійного невігластва серед школярів і студентів. Ці обставини переконали владу у необхідності поглибити вивчення релігійних культур у закладах освіти. Сьогодні Франція знаходиться перед перспективою відновлення у традиційних католицьких кантонах історичної практики впливу церкви на освітньо-навчальний процес.

У Німеччині конституція країни гарантує обов'язковість релігійного навчання в рамках офіційних шкільних програм. Але ця конституційна норма на практиці не має жорсткого застосування, тобто не відбувається категоричного протиставлення духовної освіти світській. На рівні вищих державних органів є розуміння реальної ситуації (особливо після об'єднання ФРН та НДР), яка враховує, що релігійність населення західних і східних земель все-таки різниться. Взаємодія духовної і світської компонент в освітньому процесі здійснюється шляхом визнання альтернативного (етичного, морального) релігійному (віросповідному) навчанню. У закладах освіти колишньої НДР дана тенденція проявляється очевидніше.

У Данії релігійне навчання незалежне відносно церков і прагне враховувати множинність світоглядних позицій. Програми з відповідних дисциплін розробляються за участю міністерства національної освіти, асоціації викладачів релігії та контролюються парламентом. У середній школі релігійне навчання пропонує курс історії релігії, який охоплює знайомство з різними віросповідними системами – ранніми, нехристиянськими, християнськими. І це притому, що номінально 87% населення країни сповідує лютеранство. Хоча Данська держава зберігає свій зв'язок із національною лютеранською церквою, у школах викладаються засади всіх релігій.

Польща має потужну релігійну традицію, що, безумовно, позначається на взаєминах держави і церкви в освітній сфері. Згідно з законодавством Польської Республіки, предмет під назвою “Релігія” є обов'язковим у структурі навчального комплексу. Усім легально діючим конфесіям надається право на викладання вказаного предмета в загальноосвітній школі за умови, що в класі присутні щонайменше семеро учнів того чи іншого сповідання. Якщо батьки проти вивчення релігії у школі, то діти вибирають між трьома додатковими гуманітарними предметами, по одному з яких їх і атестують. Останнім часом переглядається зміст курсу релігійної освіти за рахунок відмови від традиційного законодавчого підходу і введення

філософської, індивідуально орієнтованої проблематики, котра спонукає осмислювати різноманітні життєві ситуації крізь призму віри.

На цих прикладах ми бачимо, що в більшості країн Європи світська система освіти включає в себе елементи релігійного виховання. Але робиться це досить виважено і толерантно, з обов'язковим урахуванням бажання дітей та їхніх батьків. Ні в якому разі в навчальних закладах не має допускатися релігійна нетерпимість чи надання переваг якійсь одній релігії. Хоча з певними проблемами європейські країни сьогодні вже зіткнулися. Зокрема мусульманські діти, які виховуються в мусульманських громадах європейських країн, зорієнтовані виключно на іслам і вимагають чіткого дотримання ісламських норм у школах, де вони навчаються, наприклад, дівчата мають ходити в паранджі чи обов'язково з покритою головою. Але чи враховуються інтереси інших школярів, які ходять у цю ж школу, але мають інше віросповідання. Це може призводити до зростання міжетнічного та міжрелігійного напруження. Хоча іноді й європейці не досить шанобливо ставляться до святинь інших релігій, вважаючи, що якщо вони мають свободу слова, то можуть писати й говорити все, що заманеться. Так відомий випадок з художником, який намалював Муххамеда з бомбою на голові, що викликало значне невдоволення у всьому мусульманському світі. Інший менш відомий випадок, коли інший європейський художник намалював Ісуса Христа з оголеним жіночим тілом. Звичайно, свобода слова має бути, але коли вона переходить певні етичні норми, що призводить до знущання над святинями мільйонів людей, то це вже не свобода слова, а блюзнірство і вседозволеність, що може призвести до непередбачених негативних наслідків. Тому знову ж таки система освіти має бути світською, але включати в себе елементи релігійного та етичного виховання, з об'єктивним та толерантним висвітленням різних релігій, гарантуючи учням право вільного вибору. Громадська школа має бути плюралістичною та пошанувати релігійні й філософські переконання родин, відмовляючись від усілякої пропаганди. Тому освітні системи Західної Європи, окремих посткомуністичних країн характеризуються запровадженням релігійної освіти у вигляді самостійних дисциплін у навчальних закладах усіх форм власності.

Виховання української молоді це дуже важлива, але не єдина проблема, що постає перед вітчизняною системою освіти. Я б хотів намітити ще цілий ряд питань, дуже актуальних для нашої педагогіки.

Основні завдання, які стоять перед системою освіти:

1. Збільшення фінансування освітньої сфери. В останні роки в Україні на освіту виділялося 4-5 % від ВВП, хоча в розвинутих країнах Європи не менше 6% від ВВП. Інвестиції в дітей і молодь у всьому світі вважаються найбільш прибутковими, оскільки це інвестиції у майбутнє країни.

2. Підняття престижу освітян, тому що саме вони навчають підрастаюче покоління, формують із дітей справжні особистості, виховують істинними патріотами своєї Вітчизни, гідними продовжувачами традицій своїх предків. За даними соціологічних досліджень, проведених Фондом Розумкова, 41% респондентів вважає, що діти оцінюють авторитет учителя як низький, 42% – як середній, 9% – як високий. Потрібно значно підняти рівень заробітної плати

освітян, не нижче середньої по промисловості, щоб педагоги не турбувалися про своє виживання.

3. Збільшення ролі студентства, активізація співпраці студент-викладач-адміністрація ВНЗ, створення реальних студентських органів самоуправління, братств, гуртків, факультативів, секцій. Активніше використовувати інститут кураторства, коли викладачі цікавляться справами кожного студента своєї групи і можуть запобігти виникненню багатьох негативних моментів.

4. Розвиток етнородинної педагогіки. Активне виховання в національному дусі. Залучення молоді до народних традицій, починаючи з дошкільного віку, не тільки через викладання на уроках народознавства та українознавства, основ народних обрядів та ремесел, а й безпосередня участь дітей у обрядах та знайомство з майстрами ремесел. Потрібно розробити державну програму, яка б не декларувала, як це робилося раніше, а реально поширювала народні традиції серед молоді. При цьому потрібно враховувати особливості певних етнічних груп, не заважати їм пропагувати свої традиції, якщо вони не носять протиправного характеру.

5. Вивчення і використання досвіду передових вітчизняних педагогів (родинна педагогіка – П. Кононенко, концепція демократизації українського виховання – О. Вишневського, авторська методика індивідуального розвитку дитини – В. Ліщука, методика комп'ютерного діагностування дитини – В. Киричука тощо).

6. Боротьба з корупційними явищами в освітній сфері. Посилення відповідальності за отримання хабарів.

7. Створення всіх умов для того, щоб кожна дитина, незалежно від соціального та майнового стану батьків, змогла отримати якісну освіту. Забезпечення пріоритетного права отримання вищої освіти за бюджетні кошти дітям із малозабезпечених сімей. У державних ВНЗ – збільшення кількість державних місць – не менше 60 відсотків. У комерційних ВНЗ зменшення оплати за навчання за рахунок збільшення надходжень з державних та інших джерел, при збільшенні вимог до якості освіти. Створення ефективної системи кредитів молоді для навчання та будівництва житла.

8. Використання західних освітніх підходів, спрямованих на набуття необхідних життєвих компетентностей (здатність працювати в команді, розв'язувати конфлікти, брати на себе відповідальність, застосовувати інформаційні та комунікаційні технології, творчість і винахідливість), що дасть можливість випускникам знайти своє місце в умовах ринкових відносин.

9. Активна праця по ліквідації безпритульності, покращення умов виховання дітей сиріт та напівсиріт. За останні п'ять років кількість дітей, які утримуються в інтернатах, збільшилася вдвічі і сьогодні нараховується близько 100 тисяч. На жаль, за даними статистики близько 70 % дітей, що виховувалися в інтернатах, не змогли реалізувати себе в житті, стали злочинцями, алкоголіками, наркоманами. В цих умовах потрібно насамперед забезпечити пріоритетний розвиток дитячих будинків сімейного типу.

10. Перехід від репродуктивно-авторитарної системи навчання до освіти інноваційно-гуманістичного типу. Гуманізація та гуманітаризація професійної освіти. В освіті головним є не тільки надання знань, а й виховання, формування в учнів високої моральної культури. Високоосвічений фахівець має бути глибокодуховною людиною, інакше він може заподіяти багато лиха.

11. Створення належних умов для відбору талановитої молоді на всіх етапах (школа, ВНЗ, аспірантура), щоб вона не від'їжджала за кордон, розвиваючи науку інших країн, а працювала на рідну країну. Заснування відповідних фондів, грантів, премій, надання житла.

12. Активний розвиток науки, особливо тих стратегічних напрямів, де Україна ще займає міцні позиції. Налагодження більш тісного і швидкого зв'язку “наука – виробництво”, оскільки більшість наших дослідників, не маючи можливості реалізувати свої винаходи у рідній країні, змушені продавати їх за кордон. Створення належних умов для залучення іноземних інвестицій у вітчизняну науку.

13. Орієнтація освіти на максимальний розвиток особистості. Заміна системи “вчитель – учень” як суб'єкт-об'єктної взаємодії на суб'єкт-суб'єктну взаємодію. Поширення педагогіки довіри та партнерства. Використання індивідуального підходу до кожного учня, кожного студента з урахуванням його психологічних та фізичних особливостей з метою найбільш максимального розкриття його здібностей та талантів. По можливості – зменшення кількості учнів у класах та студентів у групах та збільшення кількості індивідуальних та самостійних занять.

14. Посилення психологічної служби для молоді. Введення психологічної служби в училищах та ВНЗ, збільшення кількості «ліній довіри», які б допомагали студентам вирішувати свої внутрішні проблеми, що значно зменшило б кількість психологічних порушень (у тому числі депресій та самогубств). Підвищення психологічної культури школярів та студентів шляхом ознайомлення їх з основами психічної саморегуляції (аутотренінгу).

15. Спільно з відповідними відомствами потрібно здійснити розробку Комплексної програми оздоровлення підростаючого покоління, яка б реально втілювалася в життя. За даними МОЗ України сьогодні близько 50% шкільної молоді має рівень фізичного розвитку нижче середнього, 80% учнів старших класів курять, вживають алкоголь, а деякі й наркотики, активно поширюється СНІД серед молоді.

16. Поширення моделі неперервної освіти, коли цільове навчання здійснюється, починаючи ще з школи чи навіть дошкільних закладів і закінчуючи аспірантурою (на прикладі ХГУ “НУА”, КНУ імені Тараса Шевченка). Організація профільних класів у школах, за результатами навчання в яких діти без іспитів зараховуються у відповідні вузи.

17. Розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій у освітній сфері. Проведення Інтернету в кожному сільську школу.

18. Вирішення проблеми недостатньої якості підручників як для школи так і для ВНЗ шляхом проведення конкурсу серед авторів посібників з залученням відповідних експертів та громадськості. Обов'язково враховувати також думку школярів та студентів.

19. Необхідне викладання української мови у всіх загальноосвітніх школах. При цьому паралельно можна викладати російську мову та літературу, що тільки збагачуватиме учнів і зменшуватиме напруження у суспільстві. У регіонах, де проживають національні меншини, можливе викладання предметів їхніми рідними мовами, але знання української мови є обов'язковим.

20. Посилення контролю за якістю знань, які надаються у ВНЗ, щоб там готувалися високоосвічені фахівці, а не просто видавалися дипломи за “відсиджування” в аудиторіях. Особливо це стосується деяких комерційних

ВНЗ, у яких частина студентів вважає, що коли вони платять за навчання, то автоматично отримують диплом.

21. Посилення державного контролю за розподілом фахівців різних фахів, оскільки спеціалістів із права чи економіки випускає чи не кожний другий ВНЗ, а представників технічних спеціальностей не вистачає.

22. Посилення контролю за наданням наукових ступенів та звань.

23. Розвиток сільських шкіл. Надання відчутних пільг учителям, які там працюють, особливо молоді, щоб вона могла працювати на селі, розвивати культуру та нести нові знання.

Тільки комплексне вирішення всіх цих проблем зможе значно підвищити ефективність вітчизняної освіти, яка буде формувати високоосвічену майбутню генерацію України.

І тільки патріотично налаштована, національно-свідома, високоінтелектуальна, а неодмінно й глибокоморальна молодь зможе побудувати розвинуте українське суспільство з високим рівнем економічного і культурно-духовного розвитку, яке б у свою чергу максимально орієнтувалося переважно на розвиток високоосвіченої особистості.

Довбня В.М. (Чернігів)

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

У статті досліджуються першопочатки соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка. Обґрунтовується думка, що творчість українського філософа-педагога сприяла реабілітації ідеї суспільно-перетворюючого призначення освіти і виховання.

Чому сучасна філософсько-освітня думка прагне максимально наблизитися до широкої суспільної свідомості, час від часу покидаючи терени суто теоретичних конструкцій? Поясненням такого сходження “світу освітніх ідей” може бути іманентна потреба суспільства як відкритої складної системи в саморегулюванні та самоорганізації. Пошук таких шляхів передбачає наявність критичної філософської рефлексії суспільної системи, що знаходить свій вияв, зокрема в невдоволеності традиційними освітніми парадигмами, їх цілями та цінностями. Не випадково сьогодні держави всього світу стурбовані проблемами освіти і виховання молодого покоління. Проте модернізація освіти можлива не лише за умови врахування сучасних потреб суспільного розвою, глобалізаційних змін, економічних можливостей, а й національних традицій у галузі культури.

Не применшуючи ваги творчих здобутків інших вітчизняних філософів-педагогів ХХ ст., у постаті Г. Ващенка ми бачимо спадкоємця і продовжувача ідеї української національної освіти. Ідеалістичне світорозуміння і світосприйняття спонукало його до боротьби за

утвердження в суспільстві християнських цінностей шляхом перетворення віри в Бога у внутрішнє переконання людини. Ідея внутрішньої людини позначає собою філософію освіти і виховання Г. Ващенка як продовження української традиції антропоцентризму, що здійснює вплив на формування національної свідомості. Тому аналіз спроб Г. Ващенка філософського осмислення педагогічного процесу, обґрунтування національного виховного ідеалу, взаємозв'язку освіти і суспільного середовища, що знаходить свій вияв у концептуальному оформленні в історичному вимірі, має актуальне значення, оскільки дає можливість різним генераціям критично дивитися на результати взаємодії на культурно-історичному полі і робити відповідні висновки.

Не буде перебільшенням сказати, що сучасне постіндустріальне суспільство характеризується перетворенням соціально-освітніх і культурних факторів на фундаментальні характеристики життєздатності соціумів. Про це переконливо свідчить і нинішній поступ українського суспільства. Дослідження основ філософії освіти Г. Ващенка сприятиме теоретичному обґрунтуванню культурної освітньої парадигми України ХХІ ст. як критичної рефлексії вітчизняної філософсько-освітньої думки і наявного стану демократії в суспільстві.

Тема нашої розвідки має також актуальність як історико-філософське дослідження. Маємо на увазі ту обставину, коли тривалий час не враховувалася специфіка української філософії освіти, коли концептуальні побудови вітчизняних філософів-педагогів штучно реконструювалися на зразок російських, а пізніше – радянських. У статті досліджується одна з ускладнених сфер української філософії освіти, а саме філософсько-освітня концепція Г. Ващенка, яка особливо співзвучна з українським типом філософування. Розгляд соціально-педагогічної рефлексії Г. Ващенка в контексті сучасної соціокультурної ситуації в Україні додатково актуалізує тему дослідження, позаяк дає можливість розвінчувати філодоксичні гадки й утопічні мрії на кшталт: “усіх зробити можливими”, “правильно переділити власність”, “побудувати справедливе суспільство”, “виховати нову людину” тощо.

Тема даної статті недосліджена, хоча є ряд **наукових праць**, у яких у загальному плані поставлені та висвітлені окремі аспекти освітньої концепції Г. Ващенка. Передусім, це праці, автори яких досліджують педагогічні й частково психологічні проблеми освіти і виховання творчого доробку українського філософа-педагога (А. Алексюк, А. Бойко, О. Вишневський, О. Коваль (Бельгія), А. Погрібний, німецький дослідник Г. Хіллг тощо). У працях цих авторів широко представлена панорама педагогічних поглядів Г. Ващенка і немає загальнофілософського, загальноантропологічного підходів до її аналізу. А лише при таких підходах з'являється можливість побачити не тільки педагогічні і психологічні аспекти творчості Г. Ващенка, а й виділити логіку становлення та розвитку його філософсько-освітньої й антропологічної проблематики. Тому позитивно оцінюючи результати досліджень, викладених у вітчизняній і зарубіжній літературі, все ж зазначимо, що системне наукове осмислення філософії освіти Г. Ващенка

знаходиться лише на початковому етапі. Дане дослідження дає можливість до певної міри заповнити цю наукову прогалину.

Ураховуючи відзначене вище, головна **мета** автора цієї статті полягає в тому, щоб дослідити першопочатки соціокультурної ідентичності філософії освіти Г. Ващенко – українського філософа-педагога 10–60-х років XX ст. **Об’єктом** дослідження є філософсько-освітній процес, а безпосереднім **предметом** – філософське розуміння Г. Ващенко соціокультурної ідентичності освіти і виховання.

Шлях до досягнення вказаної мети та виконання дослідницьких завдань убачаємо у використанні **методико-методологічних засад** філософсько-освітніх досліджень українських учених останніх десятиліть. Зокрема, це принцип соціокультурної зумовленості освіти і виховання (В. Андрущенко, Б. Головка, В. Горський, В. Іванов, М. Михальченко, В. Табачковський, В. Шинкарук). Спирається автор і на історіологічний метод, який дає можливість виявляти приховані законовідповідні зв’язки між структурними деталями фактів і подій, а також між самими фактами і подіями в їхньому контекстно-процесному розвитку, тобто вивчати закономірний філософсько-освітній смисл.

Послуговується автор даної статті і методолого-світоглядними орієнтирами фундаментальної праці М.В. Поповича “XX Червоне Століття”. Можна поділяти оптимізм М. Поповича про те, що після сімнадцяти днів революційного Майдану кінця 2004 р. “Україна остаточно увійшла в своє XXI століття”¹. Принаймні підсумки позачергових парламентських виборів 2007 р. певною мірою дають підстави для такого оптимізму, хоча залишається і тривога.

Водночас зазначимо, що посткомуністичну соціокультурну обстановку України можна характеризувати як намагання “бути європейцями” в Європі. Причому слід брати до уваги й думку тих українських мислителів, які виходять із того, що в культурі України функціонує “мультинаціональний фактор” (В. Кремень, В. Шевченко тощо). Йдеться про те, що в Україні постало мультинаціональне суспільство, коли прибулі різними шляхами представники інших народів утворили мозаїку власних соціокультурних краплень на Батьківщині українського етносу². Проте незаперечним і в сучасній соціокультурній ситуації залишається положення І. Франка про розуміння перетворень у суспільстві як поступу.

Трансформація сучасного суспільства відбувається насамперед під впливом глобалізації, що охоплює економічні, фінансові, політичні, екологічні та культурні проблеми. Одна з головних суспільних суперечностей сьогодення полягає, мабуть, у тому, що глобалізаційні процеси, які все більшою мірою охоплюють і українське суспільство, потребують соціокультурної універсалізації внаслідок зростання соціокультурної мультинаціоналізації. При цьому надзвичайно важливо зберегти *ідентичність України* як “однієї і єдиної” Батьківщини української

¹ Попович М.В. “XX Червоне Століття”. – К.: АртЕк, 2005. – С. 859.

² Шевченко В. Українознавство у структурі наук в Україні // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 212.

нації. Одночасно з цим у системі глобальних тенденцій, викликів, загроз і, мабуть, нових можливостей інших контурів набуває система освіти. Соціокультурна зумовленість освіти і виховання стала предметом аналізу ряду зарубіжних учених, зокрема: М. Беслера, Ф. Махлупа, К. Мангейма, П. Рікера, Л. Туроу, Т. Шульца; герменевтичні аспекти продуктивної цінності освіти в розвитку суспільства та її вплив на особу знаходимо в дослідженнях: Г. Арендт, Г. Гадамера, Ж. Рюс; філософсько-науковий напрям представлений іменами: Т. Куна, К. Попера, Р. Татона, С. Тулміна, П. Фейерабенда; проблеми освіти і виховання належать до ключових і в представників теорії постіндустріального та інформаційного суспільства: Д. Белла, Й. Масуди, Е. Тофлера, Ф. Фукуяма та ін.

Аналізуючи принципи філософії освіти того чи іншого мислителя, варто брати до уваги, що саме слово “принцип” означає (від лат. *principium* – начало, основа) першопочаток, тобто те, що лежить в основі певної сукупності фактів, науки, теорії, в даному разі філософсько-освітньої концепції Г. Ващенка. Це якщо її (концепцію) розглядати в об’єктивному смислі, якщо ж у суб’єктивному, то принцип означає основне положення або, інакше кажучи, внутрішнє переконання Г. Ващенка, теоретичні засади його філософсько-освітнього думання.

Слід зазначити, що розуміння принципу як першопричини, тобто того, виходячи з чого те чи інше існує або буде існувати, у традиції метафізики склалося, починаючи з Арістотеля. Згадаймо, Стагірит мистецтвам приписував тим більше значення, чим вони далі від безпосередніх потреб життя. Теоретичні дисципліни він ставив вище практичних, а найвище місце відводив пізнанню принципів або мудрості. “Людина, яка володіє досвідом, – писав Арістотель, – виявляється мудрішою за тих, у кого є будь-яке почуттєве сприйняття, а людина, обізнана в мистецтві, мудріша за тих, хто володіє досвідом, керівник мудріший за ремісника, а абстрактні (теоретичні) дисципліни вище творчих. Що мудрість, таким чином, є наука про деякі причини і початки”¹.

Аби проаналізувати першопочатки соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка, варто, на нашу думку, звернутися до питання про розуміння поняття “соціокультурна ідентичність” загалом і “ідентичність” зокрема. Для того, щоб окреслити ці поняття, які стануть підґрунтям подальшого аналізу, вкажемо на методологічні підстави до теорії ідентичності. У цьому плані нам можуть слугувати теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда, вчення про архетипи К.-Г. Юнга, неофрейдистська концепція ідентичності Е. Еріксона, постструктуралістська теорія проблематичної ідентичності Ж. Лакана, “драматична модель” соціальної взаємодії Е. Гофмана, поняття “референтної групи”, введене до наукового вжитку Р. Мертоном тощо.

Із точки зору філософії близьким до поняття “ідентичність” є поняття “тотожність”. Саме це слово в перекладі з латинської *identicus* фіксує

¹ Арістотель С. Метафізика. – М.: Ексмо, 2006. – С. 8.

“Філософський енциклопедичний словник”, виданий у Києві в 2002 р.¹ Проте ідею з латинської перекладається як “той же самий”. У цьому зв’язку зазначимо, що Аристотель тотожним називав “те, що одне і теж за числом, або за видом, або за родом”². Загалом у видатного давньогрецького вченого ідентичність поставала як характеристика буття, що є фундаментальнішою за відмінність.

Разом з тим зауважимо, що вже Ф. Шеллінг у праці “Філософія тотожності”, зазвичай, не проводить паралелі між поняттями “ідентичність” та “тотожність”. Б. Спіноза, на вчення якого про тотожність (ідентичність) буття та інтелектуального споглядання спирався згаданий нами Ф. Шеллінг, вважав, що абсолютна ідентичність є “не причиною універсуму, а самим універсумом”. Якщо взяти В. Соловйова, то можна сказати, що свою філософію “всеедності” він будує на твердженні того ж Ф. Шеллінга: “Все, що є, є по суті, одне”. Аналіз соціально-філософської літератури 70–80-х рр. XX ст. показує, що, наприклад, у працях німецьких філософів Т. Адорно і М. Хоркхаймера критика “мислення тотожності” не пов’язується з проблематикою “ідентичності”.

Але звернімося до М. Гайдеггера, який у своїй творчості спирався на елліністичну філософію. Німецький філософ у праці “Ідентичність та диференціація”, як і давні греки, ідентичністю називає всезагальність буття – будь-яке сутне тотожне самому собі і, оскільки воно є сутнім, остільки сутне будь-якому іншому. Інакше кажучи, у М. Гайдеггера ідентичність уключає відмінність, адже містить у собі як інакше буття, так і зміну, що є причиною інакшості.

Незважаючи на певну схожість, поняття “ідентичність”, “ідентифікація”, “соціокультурна ідентичність” змістовно пов’язані з різними аспектами соціальної характеристики людини. Згідно з визначенням, наприклад, французького вченого А. Турена, “ідентичність є усвідомленим самовизначенням соціального суб’єкта”³. Так, дійсно, людина як соціокультурна істота усвідомлено самовизначає свою належність до того чи іншого соціального середовища. Але реальна особа не залишається ідентичною сама собі. Водночас ідентичність як тотожність, однаковість потребує повного співпадання чого-небудь із чим-небудь.

В українській філософії усталилася думка, що ідентичність у буквальному смислі означає – те саме. Дію щодо встановлення ідентичності називають ідентифікацією. Причому умовою будь-якої ідентифікації є те, що сутність речі чи особи різко виражена і виразно схвачується. У філософії способи ідентифікації пов’язані насамперед з онтологічними та методологічними концепціями. Безумовно, критерії ідентичності та техніки ідентифікації у різних галузях людської діяльності мають між собою мало спільного – їх окремо встановлюють у кожній галузі. Важливою особливістю гуманітарних наук, на погляд В. Лісового, є взаємозалежність та взаємовплив ідентифікації та самоідентифікації.

¹ Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 233.

² Аристотель С. Метафізика. – М.: Ексмо, 2006. – С. 356.

³ Touraine A. Production de la societe. – Paris, 1973.

Соціокультурна ідентичність в інтерпретації В. Фадєєва дістає вираження як типова, статистично усталена конфігурація соціокультурних ознак індивіда, позиційованого в актуальному соціокультурному просторі. У цьому смислі вона являє собою складне за природою утворення, що відображає як активні (суб'єктні), так і пасивні (об'єктні) аспекти поведінки соціокультурного суб'єкта. *Складовими* соціокультурної ідентичності є: 1) ендоедентичність, тобто сукупність уявлень та відчуттів, які формує людина про саму себе в процесі самосприйняття та 2) екзоідентичність – сукупність уявлень інших соціокультурних суб'єктів, що опосередковують і визначають сприйняття індивіда ними¹.

Звернемо також увагу на твердження О. Попової, що “між освітою та реальністю (“прозою життя”)” завжди існувала напруженість, нині вона є особливо посиленою. Утопізму освіти протистоять тверезість бізнесу, бюрократизм влади, споживацькі цінності суспільства. Названий процес, його змістова наповненість розташовані у двох вимірах часу – сучасності та вічності. Темпоральний модус сучасності – нагальний, кричущий, хронічно дефіцитний, збуджено актуальний, з гостро конфліктним розумінням першочергових потреб та завдань. Концепт вічності представлений в освіті класикою, особами та ідеями, що існують немов поза часом, репрезентуючи універсальні загальнолюдські цінності. Освіта не може бути позбавлена моменту трансцендентності, екзистенційної рефлексії над головними сенсами буття людини. Вона не може й не повинна ставати щоразу заручницею агресивного та обмеженого сьогодення².

Ураховуючи все це, розглянемо тепер дещо конкретніше першопочатки соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенко.

Становлення й розвиток філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенко відбувалося протягом 10–60-х рр. ХХ ст., отже, заключний етап співпав із початком запізненого розгортання в Україні індустріальної цивілізації. Але це період в історії людства не лише прогресуючого індустріалізму, освоєння нових видів енергії, в т.ч. хімічної та ядерної, методів виробництва нового типу (конвеєр, поділ праці за системою Тейлора тощо), а й панування раціоналістичної філософії. Індустріалізація, як зауважував А. Етціоні, потребує більш високого рівня *раціональності* (курсив наш – В.Д.), ніж традиційне аграрне суспільство насамперед тому, що вона вимагає більш ефективної, орієнтованої на продуктивність економічної системи³. Тому, мабуть, чи не визначальною рисою, у тому числі пізнього Модерну, стає *сцієнтизм*, тобто віра в безмежні можливості людського розуму.

¹ Фадєєв В.Б. Соціокультурна ідентичність в умовах суспільних трансформацій: методологічні засади дослідження // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадєєв та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 72.

² Попова О.Б. Становлення громадянського суспільства і освіта // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадєєв та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 182-183.

³ Етціоні А. Масштабная повестка дня. Перестраивая Америку до ХХІ века // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 261.

Варто згадати, що Україні був нав'язаний “новий” радянський шлях суспільного розвитку, який відкидав уявлення про світоперетворення як поступ (М. Драгоманов, І. Франко). Будівництво “продуктивного суспільства”, яке здійснювалося насильницькими методами, передбачало, відповідно до марксистсько-ленінсько-сталінських уявлень про соціалізм, проведення колективізації сільського господарства, індустріалізації промисловості й виховання “нової радянської людини”. Система колективістських економічних відносин мала забезпечити більш високу продуктивність праці при менших затратах порівняно з попередньою капіталістичною системою виробництва. Щоб підвищити продуктивність праці, налагодити ефективну діяльність державних підприємств, виробництва та державне регулювання товарів і послуг, потрібні були фахівці, які б володіли технічними знаннями, відповідними вміннями та навичками для роботи в умовах тоталітарного суспільства. Тому, згідно з “єдиним планом господарської перебудови СРСР”, тоталітарний режим ліквідував українську освітню специфіку і запровадив загальносоюзну уніфікацію.

Таким чином в Україні, як складовій частині СРСР, постало тоталітарне суспільство, що потребувало репресивної, авторитарної педагогіки. Але освіта не просто складала частина соціального механізму трансляції знань, а й включення людини в певну культуру. Радянська система освіти порушувала тяглість культурного процесу й формувала не самодостатню особистість, а несамостійну людину, людину-виконавця волі партії чи вождя. При цьому система освіти орієнтувала суспільство на соціальну незмінність і засвоєння знань у готовому вигляді, а процеси збереження колективістських начал у суспільстві часто призводили до деіндивідуалізації особистості. Щоправда, перехід до всезагальної освіти був надзвичайно важливим досягненням радянського суспільства.

Якщо освіта в Україні, як і в будь-якій іншій країні, пов'язана з суспільством, то цілком закономірно постає питання: як Г. Вашенко розумів суспільство? Можна вважати, що він був проти холістського погляду на суспільство, його філософське думання осмислювало суспільство як сукупність трьох царин: техноекономічної структури, політики й культури. Зрозуміло, найбільшу увагу філософ-педагог приділяв культурі. Під культурою Г. Вашенко розумів, до речі, як і його сучасник німецький мислитель Е. Касирер, – царину символічних форм, артефактів і зразків способу життя. Додамо, що розуміння культури, наприклад, з точки зору іншого німецького філософа П. Козловського, має бути практичне, але лише до певної міри. “Система виховання та освіти – підкреслює П. Козловський – повинна, передусім, створити можливості для вивчення і розуміння форм та образів культури. Але вона не повинна обмежуватися на цьому шляху лише інструментальним предметним знанням та науковим поясненням світу, бо звуження мети виховання та навчання лише до оволодіння корисним для людини знанням елімінує з культурного та духовного життя розуміння, переживання, співпереживання, персональне творче становлення”¹.

¹ Козловський П. Постмодерна культура: Суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 250.

Можна, певно, стверджувати, що тут простежується сугоlossenість поглядів Г. Ващенко і П. Козловського. Особливо співзвучність філософсько-освітніх поглядів українського та німецького мислителів проявляється в питаннях тлумачення культури й освіти. Так, передумовою культури П. Козловський вважає навчання та вміння розуміти і бути здатним проявити себе. Ці здібності, на думку німецького філософа, мають бути використані у процесі навчання та виховання, як і аналітичні здібності пояснювати, експериментувати та робити логічні висновки. “Передумовою розуміння, – вважає П. Козловський, – є духовна природа людини, а також визнання духовного буття у суспільстві. Коли б людина з самого початку була здатна до духовного виміру світу, то було б неможливо запровадити у світ людини та культури будь-які педагогічні та культурні духовні методи...”¹

Г. Ващенко, який стояв на засадах християнського ідеалізму, висловлює думку, згідно з якою “людина творить вартості, що підносять її над світом матеріальним” і “творить не тому, що має руки, а тому, що має безсмертну душу, яка споріднює її з вищим світом”². Весь поступ людства, він вважає, “є перехід від стану напівтваринного, в якому домінує переважно фізична природа і її фізичні потреби, до стану, в якому все більшу й більшу роллю посідає природа духовна та її інтереси”³. Людина, щоб висловити свої духовні потреби, вдається до різних форм “опредмечування”: від будівництва храмів, писемних джерел до мистецьких витворів. Людина, будучи цілісною істотою, на його думку, потребує суцільного світогляду, але освіта і навіть наука, розвиваючи раціональне мислення, дати цього не можуть. Тому людина, “прагнучи до суцільного світогляду, мусить доповнювати вірою те, чого не дає їй знання”⁴. Як бачимо, одна з характерних особливостей філософії освіти Г. Ващенко – єдність розуму і віри.

Проте ціннішим для нас тут є зауваження Г. Ващенко про тісний зв’язок, що існує між освітою, станом суцільної свідомості і прийнятої суспільством системи цінностей. Так, український філософ-педагог уважав, що “система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям”⁵. Одночасно вчений проводить думку про те, що між освітою і суспільством є й зворотний зв’язок: освіта, у свою чергу, може позитивно чи навпаки негативно впливати на суцільну свідомість і громадське життя. Інакше кажучи, філософсько-освітнє вчення Г. Ващенко має “внутрішній і зовнішній” виміри. Як національно-соціальне явище воно відображає, з одного боку,

¹ Там само. – С. 252.

² Ващенко Г. Мораль християнська та комуністична // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 142-143.

³ Ващенко Г. Виховна роль мистецтва // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 212-213.

⁴ Ващенко Г. Роль релігії у житті людства та релігійне виховання молоді // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 262-263.

⁵ Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 32.

національні і соціальні архетипи українського народу, а з другого, – це рецепція, тобто спосіб розуміння, тлумачення місця і ролі освіти в суспільстві або здатність системи освіти, у свою чергу, впливати на суспільство. Загалом проблеми взаємодії освіти і суспільства, освіти і культури, філософського розуміння процесів становлення і розвитку інтелекту націй, суспільств, цивілізацій посідають одне з центральних місць у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка.

Отже, потреба широкого історико-філософського підходу до аналізу творчості українського філософа-педагога Г. Ващенка випливає з визнання великої залежності освіти від соціокультурного контексту епохи, соціального замовлення. Проте філософсько-освітню спадщину Г. Ващенка на культурно-історичному полі слід розглядати не тільки в контексті соціокультурного буття 10 – 60-х рр. XX ст., тобто доби, впродовж якої він творив, а й у зв'язку з минулим духовного життя українського народу. Адже освіта в Україні, як систематичний шлях пізнання і виховання людини, увібрала в себе багатовікову вітчизняну традицію, що тягеться від доби Київської Русі до новітніх досягнень в українській філософії освіти, органічно поєднуючись із освітніми зарубіжними тенденціями, теорією та практикою українських емігрантських шкіл. Усі ці складові освіти широко представлені у філософсько-освітньому вченні Г. Ващенка, яке ще не здобуло належної оцінки.

Варто зазначити, що Г. Ващенко розглядав освіту не у вузькому смислі цього слова, а у широкому – як процес духовного самовідтворення і самозбереження суспільства. Цілком логічно, що в цьому процесі, як відзначає популяризатор творчості Г. Ващенка професор О. Вишневський, беруть участь три головні чинники: “сам *народ*, що творить свою виховну систему (навіть за умов життя в неволі – звідси витоки етнопедагогіки); його *гуманітарно-творча еліта*, що втілює цінності суспільства у своїх образах (у літературі, філософії, мистецтві) і, передаючи їх молодому поколінню, цим самим виконує свою виховну місію; нарешті – *професійні педагогічно-теоретики*, які системно узагальнюють увесь цей виховний досвід, включаючи і досвід вселюдський, та пристосовують його до вимог соціального замовлення у вигляді певних педагогічних концепцій, настанов і рекомендацій”¹. Усі ці три чинники й становлять “освітній контекст епохи” Г. Ващенка.

Доцільно мати на увазі й суспільно-політичний аспект поглядів українського філософа-педагога. Як ми вже відзначали, за своїми політичними уподобаннями Г. Ващенко тяжів до теорії “демократичного лібералізму”². На разі зауважимо, що він поділяв думки, висловлені І. Кантом у “Проекті вічного миру”, зокрема щодо вирішення непорозумінь

¹ Вишневський О. Григорій Ващенко на тлі актуальних завдань сучасної української педагогіки (Етюди до системного аналізу) // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 3.

² Див.: Довбня В. Принцип національно-культурної ідентичності у філософії освіти Григорія Ващенка і сучасна соціокультурна ситуація // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIII. – С. 90-106.

між народами міжнародними федеральними зборами. При цьому майбутній суспільний устрій уявляв як своєрідну “неодемократію”, а філософію освіти – як систему “педагогічного неолібералізму”¹.

Підкреслимо, Г. Ващенко обстоював думку, згідно з якою соціокультурний процес людства, як і окремої людини, є *цілість*, з якого можна абстрагувати окремі елементи – політику, науку, мистецтво, господарство тощо. Але він чітко усвідомлював, що всі ці галузі соціокультурного процесу органічно зв’язані між собою і можуть бути правильно зрозумілі лише у зв’язку з *цілістю*². Окреслена закономірність має істотну значущість для розуміння предметної і соціокультурної тотожності змісту українського буття та освіти. Іншими словами, наш філософ-педагог визнавав те, що засадничу значущість у взаємовідношенні освіти і суспільства має принцип єдності сущого і сутностей (мікрокосму і макрокосму), представлений єдністю людини і суспільства. Тому думка Г. Ващенка була цілком логічна: “Державний і господарчий устрій, релігія, мораль, наука – все це має вплив на освіту і виховання”³.

Аналізуючи системи освіти різних часів і народів, Г. Ващенко приходив до висновку, що становлення освітньої системи в тій чи іншій країні не є результатом еманациї чи відчуження знань від світового контексту, а відображає загальну єдність соціокультурного розвитку людства. Залежно від конкретного політичного устрою, соціальних відносин, стану науки, мистецтва тощо їй поставали відповідні системи освіти і виховання. “Кожен раз, – зазначав філософ-педагог, – коли відбувається зміна в політичному й господарському житті народів, коли з’являються нові течії в галузі науки й філософії, міняються зміст та форми освіти й виховання молоді. Ці зміни відбуваються іноді швидкими темпами, а найчастіше темпами повільними. Старе поступово відходить в царство минулого, нове так само поступово замінює його, причому старе не зовсім щезає, а залишає якийсь слід, без чого порушувалась би єдність культурного розвитку людства. А особливо така поступовість переходу від старого до нового властива системам освіти й виховання”⁴.

Тепер ми хотіли б посилити вказану вище Г. Ващенком тенденцію до загальної єдності освіти і суспільства коротким аналізом філософсько-освітніх концепцій окремих представників Премодерну і Модерну. У зв’язку з цим нагадаємо, що антична європейська філософсько-освітня думка представлена іменами, зокрема Геракліта, Демокріта, Сократа, Платона та Арістотеля. Так, Геракліт уважав, що кожна людина здатна до навчання, пізнання істини і вдосконалення. Проте просте додавання та збирання знань не може забезпечити досягнення істини: “Багато знати мусять мужі-філософи”. Відома теза Геракліта “Багатознавство розумові не навчає” може означати, що багатознавство не стає тотожним розумовій спроможності до

¹ Ващенко Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Загальні методи навчання: Підруч. для педагогів. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – С. 406.

² Там само. С. 397

³ Там само.

⁴ Там само.

пізнання, а є своєрідною ознакою ставлення до дійсності. Але вже Демокріт прийшов до висновку, що “варто вчитися багаторозумності, а не багатознавству”. У Демократа знаходимо початки соціокультурної зумовленості освіти і виховання. Обгрунтувавши положення про те, що “хорошими людьми стають більше від вправ, ніж від природи”, він довів важливість виховання в сім’ї як частці суспільства. Тому головне, за Демокрітом, вчити наслідувати приклад батьків.

“Сократичний поворот” в античній філософсько-освітній думці починається з настанови “Пізнай себе самого” як головного завдання самопізнання. Знати, на думку Сократа, людина може тільки те, що в її владі. Але оскільки світ їй непідвладний, як непідвладна і зовнішня природа, а тільки душа, то істинне знання людина може мати тільки про душу. Філософія виховання Сократа, що спиралася на іронічно-маєвтичний метод, включала основоположний принцип: “Якщо я знаю, у чому полягає добро, то не буду коїти лиха”. Отже, основа доброчесності – пізнання того, що є благо, а виховання доброчесності – мета виховання. Проте філософсько-освітні принципи Сократа не були сприйняті багатьма сучасниками, а з боку влади викликали репресії, засвідчивши розрив між теорією освіти і практикою реального соціокультурного буття.

Філософсько-освітнє вчення Платона містить у собі ідею створення системи державних шкіл, а виховання дітей у сім’ї і шкільне навчання мають бути підпорядковані інтересам держави і здійснюватися під її контролем. Базуючись на цих засадах, філософсько-освітня концепція Платона спрямована насамперед на підготовку воїнів і правителів. Важливе місце в ній посідає гімнастика, читання і письмо. Вивчення арифметики, геометрії і теорії музики має відбуватися в межах достатніх для виховання воїнів, але програма навчання майбутніх правителів передбачала вивчення філософії.

Принципово важливо, що Арістотель у своїй праці “Політика” визначає людину як соціокультурну істоту, наділену розумом. Ось чому формування і виховання людини можливе лише в суспільстві. Проте справжнє моральне виховання можливе лише у справедливій державі, де вдосконалення людини і розвиток у неї шляхетних задатків забезпечують добрі закони та їх дотримання.

Середньовічна освіта, що будувалася переважно на схоластичній основі, тобто на засвоєнні церковних догматів і їх тлумаченні, засвідчує повну залежність від релігії і держави. Особливо це проявилось у візантійській філософсько-освітній думці. Річ у тім, що в умовах централізованої влади тут мав місце значно більший вплив християнської догматики на філософсько-освітню думку, ніж у Західній Європі. Візантійський філософ Іоан Дамаскін у своєму головному творі “Джерело знання”, розвиваючи думку про необхідність універсальної, енциклопедичної і богословської освіти, стверджував: “Нічого немає дорожчого за знання, через те, що знання є світло розумної душі; навпаки, незнання – пільма. Подібно до того, як відсутність світла є пільма, так і відсутність знання є пільма розуму”¹. Проте істинні знання, на думку засновника схоластичного методу, починаються з відповідей на питання віровчення.

¹ Дамаскин Иоанн. Источник знания // Памятники византийской литературы IV-IX в. – М., 1968. – С. 271.

Суттєвою рисою, що відрізняє новоєвропейську філософію освіти від середньовічної, є спроби авторів філософсько-освітніх концепцій наблизити школу до життя. Такою була система Ратке в Німеччині й особливо Я.А. Коменського в Чехії. Автор “Великої дидактики” виходив із того, що всі люди здатні до пізнання й освіти, тому вважав за необхідне дати можливість простим людям доступу до знань. Серед його філософсько-освітніх принципів вагоме місце посідав принцип зв’язку навчання з життям. Г. Ващенко, аналізуючи пансофію видатного чеського мислителя, вказував на одну надзвичайно важливу деталь його мислення: “Коменський не доходить до крайності: він не тільки визнає освітню й виховну роль за класичними мовами, але навіть називає третій ступінь освіти (гімназія) школою латинської мови”¹. Зауважимо, Я.А. Коменський виступав проти виключно словесного навчання. Порівнюючи знання з горіхом, Коменський називав слово “скаралущею”, а конкретні знання – “зерном” і виступав за те, щоб школа насамперед давала “зерно науки”. Пригадаймо пізніше в Г. Сковороди: “Зрозумій зерно яблучне – цього буде тобі досить. Коли в ньому заховане дерево з корінням, вітами, листям та плодами, то ти можеш найти там також безчисленні міліони садів, і – я насмілюсь це сказати – безчисленні світи”².

Подальше наближення освіти до завдань практичного життя знаходимо у філософсько-освітній концепції англійського філософа-педагога Дж. Локка. Філософсько-освітні погляди Дж. Локка, викладені в праці “Думки про виховання”, серед важливих детермінант розвитку освіти включають вимогу оволодіння учнями реальними, практично корисними знаннями, поєднання розумової праці з навчанням ремеслами, з ручною працею тощо. Навчальний план загальної освіти джентльмена передбачає, за Дж. Локком, опанування й бухгалтерією³. Але враховуючи тему нашого дослідження, особливу увагу звернемо на працю Дж. Локка “Другий трактат про громадянське управління”, у якій він обґрунтовує виникнення суспільства за допомогою теорії суспільного договору. Тут мислитель відстежує залежність освіти, науки, культури від соціуму. Показово, що ідеї природних прав людини та природного закону Дж. Локка, які належать до засадничих у формуванні ідеології лібералізму, збігаються з політичною позицією Г. Ващенка.

Представник Просвітництва французький філософ Ж.-Ж. Руссо мріяв засобами освіти створити нове гармонійне суспільство і нову гармонійно розвинуту людину. Він вважав, що всі діти від народження вільні від негативних вад і рис, але їхні кращі задатки подавляються суспільством, у якому панує нерівність, поневолення людини людиною, деспотична влада. Піддавши гострій критиці тогочасну цивілізацію, норми освіти і виховання, Ж.-Ж. Руссо в дусі романтизму запропонував теорію “природного стану”, за якого люди стануть “рівними і вільними” і не будуть зазнавати тиску з боку влади та “примусових законів”. Подолання всього, що гальмує природний

¹ Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – С. 88.

² Цит. за: Чижевський Д.І. Філософія Г. С. Сковороди. – Харків: Прапор, 2004. – С. 122.

³ Локк Дж. Мысли о воспитании // Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 520.

розвиток, можливе лише через виховання. Оскільки головним природним правом людини є право на свободу, то й виховання має бути вільним і природовідповідним, що позбавляє поганих звичок. Проте суспільний досвід показав, що освітні ідеї Ж.-Ж. Руссо, його мрії не завжди ставали реальністю. До речі, Г. Ващенко особливо імпонувало положення Ж.-Ж. Руссо про те, що релігійне виховання має вестись не в душі якогонебудь певного віросповідування, а в душі деїзму.

Таким чином, навіть побіжний аналіз філософсько-освітніх концепцій мислителів Премодерну і Модерну дає нам підстави стверджувати, що в історії філософії освіти простежується тенденція до зростання соціокультурної зумовленості освіти і виховання. Чим далі у своєму поступі рухалося людство, тим більше освіта і виховання залежали від стану розвитку суспільства, соціокультурної ситуації в тій чи іншій країні. Епохи Відродження і Нового часу особливо пробуджували до життя нові ідеї й концепції в галузі освіти та культури, змушувала по-новому осмислювати проблеми соціалізації особи, взаємовідносини особи та суспільства. Поступово філософсько-освітня думка стає підґрунтям для формування національно зорієнтованих систем освіти. В Європі зазначений процес найбільш проявляється, починаючи з XVII ст., коли незалежні держави створюють і розвивають системи освіти, що відповідають соціокультурним традиціям титульної нації.

Отже, образ світової освіти постає в уяві Г. Ващенко не тільки як сукупність національних осередків освіти задля духовного самовідтворення і самозбереження нації, а й як діалог представників інтелектуальних еліт різних країн, котрі репрезентують свої філософсько-освітні концепції. Початки такого діалогу мислитель знаходить ще в античну добу, але усвідомлює, що тоді він носив локальний характер, обмежуючись територією давнього Китаю, пізніше – Греції. Найбільш масштабно в Європі це проявилось в XVII ст. у філософсько-освітніх дискусіях, у яких брали участь Ф. Бекон, Т. Гоббс, Я.А. Коменський, Р. Декарт, Дж. Локк та ін., висловивши оригінальні погляди на роль і місце освіти в суспільстві. У цей час національно орієнтована освіта стає суттєвим чинником, необхідним для ствердження того чи іншого народу як у своїй країні, так і за її межами. Г. Ващенко, урахувавши соціокультурний досвід народів Західної Європи і розвиваючи в нових умовах думку Г. Ушинського, П. Куліша, М. Драгоманова, С. Русової та інших українських мислителів про те, що будь-яка незалежна держава повинна мати свою власну національну систему освіти, доводить її до категоричного імперативу. Питання про освіту для нього “одне з найактуальніших питань усіх часів, а особливо сучасності”¹.

Через це освіту Г. Ващенко вважав чи не найважливішим формотворчим чинником суспільства, герменевтично-ретрансляційним моментом його духовного життя. Він виступав категорично проти конституювання ідентичності в умовах СРСР з мінливих визначеностей, насамперед ідейно-

¹ Ващенко Г. Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи // Твори. Т. 5: Хвороби в галузі національної пам'яті. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 61.

політичних, оскільки це робило систему освіти фрагментаризованою та позбавленою цілісності. Мислитель стояв на заваді загрозливим тенденціям обривання культурної тяглості, до якого штовхало суспільство короткої прагматизм, що лежав у основі марксистсько-ленінської філософії. Українська філософська традиція, зокрема філософсько-освітні погляди Г. Сковороди, П. Юркевича, К. Ушинського тощо, утворюють для Г. Ващенка вихідні світоглядні орієнтири і цінності суспільства та держави. Тому він адекватно усвідомлював, що велика увага вихованню молоді з боку керівництва компартії в СРСР є свідченням того, що остання переслідувала не суто освітні й виховні завдання, а завдання політичні.

Прикладом взаємозв'язку вихідних світоглядних орієнтирів і цінностей суспільства й держави може бути моральне виховання молоді за доби СРСР, в основу якого було покладено комуністичне вчення про мораль. Найвиразніше воно подано у промові В. Леніна “Завдання спілок молоді”, з якою він виступив на третьому з'їзді комсомолу в 1920 р. В. Ленін, проповідуючи комуністичну моральність, по суті, заперечував загальнолюдську на тій лише підставі, що пріоритет надавався класовій моралі насамперед пролетарській. В умовах гострої класової боротьби в радянському суспільстві все підпорядковувалося інтересам пролетаріату, у тому числі й комуністична мораль. “Коли нам кажуть про мораль, – твердив В. Ленін, – ми кажемо: для комуніста моральність вся у цій згуртованій солідарній дисципліні і у свідомій масовій боротьбі проти експлуататорів. Ми у вічну моральність не віримо і обман будь-яких казок про моральність розвінчуємо. Моральність служить для того, щоб людському суспільству піднятися вище, позбавитися від експлуатації праці”¹.

Такий підхід до проблеми моралі спонукав Г. Ващенка, логічно розмірковуючи, припустити: “коли для пролетаріату буде корисним вбивство, брехня та ін., то такі вчинки треба розглядати як моральні”². Саме у такому дусі й виховувалася радянська молодь. Моральним, у тому числі, вважався і вчинок Павлика Морозова, коли він у ході колективізації доніс на свого батька про те, що той приховав кілька кілограмів збіжжя, внаслідок чого був заарештований і розстріляний. Радянська ідеологічна машина зробила з Павлика Морозова героя і взірця для молоді. Значимо, що об'єктом такого виховання був у свій час і автор даної праці, зокрема навчаючись у класі, піонерський загін якого носив ім'я того ж таки “героя” – Павлика Морозова.

Отже, якщо в тоталітарному суспільстві відсутній плюралізм світоглядів і ідеологій, а панує одна, у даному випадку – марксистсько-ленінська філософія, то й відповідні цінності є визначальними для держави.

Шукаючи відповіді на екзистенціальні проблеми освіти, Г. Ващенко принципового значення надавав вихідним позиціям, тобто тому реальному соціокультурному, історичному і національному середовищу, у якому існує і

¹ *Ленін В.І.* Задачи союзов молодежи // Избранные произведения: В 3-х т. – М.: Политиздат, 1980 – Т. 3. – С. 418.

² *Ващенко Г.* Освіта і виховання молоді в СССР // Твори. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 107.

розвивається система освіти. Про це він прямо говорить, зокрема в працях “Загальні методи навчання”, “Виховання волі і характеру”, “Роля релігії у житті людства і релігійне виховання молоді”. Тут він визначає цільові установки освіти, її ціннісні основи і предметний зміст, рівні, форми і міри доступності різним соціальним суб’єктам. Прямо чи опосередковано філософ-педагог ставить питання: чи можливі на основі освіти продуктивні комунікації в суспільстві, взаєморозуміння та узгодженість дій? Така постановка проблеми у свою чергу спонукала Г. Ващенка до класифікації і відбору предметного змісту знань, методів навчання. Інакше кажучи, адекватних засобів освітньо-виховних технологій, які б забезпечували розвиток особистісних здібностей і аксіологічне смисложиттєве обґрунтування мотивацій поведінки у суспільстві.

Варто підкреслити, що соціокультурну зумовленість освіти і виховання Г. Ващенко обґрунтовує, ураховуючи насамперед специфіку предмета рефлексії, ядро якого становить проблематика людини та суспільства. Тут перетинаються межі філософії та соціології, але таке перетинання є неминучим і навіть необхідним елементом у розвитку людино- і суспільствознавства. Соціологізація філософсько-освітньої думки Г. Ващенка обумовлена наближенням філософії до життя. Проте останнє він розуміє не з позицій традиційної, а нелінійної онтології, можливості якої широко використовує у філософії освіти та виховання. На відміну від радянської традиції український філософ-педагог, звертаючись до реальної соціокультурної ситуації, прагне не лише опанувати соціальну даність, а й осягнути “дух часу або історії”. Проте на думку Г. Ващенка, вірне розв’язання проблеми особи і суспільства дає лише християнство, оскільки саме в християнстві особа і суспільство у своїх відношеннях знаходять гармонію¹.

Таким чином, філософія освіти і виховання Г. Ващенка здійснює пошукову функцію в широкому просторі суспільствознавства, але це не означає директивно-ідеологічної педагогізації суспільного і приватного життя особи, як це мало місце в тоталітарному радянському суспільстві. Йдеться про відкриття латентного педагогічного змісту соціальної системи, основні функціональні можливості якої розгортаються у вигляді педагогічних практик, освітніх процесів, що потребують саморегулювання. Соціальний зміст освітніх зусиль полягає в здійсненні їх функцій як саморегуляторів. “Основною метою життя людини, – писав Г. Ващенко, – може бути суспільство ширше чи вужче: родина, громада, батьківщина, людство”². Саме тому філософсько-освітнє мислення Г. Ващенка розгортається як інтердисциплінарне, причому конкретні втілення такої інтердисциплінарності обумовлюються як практичними проблемами, так і спрямованістю теоретичної рефлексії.

¹ Ващенко Г. Проблема особи і суспільства в світлі християнства // Виховання волі і характеру: Підруч. для педагогів. – К.: Школяр, 1999. – С. 248.

² Ващенко Г. Основна мета виховання // Виховання волі і характеру: Підруч. для педагогів. – К.: Школяр, 1999. – С. 255.

Тенденції щодо соціологізації та політизації філософсько-освітньої думки Г. Ващенка посилюються за рахунок властивостей інтегративної політичної культури українського суспільства. Ця культура, як показали вітчизняні дослідники М. Корх, І. Старовойт тощо, базується переважно на індивідуалістичному ґрунті. Беручи до уваги індивідуалістичну традицію як систему ціннісних орієнтацій особистості та головні соціокультурні чинники її поширення у вітчизняному культурно-історичному просторі, Г. Ващенко обґрунтовує тип “вольової, характерної людини”. Механізми відтворення індивідуалістичних інтенцій української культури у своїй суті є соціально-педагогічними.

Розгляд Г. Ващенком філософського змісту виховних ідеалів (радянського, націонал-соціалістського, європейського, християнського, традиційного українського) демонструє тісний зв'язок філософії освіти і виховання зі сферою етики і релігії. У тематичному полі ващенківської філософії освіти і виховання сфера етики є тим підрозділом, де генеруються, зберігаються і відтворюються ціннісні орієнтації й ідеали. Через релігійні цінності та ідеали у вихованні посилюється значення таких об'єктивних і суб'єктивних категорій моральної свідомості, як добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральних проблем людської діяльності – свобода, рівність, солідарність, демократія тощо.

У філософсько-освітніх ідеях Г. Ващенка, таким чином, знайшла вираження насамперед українська соціокультурна тенденція. Соціум, який розумівся перш за все як співтовариство, український мислитель схильний розглядати головним чинником конституювання людських знань. Інакше кажучи, Г. Ващенко дотримувався соціоцентристської точки зору, згідно з якою культурне середовище або сфера людського спілкування не тільки повністю визначає систему освіти, політичні погляди, релігійні вірування, філософські концепції тощо, а є водночас адекватним критерієм їх практичної значимості і цінності.

Таким чином, освіта і виховання у філософській рефлексії Г. Ващенка відіграють роль однієї з конституюючої структур суспільства. Освіту і виховання нових поколінь на основі соціального досвіду суспільства, сім'ї, досягнень науки і культури він трактує як обов'язкову рамкову умову будь-якої системи освіти і виховання. Разом з тим проблема освіти і виховання для нього є не тільки “внутрішньою” проблемою власне освіти і виховання того чи іншого навчального закладу. Водночас це і “зовнішня” проблема системи освіти і виховання як глобальна проблема суспільства. Г. Ващенко намагається осмислити в межах власного специфічного філософського підходу принципи питання: кого має вчити суспільство; яка система навчання відповідає суспільним потребам; що суспільство хотіло б мати “на виході” із системи освіти; які умови створює суспільство, щоб забезпечити ефективну роботу системи освіти; чи відповідає система освіти потребам часу і держави. Розгляд і вирішення цих проблем Г. Ващенко виводить на принципово новий рівень, більш широку перспективу цивілізаційного поступу України, людства загалом, з урахуванням національних і глобальних особливостей, своєрідності економічного, політичного, духовного, науково-технічного та інших процесів суспільного буття.

Завершуючи аналіз першопочатків соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка, зазначимо, що “фаховість” ученого полягає не в конструюванні складних теоретичних моделей, а в перетворенні освіти на активний соціокультурний чинник. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що філософсько-освітня діяльність Г. Ващенка сприяла реабілітації *ідеї суспільно-перетворюючого призначення освіти і виховання в Україні*.

Увага Г. Ващенка була також зосереджена на проблемах філософського обґрунтування системи освіти і виховання в майбутній незалежній Україні, яке він органічно доповнив аналізом економічної та соціальної ефективності її втілення у соціокультурній практиці. Внаслідок цього розширилося проблемне поле філософсько-освітньої думки Г. Ващенка, яка характеризується постійним залученням нових пограничних змістів, демонструючи при цьому здатність до багатовимірної тематизації. Український мислитель демонструє інтерактивний характер філософії освіти, робить спробу охопити актуальні та перспективні проблеми самореалізації “вольової, характерної людини” в індустріальному суспільстві. Не випадково, що філософська рефлексія Г. Ващенка має силу ініціативи у створенні соціокультурних синтезів та у побудові моделей інтегративного знання.

Дослідження соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка, безперечно, вимагає бачення соціалізаційних процесів у більш широкій перспективі не обмеженій аналізом тієї чи іншої доби, а й включати в себе сучасні зміни у структурі ідентичності українського суспільства: набуття нових і відмову від старих визначень, переосмислення власного соціокультурного досвіду, реідентифікаційні процеси тощо. Пожвавлення соціокультурної динаміки в Україні з кінця XX ст. і викликаний нею перманентний перегляд індивідами своєї ідентичності потребує внесення коректив у освітню парадигму України. В умовах сьогодення, коли не лише становище індивідів у суспільстві змінюється, а змінюються й самі місця, до яких вони можуть мати доступ і які намагаються зайняти, швидко трансформуються і не можуть надійно забезпечити буття “розгубленої людини”.

Проведений аналіз першопочатків соціокультурної ідентичності у філософсько-освітній концепції Г. Ващенка дає змогу визначити до певної міри перспективи роботи в цьому напрямі. Зокрема, на наш погляд, потребує історико-філософського аналізу проблема соціокультурного існування людини в умовах переходу до постмодерного інформаційного суспільства, коли відбувається зміна соціальних ідентичностей. Якою має бути модель суспільного буття, яка б поєднувала, а не протиставляла духовні і матеріальні потреби людини? Що повинно визначати людину? Які чесноти?

У зв'язку з цим є сенс у більш глибокому вивченні лише окреслених у розвідці поглядів Г. Ващенка на людину та її пізнання. Подальшого розвитку потребують дослідження й історико-філософські питання, що детермінують необхідність соціокультурного існування людини. Заслуговує на увагу більш широке і системне вивчення процесів, пов'язаних із проникненням в освітню галузь церкви, а, отже, проблеми співвідношення освіти і релігії у

філософсько-освітній концепції Г. Ващенко. Відповідного осмислення вимагає проблема національно-культурного компонента в освіті в умовах наростання глобально-наднаціональних детермінацій. Крім цього, можливий варіант вивчення сучасних духовно-моральних орієнтирів у освіті, здатних забезпечити стабільне життя та активну участь у суспільній життєдіяльності.

Дослідження зазначених та інших історико-філософських питань дасть змогу “конструктивно вирішувати проблему “розгубленої людини”, здивованої незбігом цілей і результатів своїх дій, які загрожують її біологічному й духовному існуванню, іншими словами, допоможе глибше вивчати людський потенціал у подальшому розвитку соціуму, культури й освіти, що потребує *філософської рефлексії*, для пошуку відповіді на питання: яка освіта потрібна людині ХХІ ст.? Якими мають бути цінність самої людини і престиж освіти в суспільстві? Якою за змістом і формою повинна бути освіта, щоб зберегти позитивне з минулого як основу?”¹

**Колчина І.Р., Байбаков Р.А.
(Севастополь)**

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті феномен української культури розглядається як важливий чинник національного виховання студентської молоді. Розкриваються особливості застосування духовних надбань українського мистецтва в процесі гуманітаризації навчально-виховного процесу у вищій школі.

У період оновлення соціально-економічного життя країни проблеми педагогічної науки і практики переважно пов'язані з розвитком культури в усьому багатстві її загальнолюдського і національного аспектів. Широкий ракурс процесів виховання потребує врахування історичних явищ України та конкретних умов сучасного суспільства, що сприяє розкриттю кращих сторін національної культури, виявленню її унікальної самобутності, встановленню природних зв'язків з надбанням інших націй.

Усвідомлення і прийняття індивідом своєї національності як детермінанти особистісної долі має важливу роль як для української, так і для всієї загальнолюдської культури. Національне виступає не над індивідуальним абстрактом, а „потребою душі” – іманентним проявом індивідуального духу в його саморозвиткові.

Такі культурологічні ідеї проникають у мистецтво, котре бере на себе місію „підтягнути і зігріти” їх безпосередньо-особистісним відчуттям і переживанням національного. Як різновид духовної діяльності мистецтво

¹ Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. – К.: Грамота, 2007 – С. 492-493.

володіє потенціалом представити всю повноту присутності в цьому світі конкретної, унікально-неповторної людини, здатне розкрити внутрішню наповненість національного як „натурального вислову душі” (І. Ляшенко). Національне мистецтво виступає доцільною формою предметного розкриття внутрішнього багатства української культури, встановлення природних зв'язків з надбаннями інших націй, виявлення окремих рис їхніх ідентичності й водночас унікальної самобутності.

Використання духовних скарбів української культури в педагогічному процесі сприяє втіленню в життя національної ідеї, формує життєву позицію, національну самосвідомість, ментальність особистості, допомогти усвідомити загальнолюдські цінності та через них значимість власного „я”. Відчуття художньої „палітри” свого народу виховує чуттєвість і розум, емоційність і інтелект, які відкривають шляхи в інші духовні світи, що вдосконалює досвід та особистісні якості майбутнього фахівця.

Важливість здійснення гуманітаризації освітнього процесу в контексті національної скарбниці української культури окреслюється все рельєфніше. Очевидною стає доконечність пошуку якісно нових підходів до організації спілкування студентів із зразками народної та професійної художньої творчості, у якій канонізовано принципи смисло- та формотворення культури¹.

Актуальність даної проблеми підтверджується тим, що особистісна система цінностей студентської молоді впливає на розвиток культури всього суспільства.

Роль національного чинника в процесі гуманітаризації освіти підкреслюється в **працях** видатних мислителів (В. Антонович, Д. Антонович, В. Біблер, М. Грушевський, І. Крип'якевич, І. Огієнко, Б. Стебельський). Велике значення гуманітарного потенціалу українського мистецтва відведено педагогами-композиторам: В. Верховинцю, Ф. Колесі, М. Леонтовичу, М. Лисенку, Я. Степовому, К. Стеценку.

Значний внесок у вивчення феномену культури внутрішнього світу особистості та психологічних механізмів її регуляції внесли такі вчені, як О. Костюк, В. Роменець, Я. Пономарьов.

Специфічні ознаки особистісної культури суб'єкта, на якій суттєво позначаються соціальні „шифри” сучасних мистецьких явищ, висвітлено у працях Т. Адорно, Т. Баршадської, А. Моля, Ю. Холопова, котрі розкривають сутність культури спілкування з мистецькими творами, що є однією із провідних складових гуманітарної компетентності майбутнього фахівця.

Ефективні шляхи вдосконалення гуманітарної підготовки студентів розглянуто у роботах І. Зязюна, В. Кузя, М. Лещенко, Н. Миропольської.

Однак незважаючи на звернення науковців до проблеми розвитку культури особистості студентів у структурі гуманітарної освіти, багато її аспектів ще не знайшло відображення. Так, недостатньо вивченими залишаються питання виховання національної культури майбутніх

¹ *Каган М.* Філософія культури. – СПб., 1996. – 415 с. *Ляшенко І.* Національні традиції в музиці як історичний процес. – К., 1991. – 350 с.; *Хома О.* Модерна та постмодерна перспективи в філософії культури. – Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1999. – 44 с.

спеціалістів засобами українського мистецтва як чинника гуманітаризації освітнього процесу. Як показує практика, студенти недостатньо мірою освічені в галузі української художньої творчості, що негативно позначається на їхньому розвитку особистісних якостей та умінні досягти потрібного духовного контакту при спілкуванні.

Мета роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні значущості феномена національної культури як чинника гуманітаризації освітнього процесу.

Історія свідчить, що з кінця XVIII ст. українське культурне відродження розгорнулося за романтичною моделлю. Мова, мистецька творчість, письменство виступали головною етнодиференційованою ознакою та брали на себе централізаторську системно-організуючу функцію в культурі. Звідси можна зробити висновок щодо значущості національного аспекту розвитку культури і гуманітарної компетентності студента засобами мистецтва.

Система національного виховання презентує практично невичерпні можливості цінностей народного і професійного мистецтва для формування духовної культури особистості. Багатство і краса національного духу трансформувалися й акумулювалися в різноманітних стилях і жанрах. Так, поринаючи в гуманізм естетичних цінностей фольклорних дійств, студенти переконуються в тому, що мистецькими канонами проникнуті всі сфери життя, діяльності, побуту і дозвілля народу. Художнє спілкування викликає прагнення стверджувати добро, істину, красу, сприяє цілеспрямованому розвитку особистісної і гуманітарної культури студента.

Нині „мозаїка” форм мистецької культури – від академічної до субкультури – спричиняє необхідність уникнення у студентів однобічних уподобань і вміння відчувати виявлення колективної художньої свідомості. Смысл „входження” в різноманіття мистецтва полягає в тому, щоб не загубити здатність розуміти соціальні „шифри” сучасних художніх явищ. Цю тенденцію в становленні культури особистості, спрямовану на організацію в естетичній свідомості „діалогу багатьох муз” слід пов’язувати не стільки з плюралізмом смаку, скільки з вихованням його гуманітарної компетентності.

Реакцією на тотальне поглинення „шлягерами” справжнього мистецтва, цінних орієнтирів стало виникнення „екологічної” тенденції як засобу реалізації культурно-історичної спадкоємності. Українська художня творчість, з її можливостями передавати найінтимніше емоційно-особистісне протікання інтелектуальних процесів, може виступати адекватною формою для предметного розкриття внутрішнього багатства свідомості, вираження душі. Тому пізнання скарбів української художньої творчості з метою вироблення уміння розуміти, цінувати, свідомо вивчати кращі зразки мистецтва, залучення до національних традицій – важливий „екологічний” аспект процесу гуманітаризації освітнього процесу.

У мистецькій спадщині канонізовано основні принципи смисло- та формотворення, що „випромінюють” у різноманітних варіантах народної творчості. Як стверджує І.Ляшенко, національні традиції становлять „внутрішні фактори національної своєрідності мистецтва, котрі пов’язані безпосередньо із закономірностями художнього відображення життя”. Інакше кажучи, українські мистецькі традиції виступають стилетворними закономірностями, через які передається своєрідність духовного досвіду попередніх і нових поколінь у межах однієї соціально-етнічної спільноти, а вікові духовні устої виступають образно-

стильовою формою національного характеру. Кристалізуючи в собі традиційні художньо-образні уявлення, музичні інтонації яскраво передають особливі риси художньої творчості, що говорять про їх загальнонаціональний тип.

Надзвичайно широкі можливості для формування культури майбутнього фахівця мають національні традиції в фольклорному мистецтві, різноманітні за сферою контактного побутування, збереження та передачі духовної скарбниці. Контактна комунікація є головним критерієм народної творчості. Вона здійснюється через такий ланцюжок: „уста – вуха – пам'ять – уста” (звідси усність, усна традиція словесно-музичного фольклору). Слуховий і моторо-зоровий канали зливаються в єдиний аудіо-кінезо-візуальний канал.

Психологічні особливості у зв'язку „виконавець-слухач” визначають професійний рівень народного музиканта. Усвідомлення діалогу з реципієнтом не означає пасивного підпорядкування аудиторії. Важливим компонентом зв'язку стає активний вплив на слухача, уміння керувати аудиторією, її почуттями, залишаючись при цьому в межах традиції. Тим самим з'являється потреба у виявленні індивідуально-творчого начала, володінні виконавськими навичками, творчому самовираженні. Поєднання стихійності та усвідомлення, емоційно-експресивного та раціонального у виконанні народних музикантів веде до розуміння значущості акту творчості, його процесуальної сторони.

Усвідомлення особливостей контактної традиції майбутнім фахівцем складає одну з істотних рис національного виховання через спілкування з мистецтвом. Педагогічна цінність фольклорних композицій у комунікативному аспекті полягає в розвитку вміння цінувати іншого, прагненні збагатити його духовно, розкрити власне „я”.

Спрямованість творчого акту на слухача дає змогу народним виконавцям створювати спонтанні композиції. Навіть починаючи інтерпретацію відомого твору, митець може змінювати зміст і структуру тексту залежно від поведінки реципієнта. Сприймаючий, вражений грою майстра, переходить від задоволення до сліз, переживає радість, реагує на біль – тому існують численні висловлювання про силу дієвості народної музики. Її відрізняють три характерні риси: мобільність (у народній музиці коефіцієнт мінливості); стабільність (існуюча система інваріантів); реверсивність або динамічність регуляції (мобільність, спрямована на збереження динамічної структури, а через неї – структурної своєрідності твору).

У творчому акті, яким є імпровізаційність, відображаються основні критерії народних традицій – варіативність, колективність, традиційність, контактна комунікація, збереження в пам'яті. Вивчаючи механізми творчої діяльності, студенти засвоюють якісну специфіку, властиву народному і професійному виконанню, і перетворюють набуті знання й уміння у сферу національного виховання й гуманітарної освіченості.

Виходячи зі сказаного, підкреслимо значимість української культури і зокрема національного мистецтва, які виступають культурно-історичною, етико-естетичною, аксіологічною, пізнавальною та етнічною базою гуманітаризації освіти, що сприяє формуванню моральних установок, соціальної активності, розвиненості творчих здібностей, високій культурі спілкування студентської молоді.

Бабич Н.Д. (Чернівці)

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЕТИКЕТ І ЕТИКА СПІЛКУВАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ

Кожен у житті має право на одного хорошого вчителя. А якщо їх було і декілька? І якщо всі вони були переконані, що їхня професія – найкраща під сонцем, і що успіх навчання залежить не лише від хорошого підручника, а й від довір'я учня до вчителя, а вчителя – до батьків, бо тільки в такому тандемі можна досягти успіхів з формування самодостатньої особистості, здатної протистояти спокусам легкого безплідного життя поза мораллю і традиціями пращурів.

Учнівський садизм щодо вчителя на початку ХХІ ст.? Виявляється, це соціально-психологічна, а точніше – психіатрична проблема, яку винесли за межі школи на всеукраїнське інформаційне поле не Міністерство освіти, а журналісти. Щоправда, нам не вдалося прочитати, переглянути чи почути жодної інформації з тривогою в голосі або лексиці, ніхто не жахається, не називає прямо винних у тому, що ця аномалія „розмножується” як убивчий мікроб. Понад те – один „психолог” незворушну поведінку вчителя, у якого учні під час уроку жбурляли ганчіркою, крейдою, літачками, самі між собою чубилися, назвав **справжньою (?) педагогічною витримкою**, навіть талантом. Подумалось: а чи є у нас **справжні** практичні психологи? І хто ж тоді «не справжній» педагог?

У гонитві за політичною (а отже, економічною, фінансовою, правовою, законодавчою тощо) владою наші керманичі і не бачать, що в країні зайшло сонце моралі, що не оті попередні покоління втрачені, а розтліває покоління нинішнє (це якщо говорити назагал, не принижуючи винятків, хай їх і не одиниці).

Усе починається з прав і обов'язків: права прийти на світ і обов'язку бути в ньому людиною; права вимагати прав і обов'язку їх дотримуватися; права вибирати дорогу й обов'язку не зіштовхувати з неї інших; права народити нове життя й обов'язку не позбавити його нікого іншого; права... І ряд таких причиново-наслідкових відношень буде дуже довгим. „Цивілізація вседозволеності не є цивілізацією свободи, цивілізація вседоступності не є цивілізацією розквіту особистості, бо, – вважає І.Дзюба, – вседоступним є лише елементарне і часто понижуюче”¹.

У стосунках людини з людиною, людини з природою, людини з самим собою мав би панувати культ любові. Не кажу „моралі”, бо це категорія змінна і залежить вона від мети, яку має перед собою суспільство. У нас нинішніх мета, очевидно, – самознищення. Не як фізичної (чи фізіологічної)

¹ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2001. – С. 11.

матерії, а як самотнього явища, про яке із захопленням говорили європейські мандрівники ще в XVI-XVII ст. Що ця тенденція існує, переконують численні факти насильства над батьками, дітьми, стариками; наружи над національними святинями та історичною пам'яттю; нігілізму щодо етики побуту й особистісних контактів тощо.

Усе рідше, нарешті, у всіх цих бідах звинувачують школу, учителів, усе частіше – суспільство. Цей абстрактний термін має цілу низку конкретних складників: сім'я, родина, дитсадок, школа, т.зв. вулиця, телебачення, розважальні заклади, література, масова культура тощо. Їх функції часто не односпрямовані, а навпаки – збігаються десятками радіусів до одного центру – дитини, яка може бути уражена доброю або злою їх енергією. Але ж у суспільстві має бути коригувальник, який усі ці радіуси вирівняє в одну пряменьку діагональ, що пройде через великий круг – коло людських інтересів і поділить його на світле і темне поле. Яким іти – належить вибрати людині. А поки що у нас – броунівський рух, у якому все змішалось: добро і зло, правда й облуда, вірність і зрада, реальність і утопія, насильство і безпорадність перед ним, миттєвість і вічність... І.Дзюба говорив у лекції, виголошеній у Національному університеті „Киево-Могилянська академія” 15 жовтня 2001 р.: „Зникають цілі сфери краси і радості, пов'язані з буттям у природі, що було світом людської душі. Натомість, щоправда, народжуються нові сфери краси і радості, але вони дедалі більше мають віртуальний характер, характер комп'ютерних ігор, різного роду імітацій”¹. „Цивілізація, в якій принади фотомоделі або порнозірки цінуються втисячукрат вище, ніж праця вченого або хлібороба, цивілізація, в якій одні змагаються у вимудруванні найбезглуздіших способів марнотратства і марнослав'я, в той час як інші не мають елементарних умов гідного існування; цивілізація, яка нібито й хоче, але нездатна поділитися своїми можливостями з рештою людства, де лютують голод і хвороби, – такій цивілізації доведеться розплачуватися за свої гріхи”².

До якого берега нині пристати? Адже боротьба між добром і злом проходить через людське серце. До віри йдемо, до Бога дійти ще не вдається, хоч він, як казав колись Ф.Достоевський, – у самій людині. Переконання, що союз сім'ї і школи – це хоч не єдиний, та все ж дуже надійний засіб змінити ситуацію на краще, має бути підкріплене впевненістю, що продуценти розтлінних впливів нестимуть кримінальну відповідальність за свій злочин перед моральністю. Хто дасть таку гарантію? Хто визначить міру моральних збитків від „мистецтва” з насильством, хамством, підступністю, лайкою, обманом, перелюбством, вульгарною „любов'ю” тощо? Хто означить сучасні межі морального й аморального? Та все уже давно означено! Треба лише знати історію людства й науку Учителя. Шкільного теж. Багато залежить від учителя. Та не все. Учитель має, у першу чергу, „бути покликаним”, як казали про Апостолів, до справи учителювання. А учень має відчувати, що саме цей учитель є для нього найавторитетнішим. Таке було,

¹ Там само. – С. 12.

² Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2001. – С. 13.

це є і, очевидно, буде можливим, якщо не впоратимуться зі своєю злочинною місією „ловці душ” із нетрадиційних шкіл життя.

Яка вона – сучасна і майбутня школа України? Дивно: чим освіченішими ставали люди, чим більше знань змогли вони опанувати, тим несправедливішими ставали до вчителя, тим дешевше цінували його працю... От уже справді „горе від розуму”! А може, то була не та освіченість, не ті знання? Може, щось суттєве порушено в системі освіти? Бо й справді: **духовність і душевність, милість і милосердя, повага й покаєння** – де вони як вселюдські цінності? Чи ж цього не треба навчати? Або, може, батьки стали не такими, що до школи приводили б вихованих у повазі до знань і до рідного слова дітей? Чи вчителі тепер якісь не такі, не завжди такі, що світ від них добрішає й світлішає?

Подібні запитання тривожать і педагогів, і кожного, хто розуміє, що від учителя залежить майбутнє будь-якого суспільства.

І сьогодні цілком актуально звучать слова Й.-Г.Песталоцці – великого швейцарського педагога-демократа XVII – початку XIX ст., основоположника дидактики початкового навчання: „Не викликає сумніву одне: якщо ми чогось потребуємо, то це добрих учителів. Де їх бракує, там уся інша шкільна суєта в країні – п’яте колесо у возі, окозамилювання, щоб людина не бачила, чого їй не вистачає. Отже, хто хоче, щоб школи посправжньому сприяли належному вихованню народу, той повинен насамперед допомогти в найнеобхіднішому: щоб скрізь у країні були люди, які здатні й прагнуть виховувати молодь і керувати нею з розумінням та любов’ю, так, щоб вона могла досягти мудрості життя, набратися сили і засвоїти порядок, властивий становищу”¹.

Хто заперечить, що саме вчитель, який не поводить зверхньо, не „моралізує”, а веде за собою непомітно і впевнено, може виліпити з дитини самобутню особистість, у якій гармонійно поєднуються природні й сформовані риси, власні і засвоєні від учителя манери поведінки.

Вважають, що мовлення характеризує людину. Вчителя насамперед. І не має значення – гуманітарні чи природничі предмети є його фахом. Слово – знаряддя праці вчителя, і володіти ним треба так, щоб давати знання й приносити насолоду – від доступності цих знань, завдяки красі (експресивності), багатству та різноманітності самої мови. Якщо ти не вмієш говорити або байдужий до власного мовлення – не треба йти в учителі. Адже вчитель має говорити на уроці точно, логічно, правильно, доречно тощо, тобто володіти тим запасом з мовного багатства, яке саме в конкретній ситуації сприятиме досягненню мети.

Важка праця вчителя, особливо в нашій сучасній школі. Навколишній світ розколовся на безліч мікросвітів, ідей та світобачень, тому важко вести однією дорогою всіх – таких різних за смаками та уподобаннями дітей. А дорога все ж має бути одна – дорога Добра, Честі й Порядності, освітлена вогнем знань, від якого має набути стабільності сучасний світ.

¹ Песталоцци И.-Г. Избранные педагогические произведения: В 3-х т. – М.: Просвещение, 1965. – Т. 3. – С. 17.

Не будемо вдаватися до патетичних вигуків про благородство і високе призначення праці Вчителя – це насамперед тяжка чорнова робота, яку учень не має бачити, не має усвідомлювати, бо щодня перед ним людина, яка все знає, все може, все розуміє, людина, якій можна довіритися – і вона не зрадить, яку можна запитувати – і вона відповість. Для вчителя не повинно існувати фрази „не знаю” – є хоча б „я думаю” чи „мені здається”. Тому все життя він має дбати про самоосвіту, про постійне заглиблення у свій предмет, у суміжні галузі знань, у життєвий досвід народу, який відкриває і зберігає для нас мова. В.О.Сухомлинський доречно застерігав: „Шкільна творчість починається зі слова... Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної „товстошкірості”¹.

У разі, коли „хочеш наукою виховати учня, люби свою науку і знай її, і учні полюблять і тебе, і науку, і ти виховаєш їх, але якщо ти сам не любиш її, то скільки б ти не змушував учити, наука не справить виховного впливу”². Бо й справді: як спонукати сучасного учня, який стоїть на порозі ринкової економіки, менеджменту і маркетингу, кинути до словників у пошуках відтінків значення слів **ледве, у разі, як би і якби, часом, тимчасом і тим часом, біля і коло, адресний і адресний, завжди і завжди, грубий і товстий** та ін. Пам'ятаючи пораду Л.М.Толстого: „Не говоріть учневі про те, чого він не може знати і зрозуміти, і не говоріть про те, що він знає не гірше, а то й краще від учителя”³, не забудьмо водночас, що підтримання інтересу до предмета (об'єкта мовлення – у даному разі самої мови – є ознакою педагогічного обдарування. А крім того, повіримо ще й В.О.Сухомлинському, який вважав, що „дітям не треба багато говорити, не треба начиняти їх розповідями, слова – не забава, а словесне пересичення – одне з найшкідливіших пересичень. Дитині треба не тільки слухати слово вихователя, а й мовчати; у ці хвилини вона думає, осмислює почуте й побачене”⁴.

Учитель *хоче і може* давати знання, а учень може і хоче ці знання здобувати. Ось психологічні умови результативності процесу учіння. Але є одна умова – утилітарна, „матеріальна” – учень хоче знати, *для чого* йому ті чи інші знання потрібні. Фізик і хімік, біолог і математик мають достатньо аргументів, щоб переконати в життєвій необхідності основ своїх наук. А філолог? До школи приходять „розмовляючі” діти. Вони часом впевнені (а в декого ця впевненість з роками зростає), що достатньо навчитися правильно писати слова і розділові знаки, як оволодіння мовою могло б бути завершеним. Тут і приховується небезпека: наші програми і підручники побудовані так, що переважна більшість їх *навчає мови*, а не *мовлення*, тобто школа дає знання мовної системи, та мало навчає, як цією системою користуватися в конкретних ситуаціях спілкування.

Є ще один важливий чинник, який утверджує мову вчителя як зразок:

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976-1977. – Т. 1. – С. 507.

² Толстой Л. Об учителе // Народное образование. – 1960. – № 11. – С. 76.

³ Толстой Л.Н. Педагогические сочинения – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – С. 338.

⁴ Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5-ти т. – Т. 3. – С. 34-35.

едність теорії з практикою. Якщо педагог викладає рідною мовою на уроці, якщо твердить про значення освіти рідною мовою, про її феноменальний вплив на інтелектуальний і духовний розвиток особи, якщо домагається поваги до свого предмета, – а поза класом, вдома розмовляє інакше, демонструючи свою роздвоєність, підвладність „моді”, відданість негласним уподобанням конкретного колективу, – він втратить і довір’я учнів, і ознаки власного доброго мовлення. Поки мовлення рідною мовою не стане явищем загальнонаціональним і поліфункціональним, інтерес до нього не переросте з обов’язку у внутрішню, духовну потребу.

Нігілістичне ставлення до гуманітарної освіти як основи формування духовного світу особи, без якого природничі знання часто служили *не людству*, а окремим людям, „виховало” утилітарний підхід до уроків мови й літератури, до книжки як витвору людських рук і мозку. Чи багато ваших учнів, шановний учителю, захоплюється красою художнього тексту або точністю наукового, чи переконливістю, емоційністю публіцистичного? Чи сперечаються про доречність або семантичну точність якогось слова? Чи багато віршів знають напам’ять і чи обізнані з сучасною поезією? Звичайно, окремі винятки тут є, але щоб загал мав естетичну насолоду від прилучення до кращих пам’яток Слова, то цього не скажеш.

„Книги – морська глибина. Хто в них пірнає до дна, той хоч і труду мав досить, дивнії перла виносить” (І.Франко). На жаль, наші шкільні підручники не завжди задовольняють потреби сучасної школи: трапляються і фактичні помилки, і стилістичні огріхи, і відставання від здобутків науки, і розбіжності в тлумаченні одного й того ж явища і тощо. «Вчитель повинен учити не за книгою, а з голови. Справжній підручник для учнів – це мислячий розум учителя, який, досконало володіючи матеріалом, дає кожному учневі те, що йому необхідно, – одному молоко, другому – іншу їжу”¹.

Книжка дає школярам достатньо прикладів для наслідування, але значно сильніше діє слово улюбленого і шанованого вчителя. Важко навіть уявити собі, наскільки схильні діти наслідувати тих, до кого відчують душевну прихильність. Що з того, що вчитель чудово знає підручник, але не розуміє, не відчуває свого предмета, знає всю літературу зі свого фаху, але не володіє вільно самим фахом? Правда, є інша крайність. В одному афоризмі стверджується: „Розумний не той, хто все знає, – все знати неможливо, – а той розумний, хто знає, де про це все можна прочитати”.

Деякі вчителі бояться відступати від підручника (ще недавно це навіть загрожувало адміністративним стягненням), деякі не люблять учнівських запитань, які виходять за межі підручника. Усе зазначене не сприяє розвитку творчої думки ні самого вчителя, ні його вихованців. З цього приводу категорично висловився колись Л.М.Толстой: „Успіх навчання ґрунтується не на посібниках, а на духові організації школи, на тому невлотливому впливові вчителя, на тих відступах від посібника, на тих прийомах, які щохвилини змінюються в класі і зникають безслідно, але які й

¹ Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 99.

становлять суть успішного навчання”¹. Отже, три фактори зумовлюють ефективність навчання *атмосфера школи, творча особистість учителя, оригінальна методика (метод) викладання конкретного предмета*.

Відома істина: чим краще людина знає свій предмет, тим вона точніша й лаконічніша у його викладанні. Багатослівність не є ознакою освіченості. У деяких школах або на деяких уроках багато словесного шуму: постійно говорять учителі, змушують говорити учнів (за урок „треба” опитати півкласу). А тим часом, як зазначає П.Блонський, у мовчання визріває думка, і особливо почуття.

Інтелектуальне зростання, постійне збагачення знань (поглиблення та їх удосконалення) має бути метою і вчителів, і учнів, інакше трапиться розрив між можливостями одних та здатністю інших. Йдучи в клас, учитель має бути впевненим, що від нього чекають знань, що завтра ці знання прислужаться в життєвій практиці кожної дитини. Така впевненість сприятиме пробудженню інтересу до навчання, без якого й обдарований учитель мало що може зробити.

„Учитель – помічник природи, а не її володар”. Ці слова геніального просвітителя Яна Амоса Коменського мали б знати і ті вчителі, які дозволяють собі зараховувати деяких учнів до „безнадійних” лише на підставі їхньої неспроможності „успішно” засвоїти якийсь предмет, і ті батьки, які звинувачують учителя за неуспішність їхньої дитини. Наука стверджує, що всі люди на Землі обдаровані, тільки не для кожного складаються обставини, що сприяють виявленню конкретних здібностей. Спеціальне тестування, до якого вдаються у деяких країнах, допомагає у багатьох випадках правильно вибрати аспект виховання й навчання дітей.

Як важко виховати вільну людину, розкуту в своїх почуттях і мріях! Така людина зростає тоді, коли буде впевненою у своїй неповторності, у тому, що філологічні здібності є такими ж важливими, як і математичні, а музичне обдарування і здатність виточити з металічної пластини філігранну деталь до музичного інструмента – рівноцінні. Повага до дитини, до її природних особливостей сприятиме вихованню поваги до Людини взагалі. Немає нездібних дітей, є наша нездатність виявити їхні нахили і обдарування, створити умови для розвитку.

Ось це і вимагає індивідуального підходу, це і потребує, щоб дитину виховував не численний колектив на чолі з однією вихователькою, а сім’я, мама в першу чергу, щоб вона могла звернутися до вчителів школи конкретного профілю, де її дитина почуватиметься в природному середовищі, а не скutoю „загальними”, „обов’язковими”, „масовими” тощо рамками. І в класі вчитель повинен мати не 37-42 учні, а 10-12 учнів, щоб бачити кожного з них у всіх ситуаціях навчального процесу, щоб знати, яким шляхом піде кожний до засвоєння конкретного розділу шкільної програми. Не насилувати – ось заповука інтелектуального виховання.

Без інтересу, щирого бажання ніякі насильницькі акти знань не дадуть.

¹ Толстой Л.Н. Педагогические сочинения. – 2-е изд. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 61.

Інтерес треба стимулювати. У одних – це прагнення бути першим, виділитися, в інших – бажання здобути у майбутньому професію через знання саме цього предмета, у ще інших – прагнення просто бути людиною всебічно розвинутою тощо. Найщасливіший той тип учня, який вчиться добре тому, що йому просто цікаво вчитися, що у нього викликає інтерес сам процес набуття знань. Така дитина вчиться не тому, що „всі” мають закінчити школу, – вона вчитиметься все життя.

Є в нашій школі два чинники, які неволять дух і розум. Це „валовий метод” – коли не повинно бути двієчників, тому вчитель змушений (був донедавна) ставити задовільну оцінку ледареві, що розбещувало його інтелектуально й морально; і колективне, масове виховання, коли ми дозволяємо собі принижувати, „виховувати” на очах у всіх колег. Скажуть: „А якщо йому слово не допомагає?” Але ж також кажуть, що ласкою можна здолати найжорстокішу людину. Можливо, це й так. Безсумнівно, що „важкого” учня теж перевиховують здебільшого ласкою. Але треба навчитися бути строгим при дуже ласкавому тоні.

Якщо дитина глибоко поважає вчителя, то для неї, як вважав ще Сааді, „гнів учителя дорожчий від батьківської ласки”. Помилковою є думка, що діти не люблять строгого учителя: якщо строгість доброзичлива, якщо оцінка знань і вчинків учня завжди справедлива, якщо так само строго вчитель ставиться до самого себе (свого фахового рівня, етичної вихованості та ін.), то, може, не відразу, але з роками, напевно, саме такого вчителя учні згадуватимуть частіше, ніж поблажливого і „добренького”. Але строгість виправдана тоді, коли вона не переходить у знущання, в істеріку, коли вона не „від похмурого, злого” характеру, а обґрунтована. До цього слід додати, що „хто сварить, повинен уміти і хвалити” (К.Ушинський).

Сьогодні батьки не дуже поспішають до школи – може, час наш надто „шаленого” темпу життєвого – усім ніколи, а може, вони не усвідомлюють, що без співдружності сім’ї і школи з їхньої дитини хтозна чи виросте цілісна особистість, або, можливо, школа не володіє методикою залучення батьків у союзники по вихованню „спільної” дитини. Виховувати – не означає сісти, посадити перед собою вихованця й ... „виховувати”. Виховання – це всі аспекти життя, життєдіяльності дитини (і дорослих також „життя вчить”), в організації якої учителю належить друга після батьків роль.

Через десятки реформ пройшла наша школа. Сотні відомих і безіменних реформаторів намагалися вдихнути новий струмінь у традиційні основи навчального процесу... Але ***Вчитель і Слово ролі своєї не змінювали: їм належало вчити й виховувати.***

Культура мовлення і культура думки вчителя – запорука знань та умінь учнів. Конкретний закон чи правило учень, можливо, колись і забуде, але якщо він навчився мислити й висловлювати свою думку засобами мови, то завжди відновить у пам’яті забуте і здобуде нові знання.

На жаль, у нас дехто вважає, що культурне мовлення потрібне лише представникам таких професій, як учителі, журналісти, дипломати тощо. Ця хибна думка породжує скептичне ставлення майбутніх „технарів” до мови. І якщо навіть їх доля фахово не буде пов’язана з мовою, то засвоєна в дитинстві й юності повага до Слова буде своєрідним барометром у ставленні

до людей, до природи, життя власного і чужого. Тоді не траплятиметься ні легковажне мовлення, ні легковажне поводження, бо *мова* народу, до якого ти належиш, *все бачить, все розуміє і все відчуває*, як живий організм. Наше завдання – зберегти для нащадків це своєрідне явище.

Невідомо: правда рідна чи міжрідна, вселюдська, але, безсумнівно, що рідне слово виховає рідний розум, який прислужиться і своєму народові, і всьому людству, бо той, хто щиро поважає своє, не може не ставитися з такою ж повагою до іншого, а тому допомагатиме цю повагу передати нащадкам.

Звичайно, на це здатна лише духовна особистість. „Духовність – це ціннісне домобудівництво особистості, якщо під нею розуміти не тільки неповторність внутрішнього світу індивіда, а й індивідуальну неповторність нації, бо вона сама є історичною особистістю. Особистість означає здатність бути вірним самому собі, зберігати самопотужність у кон'юнктурних ситуаціях, що постійно змінюються. Подібне можливе при наявності в особистості внутрішнього світу, внутрішньої автономності”¹. Такий світ формує й учитель. Щоправда, реальний світ, у якому він живе і працює, нині вимагає від учителя неймовірних моральних і фізичних зусиль, щоб зостатися Учителем. І додамо: і серед Учителів, бо не секрет, що розтлінна „мораль подвійних стандартів” проникла сьогодні і в учительське середовище.

Проскурова С.В. (Кіровоград)

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена проблемі формування національної ідентичності в студентів вищих навчальних закладів у процесі викладання дисциплін суспільного-гуманітарного циклу (на досвіді факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка).

Незважаючи на те, що з моменту здобуття Україною суверенітету минуло вже 16 років, досі значна частина українського соціуму і молоді зокрема перебуває в невизначеності щодо своєї національної ідентичності.

М. Степико, посилаючись на дані соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках моніторингу «Українське суспільство: 1994 – 2003 рр.», звертає увагу на те, що тільки 41,1%, тобто менше половини респондентів, вважали себе, передусім, громадянами України. Для 32,3 % респондентів більш важливою була регіональна ідентичність: ця група, передусім, бачить себе мешканцем села, району чи міста, у якому живе, а не громадянином України. Ще 13,1 % респондентів продовжували ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою СРСР. Менш ніж половина етнічних українців співвідносили свою

¹ Кримський С. Заклики духовності XXI століття. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2003. – С. 8.

етнічну ідентичність із національною, громадянською¹. М. Степико пов'язує таку невизначеність національної ідентичності громадян України з розповсюдженістю явища суспільної аномії².

Однією з основних причин невизначеності національної ідентичності громадян України, поряд з економічними проблемами, відчуженням громадян від держави, М. Степико вважає негативну роль гіперболізації ідентичності крайової, просторової. Вихід з цієї ситуації дослідник вбачає у творенні ідентичності часової та культурної: «Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно робити рефлексію й ідентифікацію не відносно просторових координат, а відносно культурних, ціннісних»³.

Загалом ідентичність – це сконструйовані за допомогою культури самосприйняття індивіда, самоусвідомлення власного існування як особистості у взаємозв'язку з іншими індивідами – членами культурної спільноти. Теоретичний аналіз поняття ідентичності може бути здійснений на міждисциплінарному рівні з використанням соціологічного, психологічного, етнологічного, філософського, історичного, політологічного, методологічного інструментарію.

В ієрархії ідентичностей (родинна, гендерна, територіальна, соціально-економічна, релігійна, політична, національна) національна посідає одне з провідних місць, будучи сплетінням етнічної та політичної (оскільки нації є насамперед етнополітичними утвореннями).

В умовах сучасних трансформаційних процесів національна ідентичність впливає на визначення шляхів формування не тільки української державності, а й усього громадянського суспільства. Недаремно упорядники антології, присвяченої теорії нації та націоналізму, у вступній статті назвали питання про ідентичність найпершим, що постає перед дослідником суспільно-політичних ідей, адже воно «передбачає з'ясування того, що складає своєрідність, основу даної традиції політичної думки, яка цінність є найважливішою в даній політичній ідеології»⁴.

Базовою працею з проблеми національної ідентичності, на яку здебільшого посилаються націоналісти, є монографія професора Лондонської школи економіки, провідного фахівця з питань виникнення й розвитку націй Ентоні Сміта⁵. За Е. Смітом, найголовнішими *рисами* національної ідентичності є:

- 1) історична територія, або рідний край;

¹ *Степико М.* Український соціум на шляху до нової ідентичності // Український соціум / Власюк О., Крисаченко В., Степико М. / За ред. В. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 85-96.

² Суспільна аномія – поняття, уведене в науковий обіг Е. Дюркгеймом для позначення станів відхилень від звичайної поведінки (апатія, розчарування), що знаходить вираз в історично обумовленому процесі руйнування базових елементів культури, передусім, у аспекті етичних норм.

³ *Степико М.* Український соціум на шляху до нової ідентичності // Український соціум / Власюк О., Крисаченко В., Степико М. / За ред. В. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 86.

⁴ Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 11.

⁵ *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.

- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території¹.

Е. Сміт розглядає національну ідентичність як колективний культурний феномен і застосовує для його аналізу соціологічний і етнологічний методологічний інструментарій. Вчений розкриває природу національної ідентичності, її функції та значення, пов'язуючи національну ідентичність і націоналізм із питаннями етнічної ідентичності та етнічних спільнот.

До зовнішніх функцій національної ідентичності Е. Сміт відносить територіальні, економічні та політичні, а до внутрішніх функцій – формування колективної національної свідомості з метою «...згуртування членів як людей «однієї національності» і «громадян». Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й самобутню однорідну культуру...»².

Дослідження проблеми формування національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів має сенс виключно в рамках загальноукраїнського дискурсу національної ідентичності.

На відміну від звичайного обговорення суспільної проблеми (припущень, тверджень, способів аналізу, суспільно обумовленого пасивного відображення наявної реальності), дискурс є активним конструюванням нової реальності. Дискурс – акт виявлення влади, накидання своєї волі (за М. Фуко). У випадку українського дискурсу національної ідентичності йдеться про те, що культурні та політичні еліти не просто ініціюють обговорення національної ідентичності, а накладають іншим своє бачення її³.

Активними дійовими особами зазначеного дискурсу у сфері впливу на національну ідентичність гуманітарної, зокрема історичної освіти, є вчені-історики. У сучасній українській історіографії (Я. Дашкевич, Н. Яковенко, Я. Грицак, З.-Є. Когут) поняття національної ідентичності є ключовим при аналізі проблем витоків української національної ідеї.

Пошуку коріння української національної ідентичності присвячено збірку статей з проблем вітчизняної історіографії ранньомодерної та модерної історії України американського історика українського походження З.-Є. Когута⁴. На слушну думку автора, який працює в рамках національної парадигми історичного процесу, різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів відображають відповідні стадії національного та державного будівництва українців на імперському чи національному ґрунті. З.-Є. Когут не бачить суперечності між сучасним історіографічним

¹ Там само. – С. 23.

² Там само. – С. 43.

³ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – С. 59.

⁴ Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004.

дискурсом і завданнями українського національного та державного будівництва. На його думку, об'єктивізм у науці не заперечує існування історичних міфів, які можуть і мають використовуватися в процесі формування нової української історичної свідомості.

З.-Є. Когут занепокоєний сучасним станом української історичної свідомості, формування якої, на його думку, все ще перебуває на рудиментарній стадії й притаманне лише обмеженому колу національно свідомих представників населення. Труднощі становлення української історичної свідомості історик пов'язує з колоніальним минулим України: «Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і советської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того, консенсусу досягнуто тільки щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства»¹.

Думка З.-Є. Когута про те, що українські історики мають допомогти суспільству віднайти його власну національну ідентичність, є співзвучною з тезою Н. Яковенко про те, що історія академічна не заперечує актуальності історії дидактичної, головне завдання якої – утвердження української національної ідентичності.

Н. Яковенко скептично оцінює шанси історіографії, що свідомо очищає себе від «національного»: «Така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого «національного» маршруту»².

В одному з інтерв'ю історик відстоює позицію щодо розмежування історії на дидактичну й академічну: «На дидактичній історії (передусім, підручничовій) ширший загал сприймає свою історію. На дидактичній історії виростає ціла культурна традиція. Підручники виконують функцію формування юного громадянина». На думку Н. Яковенко, у дидактичній історії має бути присутня легендарна історія, міфологія, пантеон героїв, вона має виховувати культуру пам'яті і шанування, визначати національні цінності, формувати національні орієнтири»³.

У час, коли суспільство охоплене аномією, саме університети мають стати ініціаторами процесів його якісного оновлення й консолідації. Ректор НаУКМА С. Квіт пов'язує призначення університету з продукуванням наукових, культурних і політичних ідей та візій. Найважливішим завданням національного університету він вважає виховання самостійно мислячого і здатного до саморозвитку інтелектуала й громадянина, формування його

¹ Там само. – С. 240-241.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 9.

³ Яковенко Н. Історик є невідьником джерела // Дзеркало тижня. – 2004. – № 42 (517). – 16-21 жовтня.

ціннісних ідентичностей: «Від часів Вільгельма фон Гумбольдта... університет покликаний виховувати національно свідому еліту, яка, у свою чергу, розвиває власну державу... Якщо ми ведемо мову про призначення університету, то неодмінно повертаємося до ідеї модерності як визначеності у пошуку істини. Ця визначеність формується також через модерний європейський принцип продукування ідентичностей – індивідуальної, національної, європейської»¹.

Очевидно, це має стати настановою до дії для університетських викладачів, які мають змістити акценти у навчально-виховній роботі з метою актуалізації проблеми подолання суспільної аномії, формування загальноукраїнської ідентичності, згуртування майбутньої еліти навколо демократичних цінностей.

На нашу думку, з цією метою на гуманітарних факультетах університетів варто ефективніше використовувати виховний потенціал дисциплін гуманітарного циклу, а саме: історії України, етнології, етнополітології, етнодемографії, етнографії України, етнології України, історії вітчизняної культури тощо. Адже національна ідентичність тісно пов'язана з ідеологією як сукупністю ідей, висловлюваних конкретною групою людей. У нашому випадку йдеться про викладачів дисциплін суспільно-гуманітарного циклу, які є ретрансляторами наукових досягнень у своїх галузях, суспільних настроїв і інтересів. Саме викладачі є інтерпретаторами різного роду ідеологічних форм, тобто культурних текстів, якими є також підручники, посібники, лекційні тексти тощо. Вони мають не просто подавати, а накидати студентам певну візію світу.

Яким же чином стандартизована історична освіта справляється із завданням формування національної ідентичності студентської молоді в ситуації, коли значна її частина є носіями настроїв і ціннісних орієнтацій, характерних для стану соціальної аномії?

У зв'язку з цим дозволю собі навести кілька фрагментів з письмових робіт студентів історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

«...Свідомість у нас антиморальна: спочатку гроші, а потім уже розвиток культури. А не навпаки, щоб культурний розвиток країни спричинив розквіт її економіки. Як у середньовічній Іспанії, яка економічно збанкрутіла, але не втратила своїх високих культурних традицій, і країна вистояла попри все...»

«...Я захоплююсь нашою культурною самобутністю і героїчною історією і зовсім ні в що не ставлю нашу сучасність – ми деградуємо, вироджуємося і перестаємо бути українцями, а це страшно. Страшно, коли забувають про своє коріння, коли турбуються тільки про матеріальний бік життя, нехтуючи духовним, коли стає все одно, що буде далі, після нас. Так зникали, розчинялися цілі народи...»

¹ Квіт С. Призначення університету і клітка для тигра // Дзеркало тижня. – 2006. – № 3 (582). – 28 січня – 3 лютого.

«На мою думку, коли визначити етнічну свідомість пересічного українця в нашому регіоні, то результати будуть невтішні, тому що більшість населення краю не ставить перед собою цього питання і не вважає його важливим...»

У той же час стриманий оптимізм викликає те, що студенти стурбовані низьким рівнем національної ідентичності пересічних українців, очікують позитивних змін у житті країни, пов'язаних, передусім, із культурним відродженням, утвердженням української мови, розвитком українського книгодрукування, кінематографа, телебачення. Вони усвідомлюють свою майбутню місію щодо формування історичної свідомості підростаючого покоління.

Викладацький колектив історичного факультету з метою сприяння становленню ідентичності активно використовує участь студентів у т.зв. «живих» культурних практиках. Це – колективні відзначання загальнонаціональних пам'ятних дат, екскурсії з відвіданням пам'ятних місць, історико-культурних заповідників, різного роду літературні та художні презентації. На факультеті у День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій стала традицією «хвилина мовчання», коли студенти разом із викладачами, тримаючи запалені свічки, переживають своєрідний катарсис, пов'язаний із пам'яттю про загальнонаціональну трагедію.

З кожним роком усе більш органічним і об'єднуючим університетську спільноту стає театралізоване свято «Вересневі самоцвіти» в Національному історико-культурному заповіднику «Хутір Надія». Парадоксально, але саме хутір, який мав би символізувати культурну загумінковість, стає загальноукраїнським культурним центром, який об'єднує різні покоління. Усвідомлення студентами тривалої етнокультурної тягlosti сприяє формуванню в них загальнонаціональної і загальнокультурної ідентичностей.

Студенти разом з викладачами святкують Різдво, Великдень, свято Покрови Пресвятої Богородиці. Позитивним прикладом може слугувати традиція проведення факультетських Андріївських вечорниць (на день святого Андрія), якій цього грудня виповниться вже дев'ять років.

Особливо ефективними у плані формування національної ідентичності студентів є польові практики (археологічна, географічна та етнографічна). На факультеті напрацьований позитивний досвід їх організації та навчально-методичного забезпечення. Підсумки практик обговорюються в ході науково-практичних конференцій, кожна з яких має не лише загальнофакультетський, а й загальноуніверситетський резонанс¹.

У ході польової етнографічної практики у 2007 р. студенти взяли участь у реалізації програми «Усна історія про голодомор 1932-1933 років», розробленої Українським інститутом національної пам'яті у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Вибір об'єкта експедиції (мешканці сіл Новоукраїнського району Кіровоградської області) був не випадковим, адже саме на цій території

¹ *Проскурова С.* Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів // Збірник наукових праць Науково дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XIII. – С. 515-521.

Голодомор забрав у окремих населених пунктах кожного третього або й кожного другого мешканця.

Учасники експедиції опитали 65 респондентів – безпосередніх свідків Голодомору 1932-33 рр. та голоду 1946-1947 рр., які мешкають у 20 населених пунктах. Зібрані свідчення дають уявлення про розгорнуту картину масштабної трагедії, якою був охоплений весь досліджуваний район.

Студенти безпосередньо контактували з людьми, які були свідками трагічних подій і досі переживають психічні травми. Відчуття емпатії об'єднало молодих людей з їх народом та його трагічною історією.

Усвідомлення своєї причетності до дискурсу національної ідентичності і відповідальності за участь у ньому мають спонукати викладачів вищої школи гідно відповідати на виклики часу.

Фахова етика вимагає від них постійно працювати над змістом своїх публічних виступів, критично ставитися до добору навчально-методичної літератури, здатної справити вплив на формування національної ідентичності студентів, особистим прикладом сприяти подоланню суспільної аномії, активно залучати студентів до обговорення проблем ідентичності, орієнтованої на демократичні та європейські цінності.

Калінічева Г.І. (Київ)

**МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ПОСТУП
СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ
ВИКЛИКІВ ЧАСУ**

У статті розглядаються актуальні проблеми модернізації національної системи вищої освіти в контексті входження України до європейського освітнього простору, висвітлюються стратегічні напрями і заходи модернізаційних зрушень у вищій освіті в умовах глобалізаційних викликів часу.

Актуальність проблеми зумовлена принципово якісними соціальними змінами, що зазнало людство на рубежі ХХ-ХХІ ст. і які спричинені поширенням глобалізаційних процесів на всі галузі людського життя. Одним з найвагоміших соціальних зрушень стало зростання функціональної ролі освіти в забезпеченні економічного й соціального прогресу суспільства, посилення її суттєвого впливу на людину й суспільство. Перетворення освіти на один із вирішальних соціокультурних чинників інформаційного суспільства – „суспільства знань”, „суспільства освіти” потребує відповідних змін як в організації системи національної вищої системи, так і в змісті, формах і методах навчального процесу. Адже сьогодні глобалізаційні процеси розглядаються в більшості своїх проявів не тільки як специфічна форма ущільнення соціального й освітнього простору, а як процес нелінійного розгортання соціальної творчості та життєтворчості індивідів.

Розробку кількох концепцій, автори яких прагнули побудувати пояснювальні моделі глобальних змін, було започатковано у II пол. XX ст. Це концепція „кінця історії” Ф.Фукуями, теорія „зіткнення цивілізацій” С.Хантінгтона, американоцентричні концепції З.Бжезинського і Г.Кіссінджера, універсальна світ-системна концепція розвитку людського суспільства І.Валлерстайна, розгляд глобальних змін через моделі постіндустріального (Дж. Белл), суперіндустріального (Е.Тоффлер), постекономічного (В.Іноземцев) та інформаційного суспільства (Й.Масуда).

Становлення основ постіндустріального суспільства та гуманоцентрична переорієнтація світоглядних основ розвитку сучасної цивілізації детермінували суттєві зрушення у філософських основах сучасної освіти. Загальносвітоглядні новації в аналітичній філософії полягали, серед іншого, у розробці методології аналізу сучасної освіти як детермінанти розвитку постіндустріального суспільства (К.Нора, М.Мінк, Е.Тоффлер, Т. де Шарден, А.Швейцер, М.Шелер, Ф. фон Хайек тощо). Провідні автори сучасної постмодерністської філософії (Т.Кун, Ж.-Ф. Ліотар, Р.Рортрі, П.Фейерабенд, М.Фуко, Ф.Хіггс та інші) вважають, що неможливо досягнути природу речей незалежно від соціальних чинників; їм належить формулювання нових теорій, що претендують на пояснення масштабних культурних змін у сучасну епоху.

У рамках постмодерністської філософії створюється нова методологія філософського дослідження, що ґрунтується на розумінні мінливості та принципової варіативності соціального життя, яке не може мати ні однозначної інтерпретації, ні однозначного прогнозу. Для аналізу сучасних освітніх процесів науковці послуговуються сьогодні різними філософськими постмодерністськими методологіями. Особливе місце серед методологічних засад належить синергетиці як концепції самоорганізації та теорії „динаміки поля” П.Штопки, який вважає, що соціальні зміни відбуваються на наступних елементарних рівнях “соціокультурного поля”: 1) ідей (ідеологій, теорій тощо); 2) норм і цінностей; 3) взаємодій і організаційних зв’язків; 4) інтересів і статусів¹.

Останніми роками в Україні з’явилося чимало аналітичних публікацій у періодичних виданнях, дисертаційних досліджень, одноосібних і колективних монографій, у яких автори висвітлюють низку освітянських проблем, зокрема – реформації у національній системі вищої освіти. Здебільшого, науковці пов’язують розробку нової методології сучасної освіти зі становленням та розвитком нової філософської галузі – філософії освіти.

Л. Рижак вважає, що “філософія освіти, як самостійна ділянка філософського знання, постає на початку XX ст. завдяки Дж. Д’юї”². Натомість, на думку М.Михальченка, філософія освіти, як нова дослідницька сфера, виникла на Заході в середині XIX ст. на перетині педагогіки й

¹ Штопка П. Социология социальных изменений / В.А. Ядов (ред., пер. с англ.). – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

² Рижак Л. Філософія освіти на рубежі тисячоліть: проблеми та перспективи // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 21.

філософії. “Її джерела – загальна філософія, філософсько-світоглядні узагальнення досвіду педагогічної практики, педагогічні новації, які виникли у зв’язку з економічними і політичними змінами в Європі і Північній Америці”¹.

Ствердження філософії освіти як самостійної ділянки філософського знання на пострадянських теренах і в Україні, зокрема, тривало протягом 90-х рр. ХХ ст. Її конституювання пов’язане з іменами В.Андрущенка, Б.Гершунського, І.Зязюна, К.Корсака, В.Кременя, В.Лугового, М.Лукашевича, В.Лутая, М.Михальченка, М.Розова, П.Таланчука, Х.Тхагапсоева, А.Урсула, П.Щедровицького та інших вчених.

Різноманітні аспекти формування сучасної філософсько-освітньої парадигми з огляду на виклики глобалізації та соціально-політичне реформування українського суспільства, культурно-цивілізаційні засади функціонування освіти, світові тенденції в її реформуванні, а також актуальні проблеми модернізаційних зрушень у системі вищої освіти в контексті входження України до європейського освітнього простору розглядаються в роботах В.Андрущенка, В.Астахової, К.Астахової, Г.Балла, В.Беха, В.Вікторова, Д.Дзвінчука, А.Джуринського, М.Дробнохода, М.Згуровського, І.Зязюна, І.Каленюк, С.Клепка, Н.Коломінського, К.Корсака, В.Кременя, В.Кудіна, В.Кушерця, В.Лугового, М.Лукашевича, В.Лутая, М.Михальченка, О.Навроцького, С.Ніколасенка, Н.Ничкало, В.Огаренка, В.Огнев’юка, М.Романенка, В.Ткаченка тощо.

Незважаючи на достатньо потужний масив різноманітної літератури і публікацій з актуальних освітянських питань, сьогодні **потребують** подальшого аналізу проблеми модернізації, поступального розвитку та ефективного функціонування національної системи вищої освіти в умовах сучасного глобалізованого, інформаційного суспільства знань.

З огляду на євроінтеграційну стратегію розвитку нашої держави і входження України до європейського освітнього простору, **метою** статті є висвітлення стратегічних напрямів, реальних шляхів і заходів модернізаційних зрушень у національній системі вищої освіти в контексті глобалізаційних викликів часу.

Зазнавши до кінця ХХ ст. принципово якісних змін, людство вступило в третє тисячоліття, характерною ознакою якого є глобалізація, яка за І. Валлерстайном, є загальносвітовим соціальним процесом, що проявляється в інтенсифікації обміну ідеями, інформацією, товарами, стандартами та веде до утворення єдиної соціально-економічної світової системи². Сутність глобалізації полягає в перетворенні людства в єдину структурно-функціональну систему. Країни і народи, які тривалий час перебували у своєму закритому територіальному, етнічному, соціальному або ідеологічному просторі, поступово стають частиною взаємозалежного і взаємообумовленого єдиного людського співтовариства.

¹ *Михальченко М.* Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. – К.: МАЙСТЕР-КЛАС, 2005. – № 1. – С. 45.

² *Валлерстайн І.* Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века. – М.: Логос, 2003. – С. 12.

Феномен глобалізації виходить за економічні рамки й охоплює практично всі основні сфери суспільної діяльності, включаючи політику, ідеологію, освіту, науку, культуру, спосіб життя, а також самі умови існування людства. Зокрема, глобалізація в освіті веде до її інтернаціоналізації, стандартизації знань та формування єдиної системи цінностей. Технологічні новачі детермінують перехід людства від індустріального суспільства до глобального інформаційного, основним ресурсом якого є знання та освітній капітал. Проте сучасна глобалізація, за баченням А.Тойнбі, несе низку викликів¹.

“Суспільство знань” потребує якісно іншої освіти, а тому зумовлює перебудову освітніх систем, їх модернізацію відповідно до глобалізаційних викликів часу. Зокрема, нагальною потребою сьогодення для більшості країн світу постає необхідність переходу від усталеної адаптаційної освітньої моделі, притаманної індустріальному й постіндустріальному суспільствам до моделі інноваційної, мета якої, на думку Е.Тоффлера, полягає в розвитку здібностей людини швидко й раціонально адаптуватися до мінливих умов. За його баченням, в умовах подальшого безперервного зростання факторів швидкоплинності, новизни та різноманіття людям, які житимуть у суперіндустріальному суспільстві, знадобляться нові вміння і навички: вміння вчитися, вміння спілкуватися і вміння вибирати².

На необхідність забезпечення високої функціональності людини в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається набагато швидше, ніж зміна покоління людей, вказує і В.Кремень. Вчений наголошує на тому, що в умовах глобалізованого світу актуалізується потреба у віднайденні раціональних схем співвідношення між розвитком знань, високих технологій і людською здатністю їх творчо засвоювати. Він вказує також на необхідність формування в людини здатності до свідомого й ефективного функціонування в умовах небувалого ускладнення відносин у глобалізованому, інформаційному суспільстві, зростання комунікативності життя та інформаційної насиченості середовища життєдіяльності³.

Оскільки Україна все швидше втрачає зовнішні бар'єри і стає все більш відкритою для всього комплексу глобалізаційних процесів, сьогодні набуває актуальності об'єктивна необхідність модернізації національної системи вищої освіти, адже вона – одна з найчутливіших до всього глобального зовнішнього впливу частина нашого суспільного механізму.

У вітчизняній науковій і публіцистичній літературі існує декілька підходів до тлумачення терміна та визначення сутності модернізації, здебільшого вона розглядається під кутом зору цивілізаційного підходу.

М.Михальченко зазначає: “Один підхід, на наш погляд, однобокий, розглядає модернізацію як долучення до європейської (християнської) цивілізації. Інший, більш зважений, розглядає модернізаційні процеси в

¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории: Избранное / В.И. Уколова (ред.), Е.Д. Жарков (пер. с англ.), Д.Э. Харитонович (ред.). – М.: Айрис Пресс, 2003. – 638 с.

² Тоффлер Е. Шок будущего. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002. – С. 449.

³ Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – С. 158.

рамках концепції плюралізму розвитку світових цивілізацій, коли модернізація розглядається як природний, але прискорений процес освоєння вже існуючих цивілізаційних досягнень у рамках “своїх” цивілізацій і включення в суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій”¹. У своєму дослідженні ми спираємось на концептуальні підходи М.Михальченка, який наголошує на тому, що “...сучасна велика, глобальна модернізація суспільства дедалі частіше залежить від духовної взаємодії цивілізацій”, а модернізацією називає “будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах” та розглядає її “як частину більш широкого процесу трансформації”². Вчений акцентує увагу на тому, що модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. За його баченням, модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільства. Цікавою й оригінальною є наступна думка М.Михальченка: “Модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник”³.

Загальна ідеологія модернізації освіти, на думку В.Андрущенка, має бути спрямована на підвищення її ефективності і конкурентноздатності, її сутність полягає в “...збереженні минулого, його очищенні від деформацій і осучасненні у відповідності зі світовим досвідом”⁴.

Реалії українського сьогодення та їх узагальнення й аналіз у роботах В.Андрущенка, К.Корсака, В.Кременя, М.Михальченка⁵, інших вчених свідчать, що у вітчизняній освітній галузі вже відбулися зміни, детермінантою яких виступили саме глобалізаційні чинники. Так, здійснено перегляд основної мети і завдань освітянської діяльності, триває перехід від виховання громадянина певної країни до формування громадянина світу; відбувається піднесення ролі морального і патріотичного виховання; активізується орієнтація на особистісно-орієнтоване навчання; очевидною стає зміна пріоритетів у вивченні дисциплін та предметів, поглиблюється опанування “людинознавчих” курсів; актуалізується трансформація форм і методів передачі знань, зокрема – впровадження в навчальний процес інноваційних освітніх технологій; характерним явищем сьогодні є зростання

¹ *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 32.

² Там само. – С. 32-34.

³ Там само. – С. 35.

⁴ *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв’ю. – К.: Знання України, 2004. – С. 372.

⁵ *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв’ю. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.; *Корсак К.В.* Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів / Заг. ред. Г.Шокина. – К.: МАУП-МКА, 1997. – 208 с.; *Кремень В.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.; *Кремень В.* Освіта і наука в Україні: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003 – 216 с.; *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.

ролі “неформальної” частини світової освіти, зокрема, засобів масової інформації тощо.

Процес глобалізації спричинив також низку модернізаційних зрушень і в системі вищої освіти, зокрема, характерним явищем сьогодення стали: зміна сучасної філософсько-освітньої парадигми, в основу якої покладена ідея гуманізації і гуманітаризації вищої освіти та пріоритетності якості освіти; ступеневість освіти та продовження її тривалості (“освіта протягом життя”); впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу; активізація міжнародного обміну студентами і викладачами та їхньої академічної й трудової мобільності; розвиток дистанційної освіти (діяльність “електронних університетів”, що забезпечують освіту “без кордонів”); активне впровадження в навчальний процес інформаційно-комунікаційних технологій, новацій в управлінні вищою освітою, зміцнення децентралізованої управлінської моделі тощо.

Освітнім брендом і засобом євроінтеграційного поступу став для України Болонський процес. Підтримуючи загальне розуміння мети процесу і обов’язків країн-учасниць, зазначених у Болонській декларації і подальших комюніке в Празі, Берліні, Бергені, наша держава підтверджує свої обов’язки і відносно своїх дій у рамках Болонського процесу з метою формування Європейського простору вищої освіти.

Процес об’єднання Європи, його руху на схід супроводжується формуванням загального освітнього і наукового простору, розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій галузі, де якість вищої освіти виступає засадним принципом дієвості цього процесу. В Комюніке конференції міністрів європейських країн, відповідальних за сферу вищої освіти, що проходила в травні 2007 р. у Лондоні, зазначалося, що досягнення останніх двох років наблизили європейські країни до реалізації ідеї Європейського простору вищої освіти. Створення Європейського простору вищої освіти спирається на багату та різноманітну європейську культурну спадщину і базується на інституційній автономії, академічній свободі, рівних можливостях та демократичних принципах, що сприятимуть мобільності і працевлаштуванню, а також привабливості і конкурентоспроможності Європи. “Коли ми дивимось в майбутнє, ми розуміємо, що в світі, який постійно змінюється, зростатиме потреба в адаптації наших систем вищої освіти, підтримці конкурентоспроможності Європейського простору вищої освіти, а також можливості Європейського освітнього простору належним чином відповідати на виклики глобалізації”, – зазначається в цьому документі¹.

Метою створення Європейського освітнього простору, з огляду на глобалізаційні процеси, постає забезпечення підготовки студентів до життя як активних громадян демократичного суспільства, до планування ними їхньої майбутньої кар’єри, а також можливостей для особистісного розвитку.

¹ На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації. Комюніке конференції міністрів європейських країн, відповідальних за сферу вищої освіти. Лондон, 16-19 травня 2007 року // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України: <http://www.mon.gov.ua>.

Пріоритетним завданням вищої освіти визнається необхідність побудови і вдосконалення широкої та сучасної бази знань, стимулювання дослідницької діяльності і використання інновацій. Тенденцією, яка потребує підтримки в умовах глобалізації, вважається створення вищої освіти, орієнтованої на студента, а не на викладача.

У названому Комюніке наголошується, що мобільність викладацького складу, студентів і випускників, яка є одним із основних положень Болонського процесу, створює можливості для особистісного розвитку, розвитку міжнародної співпраці між фізичними особами й установами, покращення якості вищої освіти і наукової діяльності та сприяння Європейського виміру¹. Проте на сьогодні залишається чимало нерозв'язаних проблем як для європейських країн, так і для України зокрема. Серед найбільших перешкод на шляху до забезпечення мобільності залишаються питання імміграції, ускладнений візовий режим, визнання дипломів, труднощі з отриманням дозволу на проживання та належної роботи, фінансові проблеми тощо. Вирішення частини цих проблем полягає в створенні умов для суттєвого збільшення спільних програм, запровадження інтегрованих навчальних курсів, а також вимагає підвищення відповідальності всіх вищих навчальних закладів за забезпечення мобільності викладацького складу і студентів, яка має бути однаковою в усіх країнах європейського простору вищої освіти.

Основним завданням Європейського освітнього простору як у межах окремої країни, так і в міжнародних масштабах, є справедливе визнання зрозумілих і порівнюваних ступенів, кваліфікацій вищої освіти, періодів навчання, попереднього навчання тощо. Україна, як і інші 37 країн-учасниць Болонського процесу, ратифікувала Конвенцію Ради Європи / ЮНЕСКО про визнання кваліфікацій вищої освіти в Європі (Лісабонську конвенцію про визнання). Сьогодні можна говорити лише про започаткування запровадження в Україні положень Лісабонської конвенції про визнання, зокрема – вже почалося формування національної системи кваліфікацій.

Протягом 2005-2007 рр. національна вища освіта продовжувала розвивальний поступ, наслідком якого стали певні позитивні результати і надбання. Так, уряд України затвердив новий Перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, котрий адаптовано до потреб галузей національної економіки та до європейських вимог. З метою реалізації принципу Болонського процесу “освіта впродовж життя” група фахівців підготувала проект закону про післядипломну освіту. Певні зрушення є і в напрямі розширення доступу молоді до здобуття вищої освіти, зокрема – збільшилася можливість навчання за кошти державного бюджету. Для координації та підтримки роботи органів студентського самоврядування в ВНЗ також було здійснено низку організаційних заходів. Так, набули підтримки студентські наукові конференції і форуми з питань самоврядування, що проводяться київськими і харківськими ВНЗ.

¹ Там само. – С. 2.

З метою організаційного забезпечення подальшої реалізації положень Болонської декларації Міністерство освіти і науки України підготувало План дій щодо впровадження в систему вищої освіти України положень Болонського процесу на період до 2010 р., а також створили кілька структур, відповідальних за його поширення (відомча робоча група супроводу Болонського процесу у вищій освіті, міжвідомча робоча група щодо впровадження Болонського процесу, Національна група промоутерів Болонського процесу в Україні).

З 2006/2007 навч. року загальнообов'язковою складовою в організації навчального процесу у всіх вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації стала кредитно-модульна система. Проте варто зробити неупереджені аналітичні узагальнення й об'єктивні висновки з практики проведення педагогічного експерименту з впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу, який було започатковано в 2004 р. в окремих українських ВНЗ. Це дасть можливість, з одного боку, остаточно визначитися зі стратегічними напрямками модернізації національної системи вищої освіти, а з іншого – відповідно до стратегії розробити план послідовних, зважених, організаційно і фінансово підкріплених заходів з метою результативної й ефективною його реалізації. Зокрема, не втрачати актуальності на сьогодні необхідність подальшої розробки нормативних документів та науково-методичного забезпечення, які необхідно впровадити в навчальний процес переважної більшості вищих навчальних закладів у процесі застосування кредитно-модульної системи.

З огляду на глобалізаційні виклики часу, маємо зазначити, що поряд з певними позитивними зрушеннями, пов'язаними з реформацією всієї освітньої галузі, ще залишається низка проблем, які потребують невідкладного розв'язання. Так, висвітлюючи модернізаційні зрушення в системі вищої освіти, не можна не враховувати існуючі проблеми в системі середньої освіти, адже і якість вищої освіти, і академічна мобільність студентства, і майбутня конкурентоспроможність та працевлаштування випускників не в останню чергу залежать від того, який абітурієнт приходить до ВНЗ. Не прагнучи давати оцінку реформам у системі середньої освіти, маємо лише констатувати той факт, що через низку об'єктивних і суб'єктивних причин загальний рівень підготовки більшості випускників середніх шкіл значно знизився.

Неоднозначні наслідки для розвитку сучасної системи вищої освіти України має збільшення в перші роки незалежності кількості ВНЗ (а, отже, й ліцензованого обсягу набору студентів). З одного боку, ми маємо розглядати такий процес як позитивний. Оскільки громіздка й консервативна система національної вищої освіти не встигала за викликами часу, поява нових ВНЗ сприяла забезпеченню доступу до вищої освіти широких верств населення. В приватних ВНЗ відбувалася підготовка і перепідготовка кадрів за новими спеціальностями для національної економіки без витрат коштів з державного бюджету. На той час недержавний сектор вищої освіти нівелював соціальне напруження й сприяв соціальній рівновазі. З іншого боку, незавершеність низки задекларованих реформ в освітній галузі середини 90-х рр. XX ст.,

відсутність державного контролю за процесами комерціалізації освіти в українських реаліях сьогодні даються взнаки.

Так, за останнє десятиріччя відсоток студентів серед населення України зріс втричі, і сьогодні у середньому кожний 18-19 громадянин нашої держави належить до студентства. Аналогічні показники європейських країн значно нижчі¹. З огляду на те, що ХХІ ст. проголошене ЮНЕСКО віком освіти, цей факт можна розглядати як певне національне досягнення. Але аналітичний підхід до з'ясування українських реалій дає підстави для серйозних роздумів. Зростання кількості студентів є наслідком збільшення чисельності ВНЗ та спеціальностей. Сьогодні в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли ліцензований обсяг набору студентів до вищих навчальних закладів значно перевищує кількість випускників загальноосвітніх шкіл у поточному навчальному році. Це зумовлює прийом до вищих навчальних закладів, у тому числі й державної форми власності, посередніх, а то й відверто слабких випускників загальноосвітніх закладів. В свою чергу, це унеможливує засвоєння такими студентами повного обсягу вузівської програми ВНЗ і відбивається на якості підготовки фахівців.

У зв'язку з вищевикладеним, постає логічне запитання: чи вистачить сьогодні більшості українських студентів теоретичних знань і практичних навичок для позиціонування себе на європейських освітніх теренах і ринку праці? Зрозуміло, що пошуки українськими студентами "кращої освіти" і кращої долі не стануть масовими через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Проте поставлене риторичне питання набуває ще більшої гостроти й актуальності з огляду на динамічний розвиток соціально-економічних процесів у власній державі та все більш зростаючі вимоги до випускників ВНЗ на глобалізованому ринку праці.

Перевиробництво фахівців окремих спеціальностей та неконкурентоспроможність випускників із низьким рівнем професійної підготовки ускладнюють їхнє працевлаштування на ринку праці і роблять уразливою, соціально незахищеною категорією. Подібна ситуація має не стільки локальний соціальний вимір, скільки є стратегічною загальнонаціональною проблемою. Адже праця таких спеціалістів унеможливує конкурентоспроможність національної економіки і суспільний прогрес, адекватне реагування держави на глобалізаційні виклики часу, зрештою ставить під загрозу національну безпеку. Іншими словами, кількісні показники сучасної української вищої освіти не відповідають якісним потребам суспільства, рівень наданих освітніх послуг у вищій школі не адекватний потребам і вимогам глобалізованого сьогодення.

Саме тому найгострішою і найактуальнішою проблемою української вищої освіти в наш час постала проблема якості освітніх послуг. С.Ніколаєнко на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України (1-2 березня 2007 року, м. Харків) зазначав, що ніколи ще проблема якості освіти в Україні не мала важливого ідеологічного, соціального,

¹ Statistical Information on Higher Education in Central and Eastern Europe. 2003-2004 // <http://www.cepes.ro>.

економічного і технічного значення, як нині. ”Висунення проблеми якості на перший план зумовлене об’єктивними чинниками: по-перше, від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку країни та її глобальної економічної конкурентоспроможності; по-друге, якість освіти набуває все більшого значення в забезпеченні конкурентоспроможності випускників вищої школи на ринку праці”, – підкреслив у своїй доповіді міністр освіти і науки¹.

Одним із найбільшачіших питань сьогодні постала проблема дефіциту на ринку праці інженерно-технічних працівників, кваліфікованої робочої сили, тобто випускників технічних ВНЗ і професійно-технічних училищ, технікумів, які мають забезпечити трудовресурсну безпеку країни. З огляду на виклики глобалізаційних процесів, особливої актуальності набуває питання створення в країні сучасної ефективної системи професійно-орієнтаційної роботи, яка мала б на меті реалізацію стратегічних та тактичних завдань. Стратегія проведення такої роботи полягає у забезпеченні національної економіки висококваліфікованим і мотивованим потенціалом трудових ресурсів. Тактичні кроки полягають у створенні умов для професійного самовизначення, обґрунтованого вибору професії, спеціальності з урахуванням здібностей та інтересів особистості. З метою створення такої системи варто реалізувати програму перспективного і поточного прогнозування потреб виробництва у фахівцях з вищою освітою та програму інформування населення щодо майбутніх потреб на ринку праці. Задля її ефективного функціонування доцільним було б залучення до професійно-орієнтаційної роботи соціальних служб для молоді, центрів зайнятості населення, молодіжних, жіночих та інших громадських організацій.

Нагальною потребою в умовах глобалізованого світу постає необхідність адаптації національної системи кваліфікацій України до європейської системи кваліфікацій (EQF) та запровадження нових підходів до рівня знань, умінь, навичок, особистісних і професійних компетенцій випускників вищої школи.

Вирішення вищезазначених проблем можливе за умов докорінної організаційної перебудови навчального процесу у вищих навчальних закладах на засадах особистісно-орієнтованої освіти, впровадження інноваційних освітніх технологій (зокрема – технології саморегульованого навчання та розвивальних технологій професійної освіти), диверсифікації навчальних планів, використання багаторівневих індивідуалізованих навчальних планів, активізації самостійної роботи студентів, впровадження накопичувальної кредитно-модульної системи та розширеної шкали оцінювання знань.

Тиск глобалізації спричинив появу нових підходів до організації процесу навчання та наукових досліджень, а саме – застосування міждисциплінарного підходу, гнучкості та індивідуалізації навчання, пристосованості до нових,

¹ Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства. Матеріали до доповіді міністра освіти і науки Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України (1-2 березня 2007 року, м. Харків) // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. <http://www.mon.gov.ua>. – С. 1.

глобальних потреб; відповідність потребам, які стануть дедалі більш стандартизованими: обов'язкова можливість порівняння рівня знань, отриманих в одному навчальному закладі, із рівнем знань, отриманих в іншому тощо.

Особливого значення в організації навчального процесу в умовах глобалізованого світопростору набувають впровадження новітніх підходів до організації практичної підготовки майбутніх фахівців та залучення студентської молоді до науково-дослідної діяльності. Це, в свою чергу, потребує сучасного матеріально-технічного та технологічного забезпечення, співпраці з роботодавцями та іншими соціальними партнерами, підтримки наукових пошуків і підготовки висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів.

Відповіддю на виклик глобалізації і водночас умовою зростання суспільства, нації і держави, на думку В.П. Андрущенка, є фундаменталізація освіти і зміна її акцентів¹. Головним показником ефективності навчання “мають стати не просто сума знань, яку учень чи студент засвоїв у процесі навчання в школі чи ВНЗ, а його здатність до самостійного навчання, до самонавчання, вміння користуватися джерелами і засобами інформації, його здатність постійно підвищувати рівень своєї освіти, потреба навчатися впродовж життя, залучати самостійно здобуті знання до розв'язання неординарних завдань, проблем і суперечностей власного існування”².

Водночас складним і дискусійним залишається питання співвідношення фундаментальної і гуманітарної підготовки фахівців у системі вищої освіти. Дедалі частіше лунають заклики про необхідність зменшення академічного часу на вивчення дисциплін гуманітарного блоку, оскільки “...займаючи мало не третину часу підготовки бакалавра, гуманітарний блок є серйозною перешкодою на шляху до реалізації програми підготовки як фахівця з певною кваліфікацією”³.

Не існує жодних сумнівів у необхідності посилення фундаментальної підготовки майбутніх спеціалістів у стінах ВНЗ. Але водночас, відповідаючи на виклик глобалізації, ми не маємо права нехтувати гуманітарною підготовкою фахівців, адже ВНЗ має сформувати професіонала в певному напрямі суспільної діяльності, який одночасно був би патріотом своєї Батьківщини, культурною, моральною, інтелектуально й духовно розвиненою особистістю. Вирішення цього питання потребує узгодження, виваженості з огляду на доцільність збереження кращих гуманістичних надбань вітчизняної системи вищої освіти.

Соціально-політична модернізація, економічні реформації, євроінтеграційні устремління нашої держави свідчать про вибір

¹ Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С. 424-425.

² Там само. – С. 431.

³ Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства. Матеріали до доповіді міністра освіти і науки Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України (1-2 березня 2007 року, м. Харків) // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. <http://www.mon.gov.ua>. – С. 37.

інноваційного шляху суспільного розвитку, який потребує формування нового покоління людей, здатних мислити аналітично, діяти ефективно, відкидаючи усталені стереотипи і штампи й орієнтуючись на інноваційні підходи. Глобалізаційні процеси сьогодні актуалізували проблему формування у школі та ВНЗ особистості, орієнтованої на отримання та засвоєння знань, аналітичне ставлення до будь-якої інформації та критичність мислення, формування навичок соціальної взаємодії та інформаційної культури, розвиток комунікативних та організаційних здібностей, зрештою – на самостійність у прийнятті рішень.

Усі модернізаційні заходи в системі вищої освіти можуть мати позитивний результат, якщо будуть здійснюватися в правовому полі. Вочевидь, виникає ситуація, коли існуючий Закон України “Про вищу освіту” починає поступово відставати від потреб вищої освіти, економіки та суспільства і певною мірою уповільнює самі освітні реформи. На думку С.Ніколаєнка, є два варіанти розв’язання цієї проблеми: внесення фрагментарних змін і доповнень до чинної законодавчої бази або розробка нової редакції законів. “У кожного із цих варіантів є і плюси, і мінуси. У першому можна оперативніше реагувати на зміни з окремих напрямів діяльності, а проходження у Верховній Раді України окремих змін до законів з процедурної точки зору легше, ніж прийняття окремого закону” – вважає міністр¹. Найбільш продуктивною, за баченням С.Ніколаєнка, була б реалізація третього варіанту – ініціювання внесення окремих змін з одночасним створенням робочої групи і започаткуванням роботи над новим проектом закону.

Окрім зазначених вище проблем, вартує уваги також питання поступового набуття під тиском глобалізації системою вищої освіти ознак стандартизованості. Фактично національні системи освіти поставлені в усьому світі перед вибором – чи намагатися зберігати власні традиції і стандарти, ризикуючи виявитися “виключеними”, чи поступитися експансії більш динамічних і конкурентноздатних освітніх моделей, ризикуючи втратити значну частину власної ідентичності.

Отже, процеси глобалізації та глобальний характер сучасної освіти, який характеризується посиленням інтернаціоналізації, стандартизації, підвищенням вимог до якості освіти, а також внутрішній соціально-економічний імператив зумовлюють необхідність модернізації національної системи вищої освіти. З огляду на стратегічні пріоритети розвитку держави (ефективність соціально-економічного реформування, конкурентоспроможність національної економіки, розбудова соціально-правової держави, міжнародне визнання тощо), інтеграція вищої освіти до європейського освітнього простору стає стратегічно обумовленою й закономірною.

Поширення на ту чи іншу країну глобалізаційних процесів детермінує її економічний, соціальний та культурний розвиток. Водночас запобігти негативним впливам глобалізації можна лише завдяки виваженій модернізаційній стратегії відповідно до національних потреб. Саме тому будь-які реформації вимагають не тільки теоретичного, а й практичного осмислення глобалізаційних викликів та їх впливу на всі сфери життя українського суспільства.

¹ Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства. Матеріали до доповіді міністра освіти і науки Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України (1-2 березня 2007 року, м. Харків) // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. <http://www.mon.gov.ua>. – С. 2.

Михайлюк В.О. (Миколаїв)

**РОЛЬ ПОСІБНИКА У ФОРМУВАННІ
КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ
СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

У статті подаються критерії, за якими визначається роль посібника у становленні людини як фахівця, у формуванні культури професійного мовлення; обґрунтовується необхідність професійного спілкування з використанням відповідних форм, методів, прийомів за кредитно-модульною системою навчання. Автор переконаний, що системою комплексних вправ за їх різновидами, типами і структурою практичних занять програмується картина пізнання професії у процесі мовленнєвої діяльності, створюються передумови для самонавчання, саморозвитку студентів.

Демократичні перетворення, що відбуваються в суспільстві, потребують перегляду усталених підходів до навчання української мови у вищих навчальних закладах освіти.

Професійно орієнтований характер мовлення студента – майбутнього фахівця економічної галузі – покликана забезпечити українська мова професійного спілкування.

Головна педагогічна мета практичного курсу – формування комунікативної культури у сфері професійного мовлення в його усній і писемній формах – навичок практичного володіння мовою в обсязі тематики, обумовленої фаховими потребами, задовольнити які сьогодні можуть нові форми, методи, шляхи отримання глибоких професійних знань завдяки інноваційним схемам навчання, до яких належить модульно-рейтингове навчання як вузлова ланка розвитку творчості викладача і студента.

Для підвищення рівня культури професійного мовлення в контексті Болонського процесу необхідно реалізувати комплекс навчально-методичних і організаційних питань, що включають у себе створення нових навчальних посібників, які б допомагали студентам оволодіти не тільки орфографічними, лексичними, граматичними, стилістичними нормами професійного мовлення, але й сприяли б розвиткові техніки мовлення у тій чи іншій сфері суспільної діяльності людини; посібників, що слугували б для користувачів надійним довідником і порадиником.

Які критерії мають визначати роль посібника у формуванні культури мовлення освіченої людини?

Відомий американський педагог Ерл Стевік свого часу окреслив основні вимоги до посібника (підручника), який би задовольняв потреби майбутніх фахівців:

у підручнику має бути щось для почуттів;

матеріал має давати змогу спілкування між студентами з використанням власного досвіду минулого і сучасного, з перспективою подальшого розвитку професійних здібностей;

студент має знати, у чому й як він хоче брати участь, коли йдеться про названі вище фактори;

матеріал має бути поданий так, щоб викликати в студента почуття безпеки і певності¹.

На наш погляд, особливо важливим є останній фактор. Студент має бути переконаним, що підручник „авторитетний”, позбавлений будь-яких мовних і мовленнєвих огріхів, містить саме той матеріал, який йому стане потрібним у майбутній роботі, фаховій діяльності.

Стрижневими компонентами, на які має орієнтуватися зміст курсу української мови, за традицією називають: лінгвістичний, етнокulturологічний, методологічний.

Відомі методисти Біляєв О.М., Скуратівський Л.В., Шелехова Р.Т. підкреслюють, що для розвитку життєво необхідних кожній людині мовленнєвих умінь і навичок оволодіння орфоепічними, лексичними, граматичними, стилістичними нормами літературної мови важливе значення має лінгвістичний компонент. Він передбачає використання системи вправ і завдань, які орієнтують на розвиток мовленнєвої компетенції, основу якої мають складати письмові тексти різних стилів, що формують новий світогляд, проблемний за своїм характером, що передбачає свободу вибору тієї чи іншої позиції².

Важливим для змісту навчального посібника, безперечно, є й методологічний компонент, який включає методи, прийоми мислительної діяльності студента (спостереження, експерименти, моделювання).

На думку вчених, цей компонент має включати систему проблемно-пізнавальних, проблемно-ситуативних, репродуктивних, творчих завдань, що визначатимуть характер роботи студента з мовним і мовленнєвим матеріалом.

Головними принципами, які мають бути покладені в основу посібника, є науковість та історизм у підході до пояснення мовних явищ; зв'язку мови і мислення, свідомості у навчанні.

Мета посібника, на думку Тоцької Н.І., – дати студентам у їхній практичній роботі такі матеріали, що полегшать вивчення курсу, навчать спостерігати мовні явища, свідомо аналізувати їх, розкривати закони функціонування і розвитку мови³.

Особливу увагу необхідно приділяти самостійній роботі студентів, процес організації якої у вищому навчальному закладі має творче спрямування і має забезпечити як формування умінь щодо розуміння,

¹ Див.: Гумецька А. Роздуми про психологію викладання мов // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 2. – С. 52.

² Біляєв О., Скуратівський Л., Симоненкова М., Шелехова Г. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16-21.

³ Тоцька Н.І. Вправи з сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1969. – 142 с.

використання бази знань, так і створення нових знань у сферах професійної діяльності.

Паламар Л.М. вважає, що навчальний посібник з українського професійного, ділового мовлення має допомогти студентам практично оволодіти українською мовою як засобом спілкування.

Визначальним принципом складання посібника є тематичний, що об'єднує найновіші мовні ситуації і сприяє розширенню словникового запасу студентів.

Належне місце в матеріалі мають займати комунікативні вправи, діалоги, тексти, словникові коментарі, які сприятимуть лексичному збагаченню мови студентів¹.

Склярєнко Н.К. з-поміж важливих принципів навчання, що мають бути реалізовані у практичних завданнях посібника, виділяє: принцип комунікативної спрямованості, який передбачає оволодіння студентами мовною комунікативною діяльністю; більш широкий принцип комунікативності, що означає організацію процесу навчання мовлення як моделі процесу комунікації; принцип функціональності, ситуативності (використання реальних та уявних ситуацій); структурний принцип².

У підготовці навчального посібника „Українська мова професійного спілкування”, крім вищезазначених принципів, ми керувалися етнокультурологічним принципом, який мовознавці Мацько Л.І., Костомаров В.Г., Єрмоленко С.Я., Чумак Л. тощо визначають як важливий компонент у змісті курсу. Саме він орієнтує на форми і методи використання матеріалу, збагачує студентів знанням історії культури свого народу, історії виникнення професій, що їх опановують студенти; знанням „культуролексем”, синтаксичних структур і моделей, що наближають процес навчання до реального професійного спілкування в конкретному середовищі.

В основу посібника має бути покладений комунікативно-діяльнісний підхід, такі поняття, як діяльність і дія; мова і мовлення; уміння і навички; структура, модель і взірєць мовлення на основі обґрунтованої системи вправ, спрямованих на формування культури професійного мовлення, включаючи професійно орієнтовані ділові, рольові ігри, що наближають процес навчання до реального професійного спілкування.

Останнім часом видруковано чимало посібників з української мови професійного спілкування, проте не всі вони задовольняють потреби суспільства в опануванні належним рівнем професійного мовлення: переобтяженість теоретичним матеріалом; недостатньо наукових текстів, дидактичного матеріалу, який мав би містити проблемні питання, мовні завдання, які б допомагали студентам орієнтуватися у складних мовленнєвих ситуаціях, виправляти помилки; завдання для спостережень, моделювання, що б допомагало розв'язувати суперечності між теоретичними знаннями і

¹ Паламар Л.М. Проблеми функціонування української мови у вузі в період національного відродження // Українська мова у вищих навчальних закладах України. – К.: ІСДО, 1993. – С. 3-11.

² Склярєнко Н.К. Обучение грамматическим структурам английского языка в школе. Пособие для учителей. – К.: Рад. школа, 1982. – С. 21-27.

невмінням застосовувати їх у практиці писемного мовлення (неправильне вживання слів, синтаксичних конструкцій тощо).

Якщо посібник не стимулює пошуково-пізнавальної діяльності студентів, то завдання курсу залишаються нереалізованими.

Досягнення високого рівня професійної компетентності майбутніх економістів, менеджерів, аудиторів є можливим лише за умови постійного вдосконалення своїх знань, активізації пізнавальної діяльності, оволодіння пошуковими навичками усного і писемного професійного мовлення.

Забезпечити такий рівень мовлення може навчально-методичний посібник, автори якого ставлять за *мету*:

допомогти студентам засвоїти особливості професійного мовлення на граматичному, лексичному, фразеологічному, стилістичному рівнях;

навчити їх володіти культурою конструктивного діалогу та полілогу;

відтворювати готові та створювати нові наукові фахові тексти;

володіти прийомами підготовки і виголошення публічного виступу;

уміти застосовувати фахову українську термінологію в процесі професійної діяльності;

засвоїти основні правила етикету тощо.

Ми створили експериментальну методику формування культури професійного мовлення студентів економічного факультету Миколаївського державного аграрного університету, яка матеріалізувалася в навчально-методичному посібникові „Українська мова професійного спілкування”.

Повнота засвоєння навчальної програми практичного курсу забезпечується вибором і розподілом тем, об’єднаних у 4 тематичні модулі, що включають ті спеціальності, які вивчають студенти на економічному факультеті:

Модуль I. Мова і професія.

Модуль II. Менеджмент – шлях до успіху.

Модуль III. Аудитор і аудиторська діяльність.

Модуль IV. Сучасний бухгалтер-економіст.

Створена нами кредитно-модульна технологія організації навчального процесу передбачає перш за все структурування навчального матеріалу дисципліни, що дає змогу оптимально виділити змістові одиниці (модулі).

До кожної теми навчального модуля подаються: ключові слова, правила-схеми, правила-інструкції, що орієнтують студентів на правильний вибір граматичної, лексичної форми слова, застерігають від помилок як в усному, так і писемному мовленні.

Для збагачення словникового запасу студентів у кінці теми модуля подано міні-словники (перекладні, термінологічні, тлумачні, фразеологічні; словники синонімів; стандартних іменникових, прикметникових, дієслівних словосполучень).

Розвивати інтелект, ерудицію студентів допомагають тематичні кросворди на знання економічних, бухгалтерських термінів; діалоги, полілоги; завдання для самостійної роботи.

Важливе завдання посібника, в основу якого покладено кредитно-модульну систему навчання, полягає у створенні умов для зміни ролі

студента в навчанні (перетворення його з пасивного спостерігача в активного учасника динамічного навчального процесу).

До кожної теми модуля (а їх у модулі – 4-5) подаються тестові завдання для перевірки теоретичних і практичних знань студентів як під час проміжкової атестації, самоконтролю, так і підсумкового контролю.

Завдання сучасного посібника – формувати культуру спілкування майбутніх фахівців, а основою цього має бути розроблена система вправ і завдань, виконання яких ми адресуємо конкретному студентові. Сформульоване завдання до вправи має спонукати студента неодмінно виконати цю вправу і переконати себе, що він грамотний.

Наприклад:

Запрошуємо Вас бути учасником діалогу. Маємо надію, що Ваші відповіді на поставлені запитання будуть вичерпними.

Чи задоволені Ви відповідями свого колеги? Якою була б Ваша відповідь? Що Ви порадите учасникам круглого столу?

Перевірте, чи правильно перекладено типові синтаксичні конструкції. Якщо ні, запропонуйте свій варіант.

Уявіть, що Ви декілька років працюєте за направленням на підприємстві, маєте певні успіхи. Поділіться ними, не забувайте правильно вживати числівники для підтвердження досягнутих показників.

Поміркуйте, що Ви порадите молодим фахівцям у сфері менеджменту? Сформулюйте ці поради, продовжуючи думку.

Які б зауваження Ви зробили своєму співбесідникові, якщо б він під час розмови вживав такі слова або словосполучення? Опишіть свої враження.

Прочитайте великі думки великих людей. Чи поділяєте Ви їх?

Наскільки для Вас важливими, цінними є висловлювання про мову, її роль у подальшій професійній діяльності?

Опрацьовуючи самостійно теми модуля, студент має чітко усвідомлювати, що він має знати і вміти.

Наприклад: до теми „Мовний етикет професійного спілкування”:

Вивчивши тему, Ви маєте

ЗНАТИ:

скарбницю народної мудрості про культуру спілкування;
національні особливості українського мовленнєвого етикету;
етикетні формули спілкування;
правила етикету під час ведення переговорів, укладання договорів тощо;
мовленнєві одиниці зі значенням: прохання, вибачення, згоди, прощання тощо;

особливості комунікації працівників економічної галузі (менеджерів, аудиторів, бухгалтерів);

стиль, манери поведінки з партнерами.

УМІТИ:

використовувати етикетні моделі під час спілкування на економічні, господарські, політичні теми (виступи, доповіді, обговорення);

дотримувати правил мовленнєвого етикету під час прийому гостей; організації круглих столів; культурної програми;

складати діалоги, полілоги з використанням етикетних форм комунікації;

складати тексти, кросворди на знання правил мовленнєвого етикету;
виконувати ситуаційні завдання на знання особливостей мовленнєвого етикету: лексичні, стилістичні вправи (слововживання, фразування, редагування тощо);

бути цікавими, культурними співрозмовниками.

Шліфувати мовленнєву майстерність студентів допомагають усні висловлювання, діалоги, рольові ігри (брифінги, прес-конференції, інтерв'ю; „відрадження”, „ділові поїздки” до зарубіжних країн, презентації професії тощо).

Формувати практичні вміння й навички, розвивати інтелект, кмітливість студентів, пізнавати історію професії допомагають рубрики: „Цікаво знати”, „Пам'ятайте!”, „Не забувайте!”, „Будьте уважними!”, „3 історії слова”, „Історичний екскурс”, „Поради”, „Увага!”

Наприклад:

Пам'ятайте!

У професійному мовленні неправильно вживають прийменник при з віддієслівними іменниками:

Неправильно

при обговоренні питання;

при дослідженні проблеми;

при вивченні теми

Правильно

обговорюючи питання;

під час обговорення питання;

досліджуючи проблему;

під час дослідження проблеми;

вивчаючи тему;

під час вивчення теми;

у процесі вивчення теми.

Рубрика „Цікаво знати”.

У країнах Західної Європи, США, Японії для називання працівників, зайнятих у різних сферах, уживаються професійні жаргони:

„Білі комірці” – працівники розумової праці

„Сині комірці” – працівники фізичної праці

„Коричневі комірці” – працівники сфери обслуговування

„Сірі комірці” – працівники соціальної інфраструктури

„Рожеві комірці” – жінки: секретарки, друкарки, телефоністки

„Золоті комірці” – учені, спеціалісти високої кваліфікації.

Для формування особистості майбутнього фахівця, оволодіння навичками професійного мовлення, збагачення словникового запасу професійною лексикою у посібнику до кожної теми подано словники, що їх студенти опрацьовують самостійно і підтверджують знання термінів під час виконання завдань.

Наприклад:

Доберіть до термінів, що зліва, правильні їх відповідники, подані справа.

Не помиліться!

Сальдо – цінний папір

Валюта – офіційне повідомлення про здійснення операції

Акція – різниця між обсягом експорту та імпорту

Ліміт – вексель, чек в іноземній валюті

Пеня – грошова одиниця

Авізо – грошове стягнення, штраф

Ліцензія – норма використання чогось

Квота – дозвіл на право торгівлі

Дуже важливо, щоб молода людина вміла розповісти про свою професію як професію непросту, відповідальну, престижну, творчу, добираючи влучні, емоційні, доречні вислови.

І посібник має вчити сучасного студента робити це.

Наприклад:

Ось якою бачить професію бухгалтера Ваша однокурсниця.

Професію бухгалтера „характеризують” слова-гроші, слова-ціни, слова-прибутки, слова-баланси, за допомогою яких здійснюється фінансова діяльність фірм, підприємств у нових ринкових умовах, проте значення цих понять зберігається таким, яким воно дісталось нам із латинської, французької, німецької та інших мов.

Бухгалтер-економіст, бухгалтер-обліковець мають свою мову, з якою народжується цікавий, захоплюючий світ професії; мову цифр і показників економічного зростання нашої держави; мову, як надійного консультанта майбутніх фахівців високої кваліфікації.

Професія бухгалтера має свою історію, що залишила нам цікаві пригоди слів, понять, які невидимими шляхами мандрували, збагачуючи себе новими лексичними, граматичними формами, новим змістом.

Отже, пропонуючи студентам на кожній сторінці посібника зустріч із мовою і професією як двома важливими суспільними категоріями, що визначають глибину пізнання світу, оволодіння набутками цивілізації, рівень мовленнєвої культури; як двома партнерами, які не можуть існувати один без одного, бо обидва покликані обслуговувати потреби суспільства, окремих груп його і кожної людини, ми викликаємо у студентів почуття безпеки й упевненості в тому, що саме такий посібник стане йому „консультантом” у майбутній фаховій діяльності.

І позитивні результати проміжкового і підсумкового контролю якості знань студентів з української мови професійного спілкування переконують у потребі таких посібників, які б відповідали вимогам сьогодення, забезпечували високий рівень фаху, спеціальності, професії молодої людини.

Іванцова О.П. (Житомир)

РЕЙТИНГОВИЙ КОНТРОЛЬ У МОДУЛЬНІЙ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

У статті розглядається рейтинговий контроль знань, умінь та навичок, який доцільно використовувати в модульній технології навчання. Автор доводить ефективність використання даної системи контролю на відміну від традиційної – чотирибальної. Рейтинговий контроль дійсно відповідає всім функціям контролю, наведеним у статті.

Модульно-рейтингове навчання має свої причини виникнення, однією з яких є запровадження інноваційних технологій в усі сфери суспільного життя. Інноваційне навчання – це процес такої діяльності, що передбачає внесення інноваційних змін в існуюче середовище. Такий тип навчання є випереджальним, перспективним щодо подальшого життя та професійної діяльності випускника після закінчення середньої чи вищої школи. Тому головна увага в інноваційному навчанні спрямована на розвиток творчих здібностей та вироблення навичок самоосвіти.

Однією з найважливіших цілей сучасної освіти є розвиток творчого потенціалу особистості. Серед провідних якостей людини, які за сучасними уявленнями складають творчий потенціал особистості, необхідно відокремити такі:

- 1) системне наукове мислення, що дає можливість людині при розгляді певної проблеми чи явища виділяти не тільки їх найважливіші складові частини, а також їх взаємозв'язки і взаємозумовленість;
- 2) конструктивне образне мислення, що створює у людини високе емоційне піднесення, необхідне для внутрішньої психологічної підтримки творчого процесу, що потребує значних вольових зусиль;
- 3) розвинута уява, що дає змогу спроектувати можливі варіанти майбутнього розвитку тих чи інших процесів (явищ) на основі їх певних уже встановлених властивостей і тенденцій;
- 4) просторове мислення, що забезпечує адекватне сприйняття різних просторових форм навколишнього світу, розуміння понять багатовимірності фізичної реальності;
- 5) асоціативне мислення і розвинута інтуїція, що допомагають людині зрозуміти взаємозв'язок і взаємовплив певних, здавалося б далеких одне від одного явищ, і на цій основі виявити нові закономірності розвитку природи, суспільства, людини;
- 6) розвинута пам'ять, особливо на нові поняття й образи, яка є фундаментом багатьох творчих процесів, особливо в науковій діяльності і вивченні мов;
- 7) варіативність мислення, його незакомплексованість, тобто здатність вийти за рамки звичних, традиційних, сталих уявлень;

8) гарна мовленнєва і риторична підготовка, володіння мовою (мовами), що великою мірою сприяє розвитку творчих здібностей людини¹.

У модульній технології навчання важливе місце посідають принципи, методи і прийоми оцінювання роботи студентів. Поєднання модульного та рейтингового підходів до організації навчання вважається дослідниками даної проблеми найдоцільнішим. Ефективність навчального процесу в цьому питанні багато в чому залежить як від змісту, так і від форми контрольних завдань, їх ретельного опрацювання і методики постановки. Перевірка знань, навичок і вмій має спиратися на об'єктивно встановлені цілі навчання у нашому суспільстві, які визначають конкретну систему наукових знань, певних умінь, навичок і ті вимоги, що ставляться до студентів на всіх етапах навчання. Контроль та оцінка у будь-якому виді людської діяльності завжди справляють суттєвий безпосередній вплив на її якість та ефективність, на ставлення людини до виконання обов'язків, на розвиток почуття відповідальності за стан справ і мотивацію цілеспрямованої діяльності.

Навчальний процес має бути організований так, щоб студент був суб'єктом учіння, без примусу прагнув до систематичного, активного, самостійного оволодіння знаннями. При цьому студент має оцінювати свій рівень підготовки, самостійно вибирати теми і визначати рівень засвоєння знань (не нижче певного мінімуму), відчувати позитивні емоції в процесі учіння. Суттєво цьому сприяє рейтингова система контролю знань, навичок і вмій студентів у процесі підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Мета даної статті – розкрити доцільність використання рейтингового контролю в модульній технології навчання.

Як спеціально організована система контролю, педагогічна діагностика виникла у XVIII ст. у Німеччині. Там почали оприлюднювати списки студентів, у яких проти кожного прізвища ставилися крапки (одна, дві, три). Ці крапки означали розряди: I – найвищий; II – середній; III – найнижчий. Надалі середній розряд (II) поділили, у свою чергу, на три. З часом кількість розрядів збільшилася до 12 і т.д. У різних країнах кількісні оцінки набули різного розвитку².

Контроль та оцінка у будь-якому виді людської діяльності завжди справляють суттєвий безпосередній вплив на її якість та ефективність, на ставлення людини до виконання обов'язків, на розвиток почуття відповідальності за стан справ і мотивацію цілеспрямованої діяльності.

Контроль, результатом якого є певна оцінка, має бути:

1. Систематичним – організованим за чітким і оптимальним планом, спиратися на певну обґрунтовану систему і проводитися методично, строго послідовно, а також регулярно.

2. Освітнім – має сприяти глибшому засвоєнню об'єктами навчання навчального матеріалу, опануванню практичних навичок та вмій, їх

¹ Развитие информационных технологий в образовании / Аналитический доклад (электронная версия). – М.: Ин-т ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 1997. – С. 30.

² *Алексюк А.М.* Педагогіка вищої школи України: Історія. Теорія: Підруч. – К.: Либідь, 1998. – С. 195-196.

систематизації, узагальненню та закріпленню.

3. Діагностичним – допомагає аргументованому визначенню стану успішності суб'єктів навчання, порівняння засвоєння ними знань, навичок і вмінь.

4. Виховним (стимулюючим) – контроль привчає студентів до систематичної роботи, дисциплінує, сприяє формуванню відповідальності, активності, самостійності та мотивації навчально-пізнавальної та професійної діяльності.

5. Розвивальним – процес контролю сприяє розвитку у студентів пізнавальної сфери, фізичних та морально-психічних якостей.

6. Керованим – визначення конкретного рівня та успішності опанування студентами професійних знань, навичок та вмінь дає можливість своєчасно вжити необхідних заходів щодо попередження негативних явищ у дидактичному процесі, подолання й усунення недоліків у ньому, внесення своєчасних коректив і доповнень.

7. Оцінюючим – результатом контролю зазвичай є певна оцінка, що сприяє об'єктивному визначенню рівня професійних знань, навичок і вмінь.

8. Всебічним – охоплювати всі аспекти організації та забезпечення дидактичного процесу, глибину, міцність, дієвість і гнучкість професійних знань, навичок і вмінь.

9. Об'єктивним, неупередженим – відповідати об'єктивній дійсності організації та проведення дидактичного процесу, реальному стану успішності студентів¹.

Традиційна система – чотирибальна, перестала задовольняти як суспільство, так і головних суб'єктів діяльності – викладачів і студентів. *Причини* тут багато, але головні, за визначенням А.Алексюка, такі:

"недостатня мотивація" до наполегливого навчання. "Склав" – "не склав": такий підхід орієнтує на мінімум знань;

репродукція пам'яті і мислення в екстремальних сесійних умовах: швидко накопичена інформація – швидке вивітрювання знань;

суб'єктивізм в оцінці знань студента, яка дуже часто стає для викладача самооцінкою своєї власної діяльності;

фактичне нівелювання студентів: відсутність можливостей точного порівняння навчальних успіхів студентів і причин недостатньої гнучкості та диференційованості чотирибальної системи оцінки знань.

Наслідок – недостатньо стимулюється систематична творча робота студентів впродовж семестру. Слабка відповідальність за результат навчання не сприяє підготовці студента до прийняття самостійних рішень, що стає неприпустимим в умовах конкуренції².

Дієвою формою результативності постійного контролю є визначення рейтингу успішності студентів.

Рейтинг – дослівно з англійської – це оцінка, деяка чисельна характеристика якогось якісного поняття. Звичайно під рейтингом розуміємо

¹ Язунов В.В. Теорія і методика військового навчання. – К.: Тандем, 2000. – С. 255-256.

² Там само. – С. 490.

“накопичену оцінку” або “оцінку, що враховує передісторію”. У практиці вищої школи рейтинг – це деякий числовий розмір, виражений, як правило, за багатобальною шкалою успішності, що інтегрально характеризує і знання студента з одного або декількох предметів протягом визначеного періоду навчання (семестр, рік і т.д.)¹.

Рейтинг (від англ. *rating* – певна оцінна шкала, розряд, ранг):

своєрідне ранжування студентів відповідно до їхніх бажань чи можливостей;

комплексний показник успішності, своєрідний індекс (інтегральний), клас;

сума балів, що набирає студент, виконуючи певну самостійну працю;

порядкова позиція учня (студента) групи за результатами навчання з профільних предметів, яка визначається за сумою рейтингових показників².

Рейтингова система оцінювання – це переведення оцінок з номінальної шкали до порядкової, що дає змогу зняти суперечності між самооцінкою студента й оцінкою викладача. Рейтингова система оцінювання знань охоплює такі види контролю: тестові й індивідуальні завдання, самостійні й контрольні роботи тощо. Рейтинговими можуть бути завдання на знання теорії, вирішення типових завдань, розв'язування індивідуальних задач, виконання практичних, залікових і контрольних робіт, ініціативні виступи на занятті, участь у проведенні дискусії, виконання проблемних завдань, розгляд і рецензування праць своїх одногрупників тощо. Рейтинг визначається як система оцінювання знань, що проявляє себе в сумі певної кількості балів, яку набрав студент за визначений проміжок часу з визначеної й програми навчальної дисципліни. Рейтинг може бути поточним, проміжним, підсумковим. Кінцеве оцінювання за вивчення певної дисципліни проводиться шляхом додавання всієї суми балів, набраної студентами за відповідний проміжок часу (накопичувальний принцип). Більшість викладачів використовує стобальну шкалу оцінювання навчальних досягнень. Гуляєва Л.В. також ілюструє суть цієї системи на прикладі 100-бальної шкали, яка досить легко трансформується у відносні одиниці, наприклад у відсотки. В 100-бальній шкалі мають існувати три характерні розряди: 1) незадовільні оцінки; 2) "перехідні" оцінки, 3) добрі і відмінні оцінки³. Зарубіжний і вітчизняний досвід застосування рейтингової системи, заснований на обчисленні навчального рейтингу студента протягом усього періоду навчання, підтверджує можливість досягнення більш високого рівня підготовки фахівців. Будучи формою організації самостійної роботи студента і контролю навчальної роботи, рейтингова система активно впливає на характер навчального процесу у ВНЗ-і й є фактично новою технологією навчання. Вона дає змогу успішно впроваджувати в навчальний процес

¹ Безнюк О.О. Система модульно-рейтингового контролю успішності студентів: Автореф. дис. ... кан. пед. наук. – К., 2001. – С. 13.

² Сікорський П.І. Теорія і методика диференційованого навчання. – Львів: Вид-во "Сполом", 2000. – 420 с.

³ Гуляєва Л.В. Проблемно-модульний підхід до вивчення фізики в сучасній загальноосвітній школі: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К. 2000.

гнучкі навчальні плани, індивідуалізувати та диференціювати навчання, розширити межі самостійної роботи студентів, увести справжню змагальність у навчальний процес, істотно змінити взаємовідносини в ланці викладач – студент (суб'єкт–суб'єктні відносини).

Сьогодні, з урахуванням позитивного досвіду роботи ряду ВНЗ, можна сформулювати основні положення рейтингової системи¹.

Рейтинг – це сума балів, набрана студентами протягом деякого проміжку часу за наперед визначеними правилами, що не змінюються впродовж цього проміжку часу.

Проміжний рейтинг – це сума балів, що її набрали студенти на даний момент часу.

Підсумковий рейтинг – це повна сума балів, набрана студентами за всю їхню роботу з вивчення окремих тем чи розділів навчальної дисципліни, наприклад, за семестр, курс.

Отже, рейтинг – це сума балів, яку отримує студент за виконання різнопланових завдань, за якою визначається позиція успішності студента.

Дослідження Безносюка О.О. довели, що тести у сполученні з комп'ютерними технологіями навчання допомагають перейти до створення експертних систем оцінки знань, умінь і навичок.

У педагогічній практиці розрізняються тести, що застосовуються для контролю та оцінки засвоєння змісту навчальної дисципліни або окремої її частини (модуля), і тести, що визначають підготовленість студентів, які закінчують навчання у навчальному закладі, і є пробою на визначення кваліфікації випускника. Кваліфікаційний тест має бути, як правило, комплексним, тобто охоплювати вміння та знання з декількох основних навчальних дисциплін, які реалізують кваліфікаційні вимоги, визначені освітньо-кваліфікаційними характеристиками. Контроль виконує свою функцію лише тоді, коли він заснований на неупередженому підході, об'єктивності. Якщо контроль здійснюється людиною, то він завжди несе в собі вплив цієї людини і ставлення її до особи, яку перевіряють. Використання рейтингу-контролю на базі застосування ЕОМ дає можливість усунути ці негативні чинники і перевірити знання студентів незалежно від “людського чинника”.

Рейтингова система педагогічного контролю Черноштана А.Г. уявляється доцільним структурним компонентом модульної технології, що забезпечує контроль і діагностику її продуктивності, тим самим виконуючи функцію оперативного зворотного зв'язку. Вона цілком природно поєднується з іншими компонентами навчального процесу і, порівняно з традиційною, має ряд суттєвих переваг – можливість об'єктивної перевірки сформованості професійних якостей студентів у повному обсязі; високий ступінь диференціації результатів контролю; високий стимулюючий ефект; забезпечення уніфікованих критеріїв оцінювання та умов контролю; підвищення активності та самостійності студентів у процесі навчання; можливість самоуправління студентами навчальним процесом; розширення

¹ Генкин А., Фоменко В. Минус сессия // Учительская газета. – 1990. – № 4.

можливостей порівняльного аналізу успішності студентів; забезпеченість принципу завершеності навчання¹.

Опитування студентів підтвердило, що їх більше влаштовує рейтингова система оцінювання, ніж загальноприйнята (60%). У них підвищилася зацікавленість результатами своїх досягнень. Змагання між однолітками всередині групи стали доступні навіть студентам із різним рівнем підготовленості².

Рейтингова оцінка, виражена великою кількістю балів, дає викладачеві можливість об'єктивніше оцінювати знання й уміння студентів у процесі навчання. Крім того, система рейтингу дає змогу індивідуалізувати навчання, обґрунтовано визначити суму балів за певний обсяг роботи, аргументовано роз'яснити причини незадовільного оцінювання.

Гарні результати дає поєднання модульного навчання з рейтинговим.

За визначенням П.Сікорського, "модульно-рейтингова система навчання – це така навчальна технологія, яка дозволяє організувати повне засвоєння знань з визначених предметів за модульним принципом, з наступним рейтинговим підсумовуванням результатів за семестр, рік і весь період навчання"³.

Суть системи полягає в тому, що навчальний матеріал розподіляється на модулі-блоки, які є базою для рейтингової оцінки знань.

П.Сікорський розглядає модульно-рейтингову технологію як одну з моделей диференційованого навчання у школах нового типу, вищих закладах освіти, у яких освітній компонент домінує над розвивальним. У модульному навчанні суттєвими є принципи системного підходу і модульності⁴.

Отже, рейтинговий контроль сприяє систематичній роботі студентів упродовж семестру, зростанню відповідальності за результати навчання, підготовці студентів до прийняття самостійних рішень, конкуренції між одногрупниками.

Пропонуємо, як приклад, рейтингову книжку, яку доцільно використовувати на заняттях з іноземної мови.

Англійська рейтингова книжка як складова мовного портфоліо

23-25 жовтня 2004 р. у м. Стамбулі під егідою Ради Європи відбулася чергова зустріч-нарада з розробки Європейського мовного портфоліо

¹ Чорноштан А.Г. Професійна підготовка майбутнього вчителя фізичного виховання на основі модульно-рейтингової технології навчання: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Львів, 2002. – С. 10.

² Добринський В.С. Рейтингова підготовка фізичної підготовленості підлітків як засіб підвищення мотивації до систематичних занять фізичною культурою: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Львів, 2000. – С. 17.

³ Сікорський П.І. Положення про модульно-рейтингову систему навчання у вищих навчальних закладах. – Львів, 2001. – С. 1.

⁴ Сікорський П.І. Теорія і методика диференційованого навчання. – Львів: Вид-во "Сполом", 2000. – С. 315.

(портфель) “з метою досягнення більшого об’єднання на європейському рівні шляхом запровадження єдиних вимог для подальшої співпраці та координації мовної політики Ради Європи.”

Мовний портфоліо допомагає студентам у процесі вивчення іноземної мови самостійно визначити мету і завдання навчання, вибрати шляхи і стратегії навчання, передбачити і досягти запланованих результатів, сприяє розвитку мотивації й автономії студента в оволодінні мовою. Це допоміжний засіб при вивченні іноземних мов, що базується на загальноєвропейському підході до вивчення іноземних мов та основних європейських документах, сприяючи поширенню комунікативного підходу до вивчення іноземних мов.

Рейтингова книжка містить наступні *розділи*:

1. Персональні дані про студента.
2. Розклад на тиждень, де заняття англійської мови виділяється іншим кольором.
3. Розклад дзвінків.
4. Календар з визначними датами в житті країни, святами в коледжі, вільним місцем, де студенти можуть записувати дні народження друзів, рідних, консультація з дисципліни, олімпіада тощо.
5. Річний навчальний план з англійської мови, де зазначено терміни вивчення тієї чи іншої теми, номери тем та їх назви, дати залікових робіт.
6. Залікова таблиця з результатами письмових перевірочних робіт, перекладання, тематичного та модульного оцінювання та підписом викладача.
7. Результати атестацій.
8. Поточні оцінки з кожної теми.
9. Оцінка за самостійне опрацювання матеріалу(з графою для самооцінки).
10. Участь у виконанні проектів(з графою для самооцінки).
11. Борги (не здані вчасно теми, письмові роботи, діалоги, тексти для домашнього опрацювання).
12. Речі, на які слід звернути увагу чи запам’ятати(цікаві слова, вислови, випадки на заняттях).
13. Успіхи та невдачі.
14. Сторінка викладача, де мають записуватися поради, слухні зауваження, привітання, подяки.
15. Враження від кожного заняття.

Наприкінці кожного заняття, це може займати 1-2 хв, студенти ставлять позначку у колонці “так” або “ні” щодо наступних *тверджень*:

- Мені було цікаво на занятті;
- Я вивчив(ла) щось нове;
- Я був(ла) активним на занятті;
- Я запитував(ла) викладача та відповідав(ла) на його(її) питання;
- Я співпрацював(ла) з одногрупниками;
- Мій настрій був добрим.

У цій таблиці є колонка “заняття загалом”, де студенти оцінюють заняття – цифрами, символами чи малюнками.

Zhytomyr Agricultural Technical college

Founded as _____ in _____

Group _____

My English Diary

Academic year 2006-2008

My Shedule.

Day of a Week	Subjects Consultation	Double Lessons or Consultations						
		I	II	III	IV	V	VI	VII
Monday	– regular – additional							
Tuesday	– regular – additional							
Wednesday	– regular – additional							
Thursday	– regular – additional							
Friday	– regular – additional							

Periods and Intervals.

Pairs	Regular	Additional
I	8.00 – 9.20	
II	9.30 – 10.50	
Break I (10.50 – 11.40)		
III	11.40 – 13.00	
IV	13.10 – 14.30	
Break II (14.30 – 14.50)		
V	14.50 – 16.10	
VI	16.20 – 17.40	

Personal Information Sheet

Full Name _____

Permanent Address:

Home _____

Hostel _____

Phone Number: _____

Date of birth: _____

(month) (day) (year)

Place of birth _____

College address _____

College phones: Study _____

Hostel _____

E-mail: College _____

Personal _____

Passport _____ Issued _____

Blood group _____

Group _____

Course _____

Future profession _____

Dates to Remember

Month	Date	Holiday
September	1 14 27	Day of knowledge Day of Sports World Day of Tourism
October	The first Sunday of a month 31	Teacher's Day Halloween
November	1 17 27	All Saints Day International Students Day Thanksgiving
December	6 25	Ukrainian Army Day Christmas
January	1 7	New Year Christmas
February	14	St. Valentine's Day
March	8	Women's Day
April		Easter
May	1-2 9 12	May Day Victory Day Mother's Day

Рейтингова книжка діяльності студентів

Назва основних видів роботи	К-ть облікових балів	
	норматив	виставлених
I Навчальна робота	30	
I. 1. Відвідування практичного заняття	0,5	
I. 2. Підготовка домашнього завдання	5	
I. 3. Ведення зошита для практичних занять	0,5	
I. 4. Робота на занятті	3	
I. 5. Підготовка та проведення опитування студентів	3	
I. 6. Підготовка та проведення частини заняття	3	
I. 7. Допомога викладачу при перевірці самостійної роботи	1	
I. 8. Підготовка та проведення комунікативних ситуацій	3	
I. 9. Складання тестових завдань з граматики	4	
I. 10. Підготовка та захист роботи реферативного характеру	3	
I. 11. Виконання завдань для самостійного опрацювання	2	
I. 12. Ведення зошита для виконання завдань для самостійного опрацювання	1	
I. 13. Допомога одногрупникам	1	
Сума балів		
II Наукова робота	25	
II. 1. Виступ на конференції	5	
II. 2. Публікації	5	
II. 3. Участь в олімпіаді:		
- коледжу	2	
- районних	3	
- обласних	4	
- всеукраїнських	5	

Назва основних видів роботи	К-ть облікових балів	
	норматив	виставлених
II. 4. Підготовка та захист проекту	5	
II. 5. Написання наукової роботи	5	
Сума балів		
III Організаційна робота	15	
III. 1. Підготовка навчального кабінету до заняття	3	
III. 2. Оформлення нової таблиці або стенду	6	
III. 3. Підготовка стінгазет, фото, портретів, малюнків	6	
Сума балів		
IV Творча робота	20	
IV. 1. Участь у виставці технічної творчості	3	
IV. 2. Участь у конкурсах (н- д, «Студент року»)	5	
IV. 3. Проведення заняття в день студентського самоврядування	5	
IV. 4. Проведення інсценізації на занятті	2	
IV. 5. Проведення різного роду анкетування	2	
IV. 6. Участь у позааудиторних заходах (н – д, виховних годинах)	3	
Сума балів		
V Заохочення	10	
V. 1. Грамоти, подяки:		
- коледжу;	1	
- обласного рівня;	2	
- всеукраїнського;	3	
V. 2. Активність, відповідальність, творчість, самостійність, організаторські здібності, науковість	7	
Сума балів		
Загальна сума балів	100	

Речі, на які слід звернути увагу чи запам'ятати (цікаві слова, вислови, випадки на заняттях).

Успіхи та невдачі.

Сторінка викладача, де мають записуватися поради, слушні зауваження, привітання, подяки.

Враження від кожного заняття.

Доброносова Ю.Д. (Київ)

**ІННОВАЦІЙНО-СМИСЛОВИЙ АСПЕКТ
РЕФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАННЯ
ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН
У ВИЩІЙ ШКОЛІ**

Стаття містить аналіз перспектив вирішення завдання впровадження інновацій під час викладання філософських дисциплін через світоглядно-антропологічне спрямування матеріалу та застосування інтерактивних технологій.

Трансформації філософсько-антропологічних засад педагогіки в умовах дедалі більшої смислової єдності світу стають актуальним питанням для української освіти. Проте у навчальному процесі вищої школи реформування переважно зорієнтоване на зміни організації, тим часом занедбано залишається змістовна сторона, а саме – внутрішній смисловий простір занять з боку його форми та комунікативно-смислового наповнення. Спостерігаємо цікаве явище: для орієнтації на формування певних компетенцій відбувається переміщення методики в бік практичної форми освоєння, так само, як раніше ми мали абсолютний пріоритет теоретичного. Однак наслідком такого підходу стає знову нехтування духовно-практичним, яке дає змогу орієнтуватися не на вузько-рольове навчання, а на формування пластичної особистості фахівця з комунікативним спрямуванням. Отже, перед вищою школою постає завдання впровадження інновацій не лише в організацію навчального процесу, а й у структуру занять (за рахунок введення інтерактивних форм навчання) та у зміст (шляхом світоглядно-антропологічного спрямування матеріалу). Дисципліни філософські тут відіграють загальнометодологічну та координуючу роль, бо вони покликані не лише дати основу пізнавальній позиції, а й виконують світоглядну роль. Актуальність цього ставить перед нами мету аналізу можливостей світоглядно-антропологічної переорієнтації педагогіки вищої школи та впровадження інтерактивних методів навчання під час вивчення філософських дисциплін. З огляду на те, що останні п'ять років побільшало публікацій з філософії освіти, причому можна виділити праці В. Рижка, І. Бичка, А. Лоя, В. Табачковського, котрі так чи інакше зачіпають і питання викладання філософських наук. Однак публікацій щодо інтерактивних методів недостатньо, як і робіт, присвячених аналізу їх місця в контексті ціннісно-смислового реформування вищої школи.

З іншого боку необхідно врахувати амбівалентну ситуацію зі ставленням до філософських дисциплін з боку студентів. Через недостатню зорієнтованість на їх духовно-практичний смисл у значній частині студентів нефілософських спеціальностей не відбувається усвідомлення смислу таких знань на світоглядному рівні. А намагання спроектувати змістовний матеріал на практичний рівень часто профанізують здобутки філософії (наприклад, вивчення логіки обертається на розв'язання логічних

задач для загального розвитку, а освоєння етики та естетики – на морально-етичні бесіди, котрі мало чим відрізняються від виховних годин у загальноосвітній школі). Така подвійність викликає у студентів на особистісному рівні несерйозне ставлення до осягнення філософських дисциплін. Звісно, зарадити тому може, з одного боку, особиста мотивація студентів, а з іншого – педагогічна майстерність викладача. Часом саме остання дає змогу перевести ситуативний пізнавальний інтерес в особистісне зацікавлення, проте для значної частини студентів цього недостатньо. Існують і фактори, що підсилюють ситуацію. Серед них низький світоглядно-смісловий і культурний рівень розвитку студентів молодших курсів (часом навіть їхній стихійний світоглядний релятивізм) та кризові явища в розвитку самої сучасної філософії і наявність плюралістичної парадигми, що не завжди сприяє продуктивності засвоєння ключових понять.

Жодним чином не зменшуючи значення професійних знань з тієї чи іншої спеціальності, маємо сміливість стверджувати, що саме філософські дисципліни у вищій школі найближче підходять до можливості усвідомлення самоідентифікації студентами, однак відірваність цих процесів від вивчення вказує на недостатність смислового наповнення учиння взагалі. Філософські дисципліни стають своєрідним індикатором, що дає можливість помітити суперечності в учинні і навчанні та становленні особистості.

Отже, варто виділити кілька моментів, що вказують на можливі напрями інноваційно-сміслового реформування викладання філософських дисциплін. По-перше, загальну педагогічну орієнтацію навчального процесу пропонуємо заснувати на світоглядно-антропологічних засадах. Читаючи програмні документи з реформування освіти в Європі, можна прослідкувати їх зв'язок із філософсько-антропологічними підходами межі століть, присвяченими ідеям діалогічного спрямування педагогіки, а саме – з ідеями екзистенціальної педагогіки, концептуалізму нашого співвітчизника В. Табачковського та бразильця Пауло Фрейре. Якщо рухатися своєрідними колами, поступово конкретизуючи зміст інноваційно-сміслових трансформацій, то антрополого-педагогічна позиція стане загальним контекстом спрямування, а концептуалізм і екзистенціальна педагогіка – містком до інновацій методичних підходів у вигляді інтерактивних педагогічних технологій.

Аналізуючи ідеї В. Табачковського щодо загального спрямування педагогіки¹, одразу помічаємо їх укоріненість у його концепцію людини як полісутнісної істоти. Він пропонує звернути увагу на необхідність потрійної переорієнтації педагогіки з масовізму, гіперактивізму та зав'язаності на позитивних виявах людського. Проте дослідник вказує і на те, що досягти цього можна лише за умов дієвого комунікативного спрямування освіти та антропореативного потенціалу всіх її учасників. Подібне твердження може

¹ Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках “невсклідової рефлексивності”. – К.: Вид. “ПАРАПАН”, 2005. – С. 123-170.

здатися постулюванням ідеалу, проте все це розгортається у положеннях конкретних антропологем.

Вихідною тезою В. Табачковського стає визнання пластичності та крихкості людини, що вказує на можливість постановки смисложиттєвих питань і появу світоглядних розчарувань, тому й мета педагогічного впливу розглядається як ствердження у молодій людині відчуття її повновартості разом із усвідомленням себе як рівного серед рівних (це передбачає і повагу-відповідальність у ставленні до інших як цінних у своїй відмінності). Серед особливо важливих *антропологем* він виділяє:

1. Людина є істотою біологічно та культурно недостатньою.
2. Людське існування проблематичне.
3. Людина неусувно відкрита щодо позитивних і негативних можливостей.
4. Людський світ має сутнісне розмаїття.
5. Переосмислення нормативістських уявлень про людину як розумну істоту.
6. Умовність вододілу між “нормативним” і “девіантним”.
7. Реабілітація відчуттєвості та переспрямування сил потягу, вітальної енергії на більш високі духовні потреби.
8. Ідея переспрямування надміру афективності й агресії.
9. Ідеал людської терпимості і самотерпимості.

Вочевидь, може здатися, що виділене стосується переважно виховання, проте таке трактування буде недалекоглядним перш за все тому, що дані антропологеми виключно у виховному процесі не спрацювуватимуть за умов орієнтації вищої освіти лише на формування рольових моделей. (Проблема орієнтації освіти на вузько-рольові компетенції майбутніх фахівців має соціальне підґрунтя, котре можна розкрити через запропоноване Етьеном Балібаром¹ поняття форми-нації, котра виступає як тип “соціальної формації” – спосіб поєднання економічних та ідеологічних структур, і не є спільнотою, навіть не є ідеальним типом спільноти, а поняттям структури, здатної утворювати певні “ефекти спільноти”. Проте особливе значення для нас матиме інше розрізнення – первинних та вторинних ідентичностей, яке він провадить услід за Алейдою Асман, причому національна або державна ідентичність виступають саме як вторинні, а індивід, що занурений у множину практик, постає як наділений множиною ідентичностей. Форма-нація може інтерпретуватися як ефективна гегемонічна нормалізація, за умов якої дається одна відповідь про вторинну ідентичність. Фундаментальні інституції форми-нації діють синхронно й утворюють подвійні належності на двох рівнях: первинні ідентичності, які також є вторинними ідентичностями ”визнання“ вищої інстанції. Внаслідок цього індивід не є чоловіком чи жінкою “без рис”, а завжди особливим індивідом зі своїми соціальними і моральними властивостями – утворюються моделі життя, суб’єктивні риси, котрі можна запозичити, щоб

¹ Балібар Етьєн. Ми, громадяни Європи? Кордони, держава, народ / Пер. з франц. – К.: Вид-во “Курс”, 2006. – С. 145-160.

не опинитися абсолютно самотнім. Накопичувальна освіта і монологічний підхід щодо навчання й учіння сприяє утвердженню форми-нації, і призводить до деградації освіти).

Якщо ми мовимо про можливості виходу із вузької рольової орієнтації вищої школи, то антропологеми В. Табачковського мають значний потенціал і їх усвідомлення важливе. Бо вони передбачають інтерактивність як принцип навчання, коли викладач припиняє бути лише ретранслятором певного набору ідей, а студент – сховищем певної кількості інформації, котру потрібно в нього “запакувати”.

В. Табачковський пропонує виходити із врахування *величезної диференціації людського Я*. Спираючись на екзистенціально-педагогічний підхід Отто Больова, він актуалізує концепти *зустрічі* (у тому числі і як “зустрічі із ситуацією” та як “існування в ситуації”) та *зустрічі-події*. Так основний смисл антропологічних засад педагогіки постає як постулювання світовідношення-комунікації, як діалогу зі світом і з іншим. Табачковський виділяє також три *максими* в ставленні до виховання¹, котрі легко можна поширити і на позицію викладача вищої школи:

розуміння того, що вихованець (студент) не готується жити, а живе;
визнання його свободи;

урівноваження цієї свободи відповідальністю.

Концепція проблематизуючої освіти, запропонована бразильським дослідником Пауло Фрейре, доповнює розглянуті антропологеми. Він протиставляє два типи освіти: накопичувальну та проблематизуючу. Перша побудована за моделлю “викладач як депозитор та студенти як сховище” і являє собою царину домінування монолізму. Друга позбавляє викладача уявної влади над студентами, проте дозволяє йому розкрити можливості комунікації в пізнанні та вивести свідомість на поверхню саме для здійснення критичної рефлексії, що дасть змогу протистояти пригнобленню в широкому політичному смислі². (Аналізуючи критичну педагогіку Фрейре, В. Гайденко зараховує його позицію до постмодерну та вказує на потребу культивування справжньої критичної свідомості в освіті, звертає увагу на небезпеку поширення псевдокритичності – у вигляді інтелектуальних напівфабрикатів, формалізму в навчанні та масового виробництва успішності³).

Одним із завдань проблематизуючої освіти стає вихід за межі маніпуляції та пропаганди (згадаймо про потрібну переорієнтацію освіти, запропоновану Табачковським), що характеризуватиме її як гуманізуючу педагогіку, спрямовану на *регуманізацію людини*⁴ та на розвиток її критичної свідомості, в тому числі і здатності декодифікувати об’єкти. Серед *завдань*, котрі

¹ Табачковський В.Г. Полісугнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності”. – К.: Вид. “ПАРАПАН”, 2005. – С. 412.

² Freire P. The Banking Concept of Education // The Hidden Curriculum and Moral Education. Deception of Discovery, H. Giroux and D. Purpel (eds). – McCutchan Publishing Corporation, 1983. – P. 283-291.

³ Гайденко В. Філософія освіти в Бразилії: Критична педагогіка Пауло Фрейре // Філософія освіти. – 2006. – № 2. – С. 91-99.

⁴ Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – N.Y.: Seabury, 1970. – P. 5-140.

Фрейре ставить перед критичною педагогікою, особливе значення для трансформації викладання філософських дисциплін у вищій школі матимуть:

партисипаторність (як інтерактивність);

десоціалізація (як діалог);

орієнтація на дослідження та на дію.

(У тому числі перше реалізуватиметься на основі створення знання релевантного досвіду тих, хто навчається).

І тут нам варто розглянути конкретизацію цих моментів спочатку в загальнометодологічному і пізнавальному контексті, прикладом чого є конструктивізм як парадигма та інтерактивні методи, як шлях конкретного впровадження трансформації. Для нас важливим є підхід радикального конструктивізму, базований на положеннях про активно сконструйоване самим суб'єктом знання. Яскравий представник цього напрямку Е. Фон Гласерсфельд наголошує на необхідності створення проблемних для звичного мислення ситуацій та рольових комунікацій із різними перспективами бачення¹. Аналізуючи можливості застосування конструктивістського підходу до освіти, О. Комар наголошує на тому, що його засади сприяють виробленню креативності та розглядає навчання як самоорганізоване². Одним із продуктивних моментів у контексті інноваційно-сміслових трансформацій нам видається саме *ідея створення можливостей для стимуляції у студентів мислення на основі врахування того, що студент не є чистою дошкою*. О. Комар слушно пропонує вирішувати це шляхом роботи перед викладом матеріалу: “...є сенс з'ясувати наявні у студентів концептуальні схеми до викладення основного матеріалу курсу з метою покращення його засвоєння, оскільки викладання не спрямоване на заміну “хибних” концептів на “істинні”. Більше того, з конструктивістської точки зору метою викладача має бути не донесення до аудиторії певних істин, а допомога у концептуальній організації власного досвіду самими студентами, і реалізація цієї мети залежить від епістемологічної позиції та освітніх підходів”³.

Однак перед переходом до розкриття конкретики інтерактивних методів варто вказати на одну небезпеку, про яку завжди має пам'ятати обізнаний педагог і яка заснована на непродуктивному змішуванні філософії зі світоглядом. Одним із завдань освоєння філософських дисциплін є вироблення в студентів засад мислення, методологічної і пізнавальної культури, орієнтації на концептуальні засади різних філософських напрямів і дисциплін, що формує достатній рівень філософської культури та навичок рефлексії. Заикленість лише на світоглядному рівні аж ніяк цьому не сприяє, більше того – шкодить реалізації і світоглядної, і пізнавальної функції філософських дисциплін, бо позбавляє філософію самої філософії.

¹ E. von Glaserfeld. Cognition, construction of knowledge and teaching // Synthese. – Vol. 80. – № 1. – P. 121-140 // www.radicalconstructivism.com.

² Комар О. Конструктивістська парадигма освіти // Філософія освіти. – 2006. – № 2. – С. 36-45.

³ Там само. – С. 44.

Тут слухними є думки А. Лоя, висловлені ним щодо професійної філософської освіти, але важливі і для засад викладання філософських дисциплін у вищій школі загалом: “Нинішній викладач змушений навчатися працювати в “горизонтальній” площині, коли всі головні методологічні позиції перебувають у рівних умовах, коли він свою партикулярну точку зору мусить критично оцінити з огляду на розгортання можливостей дискурсу, де кожна тема та проблема виявляють “запас” відкритості розуміння. Недоречними, як нам здається, є намагання зберегти за філософією домінування світоглядної позиції, що зберігає за нею право суб’єктивістського вибирання чогось одного, бракування, “пригладжування гострих кутів” задля блага єдино-цілісного погляду на світ, без чого потенційний реципієнт філософії розгубиться, впадатиме в електизм, релятивізм тощо”¹. Отже, перед викладачем філософських дисциплін постає складне завдання поєднати методологічну, світоглядну і ціннісну функції на основі діалогічного, проблематизуючого, комунікативного підходів та закласти фундамент пізнавальних здатностей і філософської рефлексії.

Одним із шляхів цього і виступають інтерактивні методи, котрі на відміну від звичайних активних передбачають суб’єкт-суб’єктну взаємодію на основі діалогу і полілогу. Домінанта комунікації як світовідношення підкреслюється тим, що мова йде не лише про методи навчання, а й про методи учіння (interactive learning). Як система способів діалогічної взаємодії суб’єктів учіння вони вже посіли чільне місце в шкільній і корекційній педагогіці, у тренінгових програмах з психологічної підготовки та підвищення професійної кваліфікації переважно менеджерського профілю. Проте вони мають значний потенціал, котрий ще потребує свого розкриття в педагогіці вищої школи. Виділення мотиваційного й рефлексивного етапів, що з двох боків тримають основну частину заняття (переважно семінарського, але часом – і лекційного), дають можливість поєднати конструктивістський підхід та засади проблематизуючої освіти, але й не занедбати концептуальну базу екзистенціальної педагогіки. Особливо це помітно під час застосування їх на заняттях з етики, логіки, під час вивчення філософсько-антропологічної, гносеологічної та аксіологічної тематики.

Інтерактивні методи цікаві тим, що вони можуть бути шляхами реалізації завдань багатьох інноваційних технологій. Зокрема, вони добре відображають сутність проблемного навчання, що полягає в створенні проблемних ситуацій з метою розвитку пізнавальної творчої діяльності студентів і дає змогу вирішити нестандартні навчально-наукові завдання відповідними методами. Якщо у традиційній педагогічній стратегії ми йдемо шляхом від знань до проблеми і для засвоєння пропонуються готові результати, то в проблемному навчанні викладач не подає знання в готовому вигляді, а ставить перед студентами проблемні завдання. Питання гносеології, онтології, аксіології, соціальної філософії, філософської антропології якнайкраще надаються для застосування такої технології. Варто

¹ Лой А. Професійна філософська освіта: досвід трансформації та перспективи // Філософська думка. – 2003. – № 1. – С. 96.

звернути увагу на те, що застосування інтерактивних методів під час проблемного навчання має три основні форми, які можна активно застосовувати під час викладання філософських дисциплін: проблемний виклад навчального матеріалу; частково-пошукова діяльність; самостійна пошукова діяльність. З огляду на те, що студентів потрібно привчати до цього поступово, можна рекомендувати 1 і 2 застосовувати з першого семестру першого курсу, а елементи 3 включати поступово.

Окрім цього, інтерактивні методи добре розкривають зміст комунікативних технологій, базуються на визнанні студента як активного свідомого і рівноправного учасника навчально-виховного процесу. Принципове значення мають два моменти: людина активно ставиться до світу і до себе самої, а суб'єкт піднімається до становлення самого себе в своїй активності. Технології контекстного, імітаційного (або ігрового) і т'юторського навчання також потребують активнішого залучення розглядуваних підходів.

Серед інтерактивних методів, котрі рекомендуємо використовувати під час вивчення філософських дисциплін, вирішальне значення мають інформаційні, пізнавальні, евристичні, мотиваційні. Зокрема, роліві взаємодії за імітаційними та графічними моделями дають змогу подолати накопичувальний тип учіння на етапі вивчення гносеології та соціальної філософії. Метод сократівського діалогу і творчі проблемні завдання (мотиваційні) можна застосувати для виходу на духовно-практичний рівень освоєння окремих питань аксіології, етики, естетики та філософської антропології. Найбільш поширеними серед інтерактивних методів залишаються евристичні, приміром, мозкова атака, конференція ідей, синектетика, проблемні ситуації. Особливе місце посідають творчі або проблемні завдання, під час виконання яких потрібно не просто відтворити інформацію, бо вони мають певну множину відповідей (наприклад, тематика феноменології, етики, естетики, соціальної філософії). Власне, саме вони є змістом інтерактивного навчання, у якому важливу роль відіграє робота в малих групах, яка надає можливість використовувати і розвивати навички співробітництва. Однак підходити до неї варто поступово (розпочинають із груп по 2 – 3 особи, потім – 5 – 7 осіб). Особливе значення мають пізнавальні інтерактивні методи, серед яких чільне місце посідають ділова гра і методи евристики. Змістовний матеріал філософських дисциплін добре надається до впровадження саме їх у роботу зі студентами молодших курсів. Зі студентами старших курсів можна рекомендувати проведення ділових ігор за двома моделями: імітаційною та ігровою.

Однак вибіркове і безсистемне їх застосування не завжди продуктивне. Останнім часом популярними стали дебати та ділові ігри, однак за спорадичного та розважального застосування їх смисл втрачається. Протистояти цьому може вміле чергування цих методів із методами конкретних ситуацій, психодрами та соціодрами, а також – шляхом уведення їх елементів у звичайні заняття, практикування індивідуальних завдань есеїстичного характеру та перших кроків наукової діяльності.

Отже, інтерактивні методи виступають конкретизацією інноваційно-сміслового реформування викладання філософських дисциплін у вищій школі та дають можливість здійснювати трансформації на мінімальному рівні, впроваджуючи діалогічний підхід у навчальний процес.

Волос О.В. (Миколаїв)

**ВНЕСОК ЗЕМСТВ ХЕРСОНЩИНИ
У СПРАВУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
НАРОДНИХ УЧИТЕЛІВ
(60-ті роки XIX – початок XX ст.)**

У статті розглядається регіональна ініціатива та діяльність земських установ Херсонщини щодо організації підготовки та підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл на півдні України.

Серед головних питань у сфері народної освіти II пол. XIX ст. питання забезпечення народної школи необхідною кількістю якісно підготовлених учителів було надзвичайно важливим. Внаслідок шкільної реформи 1864 р. поступово почала зростати мережа навчальних закладів, особливо активізувався цей процес, коли до справи підключилися земства, які не тільки запропонували новий тип народної (початкової) школи для народу, а також почали дбати про підготовку вчителів та забезпечення шкіл кваліфікованими кадрами, яких поступово забезпечували новими підручниками, книжками для читання, методичними посібниками та рекомендаціями.

В історичній літературі дослідження питання підвищення кваліфікації народних учителів проходило в межах теми становлення та розвитку народної освіти, а також висвітлення діяльності видатних педагогів часу, державних або громадських структур, що брали участь у цих процесах¹.

За радянської доби дослідження проводилися в тому ж напрямі. В більшості наукові праці мали загальний характер. Регіональним розвідкам з означеної теми уваги приділялося менше².

Серед наукових досліджень та публікацій кінця XX – початку XXI ст. слід зауважити на роботи Сірополко С., Вовк Л.П., Добрянського І.А. та Постолатій В.В. та ін.³, у яких автори намагалися переосмислити вже відомі факти та дослідити їх вже тепер ідеологічне навантаження.

¹ Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. – М., 1912; *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. – СПб., 1902; *Фальборк Г.А.* Всеобщее образование в России. – М., 1908; *Григорьев В.В.* Исторический очерк Русской школы. – М., 1900; *Чарнолуцкий В.И.* Спутник народного учителя и деятеля народного образования. – СПб., 1908; *Корф Н.А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ. – СПб., 1876; *Русские педагогические деятели.* – М., 1887; *Песковский М.Л., Барон Н.А.* Корф, его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1893.

² *Константинов Н.А., Струминский В.Я.* Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953; *Борисенко В.Й.* Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1980; *Антология педагогической мысли Украинской ССР.* – М., 1988.

³ *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001; *Вовк Л.П.* Історія освіти дорослих в Україні. Нариси. – К., 1994; *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998.

Активізація регіональних досліджень у широкому масштабі допомагає відновити особливості історичних процесів як на містах, так і відтворити реальну картину подій, фактів, явищ на загальнодержавному рівні.

Метою даної публікації є аналіз та характеристика маловисвітлених питань щодо земської діяльності по організації курсової підготовки вчителів для народних шкіл у Херсонській губернії. **Завданням** дослідження передбачається за допомогою історичного фактажу розкрити досягнення земств та громадськості з означеного питання, які були часто набагато вагомішими та сприяли зародженню й формуванню земського педагогічного руху в загальнодержавному масштабі.

Беручи до уваги важливість сучасного реформування та вдосконалення системи курсової перепідготовки вчителів, **актуальною** залишається потреба ґрунтовного вивчення та переосмислення цієї практики в минулому, особливо акцентувавши увагу на досягнутих успіхах місцевих органів самоврядування.

У 60-ті роки XIX ст. серед педагогічної громадськості Російської імперії дискусійним було питання про те, яким чином забезпечити народну школу необхідною кількістю якісно підготовлених учителів. Вирішення цієї проблеми на той час було особливо нагальним, цього ж вимагала передова громадськість країни. «Самим істотним недоліком у справі російської народної освіти є нестача гарних наставників, спеціально підготовлених до виконання своїх обов'язків», – писав Костянтин Ушинський у своїй праці «Проект учительської семінарії»¹. Його думки сприймала більшість передових педагогів того часу.

Внаслідок обговорення цієї проблеми в суспільстві склалося два бачення її вирішення. Перша позиція, прихильниками якої були провідники державної політики на чолі з Д. Толстим, полягала в тому, що, на їхню думку, вчити селянських дітей, як і загалом народ, може будь-хто, більш-менш освічений. Таким чином, потреби у відкритті учительських семінарій та фаховій підготовці вчителів немає. Посади вчителів у народній школі можуть посідати особи духовного звання, які є найбільш надійними проповідниками ідей православ'я в освіті. За висловом Д. Толстого, для народу необхідна лише розумна грамотність, що не вимагає підготовки кваліфікованих учителів.

Іншим було бачення у представників інтелігенції II пол. XIX ст. Видатні вчені та педагоги: К. Ушинський, М. Пирогов, М. Корф, М. Бунаков, П. Максимович тощо були впевнені, що без підготовлених до роботи в народній школі вчителів, неможливо змінити ситуацію та покращити всю систему народної освіти. Серед першочергових завдань, які необхідно було вирішувати, на їхню думку, підготовка вчителів для народної школи була головною.

Ідея М. Пирогова про створення та відкриття учительських семінарій була схвально сприйнята передовою педагогічною громадськістю. Цей шлях

¹ Ушинський К.Д. Проект учительской семинарии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – Ч. 109. – С. 118.

вважався найоптимальнішим при підготовці вчительських кадрів, особливо зверталася увага на підготовку народних учителів з числа сільської молоді. Активними прихильниками цієї ідеї були М. Бунаков, М. Пирогов, М. Корф, які вважали, що саме вихідці з села розуміють потреби народу, і тому здатні якнайкраще вирішувати завдання школи. М. Бунаков переконувався, що вчителі з селян можуть бути своєрідним типом народного вчителя, що дуже близький до народного життя, і тому палко відданим учительській справі – не тільки в вузькому шкільному, а й в широкому життєвому розумінні.

На початку 70-х рр. XIX ст. рівень підготовки вчителства для народних шкіл вимагав якнайскорішого удосконалення. Точніше, система підготовки вчителів у державі практично була відсутня і тому ті, хто працював у школі, не мали спеціальної освіти, до школи прийшли випадково. Підготовку вчителів М. Бунаков вважав найголовнішою. В подальшому проблема вирішувалася повільно, це підтверджують статистичні дані. В 80-х рр. лише п'ята частина вчителів, які працювали в народній школі, мала середню педагогічну освіту. На кінець 90-х рр. кожна десята школа в Російській державі не мала вчителя, а одна третина нових шкіл мали вчителів без необхідної підготовки.

Дискусійним у суспільстві було також питання щодо того, у який спосіб вести підготовку вчителів. Перший передбачав відкриття спеціальних учительських інститутів, другий – організацію та проведення при гімназіях та повітових училищах педагогічних курсів. Звичайно, другий шлях був набагато простішим і значно дешевшим. Тому в березні 1865 р. Одеський навчальний округ у числі інших отримав дозвіл влаштувати педагогічні курси при повітових училищах як експериментальні випробування.

Із запровадженням земських установ процес створення учительських семінарій активізувався, але земства не могли діяти самостійно і в багатьох випадках їх дії чітко регламентувалися державою.

Микола Олександрович Корф був визнаним організатором земської народної школи, що була доступною для всіх бажаючих навчатися селянських дітей. Розробивши звуковий метод навчання дітей, спираючись на новітні досягнення в педагогіці інших країн, М. Корф розпочинає готувати вчителів-новаторів для земських шкіл. На той час його помістя стало своєрідним методичним центром, де відбувалася курсова підготовка та перепідготовка педагогів на півдні України. Зібрання вчителів отримали назву з'їздів. Спочатку з'їздами зацікавилася педагогічна громадськість краю, згодом почали приїздити колеги з інших регіонів країни. Під час роботи з'їздів обговорювалося багато питань. Серед них: проблеми становлення земських шкіл, виховання учнів через систему навчання, використання принципу наочності на уроках, оволодіння методикою початкового навчання грамоти. В підготовці вчителів, на думку М. Корфа, активну участь мали брати земські установи, які мали можливість реалізувати три варіанти підготовки: 1) використовувати для цього учительські гімназії; 2) здійснювати підготовку на курсах при казенних навчальних закладах; 3) будувати з цією метою нові учительські гімназії та інститути.

Народну школу Микола Олександрович не сприймав як ремісничу чи сільськогосподарську для простолюдинів, що явно не відповідало урядовій

концепції станової освіти. Активна педагогічна діяльність М. Корфа сприяла відкриттю в Катеринославській губернії більше 50 земських шкіл. За прикладом земців Катеринославщини діяли земські установи в інших губерніях, у Херсонській в тому числі.

Слава М. Корфа мала загальноросійський розмах. Земські діячі досить активно послуговувалися досвідом видатного педагога, замовляли його книги та статті. «Русская начальная школа», видана бароном М. Корфом, мала наклад 32 тис. примірників, слугувала для земських гласних і вчителів сільських шкіл посібником зі школознавства. Своє бачення концепції народної освіти педагог розкрив у ряді статей, що ввійшли до його популярної збірки «Наше школьное дело».

У Херсонській губернії земства самі збирали кошти, будували школи, забезпечували їх підручниками та посібниками, здійснювали відбір учителів, сплачували їм заробітну плату. За даними земських статистиків Херсонщини на середину 80-х рр. XIX ст. розмір зарплати вчителів земських шкіл губернії був вищим від міністерського окладу (330 крб.) і становив: «...вновь поступающим 350 рублей, прослуживших пять лет – 400 рублей и прослуживших десять лет – 450 рублей»¹. Кошти на розвиток освіти в краї земства переважно брали не з державної казни, а від добровільних пожертвувань сільських громад та численних благодійників.

Оскільки земці Херсонщини були фінансово незалежними від держави, вони змогли відкрити учительські семінарії в Херсоні та Новому Бузі, організувати педагогічні курси при прогімназіях Херсона та Єлисаветграда, на проведення яких у 1870 р. було асигновано 4000 крб.² Окремі земці започатковували стипендії на утримання учнів, які готувалися до педагогічної діяльності. Згодом губернське та повітове земства теж починають запроваджувати стипендії для особливо обдарованих дітей під час навчання їх у середніх та вищих навчальних закладах. Дотація від земств на початку XX ст. була досить значною. Учням Херсонської учительської семінарії виплачували по 100 крб. на рік³, Єлисаветградське повітове земство на утримання стипендіатів в 1902 р. витратило 4270 крб.⁴

Але педагогічна діяльність народних учителів постійно вимагала підвищення фахової майстерності. За ініціативою земств у Херсонській губернії, починаючи з 1870 р., починають скликати вчительські з'їзди, які мали велике значення для справи становлення народної освіти в нашому регіоні. На з'їздах обговорювалися стан освіти в губернії, завдання та проблеми, які слід було вирішувати вчителям разом із земствами на місцях, пропагувався кращий педагогічний досвід учителів та успіхи повітових

¹ Тютюмов А.М. Общественное и юридическое положение сельского учителя // Русская школа. – 1882. – № 10, 11.

² Исторический очерк дьятельности Херсонскаго Губернскаго Земства за 1865-1899 гг. Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Типо-литография насл. О.Д. Ходухиной ул. Собор. И Потем. ул., 1906. – Вып. III. – С. 33.

³ Дьятельность земства въ Херсонском уѣздѣ за 50-лѣтіе 1864-1913 гг. Херсонская уѣздная земская управа. Юбилейное популярное издание уѣзднаго земства. – Херсон, 1913. – С. 27.

⁴ Общий отчет Елисаветградской уѣздной земской управы за 1902. – Елисаветград, 1903. – С. 2.

земств у справі народної освіти, влаштовувалися педагогічні виставки, де ознайомлювали вчителів з новими підручниками, посібниками. З'їзди працювали за програмою короткочасних курсів, особливо мали успіх з'їзди, які організовували та проводили відомі педагоги М. Корф і М. Бунаков.

На одному з чергових учительських з'їздів у Херсоні в 1881 р., організатором яких був відомий педагог М. Корф, учителі звертали увагу на те, що навчання на нерідній мові перешкоджає успішності дітей, оскільки є майже незрозумілим для селянських хлопчиків. За ініціативою з'їзду народних учителів Херсонське губернське земство порушило клопотання перед Міністерством народної освіти про допущення народної місцевої мови в шкільне викладання та про дозвіл видавати підручники рідною мовою.

У 1895 р. гласний П. Зелений у доповіді Єлисаветградського повітового земського зібрання знову порушив це питання, вказуючи на те, що головним гальмом, яке заважає роботі народних шкіл, є "цілковите ігнорування місцевих мов". Пізніше, коли П. Зелений був міським головою в Одесі, він подав на розгляд думи доповідь, у якій звертав увагу на труднощі навчання українських дітей за російським букварем, тому що малоросійська дитина не може зрозуміти слів, зрозумілих для дитини великороса. Одеська дума подала клопотання міністерству народної освіти про скасування заборони українського слова та про необхідність дозволу пояснювати дітям українською мовою, якщо не має можливості вести в школах усе викладання українською мовою. Земства наполегливо відстоювали своє право самостійно вводити до шкільного курсу українську мову.

Прогресивна діячка, видатний педагог, яка була активним земським гласним у Херсонській губернії, Софія Русова в своїй статті "Українські земства в справі заведення народної освіти", писала з цього приводу, що Херсонське, Чернігівське, Полтавське та Олександрійське земства, котрі розпочали шкільну та просвітницьку справу, одразу звернули увагу на те, якою мовою треба навчати дітей. Не раз С. Русова доводила, що дитина може розвиватися лише на українському ґрунті й оскільки в Україні рідна мова є українська, то нею і має проводитися навчання.

М. Корф критикуючи традиційні методи навчання грамоти, що базувалися на простому заучуванні букв та складів, на курсах навчав учителів звуковому методу. Бо той, хто свідомо сам із звуків хоч раз складе слово, – говорив М. Корф, – вже ніколи не зможе забути навиків читання, якщо навіть і забуде букви¹. Під час курсів педагог переконував учительство, що звуковий метод навчання грамоти дає змогу дітям не тільки робити власні висновки з прочитаного, краще засвоїти матеріал, а й легко навчитися письма. Основу методики складали ігрові прийоми, що широко застосовуються сучасною педагогікою. Педагог говорив, що ніколи не слід звільняти дітей від самостійних роздумів, розв'язання тих або інших питань чи виконання завдань творчого характеру. У своїх педагогічних працях відстоював думку щодо ґрунтовності й міцності знань учнів.

¹ Корф Н.А. Русская начальная школа. – СПб., 1879. – С. 92.

Методика навчання арифметики, розроблена М. Корфом у часі була розрахована на три роки. За цей період учні мали, розпочавши з усної лічби, вивчити основні арифметичні дії, включаючи множення.

Підкреслюючи велику роль народного вчителя, видатний педагог вказував на необхідність написання та видання типової методичної літератури, яка допомагала б учителю навчати дитину читати, писати розбірливим почерком без помилок, засвоїти чотири дії арифметики та зрозуміло викладати свої думки.

У багатьох статтях М. Корф неодноразово повертається до особистості вчителя. У праці «Наши педагогические вопросы» він пише, що вчитель повинен мати «обширну та різнобічну освіту, володіти не тільки знаннями, але й вміннями, тобто мистецтвом навчання та виховання»¹. На його думку, вчитель тільки тоді здатний дійсно виховувати й навчати, коли сам працює, не задовольняючись рабським застосуванням чужих порад².

Започатковані земствами педагогічні курси забезпечували земські школи вчительськими кадрами та сприяли підвищенню рівня їхньої кваліфікації.

У 1890-х рр. земство знову здобуло право організовувати курси для підготовки вчителів, відновивши практику М. Корфа.

Починаючи з 1898 р., Херсонське губернське земство щорічно організовує тимчасові педагогічні курси. В 1898 р. такі курси відбулися в м. Херсоні під керівництвом К. Іващенко, курсову підготовку пройшло 72 особи учительського шкільного персоналу. В наступні два роки курси були проведені в містах Херсоні та Одесі під керівництвом відомого педагога М. Бунакова. Ім'я керівника приваблювало значну кількість слухачів, багато їхало на курси за свій рахунок. Повітові земства відправляли значну кількість учителів. У 1899 р. дотацію від земств отримали 74 вчителі, але вільних слухачів було набагато більше. Від Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній їх приїхало 158 осіб. У 1900 р. у м. Одесі на курсах було вже 303 вільних слухачі³.

М. Бунаков – педагог, теоретик і практик початкової школи, вважав, що вчительство найнадійніша запорука удосконалення народної школи та успішного розвитку справи народної освіти на місцях, тому що педагоги усвідомлюють важливість і відповідальність своєї роботи, і не мають права зупинитися на досягнутому.

Позитивність курсів полягала в тому, що вчителів знайомили з новими ідеями в освіті та допомагали реалізувати їх на практиці.

Викладачі вчили слухачів використовувати в своїй діяльності наукові положення логіки та психології. Вчитель, який хотів достойно виконувати свою справу, мав на кожному кроці використовувати досягнення цих наук, щоб, по-перше, розуміти своїх учнів; а, по-друге, сприяти їхньому збагаченню та розвитку в правильному напрямі.

¹ Корф Н.А. Наши педагогические вопросы. – М., 1883-1886. – Т. 2. – С. 105.

² Там само. – С. 97.

³ Исторический очерк дьятельности Херсонскаго Губернскаго Земства за 1865-1899 гг. Издание Херсонской Губернской Земской Управи. – Херсонь: Типо-литография насл. О.Д. Ходухиной ул.Собор.и Потем.ул., 1906. – Вып. III. – С. 44-45.

Випускники курсів мали в своїй практичній діяльності дбати не тільки про зовнішній бік навчання, його методику, а й, вивчивши природу дітей, впливати на них відповідно до особливостей вдачі кожного.

На курсах були організовані заняття з російської мови, арифметики, закону Божого, гігієни, співів, красномислу (чистописання). На лекціях слухачів знайомили з методикою викладання предметів, обґрунтовувалась важливість їх вивчення. Викладачі не обмежувалися звичайним прочитанням лекцій, доволі часто подавали короткий історичний екскурс з розвитку предмета. Пропонували слухачам заповнити анкети з метою з'ясування їх методики викладання предмета. Наприкінці лекції обов'язково знайомили з навчальними посібниками з предмета, які рекомендували використовувати на уроках. Пропонували ознайомитися з підручниками та навчальними посібниками, що експонувалися на виставці.

Земці практикували під час курсів організацію виставки, завдяки тому, що губернське земство мало книжкові склади.

Крім того, отримані на курсах знання з теорії можна було випробувати на практиці. Для цього організували тимчасову школу з учнів міста. Слухачі курсів давали уроки добровільно. Всі показові заняття обов'язково обговорювались. Аналіз уроків мав виявити корисні вказівки загального характеру для всіх присутніх і ні в якому разі не вишукувати похибки або допущені помилки, не робити різких висновків. М. Бунаков радив на всі показові уроки дивитись як на орієнтовні, а не зразкові.

Важливим моментом під час проведення курсів було спільне навчання жінок та чоловіків. Керівники курсів при цьому не применшували роль жінки в справі виховання та навчання. Організатори курсів розуміли, що результати навчання слухачів можна буде побачити лише через деякий час, бо в цьому якраз і полягає особливість педагогічної професії.

Успіх мали також курси, що проводилися на базі окремих земських шкіл. У школи вводили й необов'язкові предмети, серед яких були: ручна праця, різні ремесла та промисли, рукоділля, гімнастика, співи. Особливо гострою стає потреба у вчителів, спеціально підготовлених до цієї справи. Земства, які найбільше дбали про шкільні справи, починають готувати спеціалістів, утримуючи їх за свій кошт під час навчання в інститутах та семінаріях. Курсова підготовка вчителів, які працювали, теж повністю забезпечувалася земствами. Повітові управи оплачували проїзд курсантів на навчання, видавали кожному слухачеві гроші на утримання та безкоштовно забезпечували житлом.

Так, у листопаді 1901 р. Єлисаветградська повітова управа розіслала в кожний повіт Херсонської губернії повідомлення про організацію II курсів для вчителів із земських шкіл, що планувалися на літо 1902 р. на базі Ольгинської нижчої сільськогосподарської школи, заснованої 1896 р. у селі Мигія та названої на честь О. Скаржинської¹. Згодом школи, повідомили про вчителів, які бажали пройти курсову підготовку. Таких виявилось 16 осіб: 10 з Єлисаветградського повіту, 3 – Ананьївського, 1 – Тираспільського та 2

¹ Сбiрник Херсонського земства. – 1896. – Т. 5. – С. XXI-XXIV.

вчителі з Одеси¹. На утримання кожний учитель одержав 25 крб. (курси були протягом місяця), харчування було влаштовано на артільних засадах. Для всіх слухачів наймали окрему куховарку, яка готувала їжу (два рази чай, обід та вечеря). Всі затрати були розділені порівну та обійшлися кожному вчителю по 10 крб. 50 коп.²

Курсами керував завідувач Ольгинською нижчою сільськогосподарською школою А. Шиман. Підготовка вчителів велася з таких предметів: плодівництво, шовківництво, виноградарство, бджільництво та короткі відомості з тваринництва. Крім керівника курсів, який викладав бджільництво, шовківництво та проводив практичні заняття, ще було два викладачі. К. Степанов проводив теоретичні та практичні заняття з плодівництва, С. Щуко – з виноградарства та тваринництва³. Програма курсів включала теоретичні, практичні заняття та обов'язкові екскурсії. На теоретичні заняття було витрачено 45 год, що складало 22,5 двогодинні лекції. Із них на плодівництво – 15 год, виноградарство – 13 год, на тваринництво – 3 год, бджільництво та шовківництво – 14 год. На практичні заняття та екскурсії було затрачено 111,5 год, що складало 18,5 шестигодинних екскурсійних днів. Досить цікавим був розпорядок роботи слухачів:

Вставали	– 5.30 ранку
Практичні заняття	– 6.00 – 7.30 ранку
Сніданок	– 7.30 – 8.30 ранку
Практичні заняття	– 8.30 – 10.00 дня
Теоретичні заняття	– 10.00 – 12.00 дня
Обід та відпочинок	– 12.00 – 17.00 дня
Практичні заняття	– 17.00 – 20.00 вечора
Вечеря	– 20.30 вечора

По закінченню курсів слухачі обов'язково здавали іспит комісії на чолі з керівником. У посвідченні, яке видавали після іспиту, вказували всі предмети, з яких отримали знання вчителі на теоретичних та практичних заняттях.

Земство кожному вчителю, який пройшов курсову перепідготовку, вручало в подарунок набір садових інструментів та книги, серед яких були посібники "Як влаштувати сади при народних школах" Мещерського; "Русский огород, питомник и плодовый сад" Шредера та підручник Клаусона з садівництва.

Того ж 1902 р. у Херсоні з 15 червня до 1 серпня були проведені курси для вчителів ручної праці. Кожному вчителю повітові земства на їхнє утримання виділили по 45 крб. Програма курсів складалася як з теоретичних, так і практичних занять. На практичних заняттях вчителі переймалися різьбленням по дереву. Виготовлені ними експонати були представлені на виставці, організованій керівником наприкінці курсів. З

¹ Общій отчет Елисаветградской уездной земской управы за 1902. – Елисаветград, 1903. – С. 76.

² Там само. – С. 77.

³ Там само.

метою введення в школах предмета ручної праці, у Херсоні і були проведені відповідні курси підготовки вчителів.

За звітом Єлисаветградської повітової управи в 1902 р. було витрачено на курсову підготовку вчителів 1400 крб.: із них на курси по садівництву і городництву при Ольгинській сільськогосподарській школі – 400 крб.; на курси по підготовці вчителів народних шкіл при Єлисаветградському 4 класному училищі – 500 крб.; на влаштування учительської центральної бібліотеки – 500 крб.¹

Відомий у минулому дослідник народної освіти Росії М. Чехов писав: «...Земство сначала становится только полезным для существующих в уезде школ, затем понемногу делается для них необходимым, а в течении 70-х и 80-х годов становится, наконец, их настоящим хозяином»².

Земська освітня діяльність настільки була потужною, що почала витісняти в цій сфері державну структуру. Уряд був змушений піти на деякі поступки, хоч постійно намагався обмежити права земських установ. Введення державою посад інспекторів народних шкіл мало на меті тримати під постійним контролем земські школи. Міністр Д. Толстой відкрито заявляв про поліцейські функції інспекторів. Число інспекторів з 1874 до 1900 р. зросло з 34 (по одному на кожному губернії) до 350. Але мережа земських шкіл зростала такими темпами, що на початку 80-х рр. XIX ст. одному інспектору доводилося інспектувати 120 шкіл. На противагу земським народним школам держава починає заохочувати та підтримувати відкриття церковно-парафіяльних шкіл, у яких загальноосвітня програма була укороченою, а вчителями доволі часто були священники, дяки, які не мали спеціальної підготовки для педагогічної діяльності.

На межі двох століть у Російській імперії 46,5 % усіх початкових шкіл були церковно-парафіяльними, 53,5 % – земськими та школами відомства Міністерства народної освіти. В 1914 р. у 50 тис. земських шкіл працювало 80 тис. учителів і в них навчалось 3,6 млн учнів. Згадуваний дослідник М. Чехов у своїй праці «Народное образование в России» зазначав, що на початку XX ст. народна школа мала суспільний, а не державний характер³.

Матеріали Всеросійського шкільного перепису свідчать, що в 1911 р. загальна чисельність вчителів складала 154 тис, із них у церковно-парафіяльних школах працювало 46 тис. За своїм походженням значна частка вчителів були вихідцями з селян. Соціальний склад учительства на той час був таким: селяни – 56,6 %, духовенство – 10,3 %, міщани – 16,0 %, дворяни – 3,8 %, інші – 13,3 %. Освітній рівень земських учителів: 49 % мали нижчу освіту, 44 % – середню педагогічну, 41 % – середню духовну, середню та вищу світську – 1,7 %⁴.

Головне досягнення земських установ південної України полягало в тому, що вони виступили організаціями та натхненниками місцевих ініціатив і використавши ентузіазм подвижників народної школи, доволі динамічно вирішували проблему ліквідації неграмотності серед народу. Саме земський суспільно-педагогічний рух, прогресивні педагогічні діячі на місцях довели, що провінція може самостійно вирішувати проблеми, які десятиліттями не вирішувалися на державному рівні.

¹ Там само. – С. 2.

² Чехов Н.В. Народное образование в России. – М., 1912. – С. 56.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – М., 1994. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 350.

Фляк М.М. (Дрогобич)

**МОРАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР НАЦІОНАЛЬНОГО
ШКІЛЬНИЦТВА В ГАЛИЧИНІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919-1939 рр.)**

У статті досліджується моральне виховання в українському середовищі Галичини у 1919-1939 рр., як невід'ємної частини всього освітнього процесу. Навчання цього періоду найвищою своєю метою ставило: на основі індивідуальних задатків людини розвинути її моральний характер, "її особистість", яка мала бути активною, самостійною, творчою, мала сама своїми зусиллями пізнавати й розуміти суть моральних цінностей, духовних орієнтирів і моральності взагалі.

Радикальні зміни в світі роблять необхідним і серйозним акцентування моралі. Через дослідження моральних цінностей, моральних відносин, моральної свідомості окремої людської спільноти – українського етносу – дійти до усвідомлення своєї причетності, потрібності, спільності і невід'ємності з загальнолюдською мораллю. Проблема формування моральності особистості у час радикальних змін у житті нашого суспільства зумовлюють актуальність подальшого вдосконалення морального виховання, необхідність пошуку шляхів оптимального його вирішення. А це можливе при щонайглибшому вивченні історичної спадщини нашого народу у сфері філософії, етики, педагогіки. Адже ж без знання минувшини подальше вдосконалення морального виховання, вибір граничних для особистості цінностей, її духовно-моральне самовизначення, активність життєвої позиції, підвищення рівня моральної свідомості, зрештою і стабілізація життєвого рівня, і вдосконалення суспільно-політичних відносин, і гармонійне співжиття людини і природи – неможливе. Моральне виховання є невід'ємною частиною всього освітнього процесу.

Освіта в Галичині кінця XIX – початку XX ст. не мала чітко окресленої орієнтації. Вона входила загалом до загальної європейської системи навчання і виховання. А ця система на галицькій землі мала три основні напрями. Перша гілка виховання охоплювала польське населення Галичини і мала чисто польське спрямування. Освіта в цьому середовищі носила великопольський державний характер – підтримувалася урядом і владою, яка була переважно польською. В польському середовищі краю панував дух вищості, більшовартості, вивищеності усього польського. Такою мораллю була охоплена майже третина населення Галичини.

Друга гілка – це виховання українського населення. Найбільш поширеним воно було в українських сім'ях, які проживали переважно в селах. Освітою таке населення було охоплене недостатньо. Ті діти, що вчилися, могли закінчити всього 2-4 класи початкової школи і то напівпольської чи взагалі польської. Такий порівняно невисокий соціально-політичний рівень українського населення робив його сірим, інертним. Брак освіти не давав змоги українцеві брати участь у політичному житті,

працювати в державних структурах. Це призводило до власного недооцінювання, підлабузницької, рабської піддатливості і навіть деякою мірою впливало на формування комплексу неповноцінності, меншовартості. Носієм усього українського в краї було Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, воно розгорнуло активну систематичну та цілеспрямовану діяльність українського вчителства на ниві національного шкільництва. Основою всього виховання було створення спротиву насильницької асиміляції української молоді Галичини з Польською державою, плекання високого патріотизму, національної свідомості і любові до України.

Третя гілка виховання – це виховання підростаючого покоління на терені спольщеного і напівспольщеного населення. Така молодь навчалася тільки у польських закладах освіти. Проте вона мала можливість навчатися також у гімназіях і навіть у вищих школах. Люди цього середовища, потрапляючи в польську еліту, доходили до високих державних чинів чи статусів, а потім цуралися чи навіть зрікалися власного українського коріння. Про національну свідомість та культуру навіть не могло бути й мови в цьому прошарку населення Галичини.

Досліджували галицьку педагогіку 30-х рр. XX ст. у сфері національного виховання Л.Баїк, О.Дзевєрін, В.Мітюков, Ю.Сливка, В.Смаль. Вони проаналізували освітню політику австро-угорських та польських властей, дали оцінку стану початкової, середньої та вищої школи, висвітлили боротьбу народу за демократизацію освіти та зібрали велику кількість фактів з історії освіти на Західній Україні.

В останні роки з’являються дослідження, у яких автори намагаються дати об’єктивну оцінку суспільним явищам, що відбувалися в період боротьби за національну школу на Галичині у 20–30-ті роки XX ст. та питань і проблем виховання в українських закладах освіти цього періоду. Це праці М.Антонця, М.Євнух, Н.Калениченко, В.Майбороди, Н.Никало, Ю.Руденко, М.Стельмаховича, М.Ступарика, О.Вишневського, В.Кравця, М.Ярмаченко, М.Чепіль тощо. Ці праці дають можливість краще розуміти специфіку характеру галичан, окремішність галицької культури, своєрідність морально-духовного рівня населення Східної Галичини, його звичаїв, традицій, обрядів, що тісно переплітаються із загальноукраїнськими, проте мають свою особливість.

Наукова і практична діяльність українських педагогів Галичини (1919–1939 рр.) проходила в дуже складних умовах. Уряд Польщі, поставивши в основу навчально-виховного процесу в школі спольщення, що мало бути підставою виховання відданих польській державі і нації громадян, взяв курс на асиміляцію українців і, по суті, ліквідацію українського шкільництва.

Антиукраїнська політика правлячої влади призвела до того, що освіта українців була в повному занепаді. Проте українські педагоги Галичини в цей період свою головну увагу зосередили на розробці теоретичних питань національного шкільництва, національних кадрів і всього виховного процесу. Вони вважали, що все в школі має бути виховне, все має бути підпорядковане його основним концепціям. Відстоюючи цю думку, Г. Терлецький вважав, що зміст науки містить у собі багато таких складників, які самі промовляють до наших почуттів, відкривають нам вартість фактів і

предметів та спонукають нас до переживання їх вартості. "Такі предмети як релігія, форми рідної і чужої мови, архітектури, народної і світової літератури, – каже він, – прямо налаштовані потенціально моральною енергією"¹. Навчання цього періоду, набираючи все глибшого сенсу, найвищою своєю метою ставило: на основі індивідуальних задатків одиниці розвинути її моральний характер, "її особистість". При цьому, як бачимо, велика роль відводилася особистості, яка мала бути активною, самостійною, творчою, мала сама своїми зусиллями пізнавати й розуміти суть моральних цінностей.

Другим чинником виховного процесу Г. Терлецький вважає зовнішній світ. До нього він відносить культуру з її найвищими вартостями й ідеалами – релігійними, моральними, пізнавальними, естетичними, навіть економічними і каже, що культура широка як море. У тісному поєднанні, тісній гармонії ці два чинники через спонуку – імпульс та зацікавленість дитини – стають "моторами" виховного процесу.

На тому, що зміст шкільної науки має різну вартість – моральну, суспільну, естетичну, утилітарну чи практичну, зосереджували свою увагу українські педагогі Галичини М. Галушинський, С. Русова, Я. Ярема, В. Кузьмович, М. Біланюк, В. Пачовський тощо.

Проблемі виховання у школі присвячено в той час багато публікацій, у яких розкрито теоретичні засади виховання підростаючого покоління.

В основі витворення, формування та обґрунтування теоретичних методів і принципів, форм і змісту, а також самої суті виховання взагалі була національна ідея. Кожна праця, кожен допис чи стаття тогочасної педагогічної преси були наскрізь пройняті українською ментальністю. У публікаціях вказувалося, що, виховуючи всесторонню особистість, яка володіє основами загальної культури, школа має прагнути до того, щоб з кожного українця виховати громадянина–патріота. А для цього необхідно, щоб діти й шкільна молодь у своєму розвитку спиралися на життя власного громадянства, життя свого народу, були "спеціально зорієнтовані на всі проблеми сучасного життя, зорієнтовані національно"²

У роботі Першого Українського педагогічного конгресу, який відбувся 2-3 листопада 1935 р. у Львові, національна проблема займала центральне місце. У доповіді професора Я.Кузьміва наголошувалося, що національне виховання у своїй найглибшій суті – це творення і безупинне удосконалення нації, тобто це виховання, що обов'язково виходить із потреб нації. Вчений розглядає виховання в розумінні педагогіки культури як культуру одиниці. Під терміном "культура" він розуміє "не готові витворені культурні вартості, але скоріш духовний процес, що ґрунтується на звичаях, моралі, релігії, мові, літературі, мистецтві тощо"³.

¹ Терлецький Г. Виховне навчання // Шлях навчання і виховання. – Львів, 1938. – Кн. 3. – С. 204.

² Кузьмович В. Мої помічання щодо виховання, навчання, організації, гімназії «Рідної школи» // Українська школа. – 1929. – Ч. 1-4. – С. 13.

³ Кузьмів Я. Напрями національного виховання... – С. 191.

Дитина дістає можливість стати творцем культури. Не існує окремо загальнолюдська, національна культура, до якої могло пристосуватися молоде покоління. Адже дитина живе, росте, виховується, працює і творить не в якійсь загальності, що їй наймення людство, а в групі, яка передає їй такий засіб культури, що визначає її належність до тієї чи іншої групи. Такою групою є нація, яка водночас є творцем і носієм своєї культури. Однак виховуючи молоде покоління до творчої співпраці серед власного народу, нація підготовляє його і до творчої співпраці в культурному житті людства. Тільки через свій народ дитина може брати участь у загальнолюдському житті.

Аналіз матеріалів Конгресу, його теоретичних постулатів дає можливість зазначити, що ним були розроблені основні принципи та напрями організації виховного процесу в школах Галичини 30-х рр. XX ст., наскрізною сутністю яких була мораль. У ній чітко виражене як національне, так і загальнолюдське.

У першому випадку – це ідея України, патріотизм, жертвовність щодо Батьківщини, що передбачало відродження відданості нації. У другому – рівноправність стосунків, гуманізм, духовність, підприємливість тощо, котрі передбачали активізацію кожної окремої людини та відстоювали її права на самореалізацію в культурній, духовній та соціальній сферах.

Вивчення педагогічних праць 30-х років дає підстави зробити висновок про те, що в них відображена проблема реалізації ідеї інтегрування зусиль і заходів у формуванні українського громадянина – борця за свою державність, творчого діяча її розбудови.

Галицькі педагоги вважали, що моральність формується і в школі, і вдома, і в “цілій суспільності”. Засобами цього формування є звичаї, обряди, переконання, традиція, релігія, мова, письменство, національні генії, поети, герої, рідне мистецтво, національні духовні й матеріальні надбання тощо. “Всі ці засоби, – писав Н. Біланюк, – це чинники, які “віддаються” в серце і душу і вресовують тревкі черти в характері всіх разом і кожного зокрема”¹.

У діяльності українських громадських педагогічних, наукових, кооперативних, молодіжних організацій та товариств національного напрямку виявлялася повна єдність, інтеграція зусиль, взаємодопомога, взаєморозуміння, чого, на жаль, немає у роботі сучасних демократичних формувань, скоріш між ними проявляється безпідставна, шкідлива конфронтація. Особлива єдність, інтеграція і координація спостерігалася у діяльності товариства “Рідна школа”, Взаємна поміч українського вчителства (ВПУВ), Учительська громада, Наукового товариства ім. Т. Шевченка (20-30 рр. XX ст.).

Вважалося, що виховання – це найперша справа держави. Деякою мірою це так, бо зміст виховання має відповідати державній політиці. Сам же процес виховання здійснюється суспільством, де поряд зі школою вагомими чинниками є сім'я і громада. Раніше від сім'ї і громади залежало дуже

¹ Біланюк П. Одне з завдань сучасного виховання. Шлях виховання й навчання. – Львів, 1938. – Кн. 4. – С. 220.

багато. Пробудження громадської думки в справі виховання є єдиною міцною основою будь-яких поліпшень у цій галузі: де немає громадської думки про виховання, там не може бути й повноцінного громадського виховання.

Тут слід звернути увагу на три основні *моменти*:

а) процес демократизації суспільства загалом і прилучення громадськості (в тому числі самоврядування) до участі в освітньо-виховній політиці свого села, міста, регіону тощо;

б) відродження демократичних виховних традицій і плекань у суспільстві, переконань про те, що головне значення у ставленні людини має українське виховання в сім'ї, котре здійснюється тут доступними засобами і методами. Звідси і підвищена увага до нього;

в) утворення та розгортання діяльності громадських товариств освітньо-педагогічного характеру, типу Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Г. Ващенка, Товариства “Рідна школа” тощо, які об'єднували не лише педагогів, а й батьків та громадян різних станів і покликань – усіх, хто зацікавлений ідеєю освіти і виховання.

На думку Н. Біланюка, в національному освітньому середовищі існувала система методів і засобів, які пробуджували національну активність, спираючись на ідеал вихованості громадянина, котрий інтегрує такі прикмети, як моральні чесноти, високий професіоналізм, господарність, патріотизм¹. Якби ці особистісні якості були сформовані в наших сучасних громадян, то не були б розповсюджені в таких масштабах зловживання службовим становищем, корупція, злочинство, шахрайство, розкрадання національного майна та інші антисоціальні, антинаціональні та антиморальні пороки.

Головна роль належить сім'ї, церкві й державі. Сім'я виховує індивідуально, церква – релігійно і морально, а держава – національно і суспільно.

Взаємодія цих інститутів виховання має забезпечити: узгодженість дій і закріпити за кожним елементом системи певного змісту в загальному процесі виховної роботи з урахуванням його специфіки; перехід від епізодичних розрізнених заходів до послідовної лінії впливу; перехід до інтеграції лінії управління позаурочною діяльністю учнів; вплив на мікросередовище особистості з метою перетворення її в чинник морального виховання.

Завданням спільної роботи школи, сім'ї і громадськості в моральному вихованні того часу було:

визначення сфер діяльності, функцій школи, сім'ї, громадськості в організації всієї роботи стосовно вікових особливостей учнів, вивчення їхніх інтересів, здібностей, нахилів;

вибір організаційних форм виховної роботи згідно зі специфікою кожної установи, кожного суб'єкта спільної діяльності;

¹ Біланюк П. До чого змагає сучасна школа взагалі і Рідна школа зокрема? // Рідна школа. – 1938. – Ч. II – С. 163.

складання перспективного плану виховної роботи з учнями в позаурочний час;

контроль за виконанням запрограмованих дій у зіставленні з аналізом передового досвіду роботи, взаємна інформація про результати виховних акцій.

Система взаємодії школи, сім'ї та громадськості у моральному вихованні включала і включає три складові частини: організаційні, методичні, інформаційні зв'язки. Для реалізації цих зв'язків на практиці важливо, щоб усі виховні об'єкти працювали в комплексі. Така спільна діяльність забезпечувала закріплення за кожним елементом системи певного змісту в загальному процесі виховання з урахуванням його специфіки, а також перехід від епізодичних, розрізнених виховних заходів до послідовної лінії впливу.

Скоординована діяльність школи, сім'ї і громадськості давала можливість врахувати основні соціальні педагогічні функції кожного об'єкта взаємодії, найдоцільніше використовувати їх при виконанні виховних завдань. Це були як загальні форми і методи духовно-морального виховання, так і ті, що з високою результативністю застосовувалися кожним об'єктом диференційовано.

До загальних форм взаємодії належали масові виховні заходи, зокрема такі, що пов'язані з поширенням досвіду організації позаурочної діяльності з урахуванням духовно-морального виховання, проведення свят, літературно-музичних вечорів, відзначення ювілеїв визначних людей, обрядів тощо. Така виховна робота мала особливо позитивний вплив, тому що вона була зорієнтована на збереження, утвердження і відродження народних традицій, звичаїв та обрядів. Адже учні брали безпосередню участь у вивченні фольклору, творів красного письменства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед прогресивної української громадськості Галичини були люди різних професій та захоплень, яких гуртувало бажання самовіддано служити ідеї відродження через розвиток національного шкільництва. У забезпеченні дітей освітою вони вбачали зростання національної свідомості і культури населення. З'являються різні об'єднання, асоціації, товариства, спілки, союзи тощо, яких об'єднує ідея українства, новітньої демократії, відродження та розбудови рідної школи. У цей час розпочинають свою діяльність товариства «Рідна школа» та «Просвіта», суто педагогічні асоціації: «Учительська громада», «Взаємна поміч українського вчителства», «Українська захоронка» тощо, яким передувала поодинокі індивідуальна робота окремих прогресивних українців: публікація статей, листів, фактів у спеціальних та окремих редакційних виданнях. Прикладом активізації навчання та виховання молоді служила «Рідна школа», яка обрала такі *напрями* діяльності:

заснування українського дошкілля, загальноосвітніх та професійних шкіл, курсів та бурс для сільських дітей;

видання часописів і літератури для молоді, у тому числі шкільних підручників;

зкликання педагогічних та науково-методичних конференцій, з'їздів.

Особлива увага зверталася на поширення освіти серед селянства. Першим кроком у цьому напрямі, на думку керівників товариства, мала стати бурса, яка б давала змогу дітям селян навчатися у міських школах, готуватися до вступних іспитів у перший клас гімназії. З цією метою в 1888 р. при церкві святого Миколая у Львові було відкрито першу бурсу для сільських хлопців, у 1905 р. засновано таку ж бурсу в Дрогобичі. Товариство дбало і про жіночу освіту: у Львові з 1890 р. почала діяти бурса для сільських дівчат, а з 1898 р. перша українська жіноча школа імені Тараса Шевченка. Другим кроком було збільшення кількості української молоді в існуючих державних гімназіях. Подальшою метою товариства було добитися з часом через австрійський парламент про поділ гімназій на українські і польські.

У той самий час велику роботу у поширенні української ідеї вели товариства «Підойма», «Учительська громада», «Українське педагогічне товариство». До їх складу входили ті, хто найбільше уболівав за долю національної освіти: селяни, ремісники, робітники, інженери, вчителі, лікарі, адвокати, священники, службовці. Школи утримувалися здебільшого за їхній рахунок, оскільки уряд ні Австро-Угорщини, ні Польщі коштів на це не виділяв. Свою роботу товариства проводили через гуртки, які часто очолювали люди, котрі мали лише початкову освіту, проте добре розуміли значення знань для суспільного розвитку. Скажімо, гурток «Рідної школи» імені Маркіяна Шашкевича, створений у селі Унятичі Дрогобицького повіту, очолив сільський коваль. Метою діяльності гуртка було навчання і виховання молоді, як майбутнє цілої нації.

Після Першої світової війни діяльність вищезгаданих громадських утворень призупинилася або й перестала існувати. Політичні події того часу витворили на землях Східної Галичини трагічну ситуацію – вона znovu залишилася у складі чужої держави. Версальський договір від 23 червня 1919 р. гарантував національним меншинам у Польській державі всі основні права, за Ризьким договором (18.03.1921 р.) Польща була зобов'язана поважати права української національності. З огляду на етнічний склад (приблизно 64% українців, 25% – поляків, 10% – євреїв) українська Галичина мала б отримати статус автономії. Проте так не сталося. Як приклад: з-понад 2400 початкових українських шкіл, що існували в 1912 р., у 1937 р. залишилося тільки 352; в 1931 р. – одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, а одна українська аж на 230 тис. українців; ще більшої дискримінації зазнали українці на університетському рівні. Тому тільки громада могла за свій рахунок зберігати на певному рівні освіту, виховувати і формувати національний, моральний, культурний рівень молоді. Саме громада лишалася тим фундаментом, у якому були збережені морально-етичні принципи народної педагогіки.

Озброєна неписаними законами народної моралі, що відображали її християнські та морально-етичні цінності, громада здійснювала соціальний контроль над усіма ланками суспільного життя. Контролювала і сімейні стосунки, суворо доглядаючи за укладом родини, зокрема, за моральною поведінкою подружжя, і в разі якоїсь провини – карала їх. Напевне, тому, як свідчать джерела, серед українців розлучення в минулому траплялися рідко, і як правило, вони засуджувалися громадою.

Прикметним явищем українського життя є відоме з давніх-давен тяжіння до народної церкви. Збираючись навколо неї, громада виробляла свої правила співжиття, мораль, яку повсякчас оберігала громадською думкою. Стоячи поряд з церквою, вона й надалі стежила за додержанням народом християнських принципів і морально-етичних норм, маючи помітний вплив як на сім'ю, так і на важелі системи виховання.

Підсумовуючи аналіз компонентів морального виховання в Галичині у 30-х рр., можна аргументувати, що родина, школа і громадськість у цьому плані виявляли безперечну єдність, яка не завадила б українському суспільству і в наш час. Саме сім'я (родина), школа і громадськість були певною мірою носіями моралі в галицькій спільноті в 30-ті роки.

Сьогодні, як і раніше, людина, ідучи до церкви, перебуває в оточенні інших людей, що й складає громаду. Тому, на нашу думку, особливо тепер, потрібна тісна співпраця між церквою і школою, коли так багато конфліктів та непорозумінь у суспільстві. І на сучасному етапі для сільських дітей, як показують опитування, є важлива думка односельчан (90%), для міських (7,7%). Також для них є вагомою думка оточення, хоча 10,7% зазначали, що до уваги її не беруть.

В основі взаємодії школи та громадськості (церкви) лежить державна політика в тій ділянці, що ґрунтується на Конституції України. Відповідні погляди неодноразово висловлювалися і Президентом України. Функція церкви – дбати про моральний стан суспільства, а держава їй у цьому відношенні має всіляко допомагати. Рівень співпраці школи та церкви визначається станом духовного життя: і релігійної культури того чи іншого суспільства, регіону, громади. Ця співпраця не виключає релігійного виховання, котре тепер у стані інтенсивних змін і в різних місцевостях розв'язується під впливом громадськості по-різному. Якщо брати стосунки школи та церкви, то кожен з цих інститутів виконує свої корисні для суспільства функції і ніхто з них не має посягати на функції чужі: "школа не втручається в діяльність церкви, а церква – в діяльність школи"¹.

Важливим етапом у процесі спільної діяльності школи, сім'ї, громадськості, що дає змогу переходити на новий якісний рівень співробітництва, є спільне обговорення і підбиття підсумків освітньо-виховної роботи школи та соціальних інститутів. Узгодженість і послідовність дій цих установ, їх взаємна інформованість, коректування програми духовно-морального виховання в процесі спільної роботи і є важливою умовою підвищення ефективності діяльності виховних установ у даному напрямі.

¹ Конституція України. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – С. 119.

Сокаль І.І. (Київ)

**ВІЙСЬКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ
УКРАЇНИ В УМОВАХ ПІДГОТОВКИ
РЕФОРМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ
(1991–1992 рр.)**

У статті проаналізована діяльність військових навчальних закладів на території України в період з часу проголошення державної незалежності до початку проведення реформи системи військової освіти. Визначені можливості військових навчальних закладів щодо забезпечення потреб Збройних сил України в офіцерських кадрах цього періоду.

Основою армії будь-якої держави є офіцерський корпус, тому ефективність діяльності Збройних сил України значною мірою залежить від наявності підготовлених, національно-свідомих офіцерських кадрів. Підготовка офіцерських кадрів, набуття ними необхідної фахової освіти здійснюється у військовому навчальному закладі (ВНЗ). Тому заходи, спрямовані на створення та розвиток мережі військових навчальних закладів, завжди були в центрі посиленої уваги державного та військового керівництва України і займають особливе місце в наукових дослідженнях.

Незважаючи на посилений інтерес з боку дослідників до воєнної історії України, рівень наукової розробки питання створення вітчизняної системи підготовки офіцерських кадрів залишається низьким. **Потребує** додаткових досліджень стан та діяльність військових навчальних закладів щодо підготовки офіцерських кадрів у період 1991–1992 рр., коли закладалися передумови для здійснення реформи військової освіти в Україні.

Серед наявних **досліджень та публікацій**, у яких знайшли своє відображення питання підготовки офіцерських кадрів, варто насамперед виділити монографію М. Нещадима “Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика”¹. У розділі 1 – “Історія військової освіти: національний досвід” – проаналізовано етапи становлення та розвитку військової освіти в Україні за період історії незалежної держави. Простежено генезу розвитку військової освіти за цей період, подано загальну характеристику передумов створення системи військової освіти в Україні, визначено та обґрунтовано періодизацію історії становлення й розвитку військової освіти. В той же час питання діяльності військових навчальних закладів не отримало свого достатнього вивчення.

У колективній праці “Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001 рр.)”, підготовленій за загальною редакцією В. Бринцева, досліджуються окремі аспекти діяльності ВНЗ на території України, деякою мірою аналізується якісний стан їх науково-педагогічного потенціалу,

¹ Нещадим М. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2005. – 848 с.

можливості щодо підготовки офіцерських кадрів для забезпечення потреб Збройних сил України¹.

Серед праць, у яких подано історію становлення та діяльності окремих військових навчальних закладів на території України у визначених для дослідження автором статті хронологічних рамках, варто виділити монографію “Національна академія оборони України: минуле та сьогодення”, підготовлену колективом авторів за загальною редакцією В. Радецького². У ній дається аналіз діяльності Національної академії оборони України – провідного вищого військового навчального закладу України з питань підготовки офіцерських кадрів з перших років незалежності нашої держави і до сьогодні. Окремо виділено якісну характеристику академії в період підготовки до здійснення реформи військової освіти в Україні (1991–1992 рр.).

Більшість досліджень історії становлення військових навчальних закладів періоду 1991–1992 рр. в умовах підготовки до реформи військової освіти в Україні, яка була започаткована Постановою Кабінету Міністрів України № 490 від 19 серпня 1992 р.³, не мають комплексного, цілісного характеру, не відслідковують це питання в загальному контексті створення системи військової освіти в Україні, і тому існує потреба додаткового вивчення цього питання з боку вітчизняних дослідників.

В Україні до створення національних Збройних Сил самостійної системи підготовки офіцерських кадрів не існувало. Після розпаду СРСР на території нашої держави залишилися тільки фрагменти колишньої системи військової освіти: 34 військових навчальних заклади (військові академії, вищі військові училища й середні військові училища). Фактично це була мережа військових навчальних закладів без ієрархії структур органів управління (табл. 1).

Таблиця 1

Мережа військових навчальних закладів на території України за їх належністю до видів збройних сил станом на 1 січня 1992р.

Види збройних сил (роди військ) та військові навчальні заклади	Рівень закладів	Кількість	Примітка
<i>Ракетні війська стратегічного призначення</i>	Вищий	1	
<i>Сухопутні війська</i> загальновійськові	Вищий	2	(1 – для іноземців)
	Середній	1	
танкові	Вищий	2	
артилерійські	Вищий	3	(1 – для іноземців)
зв'язку	Вищий	2	
інженерних військ	Вищий	1	

¹ Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В.В. Бринцева. – К.: НАОУ, 2006 – 378 с.

² Національна академія оборони України: минуле та сьогодення. / За заг. ред. В. Радецького. – К.: НАОУ. – 116 с.

³ Про реформу системи військової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 р., № 490 // Зібрання постанов Уряду України. – 1992. – № 10. – С. 50-61.

Види збройних сил (роди військ) та військові навчальні заклади	Рівень закладів	Кількість	Примітка
протиповітряної оборони	Академія	1	
<i>Війська протиповітряної оборони</i>	Вищий	2	
зенітно-ракетні	Вищий	2	
радіотехнічні	Академія	1	
<i>Військово-повітряні сили</i>			
льотчиків	Вищий	2	(1 – для іноземців)
штурманів	Вищий	2	(винищувачі)
інженерні	Вищий	1	
радіоелектроніки	Вищий	2	
технічне	Вищий	1	
	Середній	1	(зв'язку і
<i>Військово-морські сили</i>			радіотехнічного
інженерні	Вищий	1	забезпечення
командно-штурманські	Вищий	1	польотів авіації)
<i>Військово-політичні</i>			
загальні	Вищий	2	(1 – офіцерські
інженерних військ та	Вищий	1	курси політскладу)
військ зв'язку			
будівельні	Вищий	1	
військово-морські	Вищий	1	

Україна та Російська Федерація у складі СРСР були основними постачальниками постійного кадрового потенціалу різних рівнів і ланок управління та спеціальностей ЗС СРСР – офіцерського корпусу. Адже військові навчальні заклади поповнювалися переважно росіянами та українцями. Аби дотриматися пропорцій у національному складі офіцерського корпусу Радянської Армії, наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. встановлювалася навіть 15-відсоткова квота для абітурієнтів військових навчальних закладів – представників інших національностей. Вона мала заповнюватися поза конкурсом на пільгових умовах. Проте, з одного боку, цієї вимоги не завжди дотримувалися на практиці, а з іншого – навіть там, де вдавалося набрати вступників із середньоазіатських чи закавказьких республік, через недостатню ретельний відбір та низьку загальноосвітню підготовку не всі вони завершували навчання. Варто зазначити, що така ситуація була характерна і для абітурієнтів з інших республік. Особливо гострою вона виявилася для тих військових навчальних закладів, що готували фахівців з наукомістких спеціальностей та спеціальностей із підвищеним ризиком – пілотів, штурманів, авіаційних інженерів, офіцерів ракетних військ, флоту, ППО, зв'язку, військової розвідки¹.

У СРСР у кожному виді ЗС налічувалися десятки військових навчальних закладів (у СВ – 37, ВПС – 23, ППО – 23, ВМФ – 12). У кожному з видів ЗС

¹ Нецадим М. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2005. – С. 33-35.

функціонували управління військових навчальних закладів, а в родах військ – відповідні відділи. Функцію органу, що здійснював координацію між управліннями військових навчальних закладів видів ЗС та Міністерства освіти СРСР, виконувало Головне управління військових навчальних закладів Міністерства оборони СРСР. Така структура управління з достатньою ефективністю забезпечувала гнучкість та оперативність керівництва досить широкою – і за кількістю цих закладів (понад 180), і за кількістю науково-педагогічного, офіцерського та допоміжного складу в них – мережею військових навчальних закладів та її функціонування¹.

Окрім навчальні заклади підпорядковувалися головним та центральним управлінням Міноборони та Генерального штабу. У військових округах існували відділи військових навчальних закладів, яким були безпосередньо підпорядковані деякі військові навчальні заклади та кафедри військової підготовки цивільних ВНЗ.

Структуру військових навчальних закладів, що розташовувалися на території України станом на 1 січня 1992 р., наведено на рис. 1.

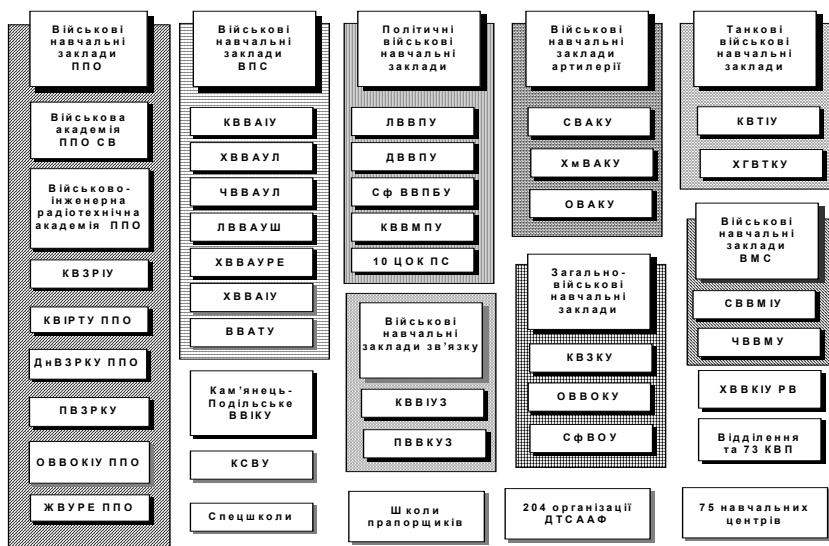

Рис. 1. Мережа військових навчальних закладів в Україні станом на 1. 01. 1991 р.

Це були дві академії: Військова інженерна радіотехнічна академія Протиповітряної оборони та Військова академія Протиповітряної оборони Сухопутних військ; військові інженерні училища з терміном навчання п'ять років, що готували військових інженерів відповідного фаху: Київське вище військове інженерне училище зв'язку (КВВІУЗ), Київське вище танкове

¹ Там само. – С. 34.

інженерне училище (КВТУ), Київське вище військово-авіаційне інженерне училище (КВВАІУ), Харківське вище військово-авіаційне інженерне училище (ХВВАІУ), Харківське вище військово-авіаційне училище радіоелектроніки (ХВВАУРЕ), Київське вище інженерне радіотехнічне училище Протиповітряної оборони (КВІРТУ), Житомирське вище училище радіоелектроніки Протиповітряної оборони (ЖВУРЕ), Київське вище зенітно-ракетне інженерне училище (КВЗРІУ), Харківське вище військово-командно-інженерне училище ракетних військ стратегічного призначення (ХВВКІУ), Севастопольське вище військово-морське інженерне училище (СВВМІУ). Більшість із цих військових навчальних закладів мала потужний науково-педагогічний потенціал та відповідну навчально-матеріальну базу.

Низка військових училищ призначалася для підготовки тільки іноземних військовослужбовців. Йдеться про Одеське вище артилерійське командне училище (ОВАКУ), Сімферопольське військово-об'єднане училище (СфВОУ), Одеське вище військово-об'єднане командне училище (ОВВКУ) та Одеське вище військово-об'єднане командно-інженерне училище Протиповітряної оборони (ОВВКІУ).

Васильківське військово-авіаційно-технічне училище (ВВАТУ) з терміном навчання три роки готувало авіаційних техніків.

Крім того, існували одне відділення та 73 військові кафедри цивільних ВНЗ, 204 навчальні організації Добровільного товариства сприяння армії, авіації та флоту (ДТСААФ), 75 навчальних центрів, частин та підрозділів. Загальна кількість особового складу в системі військової освіти становила близько 200 тис. осіб. На її утримання, за оцінками аналітиків, витрачалось близько 3 млрд. крб. на рік (у цінах на 1 січня 1991 р.) без урахування постачання озброєння, військової техніки і видатків на розвиток польової та стаціонарної матеріально-технічної бази. Щорічний випуск становив близько 12 тис. кадрових офіцерів і понад 25 тис. офіцерів запасу. Це приблизно вдвічі більше, ніж було потрібно для Збройних сил України з прийнятою Верховною Радою України на той час їх загальною чисельністю – 450 тис. осіб¹.

Водночас усі згадані навчальні заклади забезпечували підготовку кадрових офіцерів лише з 190 військово-облікових спеціальностей (56 % від потреби ЗС України), а ще з 150 спеціальностей офіцерів готували навчальні заклади за межами України. Потреба ЗС України в щорічному поповненні офіцерами кадру становила на той час 3,5–4 тис. фахівців із 340 військово-облікових спеціальностей.

В Україні в основному було зосереджено підготовку фахівців ППО, авіації, артилерії, зв'язку, танкових військ тощо, кількість яких значно перебільшувала потреби її ЗС. Водночас закладів для підготовки льотчиків військово-транспортної та бомбардувальної авіації, вертольотників, десантників, медичних працівників, спеціалістів тилу, автомобілістів,

¹ Про реформування системи військової освіти в Україні: Наказ Міністра оборони України від 25 липня 1992 р., № 133.

хіміків, фінансистів, юристів, залізничників та інших спеціалістів в Україні не було¹.

Підготовка офіцерів запасу, що здійснювалася з урахуванням потреб Радянського Союзу, також не задовольняла ЗС України. Крім того, військово-облікові спеціальності, з яких готували офіцерів запасу, зазвичай не відповідали профілю та спеціальностям, з яких готували фахівців із вищою освітою у відповідних цивільних ВНЗ.

Надмірна кількість офіцерів запасу, що їх готували цивільні ВНЗ України, не охоплювала всього необхідного спектра спеціальностей і не відповідала вимогам часу. Тому постали такі нагальні проблеми, як структурна та організаційно-штатна перебудова системи підготовки офіцерів запасу, скорочення цієї системи, формування нового переліку спеціальностей, організація підготовки офіцерів запасу зі спеціальностей, з яких в Україні підготовка не проводилася, вдосконалення нормативних та організаційно-методичних засад навчання. Важливими чинниками таких змін мала стати позиція керівників цивільних ВНЗ та ставлення до цього процесу студентів. Особливо суперечливими виявилися структурні зміни.

За часів СРСР питання про доцільність наявності військової кафедри в цивільному ВНЗ вирішувалося в Мінборони з огляду на потреби в мобілізаційних ресурсах. Тому в період перебудови 1985–1991 рр., коли мало місце суттєве скорочення Збройних сил, окремі керівники вищих навчальних закладів намагалися позбутися військової підготовки студентів.

Одразу після проголошення незалежності України дехто був налаштований на демілітаризацію молоді держави. У середовищі освітян висловлювалися думки щодо скасування військової підготовки. Було навіть видано розпорядження про винесення військової підготовки студентів за межі навчального плану. Стимул для існування військових кафедр з'явився лише тоді, коли військову підготовку, згідно з ухваленим Верховною Радою України Законом “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 р., почали зараховувати студентам як строкову військову службу².

Відтоді переважна більшість абітурієнтів-юнаків прагне вступити до тих вищих навчальних закладів, що мають у своєму складі військові кафедри. Дехто з керівників освітніх закладів, що таких кафедр не мали, почали ініціювати їх відкриття.

На території України існували й середні загальноосвітні навчальні заклади військової орієнтації, що готували кандидатів до військових навчальних закладів, зокрема – Київське суворовське військово-училище, Криворізька та Львівська спеціальні школи-інтернати з посиленою військово-фізичною підготовкою. Вони теж підлягали як організаційному, так і змістовому реформуванню з урахуванням змін у політичній, економічній та соціальній ситуації в нашій країні. Нормативно-правова база,

¹ Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В.В. Бринцева. – К.: НАОУ, 2006 – 378 с.

² Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р., № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – С. 878-903.

навчально-методичні документи та матеріали не відповідали новим підходам до підготовки спеціалістів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів згідно з ухваленим на той час (1991) Законом України “Про освіту”¹.

Отже, на території України існувала досить розрізнена мережа військових навчальних закладів, що, з одного боку, мало сприяти створенню нової системи військової освіти, а з іншого – було джерелом значних проблем щодо її трансформації відповідно до реальних потреб та можливостей ЗС України. Крім того, були відсутні органи управління підготовкою військових фахівців, спроможні в стислі терміни організувати та всебічно забезпечити кадрове поповнення ЗС офіцерським складом. Тому об’єктивно назріла необхідність здійснення реформи військової освіти, яка згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 490 розпочалася в кінці 1992 р.

Радевич-Винницький Я.К. (Дрогобич)

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СИТУАЦІЇ ДВОМОВНОСТІ

Дотримуючись тези, що всі, у т.ч. неукраїнськомовні громадяни України мають ефективно володіти українською мовою як своєю державною і національною (в етнічному і/або політичному сенсі), автор розглядає основні лінгводидактичні засади навчання цієї мови в ситуації білінгвізму (головно російсько-українського).

Переважній більшості сучасних українців доводиться жити в неодномовній ситуації і тому в щоденному спілкуванні активно чи пасивно використовувати дві чи й три мови, тобто **співвикористовувати** їх залежно від сфери спілкування, характеру комунікативних обставин тощо. Це стосується як українців зарубіжжя (на українських етнічних територіях і в діаспорі), так і – не надто меншою мірою – в Україні, особливо в містах південних і східних регіонів. Рівень і характер співвикористання мов залежить від територіально-субетнічних, соціальних, соціокультурних, державно-національних та інших чинників. Скажімо, на Заході і Сході України, на Бойківщині і Поліссі, у великих містах і в сільській місцевості, в Росії і Канаді українці живуть у різних етномовних ситуаціях. Якщо, для прикладу, у Галичині основною і майже єдиною мовою спілкування нині є українська, а російська переважно використовується пасивно (сприймання радіо- і телепересилань, читання) або спорадично активно, то в містах Південно-Східної України, навпаки, істотно переважає активне

¹ Про освіту: Закон Української РСР від 23 травня 1991 р., № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – С. 943-960.

використання російської мови. Однак усюди, де проживають українці, відбувається контактування української мови з іншою мовою (мовами), що не може не відбиватися на ідіолектах, діалектах, соціолектах, українському мовленні загалом. Тому спілкування в ситуації неодномовності є комплексною проблемою, дослідження якої має різні вектори: етнополітичний, соціолінгвістичний, психолінгвістичний, етнолінгвістичний, власне лінгвістичний, етнологічний (етнографічний), педагогічний. Серцевиною останнього є лінгводидактичний підхід.

Основним (базовим) і найпоширенішим виявом неодномовності є білінгвізм (двомовність), тобто співвикористання двох мов у комунікативній діяльності індивіда, стратуму, субетносу, етносу. Це явище вельми складне, що, зокрема, засвідчує кількість і розмаїття його різновидів. Розрізняється двомовність індивідуальна – групова – масова – суцільна, тотальна – обмежена соціально (стратумно) – обмежена територіально (субетнічно), офіційна – неофіційна, паритетна – непаритетна, природна – штучна (цільово створена), одностороння – двостороння, неспоріднена – споріднена – близькоспоріднена, реальна – потенційна, проксимальна – дистальна, розмежована – дифузна, симетрична – несиметрична, продуктивна – рецептивна, координативна – субординативна, повна – неповна тощо. Від особливостей конкретного різновиду двомовності залежить характер і наслідки контактування співвикористовуваних мов у мовленні білінгвів, і це має братися до уваги в процесі мовного навчання. Скажімо, істотно різними є можливості для трансферації (позитивного перенесення одиниць, форм, категорій, моделей з однієї мови в мовлення іншою) і вияви інтерференції (негативного перенесення), якщо мова контактує з неспорідненою і спорідненою, а ще більше – з близькоспорідненою мовою. Так, у процесі вивчення української мови румунами, на відміну від її вивчення угорцями, немає потреби докладно пояснювати, що таке категорія роду іменника, оскільки в румунській мові теж є така категорія. Однак, на відміну від польської аудиторії, у румунській доведеться з'ясувати, що являє собою в українській мові середній рід та як він виражається, позаяк такого родового значення в романських мовах немає.

Українська лінгводидактика

Лінгводидактика – це інтердисциплінарна наука, яка являє собою теорію мовного навчання, що розкриває закономірності засвоєння лінгвальних знань, умінь і навичок, визначає обсяг і структуру мовної освіти на різних рівнях навчання, шляхи формування мовного світогляду та є основою методики навчання мов. Лінгводидактика *sensu stricto* – це інтерпретація структури та функціонування мови з погляду її вивчення різними категоріями мовців для потреб мововживання у різних сферах суспільного життя.

Лінгводидактика має особливо важливе значення для мовного навчання в неодномовному суспільстві. Оскільки, наприклад, однією з найважливіших

дидактичних засад є підхід «від відомого до невідомого»¹, то багато важить те, чи певна мова вивчається з, так би мовити, власної платформи чи з платформи іншої мови, коли невпинно виникає низка питань: що являють собою відома і мова яку вивчають з погляду не лише їхньої структури, а й походження, престижу, сфер уживання, поширеності, інформативних можливостей (кількості й якості закодованої інформації) тощо. Характер відповідей на ці питання істотно впливає на ставлення до мов, що вивчають, отже, й на успішність їх вивчення. Відомо, як негативно ставилися учні і студенти країн колишнього «соціалістичного табору» до примусового вивчення російської мови, внаслідок чого переважна більшість із них її не знала, або яким – не менш негативним – було, а почасти й залишається ставлення до вивчення української мови у школах з російською мовою навчання у великих містах УРСР, особливо в південно-східних регіонах.

Основи лінгводидактики закладені славетним чеським педагогом Яном Амосом Коменським у працях «Велика дидактика», «Новітній метод мов» та ін. Українська лінгводидактика теж має істотні напрацювання, у т.ч. у царині вивчення української мови в ситуації неодномовності. Особлива заслуга тут належить проф. Альбертського університету (Едмонтон) Ярові Славутичу. Він розробив і впровадив у Канаді високоефективну систему викладання української мови в умовах білінгвізму. Це насамперед розмовний², зокрема зорово-слуховий метод, що, за задумом Я.Славутича, має замінити мовних “батька і матір” для учнів (студентів), які не знають української мови. Лінгводидактичні і методичні ідеї цього визначного вченого реалізовані у його підручниках української мови: “Conversational Ukrainian” (1959 р.), “Ukrainian by the Audio-Visual Method” (1968), “Standard Ukrainian Grammar” (1987) та ін. Методика навчання української мови в ситуації двомовності, запропонована Яром Славутичем, має універсальний характер і була успішно адаптована для ситуацій, де провідною мовою є французька, португальська, іспанська, а перекладений і доповнений посібник “Ukrainian for Children” під назвою “Українські розмови” 1998 р. вийшов у Києві й адресований насамперед учням російськомовних шкіл України.

Однак **українська** лінгводидактика ще не набула вигляду цілісної системи як у теоретичному, так і особливо в **практичному** сенсі – маємо на увазі навчання української мови в ситуації її співвикористання з іншими мовами, до того ж залежно від виду двомовної (багатомовної) ситуації. Адже, наприклад, двомовність українсько-російська (українсько-угорська, -румунська, -польська і т.д.) і російсько-українська (угорсько-, румунсько-, польсько-українська і т.д.) істотно відрізняються одна від одної. Потребує лінгводидактичного розгляду і специфіка вивчення української мови у

¹ Коменский Я. А. Новейший метод языков // Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. I. – С. 530-531; Далі том і сторінки цього видання подаватимуться в тексті у дужках.

² Славутич Я. Розмовний метод навчання української мови (Доповідь, виголошена на VI-й конференції ОУПК 26-го серпня 1961 року в Торонто) // Славутич Я. Дослідження та статті. – Едмонтон: Славута, 2006. – С. 438-447.

багатомовних ситуаціях, наприклад, в умовах контактування української, молдавської (румунської) і російської мов.

За аналогією до мовознавства доцільно розрізнити загальну лінгводидактику, яка досліджує проблеми мовного навчання загалом, у т.ч. у ситуації неодномовності, та **окрему (часткову) лінгводидактику**, предметом якої є вивчення якоїсь конкретної мови, у т.ч. у ситуації її співвикористання з іншою конкретною мовою (мовами).

Сформульовані Я.А.Коменським засади дидактики протягом століть не втратили своєї актуальності, а опора на них – ефективності. Що більше, деякі з них, сформульовані по-сучасному, подаються як останнє слово педагогічної науки, покликане революціонізувати процес навчання. Йдеться, наприклад, про навчання через діяльність, про учнів у ролі вчителя, інтегративний підхід до навчання тощо¹.

Онтологічна і гносеологічна варіативність конкретної лінгводидактики визначається особливостями мовної ситуації насамперед тим, з якими мовами і як контактує мова, що розглядається, та який статус – першої чи другої мови вона має. Пропонована стаття належить до сфери конкретної лінгводидактики і присвячена розглядові засад навчання української мови в ситуації **російсько-української** двомовності, якій властивий проксимальний, дифузний, непаритетний і асиметричний характер. Ця двомовність реально і ще більшою мірою потенційно є найважливішою для дальшого мовного розвитку української нації з огляду на кількість російськомовних монолінгвів і білінгвів в Україні (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., російську мову визначили як рідну 29,6% населення України, у т.ч. 95,9% росіян, 88,5% греків, 83,0% євреїв, 62,5% білорусів і 14,8% українців², до того ж 12% російськомовних українською мовою не володіють), кількість українців у Росії й інших колишніх республіках СРСР і частково зросійщених українців «четвертої хвилі» еміграції. Крім того, жодна з мов, з якими в ситуації двомовності доводиться контактувати українській мові, не становить такої загрози для неї, а носії цих мов не налаштовані так негативно щодо неї, як в ареалах російсько-української двомовності. Жодна з мов не була такою мірою знаряддям блокування мовного розвитку українців, їх денационалізації, позбавлення історичної пам'яті, відчуження від власної культури, традицій, засобом їх мовного приниження, опускання, маргіналізації тощо, як російська мова. Ця мова нині є основним джерелом засмічення українського мовлення і, як наслідок, розмивання норм та структури української мови. Для прикладу: буквально останніх п'ять-десять років в українському мовленні набула масового поширення модель-покруч *по + Д. в. на зразок по нашим даним* (норм. *за нашими даними*), у якій до інтерференційно вживаного прийменника *по* додався інтерференційний давальний відмінок іменника. Ця суржикова модель, як і вся асистемна, макаронічна мішанина

¹ Драйден Г., *Вос Дж.* Революція в навчанні / Перекл. з англ. М.Олійник. – Львів: Літопис, 2005. – С. 31, 449, 455.

² Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>. – С. 17.

під назвою суржик, що розвиває межі між співвикористовуваними мовами, послаблюючи позиції української мови, є породженням дифузної українсько-російської двомовності з перманентним тиском «вищої», домінантної мови.

Навчання української мови в умовах російсько-українського білінгвізму теоретично опрацьоване в лінгводидактичному і методичному аспектах недостатньо. Це констатувалося ще в радянський час¹, але ситуація істотно не змінилася донині. Сама ж українська лінгводидактика потребує модернізації, зумовленої десоветизацією, змінами у мовній ситуації в Україні, розвитком дидактичної та лінгвістичної теорій, появою нових напрямків у мовознавстві тощо.

У царські часи українська мова навіть найменшою мірою не могла бути присутня в школі. Учні не лише на уроках, а й на перервах були зобов'язані розмовляти тільки російською; вчителям офіційно заборонялося використовувати як метод навчання російської мови переклад на українську мову². Про методи, засади і мету мовного навчання в підросійській Україні, реалістично зображені в повісті А.Свидницького «Люборазці», проф. М.Зеров писав: «Антось Любораченко, син о. Гервасія, не раз записаний у «квартирний журнал» до графи «кто мужичил?», не раз поносивши на шії «ноту» за українське слово, ужите в товариській бесіді, одірваний школою від свого сільського оточення, – повертався додому вкрай зрусифікований. <...>. Сцени життя Антосевого в бурсі, в семінарії, пансіон пані Печержинської показують нам лабораторії, що в них готується і набуває сили перевертенство»³.

Попри гучні слова про «братерство» українського й російського народів, про «гармонійну двомовність» та «дружбу мов», проблемі навчання української мови у російських школах УРСР не приділялась увага. Одним із небагатьох винятків став виданий уже в час «перебудови» згаданий вище посібник для вчителів «Методика вивчення української мови в школі» О.М.Беляєва, В.Я.Мельничайка та ін., у якому вміщено два невеликі спеціальні розділи: «Особливості уроку української мови в школі з російською мовою навчання» (с. 26-32) та «Взаємозв'язок у викладанні української і російської мов» (с. 71-79). Основні засади навчання української мови зводилися в посібнику до таких тверджень: «За змістом уроки другої мови сьогодні відрізняє головним чином те, що будуються вони на своєму мовному матеріалі. Відмінність полягає також у розгляді деяких особливостей виучуваної мови, використанні прийому зіставлення, вправ-перекладів. Проте цього недостатньо. Питання слід вирішувати з урахуванням характеру мовних явищ (схожі, специфічні, частково схожі і протилежні), від чого багато в чому залежить структурування навчального матеріалу, організація і методика уроку» (с. 26). Головним напрямом

¹ Беляев О.М., Мельничайко В.Я., Пентилук М.І., Передрій Г.Р., Рожило Л.П. Методика вивчення української мови в школі. Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1987. – С. 26.

² А. В. Ein panslavistisches Zirkular // Ruthenische Revue. – 1904. – 2. Jahrgang. – Nr. 7. – S. 147.

³ Зеров М.К. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упоряд. Г.П.Кочура, Д.В.Павличка. – К.: Дніпро, 1990. – С. 341-342.

викладання української мови в російській школі названо опорно-порівняльний: «з одного боку, спиратися на рідну мову учнів, з другого – зіставляти аналогічні факти і явища російської і української мов» (с. 28). Водночас посібник застерігав: «Зіставлення робляться з почуттям міри, коректно. Зовсім неприпустимо підкреслювати в братніх мовах лише відмінності поза врахуванням переважаючого спільного або, ще гірше, протиставляти одну мову іншій» (с. 29). Автор наведених слів або не міг писати інакше, або ж не зважав на тезу Я.А.Коменського: «навчання речей – це майже не що інше як показ відмінності між речами (відповідно до різних цілей, форм та інших причин)» (I, 554). Що ж до протиставлення мов, то воно відбувалося повсякчасно, але не з українського, а з російського боку. Російська мова глорифікувалася на всі лади, висловлювання про неї І.С.Тургенева, К.Маркса, В.І.Леніна, В.В.Маяковського, В.Піка та десятків інших знаменитостей учні мали завчати напам'ять, отож українська в тіні «величі, могутності і правдивості» цієї мови виглядала вбогою селючкою. Підкреслення ж «переважаючого спільного» провокувало сприйняття української мови як недолугої копії російської мови чи її діалекту. Іншими словами, двомовність в УРСР була непаритетною і скидалася радше на диглосію.

Відмінності між співвикористовуваними мовами радянською лінгводидактикою теж бралися до уваги, однак не в аспекті етномовної специфіки, ідіоетнічності, виразності, багатства виражальних можливостей української мови, а тільки з метою подолати інтерференційний вплив на російське мовлення чи запобігти інтерференції, оскільки «більшість орфоепічних, акцентологічних, лексичних огріхів у російському мовленні школярів України спричинена все ж впливом їхньої рідної мови»¹. Що ж до інтерференційного впливу російської на українську, то про це майже не говорилося. Навіть більше – боротьба з русизмами негласно, але цілком відчутно кваліфікувалася як вияв українського націоналізму.

Методологія української лінгводидактики

Перед українським суспільством в освітньо-мовній сфері стоять два основні завдання: 1) кардинальна зміна ставлення неукраїнськомовних громадян до української мови; 2) оволодіння українською мовою всіма членами суспільства на рівні сучасних стандартів, а щодо білінгвів з першою мовою неукраїнською – досягнення «рівної компетентності в обох мовах»². Виходячи з цього, українська лінгводидактика має ґрунтуватися на фундаментальних методологічних (світоглядних) та лінгвістичних засадах. Перші з них покликані забезпечити однозначні відповіді на фундаментальні питання: який сенс в існуванні і розвитку української мови і чому нею належить досконало володіти етнічним українцям (українцям України і світу) та політичним українцям (людям різних національностей – громадянам держави України). Принагідно зауважимо, що політична нація – це не конгломерат і не сума, доданками якої є титульна нація та іноетнічні

¹ Культура русской речи на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 124.

² Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие: Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1990. – С. 174.

групи (меншини), а **цілісна спільнота**, соціум, основну частину якого становить титульна етнополітична нація. **Українська політична нація може існувати без будь-якої етнічної складової, крім української.** Те ж стосується і національної прикмети № 1 – мови. З огляду на це у процесі вивчення української мови і, ширше, українознавства, учні (студенти) мають засвоїти значну кількість знань загально-світоглядного характеру: коли, де, як виникла українська мова, який історичний шлях вона пройшла у своєму розвитку, для чого, хто, коли її намагався знищити шляхом заборон, переслідувань її носіїв, дифамації тощо, місце української мови у сучасному лінгвальному світі, її роль і значення для перспектив української нації і держави тощо¹. Об'єктивні відповіді на ці питання можливі передусім, з позицій **національно-екзистенціальної методології**, методології національного буття². На заняттях з української мови (і не тільки на них) має бути вироблене переконання, що існування українського етносу та його найважливішого атрибуту – мови є виявом об'єктивного розвитку людства, його хронотопічної (часово-просторової) етнічної варіативності, яка відбиває пристосування людини як роду живих істот до умов проживання, отже, забезпечує вітальність людства, його поступ на шляху історичного буття. Прогрес людства неможливий без змагальності між його суб'єктами. А змагальність зумовлюється їх неоднаковістю, тобто різноманітністю. Тому збереження і процвітання української нації потрібне не лише українцям, а й усьому людству. Умовою ж збереження нації, її відмінності від інших спільнот, а отже, і засобом забезпечення її майбутнього є рідна мова.

У СРСР основним і вищою мірою обов'язковим було завдання досконалого вивчення «міжнародної» російської мови, а не «національних» мов, тому, наприклад, в Україні у школах з польською, угорською, румунською мовами викладання українська мова не вивчалася. Не вивчалася вона й у вишах (за винятком відділень української мови і літератури в університетах та педагогічних інститутах) і в середніх спеціальних навчальних закладах (за винятком педагогічних училищ). Щодо вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах із російською мовою навчання, то ставлення до нього було таким, як до чогось накиненого і зайвого, як вияву надміру «ліберальної» політики партії і радянської влади в національному питанні. Батьки мали право звільняти своїх дітей від вивчення української мови і широко ним користувалися, а самі заняття з цього предмета здебільшого були каторгою для вчителів, які мали нещастя їх викладати. «Уявляєте собі, яке пекло, пекло працювати в такій школі вчителем української мови!» – констатував Іван Дзюба³.

¹ Перші спроби подання такої інформації з'явилися ще наприкінці існування СРСР. Див., напр.: *Жлуктенко Ю.А.* и др. Изучаем украинский язык. Самоучитель: Учеб. пособие / Под ред. В.М.Русановского. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 5-8.

² Докл. див.: *Радевич-Винницький Я.* Про методологію українознавства і методологічний статус української мови // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. V. – С. 34-42.

³ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – С. 132.

Третьюрядність української мови (від вивчення російської й іноземної мов батьки не мали права звільняти дітей), шовіністична зневага чи й ненависть до «колхозного, бандеровського языка», сформована таким ставленням, ще й нині не вивітрилася з голів багатьох громадян колишньої держави «єдності народів – дружби мов»¹ і не може не іррадіювати на їхніх нащадків. Навчання української мови було гірше забезпечене дидактичними матеріалами, і загалом рівень викладання української мови, особливо школах з російською мовою навчання, здебільшого був набагато нижчим, ніж російської. Світова дидактика стверджує, що за низького рівня навчання у школярів погано розвивається асоціативне мислення. «А щоденне приниження, якого зазнає українська дитина в школі, якби вона хотіла говорити рідною мовою? Фонетика, інтонація, а не тільки асоціативне мислення від цього страждають. Людина, котра очікує, що її недослухають або поглузують з її мови, як повинна почувати себе?»²

Одне із завдань сучасної школи – кардинально змінити ставлення до української мови у все ще великою мірою зросійщеному українському суспільстві. Це, своєю чергою, вплине на ставлення до рідної мови тих частково чи й цілком зросійщених українців, які проживають за межами України у східній і почасті в західній діаспорі. Особливе місце має посісти вивчення впливу на мовну ситуацію в Україні таких явищ, як голодомори українців у радянську добу, примусова колективізація, масові депортації, перемішування народів, особливості радянської урбанізації та інші вияви «ленінської національної політики». Сучасне вивчення цих проблем у школі й ВНЗ далеке від об'єктивного і повного. «Про мовну асиміляцію, – пише молодий дослідник, – згадується досить абстрактно й майже нічого не говориться про масштаби й особливості її здійснення, в популярній історичній літературі та в шкільних підручниках не знайти конкретних цифр – навіть тих, які трапляються в об'єктивних російських джерелах. Усе це не сприяє ні патріотичному вихованню, ні елементарній обізнаності школярів, вони не усвідомлюють злочинності зросійщення, не бачать зв'язку процесів асиміляції імперської доби з сучасним мовним протиставленням в Україні»³.

Отже, у ситуації двомовності учні (студенти) мають засвоїти знання не лише із внутрішньої, а й із зовнішньої лінгвістики (мова як українознавство). Йдеться про історичний шлях української мови, її самотність та етнічну своєрідність, її місце на мовній мапі світу тощо. Тут мають знайти своє доречне застосування елементи компаративістики (в її порівняльно-історичному, історико-порівняльному та порівняльно-зіставному варіантах), контрастивної (конфронтативної) лінгвістики, лінгвогеографії, структурного мовознавства, естетичної і квантитативної теорії мови, сучасних напрямів у

¹ Таку назву навіть мав посібник, виданий напередодні розпаду СРСР, див.: Єдність народів – дружба мов. Інтернаціональне виховання на уроках мови. Посіб. для вчителів / За ред. В.М.Русанівського. – К.: Рад. школа, 1987.

² Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – С. 83.

³ Курінний О. Мовний конфлікт в Україні: деякі уточнення // Урок української. – 2007. – № 7-8. – С. 6.

науці про мову: когнітологічного, комунікативного, функціонального мовознавства, лінгвістики тексту (дискурсу). Ефективне вивчення мов у ситуації білінгвізму важко уявити собі без елементів етно-, психо- та соціолінгвістики. Звичайно, не йдеться про систематичний виклад кожної зі згаданих наук, а лише про окремі їх елементи, обсяг і зміст яких орієнтований на певний рівень вивчення мови. Проте вони мають являти собою не конгломерат, який засвідчував би ерудицію автора підручника чи вчителя (викладача), а органічно вплітатися в курс підручників, посібників, у процес навчання. Інтегративне засвоєння такої інформації на заняттях з мови робитиме їх цікавішими, змістовнішими, позбавлятиме їх звичної нудоти. Водночас у такий спосіб відбуватиметься **аккультурація** російськомовних учнів (студентів), які вирости в російській культурі, засвоєння істотних фактів, норм і вартостей української етнонаціональної культури. Звичайно, здійснювати аккультурацію неукраїнськомовних учнів (студентів), які проживають в Україні, порівняно легко, позаяк вони тією чи тією мірою обізнані з українською культурою й цивілізацією. Однак ця аккультурованість в окремих регіонах, передусім у Криму, є недостатньою, фрагментарною, несистемною. Глибоке знання української мови покликане сприяти закріпленню культурологічних знань, якими учні вже володіють, набуттю нових знань, виробленню їх цілісної системи у свідомості неукраїнськомовних громадян України. Оволодіння другою мовою й аккультурація – це двоєдиний процес, у якому кожна із сторін підсилює іншу.

Складно говорити про теорію і практику мовного навчання в конкретній ситуації неодномовності без досконалого володіння співвикористовуваними мовами. Посередник має знати обидві мови, – стверджував Я.А.Коменський (I, 530). Це імператив для того, хто навчає, і вищою мірою – для того, хто пише підручники і посібники чи розробляє теорію конкретної лінгводидактики. Тут не обійтися без глибокого знання лінгвістичної теорії, зокрема питань мовного контактування в проекції на відому і виучувану мову. До того ж, чисто лінгвістичний підхід має поєднуватися з етнолінгвістичним, етнолінгвістичним, етносоціолінгвістичним, етнопсихолінгвістичним, етнолінгвогеографічним, етнопедagogічним тощо підходами. Тільки мультидисциплінарно-комплексна реалізація цих підходів дасть можливість досягти мети навчання мови в неодномовній ситуації.

Лінгводидактичні засади навчання української мови російськомовних

Розглянемо найважливіші засади лінгводидактики в ракурсі вивчення української мови в неодномовному суспільстві на основі досягнень сучасної науки, почавши, однак, зі спадщини Я.А.Коменського.

Закони навчання – модифікація законів пізнання і мислення (див.: I, 646).

Модерна лінгводидактика (особливо у США) вже декілька десятиліть застосовує для практичного навчання мови методи її наукового дослідження. Дистрибутивний, трансформаційний, компонентний тощо види структурного аналізу дають ефективні результати не лише у з'ясуванні учнями (студентами) лінгвальної природи мовних одиниць, а й можуть успішно використовуватися для встановлення тотожностей-відмінностей між відомою і виучуваною мовою (наприклад, алофонів співвідносних

фонем, семної структури слів, складу трансформаційних полів), тобто є інструментарієм для контрастивного (конфронтативного), а заодно для когнітивного, функціонального та комунікативного підходів до цих мов. Використання цих видів аналізу (насамперед експериментальних) стимулює пізнавально-мисленнєву активність учнів (студентів), збагачує мовну і загальну компетенцію, сприяє розвитку їхньої мовленнєвої діяльності, яка є «основним глобальним об'єктом навчання мови»¹. До того ж, вивчення другої (української) мови з використанням теорії та методів зіставної (контрастивної, конфронтативної) структурної, когнітивної, функціональної, комунікативної лінгвістики, лінгвістики тексту (дискурсу), крім належного засвоєння цієї мови з метою її повновартісного використання у різних сферах спілкування, розширення лінгвістичного світогляду, **поглиблює знання рідної (першої) мови**, сприяє осмисленішому, більш вправному й ефективнішому використанню її білінгвами.

Навчати когось іноземної мови до того, як він оволодіє рідною, це те саме, коли б хтось захотів учити свого сина їздити верхи, перед тим, як він навчиться ходити (I, 448). **Систематичне** (не йдеться про окремі слова, вирази тощо) вивчення другої мови може бути успішним тоді, коли у мовній свідомості вже закладена одна із складових майбутньої діалінгвальної гіперсистеми – рідна (перша) мова. До того ж від рівня володіння першою мовою потенційно залежить рівень володіння другою мовою². «Слабкий розвиток лінгвістично-когнітивних структур його (учня) мови буде перешкоджати йому підперти ними структури нової мови, і це ускладнення не тільки обмежить його можливості зростання, а й підштовхне до змішування двох мов»³. З іншого боку, вивчення другої мови сприяє кращому розумінню і використанню рідної (першої) мови, яка є базою для мовного розвитку особистості (тут на разі поминаємо явище, коли дитина з раннього віку одночасно або трохи пізніше за першу, засвоює в сім'ї від батьків чи гувернанток обидві мови, розрізняє їх, легко переходить з однієї на іншу, усвідомлюючи свою двомовність і може мислити кожною з мов⁴). Адже «для запам'ятовування слів і форм нових мов використовуються асоціації між ними і вже відомими мовами – насамперед рідною»⁵. Що більше, «повне розуміння настає звичайно тоді, коли учні знаходять відповідний еквівалент у рідній мові»⁶. Це твердження Л.В.Щерби стосується, зрозуміло, передусім, початкових етапів вивчення другої мови. Загалом же розвиток компетенції в другій мові зумовлений розвитком

¹ *Шярнас В.И.* Лингводидактические особенности сопоставительного описания языка в учебных целях // Лингвистические и методические проблемы преподавания русского языка как неродного. / Отв. ред. А.М.Шахнароввич, Н.В.Мошинская. – М.: Наука, 1987. – С. 13.

² *Dulewiczowa I.* Gramatyka konfrontatywna gosijsko-polska. Fonetyka i fonologia, grafia i ortografia. – Warszawa: In-t slawistyki PAN, 1993. – S. 9.

³ *Сизуан М., Макки У.Ф.* Образование и двуязычие... – С. 127.

⁴ Там само. – С. 22-23.

⁵ *Иванов В. В.* Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем. – М.: Сов. радио, 1978. – С. 50.

⁶ *Щерба Л.В.* Преподавание иностранных языков в средней школе. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1947. – С. 28.

компетенції в першій (гіпотеза Кьюммінса). Тому багато вчених і методистів ракомендують навчати другої мови після того, як дитина оволоділа граматику та основним лексичним фондом рідної мови.

Перша мова на початкових етапах вивчення другої слугує не лише для пояснення останньої, а й як основа для контрастивного зіставлення співвикористовуваних мов. Без чіткого структурного і функціонального розрізнення одиниць цих мов виникає гетерогенність мовлення, сплутування і змішування їхніх елементів, комунікативні ускладнення, лінгвофобія тощо. За спостереженням канадських учених, діти з двомовних сімей здебільшого маломовніші, менш комунікабельні порівняно з дітьми із одномовних сімей. Правда, за схожості соціокультурного рівня двомовні мають відносну перевагу в розв'язанні завдань, які потребують оригінальності і розумової гнучкості.

Опору на рідну мову доцільно практикувати на початкових етапах вивчення другої мови, а що пізніше, то рідну (першу) мову, крім окремих моментів, потрібно поступово елімінувати – вивчення другої мови має стати автономним і самодостатнім. Завдання полягає в тому, щоб двомовність була координативною і повною – із здатністю білінгвів до внутрішнього мовлення другою мовою, до мислення нею.

«Коли якась мова виявляється темною, неповною, недосконалою для вираження потрібних речей, то вина не в мові, а в людях» (I, 452). Українська мова в зіставленні з англійською, французькою, німецькою, російською в галузі наукової, філософської, юридичної, технічної, військової, спортивно-туристичної та іншої **спеціальної** лексики часом виглядає менш багатою за них. Спортивний тренер, якому в Києві споруджено пам'ятник, вважав українську мову «курдупельною», мабуть, не лише тому, що як футболіст звик думати ногами, а насамперед через те, що, живучи в столиці України, не відчував жодної спонуки вивчити мову корінного народу, а понад те – спілкуватися нею. Це результат насильства російського шовінізму над українцями в царській, а донедавна і в більшовицькій імперії. Сліди цього насильства відчуватимуться ще довго. Учні (студенти) мають знати, чому в окремих сферах лексично багаті української мови місцями донині бракує термінів, чому чимало слів у книжних стилях не завжди є «прозорими для розуміння», тобто не мають української внутрішньої форми або ж мають чужу (російську) внутрішню форму і виглядають як фонетична карикатура на російські слова, пор.: «нормативні» (у парах – зліва) і «проскрибовані» лексеми: *буряковод* – *буряківник*, *вертоліт* – *гвинтокрил*, *завод* – *виробня*, *шарикопідшипник* – *кульковерт*, з якою метою українська мова в радянську добу була реформована «зсередини» за принципом «мінімальних розходжень»¹.

Навчити(ся) легше, ніж відучити(ся) (I, 546). В умовах білінгвізму постійно змішуються елементи співвикористовуваних мов у мовленні не лише білінгвів, а й монолінгвів. Спостерігається це переважно у мовленні «нижчою» мовою (закон Віндиша). В українському суспільстві, де набув

¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 28, 43.

значного поширення суржик, він не може не впливати на засвоєння української мови людьми, для яких першою чи єдиною є російська мова. Засвоєні з суржикового мовлення численні лексичні, семантичні, фразеологічні, синтаксичні кальки, ненормативне вимовляння, наголошування, формовживання тощо доводиться «виполювати» в процесі навчання. Для цього потрібні спеціальні вправи, таблиці, словники неправильностей тощо. Головне ж – привчити учнів (студентів) до мовленнєвого само- і взаємокоригування.

Від легшого до важчого. Загальне легше, ніж окреме; регулярне легше, ніж нерегулярне (I, 547). У ситуації двомовності останнє стосується насамперед різних видів неконгруентності діадинць (взаємно орієнтованих одиниць співвикористовуваних мов). Вивчення тих чи інших одиниць другої мови слід починати з систематичних кореляцій з одиницями першої мови, аби у мовній свідомості білінгвів установилася їх (кореляцій) стійка мережа, після чого підійти до засвоєння діалінгвально асистемних явищ. Для цього бажано спиратися на статистичні дані щодо частотності вживання конкретних мовних одиниць у мовленні – з корекцією на його стилі і жанри.

Поганого легше навчитися, ніж доброго (I, 545). За словами історіософа А.Тойнбі, проникальна сила елементів чужої культури обернено пропорційна їх соціальній вартості. З цієї причини в українському мовленні, а почасти і в мові надibuємо чимало слів і виразів з російського в'язнично-табірно-блатного жаргону. Подібний феномен спостерігається і в деяких інших мовах: «Домінантним явищем мовної ситуації в Ізраїлі останніх 20–30 рр. став явний і стійкий процес дальшого розвитку розмовного івриту в бік просторічно-ненормативного з очевидною тенденцією до варваризації»¹. Їх уживання – це широка проблема, яка має догичність до лінгвістики, етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики, етнопсихології, етнокulturології тощо. Але вона стосується також лінгводидактики, що розглядається. Йдеться не лише про навчання комунікативного етикету і культури мовлення другою (українською) мовою, а й про функціональне зіставлення співвикористовуваних мов (російської й української) у сфері вираження негативних емоцій і оцінок, використання інвективної лексики та фраземики, «мови дна». Художнє й публіцистичне інтерпретування цієї проблеми належить до велими частих в Україні і не може не потрапляти до кола уваги учнів (студентів). А ще ж існує і побутово-фольклорна інтерпретація. Обмежимося прикладом новітньої сентенції: *якщо відбудеться українізація України, то як її населення буде матюкатися?* Школі належить докласти чимало зусиль, аби привчити учнів бодай публічно не вживати нецензурних, вульгарних слів, не «молитися сатані» та переконати їх, що в українській мові є достатньо власних (і не таких вульгарних) засобів для вираження негативних емоцій.

¹ *Крюков А.А.* Феномен «нового іврита» в Израиле (Постановка вопроса, разработанность темы, эмпирический корпус // Язык иврит: исследование и преподавание: Материалы Девятой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2002. – С. 9.

Речі, які треба знати, потребують розуміння (I, 550). Розуміння для Я. Коменського – головна умова знання, засіб проти неосмисленого запам'ятовування і вербалізму. Нині ця теза є однією з головних засад когнітивної методики навчання другої мови: учень має не лише механічно правильно вживати мовні одиниці, будувати своє мовлення, а й розуміти правильність своїх мовленнєвих дій¹. Із цим слід пов'язувати формування як чисто лінгвальної², так і соціокультурної³ компетенції мовців. Істотною для білінгва є також та складова комунікативної компетенції, яку називають **прагматичною компетенцією**. Вона скерована на перебіг і розуміння процесів мовної комунікації, на знання засобів мови в їх зв'язку з процесом спілкування, передбачення (антиципацію) наслідків, ефективність уживання певних одиниць, структур, реакцій адресата (аудиторії) тощо. В умовах білінгвізму все це, так би мовити, подвійно важливо, оскільки стосується мовлення обома мовами: наприклад, інтерференція виникає у мовленні не лише другою, а й першою мовою учнів, що характерне для українських реалій. До того ж у мовленні другою мовою, крім загальноукраїнського, часто помітний і локальний інтерференційний акцент (закарпатський, поліський тощо). Причини його виникнення, як і шляхи подолання, теж мають бути донесені до свідомості учнів (студентів).

Використання мови людиною починається з афективної і комунікативної функцій, пізніше воно щільно пов'язується також із когнітивною функцією – застосуванням мови у процесах пізнання. Мова своєю семантичною стороною повернута до дійсності (як реальної, так і віртуальної), тому «ціле мови потребує розуміння всіх речей, наук і мистецтв» (I, 572). В термінах когнітології – навчання другої мови в пізнавальному аспекті має йти від концептів-мінімумів до концептів-максимумів, а в окремих випадках і до енциклопедичних концептів.

Я. Коменський радив зі змістом знайомитися скоріше, ніж із формою. У наш час перехід від змісту до форми досліджує когнітивна, функціональна, комунікативна та інші різновиди лінгвістики. В ситуації російсько-української двомовності учні (студенти) зміст в основному вже знають, і є проблема навчити іншої (української) форми. Однак цю проблему не слід спрощувати, оскільки повний паралелізм змісту не означає повного паралелізму форми, і навпаки, а «паралелізація» мовних одиниць часто є причиною системних і нормативних аберацій, напр.: *...загалом російські автори не схильні брати до уваги демографічний фактор – адже тоді довелося б визнати значну частину української спільноти посібниками** чи

¹ Olechnowicz M., Spirydowicz O. Gramatyka dydaktyczna języka rosyjskiego. – Warszawa: PWN, 1979. – S. 5.

² Пор.: Коломінова О.О., Роман С.В. Формування англомовної фонетичної компетенції у дітей молодшого шкільного віку // Іноземні мови. – 2006. – № 4. – С. 30.

³ Пор.: Бирюк О.В. Формування соціокультурної компетенції у майбутніх учителів при навчанні читання англомовних публіцистичних текстів // Іноземні мови. – 2005. – № 2. – С. 21-27.

* Тут на місці підкресленого слова можна було вжити одне з питомо українських слів (помічники, помагачі, підпомагачі) або ж запозичене з французької (колаборанти) чи з

мимовільним зняттям асиміляторів (О.Курінний). У радянський час українську мову цілеспрямовано «паралелізували» з російською, видаючи це за благодетельний вплив і дружню допомогу в розвитку. Насправді ж це був курс на «смерть через подобу» (С.Караванський).

«*Хай учні всього учаться задля користі*» (I, 588). Сучасна наука відносить це до **мотивації** навчання. Від неї залежить і рівень усвідомлення потреби вчити другу мову. Спонукальними мотивами може бути корисність володіння цією мовою, її соціальний престиж, потреби інтеграції, симпатія до певної частини суспільства, яка є носієм цієї мови, бажання прилучитися до експонованої цією мовою культури тощо. Роль школи полягає в тому, щоб якомога повніше розкрити перед учнями всі мотиваційні аспекти навчання другої мови. «Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання, – зазначалося в радянському посібнику, – має на меті готувати освічених людей, які, крім рідної, добре володіють братньою мовою, що дає їм можливість ознайомитись з культурною спадщиною українського народу»¹. Оце й уся тодішня мотивація. Про спілкування білінгвів цією мовою не йшлося: очевидно, цьому мала слугувати тільки міжнародна (російська) мова. А ось тодішнє вивчення російської мови мало ширшу мету – «озброїти учнів навичками користування усного і писемного мовлення на такому рівні, на якому це буде їм потрібно для активної творчої виробничої і суспільної діяльності»².

Успішність діяльності нинішньої школи в цьому плані, як і у навчанні української мови загалом, буде ефективною тільки тоді, коли Українська держава провадитиме мовну політику, спрямовану на приведення функціонування української мови в суспільстві відповідно до її статусу як державної і **національної** (в етнічному і політичному сенсі) – символу належності **всіх** (у т.ч. неукраїнськомовних) громадян України до української політичної нації і засобу контактування з нею. Найзагальніша закономірність мововживання у неодномовному суспільстві формулюється так: спілкуються тією мовою, якою говорить влада.

Мотиви навчання поділяють на емоційні й раціональні. Важливішими, спонукальнішими є останні. Мало хто з російськомовних вчитиме українську мову тому, що вона «солов'їна», «братня», слов'янська, що нею розмовляли предки тощо. Інша річ, коли з української мови доведеться складати вступні іспити, навчатися нею у ВНЗ, робити кар'єру, спілкуватися з державними структурами, коли це мова твоєї держави, отже, твоя національна (в політичному сенсі) мова. Тому нинішня боротьба за недопущення державної (офіційної) двомовності в Україні цілком зрозуміла й обґрунтована. Визнання державності другої мови стало б узаконенням політики лінгвоциду й асиміляції щодо українців і підірвало б практичну спрямованість вивчення української мови, водночас російська знову стала б

російської (*пособники*), оскільки *посібники* – це навчальні книжки, довідкові видання, мапи тощо.

¹ *Бляев О.М., Мельничайко В.Я.* та ін. Методика вивчення української мови в школі... – С. 77.

² Програма по русскому языку для IV – VIII классов школ УССР. – К., 1974. – С. 1.

обов'язковою у школі. А конкурувати з російською українській поки що важко, оскільки сотні років Україна була об'єктом соціального і національного гноблення, а її мова заборонялася понад 170 разів. Антиукраїнський лінгвоцид і етноцид із здобуттям Україною незалежності похитнувся, проте не припинився, а місцями й посилюється, свідченням чого є стан українського мовно-інформаційного простору. Підручники, посібники, а насамперед педагоги мають донести до розуміння учнів (студентів) правду про історію мовної ситуації в Україні, поєднуючи раціональні й емоційні аргументи.

Питання про мотивацію вивчення української мови гостро стоїть і за межами України. Ще 1973 р. проф. Д. Струк закликав «задуматися над тим енігматичним «пощо», що так часто появляється на устах нашої молоді, коли їй наказують говорити по-українському, бо, тільки знайшовши відповідь на те «пощо», зможемо старатися забезпечити збереження Української мови в молодшого покоління»¹. У час, коли про самостійну українську державу та про контакти діаспори з нею можна було хіба що мріяти, Д.Струк був упевнений у тому, «що наступні покоління таки говоритимуть по-українському і в діяспорі, і в Україні і що вони робитимуть це не задля практичних благ, а задля чогось багато більш тривкого і кінцевого в житті сьогоднішньої людини, а саме для психічної стабільності, що приходить від точного самопізнання і самовизначення»². Як бачимо, формування неунікненної в ситуації двомовності роздвоєної мовної відданості – «*linguistic loyalty*» (Е.Гауген) в Україні і за її межами має помітно різну мотивацію, і на це має зважати українська лінгводидактика.

З психології відомо, що в пам'яті учнів зберігається 20% почутого, 30% побаченого і 50% почутого і побаченого водночас. За даними досліджень, проведених у прибалтійських країнах, 40% студентів запам'ятовують слова, вирази і правила нерідної мови лише тоді, коли їх одночасно чують і бачать (читають). Отже, основою тривкого засвоєння нерідної мови є поєднання значення з акустичним образом, звучанням і графічним образом. Це якоюсь мірою повертає нас до засади класичної лінгводидактики: «*У питаннях знання потрібні лише знання, тоді як у роботі потрібні знання і наслідування, у мовленні, однак, потрібні знання і подвійне наслідування, пером і ротом*» (I, 572).

Повноцінне володіння другою мовою – це спроможність білінгва ефективно використовувати її у всіх видах мовленнєвої діяльності – говорінні, писанні, читанні, слуханні, мисленні. Навчання української мови в російських та інших неукраїнськомовних навчальних закладах України має бути спрямоване саме на такий рівень володіння нею. Водночас така настанова і відповідна методика убезпечать мовців від негативного впливу українсько-російського суржику й інших джерел відхилення від літературної мови: локалізмів, регіоналізмів, буквализму (у вимовлянні) тощо.

¹ Струк Д. Проблема збереження української мови в молодшого покоління // Другий Світовий конгрес вільних українців: Матеріяли. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1986. – С. 227.

² Там само. – С. 230.

Наступні декілька засад навчання російськомовних української мови мають більш сучасний або ж специфічно український характер.

Найглибша двомовність формується в сім'ї. А «в усякій сім'ї легко зауважити прихильність до тієї чи тієї мови, яка назагал відтворює позицію соціального середовища, до якого сім'я належить»¹. У сім'ях України спостерігається неоднакове ставлення до української мови. У багатьох російськомовних сім'ях, особливо в Криму та в інших південно-східних регіонах, прихильність до російської мови поєднується з неприхильністю, а то й ворожістю до української. Тому формування двомовності, а отже, і належного ставлення до української мови слід починати з дитячих дошкільних установ. Адже «дуже скоро, з трирічного віку, дитина здатна як розділити дві мовні системи, так і розвивати їх, хоч мовний розвиток, як відомо, продовжується протягом декількох років, і для того, щоб він був паралельним в обох мовах, упродовж усього цього часу дитині потрібно говорити ними»². На цьому етапі навчання другої мови доцільно створювати ситуації, які потребують її використання, віддавати перевагу методам, спрямованим на мовленнєву активність дитини – мовленнєве вираження і розуміння та на спілкування³. Це ж формуватиме позитивне ставлення до української мови.

Сучасна лінгводидактика розрізняє **двомовну** освіту, «коли навчання відбувається двома мовами, з яких одна (найчастіше, але не завжди) – перша мова учня», і вивчення другої мови «винятково як предмета навчання»⁴. У російських школах України вивчається не лише українська мова, а й українська література, а також світова література, тобто якоюсь мірою навчання є двомовним. Однак, на нашу думку, в неукраїнськомовних школах нашої країни доцільно викладати українською мовою і такі предмети, як історія та географія України і – неодмінно –українознавство. Що ж до інших, насамперед точних і природничих предметів, то в плані інтенсифікації міжпредметних зв'язків у мовному аспекті як мінімум має засвоюватися паралельна українська термінологіка (терміни, терміноіди, номенклатурні найменування).

Для успішного двомовного навчання предмети українськомовного циклу мають бути забезпечені текстами, підручниками, наочністю, словниками, комп'ютерними програмами тощо нарівні з предметами російськомовними, чого ніколи не було в радянський час і чого немає нині. Без цього домогтися однакового ставлення до другої мови не вдасться.

В умовах білінгвізму вивчення співвикористовуваних мов істотно відрізняється від їх вивчення в умовах монолінгвізму. Йдеться насамперед про контактний білінгвізм дифузного характеру. Тут важливо, яка з мов комунікативно переважає, є домінантною. Якщо це, наприклад, білінгвізм українсько-російський, то інтерференційні явища будуть переважати в російському мовленні білінгвів, якщо ж російсько-український, то,

¹ Сигуан М, Маккі У.Ф. Образование и двуязычие... – С. 52.

² Там само. – С. 102.

³ Там само. – С. 103.

⁴ Там само. – С. 54.

відповідно, – в українському, навіть якщо вона у мовця перша. Отож, коли йдеться про лінгводидактичні засади і методику навчання української мови, то вони не можуть бути абсолютно однаковими на всій території України, попри те, що ця мова має державний статус і є обов'язковою для вивчення в усіх регіонах України. Тут доцільно виходити з особливостей мовної ситуації в кожному конкретному регіоні країни. Йдеться не лише про вивчення української мови в школах із російською мовою викладання, а й в українськомовних школах, оскільки в багатьох регіонах діти живуть цілковито або ж значною мірою у російськомовному середовищі. Наприклад, у Донецькій області бібліотекарі з читачами (а це, передусім, діти, підлітки і молодь) розмовляють російською – 55,9%, російською і українською – 41,0%, лише українською – 3,1%¹.

У процесі навчання української мови слід брати до уваги і відмінності в самій структурі мови – між її підсистемами. Так, когнітивний підхід до вивчення другої мови є високоефективним у сфері лексики і фраземіки, але його застосування ускладнюється у сфері граматики й особливо фонетики. Звуковий рівень у повному обсязі, а граматичний в основному засвоюється людиною в ранньому дитячому віці – без участі або з мінімальною участю свідомості. Як зауважують М.Сигуан і В.Ф.Маккі, «найважчий аспект мовної системи, що вивчається після раннього дитинства, – це фонетика, яка є найменш істотним аспектом мови як знакової системи»². На це потрібно зважати, коли йдеться про навчання в умовах близькоспорідненого білінгвізму. Фонетичні відмінності близькоспоріднених мов здебільшого пов'язані з нормативними, а не із системними властивостями мовних одиниць, а отже, вони не релевантні щодо інформативної сторони мовлення, через що мовці не надають їм належного значення або й цілком ігнорують. Наприклад, якщо мовець озвучує українські літери **ч** і **ш** з інтерференційною м'якістю (*ні[ч']*, *[ч']удовий*, *бор[ш'ч']*), то це створює російський акцент, але не заторкує семантики слів, оскільки в українській мові немає м'якої фонемі /ч'/, яка була б протиставлена твердій фонемі /ч/. Водночас фонетичні аберації у мовленні є найчастотнішими й охоплюють усі стилі і жанри усного мовлення.

На ранніх етапах вивчення другої мови важливе значення має засвоєння учнями звуко-просодичних складників мовлення (артикуляційні, темброві, динамічні, акцентуаційні особливості звуків (алофонів), ритмомелодика фраз тощо) шляхом мімізису – наслідування вчителя(ів), а щодалі – поступовим нарощенням унаочнених теоретичних пояснень і евристично стимульованих спостережень самих учнів (студентів) до досягнення повного когнітивного результату. Значну користь у цій ділянці, як і у вивченні другої мови загалом, приносить позакласна і позашкільна науково-дослідницька робота учнів.

¹ Башун О., Супрунець Н. Змістовно-мовні потреби читачів Донецької області (результати соціологічного дослідження // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2006. – Т. 13. – С. 136, 140.

² Сигуан М., Маккі У.Ф. Образование и двуязычие... – С. 112.

Вивчення української мови у школах з російською мовою викладання має бути спрямоване на громадянське і національно-державницьке виховання. «Без мови немислимі як патріотизм, так і морально-етичні основи поведінки особи, почуття прав і обов'язків перед суспільством»¹. Зазначимо, що українська мова в Україні асоціюється з демократичністю, толерантністю, гуманністю, пошануванням людської гідності, культурою взаємин, порядністю та що цією мовою користуються демократичні партії, політики, діячі культури і науки, церковні ієрархи тощо, які справді стоять на засадах загальнолюдських вартостей, права і моралі. Водночас вона є символом української державної суверенності та національної єдності.

Досконале оволодіння російськомовними українською мовою, знання її виражальних можливостей та вміння їх використовувати руйнуватиме навіть без спеціальних педагогічних заходів цілеспрямовано сформовані впродовж століть живучі стереотипи щодо рустикальності, вузькості, обмеженості тощо української мови. Зрештою, поняття обмеженості мови має відносний характер: «...фразеологічний склад івриту не може бути настільки багатий, як, для прикладу, англійської, німецької чи російської мови. Проте це в жодному разі не принижує іврит, навпаки, робить його доступнішим для вивчення, що, до речі, є його великим плюсом. Безперечно, набагато простіше оперувати словами і словосполученнями в їхньому безпосередньо прямому значенні»².

Прилучення на високому рівні до української мови сприятиме тому, що з часом для багатьох етнічних українців, і не лише для них, українська стане першою мовою. За даними досліджень, проведених в Україні наприкінці 2006 р. компанією Research & Branding Group, російською мовою добре володіють 68%, а українською тільки 57% населення, проте лише 34% респондентів висловлюються за навчання їхніх дітей у російськомовних школах, а в українськомовних – 57%. До того ж величезна кількість учнів російськомовних шкіл належать до категорії **спадкомовних**³. У генній пам'яті, у «приспаних» ментально-свідомісних структурах дітей з російськомовних сімей українського чи напівукраїнського походження більшою чи меншою мірою зберігається пов'язаність з українською мовою, з нею вони стикаються у спілкуванні зі своїми українськомовними чи суржикомовними бабусями і дідусями, родичами, знайомими, чують її по радіо й телебаченню, на вулицях тощо. Тому вони мають певне уявлення про неї, якоюсь мірою знають чи й володіють нею, отже, існує можливість іти далі в опануванні цієї мови шляхом розширення і поглиблення знань, вироблення нових умінь і навичок та корекції помилок і різних аберацій у

¹ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. – К.: НДІУ, 2007. – С. 26.

² Друкіна З.И. Фразеология и идеографическая классификация ивритских фразеологизмов // Язык иврит: исследование и преподавание: Материалы Девятой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2002. – С. 90.

³ Див.: Роговик С. Спадкові носії мови: характеристика і потреби // Урок української. – 2007. – № 1. – С. 64.

мовленні, засвоєних від мовленнєвих «вчителів» та породжуваних інтерференцією російської мови.

Висновки:

У XXI ст. перед українством стоять два доленосні завдання: 1) збереження української етнічної нації – українців, які проживають в Україні та за її межами в 70 країнах світу; 2) консолідація української політичної нації – титульної нації і етнічних груп (меншин) у межах Української держави. Ці завдання не вдасться задовільно виконати без належного розв'язання мовно-освітньої проблеми, а саме високоєфективного навчання української мови нових поколінь українців світу і всіх громадян України, незалежно від їхньої етнічної належності. Звідси випливає важливість української лінгводидактики в частині навчання української мови в ситуації двомовності зокрема і насамперед в умовах російсько-українського білінгвізму в Україні.

Основними цілями навчання української мови неукраїнськомовних в Україні є: 1) зміна ставлення в неукраїнськомовній (передусім, російській) школі, і в неукраїнськомовній (передусім, російськомовній) частині суспільства до української мови в напрямку трактування її як **своїї державної і національної** (в політичному сенсі); 2) досконале оволодіння українською мовою неукраїнськомовними громадянами України для забезпечення їм можливостей активної участі в усіх галузях суспільного життя своєї держави. Внаслідок успішного просування суспільства за цими напрямками має сформуватися симетрична, координативна неукраїнсько-українська (насамперед російсько-українська) двомовність неукраїнськомовних громадян України та виникнуть умови для ренаціоналізації асимільованих (зросійщених) українців – реукраїнізація, повернення українців до рідної мови, отже, і культури, духовності можлива **тільки через етап двомовності**.

У розв'язанні цих проблем можна і доцільно скористатися вагомими напрацюваннями радянських учених у галузі освітнього формування двомовності¹ (ясна річ, вилучивши елементи марксистської догматики та російської великодержавності) і досвідом, у т. ч. лінгводидактичним, процесу мовної ренаціоналізації, яка свого часу успішно відбулася у Чехії, Ізраїлі та інших країнах.

Українська лінгводидактика зможе теоретично забезпечувати виконання цих завдань за умови постійної розбудови своєї методологічно-концептуальної бази, понятійно-термінологічного апарату, врахування новітніх ідей і досягнень українознавства та світової педагогіки і лінгвістики. Чи має вона, наприклад, залишити поза увагою той факт, що нині, в добу глобалізації з її нівелювальними тенденціями, як один із 16 головних напрямків, що **формують майбутнє**, західні (!) вчені визначають «культурний націоналізм»?²

¹ Йдеться, зокрема, про розроблену Сектором соціальної лінгвістики Інституту мовознавства АН СРСР 4-ступеневу схему освітнього формування двомовності: 1-й ~ початкові класи, 2-й ~ 5 – 8 класи, 3-й ~ 9 – 11 класи, 4-й ~ ВНЗ. На останньому ступені передбачалося досягти «вільного володіння обома мовами» (Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР / Отв. ред. Ю.Д.Дешериев. – М.: Наука, 1987. – С. 78).

² Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні / Перекл. з англ. М.Олійник. – Львів: Літопис, 2005. – С. 75.

Кратасюк Л.М. (Житомир)

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У статті досліджуються теоретичні засади інтерактивних технологій на уроках української мови. Автор переконаний, що їх практичне використання допоможе учителю створити такі умови навчання, за яких учень відчує свою інтелектуальну спроможність і реалізує власний творчий потенціал.

Освіта має забезпечити самореалізацію людини, розвиток її творчого потенціалу, активізувати участь у різних галузях суспільного життя – економічних, соціальних і культурних.

Головним напрямом на сучасному етапі гуманізації освіти є особистісно зорієнтоване навчання, центром якого є «особистість дитини, її самобутність, самоцінність» (І.С.Якиманська).

Навчання передбачає створення вчителем такого середовища, яке було б найбільш сприятливим для розвитку особистого потенціалу. Останні розглядається «як сукупність здібностей: когнітивних, креативних, оргдіяльнісних, комунікативних та інших»¹.

На відміну від авторитарної освіти, яка орієнтується на накопичення знань, природовідповідна освіта передбачає свободу вибору методів, засобів, прийомів, форм та способів діяльності, активне включення учня в процес пізнання. Учень виступає суб'єктом навчання, він має можливість ставити особисті освітні цілі відповідно до свого внутрішнього світу та інтелекту. Знання, здобуті у власній діяльності, формують культуру і духовність людини. Тільки духовно багата особистість, із високим рівнем національної свідомості, може зробити значний внесок у розвиток людства.

У працях К.Ушинського, І.Огієнка, Г.Ващенко, В.Сухомлинського зацентровано на визначальній ролі рідного слова в розвитку особистісних цінностей. Оскільки людина є носієм архетипу національного підсвідомого (згідно з концепцією К.Юнга²), то рідна мова є засобом пізнання об'єктивного світу та засобом самопізнання індивіда як представника свого народу, його історії, культури, традицій тощо.

«Самовдосконалення через самопізнання та прилучення до цінностей національної і загальнолюдської культури»³ допоможе учневі піднятися на найвищий щабель особистісного мовленнєвого розвитку. Отже, «щоб

¹ Хуторской А.В. Современная дидактика. – СПб.; М.; Х.; М., 2001. – С. 51.

² Юнг К.Г. Психология бессознательного / Пер. с нем. – М.: «Издательство АСТ-ЛТД», «Канон+», 1998.

³ Скуратівський Л. Мотив як рушійна сила пізнавальної діяльності учнів у процесі вивчення мови // Дивослово. – 2005. – № 2. – С. 3.

виховати таку особистість, потрібні відповідні педагогічні умови для організації навчання мови на комунікативно-діяльнісній основі»¹.

Теоретичні положення видатних педагогів та лінгводидактів – Г.Ващенко, О.Біляєва, М.Пентилюк, О.Пометун, О.Потапенка, класифікація методів навчання вказують на те, що активні методи забезпечують найвищий рівень навчання української мови. Провідна роль у цьому належить пізнавальній діяльності. Завдання вчителя-словесника – задіяти суб'єктний досвід учня, його вміння, навички у процесі пізнання рідної мови; вивести його на шлях літературної творчості.

В організації творчого підходу до навчання важливо врахувати основні *фактори* (за Є.П.Ільїним²), які впливають на формування позитивної стійкої мотивації до навчальної діяльності:

- 1) зміст навчального матеріалу;
- 2) організація навчальної діяльності;
- 3) колективні форми навчальної діяльності;
- 4) оцінка навчальної діяльності;
- 5) стиль педагогічної діяльності вчителя.

Зміст навчального матеріалу передбачає засвоєння учнями великого обсягу знань. Інформація, яка автоматично вкладається в голову учня, ніколи не стане його здобутком. Тільки особисто сприйнята й осмислена, вона стає надбанням учня, переростає в повноцінні знання. Тому «важливо «включити» всі канали сприйняття, спираючись на особистий досвід чи архетипи»³. Інтелект людини визначають не знання самі по собі, а творчий підхід до них.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти знайшла відображення вищезазначена ідея: «зростає роль умінь здобувати інформацію з різних джерел, засвоювати, поповнювати та оцінювати, застосовувати способи пізнавальної і творчої діяльності»⁴.

Організація навчальної діяльності має «орієнтуватися не на вчорашній, а на завтрашній день дитячого розвитку»⁵. При цьому мають враховуватися фізіологічні, психічні, когнітивні та креативні особливості учня.

Урок є основним елементом навчального процесу, проте в системі особистісно зорієнтованого навчання суттєво змінюється його функція, форма організації та мета.

У сучасній методиці виділяють три концептуальні *моделі* сучасного уроку (І.П.Підласий):

- предметно зорієнтований;
- особисто зорієнтований;
- урок співробітництва.

¹ Пентилюк М. Професійна підготовка студентів-філологів // Дивослово. – 2005. – № 11. – С. 21.

² Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – С. 262.

³ Маслова Н.В. Ноосферное образование. Научные основы. Концепция. Методология, технология. – М.: Ин-т. холодинамики, 2002. – С. 152.

⁴ Державний стандарт базової і повної середньої школи // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 26.

⁵ Выготский Л.С. Проблемы общей психологии // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 254.

Синтез продуктивної технології і технології співробітництва передбачає інтерактивна технологія, яка надає можливість усім учням засвоїти знання, набути уміння й навички, розвинути пізнавальні здібності лише завдяки активній самостійності, спонукає учнів до взаємодії, діалогу з іншими суб'єктами та засобами навчання: учень–учитель, учень–учень, учень – джерело інформації, група учнів – група учнів.

В основі інтерактивного навчання лежать такі *принципи*:

принцип гуманізму – орієнтація на розвиток цілісного мислення, що досягається розвитком лівої і правої півкуль головного мозку, тобто дискурсивно-логічним і емоційно-образним осмисленням навколишнього світу;

принцип єдності загальнолюдських та національних цінностей, закладених в «архетипі підсвідомого» і впливають на духовність, культуру і моральність;

розвивальний принцип спрямований на розвиток і саморозвиток особистості; постановка проблемних питань, прогнозування передбачуваних результатів, створення «ситуації успіху» розкривають потенційні можливості учнів в особистісному та міжособистісному аспектах;

принцип співробітництва, співтворчості вчителя й учня є визначальним у світлі ноосферної освіти (В.Вернадський), він спрямований на розкриття вищого «Я» учителя й учня через їхню творчу взаємодію і забезпечує партнерство у спільній діяльності;

принцип диференціації та індивідуалізації здійснюється колективною, парною та груповою формами роботи, які, враховуючи вікові та інтелектуальні особливості, прогнозують «персональний шлях реалізації особистісного потенціалу кожного учня в навчанні»¹;

принцип оптимізації передбачає досягнення кожним учнем найвищого саме для нього рівня розвитку творчих здібностей, способів діяльності при найменших витратах часу, ресурсів здоров'я, уникаючи зайвих кроків у процесі пізнання;

принцип варіативності – вільний вибір змісту і форм навчального процесу, засобів виконання завдань;

комунікативний принцип забезпечує важливу потребу людини у спілкуванні, взаємопідтримці, у встановленні нових ділових контактів, а це передбачає оволодіння мовними нормами, багатством і різноманітністю мовних засобів відповідно до стилю, жанру і типу мовлення.

Мета інтерактивної технології – надати допомогу учневі у формуванні особистої мотиваційної сфери, а це означає «формування самої особистості, її моралі, духовності, інтересів, життєвих принципів»².

Для того, щоб стати суб'єктом навчальної діяльності, учень має оволодіти основними її етапами (за О.І.Подмазіним): орієнтація –

¹ Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех поразному?: пособие для учителя. – М.: Изд-во Владос-Пресс, 2005. – С. 84.

² Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – С. 187.

визначення мети – проектування – організація – реалізація – контроль – корекція – оцінка¹.

На різних етапах процесу взаємопов'язаного навчання мови і мовлення доцільно використовувати інтерактивні методи. Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги до етапів проведення уроку в системі особистісно зорієнтованого навчання, які обґрунтовують у своїх працях провідні педагоги, лінгводидакти (О.Пометун, М.Пентилюк, С.Подмазін, Л.Верзацька, А.Фасоля).

Підготовчий етап не входить у структуру уроку, але є важливим компонентом активізації суб'єктного досвіду дитини.

Мета – проектування уроку, визначення форми проведення, вибір змісту і форм презентації домашнього завдання, визначення цілі з наступним прогнозуванням передбачуваних результатів.

Важливо, щоб у процесі підготовки до уроку дитина «здивувалася», «емоційно загорілася»², це спонукатиме до подолання всіх труднощів на шляху її самостійної діяльності. Новизна – один із видів активізації уваги, тому ефективними будуть нетрадиційні підходи проведення уроків: урок-подорож, урок-казка, урок-гра, урок-виставка, урок-свято, урок-дослідження тощо.

Пропонуємо структуру інтерактивного трансформованого уроку мови і мовлення, що складається з 4 *etapiv*:

I етап. Мотивація.

II етап. Опрацювання навчального матеріалу:

- а) активні методи та прийоми роботи;
- б) релаксаційні методи та прийоми роботи.

III етап. Рефлексійно-оцінний.

IV етап. Домашнє завдання.

Мотиваційний етап передбачає мотивацію досягнення позитивного результату, орієнтує учня на успіх у вивченні та застосуванні навчального матеріалу, націлює на визначення й усвідомлення ними очікуваних результатів.

На цьому етапі учень має знати і розуміти:

- «чого?» хоче досягти – розуміння цілі;
- «чому?» – розуміння потреби;
- «для чого?» – осмислення дії та вчинку³.

Учень самооцінює значення навчального матеріалу: чи відповідають набуті знання, уміння, навички його потребам, цілям, моральним принципам.

Мотивація тісно пов'язана з темою уроку. Епіграф уроку активізує увагу, створює емоційний фон, викликає у дітей здивування, інтерес до змісту знань та процесу їх отримання, спонукає їх до творчості.

¹ Сучасні шкільні технології / Упоряд. І.Рожнятовська, В.Зоц.– К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – Ч. I. – С. 64.

² Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – С. 348-354.

³ Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – С. 131.

Основний етап уроку – опрацювання навчального матеріалу. Його метою є активне засвоєння знань, вироблення основних *умінь* та *навичок*:

- здійснювати дослідження та науковий пошук;
- визначати та вирішувати проблеми;
- робити узагальнення, висновки;
- аргументувати власну думку;
- встановлювати ділові контакти у процесі співробітництва;
- вести діалог з іншими суб'єктами навчання;
- комунікативно доцільно використовувати мовні засоби.

На цьому етапі залучаються особистісні цінності дитини: інтереси, мотиви, потреби, життєві плани, творчі можливості. Процес пізнання іде від учня. Цьому сприяє диференціація та індивідуалізація навчання, можливість вибору різних видів діяльності – як емоційно-образної, так і логічної. Результатом навчання має стати не нагромадження знань, а засвоєння «прийомів розумової діяльності»¹, тобто опанованих школярем способів діяльності.

Активні методи допоможуть організувати самостійну роботу учнів та творчо застосовувати здобуті знання на практиці. Комунікативно-діяльнісний підхід до навчання рідної мови надає великого значення мовленнєвій компетенції учнів. Комунікативна доцільність сприяє самовираженню, забезпечує підвищення рівня грамотності, розвиток усного та писемного мовлення, мовленнєвої культури та мовної майстерності.

Створення педагогічної ситуації спілкування на цьому етапі уроку допоможе кожному учневі вдосконалити вміння та навички в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо), а це дають можливість піднятися на вищий щабель словесної творчості, створити власний навчальний продукт – вірш, казку, міні-вір, оповідання тощо.

Зацікавленість, допитливість, новизна завдань збуджують інтерес, розвивають цілісне мислення, довготривалу пам'ять, виробляють стійку увагу, творчу уяву. Розвинути ці можливості допоможуть когнітивно-розвивальні методи: дослідні (пошукові), проблемні, випереджувальні, ігрові.

Дослідження як вид діяльності розвиває у дітей внутрішній стимул до навчання, формує глибокі знання, забезпечує високий рівень самостійності. Пошукове засвоєння інформації передбачає застосування знань у нестандартних умовах, готовність до творчої діяльності.

Переважають конструктивно-творчі *вправи*:

- лінгвістичний експеримент;
- лінгвістичне дослідження;
- лінгвістичне порівняння;
- мозковий штурм;
- рецензування відповіді;
- різноаспектний аналіз мовного явища;
- створення асоціативних рядів;

¹ Вікова психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 186.

гра «Лінгвістичний ключ»;
лінгвістична гра «П'яте зайве».

Метою когнітивно-розвивального методу є опанування учнями мовних одиниць не на матеріалі окремих слів, словосполучень чи розрізнених речень, а на текстовій основі. Потрібно добирати комплекс вправ, що будуються на основі зв'язних текстів, що відповідають одній культурологічній лінії і «програмують» таку постановку завдань, яка спонукає дітей до словесної творчості й одночасно націлює на розв'язання лексичних, граматичних, правописних завдань¹.

При великій творчій активності на уроці зростає потреба в релаксації, яка враховує психолого-фізіологічні зміни необхідних ритмів активності й відпочинку. Для збереження інтересу, продуктивності праці є корисним і необхідним переключення уваги з одного виду діяльності на інший. Релаксаційні методи передбачають в основному репродуктивні вправи.

Одна із функцій мови – функція впливу. Живе, емоційне слово має безпосередній вплив на розум людини та її поведінку. З цією метою слід частіше практикувати роботу зі словниками: з'ясувати лексичне значення слів; пояснювати значення термінів; підбирати синонімічні ряди тощо.

Для зміцнення знань, вироблення довготривалої пам'яті доцільніше учням вести власні рукописні словники лінгвістичних термінів, афоризмів, епітетів. На кожному уроці з метою впливу має звучати образне, наукове, нормативне мовлення вчителя. Учень уважно вслухається в слова, що активізують його мислення, творчу уяву, фантазію, надихають на створення мальовничого сюжету.

Креативні методи (творчі роботи, випереджувальні завдання, метод проєктів) передбачають використання багатства мовних засобів у різних стилях, типах та жанрах усного та писемного мовлення.

Активізують творчу діяльність учнів, сприяють розвитку мовної майстерності завдання творчого характеру:

міні-твір образного бачення (описати місцевість у різні пори року, у різний час (уранці, удень, увечері) тощо);

міні-твір образного сприйняття (описати ситуацію, перебуваючи в ролі різних дійових осіб);

міні-твір образного вживання (емпатії) (описати свої відчуття, перебуваючи в ролі предмета, явища, рослини тощо) ;

міні-твір за афоризмом (розкрити розуміння сентенції, крилатого вислову, прислів'я тощо);

інтерв'ю (провести діалог з уявним реципієнтом – письменником, політиком, спортсменом – у формі запитання-відповіді).

Метод проєктів стимулює інтерес учнів до навчального матеріалу, дає змогу практично застосовувати набуті знання, розвиває творчі здібності (акторські, режисерські, ораторські, мистецькі тощо). «Ситуація успіху» передбачає вибір змісту завдання та способів діяльності, що допоможе кожному учневі стати активним учасником навчального процесу.

Проектна діяльність пропонує чіткий прогноз результату навчання, що завершується публічним захистом проєкту. Учні інсценізують власні та авторські уривки, створюють сценарії, придумують лінгвістичні ігри та

¹ Варзачька Л.О. Рідна мова й мовлення. Розвивальне навчання. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – С. 3.

кросворди, випускають літературну газету та літературний альманах, малюють схеми, таблиці.

На різних етапах процесу трансформованого інтерактивного уроку доцільно використовувати індивідуальну, колективну, парну та групову форми роботи.

На початковому етапі рекомендуємо застосовувати фронтальну форму. Учні вчать спостерігати, порівнювати, зіставляти мовні явища. В умовах колективної діяльності вони оволодівають комунікативною компетентністю – вчать доцільно вживати різноманітні мовні засоби у відповідній мовленнєвій ситуації.

Парна та групові форми роботи на етапі закріплення, узагальнення допоможуть розв'язати проблемні питання, дійти згоди на основі діалогу, рівноправності, співпраці з іншими членами групи. При врахуванні потреб дитини можлива повна реалізація внутрішнього потенціалу. Учні охоче об'єднуються в групи за інтересами: юні філологи, поети, актори, режисери тощо. Індивідуальний внесок кожного учня складає кінцевий результат усієї групи.

На етапі застосування здобутих мовних знань переважають індивідуальні роботи творчого характеру.

Суб'єктно-суб'єктні відношення змінюють позицію вчителя, активізують діяльність учня, «з пасивного об'єкта впливу вчителя він перетворюється в активного суб'єкта особистісного навчання»¹.

Важливим елементом інтерактивного уроку є рефлексійно-оцінний етап. Він тісно пов'язаний із мотивацією, яка прогнозує передбачуваний результат. Рефлексуючи, учень осмислює способи діяльності, які призвели як до позитивного результату, так і до помилок; порівнює результат із критерієм мотиву.

Оскільки інтерактивні технології вимагають нового підходу до оцінювання діяльності учня, практикується самооцінювання, оцінка однокласників та вчителя. Важливо, що учні несуть відповідальність за оцінювання роботи товаришів. Обов'язковою умовою взаємооцінювання є виявлення причин недоліків, а не відзначення їх на рівні констатації. Цьому сприяє «увага до свого мовлення та до висловлювань інших», яка водночас «є показником високого рівня вихованості»². Не констатування недоліків, а виявлення їх причини – умова взаємооцінювання.

Аналізуючи роботу учнів, учитель наголошує на процесі діяльності, а не на результативності. Немає ніякої критики стосовно різних поглядів. Важливим є якісний, а не кількісний аналіз навчальної діяльності.

Інтерактивні технології в системі особистісно зорієнтованого навчання дають змогу словесникові створити такі умови навчання, за яких учень відчуває свою інтелектуальну спроможність, реалізує творчий потенціал.

¹ Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / Кол. авторів за ред. М.І.Пентилюк: М.І.Пентилюк, С.О.Кореман, О.В.Кареман, О.М.Горошкіна, З.Б.Бакум, М.М.Барахтян, І.В.Гойдаєнко, А.Г.Гапегітова, Т.В. Коршун, А.В.Нікітіна, Т.І.Окунович, О.М.Решетникова. – К.: Ленвін, 2004. – С. 100.

² Загальна психологія: Навч. посіб. / О. Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – С. 241.

Бикова Т.В. (Київ)

**УКРАЇНОЗНАВЧЕ НАПОВНЕННЯ КУРСУ
„ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ”
ЗА МЕТОДИЧНИМИ ПОСІБНИКАМИ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ**

У статті розкривається українознавчий аспект курсу „Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття”. На основі аналізу змісту найновіших посібників з української літератури із зазначеного періоду для вищих навчальних закладів освіти робиться логічне узагальнення про достатній рівень українознавчого наповнення курсу „Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття”, що сприятиме інтелектуальному розвитку, формуванню культурно-естетичної пам’яті сучасного студентства.

Наповнення всіх навчальних предметів у вищих навчальних закладах українознавчим змістом є **актуальною** освітньо-педагогічною проблемою. Особливо ціннісною є орієнтація складових українознавства на етнонаціональний зміст, який “має пронизувати весь навчально-виховний процес, входить в “плоть і кров” кожної дитини через мету, форми і методи роботи”¹. Це зауваження стосується й вивчення української літератури в вищих закладах освіти, особливо гуманітарного профілю, адже цей предмет є наскрізним щодо всього навчально-виховного процесу. Розглянемо ступінь українознавчого наповнення курсу „Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття” за найновішими посібниками з вивчення цього курсу.

Складність вивчення літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. полягає в необхідності її розгляду в українознавчому контексті розвитку теоретичної думки, літературної критики, світової літератури та взаємозв’язку з досягненнями видавничої справи, журналістики, з урахуванням дифузійних процесів естетичних систем різних видів мистецтва. Особливу увагу треба акцентувати на історичних, політичних та культурних обставинах, що склалися на означений період і коригували розвиток українського суспільства, визначали настрої і прагнення нації, її еволюційний поступ. Саме ці чинники є визначальними для осягнення питань еволюції таланту, жанрово-стильової своєрідності викладу матеріалу, розвитку традицій та рис новаторства, особливостей характеротворення, індивідуального стилю, провідних ознак та домінант творчості українського письменства на зламі століть.

¹ Українознавство в системі освіти міста Києва. – К., 1998. – С. 33.

Вивчення курсу „Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття”, як і всієї історії української літератури носить комплексний характер і передбачає як аудиторні (лекційні – теоретичні форми, семінарські – практичні), так і позааудиторні види студіювань студентів вищих навчальних закладів освіти, які сприяють поглибленому вивченню курсу „Української літератури як складової загального курсу „Українознавство”. Серед видів таких занять є робота літературного гуртка, проблемних груп, українознавчі світлини, українознавчі „круглі столи”, конференції, тематичні свята і вечори з урахуванням системи матеріалів українознавства тощо. Звичайно, що методика проведення таких форм роботи є різною, проте їх теж має об’єднувати спільна мета: допомогти студентам поглибити та розширити знання з історії української літератури як складової частини українознавства, зокрема української літератури кінця XIX – початку XX ст., а також сприяти формуванню особистості майбутнього спеціаліста, здатного реалізувати головне завдання освіти – „всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства”¹.

З українознавчої точки зору, корисним і пізнавальним, а також таким, що відповідає навчальній програмі вивчення дисципліни „Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття” у вищих навчальних закладах освіти є творче використання на лекційних та семінарських заняттях навчально-методичного комплексу, до якого входять підручник „Історія української літератури кінця XIX – початку XX ст. У двох книгах” за ред. проф. О.Д. Гнідан (К., 2005 – 2006)² та „Методичні рекомендації до курсу „Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття” Ліпницької І.М. (К., 2006)³. Він є синтезом знань з історії української літератури кінця XIX – початку XX ст., інтегрованим синтезом патріотизму, етики й естетики того часу.

Структура такого навчально-методичного комплексу побудована на принципах неперервності, прогностичності, культуровідповідності, іманентності, системності, кількісної та якісної достатності.

Підручник „Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX століття” написано відповідно до програми загальних курсів з історії української літератури для філологічних факультетів педагогічних інститутів та університетів. Він є логічним продовженням попередньо виданої „Історії української літератури XIX століття (70 – 90-ті роки)”, а також органічно влітається у загальний курс вивчення історії української літератури від давнини до сьогодення.

¹ Державна наукова програма „Освіта” („Україна XXI століття”) // Освіта. Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – № 44 – 46.

² Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.: У 2 кн.: Підруч. / За ред. проф. О.Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.; Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.: У 2 кн.: Підруч. / За ред. проф. О.Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2006. – Кн. 2. – 496 с.

³ Ліпницька І. Методичні рекомендації до курсу „Історія української літератури кінця XIX – початку XX ст.”. – К.: Альфа-М, 2006. – 88 с.

Варто відзначити логічну структурованість презентованого видання – це три взаємопов'язані розділи: „Українське народознавство кінця XIX – початку XX ст. в контексті національно-визвольних змагань”, „Українська література кінця XIX – початку XX ст. у персоналіях” та „Мовою поетичних образів”, кожен з яких відповідно поділено на окремі підрозділи-теми. Наприкінці кожної теми вміщено список рекомендованої літератури, що не тільки дає змогу нам побачити той матеріал, з яким працювали автори, а й має на меті залучити й студентство до співпраці щодо підготовки окресленої теми.

Перший розділ дослідження „Українське народознавство кінця XIX – початку XX ст. в контексті національно-визвольних змагань” характеризує особливості національно-визвольного руху межі XIX – XX ст. Особлива увага приділяється питанням розробки української ідеології нації- і державотворення, теоретичного обґрунтування українського націоналізму, незалежності України. Цьому сприяє подана характеристика історико-українознавчих досліджень М. Грушевського, В. Липинського, М. Міхновського.

Зауважимо, що питання українського народознавства кінця XIX – початку XX ст. ще жодного разу не виносилися на широкий загал як розділи підручника з історії української літератури означеного періоду, а тим більше, у контексті національно-визвольних змагань перехідної доби.

Заявлені назви тем говорять про свою актуальність для сучасного студентства: „Історико-політичний дискурс доби (1890 – 1913)”, „Речники та ідеологи самостійності України”, „Україна у вирі революції (1914 – 1920)”, „Нові стежки „Молодої України””. Це не лише сьогоденний відгук на історичні події в українознавчому аспекті, а новочасне переосмислення тодішньої ідеології суверенності України, нова точка зору на, здавалося б, відомий фактажний матеріал.

Зі сторінок підручника стає зрозуміло, що останні десятиліття XIX ст. – це час шукання нових ідейних напрямів, нових шляхів політичної і літературної діяльності. Це час, коли українська молодь, і передусім студенти, бажаючи позбутися аполітичності культурництва українофілів, утворювали по всіх великих містах політичні гуртки, намагалися таким чином піднести себе і свою індивідуальність до висоти європейської культури і людства, щоб мати змогу ідентифікувати самодостатність і самобутність української нації.

Вагоме місце у першому розділі належить українознавчій розвідці „Нові стежки „Молодої України”. В ній детально розкриваються передумови виникнення „Молодої України”, узагальнюється характеристика індивідуальних стилів письменників межі XIX – XX ст.

До характерних ознак художньої манери літераторів автор відносить насиченість створених ними образів матеріалами політичної сучасності; національно-патріотичний пафос, художнє осмислення інтелігенції як чинника соціального і національно-визвольного руху, її ролі в суспільстві; вирізнення ментальних особливостей українського народу. Окремо в студії подане дослідження напрямів і течій в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.

Українознавчі концепції кінця XIX – початку XX ст. найповніше представлені в першому розділі аналізом наукових досліджень І. Франка, О. Колесси, С. Єфремова і виступають важливим чинником розвитку української філологічної науки того часу.

Окрім того, у цьому розділі з'ясовано й узагальнено найістотніші риси феміністичного руху, представленого аналізом художньо-публіцистичних студій Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Олени Кисілевської-Семенович, Грицька Григоренка і того „жіночого” літературного бомонду доби, що репрезентував українське письменство в Чехії, Польщі, Німеччині, Великій Британії, Канаді, Австралії та Америці. Незаперечним є висновок з цього приводу: всі вони вірили у майбутнє України, її народу й її мови, підтверджуючи ту віру практичною діяльністю, що сприяла відродженню української нації та утвердженню її в європейській спільноті.

Отже, насамперед у посібнику чітко виокреслюється певний політичний та українознавчий контекст, у якому в подальших розділах аналізуються всі літературні явища і події кінця XIX – початку XX ст.

Розділ другий „Українська література кінця XIX – початку XX ст. у персоналіях” репрезентує читачеві найвідоміші постаті в українській літературі перехідної пори. В підручнику подані дослідження з життєвого і творчого шляху як „програмових”, так і „новітніх” письменників: Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Грицька Григоренка, Михайла Коцюбинського, Осипа Маковея, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартовича, Архипа Тесленка, Степана Васильченка, Адріана Кашенка, Володимира Винниченка. Літературний портрет кожного письменника відтворено на історико-політичному тлі доби кінця XIX – початку XX ст.

Автори підручника дотримуються загального структурування при відтворенні матеріалу за творчістю кожного письменника. На початку кожної студії окреслюється основна життєва лінія письменника, творча біографія, аналізується творчість окремо взятого письменника або за періодами творчості (О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович та ін.), або за жанрами творів (Леся Українка, О. Маковей, В. Винниченко), або за основним тематичним (С. Васильченко).

Одним із нововведень підручника у цьому розділі є наявність „свіжих” досліджень щодо творчості „новітніх” письменників, тих, творчість яких не була належним чином поцінована в радянські часи і не включена до програми вивчення історії української літератури кінця XIX – початку XX ст., – це творчі студії про Грицька Григоренка, Андріяна Кашенка, Лева Лепкого тощо.

Прикметні вони для дослідника не тим, що мають за основу пошук нових підходів до художнього осмислення життя, нових мистецьких методів. А цікаві насамперед актуалізацією патріотичної ідеї „української окремішності” (Іван Франко) – запоруки повнокровного розвитку поневоленої нації. Саме тому в умовах широкомасштабного ідеологічного пресингу радянських часів, що мав на меті під суворим наглядом духовне життя народу, на твори цих письменників було накладено табу.

Представлені дослідження в цьому напрямі є першими кроками у розкритті завіси над „призабутими” письменниками кінця XIX – початку XX ст. для всього сучасного студентства, а не лише для вузького кола науковців.

Прикметною ознакою третього розділу „Мовою поетичних творів” є літературно-критичні дослідження представників поетичного світу української літератури помежів’я XIX – XX віків. Передусім відзначимо чітку окресленість загальних тенденцій розвитку української поезії кінця XIX – початку XX ст., що відтворює те естетичне тло, на якому зростала художня творчість українських поетів згаданої доби.

Цікавою видається пропозиція В. Погребенника щодо методики вивчення поетичного надбання цього періоду: її можна вивчати й характеризувати за родинними „гніздами” (Олена Пчілка і Леся Українка, Микола і Марко Вороні, Олександр Олесь та Олег Ольжич, Микола Зеров і Михайло Орест), за літературними угрупованнями (київська „Українська хата”, львівська „Молода муза”) і своєрідними творчими студіями („Літературна громадка” чи „Плеяда”).

Своєчасним і незаперечливим є висновок автора щодо вагомих надбань української поезії зламу XIX – XX ст. До них належить різноаспектне відтворення зрелої національної свідомості українців і психологічних глибин інтелігентної душі, високохудожній вираз ідеалів волі, правди і рівноправності людини, туга письменників-вигнанців на чужині за втраченою державною свободою і самою батьківщиною.

У третьому розділі автори підручника презентують творчі постаті Миколи Вороного, Богдана Лепкого, Олександра Олесь, Спиридона Черкасенка, Лева Лепкого. Підрозділи чітко структуровані і логічно послідовні: характеристики естетичних засад, художньої творчості кожного автора передують розповідь про життєвий шлях письменників і формування їх поглядів; аналіз доробку відбувається за тематичним принципом (громадянські акорди поета, історичні проєкції, тема інтелігенції, мотиви культури та постаті її творців тощо); насамкінець окреслюються інші види творчості письменників, їхня наукова спадщина.

Новою сторінкою для підручників з цього періоду є поява серед класичних досліджень „дозволенних” літературів студій „Поезія „Молодої музи”, „Лев Лепкий” та „Українська релігійно-християнська драма кінця XIX – початку XX століття”.

На відміну від попередників, відчуваючи віяння часу, автори новочасного підручника відтворили для широкого загалу „призабуті” сторінки української поетичної думки помежів’я, що дало змогу пояснити появу на початку XX ст. нових літературно-мистецьких явищ, які значною мірою відрізнялися від тих мистецьких постатей, що були характерні для літератури XIX ст., а також були пов’язані з тими новими віяннями, які захопили Україну на початку XX ст. Це було свідченням активності української літератури того часу в загальноєвропейському літературному процесі.

Поява таких досліджень на сторінках посібника значно наближає студентство до розуміння тенденцій загального літературного процесу в Європі, а також спонукає до літературознавчих досліджень у цьому напрямі.

Ціннішим надбанням у дослідженні з історії української літератури XIX – XX ст. є студія „Українська релігійно-християнська драма кінця XIX – початку XX ст.

Це одна з найперших розвідок щодо релігійної тематики у драматичних творах українських письменників кінця XIX – початку XX століття, вміщена в підручник для студентів вищих навчальних закладів, затвердженому Міністерством освіти і науки України. Автор у дослідженні стверджує, що християнськість як оригінальна і стильова форма містичного буття, як змістовне відображення авторської художньої свідомості завжди існувала в розвитку української національної драматургії і театру, проте рівень її мистецького побутування в різні історико-соціальні, культурно-духовні періоди були неоднаковими.

Аналізуючи релігійно-християнські драматичні твори означеного періоду С. Хороб умовно поділяє за їх на дві групи: до першої слід зараховувати жанри, генеза яких має тривкі загальнорелігійні традиції, християнські тенденції певних епох; до другої – жанри, що відповідають історичним, соціальним і національним специфікам.

Новітнім у дослідженні є те, що до аналізу жанру релігійно-християнської драми залучаються, окрім драм Лесі Українки, досі невідомі широкому загалу драматичні твори Григора Лужицького, Спиридона Черкасенка, Остапа Грицяя, Богдана Куриласа, Василя Лімниченка, Григорія Цеглинського.

Цією студією авторка зробила вагомий внесок у розуміння української релігійно-християнської драми кінця XIX – початку XX ст. як явища не лише самодостатнього у своїй ідейно-естетичній сутності, а й цілковито органічного, іманентного в загальному літературно-мистецькому процесі. Воно характеризує тяглість християнської традиції як у національному, так і в світовому письменстві, що заперечує донедавна канонізовану офіційним радянським літературознавством думку про начебто „творчу неспроможність” такого роду творів. Одночасно воно переконливо засвідчує стильову різноманітність, повноту і цілісність розвитку української літератури на всіх етапах її побутування, спонукаючи щоразу нові покоління науковців до виявлення його генезису й поетики, своєрідності стилю й особливостей авторської художньої свідомості.

Узагальнюючи вищезгадане, зазначимо, що репрезентовані наукові розвідки в царині творчості письменників, охарактеризованих у контексті доби кінця XIX – початку XX ст., об’єднані в загальний підручник „Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.”, становитимуть суттєву допомогу студентству в отриманні необхідної інформації щодо літературів даного періоду та їх творів, а також спрямовуватимуть і стимулюватимуть молодого дослідника на особистісний пошук у галузі українського літературознавства й українознавства загалом.

Логічним доповненням під час вивчення курсу „Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття” є використання на

семінарських заняттях методичної розробки „Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття” Липницької І.М. (К., 2006). Окрім того, що дані рекомендації сприяють ознайомленню студентів із важливим періодом історії української літератури, висвітленню найбільш характерних явищ та фактів тогочасного літературного життя і процесу, розкривають жанрові та стильові особливості українського письменства, використання його кращих здобутків письменниками ХІХ – ХХ ст., визначають місце українських літераторів зламу століть у еволюційному поступі суспільства, в розвитку процесів мистецтва і культури. Ціннісне значення їх в українознавчому аспекті. Адже методичні рекомендації складені з урахуванням найновіших українознавчих та літературознавчих досліджень, а також наукових праць дослідників ХІХ – ХХ ст., які тривалий час були вилучені з наукового обігу, а отже, відображають сучасний стан вивчення літератури цього періоду й ті нові завдання, які ставляться перед нею.

Серія практичних, контрольних, самостійних робіт, тести до загального курсу, орієнтовний перелік питань до іспиту та „Словничок літературознавчих термінів” покликані спонукати, організувати, постійно підтримувати творчу роботу студентів, їхню самостійну інтелектуальну діяльність. Використання на семінарах таких форм контролю вивчення курсу є ефективним методом активізації та вироблення у молоді наукових підходів до аналізу мистецьких явищ, здобуття навичок використання різних літературознавчих методик аналізу творчості письменника й окремих творів.

Розроблений курс орієнтований на поглиблення самостійних студентських українознавчих студій, на заміну описовості й стереотипності в поцінуванні художніх явищ, на аналітичність і творчий підхід як до відомого та застарілого, так і непізаного, забутого, невідомого, навички власного експериментаторства та відкриття.

Отже, лише за спільної співпраці викладача і студента, глибокої віри в національну ідею, кращого знання рідної духовності процес вивчення української літератури як складової українознавства наповнюватиметься українознавчою ідеєю, що швидше трансформується в стійкі глибокі переконання, коли особистість дослідницьким шляхом вичерпує їх з певної сукупності українознавчих знань.

Використання на лекційних та семінарських заняттях з української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. підручників і методичних рекомендацій у згаданій формативній взаємодії допомагає викладачеві сформувати в студентів систему знань з історії української літератури як складової українознавчих знань, які є „структурним інваріантним законом, що забезпечує автономно-цілісне функціонування даного процесу в загальноосвітньому та соціально-культурному середовищі¹; а також створити умови для реалізації готовності студента впроваджувати в життя ці українознавчі знання, ідеї, що сприятиме організації системи культури українознавчого досвіду загалом.

¹ *Коротесва-Камінська В.О.* Викладання української мови та українознавства у вищих навчальних закладах (історичний аспект): Навч. посіб. – К.: ВД „Професіонал”, 2006. – С. 257.

Зеленчук Я.І. (Верховина)

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
І ТРАДИЦІЙНІ ЗНАННЯ ГУЦУЛІВ
У РЕГІОНАЛЬНОМУ КОМПОНЕНТІ
ЗМІСТУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

У статті розглядаються можливості відображення культурної спадщини і традиційних знань гуцулів у регіональному компоненті змісту загальної середньої освіти в ЗНЗ Гуцульщини України.

Одним із важливих чинників наближення системи освіти України до реальних життєвих інтересів та потреб українського народу є повноцінне включення до загального змісту освіти його регіональної складової. Розглянемо можливість використання в регіональному компоненті змісту загальної середньої освіти в ЗНЗ Гуцульщини культурної спадщини та традиційних знань гуцулів¹.

Досліджуючи етносоціальну систему Гуцульщини, ми прийшли до висновку, що в регіональний компонент змісту освіти для її загальноосвітніх навчальних закладів необхідно ввести знання традиційної культури ведення господарства в гірських умовах Карпат².

В Україні гуцули заселяють її крайню західну територію, в межах Рахівського, Верховинського, Путильського, Надвірнянського і Косівського районів та Яремчанської міської ради. Тільки Верховинський і Путильський адміністративні райони та Яремчанська міськрада є повністю гуцульськими. Рахівський район (за винятком кількох сіл) також заселяють гуцули, а в решті названих адміністративних одиниць гуцули проживають частково.

Українська частина Гуцульщини простягається з північного заходу на південний схід на 110 км, а з північного сходу на південний захід – на 78 км, займаючи площу 5,2 тис. км², що становить 0,90 % від загальної площі держави Україна. Гуцули – це частина гірського українського населення Карпат, одна з найяскравіших складових українського етносу, котра зберегла свою самобутність до теперішнього часу. Чисельність населення Гуцульщини 170 тис. чоловік, що становить 0,036 % від загального населення України³.

У Гуцульщині традиційно виділяють три історико-географічні частини: Галицьку, в межах Івано-Франківської області (53% від території краю);

¹ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українська освіта у світовому часопросторі. – К.: Т-во „Знання” України, 2007. – 592 с.

² Зеленчук Я.І. Особливості екологічної освіти і виховання в етносоціальній системі Гуцульщини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 215-221.

³ Лаврук М.М. Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 288 с.

Закарпатську, в межах Закарпатської області (30 %) і Буковинську, що входить до складу Чернівецької області (17 %)¹.

Природа Українських Карпатських гір виступає основним формуючим чинником традиційного укладу життя, побуту і культури гуцулів.

Споконвіків уклад життя, побут та гірське господарювання гуцулів гармонійно узгоджувалися з природою Українських Карпатських гір. Без такого гармонійного поєднання життєвих інтересів горян та постійного збереження навколишнього рослинного і тваринного світу, Карпати вже давно б перетворилися на безлюдну гірську пустелю. На цій фундаментальній основі органічного взаємозв'язку людей і гір історично сформувалася традиційна етносоціальна система Гуцульщини. Вона складається з таких основних традиційних сфер життєдіяльності гуцулів: мисливство і рибальство, збиральництво, тваринництво, лісівництво, будівництво та народні промисли й ремесла, рекреація й туризм².

У даній статті ми пропонуємо включити в регіональний компонент змісту загальної середньої освіти на Гуцульщині традиційні знання гуцулів про збиральництво, гірське тваринництво, гірське лісівництво, будівництво та народні промисли й ремесла, рекреацію й туризм. Для обґрунтування цієї пропозиції ми послідовно розглянемо основні автохтонні складові традиційних знань гуцулів, які, на нашу думку, варто ввести в регіональний компонент змісту освіти для ЗНЗ краю.

Першим регіональним компонентом змісту загальної середньої освіти для ЗНЗ Гуцульщини мають бути знання про збиральництво. Природно-кліматичні умови Українських Карпат особливо сприятливі для розвитку рослинного світу. Найвищий масив Українських Карпат – Чорногірський хребет, містить п'ять гірських вершин висотою понад 2000 метрів над рівнем моря. Багаторічні спостереження за погодою в найвисокогірнішій частині Українських Карпат показують, що в окремих улоговинах Чорногірського хребта сніговий покрив постійно залишається впродовж цілого року. Таких місць, де сніговий покрив не сходить протягом літа, нараховується менше десяти.

Але в дощові літа, повністю зникає сніговий покрив в Українських Карпатах. Столітні спостереження показують, що повне зникнення снігового покриву на вершинах Чорногірського хребта є найдійним прогнозом на добрий урожай трави. «Якщо вилітується сніг в Чорногорі, то залишиться сіно в оборогах» – так твердить давнє гуцульське прислів'я. Отже, можна твердити, що в найвисокогірнішій частині Українських Карпат – Гуцульщині сніговий покрив не є постійним, він не створює несприятливих умов для рослинного світу. Тому найвищі вершини Чорногірського хребта покриті рослинністю, значна частина якої має виняткові лікувальні властивості і занесені до Червоної книги України.

¹ Там само.

² Зеленчук Я.І. Особливості екологічної освіти і виховання в етносоціальній системі Гуцульщини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 215-221.

Споконвіків на Гуцульщині існує народна традиція в час літнього сонцестояння підніматися на найвищі вершини Чорногори, які вважаються святими місцями, щоб набратися високої космічної енергії і назбирати лікарських трав. Проблема виживання людини в гірських умовах постійно змушувала гуцулів підніматися всередині літа на вершини найвищих гір і збирати лікарські рослини. Особливо високою на Гуцульщині була дитяча смертність. Народна пісня гуцулів зафіксувала проблему високої дитячої смертності і намагання лікуватися високогірними лікарськими рослинами такими словами:

«Ск би ни лук-чіснок тай ни одолен-зілі,

Ни одна мамка ни зробила б дитині весілі».

Лук-чіснок – це дикий гірський часник, а одолен-зілі – це гірська валеріана. Тому збирання зілля займає важливе місце в укладі життя гуцулів.

Традиційне збиральництво відноситься до найдавніших занять гуцулів, воно має свою особливість, спричинену гірськими умовами Українських Карпат, у яких можна виділити чотири висотні пояси.

Рослинний світ кожного гірського поясу суттєво відрізняється. В кожному гірському поясі є своя рослинність, серед якої особливо виділяються рослини, корисні для життя людини¹.

Збиральництво гуцулів складається зі збирання трав, коріння, ягід і грибів. Збирання кожного з них має свої характерні особливості, закріплені в народних звичаях і традиціях. Збирали трави й всередині літа тільки в пору їх цвітіння, а викопування коріння восени. В дохристиянський період збирання трав було важливим ритуальним дійством і відбувалося за певними правилами. Християнство продовжило освячувати збиральництво гуцулів. Зібрані трави і коріння приносили до церкви на освячення.

Збирали румянку, материнку, звіробій, валеріану, дикий часник і цибулю, рододендрон Кочі (медвежі вушка), тирлич жовтий (джінджура), родіолу рожеву (оливник, золотий корінь). До найбільш поширених видів ягід, що ростуть в Українських Карпатах, можна віднести суниці (єгоди), чорниці (афини), малину (малини), брусницю (гогодзи) й ожину (чорниці). Вони мають лікувальні властивості за рахунок вмісту вітамінів, мікроелементів і біологічно активних речовин. Крім того, зібрані ягоди використовували як допоміжний харчовий продукт. Зберігали ягоди переважно в сухому вигляді, робили також соки і кваси.

Вживання ягід регламентувалось певними правилами. Особливо широко вживали ягоди діти, а дорослі використовували їх з лікувальною метою та в період посту.

Збирання грибів на Гуцульщині має давню історію. Оскільки Українські Карпати споконвіків були покриті густими лісами, то грибів тут росло багато і гуцули збирали їх дуже вибірково. Збирали переважно тільки білі гриби, які в розмовній мові називалися справжніми грибами, всі ж інші види грибів не вважалися справжніми грибами і називалися гадочими грибами (гадіками).

¹ Сніжко В.В. Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001. – 334 с.

Збирати несправжні гриби було гріховним заняттям і принижувало гордість гуцулів.

Людина, яка збирала крім білих грибів ще інші види, наражала себе на небезпеку отруєння, і вважалася нерозумною, лінивою, жадібною і такою, що грішить проти волі Божої, який створив білі гриби для людей, а інші види грибів для звірів і гадюк.

Давня традиція давала можливість гуцулам запобігти отруєння грибами. При відповідному старанні гуцули забезпечували себе на цілий рік достатньою кількістю білих грибів у сушеному вигляді. Якщо вдавалося насушити грибів більшу кількість, то сушені білі гриби були цінним товаром, який обмінювали чи продавали.

Збирання на Гуцульщині лікарських трав, викопування коріння, збирання ягід і грибів мало важливі особливості, які зберігалися в звичаєвому праві. Люди мали право збирати тільки Богом дозволені трави, коріння, ягоди і гриби. Заборонені види трави, коріння, ягоди і гриби збирали тільки чаклуни (мольфарі) і чародійники (чередінники), які вважались магами, а пізніше такими, що продали свою душу злим силам, сатані, чортові (дідькові).

На Гуцульщині традиційно батьки разом із дітьми займаються збиральництвом. При цьому передається досвід бережного ставлення до дарів природи. Діти змалку бачать, що в горах у дикому стані ростуть корисні ягоди, гриби і рослини. Під час збирання відбувається живе спілкування людини і природи, тому гуцули набули багато певних знань про рослинний світ цього гірського краю¹.

Другим регіональним компонентом змісту загальної середньої освіти для ЗНЗ Гуцульщини мають бути знання про гірське тваринництво, яке включає в себе і відгінне полонинське господарство. Після мисливства, рибальства та збиральництва, полонинське господарство гуцулів є найважливішим видом традиційного гірського господарювання. Утримання корів, коней і овець на високогірних альпійських луках – полонинах є справжнім господарським феноменом Українських Карпатських гір, яке вимагає доброго знання гірських природно-кліматичних умов, термінів та інтенсивності полонинського випасання худоби.

Гуцульський регіон Українських Карпат у своїй найвисокогірнішій частині має багато альпійських лук, які називаються полонинами. Тому споконвіків гуцули займалися відгінним скотарством. Полонинське господарство гуцулів склалося на основі гірських природно-кліматичних і погодних умов.

Гуцули утримують у своїх господарствах корів, коней, овець і кіз. У літній період не вистачає місця для випасання худоби на малих сільських пасовищах. Більша частина землі, яка не покрита лісами, використовувалася під сінокоси. На цих площах весною випасали худобу тільки до 6 травня (до св. Юрія). Після цього починався полонинський хід, збирання у господарів худоби, яка буде випасатися на полонині. Господарі залишали на літування

¹ Зеленчук Я.І. Екологічна освіта та виховання на уроках українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 180-181.

тільки необхідну кількість корів для щоденного одержання молока. Ці корови і молодняк випасалися поблизу господарств на невеликих пасовищах, які називались толоками. Всі інші, вільні від лісу площі, використовувалися для одержання сіна.

Весняний період полонинського господарства складався з підготовчих робіт, які давали можливість випасати худобу і переробляти молоко. Весняні роботи на полонинах починались із очищення пасовищ від молодих дерев, які з'являлися внаслідок природного самосіву. Найпоширенішими деревами були смереки й ялини. Серед високогірних кущів, які засівались на альпійських луках, були ялівець і сосна сланка.

Постійне очищення полонин від молодих хвойних дерев і кущів, які щовесни з'являлися на полонинах, зберігало постійними їх площі. Без щорічного очищення полонин, вони заростали лісом і чагарниками саме в найнижчій частині, там, де альпійські луки переходять в субальпійський і лісовий пояс. В найнижчій частині альпійських лук (полонин) трав'яний покрив найгустіший і найвищий, він є найкращим пасовищем для тварин, особливо великої рогатої худоби. Чим вище підніматися по альпійських луках, тим рідшим і нижчим стає трав'яний покрив і менша інтенсивність заростання хвойними кущами і деревами.

До важливих весняних робіт на полонинах відноситься ремонт господарсько-житлової будівлі, дерев'яного шатра для пастухів, дерев'яної загороди для худоби і довгих ялицевих корит для збору джерельної води для водопою худоби. Весною готували також вузькі і довгі ялицеві корита (жолоби) для роздачі худобі солі.

Для вигону на полонини худоби і перенесення кіньми господарських вантажів використовувались гірські дороги (плаї). Вони прокладалися через густі ліси гірськими схилами з урахуванням особливостей рельєфу, переходами через гірські річки і потоки.

Кожної весни потрібно було ремонтувати гірські дороги (плаї), щоб по них можна було переганяти худобу і переносити на конях вантажі. Потрібно було прочистити гірські дороги від повалених дерев, обрубати гілки дерев, що виступають на дорогу, спорудити переправи через гірські потоки, прибрати з дороги великі кам'яні валуни.

Літні роботи на полонинах починаються з пригоном худоби після 6 травня і закінчуються 21 вересня. Літній період полонинського господарства – основна частина роботи, коли випасають худобу, одержують основну частину молока, яку переробляють на сир, із якого виготовляють бринзу. Крім бринзи з молока, одержують масло, вурду і жентицю.

Літнє утримання худоби на полонинах належить до найважливішого заняття, яке приносить господарям прибуток. На початку вигону худоби на полонини приходили господарі для проведення контрольних удоїв (доїння на міру), які давали можливість укласти економічну угоду про розрахунок за випасання і догляд за худобою. Літній період був підпорядкований певному режиму: ранкове доїння, вигін на місце випасання, денне випасання, повернення на стійбище, вечірнє доїння і нічне утримання та охорона в загороді.

Основним сигнальним інструментом була трембіта, яка закликала пастухів до стійбища.

Захистом від нападу диких звірів були вправність пастухів, міцні високі загороди (дільниці), цілонічне вогнище, мисливська зброя і полонинські собаки.

Протягом дня в стаї залишається ватаг, який переробляє молоко на сир і бринзу та людина, яка забезпечує стаю дровами і підтримує вогнище, яке має горіти ціле літо. Пастухи великої рогатої худоби (бовгарі) і пастухи овець (вівчарі) займаються випасом худоби та ранковим і вечірнім доїнням.

Суворі природно-кліматичні та погодні умови, небезпека гроз, градобобою, зливових дощів, буревіїв, нападу хижих звірів, густі тумани, стрімкі урвища створюють постійні загрози для людей і тварин. Тому пастухи на полонинах проходять постійні випробування на виживання в екстремальних високогірних умовах і стають мужніми людьми.

За старовинною гуцульською традицією на полонині літують тільки чоловіки. Жінки на полонину виходять тільки під час доїння на міру і забирання бринзи. В екстремальних умовах високогір'я, де на кожному кроці на людину чатує небезпека, жінки не мають права перебувати, щоб не наражатися на ризик. Виконуючи роль берегині сім'ї та роду, жінки не мають права ризикувати своїм життям.

Літнє утримування худоби на полонинах закінчувалося після 21 вересня. Після цієї дати стада й отари поверталися із полонин гірськими пляями в села. Вихід на полонини і повернення з полонин належало до найважчої частини полонинського господарства. Піднімання на вершини гір і опускання в гірські долини було важким випробуванням на фізичну витривалість для пастухів і тварин. Особливі труднощі траплялися під час ночівлі, тому перегони здійснювали так, щоб заночувати у відповідних для цього місцях.

Осінь на альпійські луки приходять на місяць раніше, ніж на рівнини. Восени на полонині сторожем залишався один пастух, який зберігав полонинські будівлі, посуд та інвентар. Залишитися сторожем на полонині протягом шести зимових місяців наважувався тільки найвідважніший чоловік, який оберігав усі полонинські споруди і майно, а також виготовляв і ремонтував дерев'яний посуд: бербениці, коновки, дійниці¹.

До полонинського літування традиційно залучаються юнаки, які проходять на альпійських луках школу господарювання та виживання в екстремальних високогірних умовах. Під час літування на полонині, потрібно бути завжди готовим до захасту худоби від можливого нападу ведмеда, вовка чи рисі. На полонині тваринники ціле літо залишаються наодинці з тваринами і горами, тому знання секретів природи і поведінки свійських тварин та диких звірів є життєво важливими знаннями, від яких залежить результати їхньої праці. Утримування і догляд за тваринами в

¹ Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відпов. ред. Ю.Г.Гошко. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.

Карпатах у осінній, зимовий і весняний періоди також вимагає знання традиційного гірського господарювання¹.

Введення до регіонального компоненту змісту освіти на Гуцульщині традиційних знань гуцулів стосовно гірського землеробства має свою специфічну особливість. Вона викликана тим, що в гірських умовах Українських Карпат землеробство має лише допоміжне значення і зводиться до сінокосіння. На Гуцульщині заготівля сіна, яке є основним зимовим кормом для свійських тварин, за своєю господарською важливістю прирівнюється до жнив на рівнинних територіях України. Для того, щоб на присадибних сінокосах-царинках виросло різнотрав'я, щоб виростити корисну траву на гірських схилах, скошити і висушити її на якісне сіно, треба докласти багато фізичної ручної праці, добре знати особливості росту гірських трав та секрети передбачення місцевої погоди. Гірське городництво і садівництво гуцулів також мають допоміжне значення, але вони містять у собі цінні знання екологічних способів господарювання в Українських Карпатах.

Ще одним важливим регіональним компонентом змісту загальної середньої освіти в ЗНЗ Гуцульщини мають бути знання про гірське лісове господарство, яке включає в себе посадку дерев, догляд за лісонасадженнями, рубку лісу та переробку деревини. Традиційне гірське лісове господарство, при якому ліси переходили гуцулам у спадок від предків, використовувало набутий практичний досвід лісівників, що складався з народних знань про особливості росту різних дерев у гірських лісах та практичних застережень відносно їх збереження і використання. Народні знання з гірського лісового господарства в Карпатах складаються з великої кількості практичних порад про кращі породи дерев, оптимальні строки посадки саджанців, вирощування і догляд за лісом, найкращі строки і способи лісорозробок, технології використання деревини в будівництві житлових і господарських споруд².

За давньою народною традицією батьки залучали дітей до робіт по догляду за лісом і переробкою деревини (крім небезпечних робіт – рубки лісу). Таким чином, юнаки на Гуцульщині володіли основними практичними знаннями, потрібними для успішного ведення лісового господарства в Карпатах. Самобутнім регіональним компонентом змісту загальної середньої освіти для ЗНЗ Гуцульщини можуть бути знання зі сфери будівництва та народних промислів і ремесел гуцулів, які добре збереглися у цьому краю. Гірські природно-кліматичні умови Українських Карпат та географічна ізольованість регіону обумовили виникнення і розвиток народних промислів і ремесел. Перебуваючи під владою Австрії, Польщі, Угорщини, Румунії і Росії, більшість гуцулів не мала можливості одержати мистецьку освіту і реалізувати свої природні здібності в класичному мистецтві, тому вони яскраво виразили себе в народному мистецтві.

Якщо розглянути набуті знання народних майстрів, які займаються народними ремеслами і промислами, то знаходимо випадки глибоких народних знань стосовно цінних властивостей деревини, глини, шкіри, шерсті, як сировини для виготовлення традиційних ужиткових виробів. Художня обробка

¹ Гуцуляк Г.Д. Еколого-економічні основи сталого розвитку Карпатського регіону України. – Чернівці: Прут, 2005. – 348 с.

² Народна архітектура Українських Карпат. XV-XX ст. / Ю.Г. Гошко, Т.П. Кішук, І.Р. Могитич, П.М. Федака. – К.: Наукова думка, 1990. – 344 с.

дерева, кераміка, кушнірство, ткацтво, мосяжництво та інші види народних промислів і ремесел вимагають від майстрів глибоких знань властивостей матеріалів, секретів технологій, які ґрунтуються на природних якостях сировини. Декоративне й ужиткове мистецтво Гуцульщини широко використовує природні матеріали і барвники, які відображають усю гаму кольорів гірських ландшафтів Карпат. Народні майстри Гуцульщини, продовжуючи давні традиції, виготовляють ужиткові вироби, які можна вважати справжніми зразками народного мистецтва¹.

Дослідники Гуцульщини звертають увагу також на кращу збереженість матеріальної і духовної культури гуцулів. Гуцули – етнографічна група гірських українців, яка зберегла свою самобутню культуру, мову, обрядовість, господарські навички. Вони неперевершені лісоруби, виробники бринзи, різьбярі, мосяжники, писанкарі, килимарі тощо.

Ще одним важливим регіональним компонентом змісту загальної середньої освіти можуть бути знання традиційної рекреації і туризму на Гуцульщині. Історичні джерела свідчать, що ще з часів Галицького князівства, періоду володарювання Польщі й Австро-Угорщини, на території Гуцульщини, як найвисокогірнішій частині Українських Карпат, побувало багато видатних особистостей з України та зарубіжних країн. Тут вони покращували своє здоров'я, відпочивали, піднімалися на гірські вершини Чорногірського хребта, черпали натхнення для творчості, працювали над своїми творами. Здійснюючи свої мандрівки Гуцульщиною, вони захоплювалися красою Карпатських гір, народною культурою і мистецтвом гуцулів.

Чисте гірське повітря, цілющі води, екологічно чисте харчування позитивно впливають на здоров'я відпочиваючих. Збереження природи Карпат, в контексті використання їх для рекреації і туризму, мали практичне спрямування і використовувалися для покращення умов проживання і відпочинку туристів. Краса природних ландшафтів Карпатських гір, яку зберігали гуцули, була запорукою успіху в справі розвитку рекреації і туризму. Сучасна рекреація і туризм на Гуцульщині вимагають збереження природи Карпатських гір і якісної екологічної освіти та виховання місцевого населення краю².

Отже, ми побачили, що народні методи господарювання в регіоні завжди ґрунтувалися на врахуванні основних засад функціонування традиційної етносоціальної системи Гуцульщини, яка у власній основі завжди була екологічно збалансованою і не приводила до виснаження гірських природних ресурсів та деградації Українських Карпат. Для того, щоб не порушити важливу рівновагу між господарською діяльністю горян і можливостями природного відновлення гірських екосистем, вкрай необхідно в ЗНЗ Гуцульщини вивчати досвід, які вироблений протягом багатьох століть життя і праці гуцулів. Тому загальна середня освіта на Гуцульщині має обов'язково включати і регіональний компонент, що складатиметься зі знань таких автохтонних сфер життєдіяльності гуцулів, як збиральництво, гірське тваринництво, гірське лісівництво, будівництво, народні промисли й ремесла, рекреація й туризм.

¹ Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відпов. ред. Ю.Г.Гошко. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.

² Зеленчук Я.І. Екологічна освіта та виховання на уроках українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 180-181.

Сова М.О. (Севастополь)

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ

У статті розглядаються інтеграційні процеси, що відбуваються у вищій школі, конкретизується сутність і системно-структурна організація інтеграції знань, розробляються моделі інтегрованого навчання у мистецькій освіті.

У сучасний період розвитку світової цивілізації перед наукою постали глобальні проблеми, у вирішенні яких неабиякого значення набуває модернізація вищої освіти. На цьому шляху пріоритетним напрямом розвитку освіти в Україні є її інтеграція у загальноєвропейський освітній простір, що проголошується Болонською угодою.

У зв'язку з цим перед педагогічною наукою постали завдання трансформації освітніх систем, вирішення яких позначаються на конкурентоспроможності європейської вищої освіти, високій якості підготовки фахівців згідно зі світовим досвідом, активізації інтелектуального і культурного потенціалу студентської молоді.

Успішне вирішення назрілих **завдань** вимагає реалізації принципів розвитку освіти на засадах інтеграції насамперед у тих країнах, що приєдналися до Болонського процесу. По-перше, виокремлюється новий погляд на Європу і, отже, на європейську освіту як на „розмаїття культур”. З цих позицій стратегія державної політики в галузі освіти спрямована на задоволення не економічних, а соціальних і культурних інтересів тих, хто розуміє роль освітньої діяльності в інформаційному забезпеченні суспільства, інтелектуалізації його духовного життя. По-друге, на увагу заслуговує принцип єднання вищої освіти й науки, що визначається поняттям „Європа знань”, яке замінює словосполучення „загальноєвропейський освітній простір”. Тому варто звернутися до феномену інтеграції знань та його конкретизації у полікультурному просторі освіти.

Аналіз сучасних підходів і теоретичних позицій вітчизняних та зарубіжних **дослідників** (А.Беляєва, В.Беспалько, О.Голубенко, С.Гончаренко, І.Зязюн, В.Ільченко, І.Козловська, Р. Мак Клінток, А.Печчеї, П.Хьорст) виявив методологічний плюралізм інтеграції знань покликаної досягти співіснування різних інтеграційних процесів у освіті¹.

Розробка організаційно-методичних аспектів розвитку цього епістемологічного феномену в умовах мистецької освіти подається в роботах А.Мелик-Пашаєва, Т.Рейзенкінд, Л.Тишевської, Г.Шевченко, В.Шейко.

¹ Голубенко О. Етапи інтеграції Далівського університету в європейський освітній простір // Вища школа. – 2005. – № 5. – С. 10-20; Дмитриченко М., Хорошун В., Язвінська О., Данчук В. Вища освіта і Болонський процес: Навч. посіб. – К., 2006. – 440 с.; Шевнюк О. Культурологічна освіта майбутнього вчителя: теорія та практика. – К., 2003. – 180 с.

Проте у наукових працях не знайшли достатнього розгляду основи, які задають єдність і розкривають смисл інтеграційних процесів у вищій школі мистецького спрямування, виступають підставами для поєднання цих знань у цілісну інтегративну систему.

Актуальність дослідження порушеної проблеми зумовлена недостатньою розробленістю наукових засад інтеграційних процесів та їх активізації в мистецькій освіті у зв'язку з динамічним розвитком художньої епістемології і функціонуванням інтеграції в сучасній культурі.

Прагнення виявити основи інтеграції знань і знайти шляхи активізації інтеграційних процесів у вищій освіті зумовили визначення **мети** наукової роботи – теоретично обґрунтувати і розробити моделі інтегрованого навчання студентів мистецької спеціальності.

Дослідження інтеграційних процесів у вищій школі вимагає насамперед передбачення їх продуктивного результату – інтеграції знань, що виступає підмурком, на якому розвивається освітній простір.

Узагальнення теоретичних поглядів на досягнення цілісності процесів пізнання уможливило інтерпретацію *інтеграції знань* як історичної форми єдності знання, котра утворює педагогічно організовану цілісну систему знань, у якій встановлюються генетично споріднені та структурно-функціональні, зовнішні та внутрішні зв'язки й відношення між елементами конституюваної системи; як процес, котрий характеризується взаємопроникненням і взаємообміном інформації між різними епістемологічними системами та їх концентрацією, внаслідок чого створюється нова інтегративна цілісність, що проявляється через діалектичну єдність інтеграції й диференціації, супроводжується виникненням нових стикових, суміжних і комплексних галузей знання, їх фундаменталізацією й водночас заглибленою спеціалізацією. Універсальність інтеграції знань детермінує різновекторну спрямованість і масштабність його функціонування в освіті, що здійснюється у формі комплексних програм і методик, міждисциплінарних теорій і концепцій, уніфікованого понятійного апарату і каузальних схем, моделей образу світу, загальнонаукових систем вивчення об'єктів.

На підставі викладеної позиції логічним є розгляд *інтеграційного процесу* як міждисциплінарної тенденції знань до цілісності, що передбачає системне (внутрішньо-, між-, транс-, метасистемне) вивчення об'єкта, виступає результатом змін у кожній із взаємодіючих систем знань і є джерелом виникнення нових тенденцій до їх інтеграції. Структуру цього процесу утворюють такі елементи: базис – дисципліна, котра визначає взаємодію різних галузей знання, а також цільову установку комплексного вивчення і виражає його кінцевий результат; завдання – вихідна проблема, що формулюється у межах базової або підпорядкованої їй дисципліні, або на загальнонауковому рівні методологічної рефлексії; знаряддя – теоретичний і технологічний інструментарій базової дисципліни і пов'язана з нею методика вивчення, а також засіб, який надається взаємодіючим дисциплінам третьою стороною – своєрідним „організатором” даної взаємодії. Так, роль комп'ютера в інтегрованій взаємодії між музикою,

живописом, графікою, фотографією та культурологією полягає в їх стикуванні на базі його технічних засобів.

У сучасній освіті інтеграційні процеси представлені такими *видами*: зрощування об'єктів вивчення різних галузей знання, що мали чітко окреслені предмети вивчення; об'єднання декількох самостійних питань в одну загальну комплексну проблему; застосування методу однієї галузі для вивчення предметів і об'єктів інших галузей знання; використання методів різних сфер знання для вивчення об'єкта однієї галузі; формування комплексного методу, що концентрує дані різних знань про один складний об'єкт.

Окрім названих вище характеристик до *суттєвих рис* інтеграційного процесу належать: високий рівень теоретичного узагальнення; зростаюча абстрактність теорій та наукових понять; взаємопроникнення структурних елементів різних галузей знання засобом взаємообміну ідеями, поняттями, методами дослідження; концентрація знань, що розширює їх гносеологічні та евристичні можливості; формування “банку” універсальних термінів, які володіють варіабельністю смислового змісту при утриманні інваріанту його внутрішнього смислу і складають основу загальнонаукових понять.

Специфічним механізмом взаємодії різних галузей знання виступають *інтегративні чинники*, які субординують і координують їх у відносну єдність. Серед них: ускладнені об'єкти пізнання, для вивчення яких необхідним є поєднання ідей, мов, засобів декількох галузей; єдині методи пізнання, доцільність використання яких пов'язана зі створенням знакових систем і шгучних мов; загальні поняття, теорії, комплексні проблеми; інформатизація і комп'ютеризація; наукові та художні картини світу. Виступаючи об'єднуючими центрами в структурі інтеграції, ці чинники приводять різноманіття взаємодіючих знань у цілісну систему, стимулюють її практичне виявлення, забезпечують самореалізацію нової системи, її саморозвиток.

В освітній практиці системна інтеграція знань досягається за допомогою її функціональної та структурної форм. Першу – складають комплексні програми, смислові й проблемні установки, педагогічні проекти культурологічного вивчення мистецтва, другу – структурно-логічні схеми з відображенням інтегрованого змісту знань, розкриття їх проблемного кола, що передбачає створення картин світу, у яких фундаментальні поняття поєднуються в узагальнений концепт спеціальних категорій. Цей „логічний каркас” інтеграції знань дає змогу структурувати поняття в цілісну концептуальну картину світу, яка уможливіє багатовимірний розгляд явищ навколишньої дійсності, розкриття світоглядного змісту понять, теорій, загальних методів пізнання і стилю мислення певної епохи, знаходження просторово-часових, причинно-наслідкових, структурно-функціональних зв'язків між системами, виявлення цінностей життя та їх людських смислів.

Отже, інтегрована система знань, що передбачає створення “моделі світу”, виступає як духовно-матеріальне “все”, універсальність буття і свідомості. Досягнуте єднання повноти “я” та універсуму становить ідеальну сутність пізнання. Отже, специфіка художнього освоєння світу полягає в універсальності сприйняття простору культури, спрямованого на

осягнення єдності зовнішнього і внутрішнього, духовного і матеріального, соціального та індивідуального, їх взаємовідношень і взаємозв'язків. Така універсальність складає взаємодію між людською свідомістю та світом.

У контексті проблеми, що розглядається, варто звернути увагу на адаптацію інтеграційних процесів у художній культурі до умов вищої школи. Цей процес передбачає вдосконалення навчальних програм, зміст яких відображає історичний розвиток інтеграції в мистецтві, встановлення різних типів зв'язків, що детермінують інтеграційні тенденції в художній творчості; поширення предметного кола комплексних проблем, у вирішенні яких застосовується інтеграція мистецтв; орієнтація на духовні цінності, котрі виражаються в художній культурі засобами інтеграції; використання інтегративних чинників, що визначають взаємодію різноманіття мистецьких явищ і впорядковують процес пізнання історично складених художніх систем; застосування системного підходу до вивчення інтеграційних процесів у художній культурі та методики діахронічного й синхронічного аналізу, що зумовлюють вибір інтегрованих форм (наприклад, театралізація обрядів, фестивалі, виставки, лекція-концерт, семінар-дослідження) і методів педагогічної роботи (проблемні, асоціативно-резонансні, компаративні, рольові, дидактичні, творчі ігри), включення студентів у різні види мистецької діяльності; моделювання художніх картин світу з виявленням їх трансформації протягом часових періодів. Функціонування інтеграції у педагогічному процесі забезпечує встановлення діахронічної та синхронічної зв'язності видів мистецької творчості, тобто дає змогу розгорнути просторову площину культури в перетині з площиною часових предтеч і перспектив та створити на цій основі художній образ світу, осягнути простір буття людини в ньому.

Втілення в системі вищої школи різноманіття культуротворчих ідей передбачає реалізацію парадигмальних засад сучасної освіти: ліберально-раціональної, покликаної інтегрувати інформаційні „темпосвіти” різної онтологічної природи (світу і людини, світу знань і суб'єкта пізнання, соціально-педагогічних комунікацій); культуроцентрованої, що розглядає гуманітарну освіту як спосіб входження людини в цілісне буття культури, механізм осягнення смислу життя людини і засіб створення системи цінностей; глобально-історичної, спрямованої на розвиток інтегративного („планетарного”) мислення як процесу створення моделей художнього універсуму, знаходження загальних тенденцій і закономірностей розвитку мистецтва в країнах Заходу і Сходу, виявлення національної самобутності художніх традицій у загальнолюдському просторі культури; ноосферно-екологічної, покликаної трансформувати освіту згідно зі змінами, „привнесеними людьми у світ” (А.Печчеї); гуманістично-феноменологічної, зорієнтованої на формування цілісної особистості та її самореалізації на основі інтеграції мистецтв; проєктивно-естетичної, що передбачає оновлення освіти згідно з культурно-цивілізаційним розвитком, доповнення сучасних позицій ідеями інтегративності, метапредметності та кроскультурності.

Плюралізм методологічних позицій щодо створення „архітектоніки” освітнього простору дає можливість відзначити роль системного підходу, на

якому ґрунтується структурно-процесуальний розвиток культурної епістемології в системі “особистість – ВНЗ – культура” на засадах інтеграції. На жаль, освітня галузь “Мистецтво” у навчальних закладах ще не стала цілісною інтегративною системою. Така ситуація потребує розробки механізмів єднання музики, образотворчого мистецтва, хореографії, літератури, театру, кіно, декоративно-прикладного мистецтва, а також їх інтегрування з іншими освітніми галузями.

Відзначимо, що підвалини побудови інтегративної системи закладені вже в базисному навчальному плані. У нормативному проекті, який розподіляється за освітніми галузями, виділяються не предмети, а блоки предметів, що уможливило гнучку організацію змісту навчання. Курс на варіативність створює сприятливі умови для тенденції до інтеграції в сучасній освіті.

Інтегративними чинниками виступають такі компоненти змісту освіти, які здатні включитися в інший зміст, поєднуватися з ним у системи більш високого порядку, не втрачаючи водночас своєї специфіки. На сьогодні інтерес заслуговує екологічний компонент, що виступає інтегративним чинником змісту освіти. З цього приводу варто відзначити спробу Б.Юсова екологізувати зміст освітньої галузі „Мистецтво”. Створена ним екологічна система мистецтв виступає інтегративним чинником духовного розвитку особистості. Всі галузі мистецтва автор втілює в стислій схемі трьох екологій, де екологія соціуму, екологія культури й екологія природи становлять єдиний процес пізнання й представлені як напівсфери, вкладені одна в одну й проникнуті загальним смислом. При цьому екологія природи – галузь природничих наук – висувається на загальний план, вищий рівень, у чому і полягає, з одного боку, інтеграція мистецтва і фундаментальної освіти, а з другого – інтегруюча роль духовного розвитку особистості. Отже, підхід Б.Юсова до духовності водночас і глобальний, і локальний, оскільки здійснюється на рівні “екології культури”.

У педагогічній практиці використовуються комплексні програми поліхудожнього розвитку молоді. До таких програм належить і програма “Основи театральної культури” Т. Пені, мета якої полягає у самовираженні особистості, збагаченні її духовного досвіду за допомогою методики театально-творчої діяльності на основі інтеграції мистецтв. Головним стрижнем цієї програми є моделювання театального образу через різноманітні грані його “живого” втілення. Програма Т. Пені включає такі елементи: рух – як засіб освоєння простору; голос-інтонація – як смислова система, що відображає духовний стан людини; зображення – як процес бачення світу та здатність передавати це бачення через конкретні образи; дії – як процес, перетворення світу і себе; текст – як основа інтерпретації особистісного начала у прочитання-зображення – руху – інтонування – дії – творення.

Важливим кроком на шляху оновлення змісту освіти є введення інтегрованих курсів. Серед них найбільш перспективним є “Світова художня культура”. Програми до цього курсу, розроблені київськими науковцями під керівництвом О.Щолокової, харківськими вченими В.Шейко і Л.Тишевською, висвітлюють світовий культурний процес від зародження

супільства до теперішнього часу з урахуванням нових досягнень у галузі мистецтвознавства.

На увагу заслуговує досвід викладання зазначеного предмета Ю.Солодовніковим за аксіолого-типологічною моделлю, відомою під назвою „Людина у світі художньої культури. Досвід самопізнання.” Загальна концепція цього курсу будується на положенні про те, що художня культура є зафіксований у мистецькій скарбниці епохи процес “створення образу світу в собі”, процес вічного пошуку відповіді на загальне питання про смисл життя. Такий підхід уможливує розкриття художньої культури як єдиного процесу пізнання, основна проблема якого виокремлюється в “головних ідеях епохи”.

Теоретичне осмислення парадигмальних положень сучасної освіти, аналіз інтеграційних процесів у вищій школі та узагальнення практичного досвіду викладання дисциплін мистецького й культурологічного циклу надає підстави для тлумачення феномену *інтеграції художньо-культурологічних знань* як процесу і результату інтегрованого пізнання художньої культури, як предмета засвоєння духовних і матеріальних цінностей різних видів мистецтв, на основі яких створюються моделі образу світу, здійснюється розробка проєктів цілісного розвитку й саморозвитку особистості, формуються уміння багатовимірно розглядати художні явища і процеси, відтворювати предмети мистецтва в їх системній цілісності, виявляти процеси інтеграції в діахронічному і синхронічному просторі художньої культури, зробити міждисциплінарні узагальнення, обґрунтувати теоретичні висновки.

На основі системного підходу до аналізу інтеграції знань вирізняються особливості її структурної організації, яку складають: рівні – внутрішньо- і міждисциплінарний, загальнохудожній, методологічний, філософський; форми – об’єктна, предметна, проблемна, понятійна, образна, концептуальна, теоретична, практична, психологічна, педагогічна; типи – змістовий, формальний, морфологічний (синтаксичний); види – фундаменталізація, спеціалізація, інформатизація, комп’ютеризація, культурологізація, екологізація, уніфікація понятійного апарату, вироблення загальних теорій і методів пізнання. Визначені характеристики структурних складових інтеграції знань забезпечують багатогранний розгляд художніх явищ у просторі культури, осягнення об’єктів пізнання в їх системній цілісності.

Досвід навчання у вітчизняних і зарубіжних закладах дає змогу визначити можливі *моделі* міждисциплінарної інтеграції: 1) створення курсу, що об’єднує декілька предметів однієї освітньої галузі, наприклад, “Естрадне мистецтво”; 2) об’єднання навчальних предметів з однієї освітньої галузі або блоку на основі домінантної дисципліни, наприклад, предметний блок “Образотворче мистецтво”; 3) сполучення різних, але близьких освітніх галузей, які виступають на рівних правах, приміром, “Світова художня культура”, “Шкільний курс світової художньої культури та методика його викладання”; 4) об’єднання різних предметів близьких освітніх галузей, серед яких один є визначальним, зберігаючи власну специфіку, а інші – виступають як допоміжна основа, наприклад, “Психологія художньої

творчості”; 5) створення інтегрованих курсів, у яких об’єднуються предмети з віддалених освітніх галузей і блоків: “Комп’ютерна музика”, “Комп’ютерна графіка”; 6) поглиблене вивчення змісту предметів через їх профільну специфіку, котра, наприклад, представлена в спекурсах типу “Музична психологія”; 7) послідовне вивчення теми у різних галузях знання з метою збереження логіки предметної освіти, запобігання штучного розподілу її змісту на окремі галузі знань. Побудовані так інтегровані курси відрізняються високим ступенем співпраці викладача і студентів, варіативністю навчання, готують фахівців до управління процесом самоосвіти.

Модернізація інтеграційних процесів у сучасній освіті зумовлює інтенсифікацію пошуків і розробок нових моделей інтегрованого навчання.

З урахуванням розглянутих вище теоретичних положень моделювання інтегрованого навчання у вищій школі мистецького спрямування варто здійснювати на засадах системного підходу до створення освітнього простору. У запропонованій моделі, що відрізняється поліструктурною організацією, взаємодіють елементи системної інтеграції знань (рівні, форми, типи, види) та інтегративно-дидактичної системи (рівні її організації, елементи й характеристики, функції та форми управління, прогнозовані результати та цілі функціонування). Вказані елементи загальної моделі упорядковуються згідно з рівнями інтеграції в конкретні моделі інтегрованого навчання: понятійно-пізнавальну – покликану інтегрувати філософсько-культурологічні, загальнохудожні, спеціальні поняття в категоріально-понятійну систему, яка відображає різні ступені відбиття об’єктивної дійсності, діалектичну єдність загального, особливого й окремого у предметах і явищах художньої культури; системно-аналітичну – призначену для застосування системного підходу до модульного проектування комплексних програм, інтегрованих підручників, упорядкування узагальнених структурних елементів, здійснення інтеграції знань за допомогою методів системного аналізу, механізмів створення цілісної системи знань і способів діяльності, єдності теоретико- і практико-пізнавального компонентів художньо-культурологічної орієнтації; дифузну модель, створену на евристико-системно-конструктивній основі, що визначає проблемно-пошукову спрямованість інтегрованого навчання і забезпечує різноманіття варіантів розв’язання комплексних проблем, багатогранне освоєння художньої культури; цілісно-концептуальну – за якою досягаються вищі рівні інтегрованого навчання (методологічний, філософський) у концептуальній формі завдяки встановленню міжциклових зв’язків у педагогічних проектах, реалізація яких забезпечує єдність загальних і спеціальних знань. Внутрішня організація й автономна будова кожної з моделей забезпечує успішне функціонування системної цілісності.

Застосування поліструктурної моделі дає змогу багатовимірно розглянути та інтегровано осмислити ускладнені об’єкти пізнання (наприклад, художня картина світу, діалог культур Заходу і Сходу, антропокосмізм постмодерної культури) у декількох епістемологічних системах водночас, віднайти між ними способи інтегрування і відрефлексувати явища системної інтеграції на „екран” власної свідомості суб’єкта пізнання.

Викладене дає можливість обґрунтувати певні висновки: інтеграційні процеси, що відбуваються в сучасній освіті, покликані трансформувати взаємодію різних галузей знання, модифікувати процес вирішення комплексних

проблем, що постали перед наукою та освітою, з усвідомленням самоцінності особистості. Вони відбуваються в освіті на різних рівнях її організації – навчальних закладів, навчальних планів, предметів, модулів, тем і окремих елементів знань. Інтеграційні процеси визначають розвиток всього освітнього простору, що набуває міжконтинентальних масштабів і формується в процесі конструктивного діалогу між Заходом і Сходом. Опанування інтеграційними процесами дає змогу набути якісно нового рівня у взаємовідносинах „людина – людина”, „людина – природа”, „людина – мистецтво”, „людина – суспільство”, „людина – Всесвіт”, що виявляється в інтеграції знань, яка виражає міждисциплінарну тенденцію галузей пізнання до системної цілісності і характеризується накопиченням систем зв'язків у процесі пізнавальної діяльності, взаємопроникненням і взаємообміном інформації між різними сферами знання. Разом з тим слід відзначити, що роль інтеграційних процесів полягає й у формуванні спільних поглядів на світ та його перетворення, у засвоєнні духовних цінностей світової культури.

Перспективою подальшої науково-пошукової діяльності може виступити комплексне дослідження інтеграції в освіті, удосконалення інтеграційних зв'язків у системі „людина – глобальна цивілізація – художня культура – інтеграція знань” в умовах навчального процесу вищої школи, розробка дидактичних систем, моделей і технологій інтегрованого навчання з урахуванням особливостей їх функціонування в системі освіти.

Тополь О.В. (Чернігів)

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ

У статті досліджуються проблеми становлення вітчизняної соціальної науки й освіти, проаналізовано й узагальнено різні трактування сутності поняття «соціальна освіта», розглянуто соціальну освіту як цілісне суспільне явище, охарактеризовано систему вітчизняної соціальної освіти.

Загальні цивілізаційні процеси в ХХІ ст. сприяють актуалізації соціального знання. По-перше, є необхідним вирішення соціальних проблем взаємодії соціуму, природного середовища й технологічного розвитку держав.

По-друге, світове співтовариство вимагає соціальної перебудови. Дисгармонію викликає високий рівень матеріально-технічного розвитку в одних країнах і регрес в інших; надлишкове виробництво й споживання продуктів і продукції високої якості населенням одних країн та крайня вбогість абсолютної більшості жителів Землі; збільшення віруючих у Бога і масове поширення пороків; посилення демократичних тенденцій і живучість диктаторських режимів, тоталітарних методів політичного панування тощо.

По-третє, найважливішим об'єктом соціального знання стає сама людина, її соціальна сутність, сенс життя й соціальне покликання, пізнання внутрішнього світу й способу життя, особистісних якостей, мотивів, учинків,

вивчення особливостей розумової діяльності. У працях сучасних учених підкреслюється, що "поза аналізом внутрішнього духовного світу людини неможливо зрозуміти, як забезпечити її гармонію із зовнішнім світом, а значить, не можна успішно вирішити ніяких міжнародних, релігійних і національно-державних завдань, як би вони далеко зовні не були б від людей, заради яких їх планують і реалізують"¹.

В.П. Андрущенко зазначає, що людство, з падінням «берлінської стіни» й розвалом «останньої імперії», розпочало свій поступовий перехід від «духу» конфронтації і протистояння до «духу» взаєморозуміння і співробітництва. «Цей дух поступово утверджується як основа освіти і виховання людини, життєдіяльність якої набере оберт у XXI столітті»².

В Україні загальні цивілізаційні процеси ускладнилися тим, що під впливом політики "перебудови" і внаслідок радикальних ліберальних реформ відбулися колосальні перетворення в політичній організації суспільства, які поряд з позитивними змінами породили такі явища, як розгул злочинності, змушену міграцію, безробіття, недоступність соціальних благ в галузі охорони здоров'я, освіти для значної частини населення й багато чого іншого, що негативно вплинуло на суспільну свідомість, змінило особистісне сприйняття якого світу, сформувало нову шкалу цінностей.

Становлення соціальної освіти в Україні випливало з потреб суспільства, держави, що стала на шлях радикального відновлення, кардинальної зміни системи соціальних відносин і структури влади. Відповіддю на політичні вимоги часу стало введення у 90-х роках нової спеціальності "Соціальна робота".

Соціальна освіта покликана готувати фахівців як для соціальної сфери, так і для всіх галузей суспільного життя, а також наповнювати соціальною складовою традиційні й нові напрями накопичення й розвитку знань.

Становлення соціальної науки й освіти – це принципово новий етап теоретичного осмислення дійсності, видозміни предметного поля традиційних областей знань, формування якісно нових наукових напрямів, посилення інтегративних тенденцій у пізнавальному процесі.

Успішна стратегія розвитку сучасного суспільства пов'язана з посиленням ролі людини, яка може зберегти позитиву траєкторію прогресу навіть при тимчасовому зниженні технологічного й соціального потенціалу суспільства. Тому об'єктом багатьох наукових досліджень стає категорія «соціальне», а предметом – соціальні проблеми.

Як наукове поняття «соціальне» має відношення до особистості та її ролі в системі відносин. Завдання соціальної науки – вивчення соціального середовища, соціальної свідомості, соціальної поведінки, соціального функціонування й соціального добробуту кожного члена суспільства відповідно до пануючих у ньому позитивних соціальних потреб.

В.П.Бех зазначає: «Соціальне явище виникає на основі інтеграції інтелектуальної (органічної) енергії індивідуумів, що проявляється в бутті як

¹ Мигولاتъев А.А. Философия человека. – Омск, 1995. – С. 10.

² Андрущенко В.П. Філософський вимір освітянської діяльності // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Запоріжжя: Тандем – У, 2001. – № 19. – С. 6-12.

тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що виявляє і затверджує себе на практиці шляхом колективізму»¹.

Головна особливість сучасних теоретичних узагальнень у тім, що матеріал для первинного аналізу й використання як соціальних знань, дає реальна практика. Поширення соціальних знань забезпечує їх вплив на політичну стабільність і можливість стійкого розвитку, зберігає здатність до саморозвитку соціальної системи, підвищує громадянську активність населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій:

В.П. Андрущенко зазначає, що освіта є «трансформацією «духу епохи» у структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне ество особистості»². Під «духом епохи» розуміється «філософське узагальнення найвеличніших наукових і культурних надбань, виходячи з яких людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому підрастаюче покоління»³.

В.І. Жуков пише, що "соціальна освіта за своєю суттю й змістом спрямована на навчання й виховання особистості, зорієнтованої на професійну діяльність у соціальній сфері"⁴.

Він визначає, чотири функції соціальної освіти: три з яких – професійна, духовно-моральна й культурна – розраховані на людину, четверта – гуманітарна – на гуманітаризацію всього суспільства⁵.

У системі соціальної освіти суб'єктом навчання стає не розум людини, а вона сама, з її інтелектуальним, духовним, моральним і культурним потенціалом. М. Хайдеггер зазначає, що освіта є "керівництвом до зміни всієї людини в її сутності"⁶.

Ф. Майор зауважує: "Освіту в самому широкому розумінні, можна назвати засобом, що дозволяє кожній звичайній людині стати особистістю, активним членом суспільства, шукачем правди й виразником цієї правди"⁷.

В.А. Сластєнін вважає, що "стратегію сучасної соціальної освіти становлять розвиток і саморозвиток особистості фахівця, здатного вільно орієнтуватися в складних соціокультурних обставинах, відповідально й професійно діяти в умовах суспільства, що реформується"⁸.

¹ Бех В.П. Генезис соціального організму країни. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – С. 139.

² Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листопада 2000 р.; Збірник наукових праць / За заг. ред. В.Андрушенка. – К.: Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 520.

³ Вища освіта України: Методологічні та соціально-виховні проблеми модернізації / Під заг. ред. Андрушенка В.П., Михальченка М.І., Кременя В.Г. – К.: ДЦССМ; Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – С. 144.

⁴ Жуков В.И. Российское образование: истоки, традиции, проблемы. – М.: Изд-во МГСУ "Союз", 2001. – С. 560.

⁵ Жуков В.И. Сущность и функции социального образования // Понятийный аппарат педагогики и образования: Сб. науч. тр. – М., 2005. – Вип. 3 – С. 36.

⁶ Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи, высказывания. – М., 1993. – С. 348.

⁷ Майор Ф. Новая страница. – М., 1994. – С. 35.

⁸ Сластєнин В.А. О моделировании содержания высшего социального образования // Социальная работа: теория, технология, образование. – 1997. – № 1. – С. 10.

В.А. Нікітін указує на те, що останнім часом соціальна освіта все більше стала ототожнюватися з теорією й практикою соціальної роботи"¹.

На думку Л.В. Мардахаєва, соціальну освіту доцільно розглядати як "процес або результат підготовки людини для наступної самореалізації в суспільстві, у соціальному середовищі її життєдіяльності, а також як процес або результат підготовки спеціаліста як фахівця соціальної сфери"².

П.Д. Павленок указує, що можна говорити про соціальну освіту як у широкому плані (суспільна освіта), так і у вузькому – «процес одержання знань і умінь в області соціальної сфери» і що "соціальна освіта має свою структуру. Однією з таких структур (видів) соціальної освіти є освіта в області соціальної роботи"³.

В енциклопедичному словнику з соціальної роботи узагальнюються різні трактування сутності поняття " соціальна освіта " і відзначається, що в сучасному контексті воно вживається в наступних значеннях: підготовка професійних кадрів для установ соціального захисту; підготовка фахівців різного профілю для установ соціальної сфери загалом (установи охорони здоров'я, культури, освіти, торгівлі, побутового обслуговування тощо); підготовка кадрів для потреб "третього сектору", тобто недержавних і некомерційних організацій⁴.

Соціальна освіта передбачає навчання соціальних знань і вмінь, а також соціальне виховання, формування соціальних ідеалів, ціннісних орієнтацій, уявлень про сенс життя і справедливність. Соціальна освіта сприяє забезпеченню стійкого розвитку сучасного суспільства, формуванню і відтворенню суспільного інтелекту, розвитку соціальної культури людини і суспільства. Удосконалення соціальної освіти є одним із головних напрямів гуманітаризації й гуманізації освіти, захисту істинних цінностей, гармонійного поєднання колективізму та індивідуалізму, потреб людини й суспільства.

Мета та завдання статті: розглянути соціальну освіту як цілісне суспільне явище, охарактеризувати систему вітчизняної соціальної освіти.

Як багатомірне соціальне явище освіта існує на об'єктному і суб'єктному рівнях буття.

На об'єктному рівні соціальна освіта виступає: як об'єктиований процес; як система; як соціальний інститут, частина соціальної сфери.

Соціальна освіта як об'єктиований процес протікає в рамках системи освіти загалом і включає три компоненти – змістовний, організаційний і управлінський. Незважаючи на свій "юний вік" система соціальної освіти вже почала здобувати самостійну соціальну значимість, виступати як

¹ *Никитин В.А.* К вопросу о содержании и критериях эффективности высшего социального образования // Социальная работа: теория, технология, образование. – 1997. – № 1. – С. 5.

² *Мардахаев Л.В.* Содержательно-дидактическая модель высшего социального образования педагогической ориентации // Социальная работа: теория, технология, образование. – 1997. – № 1. – С. 34.

³ *Павленок П.Д.* Содержание и приоритеты высшего социального образования с ориентацией на социальную работу // Социальная работа: теория, технология, образование. – 1997. – № 1. – С. 22-23.

⁴ Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦССМ, 2002. – С. 415.

самотійний суб'єкт соціальної дії, інакше кажучи – здобувати якості соціального інституту, соціального феномену.

На суб'єктному рівні буття соціальна освіта постає як суб'єктний процес і як суб'єктний результат.

Соціальна освіта як суб'єктний процес являє собою процес засвоєння індивідом знань, умінь і навичок відповідно до освітньої програми соціального профілю певного рівня й спрямованості.

Соціальна освіта як суб'єктний результат є тією новою інтегративною якістю особистості, що сформувалася в процесі навчання.

Суб'єкт соціальної освіти постає як людина, що пізнає, інтерпретує, піддає сумніву зміст постулатів, догм, визначень, версій і доктрин і у такий спосіб набуває знання. У цьому плані інтеріоризація соціальних змістів – одна з фундаментальних основ освіти, що визначає ступінь її індивідуальної ефективності. Внутрішній духовний світ суб'єкта, що складається з досвіду, особистих уявлень і сформованих образів, піддається впливу сукупності теорій, предметів культури, поповнюється різними галузями знань, збагачується систематизованим уявленням про способи діяльності й форми соціальної практики.

Система соціальної освіти має бути безперервною, зі стійкою структурою, що відповідає всім ознакам субординації за обсягом знань, умінь і навичок.

Розрізняють наступні *рівні* вітчизняної соціальної освіти:

початкова соціальна освіта, яку одержують у школах, ліцеях, училищах;

середня професійна соціальна освіта, яку можна набути в навчальних коледжах або технікумах на рівні молодшого спеціаліста;

вища соціальна освіта, яку можна набути, у державних і недержавних навчальних закладах на рівні бакалавра;

вища освіта з поглибленою професійною підготовкою, набута в університетах, академіях і інститутах протягом 5 років навчання за рівнем спеціаліст;

вища магістерська соціальна освіта, зорієнтована на дослідницько-аналітичну й викладацьку діяльність за циклом професійних і спеціальних дисциплін;

аспірантська соціально орієнтована підготовка;

докторська соціально орієнтована підготовка.

Соціальна освіта містить у собі чотири основних аспекти: науково-дослідний, прикладний, моральний і духовний.

Значимість перших двох аспектів очевидна: без використання наукових досягнень у навчальному процесі не можна сформувати професійні якості, а без впровадження знань, умінь і навичок у соціальну практику не можна розраховувати на здатність випускника ВНЗ реагувати на соціальну ситуацію в суспільстві, яка стрімко змінюється.

Третій аспект обумовлений тим, що без дотримання основних моральних норм і цінностей люди, які представляють область соціальної роботи, не можуть користуватися довірою тих, кого вони обслуговують. Тому соціальна освіта має за мету не тільки формування професійних якостей:

мова йде про підготовку фахівця з таким типом моральної поведінки, що забезпечить йому авторитет і довіру населення.

Одна з найважливіших особливостей соціальної освіти полягає в тому, що в цьому напрямку навчання й виховання значущою є роль духовності. Як відомо, духовні особистісні властивості й цінності виходять за межі індивідуалізму, егоїстичних інтересів, особистої вигоди.

Як категорія, що відбиває соціально-побутові відносини, духовність має три основи: пізнавальну, моральну, естетичну. Взаємодіючи в сфері реальних відносин, вони формують вищі якості й цінності: істину, добро, красу.

У громадському вираженні духовність має властивості, визнання й розвиток яких є складовою частиною гармонізації соціальних відносин.

Соціальна освіта буде неповноцінною, якщо її зміст побудований тільки на раціоналізмі доктрин і механізмах соціальних технологій. Поза духовним виміром можна дати знання, але не можна підготувати фахівця, здатного зрозуміти сутність явищ, що впливають на соціальне становище і стан людини. Духовність, якщо вона пронизує освіту, переміститься й у політику, обмежуючи параметри посадового свавілля, бюрократичного цинізму й знущання над людиною, яка потребує допомоги й підтримки.

Із професійної точки зору соціальна діяльність представляє собою служіння людям, тому що в реальному житті соціальна робота – це конкретна допомога тим, чий психологічні, моральні й інші ресурси недостатні, матеріальні можливості невеликі, фізичні – обмежені, а здатності вирішувати свої проблеми самостійно – незадовільні. Причому важливо підкреслити, що по своїй природі соціальні проблеми похідні не тільки від бідності: до соціального неблагополуччя може призвести й багатство, що породжує соціальні пороки. Як і в першому випадку, єдиною перешкодою на їх шляху здатна стати, витримати натиск івилікувати духовність.

У процесі навчання духовність стає складовою частиною й моральною основою формування гуманної відповідальності працівників соціальних служб за ставлення до справи й результатів своєї діяльності.

Перехід освіти з об'єктного на суб'єктний рівень здійснюється через підготовку фахівців соціального профілю, яка має два основних "вектори" орієнтованості.

З одного боку, вона реалізується на основі законодавчо-нормативної бази освіти за конкретними спеціальностями і напрямками у конкретних освітніх установах з використанням конкретного матеріально-технічного й навчально-методичного забезпечення; спільними діями працівників освіти та представниками професійної сфери тощо, які в сукупності виступають елементами змістовного, організаційного й управлінського компонентів системи соціальної освіти.

З іншого боку, підготовка має бути орієнтована на суб'єктів соціальної освіти. Це вимагає урахування цілей, соціальних установок, психологічних особливостей особистості.

Чим доцільніше й оптимальніше організована підготовка, чим більше факторів буде враховано при цьому, тим більшою мірою суб'єктна соціальна

освіта буде відбивати об'єктивно існуючу систему соціальної освіти й відповідати її нормативно встановленим параметрам.

Загальна соціальна освіта є компонентом змісту вищої освіти, входячи в блок загальних гуманітарних і соціально-економічних дисциплін всіх спеціальностей і напрямків. Тому соціальна освіта є одним із засобів гуманізації й гуманітаризації професійної освіти, підвищення соціальної культури всіх фахівців.

Навчання в системі соціальної освіти включає оволодіння спеціальними знаннями, уміннями, навичками формування моральних принципів професійної допомоги й підтримки. У більш широкому смислі під соціальною підготовкою розуміється оволодіння основами соціальної культури.

У нових соціально-економічних умовах реальну цінність для соціальної сфери України має освічений фахівець соціальної роботи, здатний гнучко перебудувувати напрямок і зміст своєї діяльності відповідно до сучасних високих технологій і вимог ринку праці.

Світові тенденції модернізації системи вищої соціальної освіти та явища, викликані Болонською угодою, вимагають розробки єдиного освітнього стандарту в галузі соціальної роботи. Теоретичне ядро даного стандарту мають утворити положення про домінанту саморефлексії, самоактуалізації, саморозвитку суб'єктів соціальної реальності, включаючи суб'єкти освітніх відносин – фахівців соціального профілю. Змістовним методологічним орієнтиром конкретних компонентів державного освітнього стандарту мають бути положення про об'єктно-предметний простір професійної діяльності фахівця з соціальної роботи, що виходить за межі сфери послуг з надання допомоги соціально уразливим верствам населення. Розробка державного освітнього стандарту підготовки фахівців для соціальної сфери й модулів бакалавра, спеціаліста, магістра соціальної роботи є терміновим і невідкладним завданням.

Умови існування людства в ХХІ ст. вимагають нової стратегії розвитку суспільства на основі знань і перспективної системи освіти. Країні, орієнтованій на інноваційний шлях розвитку, необхідно розвивати освітню систему, що відповідає суспільним очікуванням та вимогам і складає міцний фундамент нової якості життя. Ці зміни спричиняють переосмислення ролі технологічної компоненти освіти. На всіх рівнях – державному, суспільному й особистісному, виникає потреба в розробці нових освітніх технологій.

Освіта стає провідним фактором розвитку інтелектуального й соціокультурного потенціалу суспільства, механізмом відтворення основних досягнень науки, культури, цінностей людства, способом розвитку кожного індивіда. Освіта стає соціальним інститутом, здатним пред'являти людині різноманітні набори освітніх послуг, забезпечувати можливість одержання вищої, після закінчення ВНЗ і додаткової професійної освіти.

Саме соціальна освіта найбільш сприяє формуванню активної творчої особистості, що має тверду громадянську позицію, зорієнтовану на захист інтересів людини, дотримання конституційних прав і свобод та здатної активно впливати на громадську злагоду, політичну стабільність і стійкий

розвиток соціальної системи, вести соціальний діалог. Будучи елементом соціальної політики, вона має потужний потенціал різних за типом, масштабом і рівнем соціальних новацій і технологій реалізації науково-технічного, творчого потенціалу, стимулювання інноваційної діяльності молоді.

Соціальна освіта відіграє значну роль у формуванні суспільства як гуманного соціуму. Вона має загальне й професійне призначення. Загальне призначення соціальної освіти передбачає формування цілісної системи знань про суспільство й суспільні відносини, про прийняті соціальні норми, соціальні права й обов'язки людини. Вона сприяє формуванню практичних навичок соціального спілкування, психологічної готовності до соціальної взаємодії. Професійне призначення соціальної освіти – набуття досвіду цілеспрямованої, якісної й оперативної соціальної допомоги людині з урахуванням її матеріального становища, вікових і психологічних особливостей.

У ВНЗ соціальна освіта покликана сприяти поширенню науково обґрунтованих знань про соціальну динаміку суспільства, про специфіку й спільність інтересів різних соціальних груп і верств населення, про тенденції зміни інституту освіти. Впливаючи на утвердження цінностей демократії, свободи, прав людини, правової держави, вона покликана допомогти фахівцеві звільнитися від влади тоталітарної ідеології й фетишистських форм свідомості, усвідомити себе активним, діяльним суб'єктом громадянського суспільства, розкрити потенціал душі й інтелекту, стимулювати ініціативу, творчість, сприяти прийняттю відповідальності за самостійні вчинки.

Отже, в Україні одержала розвиток соціальна освіта й підготовка на цій інтелектуальній, духовній і моральній основі освіченого фахівця, здатного результативно впливати на процеси, що розвиваються в суспільстві насамперед у соціальній сфері.

При цьому основні вектори розвитку цивілізації, досягнутий рівень соціальних наук, а також реальні потреби суспільства у фахівцях дають змогу визначити соціальну освіту як один з найважливіших напрямів науково-педагогічної діяльності вищої школи.

Крім того, соціальна освіта стала умовою гармонізації суспільних інтересів, способом зниження надлишкової соціально-політичної напруги й надання соціальному розвитку сталого характеру, чим визначається її найважливіша громадянська й політична місія.

Гордієнко М.Г. (Ірпінь)

**ОСВІТНЬО-ПІЗНАВАЛЬНІ
ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ
МОДУСИ ПОЛІТОЛОГІЇ**

У статті наголошується на важливості засвоєння політичних знань громадянами України. Стверджується, що повнота і якість поінформованості, політична освіченість, рівень національної свідомості наших громадян будуть визначати перспективи розвитку Української держави.

Формування цивілізації органічно пов'язане з феноменом політики, яка чинить важливий, нерідко доленосний вплив на життя окремого індивіда і цілих народів. Із ускладненням суспільного розвитку, розширенням участі громадян у державних справах, владних структурах має зростати і рівень політичної компетентності, якість прийняття політичних рішень. Так само як людина – істота біологічна – не може існувати без повітря, вона як суспільний індивід не може жити без політики. Ще з античних часів нам відома сентенція Арістотеля про те, «що людина за природою своєю є істота політична, а той, хто в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин живе поза державою, – або недорозвинута в моральному сенсі істота, або надлюдина»¹. І якщо деякі громадяни ставляться зневажливо до політичних процесів, це зовсім не означає, що вони знаходяться поза політичним життям. Не підлягає сумніву марксистська теза про те, що жити в суспільстві й бути вільним від політики чи впливу держави неможливо. Все більше людей у тій чи іншій формі задіяні у політичних відносинах, у здійсненні управлінських функцій, у розподілі матеріальних і духовних благ.

Характерна ознака постіндустріального світу – його суцільна політизація. Не цікавлячись політикою, тобто не виступаючи її суб'єктом, кожний індивід є об'єктом політики, адже неодмінно зазнає впливу політичних інститутів: держави, правоохоронних органів, партій, податкової служби, ЗМІ тощо. Тому політичні знання в наш час потрібні кожній людині, незалежно від її національної чи професійної належності. Особливо зростає роль політології в перехідні етапи розвитку суспільства. Докорінні трансформації політичної системи, свідомості громадян, реформування владних структур переживає сьогодні українське суспільство. Відповідно, повнота і якість поінформованості, політична освіченість, рівень національної свідомості наших громадян будуть визначати перспективи розвитку Української держави.

Сучасна концепція вищої освіти виходить із того, що молода людина має здобути не лише вузькоспеціалізовані знання, а й стати всебічно

¹ Аристотель. Политика / Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1999. – С. 439-699.

підготовленим фахівцем і політично активною особистістю. Тобто людина з вищою освітою має виробити навички швидко орієнтуватися в динамічних політичних процесах, розвивати свої здібності, щоб активно і творчо вирішувати складні суспільні проблеми. Вивчення політики крізь призму людських вимірів є актуальним завданням сьогоденної політології. На цьому наголошується в академічних підручниках з політології: «Спрямованість на всебічне вивчення людини як першопричини, головної цінності і мети політики є базовою теоретичною і методологічною настановою політичного пізнання, визначає його гуманістичний вимір. Основне завдання, яке стоїть перед політичною наукою, полягає в тому, щоб не тільки пізнати політичні явища та процеси, з'ясувати їх особливості та причини, а й допомогти людині підпорядкувати політичне життя своїм інтересам, надати йому гуманістичного характеру... Тільки політично освічене суспільство з розвинутим почуттям громадянської гідності й політичної відповідальності спроможне забезпечити становлення демократії і добробуту»¹. Політична освіта допомагає людині об'єктивно розуміти сутність держави, влади, еліти, усвідомити і вміти захищати свої права й обов'язки, адекватно орієнтуватися в динаміці політичних процесів.

Політично некомпетентна і пасивна людина часто стає об'єктом електоральних маніпуляцій. Брак політичних знань маргіналізує особистість, заважає реалізувати свій потенціал, стати самодостатнім індивідом, що приймає відповідальні рішення за себе. «Тому знання політики, – зауважує польський політолог А. Боднар, – відповідає інтересам кожної людини, що намагається зрозуміти своє місце і роль у суспільстві, світі, краще задовольняти свої потреби у співтоваристві з іншими людьми, справляти вплив на вибір мети і засобів їх реалізації в державі. Не розуміти політику, свідомо ухилятися від неї – значить викликати негативні наслідки, які ведуть до відчуження, а зрештою до загрози основам біологічного існування»². Розуміти політику слід як динамічну субстанцію, що еволюціонує у просторі і часі та в межах існуючих суспільних структур.

Поняття «політика», що походить від грецького слова «politika», є одним із найдавніших феноменів людства. Воно засновується на давньогрецьких явищах, пов'язаних з державою, владою, наукою керівництва людьми і суспільством: «поліс» (місто-державою), «політес» (громадянин), «політікос» (державний діяч), «політейя» (конституція). Один із творців теорії індустріального суспільства, французький політолог Р. Арон термін «політика» ототожнює з багатьма поняттями. Він пише: «Англіїці говорять policy і politics – і те і інше на французькому «політика». Policy – концепція, програма дій, а то й самі дії однієї людини, групи людей, уряду. Політика в області алкоголю, наприклад, – це вся програма дій, стосовно даної проблеми... Таким чином, слово «політика» в його першому значенні – це програма, метод дій або самі дії, що здійснюються людиною або групою людей по відношенню до... сукупності проблем, які стоять перед

¹ Політологія: Підруч. для вищ. навч. закладів / За заг. ред. Ю.І. Калугіна, В.І. Полуріза. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 6.

² Боднар А. Основы политологии (наука о политике). – К., 1991. – С. 5.

спільнотою. В іншому сенсі слово «політика» (англійське politics) відноситься до тієї області суспільного життя, де конкурують або борються різні політичні (в значенні policy) напрями. Політика-область – це сукупність, всередині якої борються особистості або групи, що мають власну policy, тобто свої цілі, свої інтереси і свій світогляд. Ці значення терміна, незважаючи на їх відмінність, взаємозв'язані... Політика – одночасно і сфера відносин у суспільстві, і наше її пізнання»¹. Політика традиційно означає державні і суспільні справи, владні відношення між людьми, народами, націями, державами. Вона включає функціонування політичних інститутів і організацій, політичні норми і традиції, владно-управлінську й організаторську діяльність людей, їхні соціальні інтереси й потреби, політичні ідеї й погляди.

Досить часто політика асоціюється тільки із суспільною сферою: владою, парламентом, виборами, урядом і має лише опосередковане відношення до інших сфер людської діяльності. Насправді політика – значно ширший феномен. Відомий німецький юрист К. Шмітт звертав увагу на те, що політика виникає і формується насамперед там, де зростає ступінь концентрації інтересів, дій, зусиль груп людей та їх організацій, а також у випадку поглиблення розмежування та загострення антагонізмів між різними соціальними верствами. Цю думку вчений аргументує так: «Політичне може здобути свою силу із різних сфер людського життя, із релігійних, економічних, моральних та інших протилежностей; політичне не означає ніякої власної предметної області, але тільки ступінь інтенсивності асоціації або дисоціації людей, мотиви яких можуть бути релігійними, національними, господарськими або ж мотивами іншого роду, і в різні періоди вони тягнуть за собою різні об'єднання»². Політичного характеру набувають усі ті явища, де відбувається зіткнення ціннісних імперативів індивідів чи соціальних груп, де виникає необхідність узгодження інтересів різних верств суспільства. Іншими словами, – це проблема соціального конфлікту і його вирішення в будь-якій сфері суспільства.

Якщо наука про політику існує давно, то політологія – це набуток нового часу. Вона виникає в епоху становлення індустріального суспільства, коли відбувається розробка концепції природного права та суспільного договору, реалізація принципу розподілу влад, утвердження парламентаризму і народного суверенітету. Найбільш повно ліберально-демократичні ідеї нового часу сконцентровані у творчості англійського політичного філософа й економіста Д.С. Мілля, який був переконаний, що тільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби суспільства, до якого залучено весь народ. За його логікою корисною є будь-яка участь людей у процесі врядування – навіть виконання найменших громадських функцій. Міра участі народу у владі визначається загальним рівнем розвитку спільноти. Теоретик лібералізму переконаний, що немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучатися до здійснення верховної державної

¹ Арон Р. Демократія і тоталітаризм / Пер. с франц. – М.: Текст, 1993. – С. 21-22.

² Шмітт К. Поняття політичного // Політологія: Хрестоматія / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 1999. – С. 33-34.

влади. За цих умов демократія стає адекватною формою організації суспільного життя і вимагає політики, що ґрунтується на знанні, а не на міфах. Саме ліберальна демократія і відкрите суспільство породжує попит на політологічні знання.

Концептуальне осмислення складного і багатоманітного світу політики детермінує становлення самостійної галузі знань – політичної науки (політології). Термін «політологія» (political science) вживається для позначення академічної дисципліни, яка сформувалася після Другої світової війни. Її масове визнання в більшості країн світу пов'язане з утворенням у 1949 р. Міжнародної асоціації політичних наук. «У ХХ ст. дискусії про політологію були частиною широкої дискусії про методологію соціальних досліджень. Ті, хто намагався зробити вивчення політики науковим, прагнули створити дисципліну, яка задовольняла б дві умови: мала бути об'єктивною, або ж позбавлена оціночних суджень (wertfrei), і дати докладні й послідовні пояснення подій. Головним кандидатом на роль методологічної основи науки про політику був біхевіоризм, чия модель подразника та реакції спиралася на психологію поведінки»¹. Наукою політика вважається з тих пір, як людству стали відомі закони суспільного розвитку, знаючи які, можна цілеспрямовано впливати на політичне життя.

Політика як наука не лише базується на законах суспільного розвитку, а й уособлює мистецтво, яке полягає в умінні використовувати існуючі можливості, приймати правильні політичні рішення на основі поєднання теоретичного знання з уявою, інтуїцією, креативністю. До наукових основ політики відносяться об'єктивність і верифікація досліджень чи фактів, творчий плюралізм, демократизм, моральність, гуманізм, громадянство, патріотизм, поєднання загальнолюдських, цивілізаційних, етнічних, групових і особистих інтересів. Водночас політика є мистецтвом, оскільки уособлює суб'єктивні чинники політичних процесів і передбачає використання досвіду, інтуїції, творчого пошуку і фантазії.

Політична наука містить не тільки певну суму знань, а й їх систему, різні теорії, концепції, парадигми, достовірність яких підтверджується дослідженнями, досвідом і часом. Феномен політики розглядається на різних рівнях. Австралійський науковець Г. Колбеч, який намагається зрозуміти термін «політика» з позиції «здорового глузду», відзначає: «Обговорення «політики» зазвичай ґрунтується на трьох загальноприйнятих характеристиках організованих дій... Це – когерентність, ієрархія й інструментальність. Когерентність передбачає, що всі окремі дії узгоджуються між собою, що вони утворюють частину організованого цілого, єдиною системою, і політика має справу з тим, яким є (чи має бути) управління цією системою. Це – те, що легше описати в теорії, аніж знайти на практиці... Друге положення стосується ієрархії, тобто процес здійснення політики точиться навколо людей з вищих ешелонів влади, які видають накази. Політику вважають визначенням на основі наданих повноважень

¹ Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 532.

того, що робитиметься в конкретній сфері... Третє положення – інструментальність: політика уявляється як процес досягнення конкретних цілей («цілей політики»). З цієї точки зору має існувати певний публічний порядок, який дає змогу визначати й вирішувати проблеми¹. Таке розуміння політики виражає цінності легітимних повноважень і інструментальної раціональності.

Перуанський вчений Л. С. Саністебан об'єктивність політичної науки обґрунтовує так: «Політологія намагається дати агентам політичних дій загальне пояснення політичних явищ, використовуючи розроблені нею теорії. Політологія являє собою спробу досягнути систематичного, обґрунтованого і об'єктивно ціннісного знання про політичну дійсність, і тому вона є важливою зброєю забезпечення ефективності політичної дії. Політологія не вказує людям, що вони мають бути монархістами, республіканцями, лібералами або соціалістами. Цей ідеологічний вибір засновується на системі цінностей, що притаманні для певного світогляду². Політологію не слід ототожнювати з політичними ідеологіями й доктринами, які пропонують програми дій, що базуються на світоглядних цінностях. Слід розрізнити наукові знання про політичну дійсність (політологію) і політичну дію як таку.

Сьогодні політологія стала важливим чинником освіти й виховання повноцінних громадян. На заході вона увійшла в усі університетські програми. Політичні знання не приходять стихійно чи спонтанно, а формуються в ході цілеспрямованого і систематичного вивчення теоретичних та прикладних засад політичної науки. Випускник ВНЗ внаслідок вивчення курсу «Політологія» має: знати об'єкт, предмет, основи методології та методи політичної науки, її понятійно-категоріальний і термінологічний апарат; орієнтуватися в основних напрямках політичної думки, вміти працювати з першоджерелами; мати уявлення про політику як суспільне явище, політичні відносин та процеси; розуміти сутність влади, держави, громадянського суспільства; розрізнити політичні системи і режими, основні суб'єкти політики; знати права людини й громадянина, принципи функціонування політичних партій, громадських організацій; опанувати політичну культуру, вміти орієнтуватися в конфліктних ситуаціях; володіти навичками аналітичного мислення, об'єктивно оцінювати міжнародні політичні процеси, геополітичну обстановку, місце і роль своєї держави в сучасному світі; раціонально застосовувати політологічні знання в повсякденному житті і своїй професійній діяльності.

В Україні наука про політику як самостійна академічна дисципліна утверджується лише на початку 90-х років ХХ ст. Її соціальний запит обумовлений початком переходу українського суспільства до свободи, ринкової економіки, демократії, розбудови громадянського суспільства. Це відчутно підвищило інтерес до політики у різних прошарків людей, які стали активними учасниками соціальних змін. Українська нація є політично

¹ Колбач Г. Політика: Основні концепції в суспільних науках / Пер. з англ. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 16-17.

² Sanistaban S.L. Fundaments de ciencia politica. – Lima, 1986. – P. XV.

самодостатньою і гідна кращого життя. У цьому переконаний президент України В. Ющенко, який заявляє: «У наших долонях – загальносуспільна солідарність, яка зростає від кожного спільного успіху. Невдачі не зупинили нас досі, вони не зупинять нас надалі... Наша ідеологічна основа – це є наша українська історія. Ми – спадкоємці Київської Русі. Ми – будівничі Галицько-Волинської держави. Ми – народ, який на руїні поставив Козацьку республіку. Ми – народ сили і свободи. Наша історія – це життєствердна місія, яку збережено попри винищення. Над історією не треба ридати. Її треба добре знати і добре пам'ятати. Бачити в ній незнищеність народу та його високий дух. Тільки самостійна, сильна і демократична держава здатна бути гарантом української нації, життя кожного мешканця цієї землі. Український простір – це ми. Це – все світове українство, що прагне зв'язку з державою і хоче бути її співавтором»¹. До цього співавторства творення України може долучитися і незаангажована імперськими стереотипами політична наука.

Від початку становлення політологія була покликана пояснити прискорену економічну, політичну, психологічну і культурну трансформацію українського суспільства. Сьогодні виникла «мода» на політологію, як у свій час на генетику, кібернетику чи екологію. Усі дружно її хвалять, хоч нерідко зовсім не маючи уявлення про неї. Поява численних псевдополітологів дала привід Ф. Рудичу висловити таку думку: «Своєрідний політологічний ренесанс, який нині спостерігаємо, приховує в собі небезпеку компрометації цієї науки, масового напливу дилетантизму і непрофесіоналізму, прагнення приручити політологію, зробити її зовнішньо респектабельною служницею чинної влади»². Залежність політичної науки від бюрократичної кон'юнктури і фінансово-олігархічних структур позбавляє її можливості об'єктивно досліджувати свій об'єкт і гальмує модернізацію політичної системи України.

Перехідний період становлення української державності відчутно затягнувся. Сьогодні найбільшим дефіцитом влади є брак компетентних управлінців, фахових політологів, які б могли дати адекватну відповідь на виклики динамічного життя. Політична сфера – це «монополія професіоналів», вважає відомий французький соціолог нашого часу П. Бурдьє. Вчений стверджує: «Політична наука», яка викладається у спеціально призначених для цієї мети інституціях, є раціоналізація компетентності, якої вимагає універсум політики і якою професіонали володіють на практиці: вона має на меті підвищити ефективність цієї практичної майстерності, надає у його розпорядження раціональні техніки, такі як зондаж, паблік-релейшн або політичний маркетинг, в той же час вона намагається легітимізувати цю майстерність, повідомляючи йому зовнішні ознаки науковості й інститууючи політичні питання в спеціалізовані проблеми, братися за які в ім'я знання, а ні в якому разі не класового

¹ Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності на Софійській площі // http://www.president.gov.ua/news/data/11_18403.html.

² Рудич Ф. Політологія в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?: Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2002. – С. 87.

інтересу, належить спеціалістам»¹. Ця рефлексія яскраво аргументує те, що політичне поле, яке контролюється професіоналами, створює умови для легітимного існування суспільства.

Політологією не треба спекулювати чи міфологізувати, її необхідно ґрунтовно вивчати. Належні політичні знання дають змогу пізнати основні елементи політичної системи суспільства в їх взаємодії і динамічному зв'язку, розуміти спрямування і зміст політичного процесу, його суб'єктів, рушійні сили, ідейні доктрини. «Розвиток громади відбувається в процесі навчання на різних рівнях – індивідуальному, родинному, груповому, організаційному, а також на рівні всієї громади – пише І. Галактіонова. – Іншими словами, йдеться про процес громадянської освіти. Без неї становлення ГС є не просто складним, а неможливим. Механізми громадянського суспільства можливо запустити лише навчивши людей не нехтувати своїми правами і користуватися з правових механізмів їхнього захисту. Громадянська освіта – це майбутнє громадянського суспільства. Вона сприяє тому, що люди вчаться змінювати модель свого існування, навчаються бачити, мислити, діяти по-іншому, тобто в такий спосіб, який привів би їх до гармонійного існування в соціумі»². Вивчення політичної науки важливо для більш широкого розуміння громадянами свого місця і ролі в суспільстві, формування в них відчуття власної співучасті в державних справах, вироблення активної життєвої позиції.

Серед гуманітарних наук саме політологія має найбільше модусів для формування патріотичної свідомості української молоді та спрямування її на: 1) турботу про інтереси та історичну долю країни й готовність заради неї до самопожертви; 2) гордість за соціальні та культурні досягнення своєї нації; 3) співчуття до страждання народу й негативне ставлення до соціальних вад суспільства; 4) повага до історичного минулого Батьківщини й успадкованих традицій своїх пращурів. Як зауважує В. Шахов: «Україна протягом віків майже не мала своєї державності, входячи до складу інших держав. Через це і патріотизм – як почуття національної гідності, любові до своєї Батьківщини, гордості за неї – перебував у пригніченому стані. Український патріотизм правляча верхівка розглядала як крайній прояв націоналізму, носії його всіляко переслідувалися. Оскільки кожна незалежна держава сильна насамперед патріотизмом свого народу, його готовністю до самопожертви, виховання молоді в дусі патріотизму є надзвичайно актуальним завданням»³. Шанування своєї Батьківщини для патріота не обтяжується негативними емоціями щодо інших народів, а навпаки,

¹ Бурдье П. Социология политики / Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 189-190.

² Галактіонова І. «Помаранчева революція» – що далі? Громадянське суспільство, відносини «громадянин-держава» в Україні – сценарії розвитку // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданне громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Науковий альманах / За ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, В.О. Рябенюка. – К.: УВКР, 2006. – С. 154.

³ Шахов В. Про основні напрямки виховної роботи серед молоді в умовах становлення Української держави // Куди йдемо?: Матеріали наук.-практ. конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні» / За ред. М.І. Михальченка, Б.І. Корольова. – К., 1993. – С. 144.

поповнюється позитивним змістом в міру того, як він усвідомлює національні і світові політико-культурні цінності.

Політичні ідеї та концепції фіксуються в мові. Слово є не тільки засобом комунікації в політиці, воно формує основи світогляду і ментальності нації. Про це компетентно говорить академік П. Кононенко: «Мова – наймогутніша енергія поколінь і віків, міра культури як окремої людини, так і цілого народу, гарант його політико-державного й культурно-духовного суверенітету, найголовніший пріоритет національно-державної безпеки. Закономірно, що ще в XVII ст. світ одностайно визнав: мова – душа народу. Вона – це синтез серця та інтелекту, «воля» якого поширюється на весь організм суспільства: на сім'ю і рід, на соціальні верстви і цілі нації, на партії і конфесії, на державу і весь універсум зв'язків із міжнародним світом. Причому на всі сфери його буття – виробничу і побутову, особисту і громадську, освітню, наукову, культурну й технологічну, на сфери психіки і волі»¹. Фактор слова у вітчизняній системі політичних координат набуває сакрального характеру, адже вільний розвиток рідної мови – це основне підґрунтя збереження української національної ідентичності.

Політика є організаційною тканиною колективного життя людей, яка обумовлюється ступенем розвитку суспільної свідомості, політичної культури, ідеологічних цінностей і проявляє себе у таких *вимірах*:

здійснює управління суспільством за допомогою влади та політичних інститутів;

відображає рівень соціально-економічних відносин суспільства;

забезпечує процес досягнення й підтримки цілісності й одночасно протистояння різних соціальних інтересів;

зазнає впливу всього комплексу національно-етнічних відносин.

Визначальна парадигма розвитку політичної думки України формується на поч. XX ст. і пов'язана насамперед з іменами М. Міхновського Д. Донцова, В. Липинського, М. Хвильового. Вони не лише відображали тогочасні політичні процеси, а й уособлювали проект майбутнього України. Мислителі такого рівня створюють національні доміанти й онтологічні підстави культурно-історичної динаміки суспільства та задають вектор його політичного життя. Їхня творчість відображає перехід українського національно-визвольного руху зі стадії культурного українофільства до теоретичної рефлексії незалежності України. Першим у праці "Самостійна Україна" М. Міхновський стверджує, що "державна самостійність є головною умовою існування нації". Нинішня політична фрагментація України змушує прислухатися до заклику М. Міхновського: «Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь світ української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: "одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ"... Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до

¹ Кононенко П. Українознавство: Підруч. для вищ. навч. закладів. – К.: Міленіум, 2006. – С. 220.

моря, так не можна спинити нації, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя»¹. Реалізувати ці настанови має сучасне покоління патріотично свідомих громадян.

Передумовою для створення власної держави Д. Донцов вважав утвердження української нації як самосвідомої суспільної, культурної і політичної одиниці. Він розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі починання і встановлює взаємини з усіма проектами зовнішнього світу. Поняття волі, на противагу інтелектові, є центральною тезою ідеології чинного або інтегрального націоналізму Д. Донцова. Вчений переконаний: «Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії, означив я як першу причину підстави націоналізму... Другою такою підставою національної ідеї здоров'я нації повинно бути те стремління до боротьби, та свідомість її конечності, без якої неможливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані триумф жодної нової ідеї»². Згідно з ідеєю Д. Донцова, інтелект був тільки спрямовуючим чинником у житті людини і народу. А ось воля, з її виявами самолюбства, ненависті, любові, поривань є тим рушієм, який оживляє світ. Тому волю не треба гамувати, а навпаки, плекати й розвивати, бо з нею живе і вмирає нація. А далі висновок: життя – це боротьба, у якій панує закон соціального дарвінізму – виживання найпристосованіших. Тобто сильніші нації мають перемогти слабших і накинути їм свій спосіб життя. У політичному сепаратизмі, спрямованому насамперед проти російської державності, Д. Донцов вбачав необхідну умову виживання української нації.

Значно поміркованішою є політична концепція В. Липинського. Його політичне кредо: “до української нації через Українську державу”. Спершу є держава, а потім нація. Тобто держава – це найвища, найдосконаліша форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації. Ідея державної незалежності – це універсальний критерій, з допомогою якого В.Липинський вимірює істинність, ефективність і доцільність політичного буття. До цього українська політична думка перебувала під впливом народницького світогляду, який формували М.Костомаров, В.Антонович, В.Винниченко, М.Драгоманов, М.Грушевський і мала етноцентричний характер: у мові, звичаях, фольклорі вона бачила головні атрибути української національності. Їхні концепції надмірно ідеалізували народ. Все, що суперечило інтересам народу, розцінювалось як паразитичне, антиукраїнське. Ідеологи народництва вихваляли стихійні селянські повстання, народні бунти, і майже не згадували ту вагомую державотворчу роль, яку відігравала еліта в ході національно-визвольної боротьби українського народу.

Свою політичну доктрину В. Липинський будує за межами народницької ідеології з її автономно-федералістичною орієнтацією. Він обґрунтовує самостійницьку концепцію державотворення, яка репрезентує помірковану політику, оперту на власні традиції: «Кожна нація має тільки таку традицію,

¹ Міхновський М. Самостійна Україна // Державність. – 1992. – № 2. – С. 59.

² Донцов Д. Твори. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 364.

яку вона сама собі в своїй історії витворила. Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який з цієї традиції виростає і на який цієї традиції вистачає. Нищити свою власну державно-національну традицію, тому, що в ній є хибі й помилки, це значить не будувати, а руйнувати націю, це значить нищити самих себе»¹. Під впливом ідей В. Липинського головними критеріями української національності стають територія, історичний досвід, політичні інститути, типи еліт. Визначальні чинники його теорії державності: консервативна ідеологія, авторитетна влада, хліборобсько-селянський потенціал, християнські цінності – залишаються актуальними і нині.

Отже, українська політична думка є досить креативною, має широкий спектр теоретичних концепцій та методологічних інструментаріїв, щоб кваліфіковано досліджувати та інтерпретувати особливості національно-державного розвитку, формувати патріотичну свідомість громадян. Тому концептуальні засади вітчизняних мислителів заслуговують значно більшої уваги науковців, студентів, політиків.

Збереження та розвиток вітчизняних традицій і політичних ідей обумовлюється нівелюючими тенденціями сучасного глобалізованого світу. Постмодерна епоха, з одного боку, відкриває перспективи раціоналізації й демократичного розвитку на гуманістичній основі, з іншого – вона створює передумови для елітарно-інформаційного й корпоративного відчуження людини від політики та суспільства. Відомий американський політолог С. Хантінгтон, на підставі ґрунтовного вивчення політичних реалій нашого часу, дає невтішний прогноз глобального розвитку цивілізації. У геополітичному трактаті «Зіткнення цивілізацій» він пише: «Під впливом модернізації, глобальна політика зараз вибудовується по-новому, у відповідності з напрямом розвитку культури. Народи і країни з складними культурами об'єднуються, народи і країни з різними культурами розпадаються на частини. Об'єднання із загальними ідеологічними установками або згуртовуються навколо наддержав, сходять зі сцени, поступаючись місцем новим союзам, що згуртувалися на основі спільності культури і цивілізації... Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів холодної війни, і лінії розлому між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів у глобальній політиці»². Коли глобалізаційні процеси приносять кризу ідентичності, люди згуртовуються навколо спільних коренів, церкви, мови, цінностей.

Первинним суб'єктом політики, її «атомом» є індивід, особистість. У нашій політичній практиці особистість не завжди визнавалася самостійним і вільним суб'єктом політичного процесу. Однак насправді саме потреби кожної конкретної людини, її ціннісні орієнтації і цілі є «мірилом політики», рушієм суспільно-політичної активності етнічних груп, націй, держав. На думку класика лібералізму Д.С. Мілля: «Людина, за своєю природою,

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 94.

² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – М.: АСТ: МОСКВА, 2006. – С. 185.

подібна не до машини, котру потрібно збудувати за певною моделлю й точно пристосувати до призначеної для неї роботи, а до дерева, яке потребує того, щоб самому рости і всебічно розвиватися, відповідно до тенденцій тих внутрішніх сил, завдяки яким воно є живою істотою¹. З розвитком демократії проблема особистості виходить у політиці на перший план. Щоб реалізувати себе в суспільстві, людина має набути свою політичну суб'єктність. Тобто вона має практично засвоїти політичний досвід, усвідомити свої суспільні дії, вибрати власну позицію в політичному процесі і послідовно поставлену мету. Розвинуте вміння аналізувати й інтерпретувати політичні процеси дає можливість індивіду самостійно орієнтуватися в складному світі політики, у якому б статусі він не виступав: свідомим громадянином, сумлінним виборцем чи кандидатом на державну посаду.

Підсумовуючи, необхідно сказати про те, що на разі українське політичне поле спрямоване не в площину легітимності, а дрейфує у бік соціальної маргіналізації. Скоригувати цю тенденцію у зворотному напрямі – життєво важливе завдання української політики. Його успішне вирішення потребує базових знань суті політики, закономірності та специфіки функціонування політичних суб'єктів, динаміки процесів і тенденцій у сучасному світі. Багато помилок, з якими стикається наша нація в минулому і нині, можна було б уникнути, якби менше покладалися у вирішенні життєво важливих питань на бюрократичну номенклатуру, чиновників і більше використовували суспільний досвід попередніх поколінь, глибокі політичні знання. Французький політолог М. Дюверже у книзі «Ідея політики. Використання влади в суспільстві» висловлює таку думку: «Політична наука має велике значення, тому що вона прибирає маски, демістифікує. Вона може з'ясувати реальні умови виборів, але не вибирати»². За М. Дюверже, політика може служити встановленню привілеїв меншості над більшістю, а також бути засобом інтеграції всіх громадян у суспільстві та створення справедливої держави. Політологія, як теоретична наука, не передбачає створення політичних програм дій, однак вона може і має бути задіяна при їх виробленні в тій мірі, у якій забезпечує об'єктивні знання про політичні явища і процеси. Політичні дії і програми, засновані на політологічній теорії, будуть реалістичні й ефективні.

Наукове дослідження і викладання політології має підпорядковуватися принципу об'єктивності. Спеціаліст-політолог, що переймається навчально-виховною діяльністю, має володіти всією сукупністю політичних знань, бути об'єктивним, відкритим, плюралістичним, відповідальним і максимально дистанційованим від реальних політичних подій. На це звертав увагу М. Вебер: «Викладач не повинен займатися в аудиторії політикою. І насамперед у тому випадку, якщо він досліджує сферу політики як вчений, адже практична політична установка і науковий аналіз політичних утворень і

¹ Мілль С. Про індивідуальність як один з елементів добробуту // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 154.

² Duverger M. The Idea of Politics. – L., 1978. – P. 5-6.

партійної позиції – різні речі»¹. Свої ідеологічні уподобання та політичні симпатії викладач може сублімувати лише за межами студентської аудиторії та навчального закладу загалом.

В умовах суцільної політизації суспільства необхідно відокремити політику від навчально-освітньої сфери. Під час навчального процесу викладач має бути ідеологічно незаангажованим, політично неупередженим і об'єктивно аналізувати соціальні трансформації, спираючись на базові раціонально-наукові політологічні категорії. Абсолютно неприпустима цілеспрямована експлуатація студентського ресурсу в різноманітних заходах громадської непокори. Студенти в аудиторії також не мають займатися політикою. Їхнє завдання – опанувати теоретичним багатством політологічного знання, навчитися розбиратися в складних суспільних феноменах. Тоді держава матиме надійний резерв і впевнену перспективу.

¹ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 561.

УКРАЇНА – МОВА

Вакуленко Г.М., Клипа Н.І. (Ніжин)

СЛЕНГ У МОВЛЕННІ ШКОЛЯРІВ ТА СТУДЕНТІВ

У статті з'ясовуються джерела виникнення і формування сленгового словника; розглядаються основні способи творення сленгових мовних одиниць; визначається місце сленгізмів у мовленні сучасної молоді.

У сучасній системі комунікацій надзвичайно гостро постає проблема використання сленгових слів молодим поколінням, адже найчастіше носіями сленгу є саме молодь (звідси і молодіжний сленг).

Молодь завжди прагнула протиставити себе світу дорослих, а окремі її групи – протилежним молодіжним угрупованням. І найчастіше таке протиставлення проявлялося у поведінці і мовленні. Із бажання показати себе інакшими, із конкуренції стилів і форм, із просто гри народжувався новий стиль життя, нові форми мовлення, яке точно й яскраво відображало суспільні кризи, соціально–психологічні проблеми.

Стрімке та постійне прискорення й оновлення сучасного життя перетворюють спілкування в молодіжному середовищі на динамічну систему, що стимулює зміни комунікативних форм і являє для молоді самостійну цінність. Спілкування в такому середовищі неможливе без оволодіння його мовою, яка задовольняє потреби молоді в самовираженні, самоствердженні, створює сприятливі психологічні умови для спілкування. Тому й не дивно, що в цьому процесі відбувається засвоєння специфічних норм мовлення.

Певний час сленг вважався деякими **дослідниками** невнормованим явищем лексики, принципово не кодифікованим аспектом мовленнєвої діяльності, що свідчило про досить суперечливе ставлення до нього науковців. Протягом свого історичного розвитку сленг здобувся на різні визначення, але найчастіше ототожнювався з просторіччям або жаргонною лексикою. Серед відомих українських дослідників одним із перших до

поняття “сленг” удався І.Г. Матвіяс, визначивши його як “групові говори, що ... виникають у людей (переважно молодих), котрі з якихось причин змушені перебувати у тривалому контакті і до певної міри бути віддаленими від решти суспільства”¹.

Варто зазначити також таких дослідників сленгу, як С. Пиркало, яка вперше уклала Словник сленгової лексики в Україні на 2 тис. 700 слів та висловів, Л. Савицька та інші науковці, які час від часу беруться досліджувати й описувати сленгову лексику.

Але недостатнє теоретичне та лексикографічне опрацювання цього прошарку лексики, який останнім часом став ледве не одним із основних засобів комунікації молоді, зумовило актуальність та необхідність глибшого дослідження.

Словниковий склад української мови – відкрита, динамічна система, що постійно і чутливо реагує на різноманітні потреби номінації предметів, процесів, явищ і ознак, які пізнаються чи створюються людиною. Лексичні і семантичні інновації поповнюють лексикон мови як із кількісного, так і з якісного погляду. Кількісно-якісні зміни у словниковому складі не порушують стану відносної рівноваги, стабільності мови як засобу спілкування.

Однак одним із наслідків мовних змін під впливом соціальних трансформацій стало порушення співвідношення нормативного і ненормативного у мові.

Не тільки усне мовлення, а й художня література, і засоби масової комунікації підпадають під відчутний вплив зниженої, розмовної, жаргонної і навіть ненормативної лексики. Тому постає природним намагання лінгвістів осмислити й дослідити такі явища.

Соціальна диференціація мови, і зокрема молодіжний сленг, привертають увагу вчених уже з 90-х рр. минулого століття. На початку 1998 р. з’явився перший Словник українського молодіжного сленгу. Це видання викликало зацікавлення і фахівців-філологів, і молоді, яка побачила “чорним по білому” ті слова, що раніше можна було лише почути. Цей словник – паросток дослідження молодіжного сленгу в Україні – гостро поставив питання про існування українського молодіжного сленгу взагалі. Побутує думка, що вітчизняна молодь користується російським сленговим словником, тому українського молодіжного сленгу немає. На перший погляд це так. Але не варто забувати, що немає жодного суспільства, де б не було соціальних діалектів².

Зміни в політичному й економічному житті країни, створення держави, утвердження української мови як державної спричинили і зміну мовної ситуації: почався активний процес глобальної українізації молодіжного словника, причому не тільки в плані територіальної поширеності, а й якісних змін. Звичайно, провідну роль відіграють мовні зміни на західноукраїнських

¹ Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 13.

² Друм Т. Сленг: погляд із середини// Дивослово. – 1998. – № 12. – С. 59-60.

та центральних територіях України, і поволі процес українізації просувається на схід.

Український мовознавець О. Ткаченко пише: “...треба, щоб у Києві українська мова стала модою, а вже вся столична мода, як усе столичне, почне нестримно поширюватися і в регіональних провінційних центрах”¹. На нашу думку, таку моду на українське слово певною мірою формуватиме молодіжна сленгова лексика. Погоджуючись із думкою вченого, треба, однак, зазначити, що не варто принижувати ролі обласних центрів, провінційних містечок у відродженні української мови, адже вони акумулюють чималий потенціал культури українського соціуму.

Традиційно сленг визначають як замкнуту мовну систему певної соціальної спільноти, тобто ототожнюють з арго. На думку деяких мовознавців, поняття сленгу в такому розумінні – лінгвістична фікція, оскільки зараз майже неможливо уявити в нашому суспільстві систему, що відповідала б такому визначенню. Можна говорити про жаргонізовану лексику або жаргон у розширеному значенні терміна (англ. slang), коли відносна мовна замкнутість обумовлена лише певною соціальною єдністю. Сленг — це, по суті, жаргонно забарвлена лексика. Вона виникає й існує внаслідок установки на інтимний, фамільярно-знижений стиль розмови за соціально-мовної єдності тієї чи іншої групи носіїв².

Сучасний молодіжний сленг – продукт урбанізації, яка донедавна тісно поєднувалася з русифікацією. Російські сленгізми, адаптовані згідно з фонетичними законами української мови, стали певною базою українського сленгового словника, наприклад, кльовий – “гарний, красивий” (рос. клёвый), грузити – “обманювати, довго щось розповідати” (рос. грузить).

Досить часто у молодіжному мовленні звучать і неадаптовані російські лексеми: мрак – “жах”, пурга – “нісенітниця”, ульот – “стан повного задоволення” тощо.

Сленгове мовлення школярів і студентів Ніжинщини (і Чернігівщини загалом) певною мірою відображає всеукраїнські мовні процеси у творенні сленгової лексики.

Основними причинами активного вживання сленгових лексем молоддю більшість дослідників називають вплив оточення, прагнення не відрізнятись від однолітків, бажання бути сучасним (“крутим”), недостатній словниковий запас, відсутність літературних аналогів, вплив радіо, телебачення³.

Сучасна сленгова лексика складатиметься переважно із запозичень з російської та англійської мов. Однак наше сьогодні дає яскраві приклади українізації молодіжного словника.

¹ Мартос С.А. Молодіжний сленг: міф чи реальність? // Вивчасмо українську мову та літературу. – 2004. – № 32. – С. 2-3.

² Савицька Л. Про взаємодію жаргону і сленгу // Українська мова і література. – 2000. – Ч. 15 (175). – С. 7-8.

³ Лапацька Т. Учнівські дослідження молодіжного сленгу // Українська мова і література. – 2002. – Ч. 8 (264). – С. 4; Корейба В.І. Дослідження учнівського сленгу. Урок розвитку мовлення у 7 класі // Вивчасмо українську мову та літературу. – 2005. – № 27. – С. 24-27.

Основний спосіб творення молодіжного словника студентів Ніжинського державного університету – фонетична адаптація лексем російської мови:

Мочити – 1) бити; вбивати;

2) грати (муз., рос. “мочить”);

Погрімон – прізвисько (рос. “погремон”);

хавати – їсти;

Котити – йти (рос. “катить”);

Ладоша – долоня (рос. “ладонь”),

Няня – гроші;

Відмазатися – уникнути відповідальності;

В’їжджати – розуміти щось.

Часто в мовленні студентів використовуються і неадаптовані російські сленгізми: *лентяйка* – пульт дистанційного управління; *мрак* – жах; *відік* – відеомагнітофон; *прикол* – цікава історія, розіграш; *дівки* – дівчата та багато інших.

Певна частина молодіжних сленгізмів запозичена з російського злочинного жаргону: *ничка* – схованка; *ничити, никати, заникати* – заховати, *лох* – особа, яку можна обдурити; *амба* – кінець; *бакланити* – розмовляти; *лабан* – хліб; *писати* – різати; *припаяти* – додати; *скорешитися* – потоваришувати; *кореш*, *баклан* – товариш; *тесак* – ніж; *ксива* – посвідчення, документ.

Запозичує сленг і іншомовні неадаптовані слова: *фейс* – обличчя; *мен* – чоловік; *піпли* – люди; *хайр* – волосся; *прайс* – гроші, ціна; *найф* – ніж; *драйвер* – водій; *форини* – іноземці, друзі; *шузи* – взуття; *чикса* – повія; *юзер* – користувач; *ботл* – пляшка; *бундеса* – німець; *чуз* – до побачення; *бусик* – автобус; *фумарити* – палити; *мучача* – дівчина; *фацет* – хлопець; *юкс* – одна грошова одиниця; *френди* – друзі; *кіндери* – діти; *м’юзік* – музика; *окей* – добре; *на хаузі* – вдома; *гоу хоум* – ходімо додому;

Зрідка в мовленні студентів спостерігаються запозичення з мови наркоманів: *аннушка* – героїн; *баян* – шприц; *джеф* – ефедрин; *забой* – підвал; *зипун* – одяг; *кумар* – абстинентний синдром; *мідія* – жінка; *наутилус* – голка; *охра* – тютюн; *дербан* – макове або конопляне поле.

Поширення персональних комп’ютерів і мережі Інтернету спричинило появу комп’ютерної сленгової лексики, що стала популярною серед молоді, схильної до вживання сленгових висловів. Нового значення набуло, наприклад, запозичене молодіжним сленгом дієслово *зависати* (відпочивати десь), яке в комп’ютерному жаргоні означає – припинити відповідати на команди; *глючити* – привиджуватися. Великою популярністю серед молоді користуються усічені слова: *комп* – замість комп’ютер; *вінда* – ОС Windows, *вінт* – вінчестер.

Отже, і комп’ютерний сленг є продуктивним джерелом збагачення молодіжного словника молоді Ніжинщини.

Порівняно невеликим є поповнення сленгового словника за рахунок власне української лексики та територіальних діалектизмів, але, безумовно, позитивним є той факт, що все частіше молодь звертається у пошуках “прикольного” слова саме до рідної мови; *шо, тю* – давно вживаються у значенні експресивно забарвленої лексики на означення стану обурення або

невдоволення, *мівіна* – популярний вітчизняний борошняний виріб, назва якого вживається для визначення кучерявої зачіски. Вживають молоді люди ще такі слова як: *лоскотарня* – вечірка; *бричка* – транспорт; *стайня* – кафе; *хата*, *курник* – будинок; *гальмо* – людина з повільною реакцією; *вечоранка* – вечірка; *дискогопанці* – утворене від гопак-дискотека; *потужно* – дуже добре, *гоцалка* – дискотека.

Національномовне обличчя молодіжного сленгу виявляється і в тому, що об'єктом сленгової мовотворчості виступають реалії, поняття, постаті, наявні в українській дійсності. Імена президентів України мотивують, приміром, національно окреслені номінації цигарок у молодіжному сленгу: *ЛМ* – Леонід Макарович, *ЛД* – Леонід Данилович. Об'єктом сленгової словотворчості виступає українська національна валюта: *гришки*, *грині*, *гирини* – гривні. Органічні в молодіжному сленгу є своєрідні слова, які відображають ономастикон міста: *Замориш* – кафе-бар “Заморський принц”, *Ужик* – підвал-кафе “Уненеж”, *Колгосп*, *Культиваторний інститут* – Ніжинський агротехнічний інститут, *Кульок* – Ніжинське училище культури і мистецтв імені М. Заньковецької, *Кіровка* – вулиця ім. Кірова, *П'ятак* – пам'ятник В.І. Леніну, *Якор* – пам'ятник Юрію Лисянському (першопроходцю республіканської кругосвітньої подорожі; (1773-1837)).

Молодіжний сленговий словник студентів університету збагачується за рахунок традиційно продуктивного засобу творення сленгізмів – метафорики: *синяк* – алкоголь; *ботанік* – хлопець, який не цікавиться нічим, окрім навчання, або студент природничо-географічного факультету; *бубон* – голова; *бумеранги*, *стояки* – шкарпетки; *вішалка* – худа дівчина; *жаба* – жадібна людина; *жало* – язик; *зелень* – долари; *кіт* – людина, яка тримається незалежно; *копита*, *костилі* – ноги; *граблі* – руки; *ліпа* – підробка; *лапоть* – людина, не обізнана з чимось; *мумія* – стара людина, пенсіонер; *хрюкалка* – мобільний телефон; *шифруватись* – переховуватись; *рік випуску* – рік народження; *динозаври* – бабуся, дідусь; *булкотряс* – дискотека; *децл*, *пентіум* – дурна людина; *шари*, *моргала* – очі; *локатори* – вуха; *луноход* – міліцейська машина; *кисляк* – біле сухе вино; *мотор* – серце; *курка*, *клошка* – дівчина; *криша* – захист та ін.

Серед цікавих способів творення можна відзначити розвиток: **полісемії**: *перти* – 1) нести щось; 2) давати ефект від паління; 3) мати зиск (“поперло”); *гнати* – 1) говорити неправду; 2) зводити наклеп; 3) нападати, ображати когось; *зависати* – 1) гарно проводити час у певному місці; 2) не висловлювати суті розмови; *колеса* – 1) автомобіль; 2) наркотичні пігулки; 3) взуття; *мочити* – 1) бити; 2) вбивати; 3) грати; *ніштяк* – 1) усе гаразд; 2) добре; 3) будь ласка; 4) домовились; *халдей* – 1) офіціант; 2) таксі; 3) учитель;

автономазії (вживання власного імені для означення загального): *васьок* – людина, яку не поважають; *альоша* – дурний хлопець; *альона* – дурна дівчина; *децл* – дурна людина; *галя* – галюцинація; *петя* – студент професійно-технічного училища; *клава* – жінка легкої поведінки; *муму* – мовчун; *марфа* – морфій; *кутузов* – одноока людина; *чайковський* – чай; *чернишевський* – чорний хліб; *білінський* – білий хліб; *андерсен* – брехлива людина, фантазер; *зімбабве* – студент із сільської місцевості;

аббревіації, складноскорочення: *фізра* – фізкультура; *десе* – домашнє завдання, *фно* – фортепіано (наслідок прямого читання скорочень: фіз.-ра, д/з, ф-но); *Бі-Бі-Сі* – баба бабі сказала; *ОБС* – одна баба сказала; *БМП* – “без малєйшого поняття”; *ХЗ* – хто зна;

метатези (перестановки складів чи звуків): *кіндервундер* – вундеркінд; *дебїлка* – мобїлка;

використання слова із жартївлївим значенням: *олїгофренд* – товариш; *циклоп* – одноока людина; *баскетболїст* – мала, низька зростом людина; *кучерявий* – чоловік без волосся; *алїгатор* – некрасива дївчина; *пївлїтрекономїя* – мїфічна наука, під прикриттям якої студенти пиячать і не ходять на пари; *бухенвальд* – їдальня (від “бух” – алкоголь).

Щодо молодїжного сленгового словотвору слїд вїдзначити високу частоту використання пестливих та здрїбно-пестливих суфїксів: *пїстончик*, *свїсточок*, *шпунтик* – низька людина; *бабулі*, *бабульки* – гроші; *зелененькі*, *долярчики* – долари. Високою продуктивнїстю вїдзначається суфїкс згрубїлостї *-ло*, (*-дло*) – питома ознака української мови: *недогоняїло*, *тормозило*, *ручїндло* – людина з повільною реакцією; *мїтингайло* – людина, яка намагається переконати. Молодїжний сленг характеризується розвиненою **синонїмією**. Оскїльки сленгїзми позначають в основному вже вїдоме (предмет, якїсть, стан), то тут маємо справу з синонїмами не поняттєвими, а експресивно-оцїнними, найчастїше стилїстично зниженими:

Голова – башня, варилка, чайник, чалдан, колокольня, чердак, чугун.

Ноги – копита, костилї, лижї, ласти, ракотицї, коньки.

Руки – граблї, клешнї, пакшї, кочерги.

Рот – хавало, хавальник, паща, печера.

Очї – шари, баньки, очки.

Нїс – шнобель, рубильник, п'ятачок, нюхало.

Хлопець – кент, кадр, бивень, лось, олень, сухар, тип, пїкет, штрих, чувак, чувирло, живжик, пацан, перець.

Дївчина – чуха, чушка, клюшка, вїшалка, коза, чувїха, дєвка.

Йди геть – чеши звїдси, рули звїдси, стрїбай боком, гуляй вальсом, гуляй городами, нюхай небо, гризи бордюр, шелести пакетом, їди пустелю пїлосось, гризи забор, малой отсюда, зроби так, щоб я тебе шукав.

Проводити добре час – ковбаситись, вїдриватися по повнїй, на всю котушку, вїдтягнутиєся.

Намагатися щось зрозумїти – вдуплятися, в'їжджати, втикати, роздуплятися.

Дармївщина – лафа, халява, шара.

Обдуровати – вїшати лапшу на вуха, загрузжати, чухати, гнати.

Будинок – курник, сарай, халабуда, халупа, хата.

Обличчя – морда, торець, рило, дупло, пачка, харя, мордяка.

Набити – заїхати, лупити, шмагати, накостилїяти, вїдторцювати, розмалювати.

Вїдкритїсть цих квазисинонїмїчних рядїв зумовлена динамїчним характером молодїжного сленгу, мотивує стїйку тенденцїю їх розширення і поповнення. Наведенї приклади їлюструють кїлькїсне збїльшення

синонімічного ряду, що відбувається найчастіше за рахунок розмовної, загальноживаної лексики української мови.

Побутовують у молодіжному сленгу ще й **вигуки захоплення** – *бомба, клас, кайф, вау, супер, круто, кльово, йо, ніштяк, чума, торба, труба, жир* тощо. Використані як емоційно забарвлена лексика, вигуки практично втрачають своє первинне лексичне значення. Залежно від ситуації спілкування ці слова можуть висловлювати протилежні емоції – розчарування, роздратування, захоплення, подив, радість. При цьому більш чи менш адекватне “впізнання” вираженої емоції слухач не може здійснити без урахування інтонації, міміки, жести мовця, а також контексту.

Можна виділити сленгові вирази, якими користуються лише студенти: *Баба Степа, Степанида, стипуха* – стипендія; *хвіст* – академічна заборгованість; *універ* – університет, *препод* – викладач, *заліковка* – залікова книжка, *студак* – студентський квиток, *практична* – практичне заняття, *методичка* – практикум з певного матеріалу або методичний посібник, *лаба* – лабораторна робота, *читалка* – читальний зал, *гробік* – агробіостанція університету, *музпед* – факультет культури і мистецтв, *соцгум* – факультет психології і соціальної роботи, *фізмат* – фізико-математичний факультет, *філфак* – філологічний факультет, *істфак* – історичний факультет, *общага, гуртак, братська могила* – гуртожиток, *комендос* – комендант гуртожитку, *копейка* – гуртожиток №1, *двойка* – гуртожиток №2, *тройка* – гуртожиток №3, *четв'юрка* – гуртожиток №4, *тслевізіонка* – телевізійна кімната, *штори* – шпаргалки, *заучка* – студент/студентка, яка дуже багато вчить і не підтримує друзів, *друшлати* – прогулювати пари; *заочники* – студенти заочного відділення, *курсак* – курсова робота, *дипломка* – дипломна робота та багато інших. Ці сленгізми вживаються більшістю студентів, але деякі з них притаманні лише студентам Ніжинського університету.

Для сленгового мовлення школярів і студентів характерне активне використання фразеологізмів, головним чином емоційно забарвлених, стилістично знижених.

При цьому поряд із використанням широко відомих у мові фразеологізмів можна спостерігати і виникнення нових. Наприклад, на позначення низької людини ми, зафіксували такі сленгові фразеологізми: *метр у стрибку; метр з кепкою; метр двадцять у шляпі; переносний телеграфний стовп*. На позначення людини з повільною реакцією – *плуг восьмикорпусний; тупохідний робот; пливучий по хвилях, гальмо стоянкове (перебудови)*. На позначення обмеженої людини – *даун; даун на всю голову; повний аут; дауніто хромосома*. Ще існують такі фразеологічні вислови у мовленні молоді, як *баклан начистити* – побити; *бути на нулі* – без грошей; *лапу на вуха вішати* – обдурювати; *знати порожняка* – вести пусті розмови; *дупля не відстрілювати* – (не нарізати) – не розуміти; *дупля не нарізати* – сп'яніти, *збити фішку* – укласти вигідну угоду (отримати вигравш, вигоду); *знятися з ручкика* – швидше міркувати; *по вухах їздити* – брехати; *либитися, либу тяти* – посміхатися, *понти колотити* – непокоїтися; *шебуришити холощами* – швидко рухатися, тікати; *сховайся в жито* – зникни; *коні двинути* – померти; *змочити краба* – привітатися за руку; такі вислови, як *гризи бордюр, іди пустелю тилюсь, тягни ласти* молодь вживає на позначення банального “іди геть”², або: *засунься в тюбик* – зникни; *іди колядуй* – проси в когось іншого; *крути педалі* – поспішай; *ханбець і тапки на холодильник* – очікуй неприємностей; *шнурки в стакані* – батьки вдома;

виріццати баньки – дивитися; *ворушити батонами* – швидко йти; *встромити шинбель* – втрутитися в розмову; *змінювати шаблон* – змінювати тему розмови; *завалити контракту* – не скласти залік; *зарізати заліковку* – зіпсувати поганою оцінкою залікову книжку; *зарізати стипенду* – не скласти екзамену; *зарядити батарейку* – почати думати; *здвиг по фазі* – зійшов з глузду; *надути мішки* – образитися; *нагострити лижі* – зібратися кудись іти; *фільтруй базар, стрижи фонтани* – думай, що і кому говориш; *не при кухні* – не в курсі справи; *робимо ноги* – тікаємо; *забивати на все* – нічого не вчити.

Постійне оновлення лексичних засобів, швидка їх змінність – одна з характерних рис молодіжного сленгу. Одне модне явище змінюється іншим, старі слова забуваються, їм на зміну приходять нові. Цей процес досить динамічний: якщо у будь-якому сленгу слово може існувати протягом десятків років, то у молодіжному сленгу лише за минуле десятиліття з'явилася і зникла велика кількість слів.

І хоча на даний момент сленгове мовлення не викликає різкого осуду чи неприйняття, необхідно посилювати роботу із вдосконалення літературного усного мовлення школярів і студентів.

Значною вадою сучасного навчання є те, що, за словами Л.І. Мацько, учням дають “... не знання мови, а знання про мову: її звуки, букви, словосполучення, речення!”¹ Українську мову вивчають на всіх факультетах вищих навчальних закладів, але мовлення студентів засмічене популярними сленгізмами, які звучать з екранів телевізорів чи по радіо. Особливо вражає засиллям мовних помилок реклама. І молодь, діти надзвичайно швидко засвоюють ці “перли”. А вчителям, викладачам-філологам треба докладати максимум зусиль, щоб за незначний аудиторний час подати студентам теоретичний матеріал, допомогти вдосконалити культуру мовлення і не забути про національно-мовне виховання. Розв'язати ці проблеми можна, збільшивши кількість аудиторних годин, розмежувавши теоретичний та практичний курси української мови, проводячи відповідні спецкурси, спецсемінари чи факультативи.

Необхідно залучати школярів і студентів до читання українськомовних молодіжних газет і часописів (на зразок “України молоді”), по можливості відвідувати вистави Українського драматичного театру імені Івана Франка.

Надто прогресивним студентам, які звикли вчитися за комп'ютером, доцільно повідомляти адреси сайтів, що містять словники, підручники чи просто статті вітчизняних і зарубіжних учених про походження та сучасний стан української мови.

Підняття статусу української мови в очах студентів і школярів, культивування інтересу й поваги до неї обов'язково слід поєднувати з удосконаленням їхніх, власне, мовленнєвих звичок. Ознаками висококультурного мовлення є змістовність, правильність, точність, логічність, різноманітність, доречність, виразність, образність. Деякі з цих ознак, як-от: змістовність, різноманітність, образність – залежать від здібностей студента, його чуття мови, формуються упродовж тривалої практики, контакту з кращими зразками українського письменства. А от правильність, точність, логічність, зв'язність мовлення – це ті ознаки, на виховання яких викладачі-словесники, передусім, спрямовують свої зусилля на заняттях.

¹ Мацько Л.І. Про державний освітній стандарт з української мови для середньої школи // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 62.

Панасюк Л.В. (Київ)

**УКРАЇНЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА
МОВИ У ВИХОВНИХ І НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ СХІДНОГО
РЕГІОНУ УКРАЇНИ В 90-х рр. ХХ ст.
(за матеріалами статистики)**

Розглядаються особливості етнолінгвістичної ситуації в системі освіти України періоду 90-х рр. ХХ ст., наводяться та аналізуються статистичні матеріали щодо основних тенденцій українсько-російського білінгвізму в дошкільних виховних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах держави та східного регіону.

На сьогодні в світі існує 2796 мов і близько 8000 діалектів. Мова народжується, розвивається, змінюється зі зміною епох, а іноді вмирає, як, наприклад, латинська. Кожна мова має свій національний дух, відображає національну життєдіяльність, її творять не в кабінетах, а в процесі роботи та спілкування.¹

Усі проблеми розвитку нації відбиваються у проблемах розвитку мови. Асиміляція нації, її розчинення в ядрі іншої, сильнішої нації розпочинається саме з мовної асиміляції, і водночас початок відродження, становлення нації теж розпочинається з відродження загальнодержавної мови.

У поліетнічних державах мовна проблема завжди є одним із конфліктогенних чинників, адже потреби державного життя вимагають виділення якоїсь мови як мови міжнаціонального спілкування. Саме на неї покладається головне навантаження у формуванні загальнодержавної ідентичності, а отже, і політичної лояльності громадян.

Нині держава має змогу втілити споконвічну мету українства – надати мові належного, державного статусу, проте, у мовному житті України склалася ситуація, яка не задовольняє повною мірою нікого: україномовні громадяни відчувають незадоволення тим, що реальний стан української мови в державі не відповідає задекларованому, а росіяни та російськомовне населення держави відчувають зниження ролі російської мови.

Загалом мовну ситуацію в Україні можна визначити як українсько-російську двомовність – проблема, що стала результатом багатовікового нищення української культури на всіх щаблях суспільного життя (в освіті зокрема) та може загрожувати навіть існуванню самої держави.

Мовна проблема потрапила до уваги вітчизняних науковців одразу після проголошення незалежності України, проте як складова інших проблем, як-от: етнонаціональних відносин, проблем відродження української нації, державотворення, націєтворення, етнополітики.

¹ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – С. 75.

Значної уваги мовній проблемі та мовній політиці в Україні надає Пірен М. у праці “Етнополітичні процеси в сучасній Україні”, де особливу увагу привертає аналіз мовної політики в Україні у 90-х рр. XX ст. Розглядаючи останню декаду XX ст. авторка визначає ситуацію як тривожну, акцентуючи на тому, що ставлення до державної мови в ЗМІ, освіті, культурі не стало таким, як це має бути в державі. Визначаючи шляхи покращення такої ситуації, М.Пірен, як і інші дослідники, зокрема Матвіїшин В., Потьомкін А., Овсюк О., зазначає, що справжнє вирішення мовної проблеми можливе лише тоді, коли культурна, наукова, освітянська, економічна і політична еліта рішуче перейде на позиції україномовної свідомості¹.

О. Тараненко пропонує огляд мовної ситуації в Україні з кінця 1980-х рр. та нових тенденцій розвитку української літературної мови порівняно з сучасним станом інших слов'янських мов, насамперед з білоруською мовною ситуацією, зазначаючи, що як українська, так ще більшою мірою білоруська мова в умовах колишнього СРСР при панівному становищі російської мови мала досить скромні можливості функціонування в соціально-державній сфері. Українська й білоруська мови визначаються досить високим ступенем наявності слідів мови колишньої метрополії на рівні як літературних мов, так і ще виразніше, «просторіччя» – у формі таких породжень міжмовної інтерференції, як українсько-російський «суржик» і білорусько-російська «трасянка».

На думку автора, зі становленням України як самостійної держави, мовна ситуація в країні поступово змінюється, відбувається повільне розширення діапазону соціального функціонування української мови (звичайно, досить нерівномірно – з диференціацією, по-перше, за сферами вживання, по-друге, за регіонами)².

На феномені мови, як одному з основних критеріїв формування політичної культури та громадянських цінностей, акцентована увага в роботах Грищенка З. та Магрицької І. У контексті державотворення, зазначають автори, мова може виступати і як державотворчий чинник, і як державоруйнуючий, коли представники національних меншин через мовні обмеження вдаються до сепаратизму³.

До політичного аспекту мовного питання звертається Кононов І., визначаючи проблему двомовності як політичну домінанту, що використовується політичними силами для захисту своїх інтересів. Автор вважає, що одержавлення мовного життя нездатне виправити реальної асиметрії в мовному становищі України, вказує на регіональний характер

¹ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. – К., 1999; Матвіїшин В. Українська мова – найважливіший чинник національної духовності та соборності держави // Україна соборна. – 2005. – Вип. 2. – Ч. II; Українська мова: юридичний статус і проблеми застосування // Персонал. – 2005. – №1; Овсюк О. Поле битви – мова // Весвіт. – 2005. – № 9.

² Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2003. – № 2-3.

³ Грищенко З.І. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. – К., 1999; Магрицькая І. Украинский язык как фактор создания государства // Персонал. – 2005. – № 3.

мовної асиметрії – зосереджуючись на Сході та Півдні держави, російськомовний полюс має індустріально-урбаністичний характер¹.

В.Демченко, аналізуючи мовну ситуацію Півдня України, звернув увагу на те, що державна мова залишається другою у засвоєнні після російської як на побутовому, так і на професійному рівні².

Активно досліджує лексичні розбіжності української та російської мов В.Радчук, наголошуючи на тому, що сучасна мовна ситуація в Україні характеризується взаємодією і суперництвом більше ніж двох чи навіть трьох мовних систем: ті з них, що не набули структурної повноти й не викристалізували викінченої норми, все-таки вже мають досить усталену традицію, ідентифікуються носіями як свої, а головне – ними промовляє майже весь народ країни.³

Над українською мовою, вважає В.Карпенко, – мовою, що пережила насильницькі заборони і гоніння за царату, більшовицькі репресії і підступність комуністичної ідеології, нависла реальна загроза виродження і загибелі у незалежній Україні за демократичної системи – у державі проводиться неукраїнська мовна політика; спираючись на рівень зросійщення, влада перетворила мовну проблему в розмінну політичну монету, в елемент загравання з Росією та т.зв. російськомовним населенням в Україні⁴.

Пропонуючи історичну ретроспективу нищення української мови Ю. Ковалів зазначає, що розвиток білінгвізму в Україні призвів до формування особимаргіналу, породженого двомовною практикою. Автор стверджує, що наполягання на білінгвістичному принципі, поширюване сьогодні в багатьох суспільних колах, хіба лише зовні видається рівноправним. За його демократичною, насправді фальшивою оболонкою постає небезпечний «троянський кінь», здатний позбавити українську мову будь-якої онтологічної основи та перспективи, накинати зашморг Україні як суверенній державі⁵.

Отож, увагою науковців охоплено чимало аспектів мовної проблеми, проте в Україні, нажалі, відсутній систематизований аналіз проблеми двомовності; аналізові українсько-російського білінгвізму в країні загалом та освіті зокрема не надавали достатньої уваги, що і визначило мету дослідження – виокремити та розглянути головні тенденції україно-російської двомовності в дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладах освіти східного регіону України у порівнянні з загальнодержавними тенденціями періоду 90-х рр. ХХ ст.

До аналізу матеріалів статистики варто підходити обережно, тому оперуємо в основному відсотковими показниками, що дає змогу аналізувати

¹ Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.

² Демченко В. Мовно-національна характеристика Півдня України (діахронічний та синхронічний аспекти) // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. – К., 1999.

³ Радчук В. Мова в Україні та українська мова // Урок української. – 2000. – № 9. – С. 12-15.

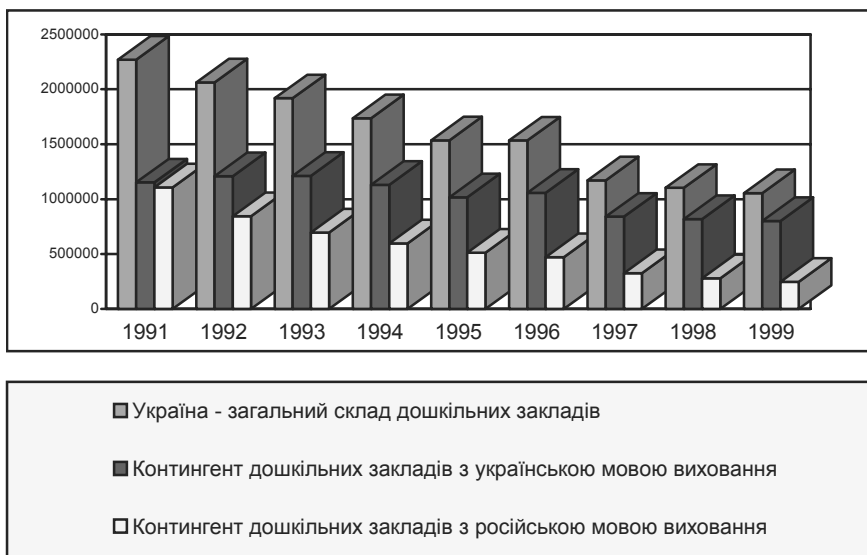
⁴ Карпенко В. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. – К., 2001.

⁵ Ковалів Ю. Білінгвістична трагедія людини, родини та нації в Україні // Урок української. – 2001. – № 6.

визначальні тенденції досліджуваних процесів, порівняти регіональні та загальнодержавні особливості на усіх рівнях освіти України. Досліджуваний регіон за географічним положенням – це терени Донецької, Луганської, Харківської областей, що відзначаються високим рівнем урбанізації¹.

Потрібно відзначити, що загальна чисельність дітей, які перебували у дошкільних виховних закладах держави, за період з 1991 до 1999 рр. зменшилась у 2 рази – з 2268,5 тис. чол. до 1054,9 тис. чол., натомість частка дітей, які виховувались українською мовою зросла з 51% у 1991 р. до 66% у 1995 р. та 76% у 1999 р., російською мовою – зменшилась з 49% у 1991 р. до 33,5% у 1995 р. та 23,5% у 1999 р.² Загальна чисельність дітей, які виховувались українською мовою, зменшилася з 1152,4 тис. чол. у 1991 р. до 1017,1 тис. чол. у 1995 р. та 802 тис. чол. у 1999 р., а дітей, які виховувалися російською мовою – з 1106,6 тис. чол. зменшилася до 248,7 тис. чол., тобто у 4,5 рази.

Розподіл дітей у дошкільних закладах освіти України за мовами

За матеріалами статистики у східному регіоні за останнє десятиліття

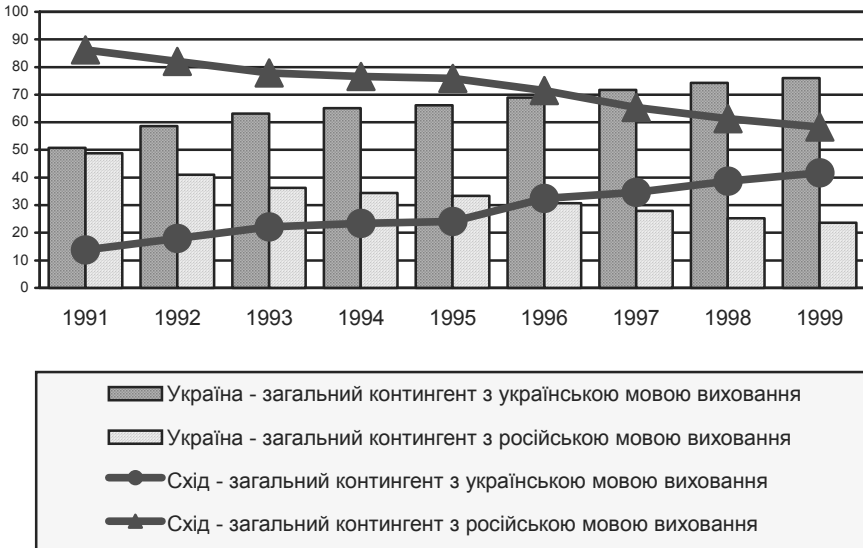
¹ Ребало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. – К., 1996. – С. 17.

² Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Мови виховання дітей в дошкільних закладах по Республіці Крим та областях // Мережа та контингенти дошкільних закладів в Україні. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1992-2000. – С. 11-41.

XX ст. чисельність дітей, які виховувались українською мовою, збільшилася з 63 тис. чол. до 87 тис. чол., а частка збільшилася з 14% до 42%. Серед областей регіону слід відзначити Луганську, у якій відсоток дітей, які виховувались українською мовою, найменший, проте і він зріс з 6% у 1991 р. до 19% у 1999 р.

Чисельність дітей, які виховувалися російською мовою, у регіоні за даний період зменшилася з 450 тис. чол. до 132,8 тис. чол., а частка – з 86% до 58%. Найбільше ці процеси зачепили Харківську обл., де відсоток зменшився з 96% у 1991 р. до 52% у 1995 р. та 19,7% у 1999 р. У Донецькій та Луганській обл. цей показник зменшився не так значно: у Донецькій обл. з 95% до 74%, у Луганській з 94% до 81%.

Розподіл дітей у дошкільних закладах освіти Сходу України за мовами

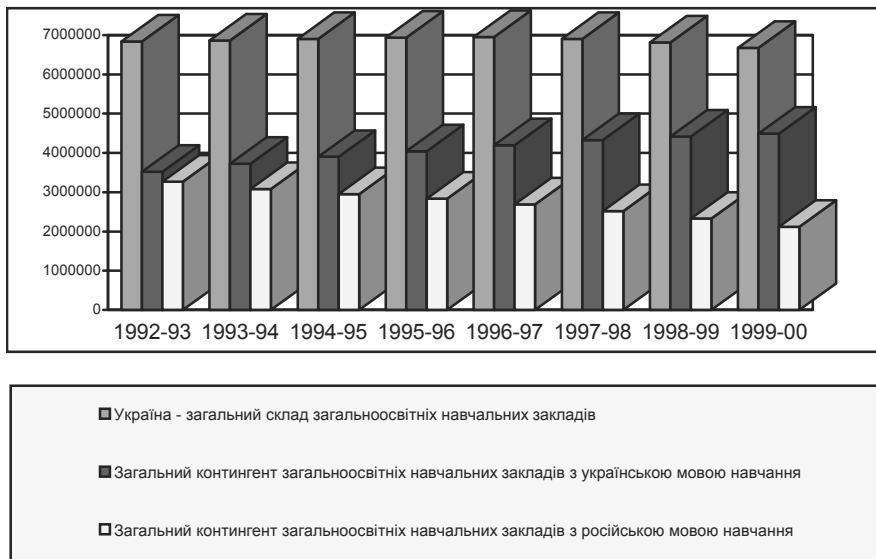
Кількість учнів загальноосвітніх шкіл України збільшувалася до 1996 р. (6839 тис. чол. у 1992 р., 6948 тис. чол. у 1996 р.) та різко зменшилася до 6674 тис. чол. у 1999р. (за 1991 р. матеріали статистики відсутні)¹ Кількість учнів, які навчалися українською мовою, значно зросла – з 3518,5 тис. чол. у 1992 р. до 4044 тис. чол. у 1995 р. та 4493 тис. чол. у 1999 р., відповідно,

¹ Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Мови навчання учнів денних загальноосвітніх шкіл по Республіці Крим, областях та м. Києву // Мережа // Мережа та контингенти загальноосвітніх шкіл на початок 1992/1993-1999/2000 навч. років в Україні. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1993-2000. – С. 2-38.

частка збільшилась з 51% до 67%.

Чисельність учнів, які навчалися в Україні російською мовою, зменшилась з 3269,5 тис. чол. у 1992 р. до 2837 тис. чол. у 1995 р. та 2119 тис. чол. у 1999 р., зменшення відсотка становило – з 48% до 32%.

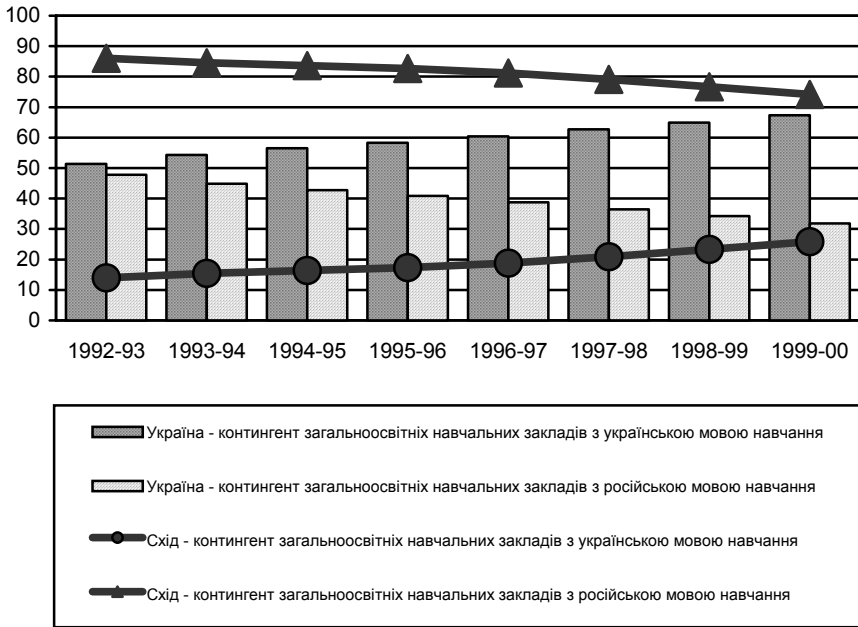
Розподіл учнів загальноосвітніх навчальних закладів України за мовами

У східному регіоні України спостерігається тенденція зростання чисельності дітей, які навчалися українською мовою, майже у 2 рази (з 169 тис. до 306,5 тис. чол.), проте частка учнів збільшилась незначно: з 14% у 1992 р. до 17% у 1995 р. та 25,8% у 1999–2000 рр. Найвищим цей показник є у Харківській обл.: 30% у 1992 р., 51% у 1999 р., найнижчим – у Донецькій: 4% і 11,7%.

Відсоток дітей, які навчалися російською мовою на Сході держави знизився незначно (крім Харківської обл.), хоча і тут з 1992 р. до 1999 р. чисельність дітей зменшилась, як і частка (з 86% у 1992 р. до 82,7% у 1995 р. та 74% у 1999-2000 рр). Найвищим цей показник є у Донецькій обл.: 1992 р. – 96%, 1995 р. – 94, 1999-2000 рр. – 88%, найнижчим – у Харківській обл., де за досліджуваний період він зменшився з 70% до 49%.

Розподіл учнів загальноосвітніх навчальних закладів Сходу України за мовами

Суттєві зміни у впровадженні державної мови відбулися у вищих навчальних закладах.

Внаслідок складної соціально-економічної та демографічної ситуації в країні, на початку 90-х рр. спостерігається зменшення кількості студентів, що поступили на навчання в 1992–1994 рр. з 855,8 тис. чол. у 1992 р. до 829 тис. чол. у 1993 р. Незважаючи на це, частка студентів, які навчалися українською мовою, збільшилася з 37% до 44%, російською мовою – зменшилася відповідно з 63% до 56% (за 1991 р. матеріали статистики відсутні)¹.

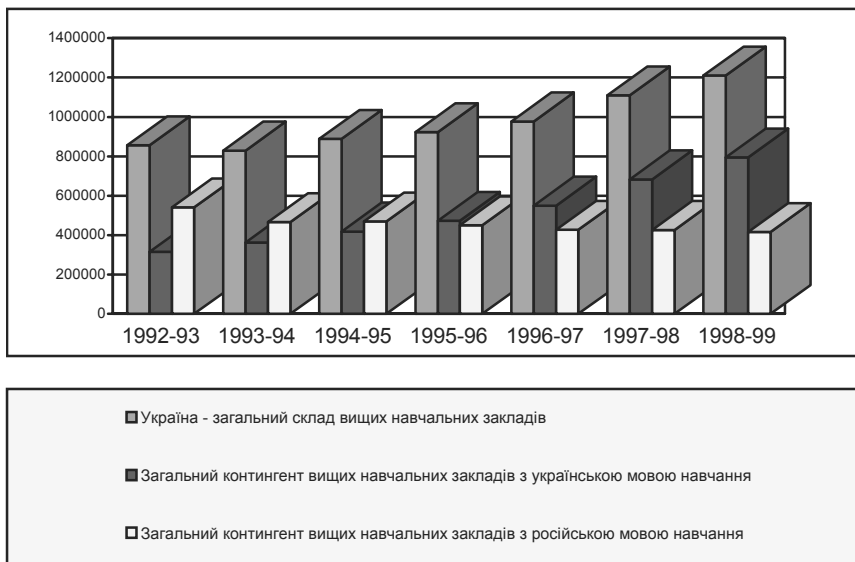
Аналіз статистичних матеріалів за II пол. 90-х рр. XX ст. свідчить про збільшення кількості студентів у навчальних закладах III–IV рівнів акредитації з 888,5 тис. чол. у 1994 р. до 1210 тис. чол. у 1999 р. або на 36%.

У період з 1994 до 1999 рр. відзначається тенденція до збільшення числа студентів, які навчаються українською мовою з 47% до 65,5% (418 тис. чол.

¹ Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Розподіл студентів вищих навчальних закладів за мовами навчання по Республіці Крим і областях на початок 1992/1993-1999/2000 навч. років // Мережа та контингенти вищих навчальних закладів на початок 1992/1993 навч. року. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1993-2000. – С. 14-32.

у 1994 р. та 794 тис. чол. у 1999 р.). Відповідно зменшувалася кількість студентів, які навчаються російською мовою з 53% до 34,5% (з 469,8 тис. чол. до 415,9 тис. чол.).

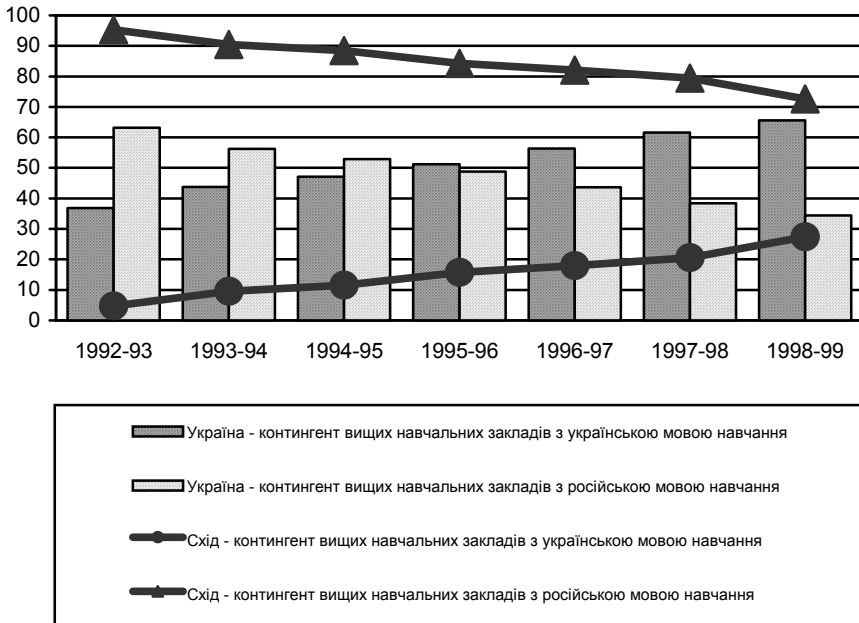
**Розподіл студентів вищих навчальних закладів
України III–IV рівнів акредитації за мовами**

У східному регіоні відсоток студентів, які навчалися українською мовою у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, значно менший ніж по Україні, хоча й тут відбулося зростання за останню декаду XX ст. з 4,7% до 27%. Лише 3% студентів вищих навчальних закладів Донецької та Луганської областей у 1992 р. навчалися українською мовою. Тоді ж у Харківській області цей показник становив 8,5%. До кінця десятиліття Донеччина та Луганщина вийшли до 15% рівня навчання українською мовою у ВНЗ. Натомість у Харківській області у 1999 р. відсоток зріс у 6 разів – до 52%.

Частка студентів, які навчалися тут російською мовою, є однією з найвищих по Україні, хоча й відбулося зменшення з 95% до 73%. Найзначнішою тенденція до зменшення є в Харківській області: з 91,5% у 1992 р. до 47,9% у 1999 р. У Донецькій та Луганській області відбулися незначні зміни – з 97% до 85%.

Розподіл студентів вищих навчальних закладів Сходу України за мовами

Отже, розглянутий матеріал дає можливість перейти до порівняння загальних тенденцій функціонування української та російської мов у дошкільних виховних, середніх та вищих навчальних закладах освіти України та Східного регіону держави.

На початку 90-х рр. державною мовою виховувалося 59% дошкільнят України, навчалось 51% школярів та 37% студентів. На 1995 рік досліджувані показники збільшились до 66%, 60% та 51% відповідно. До кінця десятиліття тенденція до збільшення викладання державною мовою сягнула 76% дошкільнят, 67% школярів та близько 66% студентів.

Потрібно звернути увагу на порівняно невисокі загальнодержавні відсоткові показники, лише до кінця десятиліття ситуація покращується. Найвищим відсотком відзначаються дошкільні заклади держави, але на тлі катастрофічного зменшення загальної кількості дошкільнят ця тенденція втрачає свою яскравість. Дещо меншими, але стабільнішими є тенденції щодо впровадження викладання державною мовою у середній школі, натомість стрімкою динамікою зростання відзначаються вищі навчальні заклади України.

**Викладання українською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих
навчальних закладах України**

Тенденції щодо функціонування російської мови викладання характеризуються зворотними напрямками – загальним зменшенням викладання на всіх щаблях освіти. Розглядаючи досліджувані процеси, слід виділити дошкільні та вищі навчальні заклади освіти України, де функціонування російської мови скоротилося майже вдвічі: у дошкільних закладах з 41% у 1992 р. до 23% у 1999 р., а в вищих – з 63% до 34% відповідно. Викладання російською мовою у середній школі зменшилось з 48% до 32% за останню декаду ХХ ст. Також слід відзначити найменший відсоток виховання російською мовою у дошкільних закладах та швидку динаміку досліджуваних процесів у вищих навчальних закладах освіти України.

**Викладання російською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих
навчальних закладах України**

Східний регіон України відзначається нижчими за державні показниками використання української мови в освіті. На початку 90-х рр. 18% дошкільнят, 14% учнів середніх закладів освіти та 4,7% студентів навчалися українською мовою (у державі: 58%, 51% та 36,8% відповідно). До 1995р. показники дещо підвищилися (24, 17,3%, 15,7% відповідно), а до 1999 р. досягнули 41,7% для дошкільних закладів, 25,8% середньої та 27% вищої школи Сходу України.

Статистичні матеріали дають підстави відзначити низький рівень використання державної мови в освіті регіону, проте певні позитивні тенденції (які, щоправда, навіть не досягають загальнодержавного рівня початку десятиліття) відбуваються впродовж 90-х рр. XX ст., дещо активізуючись у другій половині періоду, що досліджується.

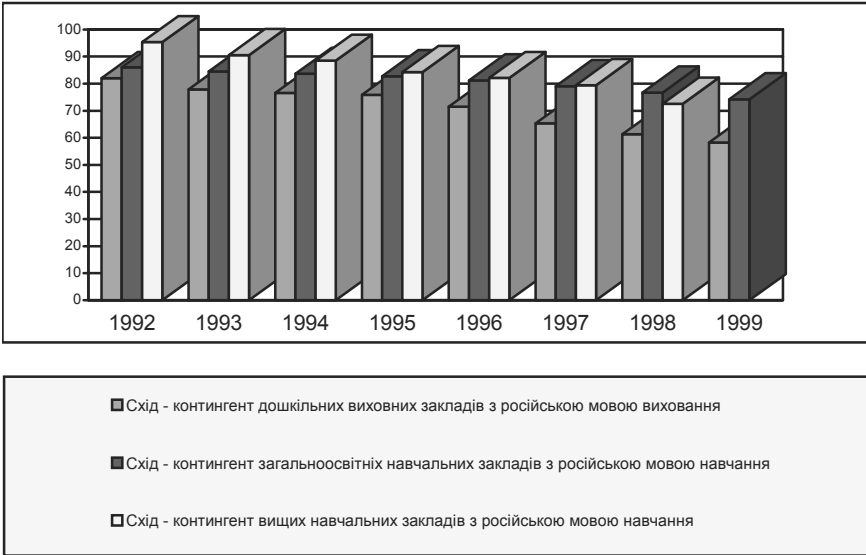
**Викладання українською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих
навчальних закладах Сходу України**

Обсяг викладання російською мовою у Східному регіоні значно вищий за державний загалом (по Україні: 41% – у дошкільних закладах, 47,8% – у середній та 63,2% – у вищій школі) – у дошкільних закладах Сходу 82%, середній школі – 86%, вищій 95% за матеріалами статистики на 1992р. За останню декаду XX ст. ці показники дещо скоротилися: у 1995 р. – 75,9, 82,7% та 84,3% відповідно; до кінця 90-х рр. – 58,3; 74,2%; близько 70% відповідно.

Можемо констатувати, що обсяги використання російської мови в закладах освіти східного регіону України незначно зменшилися за період 1992 – 1999 рр.: в 1,4 раза для дошкільних закладів, у 1,2 раза для загальноосвітніх та в 1,3 раза для вищих навчальних закладів регіону. Найактивнішими процеси впровадження державної мови є в дошкільних виховних закладах регіону.

**Викладання російською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих
навчальних закладах Сходу України**

Аналізуючи загальнодержавні процеси впровадження української мови в освіту з аналогічними у Східному регіоні потрібно відзначити, що на початку 90-х рр. рівень використання державної мови у дошкільних закладах освіти Сходу був нижчим загальнодержавного втричі, у середньоосвітніх закладах – у 3,7; а у вищих – у 7,8 раза. До кінця десятиріччя ці показники дещо змінилися: 1,8 раза для дошкільних установ, 2,6 раза для середніх та вдвічі для вищих навчальних закладів.

Отже, можемо говорити про позитивні, хоча й повільні тенденції щодо впровадження української мови в освітню галузь Східного регіону України, що не може не тішити.

Порівнюючи аналогічні тенденції щодо функціонування російської мови в дошкільних виховних, середніх та вищих навчальних закладах освіти України та Східного регіону держави потрібно зазначити, що в 1992 р. у дошкільних закладах освіти Сходу України російська мова використовувалася вдвічі, у середній школі – у 1,8 раза, у вищій – у 1,5 раза більше порівняно із загальнодержавним рівнем (41%; 47,8% та 63,2%). На кінець десятиліття збільшення складало: для дошкільних закладів освіти – 2,5 раза, для середньої та вищої школи – вдвічі. Як бачимо, загальнодержавні тенденції випереджають відповідні у східному регіоні – до кінця десятиліття рівень використання російської мови на Сході держави порівняно із загальнодержавним навіть збільшився, незважаючи на загальні

позитивні тенденції впровадження державної мови у виховних та освітніх закладах України.

Регіон за досліджуваними тенденціями різко відрізняється від Західного, Північного і навіть Центрального домінуванням російської мови в освіті, повільним впровадженням державної мови (у дошкільних закладах виховання досліджувані процеси відбуваються дещо швидше) у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах освіти.

Кушнірова Л.В. (Суми)

**ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
І НАВЧАННЯ ЇЇ В ДОРОБКУ
В.І. МАСАЛЬСЬКОГО**

У статті досліджуються питання української мови і навчання її в доробку В.І. Масальського. Автор переконаний, що методичні розробки вченого продовжують цікавити сучасних науковців і вчителів.

Осмилення прогресивних ідей минулого з погляду сучасності необхідне для вирішення нових проблем, які постали перед педагогічною наукою і практикою в умовах створення національної системи освіти.

У наш час спостерігається посилення інтересу до історії української науки, зокрема до історії методики навчання мови. Про це свідчать ґрунтовні праці, які з'явилися протягом останніх років. Це, зокрема, відомі дисертації З.П.Бакум "Лінгводидактична спадщина С.Х.Чавдарова" (1997), Л.І.Мамчур "Лінгводидактична спадщина В.О.Сухомлинського" (1998), І.М.Бакаленко "Використання спадщини Ф.І.Буслаєва, К.Д.Ушинського та І.І.Срезневського у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників" (2000). Однак ще недостатньо вивчено творчий доробок відомого українського вченого-методиста і мовознавця Володимира Івановича Масальського (1896-1979), ім'я якого можна знайти у багатьох енциклопедичних виданнях.

Питанням теорії і практики навчання рідної мови присвячується значна частина багатого творчого доробку В.І.Масальського, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної методичної думки. Звичайно, слід враховувати, що науково-педагогічна діяльність вченого відбувалась у 20–70-ті рр. XX ст., тому його підхід до основних проблем методики навчання мови залежав від тодішньої точки зору, розвитку філософської, педагогічної і лінгвістичної думки, від власних соціально-політичних поглядів.

У "Методиці викладання української мови в середній школі", яка вийшла в 1962 р. за редакцією С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського, говориться, що українська мова є основною навчальною дисципліною в школі, тому на вчителів-мовників покладається відповідальне завдання виховання підростаючого покоління. "Багатий зміст української мови як навчального предмета відкриває широкі можливості для успішного розв'язання цього

важливого завдання". "На уроках мови виховується в учнів любов до неї, до її носія – народу, любов до праці та відданість Батьківщині... Навчаючись мови, учні виявляють її багатства, засвоюють на конкретному матеріалі виражальні засоби мови"¹.

Праця В.І.Масальського "Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР" (1962)² показує розвиток теорії і практики навчання мови в школах України протягом 1917-1960 рр. У 1963 р. вчений захистив першу в Україні докторську дисертацію з методики української мови. У "Нарисах..." В.І.Масальський пише, що серед предметів гуманітарного циклу українська мова посідає одне з головних місць, оскільки піднесення мовної грамотності учнів є складовою частиною процесу покращення якості навчання і підготовки молоді до життя, до практичної діяльності.

У кінці 50-х рр. ХХ ст. курс мови в школі включав у себе фонетику, граматику-морфологію (словотвір, словозміну), орфографію, синтаксис, пунктуацію, освоєння найпотрібнішої в житті, праці, навчанні лексики, практичної стилістики (усної мови, зокрема виразного читання, мовлення; письмової мови), різних видів свідомого, правильного читання тощо.

На думку В.І.Масальського, освоєння всіх цих складових елементів курсу мови провадилося в нерозривному зв'язку їх одного з одним, у системі єдиного раціонально побудованого педагогічного процесу. "Специфіка мови як шкільної дисципліни у восьмирічній школі визначається тим, що навички усної та письмової мови учнів можуть розвиватися на основі удосконаленого використання лексики, фонетики, граматики (морфології, синтаксису)".

В.І.Масальський започаткував дослідження у напрямі розвитку мовлення учнів, вивчення проблеми культури мовлення школярів. У статті "За культуру мови в середній школі" (1935) автор вказує на природний логічний зв'язок граматичної роботи й праці над культурою слова в школі – елементами стилістики, відзначає, що треба навчити учня користуватися мовою, "організувати його мовні дані". "Навчаючи граматики в 5, 6, 7 кл., учитель має обов'язок приступною формою, якнайпростіше, на конкретних мовних фактах поступово розкривати учням середньої школи поняття мовного стилю, жанру..."³

Все своє життя В.І.Масальський присвятив освітянській справі. Після здобуття вищої освіти на історико-філологічному факультеті Київського державного університету (1920) В.І.Масальський працював у навчальних закладах Бердянська, Таганчі, Білої Церкви та інших міст України. Довідник В.І.Масальського "Мова й література в школі", виданий у 1929 р. у Білій

¹ Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського. – К.: Рад. школа, 1962. – 372 с.

² Масальський В.І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1962. – 204 с.

³ Масальський В.І. За культуру мови в середній школі // Мовознавство. – 1935. – № 3-4. – С. 61-75.

Церкві, був на той час найкращою і найповнішою бібліографічною працею охоплював майже 1000 статей із різних педагогічних видань 1919-1928 рр.¹

Працюючи в навчальних закладах, В.І.Масальський сформувався як учений-педагог. Закінчив аспірантуру при Науково-дослідному інституті мовознавства Академії наук УРСР. Молодий вчений почав розробляти малодосліджену тоді лінгвостилістику української мови. Науковець успішно поєднував дослідницьку і викладацьку діяльність.

Після навчання в аспірантурі стає науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР, до 1937 р. керує секцією стилістики; у 1933-1935 рр. – професор методики мови у Київському педагогічному інституті, у 1933-1936 рр. викладає курс методики мови і літератури у Київському державному університеті. З 1937 д 1940 р. читає цикл лекцій з методики мови і літератури в Рогачівському вчительському інституті в Білорусії.

В.І.Масальський планував створити цикл стилістичних нарисів на синтаксичні теми і досліджував проблеми мови та стилю художніх творів. У 30-ті рр. XX ст. друкує статті "За культуру мови в середній школі" (1935), "До питання про стилістичне застосування різних типів речень у сучасній українській літературній мові. (Сурядність і підрядність як стилістичні засоби в «Пісні трактористки» П.Тичини)" (1935) тощо.

У 1938 р. В.І.Масальський стає старшим науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР. Протягом 1937-1939 рр. керує в Українському науково-дослідному інституті педагогіки роботою аспірантів з методики української та російської мов, а з січня 1940 р. там же завідує відділом методики мови і літератури.

О.М.Біляев та інші колеги й учні В.І.Масальського згадують, що з його приходом до відділу методики мови і літератури посилилася робота над створенням шкільних підручників, і сам учений активно працював над створенням стабільного підручника з української мови для середньої школи, писав статті з методики мови.

У 1940 р. В.І.Масальський завершив роботу над монографією "Мова і стиль поезій Т.Г.Шевченка". Її розділи було прочитано на урочистій сесії Академії наук УРСР, присвяченій 125-й річниці з дня народження Т.Г.Шевченка. У тому ж році на публічному засіданні ради філологічного факультету Київського університету ім.Т.Г.Шевченка авторові монографії було присуджено вчений ступінь кандидата філологічних наук².

Під час Великої Вітчизняної війни директор Інституту мови і літератури акад. П.Г.Тичина запрошує В.І.Масальського взяти участь у роботі Академії наук УРСР над словниками. В.І.Масальський також продовжував викладацьку діяльність.

У червні 1944 р. В.І.Масальський повернувся з евакуації до Києва як доцент КДУ, і подальша робота вченого була пов'язана з цим ВНЗ. До

¹ Рожило Л.П. Найважливіші праці з методики викладання української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 11. – С. 67-76.

² Павлович М. Володимир Іванович Масальський (до 60-річчя з дня народження) // Українська мова в школі. – 1957. – № 2. – С. 95-96.

березня 1960 року В.І.Масальський керував відділом методики мови в УНДПі.

У відомій лекції для студентів-заочників педагогічних інститутів "Порядок слів в українській мові" (1948) вчений проаналізував стилістичні функції порядку слів у реченні¹. В.І.Масальський писав, що синтаксична структура української мови дає можливість широко використовувати різні варіанти порядку слів у реченні як стилістичний засіб виразу відтінків думки розмовляючого, її нюансів, логічного підкреслення того чи іншого слова, підкреслення емоціонального, а також надання реченню певної ритмічної оформленості. Лекція містить цінний матеріал для майбутніх учителів.

У книзі "Культура мови в початковій школі" (1949) В.І.Масальський формулює завдання роботи над культурою мови у школі: навчити дітей передавати свої думки усно і на письмі в певній логічній послідовності та виразній формі. Автор приділяє велику увагу пробудженню в учнів чуття мовного стилю, практичному освоєнню ними різних типів мови².

В.І.Масальський аналізував і пропагував досвід кращих учителів. Проблемам методики викладання мов, історії розвитку методики мов, навчально-виховній роботі, питанню мови і стилю творів М.М.Коцюбинського присвячено праці В.І.Масальського, які вийшли у 50-70-ті рр. ХХ ст.

Вчений досліджував проблеми слова і мовної практики, відзначав підвищення інтересу до вивчення лексики. Особливо це стосувалося порівняльної її характеристики. На думку В.І.Масальського, дослідники намагалися виявити закономірності взаємодії та взаємозв'язків слов'янських і неслов'янських мов, висвітлити основні питання порівняльної лексикології, усвідомити пов'язані з цим процеси, поняття, визначити відповідні терміни, накреслити шляхи та методи подальшого аналізу проблеми. Вчений приділяв багато уваги питанням наукової термінології та фразеології в сучасній українській літературній мові³.

Славіст, доктор педагогічних наук, професор В.І.Масальський очолив кафедру слов'янської філології Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка з 1960 року; до цього кафедрою завідував академік Л.А.Булаховський. В.І.Масальський приділяв велику увагу проблемі зв'язків у галузі методики викладання слов'янських мов.

Аналізуючи досягнення у галузі слов'янської філології, В.І.Масальський привертає увагу до праць, у яких розроблялася методика викладання слов'янських мов і літератур і сам пише низку праць з цього питання. Це посібник для студентів філологічних факультетів університетів і педінститутів, що вийшов у 1962 році, – "Методика викладання української мови в середній школі" за ред. С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського⁴, а також програми, що вийшли у видавництві КДУ, зокрема, "Програма з методики викладання української

¹ Масальський В. Порядок слів в українській мові: Лекція для студентів-заочників педагогічних інститутів. – К.: Рад. школа, 1948. – 24 с.

² Масальський В.І. Культура мови в початковій школі. – К.: Рад. школа, 1949. – 148 с.

³ Взаємовплив слов'янських мов і літератур (До VII Міжнародного з'їзду славістів) / Ред. колегія: В.І.Масальський (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київського ун-ту ім. Т.Г.Шевченка, 1972. – 204 с.

⁴ Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського. – К.: Рад. школа, 1962. – 372 с.

мови в середніх школах. Для філологічних факультетів університетів УРСР" (1965 р., автори – В.І.Масальський, В.В.Моренець).

З питань міжслов'янських методичних зв'язків В.І.Масальський у 1962 р. надрукував дослідження «Зв'язки в галузі методики викладання слов'янських мов»¹. Це частина монографії "Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР"², де запропоновано стислий огляд публікацій з методики мови, показано коло проблем, над якими працювали зарубіжні і вітчизняні педагоги на початку 60-х років ХХ ст.

Отже, В.І.Масальський розробив методичну систему навчання різних аспектів української мови. Хоча за останні десятиріччя методичні положення і рекомендації вченого зазнали змін, удосконалення, вони продовжують цікавити сучасних науковців і вчителів.

Безсмертна Н.С. (Київ)

СТИЛІСТИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ АНТОНІМІВ У ПОЕЗІЇ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО

У статті досліджується стилістичне функціонування антонімів у поетичній мові Миколи Вінграновського.

Стилістичне функціонування антонімів зумовлене, з одного боку, їх семантичною природою, парадигматичними і синтагматичними властивостями, а з іншого – змістом художнього твору, їх місцем і роллю у поетиці контрасту – “складній і багатоманітній системі засобів, які втілюють контрастне сприймання поетом дійсності”³.

Принцип контрасту є “тенденцією людського розуму в стилістичній обробці”⁴, тобто специфічним розвитком і вираженням тих закономірностей, які лежать в основі людського сприймання і пізнання, і реалізуються в операціях порівняння й протиставлення, аналізу й синтезу тощо.

У мовному плані система контрастних мовленнєвих засобів, як зазначалося вище, базується саме на антонімії. Вже у самій семантичній природі антонімії закладені передумови її стилістичного використання. І визначаються вони, в плані змісту, семантичною сутністю антонімів – здатністю виражати протилежність, а також їх типологічною, тематичною і стилістичною різноманітністю, і в плані вираження, можливостями

¹ Масальський В.І. Зв'язки в галузі методики викладання слов'янських мов // Українська мова і література в школі. – 1962. – № 1. – С. 36-39.

² Масальський В.І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1962. – 204 с.

³ Тимофеев Л. И. Поэтика контраста в поэзии Александра Блока // Русская литература. – 1961. – № 2. – С. 9.

⁴ Шарль Балль. Французька стилістика. – М., 1961. – С. 194.

поєднання антонімів один з одним – здатністю виражати різноманітні відношення між протилежностями у складі антонімічних контекстів, що мають певні значення і структуру. І, відповідно, перше визначає змістову основу, а друге – форми стилістичного використання антонімів.

Що ж ми розуміємо під поняттям “стилістична функція антонімів”? “Якщо значення слова розуміти як функцію, то сама антонімія стає вираженням одного з типів лексичних функцій – протилежності”¹. Якщо ж під стилістичними функціями антонімів розуміти актуалізацію здатності таких слів виражати протилежність, що реалізується в певних відрізках художнього тексту з метою втілення контрастності того чи іншого елемента змісту твору, то, у точному значенні слова, стилістичні функції антонімів є функціями функцій.

Система контрасту у творчості Миколи Вінграновського відрізняється складністю, різноманітністю саме тому, що вона є втіленням одного з основних творчих принципів поета – принципу контрасту, зумовленого особливостями світосприймання, творчого мислення автора і відображається в усіх елементах художньої структури його творів.

Найбільш характерною особливістю поезії Вінграновського є глибока філософічність, яка реалізується його здатністю бачити і відтворювати світ контрастно. Характеризуючи творче мислення поета, можемо говорити про те, що ця особливість втілюється у прагненні осмислити дійсність у найзагальніших абстракціях, як, наприклад, “добро” і “зло”.

Аналіз форм стилістичного функціонування структурно виражених пар антонімів у творчості Миколи Вінграновського дає можливість визначити стилістичні фігури, що використовуються найчастіше. Антонімічні контексти утворюються за допомогою фігур протиставлення, поєднання, відокремлення, взамовиключення, послідовності протилежностей, порівняння тощо. Головними серед них є антитеза (протиставлення) і поєднання.

Найбільш широко в якісному і багатоманітно в кількісному відношенні представлений розряд антонімів, що характеризує різні сторони життя людини.

Антонімічні стилістичні фігури беруть участь у втіленні ідейно-суб'єктивного змісту творів Вінграновського. “Поезія Миколи Вінграновського вся напружено і тремко зосереджена на “клятих питаннях” – і вічних, і нашої доби”². Напруга “атомної доби” обумовлювала потребу ставити в центр поетичних творів пекучі проблеми часу, осмислювати діалектику суспільних явищ, їх сувору правду. І цілком природним засобом втілення цих ідей стає контраст:

*Півлюдства дивиться півлюдству в темні очі.
Ще мить! Ще мить! Іще єдина мить!
Любов чи смерть? Свобода, а чи гніт?
І вічне вже владарювання ночі?*³

¹ Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. – М., 1973. – С. 76.

² Дзюба І. Духовна міра таланту // Вінграновський М. Вибр. твори. – К., 1986. – С. 9.

³ Вінграновський М. С. З обійнятих тобою днів: Поезії. – К., 1993. – С. 158.

Використання антонімічних фігур дає змогу поету дуже лаконічно, глибоко й проникливо виразити свої заповітні думки-почуття, ідеї. Митець застерігає людство від страшних катастроф:

*Схиялялося... дивилося... мовчало...
І чебрало хмарами вгорі!
І мовби посміхатись починало
Над синістю світань і вечорів.
Над людством і стражданнями людськими,
Мов говорило Демону й мені,
Що ми з ним і наші ночі-дні,
Держави, техніки, світогляди і рими,
І все, що люблено, що вистраждено в нас,
У нашому вселюдному двобої,
Ввіллється в час загибелі людської
У всепланетний знищувальний час¹.*

Ці різні слова переливаються у довірливість тверджень про його високу синівську любов до рідної землі – і тут контраст відіграє важливу роль:

*Тебе дивлюсь я серцем і думками,
Тебе люблю я всесвітом і людством...²
Так як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна,
Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона – для тебе і для світу...³*

У нестримній стихії поезії Вінграновського є “тремке ядро, осереддя, навколо якого розгортається увесь вміст душевного життя і до якого все так чи інакше знову й знову повертається, все невтримно тяжіє. Це – народ, нація, Україна. Україна в усій складності її історичної долі – це для нього не тема, а мотив”⁴. Яскраво втілюють цей мотив і такі контрасти:

*Це ім'я для вас лиш територія
Від колиски і до крематорія!
В цьому імені ви днюєте й ночуєте,
І для вас воно – пшениця, поросся...
Я ще назову його, ви чуєте?⁵
Я ще потрясу ним всіх і вся!⁶*

Засоби контрасту знаходять своє втілення й у “космічній темі, яку поет інтерпретує насамперед як інтелектуально-духовний злет людини, як новий рівень пізнання таємниць Всесвіту”⁶:

*Вже Україну видно мені всю,
І світ, і всесвіт, повний таємниці...⁷*

¹ Там само. – С. 252.

² Там само. – С. 50.

³ Там само. – С. 295.

⁴ Дзюба І. Духовна міра таланту // Вінграновський М. Вибр. твори. – К., 1986. – С. 9.

⁵ Вінграновський М. С. З обійнятих тобою днів: Поезії. – К., 1993. – С. 50.

⁶ Салига Т. Микола Вінграновський. – К., 1989. – С. 14.

⁷ Вінграновський М. С. З обійнятих тобою днів: Поезії. – К., 1993. – С. 80.

Синій сон у небесному морі,
Сплять і віки, і літа.
Я лечу у сіянні прозорім,
Труться об літак¹.

Близьким до цього мотиву є мотив осмислення індивідуального буття людини, її стосунків зі світом, її місця серед першоначал буття, швидкоплинність буття:

Попереду народження й процання,
Попереду минучість й неминучість,
Шумить мені годин бистротекучість,
Шумить мені не перша, не остання...²
Ще сміх наш вогкий, сльози не солоні,
Роки ще нас у спину не женуть,
Нам не чуть зимових наших дзвонів,
Хоча й весняних дзвонів вже не чуть³.
Безсмертно сіси, смертно жнеши!
Із невблаганними очима
Ти йдеш крізь вічність і крізь миць,
І темінь в тебе за плечима,
Й поперед тебе мла-темнина,
Й тобі нічого не болить!⁴

Філософські міркування про себе, оточуючих, суспільство побудовані також на суцільних контрастах:

Доріг багато, але шлях один!
Ганьба, хто вибрав стежечку-обніжку:
Людська Земля – це не двоспальне ліжко!⁵
Давно своїм вирлатим оком
Нас пригадав вирлатий час,
І маємо: оце глибоко,
А це ось мілко поміж нас...⁶
Спочатку чув: твій шлях лише до тина!
А потім чув: ти гвинтик, не людина!
А зараз чув: гордий і неспинний!⁷

Контраст, створений за допомогою антонімів, допомагає у розкритті суперечливості людської вдачі, що є основою її існування:

Прощай, любов, і зненависть, і горе!
Прощайте, думи! Щастя і жалі!
Мене до себе первозданно горне
Дніпророжdenний світ мій на землі...⁸

¹ Там само. – С. 176.

² Там само. – С. 241.

³ Там само. – С. 261.

⁴ Там само. – С. 16.

⁵ Там само. – С. 141.

⁶ Там само. – С. 129.

⁷ Там само. – С. 238.

⁸ Там само. – С. 40.

*Та зупинилась скирта біля мене
Стояла жінка світла і чужа,
Із мовою нерідною для скирти,
З великими, як зненависть, очима,
В яких любов гойдалася моя...¹*

Використовуються антонімічні фігури і тоді, коли підбивається певний підсумок пережитого, осягнуте зіставляється з “невиказаними” на порозі зрілості думками. І ця підсумковість, творча незбутність – драматичні. Це – драматичність таланту, мука творця, котрий завжди лишається більшим за власний витвір:

*Кричить-горить занедбаний мій дім,
Мій дім убогий ладен старцювати,
Горить усе з-під ніг, з'їдає душу дим,
А ниву й не засіяно, щоб жати².
І пізній розум з ранніх літ, і ранні рани за порогом.
Усе, усе, усе, – для битви!
В часи страждань, болінь, жалю
Я повен першої молитви:
Свободи тінь в душі ловлю³.*

Багато антонімічних пар використовуються з метою зображення душевного стану людини, переживань, гами почуттів і настроїв:

*В той день я йшов до тебе із віків,
Стражданням спалений, воскреснутий любов'ю,
Піднятий гордістю і кинутий ганьбою⁴.
Печаль моя щаслива і зірка:
Замало друзів, обраних навіки...⁵
Ти чуєш: плачуть по мені,
Ти чуєш: плачуть за тобою,
У множині і в однині
Тобою плачуть, плачуть мною⁶.
Що посміхалося – сьогодні у задумі
І що журилося – не журиться, мовчить.
Мовчить печаль, і сум мовчить у сумі.
І ти мовчиш. Мовчання, й те мовчить⁷.*

Особливо широко представлені у поезіях такі антонімічні пари, що застосовуються для передачі почуття любові ліричного героя. Кому зізнається поет у любові? Коханій? Україні? Долі? Душі? Будь-яка конкретизація цього розлитого в навколишньому світі образу почуття

¹ Там само. – С. 80.

² Там само. – С. 23.

³ Там само. – С. 154.

⁴ Там само. – С. 69.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 151.

⁷ Там само. – С. 156.

збіднює його. Він відбиває стан душі – тонкої, чуйної, сповненої любові і до жінки, і до вітчизни, – до життя в усій його величі.

1. Зображення любові як безмежного почуття, що охоплює світ в усіх його протилежностях:

*Весною, літом, восени, зимою
Дві білих пісні рук твоїх зі мною
Ти – ранок мій, ти південь мій і вечір
Ти – ніч моя...¹
Як дні і ночі, як життя і Київ,
Тебе від себе я не відпущу.²
Ти тут! Ти тут! Кохана, ти як світ, –
Початок і кінець твоїй забувся...³*

2. Любов – возвеличення, поклоніння:

*Ти – вся любов. Ти – чистота,
Довірливість благословенна.
Твоя краса мені свята,
Твоя краса мені священна.
Трояндо неба і землі,
В тобі всі їхні барви грають.
У мене сльози розцвітають,
Цвітуть думками на чолі.⁴
Щасливий я, що зможу на землі
Творити світ для згоди і любові,
Що всі століття, пройдені людьми,
Віддать я в змозі за єдину мить
Тобі присвячену, тобою осіяну!⁵*

3. Зображення любові як болісного для людини почуття, наближеного до своєї протилежності (печалі, горя, муки):

*Цю жінку я люблю. Така моя печаль.
Така моя тривога і турбота
У страсті скінчив ніч і в страсті день почав.
Від страху і до страху ця любовта...⁶
Ти – відьма мого серця. Я – тиран,⁷
А ти – мільйон тиранів...⁸*

У наступних прикладах використано протиставлення займенників *ти (ви)* – *я*, що відображає протиставлення образів героя і героїні:

*Спалив я з вами літечка миттєві,
Спалив без свідків, язиків, очей –
Лиш ви і я. Удвох. Обос. Тихо...⁸*

¹ Там само. – С. 130.

² Там само. – С. 88.

³ Там само. – С. 191.

⁴ Там само. – С. 77.

⁵ Там само. – С. 70.

⁶ Там само. – С. 168.

⁷ Там само. – С. 197.

⁸ Там само. – С. 203.

*Бігли землі під твоїм обличчям,
І мої стояли у ногах!
Чи тебе, чи я себе ще кличу –
Лиши сльоза на сльозу набіга...¹*

Розгляд матеріалу дає можливість зробити висновок і про те, що для Миколи Вінграновського характерне вираження улюблених, основних ідей у вигляді своєрідних поетичних формул, часто побудованих на протиставленні слів-антонімів:

*Тому простіть мене за ранню зрілість,
Простіть майбутні помилки сьогодні.
Я завжди щастям міряв нещасливість,
Гарячим днем я міряв дні холодні.
Коли в душі ні доброго, ні злого,
Пропаща юність і життя пропаще!³
Як мало ненавидіти і любити!
І як багато жити, щоб тільки жити!⁴*

Колір у поезіях Вінграновського також є засобом контрастного зображення, що позначає насамперед контрастні моменти в розвитку сюжету:

*На чорне впало біле,
Сто чорних димарів на Батьківщині,
Сто світлих гімнів рідної землі,
Сходить вечір на синє, на сизе й сумне,
Сивий ворон карка в чорному тумані
Червоний світер, білий сміх я обійняв за плечі⁵.*

Кольором фіксується гама чуттів, настроїв, емоцій. Колір у поета – це вічна боротьба протилежностей, це контрастування речей і явищ, зіткнення яких породжує якусь нову якість:

*Безневинним жовтавим гроном
Вона ще йшла жовтаво, без вини,
І сині сльози билися червоно,
Як об каміння стиглі кавуни⁶.
Люблю тебе. Ми думаєм одне.
За білим чорне, поза ним червоне.
Не вітер тишею, а тиша вітром дме,
І тане мак, в червонім чорне тоне...⁷
Вже сказано “ні” в одетілому житті,
Хоча вчора-ізвечора було це “так”,
Червоно та біло у жовтому житті
Зацвів та опався знервованій мак¹.*

¹ Там само. – С. 195.

² Там само. – С. 241.

³ Там само. – С. 240.

⁴ Там само. – С. 167.

⁵ Там само. – С. 47.

⁶ Там само. – С. 71.

⁷ Там само. – С. 149.

Загалом же типологічна якість втілення елементів змісту твору за допомогою антонімічних стилістичних фігур полягає саме у підкресленому, найбільш яскравому зображенні їх суперечливості, сутнісних проявів, характерних особливостей.

Для більшості антонімічних фігур характерна функція уточнення, пояснення, образної конкретизації попереднього (рідше – наступного) контексту. Найбільш яскраво реалізується ця функція, підсилена порівнянням, аналогією:

*Ми – ви і я – голубка й голубок
Удвох танцюють танго любовиле².
Вона була задумлива, як сад,
Вона була темнава, ніби сад,
Вона була схвильована, мов сад,
Вона була мов сад і мов не сад.
Вона була урочиста, як ніч...³*

У творах Вінграновського аналізовані антонімічні фігури найчастіше використовуються у поєднанні одна з одною, утворюючи своєрідні “ланцюги”, що втілюють складні поетичні образи, наприклад:

*Душа наїлася та бреше.
А бреше як! І те, і се...
Мовляв, каміння – це вода.
Нещастя – щастя. Радість – горе.
Зажура – сміх. А сміх – біда.
Зозуля – півень. Крапля – море...⁴*

Багатство стилістичного використання антонімів у поезії Миколи Вінграновського, системність втілення контрасту в його творчості зумовлені провідною роллю принципу контрасту в системі художніх принципів поета, що визначається антонімічністю творчого мислення автора, суперечливою цілісністю його натури.

Наведені приклади дають змогу зробити **висновок**, що принцип контрасту взагалі в художній літературі й антонімія як один із засобів його втілення в Миколи Вінграновського є одним з провідних стилістичних прийомів, що допомагає створити контрастну характеристику образів, сприяє найбільш чіткому і сконденсованому вираженню думок поета, використовується для надання тексту більшої емоційності, виразності, експресивності.

¹ Там само. – С. 130.

² Там само. – С. 183.

³ Там само. – С. 99.

⁴ Там само. – С. 132.

УКРАЇНА – ХУДОЖНЯ СЛОВЕСНІСТЬ, ЛІТЕРАТУРА

Ковалишин Л.В. (Тернопіль)

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ КІНЦЯ 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті автор намагається проаналізувати становлення О. Кандиби-Ольжича як поета та основні етапи творчості.

Говорячи про Олега Кандибу-Ольжича, не можна не торкнутися його літературної творчості. Його ім'я назавжди залишиться в історії української літератури, оскільки він належав до тієї нечисленної, але надзвичайно талановитої групи письменників, які переконливо довели, що висока майстерність може бути поєднана в літературному творі з такою ж високою ідейністю. Він поет, який, за словами Оксани Лятуринської, “носив у грудях український космос, а там горів великий, рівний вогонь, що не спалював на попіл, а перетворював крицю. Дуже ніжна мімозна була ця душа і дуже тверда водночас, як скеля непохитна”¹. Поет, про якого писав В. Державін, що він “приносить у жертву національній справі своє життя, а тим самим і свою дальшу поетичну творчість”². Ю. Шерех вказував, що у своїй поезії О. Ольжич проявив “вміння поєднати суб’єктивне і об’єктивне, особисте і загальне, інтимне і політику. Воно показує нам, як непоправно ми втратили в Ольжичеві”³. Й. Лободовський відзначав, що поезія О. Кандиби-Ольжича

¹ Лятуринська О. О. Кандиба-Ольжич // Новий шлях. – 1945. – 15 жовтня. – С. 4.

² Державін В. О. Ольжич – поет національного героїзму // Календар-альманах “Новий шлях”. – Торонто, 1977. – № 5. – С. 46.

³ Шерех Ю. Поетична спадщина О. Ольжича // Орлик. – 1947. – 20 січня. – С. 5.

“дає найкраще поняття про психічний характер української поезії, яка перед невидною, ще захованою долею українського народу лине високо, як самотрацька Ніке перед човнами Темістокля, що пливуть до затоки Саламіни добувати, як перемогу”¹. Ф. Погребенник називав О. Кандибу-Ольжича поетом, який, “крім суто художніх завдань, показує у своїх збірках високе громадянське покликання мистецтва, поєднуючи слово з революційно-визвольним чином, возвеличуючи героїзм, мужність і самопожертву тих, хто став у ряди борців за волю України”².

Літературна творча спадщина О. Кандиби-Ольжича – вагоме надбання українців, орієнтир та стимул для творення тієї літератури, яка необхідна народові в його державницьких домаганнях.

Метою даної праці є дослідження літературної спадщини О. Кандиби-Ольжича через з’ясування ролі та значення її в українському національному русі України 20–30-х рр. ХХ ст. Щодо **завдань**, то автор намагається охарактеризувати основні етапи творчої спадщини поета.

Дослідження проблеми не знайшло достатнього висвітлення в еміграційній та українській **історіографії**.

Особливо цінною у дослідженні літературної спадщини вченого є стаття Ю. Бойка, у якій подано рецензію на першу збірку праць О. Кандиби-Ольжича³. Свої дослідження літературної сфери діяльності О. Кандиби-Ольжича як поета здійснили М. Вич⁴, М. Бажанський⁵, К. Лазор⁶, М. Жданович⁷, В. Державін⁸, О. Лашенко⁹.

Доречно зауважити¹⁰, що укладання творчих робіт О. Кандиби-Ольжича зробив О. Стефанович¹⁰, аналізуючи його праці в контексті тогочасного літературного процесу. Певний науковий інтерес з досліджуваної проблематики становлять публікації Ф. Погребенника¹¹, М. Оглобенка-Глобенка¹², надруковані в альманасі “Новий шлях”¹³, які вирізняються на фоні інших праць високим рівнем інформаційності та об’єктивності. Особу Олега Ольжича показано через призму тогочасного українського історико-літературного процесу, відображено його роль у ньому як поета

¹ Лободовський Й. Добувати перемогу // Кур’єр Паланки. – 1937. – 24 жовтня. – С. 11.

² Погребенник Ф. О. Ольжич і поезія українського ренесансу // Визвольний шлях. – 1995. – № 6. – С. 727.

³ Бойко Ю. Ольжич О., як поет // Український історик. – 1985. – № 1-4. – С. 65-76.

⁴ Вич М. О. Ольжич у ворожій літературі // Самостійна Україна. – 1974. – № 26. – С. 22-25.

⁵ Бажанський М. О. Ольжич на творчому шляху // Календар-альманах “Новий шлях”. – Торонто, 1977. – С. 56-67.

⁶ Лазор К. Думками вслід за Ольжичем // Український історик. – 1985. – № 1-4. – С. 91-108.

⁷ Жданович О. На вершині багряної піраміди жертв // За героїчну духовність. – 1977. – С. 15-21.

⁸ Державін В. О. Вказ. праця.

⁹ Лашенко О. Ольжич О. Поезія. – Нью-Йорк, 1956. – Кн. 1. – 342 с.

¹⁰ Стефанович О. Ольжичеві: Вірші // Альманах українського національного союзу. – Джерсі Сіті: Свобода, 1992. – С. 63-66.

¹¹ Погребенник Ф. Вказ. праця.

¹² Оглобенко-Глобенко М. Історико-літературні статті. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1958. – С. 70-78.

¹³ Ольжич О. – поет національного героїзму (д-р Олег Кандиба 1907 – 1944) // Календар-альманах “Новий шлях”. – Торонто, 1977. – С. 40-47.

національного героїзму. Домінантною темою вищезазначених праць є аналіз літературної спадщини О. Кандиби-Ольжича – поета.

Літературна діяльність в українській історіографії поета знайшла своє відображення в 90-х рр. минулого століття, коли виходить ціла низка науково-популярних видань. Зокрема, цікавими у цьому плані є публікації Н. Лисенко¹, У. Самчука², Б. Червака³, М. Ільницького⁴. У цих розвідках проаналізовано літературну спадщину поета, а саме: окремо кожну збірку і цикл, а також визначено місце та роль творчості поета в українській і світовій літературі. Не менш важливими є літературно-публіцистичні дослідження А. Маркової⁵, М. Слабошпицького⁶, М. Неврого⁷, М. Терещенка⁸, які ставили питання про вплив Празької поетичної школи на творчість поета, роль та місце творчості О. Кандиби-Ольжича у літературному житті тогочасної Європи.

Значний внесок у дослідження творчості поета зробили Ю. Ковалів⁹ та Ю. Липа¹⁰, а також вступні статті до ряду поетичних збірок О. Кандиби-Ольжича у різних виданнях України, зокрема: “Розбудова держави”¹¹, “Світ”¹², “Дніпро”¹³, “Тернопіль”¹⁴.

Творчість поета можна поділити на два періоди. Перший період включає ранні твори, що поділяються на три групи: дитяча поезія, проза та студентська лірика; другий період творчості – поезія 1929–1941 рр. Вона зібрана в книжках “Рінь”, “Вежі” та “Підзамчя”. Поезію О. Кандиби-Ольжича Л. Череватенко органічно поділив на кілька, щонайменше на три великих, виразно окреслених цикли: вірші історіографічні, декларації і вірші-плакати¹⁵. Саме професія археолога допомагала йому знайти оці теми й осмислити складний і багатостраждальний шлях людства – з глибини минулих століть до сьогодення.

Упорядники антології сучасної української поезії на Заході “Координати”, Б. Бойчук і Б. Рубчак ось як характеризують поезію

¹ Лисенко Н. Поет, учений, борець // Дивослово. – 1998. – № 8. – С. 55-58.

² Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 2-3. – С. 29-110.

³ Червак Б. Слово з високої героїчності // Дорогоказ. Поезія О.Теліги та О.Ольжича. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – С. 10-20; Червак Б. Героїчність духу (поет і лицар О. Ольжич) // ОУН: минуле і майбутнє. – К., 1993. – 234 с.

⁴ Ільницький М. Ідея циклічності культури в творчості О. Кандиби-Ольжича // Сучасність. – 1994. – № 11. – С. 138-143.

⁵ Маркова А. Празька поетична школа О. Ольжича (Літературознавчий III Міжнародний конгрес українців (Харків, 28 – 29 серпня 1996)). – К., 1996. – 426 с.

⁶ Слабошпицький М. Доля і муза О.Ольжича // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 48-52.

⁷ Неврог М. О.Ольжич на тлі празького літературного довкілля // Сучасність. – 1998. – № 2. – С. 102-110.

⁸ Терещенко М. Лицар без страху і докору О. Ольжич // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 16-21.

⁹ Ковалів Ю. Героїчний епос О. Ольжич // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 6-12.

¹⁰ Липа Ю. Бій за українську літературу // Український засів. – 1993. – № 4. – С. 35-39.

¹¹ Золоті слова О. Ольжича // Розбудова держави. – 1954. – № 2. – С. 3-9.

¹² Заповіт срібної землі // Світ. – 2001. – № 3. – С. 190-195.

¹³ Ольжич О. Прозові твори // Дніпро. – 1994. – № 6. – С. 32-34.

¹⁴ Ольжич О. Вірші // Тернопіль. – 1994. – № 2-4. – С. 56-60.

¹⁵ Череватенко Л. І смерть, як найвищий вінок // Дніпро. – 1990. – № 2. – С. 78.

О. Кандиби-Ольжича: “Творчість Ольжича чітко поділена на дві нерівні частини. На перший погляд вони такі самобутні, так мало між ними спільних рис, що виникає враження, ніби їх написали два автори. А проте, коли приглянутися уважніше, – за бар’єрами очевидних різниць можна побачити справжню, органічну спільність між цими двома світами. Два обличчя творчості Ольжича можна умовно порівняти з двостороннім життям поета: перша і остання збірка – це уважно шліфована, дбайливо скомплектована, вдумлива творчість поета-вченого і поета-мислителя, друга ж збірка “Вежі” – це раптовий рефлекс, яскравий політичний плакат, виконаний ніби нервово, дбайливо, майже брутально; людина мислі протиставлена... людині дії, кабінетний вчений ... підпільному активісту”¹. М. Слабошпицький у своїх розвідках зробив певний поділ поезії О. Кандиби-Ольжича. “Перший Ольжич інколи підхоплений романтичним поривом, але він дисциплінований, а другий – маємо не археологічний” його інтерес до об’єкта зображення, а живу присутність автора...”²

Одночасно з інтимною лірикою поет почав писати декларації, вірші-плакати, де вже проглядається змужніння, ідейні та моральні імперативи, якими автор надихався у практичній праці. До того ж, без його віршів неможливо до кінця зрозуміти ні біографічної, ні творчої еволюції автора, також важко осягнути його життя – героїчне і жертвоне. Дуже точно охарактеризувала особистість О. Кандиби-Ольжича Олена Теліга, яка зазначала, що “боротьба і життя – синоніми. Життя – це боротьба, а боротьба – це справжнє життя. І нема тут чого розпочати. Навпаки, треба провести цю боротьбу найбільш блискучо і найбільш радісно. Образи, від яких волосся ставало б догори у гуманних письменників минулого, у Ольжича викликають зовсім інші емоції”³.

Ще одним важливим захопленням О. Кандиби-Ольжича була проза, представлена п’ятьма оповіданнями. На відміну від поезії, у прозі не так помітне авторське “я”, воно наче заховане за описаними подіями, а епічна розповідь захоплює вже сама собою і не потребує прямого авторського ставлення до описаного. Тим самим проза для Олега Кандиби-Ольжича ще одна грань художнього таланту письменника.

Перш ніж перейти до оповідань, варто сказати декілька слів про п’єси літератора. Відомо принаймні дві такі роботи. Перша була скомпонована у 5 років, назва її (як і вона сама) не збереглася, але відомо, що тема була взята з козацьких часів і мала три дії. Друга дійшла до наших днів під назвою “Куряче подвір’я”, теж на три дії⁴.

Оповідання О. Кандиби-Ольжича, написані у дитячому та підлітковому віці, саме для дітей. У нестерпно довгі роки розлуки лише листи давали змогу спілкуватися з батьком. У відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України знаходиться значний масив епістолярного діалогу О. Кандиби-Ольжича та О. Олеся. Саме Олег

¹ Бойчук Б., Рубчак Б. Координати. – Мюнхен, 1989. – С. 426.

² Слабошпицький М. Вказ. праця. – С. 49-50.

³ Дороговказ: Поезія О. Теліги та О. Ольжича. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – С. 28.

⁴ Ольжич О. Прозові твори... – С. 32.

Кандиба-Ольжич посилав батькові свої шкільні твори, реферати, перші поетичні рядки та вже завершені оповідання, сподіваючись на його оцінку та поради, намагався також окреслити коло своїх інтересів та уподобань. З листів дізнаємося, як Олег цікавився усім живим, описував “боротьбу зими з весною”, “повернення зграї різних птиць”. Водночас розповідав про своє “життя, думки, поривання”. Проте зазначав, що “Я так думаю, що ніякі листи не скажуть тобі про мене, як мої самостійні твори”¹. Саме у цих дитячих листах, які дбайливо зберегли для нас О. Олесь та Віра Антонівна, знаходимо перші спроби пера Олега.

Дитячі твори О. Кандиби-Ольжича – це опис природи, своєрідний малюнок життя з природи. Серед них потрібно згадати роботи “Весняний гість”, “Дивна подорож”. Так, “Весняний гість” – це враження малого Олега від фантастичних пригод та невідомих планет. “Дивна подорож” – цікаві спостереження прозаїка над життям ставка та за його мешканцями.

Детальніше хотілося б зупинитися на двох оповіданнях. Оповідання “Скеля” цікаве тим, що близьке, власне, до Ольжича пізнішого, поета-романтика. Винятковий, колоритний образ скелі виразно позначений романтизмом. “Над безкраїм синім морем висилася гранітна скеля. Верх її вкривав лише мох, а нижче росли сухі і жорсткі трави та дрібні гірські квітки. Тисячі років стояла вона над кипучою безоднею і гордо дивилася у неї”². Отже, це оповідання мимоволі наштовхує нас на філософські роздуми.

Друге оповідання “Під водою і коло неї” дає уявлення і ще раз стверджує те, що ще у ранньому віці Олег мав неабиякий дар до уважного спостереження. У цьому випадку над замкнутою водою – ставком. Рибалачи десь поблизу, він усе помічав, і оповідання – плід багатоденних спостережень. Весь цикл життя ставу, його мешканців – з весни до зими – читається легко й невимушено. Манера оповіди легко сприймається, не ускладнена термінами, а тому з задоволенням могла б читатися дітьми³.

Найдовершенішим є оповідання “Рудько”, яке вийшло друком у Празі 1928 р. Виразний підзаголовок “Життєпис одного півня” відразу окреслює нам тему оповідання – йтиметься про “звичайного півня, яких ви безліч бачили за своє молоде життя”⁴. Саме в ньому О. Кандиба-Ольжич знайомить нас з іншими домашніми мешканцями подвір’я. Читач захоплюється войовничістю Рудька, його “міцним духом” і “шляхетним серцем”. Мужній герой оповідання “як власної честі, боронив і честь свого народу”, вмів терпіти тяжкі муки і бути разом з тим “уважним, дбайливим”. Тому тема мужності й активної боротьби у творчості О. Кандиби-Ольжича вже яскраво зазвучала в цьому оповіданні символічними рядками. “Ніхто не б’ється так завзято, як повстанці. Бо знають, що їм нема дороги назад”⁵. До написання прози Олег більше не звертався. “Рудька” можна вважати останнім і

¹ Лист О. Кандиби до О. Олесь // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 15 (фонд О. Олесь), оп. 906, спр. 125, арк. 9.

² *Ольжич О.* Прозові твори... – С. 34.

³ Там само.

⁴ *Ольжич О.* Рудько: життєпис одного півня // Українське слово. – 1994. – Ч. 2. – С. 256.

⁵ Там само. – С. 257.

найвдалішим з усіх його оповідань. Під час навчання в Празі Олег зазнав впливу веселого студентського середовища. 1926 р. започаткована його “альбомна”, принагідна лірика, переважно любовна. Першу групу такої поезії становлять жартівливі вірші: “Святки, іменини, вистави...”, “Олю мила, хоч сьогодні...” Ліричний герой у них веселий і закоханий.

З приводу однієї епіграми Олега стався комендійний випадок. Ось як про це розповідає приятелька поета Марина Антонович-Рудницька: “Одного разу Олег прийшов до мене з лукавою таємничою міною і сказав: “Лялю, ви, добра приятелька, мусите допомогти мені вийти з халепи. Дівчата якось довідалися, що я пишу вірші, то їй вимагають від мене присвяти. Не можу ж я кожній писати окремого вірша! Я написав одного для всіх. Ваше завдання – розмножити його, відповідно змінивши у кожному примірнику дівоче ім’я і роздати дівчатам, запевняючи кожну з них, що тільки їй одній я написав присвяти”¹.

Крім жартівливих дружніх творів, поет відомий (щоправда, пізніше, у 30-х роках) і як сатирик. Продажність деяких емігрантів, які лицемірно виправдовували репресії у “країні рад” і водночас критикували націоналістів, а все тому, що їм “корони із Москви ідуть через Берлін”, безглузді чистки комуністів в УРСР – непотрібне активне паплюження вже мертвих Скрипника і Затонського (“Вже ціла згряя збіглася їх...”):

*Вже ціла згряя збіглася їх
Над чорним і роздутим тілом
Затонських, Скрипників отцх,
Кому здохлятини кортіло...²*

Усе це стало об’єктом дошкульної сатири Олега. З ряду творів цього періоду (початку 1929 року) хотілося б виділити “Поворот”, написаний на українську історичну тематику. Князь повертається з походу, Русь радісно зустрічає переможців, але хоч і “відкладаються шоломи ясні”, –

*День і ніч замріяним метеликом
Тужно ждатиму тривожної весни...³*

Тобто ще не діставшись додому, князь мріє вже про нові походи, які розпочиналися переважно весною. У поезії звучить дух неспокою, експансії, пориву...

Поступово переважання легкої, “альбомної” лірики зникає, натомість починає народжуватися щось інше, з іншим забарвленням, ідеями, оформленням. Настав другий період творчості – період трагічного оптимізму й романтичного героїзму.

Приступаючи до розгляду найважливішого періоду творчого життя Ольжича – поета, що охоплював період 1929–1935 рр., що був одночасно періодом остаточного становлення поета і вершиною його творчості. Власне, у цей час О. Кандиба-Ольжич відомий як визначний археолог-науковець, талановитий перспективний поет та активний суспільно-політичний діяч. Це

¹ Антонович-Рудницька М. Із споминів про О. Ольжича // Український історик. – 1985. – № 1-2. – С. 95.

² Ольжич О. Вірші... – С. 56.

³ Там само. – С. 57.

вже згодом робота у націоналістичному русі почала забирати всі сили, натхнення і час, тому закономірно, що археологія та поезія відійшли на другий план.

Для кращого висвітлення поетичної діяльності О. Кандиби-Ольжича, без усякого сумніву, варто охарактеризувати його збірки, зокрема першу поетичну книжку молодого поета – “Рінь”, що виходить у Львові 1935 р. У ній переважають мотиви праісторії людства, античної Греції й Риму, відчувається солідна ерудиція вченого-археолога й історика. На цю збірку було зроблено ряд рецензій, серед яких потрібно відзначити відгуки Ф. Загори, Є. Маланюка та О. Варро.

“Пригадується, – писав Є. Маланюк, – це було либонь весною 1930 – чи 1932. Увечері за столиком празької кав’ярні тоді ще дуже юний Ольжич, в присутності М. Мухина, що нас звів, передав мені зшиток своїх віршів – більша частина їх увійшла до “Ріні”, – вони робили дуже свіже й сильне враження, і я просидів над ними до пізна”¹. Є. Маланюк був сумлінним рецензентом Ольжичевої першої збірки. Він, можна з певністю сказати, найглибше з усіх дослідників зрозумів Ольжича й вагомість його поезії. Є. Маланюк і О. Кандиба-Ольжич поєднали Прагу й Подебради в одне ціле.

Як зазначав Ф. Загора, “Рінь – це залізний лист в поході на чоло сучасної української літератури ... Коли поет говорить про резерви, що завтра з світанком знімуться до атаки, родиться міцна віра в їх перемогу”². У зв’язку з цим потрібно підкреслити, що О. Кандиби-Ольжичу за похвальні слова, які були надруковані в польському журналі, позаздрив би не один критик України. Багато віршів Ольжича перекладено польською мовою, серед яких перше місце займають: “Візія”, “Рання молитва” та найбільший за обсягом “Був же вік золотий”. Крім того, ще одним із доказів прихильності польської громадськості до поета була організація ряду літературних вечорів, присвячених Ольжичеві.

Однією з найвдаліших була рецензія О. Варро. “...Йому (цебто Ольжичу) вдалося створити такий світ, який говорить своєю власною мовою, дихає власним життям. Нас вдаряє те, що Ольжич здобув таку потрібну в мистецькій творчості суверенність супроти оточуючого світу і супроти власних психічних переживань. Це є обумовлене культурно-історичними та соціологічними передумовами. Поет зріс і виріс із нового українства і дав його здвигові прегарний вислів. Коли ще до цього прилучається особиста висока культура автора, то не стане дивно, що в цій збірці знаходимо суверенною рукою створений свій світ, натхнений могутнім динамізмом. Це видно вже з перших строф збірки. Ольжич вмів ріно оживити в надзвичайний спосіб. Це вже не мертве каміння, а й вислів борні в природі, або радше таки сама борня. Ще більше оживає в поета старовина в музеї, листи історії, ці “уривчасті передвіку аннали” – а це все стоплюється в дивну поліфонію життя.

¹ Неврлий М. О. Ольжич... – С. 107.

² Загора Ф. Бюлетень поета О. Ольжича польсько-український. – 1935. – 17 лютого – С. 4.

У своїй збірці замкнув Ольжич багатий світ. Тут знайдете міні сцени передісторичних часів, подих старовинного світу, деякі моменти з мандрівок народів, у цей світ вривається органічно наша українська дійсність з її готичним ростом вгору, а з неї бачимо розкішну візію майбутності.

Тут же виступає вже життєвий трагізм, глибокий, правдивий, а своїм духом різний життєвому трагізмові нордичної Едди...

З поодиноких віршів і строф росте будівля Ольжича, багата у високій мистецькій вартості. У противенстві до деяких інших українських поетів, що великим багатством вчаровують не раз величаві образи, можна назвати Ольжича, хоч як парадоксально звучить це слово, називали, мовчазним поетом глибини¹.

Ключем до розуміння назви книжки стало розкодування образу-символу, який міститься в назві. Розуміючи це, багато дослідників пояснювали, розтлумачували якщо не саме слово, то взагалі загальний зміст збірки. Сучасний історик О. Баган дав таке визначення збірці О. Кандиби-Ольжича: “Трізно, одна за одною, накопичуються хвилі часу. Погідна радість рідної землі, здається, назавжди відійшла у забуття. Грім. Зблиски вогню і страждань раз у раз будять країну. Вороже море у шаленому вихорі бурі люто кидається на наші береги. Їм протистоїть, прагне затримати тільки дрібна і вперта суха і сіра ринь. Море скаженіє...”² Відзначимо, що ця авторська увертюра може бути передмовою взагалі до всієї творчості О. Кандиби-Ольжича.

Серед перших вчених діаспори, які дали критичну оцінку збірці поета, слід назвати М. Нервлого, котрий зазначив, що “Перша Ольжичева збірка “Ринь” (1936) є, так би мовити, аполітична. Загалом у ній переважають мотиви праісторії людства, античної Греції і Риму, схоплені не тільки ерудицією, й інтуїцією вченого-археолога й історика. В них для поета не так важлива зовнішня декорація давніх епох і культур, як їхня духовність, як зростання і розвиток людини, її звичаїв, нахилів, ментальності й моралі”³. Таким чином, критик чітко назвав найголовнішу рису збірки – її аполітичність. Те саме відзначає київський літератор Б. Червак, що “Ринь” Ольжича – тільки на перший погляд аполітична збірка⁴. Так поет намагається дати у творах філософське обґрунтування нового націоналістичного світогляду, який неминуче мав прийти на зміну чужинським теоріям матеріалізму та детермінізму. Він стверджує: щоб побачити майбутнє, треба дивитися в минуле. Така закономірність історичного поступу. У минулому поет намагався відшукати вічні та незмінні основи буття насамперед на які мала опиратися людина – творець історії. Це основна закономірність історичного поступу.

Київський літератор В. Яременко вважає, що “героїчний епос, ствердження героїчного світогляду ще наче б то ніколи не трактувались як

¹ Варро О. Поет глибини // Обрії. – 1936. – 6 листопада. – С. 4.

² Баган О. Апофеоз духу (ідея і чин О. Ольжича). – Жидачів, 1993. – С. 35.

³ Нервлий М. О. Ольжич... – С. 103.

⁴ Червак Б. Національна ідея на маргінесах історії. До питання О. Ольжича про український націоналізм // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 57.

аполітизм”. І додає, що “не зміну, а неминучість зміни епохи імперії, їхню історичну приреченість і конечну загибель пророкує О.Ольжич, своїм словом і таким чином наближує той кінець”¹.

Цікавою в цьому плані є думка авторитетного критика діаспори – професора Ю. Бойка, який писав, що “В майже мікроскопічний світ рині вривається широкий світ вітру. А поруч: зіставлення вітру й каменю сповнене змісту, бо стихія і кам’яна непорушність, твердість і вірність – це зміст життя”². Згодом читаємо таке: “...весь збірничок в цілому плекає світогляд мужньої людини, що сприймає суворість життя, як закономірність. Романтика революції, напружене чекання її розгортається в екстазі”³.

На творчий дебют О. Ольжича відгукнулася Карпатська Україна, наголошуючи на тому, що “більшість поезій “Рині” присвячена давно минулим передісторичним і історичним добам, але в кожній з них Ольжич відкриває багато вічнолюдського героїчного і мужнього”⁴.

Поштовхом до видання цієї збірки був лист відомого українського журналіста Михайла Мухина до О. Кандиби-Ольжича, у якому зазначено: “Я Вас хвалю за приводу останніх віршів у “Віснику” і “Студентському шляху”. Я дуже радий за Вас, що Ви вирушили за тісне коло давніх 2 і 3 строфок. Тепер Вам певне легше. Але при цій нагоді я все підношу свій голос за видання вашої збірки. Ваші речі можуть і мусять мати величезне виховуюче значення для наших підростаючих поетів. Не лише формально, але також тому, що Ви одинокий, актуальний цілковито. Ви взагалі поет “народжений напередодні рр. 1914–1921”, і як такий, Ви високо взірцевий для цілої генерації”⁵.

Це останнє, справді об’єктивне підкреслення в листі може й найбільше вплинуло на те, що Ольжич таки випустив першу збірку “Ринь”, яка внесла багато дечого нового, дотепер ще не сказаного поетичною мовою, і всі критики почали про це говорити. Дискусія припинилася на тому, до якої міри археологія і праця в музеї вплинули на поетичну творчість автора, бо саме різні підходи, що, переплітаючись, створюють досить конкретне уявлення. І “протистояння” рині, і “ріст і розвиток людини” на тлі “давніх епох і культур”, і “відшукування вічних та незмінних основ буття”, і “героїчний пафос”, і “напружене чекання романтики революції”, – все це вияви письменника-науковця, націоналіста, триєдиного, а тому тричі сильного своєю експресією.

Крім того, щоб розкрити сутність самої збірки, процитуємо декілька рядків із вірша з назвою “Ринь”:

*Де шлях у жовті врізується стіни
І урвище над закрутом стримить,
Наш погляд неуважний на мить
Затримує жорсткий проширок рині...⁶*

¹ Яременко В. Передчуття зустрічі з Ольжичем // Дніпро. – 1994. – № 1. – С. 107.

² Бойко Ю. Ольжич О., як поет... – С. 74.

³ Там само.

⁴ “Ринь” // Українське слово. – Ужгород, 1936. – 15 березня. – С. 3.

⁵ Бажанський М. О. Ольжич на творчому шляху... – С. 72.

⁶ Стефанович О. Ольжичеві: Вірші... – С. 65.

Одне з тлумачень слова “рінь” – “дрібне каміння”, і якщо врахувати, що О. Кандиба-Ольжич був археологом, то нам неважко здогадатися, чому він дав збірці таку назву. Читаючи збірки поезії, усвідомлюємо, що метою поета було не відобразити минуле, а натомість проникнути в нього і вичерпувати з нього ті сили буття, що рухали його безперервно вперед, а були це вічні вартості – сила, хоробрість і жага перемоги. У своїй збірці автор звернувся до сторінок історії людства і вибрав особливо ті, що стверджували зміну епох і володінь, занепад культур та імперій, химерну долю завойовників. Досить виразно ця тенденція відображена у невеличкій поемі “Ганібал в Італії”, у якій славний карфагенський полководець, перемігши чужу країну, мусив із неї втікати, розгромлений легіонами Сициліона.

Письменник О. Кандиба-Ольжич виростав в оточенні своїх друзів, які були близькими, але одночасно й далекими. Серед них можна назвати В. Стефановича, Є. Маланюка, а також О. Олеся, який передав синові шалену тугу за просторами та обр'ями України, ту тугу, яка кров'ю спливає в його еміграційних поезіях. “І дні і ночі – Та ж коли, коли?”¹

Саме ці Ольжичеві рядки звучали Олесевою тугою, котрий культивував духовні процеси, що відбувалися в Україні, також під його впливом націоналістична преса – “Пробоем”, “Самостійна думка” та інші видання друкували матеріали про культурну міць і ріст у напрямі відбудови майбутньої самостійності.

Поет у мікроскопічний світ “ріні” вніс широкий світ вітру. А поряд: зіставлення вітру й каменю, сповнене змісту, бо, як зазначає вчений-діаспори М. Вич, “стихія і камінна непорушність – твердість і вірність – це зміст життя”².

Саме тому не випадково, на нашу думку, поет через п'ять років видає другу збірку “Вежі” у Празі. Взагалі вона виступає поетичним втіленням революційної дії, акцій, вчинків та мотивів в ім'я творення держави. Метафоричність самої назви збірки, очевидно, мала визначити вершину духовності, що породжує енергійне рішення духовності, пориває до героїзму. З цього погляду О. Кандибу-Ольжича ми можемо вважати романтиком байронівського типу. Символічно, що на обкладинці, яку виконав художник Р. Лісовський, на тлі тризуба зображений вояк із мечем. Тому доцільно спершу навести рецензію вченого-діаспори О. Лашенка, який зазначав, “Вежі” – це вісь, що вивершує цілу ідейну будову поезії О. Ольжича – були критикою промовчані або навіть поставлені під сумнів. Як цілість мистецька. Проте, власне, зі змісту такого твору, з тематики наших революційних змагань могла зродитись та формула, яка висловлює волю нашої сучасності: Держава не вбудуватись, держава будується нині”³. “Вежі, – за словами сучасного дослідника І. Ковалів, – перейнята диханням української сучасності, імперичними спалахами почуттів, позначеній неприхованою тенденційністю риторичних формул – гасел, де подекуди вириваються за межі поезії”⁴. За твердженнями К. Лазора, О. Кандиба-Ольжич у збірці проголосив на першому місці любов до Батьківщини. Любов не словами, а чимось іншим –

¹ Самчук У. “Рінь” – про поезію О. Ольжича // Український голос. – 1943. – 11 червня. – С. 3.

² Бойко Ю. Ольжич О., як поет... – С. 23.

³ Гльницький М. Дея циклічності культури... – С. 138.

⁴ Ковалів Ю. Героїчний епос О. Ольжич... – С. 7.

жертвоністю”¹. Назва збірки, на нашу думку, визначає вершини духовності, що породжують енергійні рішення і дії, поривають до героїзму. З цього погляду Ольжича можна вважати революційним романтиком.

У передмові до збірки автор зазначив, що “Бачимо наше минуле, в його гостроті, на тузі й величі, чуємо його близькість і його непереможний тиск... Його заповіт, як густе, глибоке тло звучить для гострого наказу сучасності і остаточно з нею ототожнюється”². Отже, поезія О. Кандиби-Ольжича переповнена мотивами мужності, визвольної боротьби та революційних змагань.

“Грудень 1932” – надзвичайно яскравий момент цієї жертвонної боротьби. Подвиг Біласа та Данилишина спонукав автора до розмови, їхній героїзм примусив порушити вічні питання національної гідності. Готовність до випробувань, готовність до самопожертви з думкою про незалежність рідної землі – найбільший скарб для автора:

*Шкодуємо тільки, що вмерти
Удруге не зможемо ми*³.

Поему “Грудень 1932” слід назвати програмним твором О. Кандиби-Ольжича, бо саме вона насичена політичними гаслами і є своєрідною ідеологічною програмою ОУН, у якій відстоюються ідеали романтичної героїки, людських чеснот, шляхетність, безкомпромісність, незалежність, висувається певне застереження слабодухим, тим, хто вагається.

Цикл “Незнаному Воякові” (1935) композиційно становить другу частину “Веж”, який ідейно й тематично поглиблює попередню поему та становить певну поетичну історію галицького революційного підпілля. Тут, передусім, засудження уходництва галицьких лібералів, які пасивно дивилися на пацифікацію української Галичини. У вказаному циклі поезій звучить явний натяк на традиційне культурне просвітництво, яке часто помпезно визначало різні роковини, але ігнорувало долю простої людини, голод і холод робітника й селянина.

У кожному вірші, як зазначав Ю. Липа, “відчувається напруженість почуття письменника-творця. Поет творив симбіозом розуму і душі, через мозок і серце пропускаючи все, про що писав. Така природа справжньої поезії, і не тільки поезії”⁴. Обґрунтовуючи цю думку, Ю. Липа доречно процитував В. Патера, який вважав, що “ціллу життя є відчувати все, що можна відчути, якнайбільш загостреними почуттями. Горіти без упину в цім чистім і дорогоціннім полум’ю, підтримувати цю екстазу і я називаю – здобувати в житті... Бо треба мати завжди перед своїми духовними очима всі ці ідеї: трагічну короткість існування і його драматичну претишність...”⁵

“Підзамчя” – третя, остання збірка О. Кандиби-Ольжича. За словами Л. Череватенка, автор “... не встиг переглянути й підготувати її до друку, і до інших був особливо вимогливий. Ще більше був вимогливий, коли йшлося про власну поезію”⁶. Невідомо, чи взагалі вийшла б ця збірка, а якщо б вийшла, то чи не у дуже зміненому вигляді, якби О. Кандиба-Ольжич залишився живим після

¹ Лазор К. Думками вслід за Ольжичем... – С. 108.

² Заповіт срібної землі... – С. 192.

³ Золоті слова О. Ольжича... – С. 3.

⁴ Липа Ю. Бій за українську літературу... – С. 34.

⁵ Там само.

⁶ Творчість О. Ольжича // Обрії. – 1947. – 5 травня. – С. 5.

1944 р. Надто вже вона (йдеться про перших одинадцять віршів) “відходить”, так би мовити, від того естетичного кредо, яке виховав, виплекав автор на початку 30-х років.

Привертає увагу рецензія професора М. Шереха на збірку “Підзамчя”, у якій вчений зазначив, що “...книжка Ольжича – трудна. Трудна тому, що про трудне життя поетове написана. І трудна для сприймання. Бо це книжка справжньої особистої лірики, не барабанної і не історичної, а лірики гордовито-скромної, захованої в собі”¹.

У перших одинадцяти творах, написаних упродовж двох днів 25-26 грудня 1941 р., одразу ж відчувається контрастність порівняно з “Рінню” чи “Вежами”, послаблення поетової жаги, оптимізму, героїчності. Таке послаблення не може не викликати здивування, якщо пригадати слова самого О. Кандиби-Ольжича: “ми, що відкинули безнадійність та пасивність наших батьків, найбільш цінимо ідейну глибину та бадьорість нашої літератури. А втім, цей здоровий оптимізм, переплетений з трагізмом, тягнеться через усі доби нашої літератури. Піднесений настрій, плекання героїчного культу, відданість ідеї та того, хто уособлює, – ось чого дошукуюємося в нашій національній літературі”².

Головною особливістю збірки виступає м’якість і гуманістичне наповнення історіософії. Сильна людина, образ якої створював О. Кандиба-Ольжич, набуває тут теплих людських рис, підхоплюючи традиційну для українців філософію серця.

У творах автора зникли “бадьорість”, “здоровий оптимізм”, “піднесений настрій”, там панували романтизм і драматизм, але наче в зародковому стані, навіть героїзм звучить підтекстом, для цих поезій був характерним певний спокій.

О. Кандиба-Ольжич наповнив заголовок особливим змістом збірки “Підзамчя”. Власне, збірку можна поділити на дві частини: перша – наче віддушина, куточок майбутнього для поета, очевидно, втомленого трохи (але не життям чи боротьбою) тягарем відповідальності, можливо, душевним дискомфортом, болем утрат у ці молоді роки (смерть Є. Коновальця, падіння Карпатської України, розкол ОУН), а друга (останніх вісім творів) – уже знову засвідчує панування яскравої, активної романтичної героїки як у мотивах, так і в ідеях.

У статті сучасної дослідниці Н. Лисенко є спогади близького друга О. Кандиби-Ольжича О. Лашенка, який влучно підмітив, що три видані збірки – це “той триптих, на якому поет карбує образ народження нового, націоналістичного українського покоління та його революційних і державницьких ідеалів. З медаллю своїх поезій він виконує те гасло, яке висловлює волю нашої сучасності”³.

Усі вищенаведені міркування свідчать, що ніхто й ніщо не вплинуло на національний світогляд глибше й плідніше, як великий поет і що його поезія має посісти у нашій національній літературі у найближчому майбутньому таке вагоме становище, як творчість Тараса Шевченка або Івана Франка чи Лесі Українки. Тому ми обмежуємося констатацією того, що вона цього була гідна, оскільки становить наше найглибше національне слово в поетичному мистецтві.

¹ Там само. – С. 8.

² Ольжич О. – поет національного героїзму... – С. 45.

³ Лисенко Н. Поет, учений, борець... – С. 56.

Клименко Н.М. (Київ)

МІФОПОЕТИКА ТВОРЧОСТІ О. СТЕФАНОВИЧА

У статті в українознавчому аспекті розглядається творчість О. Стефановича, обґрунтовано появу головних мотивів та образів лірики, основна увага приділена міфопоетиці, виділено ключові міфемми, які вказують на особливості творення авторського міфу.

Олекса Стефанович – один із представників “празької школи”. Термін “празька школа” (“празька поетична школа”) умовний, оскільки це назва групи поетів міжвоєнного періоду, які не мали власного статуту чи програми, але їх творчість була пов’язана переважно з Прагою та Подєбрадами. До цієї групи літературознавці, окрім Олекси Стефановича, зараховують Євгена Маланюка, Юрія Дарагана, Юрія Клєна, Леоніда Мосєндза, Олега Ольжича, Олену Тєлігу, Наталю Лівіцьку-Холодну, Оксану Лятуринську та інших письменників. Їхня творчість стала предметом дослідження багатьох літературознавців в Україні і в діаспорі. Зокрема творчості Є. Маланюка та Олєни Тєліги присвячені праці: Юлії Войчишин “Ярий крик і біль тужавий”¹, Дмитра Донцова “Поєтка вогнєнних меж”², Миколє Жулинського “Із забуття – в безсмертя”³ та інші дослідження.

Творчість О.Стефановича, порівняно з іншими представниками “празької школи”, досліджена меншою мірою. Найчастіше подається стисла інформація про життєвий шлях та коротко огляд творчості. Але достатньо широко висвітлено питання про мотиви творчості поєта-ємігранта в праці Оксани Сліпушко “Поєзія офіри і посвяти”, де приділено увагу ключовим образам та генезі їх виникнення.

Поєзія О.Стефановича близька до творчості представників “Празької школи” тематично. У ній можна виділити спільні єстетичні домінанти: прагнення радикально переосмислити історію України, вибудувати власну національну концепцію від трагічно-героїчного минулого до омріяного майбутнього.

Проте творчість О.Стефановича позбавлена характерного для «празжан» волонтаризму, впливу сірих буднів, натомість відзначається, як підкрєслював І.Фізер, загерметизованістю свого світу, романтичною настроєністю, оригінальною поєтикою, музичністю⁴. У віршах поєта прочитуються позиція заглибленого в себе філософа-самітника, ревного аєпта власної незалежності, яку він цінував понад усі земні блага.

Мар’яна Савка у своїй статті про О.Стефановича окреслює загальні світоглядні позиції митця і прагне пояснити його поєтичну систему через

¹ Войчишин Ю. "Ярий крик і біль тужавий": Поєтична особистість Є.Маланюка. – К., 1993.

² Донцов Д. Поєтка вогнєнних меж / Тєліга О. Збірник. – К., 1992.

³ Жулинський М. Із забуття – в безсмертя. – К., 1990.

⁴ Фізер І. Вступна стаття // Стефанович О. Зібрані твори. – Торонто, 1975.

категорію міфу¹. У навчальному посібнику Віри Просалової “Поезія “Празької школи”, автор відзначає, що поетика віршів О.Стефановича вишукана: він старанно працював над відповідністю ритмомелодики і звукоструктури змісту та адекватним втіленням задуму². Марина Антонович-Рудницька відзначила: “Стефанович – буквально карбував, шліфував, цизелював не тільки кожне слово щодо точності його значення, щодо музичності кожного його складу і звуку, а ще намагався передати умисними вишуканими сполуками приголосних з голосними драматичне напруження...”³ Вдаючись до нагромадження однокореневих слів, алітераційних засобів, поет досягав несподіваного ефекту:

*Клекочуть степом луни лунко,
Лунають уночі,
Відламками своєї відлунки
В ярах десь гублячи*⁴.

Як ми помітили, життя в еміграції вплинуло на творчість О.Стефановича, тому вона надзвичайно своєрідна і ступінь її вивченості незначний. Це зумовило наш інтерес до міфопоетики, яка дає можливість дослідити найбільш характерні міфологеми й міфема та їх функції у творенні авторського міфу.

Життєвий шлях Олекси Стефановича традиційний для поета-емігранта: народився на Волині в сільській сім’ї (1899 р.), закінчив Житомирську духовну семінарію (1919 р.), у 1922 р. був змушений виїхати з України, бо не зміг прийняти ідеї радянської влади, жив і працював у Празі до 1944 р., потім (через наступ радянських військ) емігрував до Німеччини, де прожив до 1949 р., пізніше емігрував у США і жив у місті Буффало.

Складні життєві випробування зумовили появу ідеальної країни-ідеї, країни-міфу, де Україна – зафіксована в пам’яті ідилічна картина волинської природи, незакінчена ностальгія за княжою епохою, пробуджена хвилею національного самоусвідомлення. Незважаючи на те, що в еміграції поет видавав свої твори, захистив дисертацію (“А.Метлинський як поет” у 1932 р.), все-таки чужина стала чорним тлом, негативом, на якому О.Стефанович зображує чіткі обриси напіввирізняної, напівмагічної країни – України. Бо вона єдина залишається Батьківщиною поета, прихистком його збленої душі.

Г.Грабович стверджує, що “чим складніший, із глибшою інтуїцією мистець, тим невідворотніше тема України міфологізується в його творчості”⁵, і з цим можна повністю погодитись, оскільки і в поезіях О.Стефановича виразно простежується прагнення міфологізувати реальність, винести її в позачасові межі, відкрити шлях до своєї візії. Його

¹ Савка М. Олекса Стефанович: візія України у площині міфу // СіЧ. – 1999. – № 10. – С. 8-10.

² Просалова В. Поезія “Празької школи”: Навч. посіб. – Донецьк: Веда, 2000.

³ Цит. за: Стефанович О. Зібрані твори. – Торонто, 1975. – С. 255.

⁴ Вірші подаються за таким джерелом: Празька поетична школа. Антологія / Упоряд. текстів та предм. О.Г.Астаф’єв, А.О.Дністровий. – Харків: Ранок, 2004.

⁵ Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997. – С. 71.

поетичний простір – магічна реальність, в основі якої синтез язичницької та християнської культур. З одного боку – реальність, прикрашена атрибутами княжої епохи, культом найдавніших богів і стихією природи, а з іншого боку – біблійно-канонічна, страждальна, упокорена, аскетична та християнськи фанатична. Закономірно постає питання: чому в О.Стефановича такий поетичний простір, де є два світи: перший реальний та другий фантазійний? Очевидно, що захист від непримних несподіванок першого – втеча у другий, ідеальний світ поезії. У ньому О.Стефанович має психологічний комфорт, якого йому бракувало в повсякденному житті. Він творить власний поетичний простір, заселяє його персонажами античної міфології, напівміфічними героями давньої літератури і фольклору. І головне – живе за законами міфологічного часу. Навіть історіософська поезія О.Стефановича наскрізь міфологізована:

*Віквічно в облозі,
У борні, у тривозі, знемозі.
Серце криваве в степах десь вітрами рида:
Ой біда, ой біда
Тій чайці-небозі...*

Цей фрагмент дає змогу припустити, що саме вигнання актуалізує таку категорію як сон, що дає можливість автору гостріше відчувати власну національну належність: образ “золотоверхого граду” вказує на столицю України і втілює ідею незнищенності Української держави, що була актуальною для творчості всіх пражан. Географічна Україна хоч і під владою чужинців, існувала, але ідеальна Україна загинула, залишивши в серцях емігрантів міф про себе.

Доповнює реальний світ О.Стефановича мотив страждання – це не стільки страждання за рідною землею, отчим домом, скільки за втраченою українцями духовної сили і віри у звільненні рідної землі. Цей мотив втілений у символічній тріаді – кров, вогонь, сонце, де центральне місце займає міфема сонця, що стала стимулом до нового життя та джерелом героїчного начала. Вогонь несе ідею влади і потужної духовної сили, що є головними чинниками звільнення від сил зла. Але кров прагне знищити вогонь, принести його в жертву власній могутності:

*Щоб море вогню заляти
Вилити море крові.
Багато крові, багато,
Та рад не дасть огневі, –
От-от він прорве загати
І рине по всьому небі.*

Використання зазначених символів дає змогу зрозуміти бачення сучасності та прагнення нагадати про власну державність: історія козаччини, національно-визвольні змагання 1917 – 1920 рр. У цих рядках відчутна віра поета в звільнення від скверни, від сил зла, які призводять до кровопролиття. У поляризації крові й вогню, руйнівних і державотворчих спроб, в утвердженні вітальних сил народу виявляються риси експресіоністичної естетики.

Увесь період перебування за кордоном, позначений для О. Стефановича пильною увагою до подій у Україні, осмисленням її минулого. Не випадково, що ключовим у поемі “Хрест” є, власне, образ хреста. Хрест “із уторваних доріг” має те саме символічне значення, що й хрест, на якому розп’яли Ісуса Христа, – це атрибут страждання. Одним із ключів до творчості поета є образ каменю “середохресті” доріг: для О. Стефановича вирвати цей камінь – це те саме, що зняти розп’ятого Ісуса з хреста (“А “амінь” – в середохрестя каменем вросло...”).

Період голодомору в 1920-х рр. автор із страхом і печалю описує в своєму циклі поезій “Голод”. Це страшна реальність, що запанувала в Україні. О. Стефанович неодноразово зображує відчуття голоду через світ природи, яка стає проявом людських страждань:

*Над обрієм черева чорних хмар
Розпухли, набрякли кручами [...]
Син вириває хліб у матері:
"Кришину, мамо... Мамо дай!"
І без ножа не відірвати їй
Од себе сина... Гіркий край!*

Ми помітили, що не знайшовши впевненості в сьогоденні, бачачи не ту історичну реальність, про яку мріяли покоління українців, автор відходить від сучасності і творить власний вимріяний міфопростір, де осмислює ідею утвердження української державності.

Історичні візії О. Стефановича сягають давніх часів. Звичайно, вони актуалізують фольклорний матеріал, тому цілком умотивованим є звернення до скарбу поетичної творчості – “Слова о полку Ігоревім”. Порівнюючи його з віршем О. Стефановича “Плач Ярославни” бачимо чітке перенесення з сучасного в минуле (“Мури якісь, хтось ридає на мурах, / А перед мурами степ... / Де б це, скажи мені, вірний мій джуро, / Ми опинилися, де б?”), оцінку історичного минулого (“О, який сумний, заплаканий сон це! / О, яка гірка це мить!”), але ідейно-змістове наповнення тексту дотримано (традиційні порівняння: зозулі з Ярославною, образу вітру із звісткою). Хоча “Плач Ярославни” сприймається як спосіб вираження авторських емоцій і почуттів, навіяних безсмертним “Словом о полку Ігоревім”, тобто художньою інтерпретацією минулого як можливого. Окрім цього, відзначимо, що з погляду української етнокультури у “Слові о полку Ігоревім” сон Святослава віщий, де чорний одяг – ознака печалі, перли – сльози, крук – неждане горе, цих образів-знаків у “Плачі Ярославни” нема. Тому ми маємо підстави стверджувати, що прикметною рисою історичних візій О. Стефановича є використання сну, який виступає не як фізіологічний стан організму людини, а як засіб трансформації в минуле, це дає автору можливість вибирати позицію 1) “історія про нас” або 2) “я про історію”.

Ілля Муромець – улюблений О. Стефановичем билинний герой, із яким пов’язаний і мотив вигнання, і мотив дороги, і образ хреста з доріг (це зближує реальний і фантазійний світ О. Стефановича, але не отожднює їх). Велике символічне навантаження має витворений О. Стефановичем образ

хреста із доріг¹. Уперше він трапляється у вірші “Ілля Муромець на роздоріжжі”:

*...Хрест степи собі на перса
Із доріг кладуть.*

Крім цього, митець використовує, власне, український варіант билини, – те, що стосується мотиву роздоріжжя. І. Качуровський у розвідці “Ілля Муромець в українській фольклорній традиції” зазначає: у російських варіантах Ілля переважно стає перед двома дорогами: одна об’їзна, друга прямоїжджа, на якій сидить Соловей-Розбійник. А в українському варіанті: “направо підеш – кінь загине, наліво підеш – сам загинеш, просто підеш – з конем загинеш”. Так от, у вірші, датованому 1924 р., О. Стефанович залишає богатиря на роздоріжжі у задумі: “Як же мені бути? / яку ж це закуритись, задуднити путь? / запутив же поводир цей!”²

Ілля Муромець спиняється на роздоріжжі з каменем посеред мертвої землі, фактично, це стало магічною перепоною для лицаря, щоб потрапити в рідний край. Як і для билинного героя, так і для емігранта О. Стефановича дороги, що ведуть додому, стали “закриті”, “заказані”. Але “дороги” в історичне минуле залишалися відкриті для всіх і ними щедро скористалися «пражани».

Візія О. Стефановича спрямована в далеке минуле. В історії України він виділив три етапи формування державотворчої ідеї: 1-й – дохристиянський час, пов’язаний з образом Перуна, 2-й – доба Київської Русі, що пов’язується зі Святославом; 3-й – доба козаччини, яскраво представлена образами Хмельницького та Конашевича³.

Образ Перуна не випадковий, оскільки довгий час саме цьому богові поклонялися праукраїнці, і це їх об’єднувало, робило сильнішими, бо віра в спільну справу завжди зближувала людей, додавала сили та впевненості. О. Стефанович з повагою зображає факт зміни язичництва на християнську віру (“І кинули його кияни...”), бо Перун став символом становлення нової нації: через зміну віри відкривається шлях до оновлення світоустрою, традицій національного буття:

*Пливе, прадавньої снаги,
Грози прапервісної повен.
І часто-часто його човен
У наші стука береги.*

Образи Святослава, Хмельницького, Конашевича – знакові в українській історії, вони презентують показові періоди в житті української нації, – це величні символи Української держави, спробу продовження яких бачить Олекса Стефанович і в своїх сучасниках – митцях Празької літературної школи, а зокрема в О. Ольжичу та Ю. Дарагану.

¹ Савка М. Олекса Стефанович: візія України у площині міфу // Слово і час. – 1999. – № 10. – С. 8.

² Там само. – С. 9.

³ Сліпушко О. Поезія офіри і посвяти // Українське слово. – К., 1994. – Т. 4. – С. 259.

*В дверях у сні з'явивсь
Тихо став на порозі
(Так Дараган колись
В час упокою в Бозі)...*

*Вірні Симон, Євген,
Ви, без ліку і ймен,
Ти, криштальний Олеже, –
Всіх крилом нас покрий,
Михайле святий
Божий стратеже!*

Створивши для себе комфортний міфопростір з героїчним наповненням, якого бракувало в тогочасності, О.Стефанович будує часопросторову систему за біблійно-канонічним зразком:

*Недаремне голос Андрія
Одгримів ці гори і діл,
І на мурах став Михайл –
Ясен-меч, крило буревія.*

Отже, не маючи можливості бути на Батьківщині, О.Стефанович створив міф про Україну, це був його шанс максимально наблизитися до рідної землі й зафіксувати те, що викликає Батьківщина в його душі. Так, апокаліптичні мотиви, передані образом “розколотого” неба, руйнує міфема воїна-захисника на “білим коні”:

*Вірний, Правдивий,
На суді справедливий
І на війні!*

Використання міфема “кінь” не випадкове, до того ж її підкреслює епітет “білий”, це зумовлює ускладнення ідейного змісту: по-перше, увага до білого кольору, адже в українському народному сприйнятті він набув символу чистоти, по-друге, традиційно кінь – “давній вірний супутник людини, кінь символізує відданість, швидкість, витривалість і виступає об’єктом різних порівняльних характеристик” – це в сумі стає домінантою світовідчуття й утверджує позитивне сприйняття міфологізованого часопростору.

Отже, у своїй творчості О.Стефанович вдається до міфологізації образу України. В центрі авторського міфу діють давні боги та герої, але автор зображує не саму історичну подію чи певний історичний факт і не тлумачення тогочасності, а думки й спогади, викликані переживаннями за долю Батьківщини. Тому в автора з’являється ідея захистити державу і виступити проти зла, що трансформувалося в образ меча – символ свободи. Можна багато дискутувати про природу творчості поета-емігранта, та очевидним є факт, що міфопростір у О.Стефановича неоднозначний: з одного боку, його не можна вважати песимістичним, оскільки є шлях до порятунку, а з іншого – візія поета звернена не на майбутнє, а на минуле, тому який шлях автор пророкує Україні, невідомо.

Ярохно Л.І. (Старокостянтинів)

**МЕТАФОРИЧНА ПАРАДИГМА
ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО – ВИРАЗНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Стаття присвячена дослідженню мовних скарбів поезії Ліни Костенко крізь призму проблеми національної самобутності української мови. Об'єктом дослідження стала система метафор, що базуються на ментальних моделях світобачення українців і містять компоненти з символічним значенням. Автор вистежує розширення семантики компонентів базових метафор, що відбувається завдяки бездоганному відчуттю рідного слова та яскраво вираженій індивідуальній манері письма поетеси. Водночас аналіз метафоричних контекстів дає право зробити висновок, що індивідуальна манера митця глибоко закорінена в природі рідного слова.

Мова – особливий геній кожної нації, "...голос загадкового механізму, який виокремлює ту чи іншу спільність у всесвітньому многоголоссі як самостійну індивідуальність" (Б.Олійник). На жаль, могутні глобалізаційні процеси багатьох сфер життя, домінування іншої мови і культури над нашою мовою та етнокультурною призвели "...до патологічних мутацій, тяжкого спотворення обличчя рідної мови" (Л.Костенко), до гіпертрофованої ролі російської мови в сучасній Україні, де давно вже спостерігається не двомов'я, а диглосність. Причому російська мова функціонує у всіх сферах мовлення, а українська обмежується частковим, часто ритуальним використанням в офіційній сфері. Особливу тривогу викликає той факт, що в спільному з Росією лінгвокультурному просторі виховується наша молодь – мільйони українців, які в недалекому майбутньому визначатимуть перспективи розвитку мови, держави і нації. Адже саме на молодь покладено обов'язок зберегти надбання предків, підтримувати традиції національної культури, втілювати в майбутньому політику націєтворення і націєствердження. Однак це неможливо без досконалого знання рідної мови, без любові і пошани до неї. Адже не знаючи мови народу, навряд чи можна збагнути й сам народ.

На жаль, як свідчать останні дослідження¹, нині стрімко прогресують процеси суржикізації та вульгаризації учнівського мовного середовища, відбувається розмивання самобутніх, окремих рис української розмовної мови. Це негативно позначається на мовній ідентифікації підлітків,

¹ Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2002; Масенко Л. До проблеми вульгаризації мови // Дивослово. – 2003. – № 6. – С. 21; Ярохно Л.І. Кризові явища мовної самоідентифікації учнівського мовлення очима філолога-практика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. ІХ. – С. 385-396.

приводить до духовного занепаду. Мова значної частини школярів характеризується бідністю активного словника, у якому майже відсутні фразеологізми, власне українські слова, правильні синтаксичні конструкції.

З огляду на вищезазначене **важливою й актуальною** проблемою нині є дослідження національно-культурних особливостей української мови як головної ознаки нашої самобутності, а також популяризація скарбів рідного слова серед молоді.

Особливий вплив на читача має поетичне слово, адже "сили у поезії більше, ніж у всіх видах мистецтва" (М.Довгалецький). Саме в поезії найбільш повно проявляється первісна духовна й естетична сила слова, його національна ідентичність, а завдяки метафоричності ("метафора – мати поезії" – С.Тезуар) слово набуває особливої принади, засвічується досі не зауважуваними відтінками значень. Незміримі глибини мовно-національної пам'яті відкриває поезія Ліни Костенко. Дослідженню образної природи її високохудожнього слова присвятили свої **праці** такі вчені, як В.Брюховецький¹, С.Єрмоленко², М.Ільницький³, Г.Кошарська⁴, О.Семенець⁵, О.Слоньовська⁶ та ін. Однак практично немає досліджень, які б розглядали метафорику поезії Ліни Костенко крізь призму проблеми національної самобутності української мови. Свою розвідку автор вважає одним із перших кроків у цьому напрямі.

Об'єкт дослідження – система метафор, що базуються на архетипах, які містять лексеми з символічним значенням.

Мета дослідження – довести, що метафорична парадигма поезії Ліни Костенко будується на ментальній моделі світобачення українців і є яскравим виразником національної самобутності української мови; показати на прикладі, як можна в школі досліджувати першооснову рідного слова.

Упродовж останніх десятиліть, із розвитком когнітивної лінгвістики, метафору розглядають як первинну когнітивну функцію людини. Таке твердження певним чином співвідноситься з теорією "архетипів" К.Г.Юнга, у якій учений говорить про універсальні праобрази, праформи, що підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожної людини⁷, а також з геніальним висновком О.Потебні про те, що в основі будь-якого прозаїчного виразу лежить поетичне перенесення⁸. Грунтуючись на основних теоретичних положеннях когнітивної теорії літератури Є.Кассіра, З.Кевезема, Дж.Лакоффа, М.Джонсона, Е. Мак-Кормака тощо, автор

¹ Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. – К.: Дніпро, 1990.

² Єрмоленко С. "Мого народу гілочка тернова" (Про поетичне слово Л.Костенко) // Культура слова. – К., 2000. – Вип. 55-56.

³ Ільницький М. Неповторність – це доля // Прапор. – 1981. – № 3.

⁴ Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності / Пер. з англ. – К.: ВД "KM Academia", 1994.

⁵ Семенець О. Поетична логіка поразки й перемоги в романі Ліни Костенко "Берестечко" // Дивослово. – 2002. – № 11.

⁶ Слоньовська О. Конспекти уроків з української літератури. 11 кл. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003.

⁷ Юнг К.Г. Архетип і символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.

⁸ Потебня А. Мысль и язык. // Полное собр. соч. – 4-е изд., пересмотр., испр. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1.

розглядає поетичну метафору Ліни Костенко як одиницю образної системи мови, що є відображенням і подальшою трансформацією первинних ментальних моделей (образів-схем). Первинні метафоричні моделі існують у вигляді базової метафори як асоціативно-образна сітка і внаслідок когнітивних процесів зазнають змін. Для позначення таких перетворень існує поняття "метафорична парадигма" (Т.Кіс)¹. Метафорична парадигма – це сукупність похідних метафор, що з'являються на основі базової метафори в процесі творчого осягнення дійсності.

Прослідкуємо за формуванням метафоричної парадигми в поезії Л.Костенко на основі базової метафори **почуття, стан людини – вогонь**. Важливим моментом для розуміння розвитку названої базової метафори є те, що за словом "вогонь" в українській свідомості закріпилося символічне значення, яке дає змогу пояснити появу цілого ряду метафор. Бездоганне відчуття рідного слова допомагає поетесі розширити валентні можливості традиційних образів-схем і утворити цілком нові органічні сполуки на основі індивідуальних асоціативних ресурсів. Отже, у поезії Л.Костенко образ-схема цієї парадигми значно розширює первісну семантику. Так, у метафоричному звороті

Про наші битви – на папері голо.

*Лише в піснях **огонь** отой **нашиць** ("Маруся Чурай")²**

лексема "вогонь" набуває значення нескореного духу народу, його звитяги. Таке метафоричне значення має конкретну образну основу, пов'язану з давніми міфологічними уявленнями та пізнавальним досвідом народу. Адже вогонь наші предки вважали могутньою божественною стихією.

Активне засвоєння базової метафори **почуття, стан людини – вогонь** сучасною мовною образною системою знаходить вираження у чіткому формуванні окремого підтипу цієї метафори: **любов – вогонь**. Названа метафора знаходить своє закріплення у сучасній українській мові в переносних значеннях цілого ряду дієслів, пов'язаних з вогнем: **горіти, осмалити, палати, попекти, погаснути, спалахнути, тліти, жевріти** та ін., більшість із яких зафіксована "Словником української мови" та "Великим тлумачним словником української мови" (далі – ВТС). Наприклад:

Горіти – прийматися сильним почуттям, пристрасно захоплюватися якоюсь справою (ВТС, с. 192).

Випалити – сильно діяти на кого-небудь, змушуючи зазнавати якогось гострого відчуття; завдавати моральних страждань (ВТС, с. 257).

Активно використовує ці лексичні одиниці й Ліна Костенко, однак у метафоричних контекстах її творів ці лексеми набувають нового експресивного навантаження:

Моя любов, прогіркла й перестояна,

*Вже скоро душу **випалить** мені *(с. 56).*

¹ Кіс Т. Формування метафоричної парадигми у процесі еволюції базової метафори // Мовознавство. – 2000. – № 4-5. – С. 52-60.

² Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989 * (Далі в роботі автор посилатиметься на тексти цього видання).

Так виражає поетеса почуття зрадженої Чураївни в романі у віршах "Маруся Чурай".

*Чи біля тебе душу відморожу,
Чи біля тебе полум'ям згорю* *(с. 28).

Ця розгорнута метафора із поезії "Спини мене, отямся і отям..." передає емоційний сплеск надзвичайної сили, стан, коли почуття гіперболізуються, загострюються до крайнощів: "душу відморожу" – відчую біль розчарування, зустрівшись із байдужістю, чи "полум'ям згорю" – зазнаю блаженної муки, радощів кохання. Ці бінарні образи контрастують і водночас є рівновеликі за своєю потужністю. Як бачимо, своє мовне вираження базова метафора **любов** – **вогонь** знаходить не лише в дієслові **горіти**, а й у переносному значенні іменника **полум'я**, що перебуває у семантичному зв'язку з поняттям **вогонь**. Однак абстраговане значення лексеми **полум'я** у цьому метафоричному виразі значно розширює свою семантику. У "Великому тлумачному словнику" фіксується таке переносне значення цієї лексеми: "Творче піднесення, натхнення, порив" (ВТС, с. 852). У досліджуваній метафорі компонент **полум'я** виступає образним заміником сильного і водночас складного почуття. Це синтез і кохання, і надії, і повної беззастережності, і відчаю. Отже, базова метафора **любов** – **вогонь** завдяки яскраво вираженій творчій манері митця зазнає трансформації й образного переосмислення.

Як свідчить досліджуваний матеріал, базова метафора любов – вогонь розширює свою семантику також через позначення інших почуттів людини, зокрема радості, гніву, горя, сорому. У словесно-образних одиницях метафоричної парадигми поезії Ліни Костенко вимальовується розмаїта палітра складних почуттів, виражених завдяки переосмисленню семантики компонентів цієї базової метафори, які набувають нових семантичних відтінків і передають:

Почуття страждання від втрати душевної рівноваги –

*Палив мене такий великий відчай,
Отак би встав та й безвісти забіг!* *("Маруся Чурай",

с. 66).

Враження від несподіваного відкриття –

*Розкажу тобі думку таємну,
Дивний здогад мене обнік.* * ("Розкажу тобі думку таємну",

с. 51).

Горе, спричинене війною, та передчуття можливості його повторення –

А степам

*Будуть груди **пекти** ті залишені в полі гранати,
Ті покиддя війни на грузьких слідах череди* *("Пастораль ХХ

століття", с. 171).

Почуття тяжкого болю –

*Страшна поразка душі всім **пекла*** *("Маруся Чурай", с. 70).

Гірке почуття сорому через зраду –

Ті поцілунки наші вогняні, –

*Вони **горять**, як тавра, на мені* *("Маруся Чурай", с. 49).

Почуття гніву й огиди –

*Не говоріть від імені народу, –
Розперетричі ви йому **впеклись!*** *("Червоні краплі глоду",
с. 40).

Як правило, у процес метафоризації залучаються дієслова, що позначають дії, пов'язані з горінням вогню, запалюванням, потуханням, інтенсивністю вираження його дії. Образ, що лежить в основі базової метафори, виступає підґрунтям для появи переносних значень названих вище дієслів та ряду інших, зокрема **пашіти, смажити, спопеляти, розпалювати, обпалити, гаснути, шкварити**, а також дієприкметників **обпалений, обвуглений** тощо. Наведені дієслова та дієприкметники називають такі дії, що зумовлюють певний психологічний стан людини або можуть викликати різні почуття. Яскравим прикладом цього виступають наступні метафоричні синтагми:

***Пашить** безсонням бідна голова* *("Маруся Чурай", с. 66).

Сто різних справ кричало на папері.

*Гетьман підняв безсонням **обпалені** очі...* *("Маруся

Чурай", с. 79).

Лексеми **пашіти, обпалені** виразно передають стан утоми і нервового напруження.

У "Великому тлумачному словнику" не зафіксоване переносне значення лексеми **жевріти** – "горіти без вогню, тліти" (ВТС, с. 416). Однак у метафоричному виразі

*Недовго мати щось тоді й **пожевріла**,*

Щось після того тижнів півтора.

Кленочками червоними й рожжевими

Її на той світ осінь провела *("Маруся Чурай", с. 136)

зазначена лексема набуває зовсім іншого значення – "недовго пожила". Семантика метафоричного компонента **жевріти** базується на ознаці інтенсивності горіння, **жевріти** – це горіти без полум'я, тобто ледве горіти. Відповідно лексема **жевріти** характеризує низьку інтенсивність життєвої сили, стан її згасання. Подібний стан людини передано і метафорою з дієслівним компонентом **гаснути**:

*Сухотним добре, – **гаснуть** навесні* *("Маруся Чурай",

с. 145).

Особливого розвитку досліджувана базова метафора набула у значеннях сталих мовних зворотів – фразеологізмів, які фіксує "Фразеологічний словник української мови": **пекти до живого** – дуже дорікати, ляяти; **тліти душею (серцем)** – зазнавати моральних страждань; **ушкварити штуку** – утнути якусь витівку; **смалити (пекти) халяви** – залищатися до кого-небудь тощо. Як глибокий і тонкий знавець рідної мови, Л.Костенко не лише використовує ці мовні скарби, а й, сміливо розширюючи компоненти фразеологізмів, створює надзвичайно влучні метафоричні звороти, як-от:

Була чорнява та білява,

***Смалив** до двох, то й **попалив** халяви* *("Маруся Чурай",

с. 17).

Цей ідіоматичний компонент метафори вжитий як негативна характеристика залицяльника й виразне нешляхетну поведінку останнього. Наступний образний вираз

А це якраз після Різдва уранці

Ушкварили панове навдиранці *("Маруся Чурай", с. 141) є засобом творення глузливої інтонації у змалюванні польської шляхти, яка довго тримала Полтаву в облозі, однак з ганьбою відступила. Дієслівний компонент фраземи **ушкварити** – тобто зробити щось із особливою силою, з почуттям, сусідство лексем **панове і навдиранці**, що мають різне конотативне значення, посилюють комізм ситуації.

Народні уявлення про зв'язок почуттєвої сфери людини з природними явищами знаходять своє відображення і в формуванні ряду метафор, побудованих на тісних асоціативних зв'язках понять **вогонь – світло**. Як відомо, світло символізує "духовну радість", "чистоту серця"¹. У кожної людини, за повір'ям, була своя "небесна свічка" – іскра вогню, тобто зірка. Коли людина жила гріховно, її зірка тьмяніла. "Світлою душею" здавна називали праведника. Українська фольклорна традиція вроду і моральну чистоту дівчини також передає через образ зорі. Яскраво виражений народнопісенний характер має наступна метафора з порівняльним компонентом:

І я пішов, бо я ішов до тебе,

Бо ти мені світила, як зоря *("Маруся Чурай", с. 62).

В іншій метафорі, скомпонованій на основі асоціації **моральність – світло** поетеса вдало трансформує базову метафору і вибудовує самобутній метафоричний вираз:

Процай, Іване, найвірніший друже,

Шляхетна іскро вічного вогню! *("Маруся Чурай", с. 145).

У ньому поетеса, віддзеркалюючи народну етимологію, не лише обігрує ім'я Івана Остряниці, прозваного в народі Іскрою, а й підкреслює високі моральні якості юнака, персонажа з роману у віршах "Маруся Чурай".

Розширення асоціативних зв'язків базової метафори **почуття, стан людини – вогонь** закріпило у нашій мові переносні значення, крім названих уже лексем іскра, зоря, і за рядом інших іменників: **багаття, вогнище, згарище, згар, свічадо**. Ці слова стали лексичним еквівалентом понять **душевне, творче піднесення, натхнення; найменший вияв чогось, якогось почуття**. Прикладом цього слугують метафори Ліни Костенко:

Вже в душі осіла чорна згар,

Гірка, як згар в одстріляних рушницях *(с. 145).

Мене нема. Я згарище. Я дим...

Приходить дощ, пошепотів із листям.

Та й знов нікого, знову я один. *(с. 108).

Цікавою, на наш погляд, є розгорнута метафора

¹ Див.: *Потапенко О., Кузьменко В.* Шкільний словник з українознавства. – К.: Український письменник. – 1995. – С. 225.

*Допалюю життя. Останній хмиз печалі
Потріскує, горить в мою високу ніч* *(с. 108).

У цьому образному виразі в процес метафоризації залучається слово, що знаходиться в більш віддалених семантичних (швидше логічних) зв'язках з поняттям вогню, ніж розглянуті вище лексеми.

Як бачимо, інакомовний, переносний слововжиток, на якому ґрунтується метафора, відіграє важливу роль у створенні експресивності мовлення, розширює виражальні потенції мови. Адже слово, вступаючи у співвідношення з іншими словами, переносить при цьому властивості означуваних ним понять на інші і навпаки, цим самим спонукає появу нових, практично невичерпних зіставлень, перенесень, складних асоціативних зв'язків. А що складніша метафора, то більше вона подібна до загадки, її відгадування активізує сприйняття, приносить задоволення. Розглянемо для прикладу ще одну з найкolorитніших метафор поезії Ліни Костенко, що постала на ґрунті асоціацій **вогонь – домашнє вогнище**:

І стить в печі веселий сатана,

Уткнувся жаром в лапи головошок *("Гуде вогонь...",

с. 54).

Цей розгорнутий метафоричний вираз, побудований на складних асоціативних зв'язках, гармонійно поєднує в собі метафору-уособлення (вогонь – як жива істота), перевернуту метафору ("уткнувся жаром в лапи") і семіметафору ("лапи головошок"). Незважаючи на яскраво виражений асоціативний зв'язок понять **сатана – пекло – вогонь**, що несуть негативну конотацію, образ веселого сатани у контексті поезії не сприймається читачем як зловорожа стихія, "нечиста" сила, а швидше як атрибут домашнього затишку. На це вказує не лише епітет "веселий", а й наступний рядок, що завершує метафору, – "уткнувся жаром в лапи головошок", завдяки якому "веселий сатана" асоціюється із домашньою тваринкою, наприклад, котиком, що пустував-пустував, а тепер улігся в тепленькому місці й безтурботно дрімає, уткнувшись рожевим, немов жаринка, носиком у лапи. Цей образ навіває спогади про далеке дитинство, казки, загадки про того, "хто коло печі гріється, без водички миється". Хоча можливі й інші асоціації. Адже, за словами О.Потебні, "Поезія не є вираження готового змісту, а, подібно до мови, могутній засіб розвитку думки"¹. Досліджувана метафора, на перший погляд, зовсім не пов'язана з почуттями ліричного героя – самотньої жінки, що "втекла в сніги, у глухомань, щоб віднайти душевну рівновагу". Однак це тільки видимість відсторонення людини і самоз'ясування стосунків між речами, адже "у слові, скільки б не руйнували його усталені чи нові зв'язки, не можна витравити людської суті й людського ставлення до означуваного"². Уважний читач помітить, що створений метафорою майже ідилічний образ

¹ Потебня А. Мысль и язык // Полное собр. соч. – 4-е изд., пересмотр., испр. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. – С. 118.

² Каченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підруч. для студентів вищих навчальних закладів з гуманітарними спеціальностями – філологія, журналістика, літературна творчість. – К.: ВПЦ Київський університет, 2003. – С. 240-241.

різко контрастує з душевною драмою ліричного героя, а отже, посилює почуття самотності і гіркоти.

Стійкі асоціативні зв'язки між поняттями матеріальної та духовної культури українців, що знайшли своє закріплення в парадигмі метафоричних контекстів поезії Ліни Костенко, слугують водночас базою для створення нових колоритних метафор, у яких завдяки глибокому відчуттю природи рідного слова оживає генетична пам'ять народу. Особливо це стосується тих метафоричних контекстів, де ключовими виступають лексеми-етноніми, лексеми з символічним значенням, що дають додаткову можливість для етимологічних досліджень. Для прикладу розглянемо метафоричний ряд, спільним лексичним компонентом у якому виступає слово лелека – лексема з символічним значенням:

Згадалось все...

Той берег наш, урослий очеретом,

І наш лелечий, наш лелечий двір,

Де на гнізді з вербовим мінаретом

Старий лелека молиться до зір *("Маруся Чурай", с. 55).

Цей пейзаж постає у пам'яті засудженої до страти Марусі Чураївни не випадково. Годі й шукати інші образи, які б так глибоко передали любов до батьківщини, тугу за рідною домівкою, як поетичний образ лелеки. Чому ж саме лелека? Лелека – це птах-тотем у давніх слов'ян, символ батьківщини, сімейного благополуччя¹. Наші пращури вважали, якщо на хаті звив гніздо лелеки, то в родині має бути лад. Навіть нині, у III тисячолітті, важко уявити українські пейзажі без лелечих гнізд і цих красивих птахів.

Існує повір'я, що саме ці чорно-білі красені приносили до оселі немовлят. Майстерно обігравши це народне повір'я, Ліна Костенко витворила на його основі ряд цікавих метафор. Наприклад, духовну спорідненість персонажів роману "Маруся Чурай" Марусі та Івана Іскри Ліна Костенко передає такою метафорою:

Ми з нею рідні. Ми одного кореня.

Мабуть, один лелека нас приніс *(с. 128).

Коли цей образний вираз є відносно семантично прозорим, то наступна розгорнута метафора

А ми... А ми!.. Хоч би які лелеки

Гомера нам в колиску принесли *("Маруся Чурай", с. 102)

потребує додаткових пояснень, оскільки не просто обіграє відоме повір'я, а виражає концепцію митця щодо суспільного призначення рідного слова, особливо слова, зафіксованого писемністю. У метафорі, що включає риторичні фігури (оклики, еліпсис), передаються почуття і докору, і розпачу, і пристрасного бажання мати власного Гомера – того, хто словом утвердить наше право на повнокровне державницьке життя. Адже саме слово є наріжним каменем державницької теорії². Писемне слово повідомляє про

¹ Див.: *Потапенко О., Кузьменко В.* Шкільний словник з українознавства. – К.: Український письменник. – 1995. – С. 144-145.

² *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації або Дефект головного дзеркала. – К.: ВД "КМ Academia", 1999. – С. 26.

нашу культуру іншим народам, світовій людності. Саме цього й бракувало українському народові протягом його історії. Звідси і той біль, вкладений в уста мандрівного дяка – супутника Марусі Чурай по дорозі на прощу:

Хто знає, що тут відбулося?

Хто розказав це людям до пуття?

Неназване туманом пойнялося,

Непізнане пішло у небуття *("Маруся Чурай", с. 102).

І доки Україна не буде "у слові зачата", доти блукатимемо ми манівцями історії.

Поетичне осмислення митцем внутрішнього змісту слів української мови відкриває глибини мовно-національної пам'яті як генетичної спадщини нашого народу. Словесно-образні одиниці поезії Ліни Костенко розкривають читачеві творчу природу мови, викликають до життя призабуті, глибоко закорінені в природі рідномовної стихії словесні образи, як-от: "А гени грали в довгої лози". Глибинно вдивляючись у слово, митець бачить у ньому світ первісних уявлень народу, його генетичну пам'ять. Роздумуючи над корінням родоводу, його прадавніми звичаями, Ліна Костенко вдало використала лексему-етнонім – назву дитячої гри "Довга лоза" і створила соковиту метафору, у якій "залишив слід образ-символ України у вигляді вербової гілочки, верболозу"¹.

Як бачимо, генетична пам'ять народу, збережена у слові, у стійких асоціативних зв'язках між поняттями матеріальної і духовної культури українців, немовби оживає у своєрідному, індивідуально-неповторному поетичному світі Ліни Костенко, трансформується в нові, самобутні метафоричні вирази, розширюючи семантику базових метафор. Такі словесні одиниці постають як цілісне системне явище – метафорична парадигма, яка, попри яскраво виражену самобутність та індивідуальну манеру письма, є глибоко закоріненою у природі рідного слова. **Вона не лише відкриває глибини мовно-національної пам'яті як генетичної спадщини нашого народу, а й значно розширює валентні потенції рідного слова.**

¹ Цимбалюк В. Один рядок Ліни Костенко (Етимологічний етюд) // Дивослово. – 1995. – № 12. – С. 16.

УКРАЇНА – КУЛЬТУРА, МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА

Ятищук О.В. (Тернопіль)

ЗАЛИШКИ ЯЗИЧНИЦТВА В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СВІТОГЛЯДІ (на прикладі творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка)

У статті відображено погляди українського народу на демонологічні істоти.

До останнього часу поза увагою науковців залишалася основа світоглядних уявлень людей і найважливіша складова їхнього духовного життя – вірування та повір'я. Або ж розглядалася вона досить однобічно, згідно з положеннями марксизму-ленінізму: "релігійні вірування – не що інше, як фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, котрі панують над ними в їхньому повсякденному житті"¹.

Загалом для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обоженні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався у народній свідомості гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму². Чим більше переймався народ своїми віруваннями, чим щедріше нагромаджувалися вони в його творчій фантазії, перетворенні на живі образи, тим сильніше відчував він потребу з'ясувати для себе ці вірування й образи й уявити їх, як живі створіння в цілому ряді

¹ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 5.

² Там само. – С. 14.

епічних оповідей¹. Ці вірування відбивають певну стадію міфологічного суспільного мислення, пов'язаного з персоніфікацією фантастичних істот.

Українська демонологія – це сукупність міфічних уявлень народу, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині.

Демонічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів – нечистої сили. Згідно з демонологічною класифікацією існує близько 53 назви представників нечистої сили. З плином часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати і природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту².

В основі "нечистої сили" лежить, з одного боку, чаклунство і чародійство, ідея чорта, як істоти, що володіє до певного ступеня неймовірною силою, з іншого – віра в можливість для людини вступити з ним у певні відносини, користуватися його послугами.

Будь-які стосунки з чортом, за народними повір'ями, можливі лише за певних умов або контакту з ним. В силу цієї угоди чорт віддає себе на певне число років у повне володіння майбутнього чаклуна, який після встановленого терміну має розпрощатися з життям і розплатитися за надані йому послуги власною душею, яка потрапляє у повне володіння чорта. "(Юдун) Я сам знаю скільки і чого тобі дам. Буде на увесь твій вік: живи, пий, гуляй, на що хоч трать, усе в тебе будуть гроші безпереводно. Тільки чим ти мені віддячиш? (...) Хочете душу узяти, зараз вам її і заручу"³.

Щодо походження чорта, то в українських народних оповідях немає на це достатніх вказівок. Чорт надзвичайно старий, існував ще до появи світу і навіть брав участь у його створенні Богом. Він навіть хотів створити світ, подібний до Божого, за що й був вигнаний. Але й після цього чорт не відстає від Бога і просить, щоб той створив йому товариша. Бог запропонував зробити це самому чорту, порадивши піти до моря і бризнути позад себе водою. Бризнув чорт раз, дивиться, а позад нього стоїть інший, такий самісінький, як він. І почав чорт бризкати позад себе аж до тих пір, поки Бог його не зупинив. Так і з'явилася значна кількість чортів⁴. Саме тому, за народним повір'ям, не можна бризкати мокрими руками, щоб чортів не розплоджувати⁵.

Чортами стають і діти, вбиті матерями при народженні. Далі розмноження нечистих відбувається трьома шляхами: викрадення дітей, шлюб з жінками або між собою. Чорти забирають проклятих матерями дітей;

¹ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1993. – С. 25.

² Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – С. 128.

³ Квітка-Основа Яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 207.

⁴ Зотов В. Документальна історія чорта // Исторический Вестник. – 1884. – Кн. 1. – С. 42.

⁵ Українські міфи, демонологія, легенди / Упорядн. М.К.Дмитренко. – К.: Музична Україна, 1992. – С. 33.

хоч у вигляді вихора можуть прихопити з собою і непроклятих. Щоб запобігти цьому майже всюди біля породіллі ставлять запалену свічку¹.

Народна уява малює чорта у вигляді потворної людини, бридкої та карикатурної: "Росту він невеликого, морда широка, з довгим гачковатим носом, очі, немов розжарене вугілля, волосся чорне, жорстке і сам він весь чорний. (...) Руки у нього довгі до потворності, на пальцях великі звірячі кігті..."² Має цапину борідку. Квітчин Юда повністю збігається з народним описом: «Борода б то йому і є, так цапина, та ще й рижа (...), брови, густі та довгі, та широкі (...). Ніс довгий та карлючковатий і на кінці загострений, ніби шпилька. Губи тоненькі, а рот ... так від вуха до вуха (...), а у роті зуби притьомо свинячі. (...) Ноги у жовтих чоботях з пальцями, мов рукавиці, а на п'яті теж був палець, як у собаки; а скрізь ті пальці пролазили кігті, мов у kota заморського»³.

Одяг на чортах завжди європейський, "німецький": коротка куртка чи фрак та вузькі панталони. Це вже ознаки пізнішого походження. З'явилися вони, найбільш імовірно, не раніше часів козаччини, коли в українського народу все "панське", "німецьке" викликало майже фізіологічну відразу і слово "пан" стало синонімом чорта: "...аж ось йому назустріч двоє маленьких чортяточок /.../ і руки голі, і шиї голі, точнісінько як на панях..."⁴

Відомий потяг чортів до музики, до веселощів. Існує декілька варіантів народної української легенди про музикантів, які були запрошені чортами на весілля чи вечір у розкішні панські хороми, які потім виявилися якимось болотом, а отримані ними гроші ставали черепками⁵. "...Щоб то добре і наїстись, і напитись на чортячій весіллі. /.../ Зараз Юдун і гукнув: "Музика, грай!" /.../ Аж шестеро жидків, хто на скрипку, хто на баса, хто на дудку, на цимбали, на бубен, так і вчистили метелиці /.../. Трьох чортів перетанцював, усі чоботи свої пробив, вибиваючи гоцака..."⁶

Чорти люблять перекидатися в звірів і підступно підходити до людини. Можуть обертатися в чорного пса, kota, свиню, цапа; часто перекидаються в якогось плазуна. Коли набирає подоби людини, то частіше панича, жида, поляка або німця. "Іде то жидівська бричка, пара коней у шлейках, по-жидівськи у дишел запряжені"⁷. Блукаючим вогником чорт заманює людину в болота, прірви та безодні. Любить бавитися з п'яними і заводити їх у рови. "...Вже дальш у лісі запалала мов свічечка та не так горючи, як таки свічка,

¹ Милородович В. Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – С. 27.

² Селецький А. Колдовство вь юго-западной Руси вь XVIIIст. // Киевская старина. – 1886. – 1886. – С. 198.

³ Квітка-Оснoв`яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 198.

⁴ Там само. – С. 295.

⁵ Українські міфи, демонологія. легенди / Упорядн. М.К.Дмитренко. – К.: Музична Україна, 1992. – С. 55-56.

⁶ Квітка-Оснoв`яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 206-207.

⁷ Там само. – С. 198.

щоб огонь був або червоний або жовтий, а чортячим огнем, як горілка горить, синім огнем"¹.

Живуть чорти по лісах, болотах, у проваллях, безоднях, ярах, у дуплах сухих дерев, по млинах, по пустках і т.д. "...Один мужичок божився, що в дуплі дерева знайшов він лише кісточки чорта, який здох і мало що не замерз. Таке твердження сприйняли за байку і доказували, що чорт ніколи не здихає"².

Чорти живуть як люди: родяться, женяться, їдять, п'ють, але не вмирають. Взагалі чортів є дуже багато, але їх сильно нищать Св. Ілля, Св. Юрій, Св. Михайл.

Чорта легко прикликати свистом, особливо у пустках та на перехрестях. Щоб чорт не зашкодив, потрібно тримати при собі ножа. Ножа чорт взагалі боїться. Тому породілля кладе його собі й дитині під голову до того часу, доки дитину не охрестять³.

На чорта люди переносять всі людські вади. Де він з'являється – починаються неприємності, він завжди зробить якусь пакість. Особливо любить сварити людей, а для цього придумав горілку. Взагалі, де горілка, там і чорт: "...зараз ляп себе по кишені, щось і забрязкотіло, він і вийняв з кишені повну пляшку з сивухою і чарку..."⁴

Чорти, за народним повір'ям, володіють не лише певними частинами земної поверхні, а й її надрами, де вони охороняють заговорені скарби. Про близький зв'язок чортів зі скарбами свідчить, між іншим, і той факт, що як ті, так і ті перетворюються на однакових тварин. Так у народних оповідях Лубенського повіту скарб явився у вигляді запряжених коней, а в ніч перед Різдом вороний кінь переходив дорогу дітям, які йшли до церкви⁵. "...А тут йому з березняка назустріч шкандиба рижа кобила, коростява та сапата; нечувствений п'яниця піткнувся на неї та попхнув; а вона так і розсипалась у золоті копійчки..."⁶

Скарб у вигляді коня трапляється і в творах П.Іванова, Б.Грінченка, Н.Арендаренка⁷.

Подібні розповіді про чортів не були лише предметом розмов довгими зимовими вечорами. Їм надавалося повністю реальне значення, що підтверджується судовими процесами, які виникали з приводу звинувачень

¹ Там само. – С. 204.

² Там само. – Т. IV. – С. 35.

³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – С. 144.

⁴ Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 199.

⁵ Милородович З. Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – С. 39.

⁶ Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 195.

⁷ Іванов П. Народные рассказы о кладах // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Вып. IV. – С. 12-32; Грінченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895. – Т. I. – С. 142; Арендаренко Н. Заметки о Полтавской губернии. – Полтава, 1848. – Т. 2. – С. 219.

або наклепів у чаклунстві тих чи інших осіб. Такі процеси, які мали місце в Україні

ще до кінця XVIII ст., показують, що ці вірування були загальними, побутовали не тільки в простому середовищі, а й серед тодішньої інтелігенції та адміністрації. У цих судових актах ми не знайдемо повного і цілісного зображення чорта, оскільки подібні деталі не входили в завдання юриспруденції, яка розглядала справи з точки зору цивільного чи кримінального позову. Проте й окремі розрізнені зауваження дають чітку уяву, наскільки глибокими були подібні вірування¹.

Наведені свідчення про чортів викликають упевненість, що в основі демонічних істот, створених народною фантазією, лежить людина з її інстинктами, пристрастями і діяльністю. Головна особливість цих істот – здатність до перевтілення – властива також і людям: відьмам і вовкулакам.

Відьми є свого роду посередниками між світом реальним і потойбічним. Саме слово "відьма" походить від давньоруського "Вьдь" – знати, що вказує на давнє походження цього образу в українській демонології і свідчить про існування особливої касты серед язичницьких волхвів жіночої статі, які виконували певні ритуальні дії. Археологічні дані свідчать, що ймовірно, це могло бути заклинання дощу². Безперечно, що важливий вплив на народний світогляд мав візантійський погляд на жінку, як на джерело зла і всякої спокуси: "є на світі нечестивії баби /.../ імуть упражденіє у відьомстві /.../, а паче усього, затворяють хляби небеснії і воспрещають дождеві орошати землю"³. Взагалі всі чаклуни відомі під іменем "відьма", хоча українська відьма має свої специфічні риси. Поділяються відьми на два види: родимі та вивчені. Перші – це діти жінки та чорта або ж діти, прокляті ким-небудь ще в утробі матері, або якщо вона необережно проковтнула вуглинку, готуючи перед Різдом вечерю. Якщо в сім'ї народжувалося сім дочок підряд – одна з них природжена відьма. Така дівчинка чаклувала інтуїтивно, бо знання їй давалися від народження: "...вона є природжена відьма, що і у воді з каменюкою не тоне"⁴. Відмінною, важливою ознакою родимих відьом невеликий, завбільшки з палець, хвостик, який, якщо відьма займається чаклунством, виростає до розмірів собачого хвоста: "...як, самі знаєте, відьми бувають: і з хвостом, і з чортовою думкою, і з усіма сатанинськими пакощами"⁵.

Ще одна ознака відьми – чорна смуга волосся від потилиці до пояса – трапляється тільки в народних оповідях про відьму в Харківській губернії⁶. Родимі відьми в своїх відношеннях до простих людей виявляють деякі риси добродіяння, допомагаючи одним у хворобі чи захищаючи інших від злих

¹ Селецкий А. Колдовство вь юго-западной Руси вь XVIII ст. // Киевская старина, – 1886. – С. 199.

² Ковальчук О. Українське народознавство. – К.: Освіта, 1994. – С. 100.

³ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 144-146.

⁴ Там само. – С. 161.

⁵ Там само. – Т. II. – С. 432.

⁶ Милородович В. Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – С. 48.

чар своїх сестер – вчених відьом. За таким характером діяльності родимих відьом часто плутають із знахарками, від яких вони змістовно відрізняються здатністю перевтілюватися. Вони не такі небезпечні як вивчені. Ученою відьмою може стати кожна жінка, що витримала випробування. Випробувань буває декілька видів¹. Можна стати відьмою, якщо в ніч на Івана Купала зняти з себе хрест, взяти ікону, хліб і ніж, піти до річки і на самому краю берега біля води покласти ікону та хліб, пізніше проколоти ножем хліб, взятися за нього руками, а на ікону стати ногами і напоганити².

Навчені відьми діляться на декілька рангів. Відьма найнижчого рангу вмiла тільки відбирати в корів молоко, вищого – накликати на людей хвороби, збирати в себе різних гадів, давати їм доручення, затримувати дощі, викликаючи посуху, а також уміти приймати подобу птахів, тварин: "з'явилися ... хто у вигляді сороки, кішки, жаби"³, або людську – іншого віку чи статі: "вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє"⁴. Відьми найвищої кваліфікації вмiли робити все⁵. "Не пройшло і року, як відьма почала вчити і свою дочку чаклунству, (...) і що лишень вона не викидувала та не вигадувала бідному чоловіку та його жінці – так перед нічю страшно і розповідати"⁶.

Відьми похилого віку мають певні характерні риси, за якими їх легко відрізнити серед інших людей: "стара баба... с висохшим лицем, в засаленому тулупе; клоки сєдих волос торчали у неє кое-где из-под грязного холстинного очипка"⁷. Молодих відьом не можна відрізнити за зовнішністю від інших жінок.

Навчання відьом закінчувалось у Києві на Лисій горі, куди вони літають на великі свята на раду з головними відьмаками та іншою нечистою силою: "...злітавши на Лису Гору, під Київ, стала ведьмою повністю"⁸. Найбільший шабаш (зібрання відьом) буває в ніч на Івана Купала, коли вся нечисть збирається на гулянку на правому березі Дніпра біля Києва. Це місце відоме багатьом народам з давнього часу, про неї ми знаходимо згадку вже в Біблії: "...пішов на Лису гору" (Числа 23,3). Перед тим як летіти на шабаш, відьми натиралися маззю, яка виготовлялася за західноєвропейськими рецептами із людського, особливо дитячого, жиру, стружок від олтарів та церковних годинників. Українські відьми виготовляли мазь з котячих мізків, собачих кісток і людської крові⁹.

¹ Українські міфи, демонологія. легенди / Упорядн. М.К.Дмитренко. – К.: Музична Україна, 1992. – С. 75-93.

² *Іванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 445-446.

³ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. IV. – С. 25.

⁴ Там само. – Т. III. – С. 151.

⁵ *Ковальчук О.* Українське народознавство. – К.: Освіта, 1994. – С. 100.

⁶ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. II. – С. 432.

⁷ Там само. – С. 361.

⁸ Там само. – С. 423.

⁹ *Милородович З.* Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – С. 50.

На гулянку відьми вилітають на коцюбі, вінику чи помелі через комин: "Одна на ступі, інша на кочерзі, а та на помелі"¹. Перед цим вони всі стають молодими та гарними: "...а як вилізла, так стала дівкою! (...) і молода, і хороша, і чорнява, і ще, мабуть, красивіша від чернігівської протоповівни!"²

Відомо, що всі відьми і чорти стараються до других півнів повернутися додому, інакше вони зможуть зробити це тільки наступної ночі: "...аж і крикнув перший півень; та хоч він нам і не страшний, та усе-таки треба було поспішати, щоб не заспівав другий; тогді б так на вулиці простяглася як тепер тутечка..."³

Товаришем відьми завжди є чорний кіт, він завжди до її послуг. Тому в народі говорять, що зле буде тій людині, якій перебіжить дорогу чорний кіт.

Відьми наносять шкоду не тільки людині, а й домашнім тваринам, в основному коровам, вівцям, курям. Віра в порчу корови відьмами надзвичайно поширена в Україні. Доїти вона може не лише домашню худобу, а й усяку звірину: "...вночі доїть сусідніх корів, овець, і навіть птиць, змій та риб"⁴.

Відьми разом з усіма людьми поважають річні свята, відвідують церкву, одягаються по-святковому, а до столу готують святкові страви. Коров'яче молоко, змішане з вранішньою росою є необхідною стравою і разом з тим вінець їх святкового столу. Гостинність у свята прийнята і в них. Гостями бувають злі духи та відьми з інших сіл. Але щоб стіл був для гостей повним, напередодні свята відьми йдуть у хлів до чужих дійних корів і видоюють їх до крові. В момент доїння корів вони приймають образ жінки у чомусь білому з розпущеним волоссям: "...в одній сорочці, з розпущеним волоссям, доїла корів на чужому подвір'ї"⁵. При зустрічі з людиною відьма перекидається в якусь-небудь тварину, деколи в клубок або обруч і чезає: "...а вона перекинулася собакою та кинулась на нього"⁶. Відьма старается видоїти корову на Благовіщення або в день Св. Георгія, або в перший день Пасхи. Така корова вже не давала молока своїм господарям, а належала після цього тільки відьмі. Родима відьма доїть, звичайно, вчена ж після першого доїння робить дірку в одному зі стовпів свого дому чи комірчини, закриває її кілком, а потім з цієї дірки молоко тече, наче з крана⁷.

Розповіді про доїння корів відьмами тісно пов'язані з розповідями про збирання ними роси, яка слугує їм в одних випадках засобом для приманювання корів і людей, в інших випадках – для пиття. На зорі літньої ночі відьми виходять у поле і вдаряють довгою хусткою об траву, яка похилилася до землі під вагою роси. З мокрих хусток росу видавлюють у посуд, у якому зберігається звіряче молоко. Змішане з росою, воно вживається як улюблений напій на зборищах відьом і злих духів.

¹ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. IV. – С. 25.

² Там само. – Т. III. – С. 166.

³ Там само.

⁴ Там само. – Т. IV. – С. 24.

⁵ Там само. – Т. II. – С. 431.

⁶ Там само. – Т. III. – С. 89.

⁷ *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 582-603.

За іншим повір'ям, відьма мие юрїївською рососою цїдилко (ситечко для процїджування молока), а потїм видавлює його, і з нього замість роси тече молоко, а сусїдські корови залишаються з пустим вименем¹. Завжди люди використовували росу як помїчний засїб, адже роса вважалася лїкувальним засобом, люди збирали її, вмивалися нею заради краси та здоров'я, кропили нею скотину. Лише відьми застосовували її на шкоду людям та звїрам. Велику шкоду приносили відьми і тим, що крали з неба зїрки, хмари та дощї і ховали їх у себе в хатї: "Вони вкрали дощї з неба, вони не дають урожаю..."²

Вїдьму, яку на мїсцї злочину не спїймали, а лише пїдозрювали, пїддавали випробуванням водою, адже вїдомо, що вїдьма у водї не тоне. Таке випробування, або ордалїя, вїдоме з прадавнїх часїв і базується на переконаннї, що вода вїдштовхує винуватого, через що він і не тоне³. "Аще кая суть вїдьма, та не погрязнеть на дно рїчне, аще і камєнь жерновний на вїї єя причеплють"⁴.

Про купання жїнок, запїдозрених у вїдьомствї, знаходимо вїдомостї у судових справах не лише у XVIII ст., а й на початку XIX ст.⁵ Г.Квїтка-Оснoв'яненко, описуючи подїї в "Конотопській вїдмї", писав П. Плетньову: "Топлення (уявних) вїдьм при засусї не тїльки бувало, з усїма трагїчними наслїдками, але, на подив і навїть з жахом вїдновлене помїщицею сусїдньої губернїї"⁶.

До менш небезпечних справ вїдьми можна вїднести примусове лїтання за допомогою терлича, приворотного зїлля, яке збирають перед Івановим днем на Лїсїй горї: "Терлич, терлич! Десятьох приклич, а з десятьох дев'ятьох (...). От як улетїв у двїр, та до хорунжевниної хати..."⁷ або присушування хлопця до дївчини чи, навпаки, за допомогою слїду чи жаб'ячих кїсточок. "Як спеклася і зсушилася тая жаба, Явдоха дїстала її, обїрвала усе м'ясо, а кїсточки позбирала і стала з них вибирати: от і знайшла одну, точнїсїнько як виделочка, і навчила (...)/що з нею робити"⁸.

Вїдповїдно до загальноприйнятої думки, вїдьми перед смертю довго та сильно страждають. Щоб дїзнатися, вїд чого вїдьма так страшно мучиться, потрїбно взяти хомут, стати бїля хатнього порогу і подивитися через хомут на вмираючу. У цей час можна побачити, що вона з усїх бокїв оточена злими духами, якї й мучать її. Щоб полегшити передсмертнї страждання, вїдьма має передати кому-небудь свою силу або з цїєю метою ще зривають сволок.

¹ Там само. – С. 602-603.

² *Квїтка-Оснoв'яненко Г.Ф.* Зїбрання творїв у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. IV. – С. 64.

³ *Милородович З.* Українська вїдьма: Нариси з української демонологїї. – К.: Веселка, 1993. – С. 58.

⁴ *Квїтка-Оснoв'яненко Г.Ф.* Зїбрання творїв у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 146-147.

⁵ *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 83-89.

⁶ *Квїтка-Оснoв'яненко Г.Ф.* Зїбрання творїв у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. VII. – С. 214.

⁷ Там само. – Т. III. – С. 170-173.

⁸ Там само. – С. 174.

Останній прийом може бути згадкою про давній звичай робити за могили і в труні отвори, щоб виходила душа померлого. У деяких народів для цієї мети передбачалась посмертна трепанація черепа¹. Ось як Г.Квітка-Основ'яненко описує смерть відьми. "Що вже страждала! Умира і не вмира; і руками, і ногами не двига; а стогне на всю хату, так що і на вулицю чути було /.../. Далі зірвало стелю... тут де взявся ворон, та чорний-чорний; улетаючи у хату, надлетів над неї, крилами махнув... тут їй і амінь..."²

Відьму хоронили пізно ввечері, а щоб вона не виходила з могили і не приносила людям біди, то клали її лицем вниз і забивали осиковим кілком: "виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком..."³

Так широкий розмах народної фантазії захопив в уявленнях про родимих і вчених відьом два великих начала життя: добра і зла в їх вічній боротьбі, уособив ідеї дуалізму в давно відомих образах, зумівши у скромних обставинах сільського побуту відшукати сліди їх боротьби. І навіть у тих випадках, коли світле начало вимальовується слабше й блідіше, ніж протилежне йому темне, яке зазвичай виступає різкіше й яскравіше, ми знаходимо в основі вічну ідеальну правду: торжество світла над мороком.

Важливе місце у світосприйнятті та уявленнях українців посідають численні вірування в різні прикмети, силу чарів та замовлянь, добру та лиху годину, щасливе і нещасливе місце, доброго "полазника", легкі і тяжкі дні тощо. "...Число не лише не веральне, а ще щасливе для початку будь-якої справи: місяць був повним. День був вівторок, в старому календарі стояло, що день цей придатний для бриття бороди, пускання крові, початку всякої справи взагалі"⁴.

Характерною особливістю традиційних уявлень і вірувань українців є синкретичне поєднання християнських релігійних уявлень з язичницькими віруваннями, що існували задовго до поширення християнства⁵.

Українська фольклорна традиція наділяє антропоморфними властивостями не лише стихію, сили природи і соціальні явища, а й деякі дні тижня. Уособлення днів тижня (понеділка, п'ятниці, неділі) відбулося на християнській основі, хоч звичай їх вшанування і святкування сягає незапам'ятних часів і пов'язаний з далекими соціально-правовими та релігійними нормами життя наших предків⁶.

Залишки цих уявлень збереглися і до наших днів. У понеділок не рекомендується позичати гроші і розпочинати важливу справу: "понеділок – тяжкий день для початку"⁷. Культ п'ятниці склався ще в дохристиянський

¹ Милородович З. Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – С. 60.

² Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. III. – С. 191.

³ Там само.

⁴ Там само. – Т. VI. – С. 34.

⁵ Скрипник Г. Традиційні уявлення і вірування українців // Рад. школа. – 1991. – № 3. – С. 25.

⁶ Там само. – С. 26.

⁷ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. VI. – С. 32.

період і присвячувався язичницькій богині Весни та плодючості. В християнський період у п'ятницю почали вшановувати великомученицю Параскеву. Уявляють її літньою жінкою і часто зображають на іконах, які чіпляють біля криниці. Кожна п'ятниця є поминальним днем, коли згадують своїх покійних родичів. тому в п'ятницю не можна працювати голкою, ножицями, веретенем, щоб не проколоти душі померлих.: "Та ж честь була і п'ятниці, але це вважався не важкий, а святий день!..."¹

Цілий комплекс вірувань і ритуалів був присвячений найважливішим християнським святкам – Свят-вечору² та Великодню³.

Різдвяна кутя й узвар мають ритуальний характер і надзвичайно давній. Хв. Вовк писав, що "одварені в воді зерна пшениці або ячменю, з медом, з зварені в воді сушені овочі нагадують ще неолітичну добу"⁴.

Загальнопоширеними в Україні були повір'я, пов'язані з громом та блискавкою, водою, вогнем: "...вогнь небесний, блискавка та грім в незвичний час буває перед огнем земним"⁵.

Певні захисні функції приписувалися "йорданській" воді. Вона була необхідним атрибутом лікувальної та господарської магії українців «...дістав йорданської води та й звелів..., щоб нею натерли Марусі бік, де болить, і дав тієї ж води трошки напитись»⁶.

Українська міфологічна традиція, власне, як і вірування інших народів, приписувала магичні властивості і вогню. Саме з цією метою українці використовували вогонь у купальських, весільних, родинних та похоронних обрядах. Загальноприйнятим ритуальним дійством було переведення молодих та весільного поїзда через вогонь, обкурювання димом при хворобі, переведення через вогонь з метою позбутися хвороби і тощо⁷.

Визначаючи елементи чудодійності в народних віруваннях та повір'ях, більшість українських народознавців доводили реалістичність їх основи, як правило, вільної від релігійної містики, але такої, що зберегла деякі міфологічні та демонологічні уявлення. "Легко переконатися в тому, – писав П.В.Іванов, – що народна пам'ять і дотепер міцно зберігає стародавні тлумачення про найпотемніші речі. Воно й зрозуміло: народ був і є далеким від вселяких пізніших мудрувань, поділяючи однорідні за суттю явища на можливі, прийняті нинішньою церквою, і на відхилені нею, причетні до царини апокрифічних казань"⁸.

¹ Там само. – С. 23.

² Там само. – Т. IV. – С. 291-321.

³ Там само. – Т. III. – С. 21-88.

⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 188.

⁵ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. IV. – С. 308.

⁶ Там само. – Т. III. – С. 71.

⁷ *Скрипник Г.* Традиційні уявлення і вірування українців // Рад. школа. – 1991. – № 3. – С. 30.

⁸ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 21.

Вакульчук О.А. (Київ)

**УКРАЇНСЬКІ НОТНІ ВИДАННЯ
20 – ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ
З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
МУЗИЧНО-ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
І ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ**

У статті розглядається бібліографічний аспект дослідження національної музичної спадщини. Ставиться питання актуальності бібліографічного вивчення нотних видань у широкому загальнокультурному контексті. Зазначено, що вітчизняні нотні видання 1920–1930-х рр. відбивають певні тенденції тогочасного мистецького життя та композиторської творчості, здійснюється їх історико-книгознавчий та бібліографознавчий аналіз.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) є найбагатшим нотосховищем в Україні. Осібне місце належить унікальним документам музичної україніки, зокрема, нотним виданням 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. Всі вони є неоціненною джерельною базою дослідження проблем вітчизняної музичної спадщини, створення національного репертуару нотних видань, що є складовою національної бібліографії. Залучення якомога більшої кількості джерел, у тому числі й таких, як нотні рукописи, ретроспективні та поточні бібліографічні посібники, бібліотечні та видавничі каталоги, музикознавчі праці, концертні та музично-театральні афіші, періодика надасть змогу відтворити правдиву картину буття української культури в один із найвизначніших історичних періодів та проаналізувати, наскільки адекватно друкowana нотна продукція відбивала реальний стан вітчизняної музичної творчості 1920 – початку 1930-х рр.

Протягом останніх років у НБУВ ведеться робота по створенню національного репертуару української книги. Відділ формування музичного фонду, як один із наукових підрозділів бібліотеки, також працює в цьому напрямі. Практичним втіленням поставлених завдань є науковий каталог “Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” (К., 2007). Проводиться пошук, бібліографічне опрацювання, створюється база даних (БД) українських нотних видань 1923–1934 рр., триває робота з укладання відповідного каталогу. Однак на шляху створення національного репертуару нотних видань існують труднощі, пов'язані насамперед з недостатньою теоретичною розробкою питань музичної бібліографії.

На думку вчених, з усіх галузей бібліографії, музична є найменш розвинутою. Видатний український музикознавець, бібліограф Ю. Меженко ще на початку 1920-х рр. нарікав на занедбаність питань музичної бібліографії, яка завжди перебувала у колі його наукових зацікавлень. Інший

дослідник – С. Кондра у 1928 р. опублікував роботу “Особливості нотографії”, де зазначав: “Важко зрозуміти, чому одно з найвищих досягнень людської творчості – музика, – а разом з тим і її графічне втілення – ноти – якось залишилося поза бібліографічним обрієм. Мабуть бібліографи замало відчують музику, а музиканти – ще менш цікавляться бібліографією”¹. Окремих питань національної музичної бібліографії торкалися Є. Пеленський, З. Кузеля. Сучасні українські вчені вважають, що музична бібліографія в Україні все ще не відповідає науково-практичним потребам. Так, Ю. Ясіновський звертав увагу дослідників на той факт, що творча спадщина українських композиторів майже не вивчена на джерельному та бібліографічному рівнях².

Водночас слід зазначити, що українська музична бібліографія має давні традиції і джерела, що сягають XVIII ст., наприклад, рукописні каталоги нотної бібліотеки Розумовських (зберігаються в НБУВ). Дослідженню нотної колекції Олексія Розумовського, атрибуції музичних творів та відтворенню втраченої частини каталогів присвячено монографію Л. Івченко “Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за каталогами XVIII сторіччя”. Серед сучасних наукових праць, присвячених проблемам музичної бібліографії, теоретичним і методичним засадам музичної україніки – монографія В. Шульгіної “Музична україніка”. Питання музичної бібліографії вивчали також Н. Герасимова-Персидська, Л. Корній, А. Струтинська та інші сучасні вітчизняні вчені.

Відомо, що 20-ті рр. XX ст. були часом розквіту української мови, освіти, науки, мистецтва. Недаремно потужний культурний рух 20-х рр. одержав назву українського ренесансу. Інтенсивність перебігу процесів, характерних для тогочасного музичного життя, сплеск музичної творчості, тісно пов’язаний з діяльністю музично-громадських організацій насамперед з Музичним товариством імені М. Д. Леонтовича. Джерелом дослідження багатогранної діяльності Товариства є численні матеріали, що зберігаються в Інституті рукописів НБУ імені В. І. Вернадського, існують наукові праці та публікації, що висвітлюють різні аспекти роботи цієї організації (дослідження І. Золотоверхого, В. Кузик, О. Овчарук, Л. Пархоменко). Предметом нашої уваги є композиторська творчість та видавнича діяльність членів організації.

Учасники товариства з початку його заснування приділяли велику увагу справі видання нот та іншої музичної літератури. Планувалося, що видавнича секція у серії “Українська музична бібліотека” видаватиме класику, твори українських композиторів, педагогічний репертуар, музичні часописи, заснує власні друкарні, склади, магазини. У Положенні про Музичне видавництво товариства (1923) йдеться про необхідність поширення української музичної літератури, переважно сучасної і тому засновується видавництво, що друкуватиме ноти, підручники, монографії, журнал “Музика”. У довідці відділу мистецтв Головополітосвіти УСРР,

¹ Кондра С. Особливості нотографії. – К., 1928. – С. 5.

² Ясіновський Ю. Музична бібліографія в контексті українознавства // Бібліографія українознавства. – Львів, 1994. – Вип. 2. – С. 3.

складеній наприкінці 1924 р., зазначається, що заплановано видання романсів М. Вериківського, “Восьми прелюдій-пісень” П. Козицького, збірок “Жіноча доля”, “Шість революційних пісень”, “Червоної заспів”; про завершення редагування повного зібрання творів М. Леонтовича для видавництва “Книгоспілка”, про підготовку до друку “Шевченківської збірки”, “Жовтневої” та “Шкільної” збірок; солоспівів та хорів М. Вериківського, В. Верховинця, П. Козицького, Л. Ревуцького, М. Радзівського; “Шести веснянок для оркестру” М. Вериківського¹. Питання нотовидання піднімалося на Першому пленумі товариства у січні 1926 р. та на Третньому пленумі у червні 1930 р. Це свідчить про те, що видавнича діяльність визнавалась як одна з пріоритетних у діяльності Музичного товариства імені М. Леонтовича. Не всім наміченим планам судилося здійснитися, але не з вини учасників організації. Через брак коштів видавничий відділ товариства був змушений обмежитися виданням фахового журналу “Музика” (виходив протягом 1923–1925 рр. та у 1927 р.).

У січні 1926 р. відбувся Перший пленум товариства. Михайло Вериківський у своїй доповіді зазначив, що члени організації у роботі й творчості керувалися основними положеннями Декларації “Жовтень в музику!”, прийнятої 1924 р. Це не спинило критиків, які звинуватили керівництво товариства у “неправильній лінії”, національній обмеженості, просвітянщині та різних “ухилах”, а утворену при товаристві в 1926 р. Асоціацію сучасної музики (АСМ), – у модернізмі, “хвильовизмі”, підпорядкуванні української музики формалістичним буржуазним течіям тощо. Попри неспростовні докази успіхів діяльності товариства імені Леонтовича, воно було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ). Ім’я М. Леонтовича, а разом з тим і його музику, визнали неактуальними для радянської доби. У червні 1930 р. був скликаний Третій пленум ВУТОРМу, на якому знов звучали заклики “стати на допомогу соціалістичному будівництву, дати нові мотиви індустріалізації, колективізації, перейнятись патосом нашої бурхливої доби”². Все ж ВУТОРМ рішенням Четвертого пленуму (1931 р.) черговий раз змінив назву і перетворився на Всеукраїнське об’єднання пролетарських музик (Пролетмуз), що, однак, не врятувало його від нищівної критики з боку членів Асоціації пролетарських музикантів України (АПМУ), створеної у 1928 р. У ній об’єдналися молоді харківські композитори: О. Арнаутов, О. Білокопитов, В. Борисов, М. Коляда, Т. Шутенко та інші. Ця організація – калька Російської асоціації пролетарських музикантів (РАПМ). АПМУ поставила перед собою завдання організувати й очолити масовий рух пролетарської музики. На Всесоюзній нараді АПМ у березні 1931 р. звучала гостра критика на адресу всіх існуючих організацій та об’єднань: одних – за

¹ Культурне будівництво в Українській РСР (1917–1927): Зб. документів і матеріалів / Редкол.: Ю. Кондуфор, В. Кузьменко та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 358.

² Музику на службу соціалістичному будівництву (3-ій пленум ВУТОРМ) // Рад. мистецтво. – 1930. – № 15. – С. 4.

“националистическую романтику, смешанную с мистикой и эротикой”¹, інших – за опортунізм і дрібнобуржуазні тенденції, дворянсько-церковну ідеологію. Навіть М. В. Лисенко був визнаний “виразителем ідеології націоналістических групп”². Не дивно, що в даній ситуації мистецька громадськість схвально сприйняла Постанову ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”. В документі зазначено, що рамки існуючих на той час угруповань стали затісними і тому гальмують розвиток художньої творчості. Внаслідок цієї постанови восени 1932 р. створено Спілку радянських музик України. Розпочався інший етап історії української музики. У суміжних галузях – літературі, образотворчому мистецтві склалася аналогічна ситуація, тому задля консолідації творчих сил було утворено Спілку письменників України та Спілку художників України. Поступово з консолідуючої сили ці організації перетворювалися на складову адміністративно-командної системи. Подальші творчі пошуки митців тривали в межах методу соціалістичного реалізму, теоретичні засади якого були виголошені А.Ждановим у 1934 р. Однак це не виключало факту появи високохудожніх творів.

Картину музичної творчості 1920 – початку 1930-х рр. складають різноманітні жанри вокальної та інструментальної музики. За твердженням музикознавців, найпоширенішим жанром вокальної музики зазначеного періоду була масова пісня, переважно хорова. Поява цього жанру об’єктивно зумовлена, розповсюдження та побутування пов’язане з культурною перебудовою, позначеною тяжінням до форм агітаційно-масової та культурно-просвітницької роботи, небувалим розмахом хорового руху. У радянському українському музикознавстві висвітлення проблем пісенної творчості, шляхів її розвитку, розглядалось як одне з найважливіших завдань. Вагомий внесок у дослідження пісенного жанру зробили Т. Булат, Н. Грицюк, Л. Грисенко, В. Довженко, В. Кузик, Л. Пархоменко тощо. У сучасних працях вчені намагаються з інших позицій підійти до розв’язання проблем жанру, об’єктивно відобразити його здобутки і його вади. У жанрі масової пісні працювали майже всі тогочасні композитори. Найбільше пісень у творчому доробку П. Батюка, О. Берндта, Ф. Богданова, В. Борисова, М. Вериківського, В. Верховинця, Г. Верьовки, П. Козицького, В. Костенка, Л. Лісовського, Ю. Мейтуса, Ф. Попадича, Л. Ревуцького, М. Тица. Найпопулярнішим композитором-пісенником 1920-х рр. був Кость Богуславський, який увійшов в історію української музики як один із зачинателів жанру. Зазначимо, що масова пісня протягом зазначеного періоду суттєво змінювалася. Характерною прикметою є різниця у підході до вибору текстів пісень. На початку і в середині 1920-х рр. найбільшу зацікавленість композиторів викликала лірика В. Еллана (Блакитного), М. Йогансена, О. Олеся, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, В. Чумака, Т. Шевченка, а наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. – переважно вірші “пролетарських” поетів. У піснях цього періоду оспівуються успіхи перших

¹ Всесоюзное совещание АПМ // Вопросы национальной музыки: 6-й сб. статей. – М.: Гос. муз. изд-во, 1931. – С. 10.

² Вопросы национальной музыки: 6-й сб. статей. – М.: Гос. муз. изд-во, 1931. – С. 28.

п'ятирічок, колективізація, звеличуються партійні починання. З'являються “Дніпрельстан” та “Криворіжжя” В. Борисова, “Пісня кузні” П. Толстякова, “Комсомольська реконструктивна” Ф. Богданова, “Депо” В. Борисова, “Гасла ВКП(б)” Л. Лісовського, “Агромінімум у гаслах і прислів'ях” В. Костенка. Окрему групу складає пісенна лєнініана. Ці пісні з'явилися під впливом почуттів, викликаних смертю вождя: “В багрянному с'яві”, “Пам'яті Лєніна”, “Під прапором чорним” М. Вериківського; “Могутній орел” П. Козницького; “Коли хворів Лєнін” В. Костенка; “Засурмили всі заводи”, “Пам'яті Лєніна”, “Помер” П. Толстякова; “Лєнінський заповіт” В. Ступницького. Звичайно, такі твори видавалися в першу чергу.

Коло жанрів вокальної музики зазначеного періоду значно ширше наведених прикладів, втім, виокремлення саме масової пісні пов'язане з тим, що вона займала чільне місце в музичній творчості 1920-1930 рр. і була провідним жанром “пролетарської музики”. Для більшості тогочасних композиторів масова пісня була рупором новопроголошених естетичних ідеалів, що визначали напрям художніх пошуків і творчий метод.

Творчість українських композиторів у жанрах інструментальної музики являла собою складну картину. Поряд з традиційними творами для сольних інструментів, ансамблів та оркестрів різного складу з'явилися самобутні твори, пов'язані з агітаційно-масовими формами роботи. У зазначений період написано й опубліковано багато композицій для духового оркестру та оркестру народних інструментів, що пояснюється наявністю численних самодіяльних колективів при заводах, клубах, у частинах Червоної армії тощо. Всі ці колективи потребували репертуару, який відповідав би вимогам часу. Популярні революційні та масові пісні, а в контексті українізації – обробки українських народних пісень та перекладення творів відомих українських композиторів якнайкраще підходили для таких цілей. У цей час широко побутували марші та похідні пісні, які могли виконуватися тільки оркестровим складом або у поєднанні з масовим співом. Серед таких композицій для духового оркестру – “Червонарми” А. Лебединця, “Червонофлотська” та “Гвинтівочка” В. Борисова, “На барикади: польська революційна пісня” в оркестровці М. Ніколаєнка тощо.

Серед композицій для оркестру народних інструментів – “Врубова пісня” С. Файнгуха, “Козаки-червонці” і “За врожай” М. Коляди, “Пісня про Якіра” П. Козницького, “В груди проривові бій” М. Тіца, “Комсомольська похідна” М. Коляди тощо. Часто ті самі твори перекладалися і для духового оркестру, і для оркестру народних інструментів. Окремої уваги заслуговують транскрипції творів Ф. Акіменка, М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка. Зауважимо, що розглянуті приклади репрезентують жанри масової музики, тобто за визначенням відомого музикознавця А. Сохора – “музики для всіх”¹. Розвиток академічного напряму музичної творчості пов'язаний з жанрами опери, балету, камерно-інструментальної та симфонічної музики. Видатний вчений Б. Асаф'єв вважав симфонічну музику найвищою

¹ Сохор А. Массовые жанры // Музыка XX века : Очерки. – М.: Музыка, 1980. – Ч. 2: 1917–1945. – Кн. 3 / Ред. Л. Раабен. – С. 445.

інтелектуальною галуззю музичного мистецтва: “Розвинена культура симфонії – безперечний показник глибокої й потужної організованості музичного мислення і, головне, міцності професійного фундаменту музичного мистецтва”¹. Народження вітчизняного симфонізму вчені пов’язують з іменами Б. Лятошинського і Л. Ревуцького. До середини 1920-х рр. гостро відчувалася нестача національного симфонічного репертуару. “Українська музична газета” у 1926 р. констатувала: “До цього часу українськими композиторами майже не зачеплено великих музичних форм...; симфонічної укр. літератури може вистачити лише на один концерт. Те саме можна сказати й про камерну... літературу”². Українська радянська симфонічна музика почала свій бурхливий розвиток з середини 20-х рр., а саме – з 1926–1927. Цій справі сприяли конкурси на кращий симфонічний твір, які з 1927 р. проводив Народний комісаріат освіти. Як наслідок – поява протягом наступних 5-6 років майже трьох десятків творів для симфонічного оркестру. За результатами першого конкурсу, присвяченого 10-й річниці Жовтневої революції, першу премію здобули: Л. Ревуцький за Другу симфонію і Б. Лятошинський за “Увертюру на 4 українські теми”. За період 1924–1934 рр. були написані такі симфонічні твори: “Жалібний марш” Ф. Богданова, поема “Кармелюк” та “Траурно-героїчна поема” В. Борисова, сюїта “Веснянки” М. Вериківського, “Симфонічні ескізи на народні теми” В. Золотарьова, сюїта “Козак Голота” П. Козицького, “Героїчна увертюра” В. Косенка, романтична симфонія “1917 рік”, “Сюїта на українські теми” В. Костенка, “Сюїта на українські теми” Ю. Мейтуса, поема “На смерть Леніна” та симфонія №1 В. Нахабіна, “Козачок” Л. Ревуцького, “Класична симфонія” та “Ювілейна симфонія” В. Фемеліди, “Марш” для великого симфонічного оркестру М. Фоменка та деякі інші. Кінець 1920 – початок 1930 -х рр. характеризується докорінним поворотом композиторів до радянської тематики. Це зродило появу великої кількості програмних творів, що пов’язано з вимогами ідейної конкретизації їх змісту. Наприклад: масове дійство для симфонічного оркестру, хору і читців “На варті Дніпрельстанів” В. Борисова, поема “Штурм тракторного партизанами” М. Коляди, сюїта “На Дніпробуді” Ю. Мейтуса, “Індустріальна поема” та “Кордони” В. Нахабіна, поема “Про ентузіазм” та “Свято мас” В. Рибальченка, музична картина “Свято Жовтня” П. Сеніці, “Поема ентузіазму” М. Скорульського, “Комсомольська увертюра” М. Тица, поема “Народжене Жовтнем” Г. Фінаровського та інших. Варто зауважити, що більшість наведених симфонічних творів є рукописами.

У камерно-інструментальній музиці 1920-х рр. провідними були жанри сонати (особливо фортепіанної) і камерно-інструментального ансамблю (твори для скрипки з фортепіано, віолончелі з фортепіано, тріо, квартети, квінтели тощо). Активний розвиток жанру смичкового квартету пов’язаний з іменами композиторів І. Белзи, С. Богатирьова, В. Борисова, М. Вериківського,

¹ Асаф'єв Б. Пути развития советской музыки // Акад. Б. Асаф'єв: Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 5: Избранные работы о советской музыке. – С. 58.

² *Крем'янецький [Вериківський М.]*. Про кризу української музичної творчості // Українська музична газета. – 1926. – № 3. – С. 20.

М. Гозенпуда, О. Зноско-Боровського, М. Клебанова, П. Козицького, В. Костенка, Л. Лісовського, Б. Лятошинського, Б. Новосадського, Л. Ревуцького, П. Сениці, М. Скорульського, Б. Тица, Я. Файнгуха, В. Фемеліди, Б. Яновського, а також з виконавською діяльністю провідних вітчизняних колективів, які доклали чимало зусиль для популяризації української музики, часто виконували твори з рукописів, не чекаючи на їх публікацію. Це Квартет імені Ж. Б. Вільйома та Квартет імені М. Леонтовича. Кількісне співвідношення рукописів і видань одного з найелітарніших жанрів академічного напрямку музичного мистецтва – жанру струнного квартету (66 до 9) свідчить про майже повне ігнорування його з боку видавництва.

Фортепіанна творчість 1920 – початку 1930-х рр. багатогранна й цікава, представлена творами великих форм (концерти, цикли, сюїти, сонати, варіації тощо) та малих форм (прелюдії, п'єси, етюди тощо). Серед перлин вітчизняної фортепіанної музики періоду українізації – твори В. Косенка, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького. Широковідомими є “Одинадцять етюдів у формі старовинних танців”, сонати, концертні вальси, дитячі п'єси В. Косенка; Соната-балада, цикл “Відоображення” Б. Лятошинського; прелюдії, “Пісня” Л. Ревуцького, котрі стали вітчизняною класикою. У 1920-ті роки фортепіанну музику писали В. Барабашов, І. Белза, М. Вериківський, М. Вілінський, М. Гозенпуд, С. Добровольський, С. Жданов, А. Жук, П. Козицький, М. Коляда, Ю. Мейтус, О. Сандлер, Г. Таранов, М. Тиц, В. Фемеліди, К. Шипович, Б. Яновський.

Отже, на підставі аналізу основних жанрів музичної творчості 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.¹ та стану розробки питань музичної бібліографії, можна зробити висновок про необхідність подальшого бібліографічного вивчення національної музичної спадщини. Залучення якомога більшої кількості джерел допоможе справі відтворення істинної картини буття української музичної культури на всіх етапах її розвитку. Кількісне охоплення джерел та можливість їх структуризації й класифікації є найважливішим на сучасному етапі формування національного репертуару нотних видань. Створення джерелознавчої бази необхідне для вивчення історії української музичної культури. Відомо, що в радянському музикознавстві поширеною була думка про абсолютне переважання масових вокальних жанрів у зазначений період. Насправді картина була дещо іншою і це доводить порівняльний аналіз рукописних нотних джерел і видань зазначеного періоду.

На разі існує необхідність створення бібліографічного репертуару українських нотних видань, адже у бібліографії радянського періоду не зареєстровані видання духовної музики, твори репресованих авторів, композиторів діаспори, частина музичних творів досі залишається в рукописах. Майже всі опубліковані твори, про які йшлося у даній статті, видано невеликими накладками у 1920–1930-ті рр. і більше вони ніколи не перевидавалися.

Отже, питання реконструкції національного музично-бібліографічного репертуару, відтворення істинного стану досягнень українського музичного мистецтва за допомогою всіх можливих джерел є актуальним для перспективних наукових досліджень.

¹ Про жанри опери та балету йшлося у статті: *Вакульчук О.* Формування національного репертуару нотних видань періоду українізації (перша половина 1920-х років) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2002. – Вип. 9. – С. 358-364.

УКРАЇНА – ІСТОРІЯ

Гецько Ю.Ю. (Ужгород)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Внаслідок ідейного і теоретичного оновлення української історичної науки та реального аналізу світового історичного процесу, поступово втратила монопольне значення домінуюча протягом принаймні семи десятиліть аксіоматична для марксистської історіографії концепція суспільного розвитку у вигляді п'яти суспільно-економічних формацій з її універсальним економічним детермінізмом. Поступово в історичних дослідженнях українських учених все більше застосовується принципово новий для вітчизняних гуманітарних наук цивілізаційний підхід або його творче поєднання зі стадіальним підходом. Саме це стало предметом дослідження у даній роботі.

В історичній науці незалежної України на початку третього тисячоліття завершується складний період методологічного переходу. Впродовж останнього півтора десятиліття в українських історичних дослідженнях кардинальним чином змінилися концептуальні підходи до вивчення історичного процесу. Широко застосовуються нові методи наукового аналізу та різноманітний інструментарій творчого пошуку. Глибинні якісні перетворення в новітній українській історіографії й основні тенденції її розвитку на перспективу представляють надзвичайний інтерес для наукознавства і заслуговують ретельного вивчення та узагальнення.

Внаслідок ідейного й теоретичного оновлення української історичної науки та реального аналізу світового історичного процесу втратила монопольне значення домінуюча протягом принаймні семи десятиліть аксіоматична для марксистської історіографії концепція суспільного розвитку у вигляді п'яти соціально(суспільно)-економічних формацій з універсальним економічним детермінізмом. Поступово в історичних

дослідженнях українських учених останніх років все більше застосовується принципово новий для вітчизняних гуманітарних наук цивілізаційний підхід або його творче поєднання зі стадіальним підходом.

Звернення значної частини професійних українських істориків до методології і методів цивілізаційного підходу забезпечило справжній якісний прорив у вітчизняній історичній науці. Уперше склалися умови для наукового осмислення та визначення місця й ролі українського народу та його держави у світовій і європейській цивілізації, цивілізаційних взаємозв'язках і взаємовпливах між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем та багатьох інших ключових для сучасності проблем, зокрема – задля здійснення оптимального історичного вибору українською нацією.

Застосування українськими істориками цивілізаційного підходу в наукових дослідженнях знаходиться ще на стадії становлення. Занадто коротким є період, упродовж якого вчені України мали змогу вільно і без перешкод долучитися до ознайомлення з досягненнями світової історичної науки. Тільки з II пол. 1980-х рр. – напередодні краху СРСР і усамостійнення України для професійних істориків почав відкриватися доступ до зарубіжної історіографії насамперед західної, концепції якої довгі роки були справжнім табу в компартійній державі. З початку 1990-х рр. українська історична наука в ейфорії новітньої незалежності України пройшла неминучий національно-романтичний етап. І лише з середини 1990-х рр. розгорнувся серйозний пошук новітньої методології, де вагоме місце посів цивілізаційний підхід.

Спочатку його основи були запозичені у провідних зарубіжних істориків та політологів і адаптовані до умов України. Позитивом є те, що в 1990-ті роки в Україні в перекладі побачила світ маса робіт авторитетних зарубіжних істориків. Ці публікації та складний перебіг постсоціалістичної системної трансформації в Україні й проблеми геополітичної констеляції незалежної Української держави в новій архітектурі європейської, євразійської та глобальної системи безпеки й міжнародних відносин спонукали насамперед представників нової генерації молоді української політичної науки звернутися до теорії цивілізації, перехідних періодів та геополітики. Потім – на межі 1990–2000-х рр. цивілізаційні положення були ґрунтовно доповнені й розвинуті в оригінальних спеціальних роботах українських теоретиків, в основному історико-філософського характеру. У цей же час з'явилися також перші узагальнюючі історіографічні публікації щодо розвитку новітньої історичної науки в Україні.

Загалом актуальність дослідження процесу становлення й розвитку методології цивілізаційного підходу в українській історичній науці 1990 – початку 2000-х рр. у стратегічному вимірі зумовлена ще, зокрема й тим, що, за нашим глибоким переконанням, лише застосування нових концептуально-теоретичних засад дасть змогу вивести вітчизняну історіографію з кризового стану, перебороти певний консерватизм, інертність і схематизм в історичній творчості. А це, у свою чергу, дасть можливість перейти історичній науці в Україні від парадигми кризи до парадигми якісного росту й наближення до світових досягнень наукової думки.

У методологічному плані науково-філософські підходи до розв'язання різноманітних проблем історії до середини 80-х років ХХ ст. не викликали дискусій, що було логічним наслідком панування однієї марксистської ідеології в історичній науці. Але панування однієї марксистської методологічної конструкції в історичній науці дає змогу говорити про можливу наявність кризи історичних знань і в тому числі про звуження тематичного поля суспільних досліджень. На нашу думку, марксистська парадигма соціальних змін не може до кінця пояснити всю складність суспільно-історичних процесів.

Не відкидаючи позитиви формаційного підходу до вивчення багатомістової еволюції суспільства, вважаємо більш раціональним застосовувати також цивілізаційний підхід до наукового дослідження історії. Наявність методологічних широких дискусій та їх вплив на співвідношення формаційного і цивілізаційного підходу до вивчення суспільних процесів у національній науці поки слабо помітні. Проте виникнення проблеми співвідношення цивілізаційного і формаційного підходів у науці тісно пов'язані з методологічними підходами радянської науки і з сучасними плюралістичними реаліями оновлення вітчизняної історіографії пострадянського періоду. Хотілося би сказати, що в перехідний час ті, хто прагнув відхреститися від традиційних стереотипів історичної свідомості, сформованої з методологічних постулатів марксизму, про формаційність всесвітньо-історичного процесу разом із брудною водою ідеологічного застою ледь „не виплеснули і дитини”.

Тому доповнення марксистської методології саме цивілізаційним компонентом може мати вагоме значення для комплексних досліджень таких етапів суспільного розвитку історії, як перехідний період від доіндустріального в індустріальне суспільство. Сьогодні в понятті „цивілізація” поєднуються як соціальні, так і культурні аспекти життя суспільства. В рамках цивілізаційного підходу до історії можна вирішити такі проблеми, як виявлення людського й етнічного виміру цивілізації, механізмів формування особистості цивілізованої людини, а також проаналізувати етнічну культуру, як міру розвитку людини на теренах певного культурно-історичного типу. Наступне: цивілізаційний підхід дає можливість здійснити аналіз соціальних механізмів діяльності людей, які забезпечують саму можливість існування суспільства на даному цивілізованому рівні.

Головні принципи цивілізаційної концепції всесвітньої історії, сформульовані А.Тойнбі та його послідовниками¹. Монументальне дослідження А. Тойнбі „Історія” багато вчених визнає шедевром історичної й макросоціологічної науки. Його теорія є циклічною й локальною тому, що вона не розглядає історію як єдиний поступальний рух усіх народів у напрямі до однієї загальної цивілізаційної мети. Наявність європейської цивілізації, у внутрішній зміст якої входять західні слов'яни – це, скоріше, поступовий рух на шляху духовного розвитку, якому притаманні постійні

¹ Тойнбі А.Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – Т. 1, 2.

складності і цивілізаційні пастки етнічної асиміляції, що здатні надломити і навіть зруйнувати цивілізацію.

Правда, на сучасному етапі в історико-геополітичному плані ця концепція доведена американським ученим С.Хантінгтоном до теорії “конфлікту цивілізацій”¹. На його думку, в останні століття відносини між цивілізаціями змінилися від переважання односпрямованого впливу західної цивілізації над усіма іншими до усталеної взаємодії всіх цивілізацій. При цьому С. Хантінгтон вважає, що „ера Заходу” закінчилась і почався „бунт проти Заходу”. Водночас, на думку дослідника, припинилися конфлікти між державами, що тривали впродовж цілого ряду століть і почалися конфлікти між цивілізаціями. Не можемо, однак, повністю погодитися з деякими його положеннями тому, що історія західних слов'ян і в період національного відродження XIX ст. засвідчує можливість злагодженого співіснування та розвитку різноцивілізаційних елементів. Тому більш зваженою й теоретично обґрунтованою методологією вважаємо комплексний підхід до вивчення історичного процесу – з поєднанням цивілізаційного та формаційного (стадіального) підходів, що був запропонований у II пол. 90-х років рядом учених². Наприклад, Л.Б. Алаєв, роблячи спробу побудувати концептуальну суспільно-історичну модель розвитку, вважає, що рафінованої „теорії цивілізаційного підходу дотепер немає”, а тому він припускає, що „лише повне й органічне злиття формаційного (стадіального) і цивілізаційного (регіонального) підходів може дати корисну для істориків теорію історичного процесу”³.

Уникнення крайнощів і еkleктики у підходах та вихід з теоретико-методологічного кута нам вбачається в застосуванні методу комплексного аналізу в контексті цивілізаційного розвитку, який нещодавно запропонував відомий український теоретик історії Ю. Павленко. Дослідник уважно й критично розглянув та оцінив арсенал принципів і методів пізнання, успадкованих від попередньої масштабної епохи розвитку історичної науки. В основі концепції лежить розроблена ним методологія взаємодоповнення принципів стадіальності, поліваріантності і цивілізаційної дискретності бачення історії, що також поєднано з персоналістичним розумінням ролі особистості у соціокультурному процесі. Дослідник наполягає на тому, що сучасний світоглядний алгоритм науковця-історика має мати „установку на принципову багатоваріантність (у кордонах потенціально можливого) актуалізації системи, є одним із базових принципів сучасного наукового мислення. Вочевидь, що такий загально-методологічний погляд є більш притаманним для історика, ніж традиційний детермінізм”⁴. Згідно з ним, при розгляді світової історії доцільно притримуватися триєдності принципів

¹ Див., напр.: Хантінгтон С.П. Запад унікален, но не універсальний // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 84-93.

² Див.: Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Международный деловой центр, 1998. – 432 с.

³ Алаєв Л. Б. Где тонко – там и порвалось! // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 89.

⁴ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К.: Фенікс, 2004. – 760 с.

стадіальності (формаційності), полілінійності та цивілізаційної унікальності аналізу історичного процесу, що забезпечує “нове бачення соціокультурного руху людства, створює основу для розуміння внутрішньої єдності його економічного, соціального, політичного, культурного, релігійно-морального та інших аспектів”¹. „Нове бачення історії” утвердило в історіографії більш гнучку уяву про розвиток людського суспільства: перехід від однієї форми суспільного буття перестав мислитися абсолютно визначеним певним суспільним законом, а тому в історичному процесі допускаються різноманітні відхилення і варіації. Обмеженому набору історичних форм суспільного існування традиційної історії „нова історія” протиставила значну кількість різних „культури”, „цивілізації”, „субрегіонів”, що зводяться у визначені типи за сукупністю різних „ознак”, „феноменів”, „діалогів” етнокультурних, політичних, господарських, ідеологічних тощо.

Необхідно відзначити, що науковий рівень проблеми сьогодні фактично представлений двома основними метафоричними просторовими моделями історичного часу: циклічна та лінійна. Циклічна переважала у давніх цивілізаціях, що формувалися на ґрунті землеробства (Індія, Китай, античність), але проявлялася і в пізніших філософсько-історичних схемах, як у Ібн-Халдуна, Дж. Віко, М.Данилевського чи О.Шпенглера. Лінійна стає провідною в релігіях, що прийшли до уявлення про свідому дію Божої волі, яка спрямовує рух людства до певної мети: спочатку частково у зороастризмі та повною мірою – у давньому іудаїзмі, а потім – у християнстві та ісламі. Ця парадигма сприйняття історичного часу і визначала здебільшого новоевропейські уявлення про рух історії як лінію неухильного прогресу, що бачимо в концепціях Ж.-А.Кондорсе і К.-А.Сен-Сімона, Й.Г. Гердера² Г.В.Ф.Гегеля, і О.Конта, К.Маркса і Ф.Енгельса³, Г.Спенсера.

¹ Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 158.

² Гердер Й.Г. Идеи философии истории человечества. – М., 1977. – 549 с.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 2; Маркс К., Энгельс Ф. Немечкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 3; Маркс К., Энгельс Ф. Нищета философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4; Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4; Маркс К. Классовая борьба во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7; Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 13; Маркс К. Учредительный Манифест Международного Товарищества Рабочих // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 16; Маркс К. Гражданская война во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 17; Маркс К. Критика Готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19; Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 42; Маркс К., Энгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – К., 1958. – Т. 2; Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Л.Фейєрбаха, Б.Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – К., 1959. – Т. 3; Энгельс Ф. Успехи движения за социальное преобразование на континенте // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1; Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 20; Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 20; Энгельс Ф. Происхождение семьи,

Необхідно сказати, що більшість дослідників зводять розходження між культурою і цивілізацією до особливостей національних мов, наприклад О.Кузнецов. У більшості наукових і довідкових видань цивілізація розуміється як стадія розвитку суспільства, зв'язана з культурою і яка має ряд ознак, що відрізняє цивілізацію від доцивілізованої стадії розвитку суспільства. Найчастіше виділяють наступні ознаки цивілізації: наявність держави як визначеної організації, управлінської структури, що координує господарську, військову і деякі інші сфери життєдіяльності всього суспільства. Ці ознаки, як вважають дослідники цивілізації¹, виникають не обов'язково відразу всі разом. Але відсутність цих ознак веде до занепаду суспільства. Ці ознаки забезпечують мінімум захищеності людини, ефективне використання її здібностей та ефективність господарської і політичної системи, забезпечують розквіт духовної культури.

Власне кажучи, у цивілізаційній концепції можна виділити два напрями: теорія стадіального розвитку цивілізації й теорія локальних цивілізацій. До однієї з них можна віднести американського антрополога Ф.Нортропа, Р.Коллінгвуда², А. Кребера і П.А. Сорокіна³. До іншої – Н.Я.Данилевського⁴, О.Шпенглера⁵ й А.Тойнбі⁶.

Стадіальні теорії вивчають цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку людства, у якому виділяються визначені стадії (етапи). До прихильників стадіальності необхідно віднести К.Маркса, Ф.Енгельса, З.Бжезинського⁷, Тоффлера⁸. Треба зазначити, що важливим моментом розвитку лінійної цивілізації є нарощування інтеграційних тенденцій у суспільстві в рамках однієї концептуальної лінії розвитку. Хоча окремі аспекти, зокрема, поза цивілізаційним лінійним підходом неможливо

частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М., 1980.

¹ Аверинцев С.С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью. Из истории культуры средних веков и Возрождения. – М., 1976. – 322 с.; Амальрик А.С., Монсайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. – М., 1966. – 343 с.; Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М., 1988. – 284 с.; Древние цивилизации / Под ред. Г.М.Бонгард-Левина. – М., 1989. – 427 с.; Дюше М. Мир цивилизации и мир дикарей в эпоху Просвещения // Век Просвещения. – М., 1970. – С. 135-194; Зашильняк Л.О. Вступ до методології історії. – Львів: ЛОИМО, 1996. – 96 с.; Сучасна західна політологія. Короткий нарис історії й теорії: Конспект лекцій / Упоряд. А.В.Місуно, В.В.Братаніч. – К., 1991. – 173 с.

² Коллингвуд Р.Д. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – 284 с.

³ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 328 с.

⁴ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – СПб., 1995. – 429 с.

⁵ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993. – 374 с.

⁶ Тойнби А.Д. Дослідження історії. Скорочена версія 1-10 томів Д.Ч. Сомервелла у 2-х т.: Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 284 с.

⁷ Бжезинский З. Третья американская революция // Новое время. – 1991. – № 1. – С. 14-27; Бжезинский З. Велика шахівниця. – Львів; Івано-Франківськ, 2000. – 253 с.

⁸ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Создание новой цивилизации – политика третьей волны // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4. – С. 26-39.

зрозуміти сутність і специфіку сучасного західного суспільства, так само як не можна дати оцінку дезінтеграційним процесам, що розгорнулися в масштабі колишнього СРСР і Східної Європи.

Теорії локальних цивілізацій вивчають великі історично сформовані спільності, що займають визначену територію і мають свої особливості соціально-економічного і культурного розвитку, до апологетів цього напрямку відносяться А.Дж. Тойнбі, П.Сорокін, К.Ясперс¹, С.Хантінгтон², Ф.Фукуяма³.

Як указує П.А.Сорокін, між обома напрямками є ряд точок дотику, і висновки, до яких прийшли представники обох напрямків, дуже близькі. Ті й інші визнають наявність порівняно невеликого числа культур, що не збігаються ні з націями, ні з державами. Кожна така культура є цілісною. Обидві теорії – стадіальна й локальна – дають можливість по-різному побачити історію. У стадіальній теорії на перший план виходить загальне – єдині для всього людства закони розвитку. У теорії локальних цивілізацій – індивідуальне, розмаїтість історичного процесу. Таким чином, обидві теорії мають переваги і взаємно доповнюють одна одну.

На разі однією з найголовніших якісних змін у сучасній українській історичній науці є завершення відходу від моноідейного тлумачення історії на базі фундаменталістських положень ортодоксального марксизму і перехід до історичного плюралізму на основі конкуренції різноманітних ідейно-наукових підходів і поглядів. Завдяки вільному суперництву ідей науковий історичний доробок українських учених став набагато яскравішим, змістовнішим і багатограннішим. Водночас посилилися релятивізм, суб'єктивний характер і багатоваріантність історичних знань. В наукових колах відсутня претензійна амбіційність на абсолютну істину. Уже неможливою є уніфікація історичних досліджень та втиснення їх у штучні схеми “залізних закономірностей” розвитку суспільства. Все це сприяло утвердженню дійсної свободи творчості істориків України.

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – 353 с.

² Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С. 5-21; Хантінгтон С. Запад унікален, но не універсальний // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 14-25;

³ Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 13. – С. 34-48.

Лебедєва О.В. (Київ)

**ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
М. БРАЙЧЕВСЬКОГО, В. ПЕТРОВА,
В. БАЛУШКА ТА В. БАРАНА**

У статті досліджується проблема походження українського народу у дослідженнях М. Брайчевського, В. Петрова, В. Балушка та В. Барана.

Походження українського народу – це одна з найважливіших проблем української науки. Тому, не віднайшовши науково-обґрунтованої, доведеної та підкріпленої фактами відповіді на питання коли й як на історичній арені з'являється український етнос, ми не матимемо завершеної національної історії¹.

Отже, наукове розв'язання проблеми українського етногенезу сприятиме вирішенню багатьох національних і державно-політичних проблем. Зокрема: чітко відповідь, чи є українці історичним, державотворчим, самодостатнім, духовним народом: нацією, яка має право й історично підтвердила свою волю до суверенного розвитку². Вивчаючи етногенез народу, досліджуючи його генетичне коріння у товщі тисячоліть, ми будемо міцне підґрунтя для становлення українця як громадянина сучасної європейської держави, який претендує на провідне місце в цивілізаційному історичному процесі³. Саме тому так необхідно вивчити та дослідити генезис українського народу і зробити його важливим компонентом національної освіти та виховання. Недаремно вчений-українознавець П.Кононенко наголошує: «Розкриття українського етногенезу – це шлях до пізнання кожним свого органічного зв'язку з рідним народом, його природою, історією, мовою, культурою... а тим самим з ... вселюдством, космосом... Це – найефективніший шлях до самопізнання та самореалізації, отже – до щастя»⁴.

Поява протягом останніх років великої кількості наукових, науково-популярних та популярних **праць** з проблеми українського етногенезу викликала необхідність аналізу цих досліджень. Відчувається також потреба переглянути під новим кутом зору дослідження радянської доби. Постановя у кінці ХХ ст. українознавства як цілісної системи «...наукових та інтегративних знань про Україну і світове українство як цілісність, як геополітичну реальність, що розвивається в цілісності простору і часу»⁵ дає

¹ Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XV. – С. 223.

² Кононенко П.П., Пономаренко А.Ю. Українознавство: конспект лекцій. – К.: МАУП, 2005. – С. 44.

³ Лебедєва О.В. Проблема генези українського народу в українській освіті ХХІ ст. // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 312-314.

⁴ Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Либідь, 1996. – С. 87.

⁵ Кононенко П.П. Українознавство: Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – С. 17.

нам можливість проаналізувати вказані дослідження за допомогою методів українознавства. Застосування системності, історизму, науковості та інтегративності знань, як основних методологічних засад українознавства, допоможе вибрати найбільш науково обґрунтовану та доведену концепцію походження українського народу.

Одну з перших спроб у Радянському Союзі розв'язати проблему етногенезу українського, російського, білоруського народів, зробив український історик М. Браїчевський у своїй монографії «Походження Русі», яка вийшла в 1968 р.¹ Використавши метод структурного аналізу для дослідження проблеми етногенезу українського, російського, білоруського народів та проблеми походження Русі, автор вивчає літописну традицію, норманізм, індоєвропеїзм, результати археологічних досліджень, радянську історіографію, концепцію М.Марра, дискусії радянських фахівців у галузі історії 50-60-х рр. XX ст. У 60-х рр. XX ст. він приходять до висновку, що в радянській науці не існує „розробленої і загальноприйнятої теорії етногенезу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми виникнення кожного конкретного народу”². Єдиною невіршеною проблемою у його праці залишається хіба що відсутність її об'єктивної наукової оцінки. Правила елементарної етики та політична кон'юнктура в галузі радянської історії в кінці 60-х рр. XX ст. не дали можливості Браїчевському самому зробити такий висновок, але ж все-таки він зазначає: „Не можемо претендувати на остаточне розв'язання питання..., аби уникнути прикрих непорозумінь”³.

М. Браїчевський, досліджуючи проблему етногенезу в умовах панування в радянській історичній науці догми про «єдину давньоруську народність», намагається розробити загальну концепцію етногенічного (етногенетичного) процесу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми походження кожного окремо взятого народу (українського, російського, білоруського).

У розділі «Теоретичні засади етногенічних студій» наукової монографії «Походження Русі» М. Браїчевський формулює теоретичні основи власної концепції етногенезу. Розглянемо і проаналізуємо їх.

У першому пункті своїх теоретичних засад учений зауважує, що «Поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним. Етнічні явища знаходять свій вияв у єдності території, мови, матеріальної та духовної культури, побуту, звичаїв, вірувань і т. д. В цій системі ознак мова виступає лише одним з компонентів; підкреслюємо це у зв'язку з тим, що в літературі досить поширеним є погляд, за яким мова є головною (а то й єдиною) ознакою етносу...»⁴

На нашу думку, заперечення вченим значення мови як головної ознаки етносу пов'язане з намаганням радянської держави сформувати єдиний радянський народ, отже, єдиною універсальною мовою в цьому випадку

¹ Браїчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968.

² Там само. – С. 17.

³ Там само. – С. 17.

⁴ Там само.

буде російська мова. З огляду на політику русифікації, яку проводила радянська влада, це давало змогу радянській системі докази протє, якщо людина розмовляє російською мовою – вона вже автоматично стає росіянином.

У другому пункті своїх теоретичних засад М. Брайчевський зауважує: «Проблема етногенезу є проблемою історичною... Кожна наука має свій предмет і метод. І коли проблеми, що стосуються сфери, предмета однієї науки, намагаються розв'язати методом, властивим для інших наук, наслідки мають, як правило, негативний характер. Головна біда етногенічних студій тривалий час полягала в тому, що історична по суті проблема розв'язувалася методами лінгвістики, причому нерідко – всупереч даним історичних джерел. У зв'язку з цим претензії лінгвістики або етнографії доводиться рішуче заперечити. І справа зовсім не в тому, щоб нехтувати лінгвістичними або етнографічними фактами, а в тому, щоб при постановці історичної проблеми розглядати ці факти, як історичні джерела, виробивши відповідний підхід до них, тобто аналізуючи їх методами історичного дослідження»¹.

Цією тезою М. Брайчевський, на нашу думку, стверджує необхідність виведення проблеми українського етногенезу у фахове історичне русло. У зв'язку з пануючою на той час радянською ідеологією, проблема етногенезу різних народів Радянського Союзу (особливо етногенезу українського народу) не була поставлена на належний науковий рівень, тому що в середовищі українських радянських учених ця тема була табуйована офіційною владою.

У третій тезі вченого можна виділити два основних моменти. Перший – це твердження про те, що етногенез має свій початок і свій кінець². Він стверджує, що: «Розуміння етногенезу як перманентного процесу, що розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту»³. Погляд на етногенез як перманентний процес давав змогу стверджувати, що український етнос ще не сформований, тобто українців не існує, а формується «єдиний радянський народ».

Другий момент третьої тези – це заперечення існування народу «слов'яни»: «Одна з основних помилок досьогоднішніх студій у галузі слов'янської етногонії полягає в тому, що проблема ставиться, як етногенез слов'ян взагалі, а це означає втрату конкретності поняття. Такого народу – «слов'яни» – не існує в природі; існують (або існували) конкретні слов'янські народи: стародавня Русь, росіяни, українці, білоруси, болгары, поляки, чехи, словаки, морави, серби, хорвати, словінці, македонці, кашуби та ін. Говорити серйозно про виникнення того, що реально не існує і ніколи не існувало, не можна. Тому не може бути і проблеми етногенезу слов'ян, а може і повинна бути проблема етногенезу слов'янських народів – русі, українців, поляків, болгар і т.д., причому процес формування кожного з цих

¹ Там само. – С. 18-19.

² Там само. – С. 19.

³ Там само. – С. 18.

народів міг і повинен був мати своєрідний характер, а може і зовсім різні шляхи розвитку»¹.

Це одна з провідних тез теоретичних засад, бо в ній у завуальованій формі, через заперечення існування народу «слов'яни» заперечується існування давньоруської народності – не існує «слов'ян», значить і «давньоруської народності» не існувало, бо формування кожного слов'янського народу мало різні шляхи розвитку.

Помилковість ототожнення глотогенезу (процесу утворення й розвитку мов) з етногенезом М. Брайчевський обґрунтовує у четвертій тезі розділу «Теоретичні засади етногенічних студій» своєї книги «Походження Русі»: «Етногенез і глотогенез не тільки не становлять собою один і той же процес, але практично дуже рідко співпадають один з одним і взагалі розвиваються за зовсім різними законами...»²

На думку вченого, археологічним еквівалентом етносу є археологічна культура, тобто, щоб правильно розпізнати конкретний етнос, треба правильно визначити відповідну культуру, про що він зауважує у п'ятому пункті своїх теоретичних основ: «Археологічним еквівалентом народу (в розумінні конкретного етнічного утворення) є археологічна культура...»³

У шостому пункті М. Брайчевський доводить, що ототожнення мовного та етнічного – неприпустимо: «Одним з найпекучіших, дискусійних питань, зв'язаних з теорією етногенезу, є питання про взаємовідношення мови і археологічної культури та їх етнічної інтерпретації. ... як мова, так і археологічна культура є безпосереднім відображенням етносу, його знаками. Це – різні проєкції одного й того ж явища на різні площини. Коли ставиться питання про ототожнення етносу і культури, маємо справу з термінологічною неточністю: ототожнювати можна явища одного порядку, а в даному випадку йдеться про різні категорії, хоча й безпосередньо зв'язані одна з одною...»⁴

У сьомому та восьмому пунктах своїх теоретичних основ М. Брайчевський відкидає теорію індоєвропеїзму, за якою основою етнічного розвитку було розселення, тобто етнічна диференціація. Вчений аргументовано доводить, що утворення конкретного етносу йшло шляхом етнічного злиття та мовної асиміляції як споріднених, так і різноетнічних груп населення. Частина цих груп «...внаслідок злиття зникла, залишаючи тільки деякі субстратні елементи, а інші, навпаки, стверджували себе, розширюючи територію свого застосування і покриваючи собою значно більші колективи людей»⁵.

У дев'ятому пункті М. Брайчевський підводить підсумки, дає висновок, зроблений за результатами наукових досліджень: «Процес етногенезу, розглянутий у найбільш загальному плані, може бути образно представлений у вигляді концентричних хвиль, які розходяться з одного центру,

¹ Там само. – С. 20.

² Там само. – С. 21.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 24.

⁵ Там само. – С. 28.

охоплюючи все ширші простори, втягуючи в процес формування певного етнічного масиву все нові і нові групи різноетнічного населення. І утворення слов'янських народів слід уявляти собі не у вигляді міфічного розселення «праслов'ян» з якоїсь міфічної «прабатьківщини», а як поступове втягнення до процесу слов'янської етногонії все нових і нових груп племен¹.

Таким чином, у своїй науковій монографії «Походження Русі» М. Брайчевський розробив теоретичне підґрунтя, на основі якого він і намагається розв'язати проблему українського етногенезу.

Наукова монографія М. Брайчевського «Походження Русі» стала досить актуальною на той час. Вчений підняв ті питання, які боялися піднімати в радянську добу, і вперше спробував вивести проблему етногенезу на рівень теоретичного узагальнення. І хоча він не міг відкрито викласти свої погляди, багато моментів він написав у завуальованій формі. Наприклад, це стосувалося існування «давньоруської народності». Не маючи змоги прямо писати про те, що її не існувало, він через заперечення існування народу «слов'яни» підводить читача до такої думки. Пануюча на той час ідеологія не дала вченому можливості повністю розкрити свої погляди та викласти свою концепцію найбільш адекватно, але початок було закладено. «Походження Русі» має велику наукову цінність та є значним внеском не тільки в історичну, а й в українознавчу науку.

Однією з найважливіших праць у галузі археології повоєнного періоду стала монографія «Походження українського народу» видатного археолога, історика, етнографа, фольклориста, письменника та літературознавця В. Петрова². Вперше ця книга була видана за кордоном, у Німеччині, де на той час перебував учений, і вже перевидана після розпаду Радянського Союзу, у 1992 р. Те, що ця книга побачила світ саме за кордоном давало вченому змогу вільно висловлювати свої думки, а не варіювати на тему давньоруської народності.

Розпочинає вчений оглядом досліджень, присвячених проблемам українського етногенезу. І робить висновок, що літератури, в якій б висвітлювалося питання походження українського народу, дуже мало. Він відзначає лише дві книжки – брошуру відомого археолога В. Хвойки «Обитатели древнего Поднепровья» (1910 р., Київ) та розвідку професора В. Щербаківського «Формация української нації» (1941 р., Прага). Власне, ці дві праці і спонукали В. Петрова продовжити дослідження етногенезу українського народу. Зокрема, він ґрунтовно простудіював дослідження В. Щербаківського – дуже серйозну працю для свого часу. В. Петров відзначає значні успіхи археологічної науки в Україні, особливо польові дослідження, які велися перед війною, та праці щодо кодифікації археологічних матеріалів. Незважаючи на перешкоди у цій галузі, спричинені бойовими діями, автор високо оцінює відповідні напрацювання цього періоду.

¹ Там само. – С. 30.

² *Петров В.* Походження українського народу. – К.: МП Фенікс, 1992.

Після стадії накопичення матеріалів В. Петров виводить новий етап: попередніх узагальнень матеріалу. Він виразно окреслює три методологічні проблеми, пов'язані між собою: «розподіл історії і передісторії України за епохами, хронологічне визначення цих епох і аналіз етногенетичних процесів, що відбувалися на Україні, в межах окремих епох та в історичній послідовності процесу зміни цих епох»¹.

Вчений яскраво змальовує етнічні зміни української людності, починаючи від епохи енеоліту. Справа в тім, що попередні епохи палеоліту й неоліту, як визнає сам автор, на той час були практично недослідженими. Автор починає своє дослідження з епохи відтворюючого господарства (культури Трипілья). Спираючись на дослідження першовідкривача культури В. Хвойки, В. Петров досить докладно відтворює топографію поселень, техніку побудови житла, його мистецьке оформлення, суспільний лад, особливості ведення господарства і навіть соціальний устрій. Слід зазначити, що ґрунтовних досліджень трипільської культури після В. Хвойки не велося. Автор проводить паралель між хліборобсько-скотарською культурою трипільців та культурами південно-африканських народів, ґрунтуючись на подібності форми населених пунктів (центрального майдан-загон для худоби за типом краала). Також В. Петров приділяє увагу декоративно-ужитковому мистецтву трипільців, порівнюючи його з мистецтвом пізніших історичних епох – не на користь останніх. Значне місце в дослідженні посідає аналіз етнопсихічних процесів трипільського населення – розглядається родинний лад, який трактується як «переходовий ступінь між материнсько-родовим устроєм та батьківсько-родовим»; а також характеристика психології трипільців, виражена в особливостях топографії їх поселень. За характеристикою В.Петрова, поселення трипільців були відкриті, без прив'язки до рельєфу місцевості, який дав би природні умови для захисту. Там були практично відсутні захисні фортифікаційні споруди на кшталт ровів і валів, і водні артерії впритул підступали до житлових споруд.

Що ж стосується культурних та торговельних зв'язків із зовнішнім світом, В. Петров партнерами Трипілья визначає Наддунав'я, Закавказзя (Анау), Середземномор'я (передмікенська культура Греції), Месопотамію та Єгипет. Тут він повторює тези В. Щербаківського.

Проте попри етнографічну спорідненість сучасних українців з трипільцями, В. Петров не проводить прямої генетичної паралелі між ними. Спираючись на антропологічні дослідження В. Щербаківського, він доводить, що трипільці були носіями передньоазійського етнічного типу (яфетити). Підкріплені пізнішими даними (результати розкопок М. Макаревича, В. Міллера), ці твердження виявилися загалом вірними. Аналізуючи доробок професора Грозного, В. Петров доводить, що трипільці були хетами, тобто представниками соматичного типу арменодів (баскоідів). Тобто прямого генетичного зв'язку між трипільцями та сучасними українцями ніби-то й немає, проте прямо це не стверджується – можливо, через недослідженість попередніх історичних епох. Навпаки,

¹ Там само. – С. 5.

В. Петров місцями повторює тезу В. Хвойки про пряму лінію від трипільців до українців. Але він воліє відокремлювати лінії культурно-історичних традицій та етнічних зв'язків. Певна сума характеристичних ознак, набута Україною за Трипільських часів у галузі етнографічної культури, не може бути неспростовним доказом спадковості. Визначальними чинниками в цьому питанні для В. Петрова стають антропологічні дані: відмінність етнотипів трипільців та українців і наближеність перших до басків. Причинами цього автор зазначає етапи етнічних деформацій, виражені в зміні чисельності населення. Але цей аспект автор змалював суто емпірично, без серйозного наукового обґрунтування. Так само він описує раптову загибель Трипільської цивілізації (проте заради справедливості зазначимо, що справжні причини цієї події невідомі і зараз). Досить цікавою є й теза В. Петрова про периферійну роль Київщини у трипільській культурі.

Наступною культурою, яку досліджує В. Петров, є культура шнурової кераміки. За твердженням автора, представники цього типу культури психологічно відрізнялися від трипільців: змінився тип декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема оформлення житла та посуду. Зазначимо, що В. Петров, як мистецтвознавець, найбільшій уваги приділяє саме цьому аспекту. Також він відзначає різку зміну топографії поселень: відкриті поселення трипільців змінилися на зміцнені городища шнуровиків, захищені з одного боку водою та укріплені штучними спорудами. При будівництві стали широко використовувати особливості природного рельєфу. Тут автор навіть проводить паралель з німецькими бургамі (містами). Причинами таких різких змін стали суспільні процеси: зменшення народонаселення, міграції, військові дії та занепад економіки. Господарське хліборобство та скотарство деградують; з'являється коневодство. Річ у тому, що кінь не був властивий для трипільської культури і став відігравати значну роль лише з посиленням військової безпеки.

Культура епохи бронзи й шнурової кераміки, представниками якої були номади (за В. Щербаківським), стала характерною не лише для степової зони України, а й для її лісостепової смуги. В. Петров доводить однакове розповсюдження ушатівської культури для південних і північних територій, підтверджуючи це результатами розкопок. Він звертає увагу на той факт, що за типом свого суспільно-господарчого укладу ця культура кардинально відрізняється від трипільської, зберігаючи водночас сталість традиції у розвитку кераміки. Він порівнює різноманітні типи посуду та його оформлення на різних територіях, беручи за основу кераміку, як визначальний фактор археологічної культури. В. Петров доводить певну сталість етногенетичних процесів після трипільської епохи. Етнічний тип неолітичної людини зникає з терену України з початком II тис. н.е. В. Петров робить висновок, що носії культури шнурової кераміки етнічно вже не належали до групи передньоазійських народів, ставши представниками народів північно-західної смуги Європи. Він гіпотетично розглядає пізніх трипільців і як представників яфедитів, і як репрезентантів протоіндоевропейців. Ця гілка населення справила значний генетичний вплив на нову людність на південних територіях. Тобто виразно простежується зміна передіндоевропейського антропологічного типу

індоєвропейським. Аналогічні процеси у цей час відбуваються в усьому світі: витіснення еллінами пелазгів у Греції латинянами, етрусків у Італії тощо. Автор відзначає зміну геополітичного напрямку тодішньої культури. Простежується зміна азійських цінностей на європейські. Отже, відбувається процес постання українського індоєвропейського типу.

Далі В. Петров переходить до опису скіфської епохи як наступниці культури шнурової кераміки. Він відзначає спільність суспільно-господарчого розвитку культур та простежує процеси соціальної диференціації суспільства, спираючись на висновки В. Щербаківського та на спостереження Геродота¹. Він знову ж таки порівнює скіфів із трипільцями через ряд чинників. Він виразно кодифікує скіфів як імперський євразійський тип, войовничий та агресивний. Скіфські поселення описуються як могутні укріплення-городища, що перевершують навіть аналогічні споруди князівських часів.

За свідченням Геродота, скіфи поділялися на окремі племена: орачів, еллінів, царських скіфів, будинів, неврів, гелонів, гіпербореїв тощо. Тобто скіфська імперія, як і будь-яка інша, була конгломератом народів та етносів.

В. Петров, спираючись на результати етнографічних досліджень про війни скотарів і вершників на Сході, трактує як аналогічну стану політику скотарсько-вершницької верхівки скіфів. Тобто в імперії подібного типу, кожен клан веде самостійну політику, постійно воюючи з іншими кланами. Чітка державна структура відсутня – населення роздроблене на малі анархічні утворення. З огляду на все це, В. Петров визначає етнічний характер скіфів як типовий продукт розвитку попередніх епох. Тут він суперечить своєму попереднику, який визначав скіфів як «східних азіатів». На цьому етапі чітко фіксується різкий перехід від протоукраїнського етнотипу, від осілого землероба до кочового завойовника. Аналізується експансія скіфів на східні та південно-східні території, захоплення ними Неневії та військові конфлікти з Персією та Туркестаном. Звичайно, така експансія скіфів мала свої етнічні наслідки: скіфи, які були відірвані від метрополії, піддавалися потужним асиміляційним процесам. Через їх периферійних представників у метрополію проникали чужоетнічні елементи, і саме периферія швидше денационалізувалася.

У зв'язку з цим В. Петров проводить паралель з варягами та норманськими князями. Найкраще стали етнічні риси зберегли осілі скіфи-хлібороби, які еволюціонували дуже повільними темпами внаслідок відірваності від завойовницьких процесів. Боротьба за «місце під сонцем» скіфської верхівки аж ніяк не обходила піших землеробів.

Близько середини першого тисячоліття до н.е. відбулися процеси концентрації скіфів у межах метрополії Наддніпров'я. Україна втратила свою імперську домінанту, стала прихильником еллінської культури. Фіксується значний вплив античного світу на скіфів, як наслідок спільної боротьби проти персів.

¹ Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом. – К.: Довіра, 1992. – С. 72.

Наступним етапом, що досліджував В. Петров, стала антична епоха, і, зокрема, її перший період. Тут автор аналізує теорії інших вчених: Л.Нідерле, А.Спіцина, П.Рейнеке, М.Еберта, Е.Мінне, А.Калитинського тощо.

Автор також аналізує зарубинецько-корчуватівську культуру цього періоду, ґрунтуючись на попередніх дослідженнях В. Хвойки. Він відзначає її тотальний характер в Середньому Наддніпров'ї, що має свідчити про густозаселеність територій. На матеріалі археологічних досліджень фіксується широке розповсюдження предметів матеріальної культури еллінського періоду – як автентичних, так і копій. Знову хліборобство переважає, а господарство України виконує ключову роль в економічній системі античного світу. Відбувається інтенсифікація процесу еллінізації скіфського населення, разом з тим занепадає значення скотарства та сезонного козівництва, відходять у минуле укріплені городища. Завойовники перетворюються на експортерів збіжжя. Тобто відбувається еволюція суспільної свідомості. Разом із хліборобством інтенсивно розвиваються народні промисли та ремесла. Відбувається заселення безлюдних досі територій, збільшення кількості населення, піднесення його добробуту і як наслідок цього – нівеляція соціального розшарування. Аристократичний уклад суспільства демократизується, воно оселяється. Тут можна простежити закладання основ демократизму українського суспільного ладу, що дістало найвищий вияв за часів козаччини. На протигагу М. Грушевському, який трактує зміну суспільного устрою відтісненням скіфів сарматами, траками і бастардами з території України, В. Петров пояснює цю зміну їхнім еволюційним переродженням, він відкидає міграційну теорію, віддаючи перевагу еволюційній.

Автор відзначає одну важливу деталь: основна маса осілого населення, попри свою консервативність, втрачає архаїчні риси, зазнавши впливу античного світу. Відбулася певна мовна асиміляція, модернізація культури. Тут В. Петров полемізує з теорією Л. Нідерле, виходячи з результатів археологічних досліджень.

Другий період античної епохи до дослідження В. Петрова був вивчений мало. В античних джерелах не було відомостей про населення територій Середнього Наддніпров'я, були також практично відсутні дані про археологічні пам'ятки цього періоду. Найбільш дослідженим був Черняхівський могильник, відкритий В. Хвойкою, який і дав назву всій культурі. Україна розглядалася як транзитна територія на перетині міграційних процесів. Кодифікація археологічних пам'яток та систематизація фактів дали змогу ґрунтовно змінити ці уявлення, створивши потужну джерелознавчу базу для відтворення картини тодішнього життя. Було встановлено, що могильників Черняхівського типу залишилося понад 200, і ця цифра швидко зростала з розвитком археологічної науки. На основі цих даних В. Петров робить висновок, що населення України в цей період мало досягати кількох мільйонів. Характерно, що на той час припадає й формування теренового простору України у тих межах, які згодом визначать її етнографічні кордони. Тобто наявною була зміна умов життя населення: відпала необхідність в укріплених городищах, нормалізувалися міжплемінні

стосунки тощо. Майже повністю занепадає військова верства населення. Натомість у степовій смузі зберігаються городища-бурги, оточені високими стінами і глибокими ровами.

В. Петров не відкидає факту можливої романізації місцевого населення у II-III ст., яке, проте, вже оформилося на той час у своїх основних етнічних елементах. Він відкидає також готську теорію етнічного формування місцевої людності, віддаючи перевагу внутрішнім чинникам.

Вчений визначає закінчення античної доби IV-V ст. і початок слов'янської – V-VI ст. Тут він простежує зміну демографічних процесів: майже цілковите зникнення населення в басейні Донця і Дніпра не менш загадкове, ніж у часи Трипілля. Через простеження поширення своєрідних форм посуду на Галичині і Волині автор робить висновок про те, що тут населення залишилось неушкодженим, зберігши автентичну етнографічну культуру, як спадкоємицю античної доби. Отже, В. Петров доводить утворення етнографічної культури українського народу з початком європейського літочислення, тобто від Різдва Христового.

Аналіз антропологічних особливостей українців у праці В. Петрова ґрунтований на даних Ф. Вовка та підтверджує концепції С. Рудницького, Е. Реклю та антрополога Намі. В. Петров не проводить самостійних антропологічних досліджень, обмежуючись загальним оглядом наявних концепцій, почасти протилежних. Загалом фіксується цілісність українського етнічного типу з незначними периферійними відхиленнями від загальної норми. Підсумовуючи антропологічні дані, дослідник визначає провідні тези української антропологічної науки: «1) своєрідність українського антропологічного типу; 2) наявність в складі українського народу кількох відмінних антропологічних (расових) типів; 3) перевагу серед них типу високих або вище середнього типу з темною або мішаною пігментацією брахіцефалів, який визначається антропологами як властиво український і характеризується як приналежний або до динарської (адриатичної), або до альпійської чи альпо-адриатичної раси»¹.

Разом з тим автор відзначає нерозвиненість сучасної йому антропологічної науки, необробленість накопиченого наукового матеріалу, відсутність ґрунтовних праць з цієї галузі.

Як рецепти для подальшого розвитку української археологічної науки В. Петров пропонує запровадити принцип історизму при вивченні пам'яток матеріальної культури, необхідність постановки на порядок денний проблеми антропологічних відмінностей українців від представників інших народів, проведення порівняльних досліджень на іншомовних територіях, які були раніше українськими етнографічними землями. Все це, на його думку, має допомогти розв'язати методологічні труднощі у простеженні спадковості українців від автохтонного населення цих територій неолітичної доби.

Як бачимо, стан повоєнної вітчизняної археологічної науки був досить розвиненим. Звичайно, розпорошеність досліджень українських радянських

¹ Петров В. Походження українського народу. – К.: МП Фенікс, 1992. – С. 104.

та діаспорних вчених відіграла свою негативну роль, проте В. Петрову вдалося відтворити відносно цілісну картину.

При розгляді етногенетичної концепції В.Г. Балушка слід спочатку з'ясувати, що розуміє вчений під терміном «етнічна самосвідомість». Усвідомлення відмінності своєї етнічної культури від культур сусідніх народів разом з усвідомленням власної єдності є для науковця ознаками наявності в етносу етнічної самосвідомості.

На думку науковця, вивчення етногенезу будь-якого народу (в нашому випадку українського) необхідно розпочинати з формулювання основних критеріїв, які можуть допомогти у дослідженні часу появи етносу та етапів його становлення.

Вчений стверджує, що для висвітлення проблеми найкраще підходить теорія етносу й особливо концепція етнічного, як специфічно людського, соціокультурного механізму адаптації до певних природних і соціальних умов¹. Явище етнічного він вважає критерієм появи етносу. Воно виявляється в: 1) наявності відповідної етногенетичної ніші; 2) етнокультурних відмінностях, що виконують етнодиференціюючу роль; 3) усіх можливих проявах етнічної самосвідомості, у тому числі на побутовому рівні; 4) наявності чіткого загальноприйнятого ендоетноніма (самоназва етносу), сприйнятого всіма соціальними верствами і на всій етнічній території².

Вчений стверджує, що етногенез розпочинається тільки тоді, коли наявне утворення, яке називається «етногенетичною нішею». Під останньою він розуміє “локальний регіон земної ойкумени, що виділяється з-поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними (рельєф, клімат, флора і фауна, водний режим тощо), а також соціальними (сформована упродовж тисячоліть, як правило, багатоетнічним місцевим населенням, традиція взаємодії з природним середовищем і спосіб життя) характеристиками і який, будучи об'єднаний єдиною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, становить певну цілісність”³. Далі вчений зазначає, що ніша зумовлює “...соціокультурну адаптацію місцевої людської популяції до своїх умов” і “...виступає причиною формування етнічної культури, відмінної від культур населення сусідніх аналогічних ніш”⁴. Зародження в місцевій людині етнічної самосвідомості, тобто виникнення етносу, відбувається внаслідок усвідомлення цією людиною своєї відмінності від сусідніх людських популяцій та власної єдності. Отже, етнічна самосвідомість є основним показником появи етносу.

Учений зазначає, що природна основа етногенетичної ніші українців сформувалася 8-10 тис. років тому, після відходу останнього льодовика.

¹ Балушок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1-2. – С. 30.

² Балушок В.Г. Етногенез українців: критерії появи етносу // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2004. – Вип. 4 (7). – С. 12.

³ Балушок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1-2. – С. 31.

⁴ Там само. – С. 32.

Основою української етногенетичної ніші він вважає Лісостеп та зауважує, що крайні південні і південно-східні степові райони України спочатку не входили до її складу. Завершенням її формування В. Балушок вважає рубіж III – IV чвертей I тисячоліття н. е. До того часу на цій території в основному завершується розселення слов'ян та асиміляція ними місцевого населення, причому слов'яни засвоїли тисячолітні культурні надбання аборигенів. На території даного регіону з'являються також політичні утворення: союзи антів, склавів, дулібів, завдяки чому він об'єднується мережею торговельно-економічних зв'язків. Але все ж таки в цей період субніші окремих "племен" продовжували зберігатися, і це пояснюється не стільки етнокультурними відмінностями, скільки слабкістю розвитку комунікаційних систем в епоху середньовіччя.

Отже, на думку вченого, казати про початок етногенезу українського народу можна лише після завершення формування, власне, української етногенетичної ніші.

На момент утворення Київської Русі на слов'янських землях України створюється етнокультурна (системи землеробства, знаряддя, ремесла, типи поселень, житла, хатне начиння тощо), етноконфесійна, етнолінгвістична й етнополітична метаєтнічна спільність. До складу цієї спільності входили племена полян, уличів, тиверців, волинян, певною мірою деревлян і частково сіверян та дреговичів. Усі вони були окремими етносами в її складі. Слов'янське населення, що складало дану спільність за названими параметрами, було відмінним від слов'янського населення на територіях Росії й Білорусі. Як зазначає автор, перші прояви спільної протоукраїнської метаєтнічної самосвідомості слов'янського населення на території України зображені в "Повісті минулих літ" у формі етноцентричного зображення київським літописцем "племені" полян (поляни, зокрема, показані як найкультурніші та найрозвиненіші, протиставлені слов'янським племенам на землях Росії й Білорусі і сприймаються як "чужі", а південно-західні племена – як «свої»).

Етногенетичний процес на українських теренах, як і на територіях сусідніх Росії й Білорусі, було загальмовано утворенням у кінці IX-X ст. Київської Русі, яка об'єднала все слов'янське населення Східної Європи, тим самим знівеловавши дію окремих (української, російської та білоруської) етногенетичних ніш.

В. Балушок зауважує, що внаслідок розпаду в XI-XII ст. удільної роздробленості знову активізувалася дія колишніх племінних субніш. На їх основі, але з деякою корекцією, виникають земельні етноси, що відповідали основним землям-князівствам. Такими на території України були: Руська (складалася з Київського і Переяславського князівств), Володимирська (Волинська), Галицька, Чернігівська (виділилася з Руської Землі в середині XI ст.), невелика Болохівська, а також південні райони Турівської та західні райони Сіверської земель. Відповідно, тут фіксуються такі земельні етноси: кияни-руси, володимирці-волинці, галичани, чернігівці, спільнота болохівців, а також південна частина турівців і західна частина сіверян-севрюків. Останні дві спільноти взяли участь в етногенезі білорусів і росіян. Самосвідомість (самоідентифікація) земельних етносів проявлялася у

відповідних етніміах, власних інтересах, ворожості до інших аналогічних спільнот, певному етноцентризмі. Дані етноси складали спільноту, яку можна визначити як українську метаєтнічну. Проте з децентралізацією Давньої Русі все більше проявляється дія української етногенетичної ніші. Під кінець XII ст. спочатку хаотичне суперництво князів на українських землях вилилося в певну систему, яку М. Брайчевський характеризує так: «На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка найяскравіше заявила про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж кінця XII – I пол. XIII ст. вели між собою боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах усієї Південної Русі. [...] Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на фундаторів української держави»¹. Ця боротьба між південноруськими князями за Київ, а отже, за владу над усіма землями Південної Русі, й об'єднувала фактично всі південноруські землі. Отже, вчений робить висновок, що в цей час тут формується нова етнополітична спільність. Поява на землях Південної Русі окремої етнополітичної спільності веде до формування тут загальнопівденноруської системи комунікацій та народження загальнопівденноруської етнічної еліти. І це, як зазначає науковець, призводить до «поширення в кінці XII – на початку XIII ст. на всіх південноруських землях етніміа "русь" (у множині) / "русин" (в однині), як самоназви»².

Виникнення єдиного ендоетніміа на всіх південноруських землях у кінці XII – на початку XIII ст. засвідчує «про завершення формування тут єдиного етносу»³. Етнімім "русин" зберігався як єдина самоназва для всього українського населення аж до I пол. XVIII ст., на західноукраїнських – до середини XX ст. Таким чином, робить висновок учений, «етнос, який виникає на землях Південної Русі в кінці XII – на початку XIII ст., є саме українським, але він тоді мав інший етнімім»⁴.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що для В. Балушка основним показником появи етносу є усвідомлення місцевою людністю своєї відмінності від сусідніх людських популяцій, тобто самоусвідомлення.

Аналіз сучасних концепцій етногенезу українського народу стає дедалі більш актуальним. Це пов'язано, передусім, із появою великої кількості присвячених даній проблемі праць, які не мають серйозної наукової основи. На відміну від таких псевдонаукових праць, дослідження В.Д.Барана і Я.В.Барана має ґрунтовну наукову базу. В ньому на новій методологічній основі, з урахуванням усіх новітніх археологічних та лінгвістичних

¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 192.

² Балушок В.Г. Етногенез українців: критерії появи етносу // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2004. – Вип. 4 (7). – С. 20.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 21.

досліджень розкриваються процеси становлення та історичного розвитку слов'ян, їх розселення, зародження та формування слов'янських народів.

Видатний український вчений, археолог, член-кореспондент НАН України Володимир Данилович Баран все наукове життя (а це понад 50 років) присвятив вивченню проблеми слов'янського етногенезу. Він провів величезну кількість археологічних розкопок і, як він сам зазначає, «аналіз писемних і, зокрема археологічних джерел, у тому числі виявлених і опрацьованих ... в процесі багаторічних польових археологічних досліджень, дозволили... викласти свої погляди на хід історичних процесів, що завершилися утворенням українського народу»¹.

Основою розробки теорії етногенезу українського народу для вчених стали археологічні матеріали, які, за висловом самого автора, "...не тільки збільшують джерельну базу", а й "у ряді випадків змінюють наші уявлення про етнографію слов'янських угруповань і кидають нове світло на саму суть їх історичного розвитку"².

Головним завданням вони вважають вивчення на основі археологічних джерел проблем формування слов'янських етнокультурних груп на території Східної та Центральної Європи, виходячи з того, що розгляд кожного слов'янського народу, у тому числі й українського, треба розпочинати саме з етногенезу.

Схематично етногенез українського народу, на переконання вчених, можна зобразити так:

I. Слов'яно-венедський період (рубіж ер – IV-V ст.).

1. Зарубинецька культура (слов'янські елементи) (III-I ст. до н.е. – I ст. н.е.).

2. Пізньозарубинецька культура – наступниця зарубинецької (I-II ст. н.е.).

3. Волино-Подільська культура. Утворилася як синтез пам'яток Зарубинецької, Пшеворської та деякою мірою Липицької культур (I-II ст. н.е.).

4. Черняхівська культура (слов'янські елементи). Утворилася на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (II-V ст. н.е.).

5. Київська культура. Утворилася на основі пізньозарубинецьких пам'яток у синтезі з пшеворськими (кінець II – початок III – середина V ст. н.е.).

II. Раннє середньовіччя – VII-VII ст. н.е.

1. Празько-Корчацька культура склавинів. Утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури, можливо, незначною мірою і Пшеворської (V-VII ст. н.е.).

2. Пеньківська культура антів. Утворилася на основі слов'янської частини Черняхівської культури Лівобережжя типу Хлопкова-Боромліта елементів Київської культури (V-VII ст. н.е.).

III. Слов'яни напередодні утворення Київської Русі VIII-X ст.

¹ Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – С. 14.

² Там само. – С. 309.

1. Райковецька культура – наступниця Празько-Корчацької культури (дулібо-волинський племінний союз, у який входили племена волинян, дєрєлян, полян, уличів, тивєрців, хорватів).

2. Роменська культура. Склалася на основі пенківських старожитностей антів у поєднанні з пам'ятками Празько-Корчацької, Колочинської та Райковецької культур. Ця культура охоплювала плем'я сіверян.

IV. Період Київської Русі та період після її розпаду.

Симбіоз Райковецької та Волинцівсько-Роменської культур стає основою зародження української народності, яка сформувалася вже після розпаду Київської Русі. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів.

А тепер більш докладно розглянемо та проаналізуємо цю схему. Розпочнемо з цитати В. Барана, у якій наголошується: «Наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, або навіть раннього заліза поки що можуть бути виражені як ймовірні гіпотези»¹. Спроби назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протоукраїнськими, вчені оцінюють як тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності»².

Автори зазначають, що виразні слов'янські елементи вдалося почасти виділити лише в культурах рубежу ер: Зарубинецькій (III до н.е. – I ст. н.е.) та Пшеворській (рубеж ер – V ст. н.е.). Елементи слов'янської матеріальної культури були основними при наявності ще балтських та германських у зарубинецьких пам'ятках на території України та Білорусії, у пшеворських старожитностях на території Польщі вони займали незначне місце поряд з основними германськими та кельтськими. У I ст. н.е. Зарубинецька культура трансформується в Пізньозарубинецьку на Подніпров'ї. Елементи Зарубинецької культури разом з елементами Пшеворської та Липицької культур у Подністров'ї утворюють волино-подільську групу пам'яток, тобто у II пол. I ст. та в II ст. н.е. праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями.

Далі слов'янські елементи знаходимо у Київській культурі, яка формується в III ст. н.е. на основі пізньозарубинецьких пам'яток і пшеворських старожитностей та в синкретичній Черняхівській культурі, слов'янський компонент якої сформувався на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (датується II-V ст. н.е.). Це підтверджують писемні джерела. На території Південно-Східної Європи римські автори I ст. н.е. Пліній Старший, Тацит і Птоломей серед інших племен називають венедів. З ними можна пов'язати пам'ятки Зарубинецької, Пізньозарубинецької, Волино-Подільської, Київської та частини Черняхівської культур. Зі зникненням цих культур на території України

¹ Там само. – С. 243.

² Там само.

закінчується венедський період у розвитку слов'ян. Наступає раннє середньовіччя, представлене слов'янськими пам'ятками V-VII ст.

Археологія для V-VII ст. знає принаймні три слов'янські культури: Празько-Корчацьку, Пеньківську і Дзедзіцьку. Празько-Корчацька культура утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури. Підґрунтям Пеньківської культури були як слов'янські групи Черняхівської, так і пам'ятки Київської та Черняхівської культур. Основою Дзедзіцької культури були слов'янські старожитності Пшеворської культури. Ареали цих культур відповідають регіонам, де писемні джерела VI-VII ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій) розміщують, відповідно, склавинів, антів та венедів. Зокрема, Йордан у «Тетиці» впевнено пов'язує сучасні йому племена склавинів та антів з венедями, про яких згадують римські автори I-II ст. Це твердження визначає праслов'янську належність венедів.

Слов'янська матеріальна культура всіх описаних старожитностей досить чітко відрізняється від неслов'янських сусідніх культур. Проте вже на ранніх етапах виокремлюються пам'ятки різних слов'янських груп: венедів, склавинів, антів. Ці групи різняться притаманними тільки їм специфічними рисами, що дає змогу розглядати їх як окремі культури, специфіка яких проявляється в характері житлових будівель, поховальному обряді, кількісному співвідношенні різних типів посуду.

Вчені зазначають, що «кожна із представлених культур до великого розселення слов'ян характеризує окремі групи східного, південно-східного і західного слов'янства»¹. Отже, «такі значні археологічні культури, як Празько-Корчацька, котра належить склавінам, Пеньківська, залишена антами, Дзедзіцька, що зберегла в ранньому середньовіччі традиції привіслянських венедів на території Середньої і Північної Польщі, представляли вже не окремі племена, а слов'янські племінні союзи, особливо після великого слов'янського розселення. У них ми вбачаємо зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української, на обох берегах Дніпра Лісостепової України»².

Таким чином, «унікальність ранньосередньовічних слов'янських старожитностей V-VII ст. полягає ... в тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента в попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – у більш ранніх. З іншого боку, вони становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи V-X ст., у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів»³.

«Доленосною подією для всіх слов'янських народів»⁴ названо в книзі велике розселення слов'ян, яке відбулося в V-VII ст., та зауважено, що історичне значення великого розселення слов'ян ще недостатньо оцінене

¹ Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – С. 163.

² Там само. – С. 164.

³ Там само. – С. 309.

⁴ Там само. – С. 192.

істориками та археологами, бо саме «велике розселення слов'ян у V-VII ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII-X ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні й південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьгоднішніх слов'янських народів управі шукати свої витоки в середовищі тих історичних подій, що відбувалися на просторах Східної і Середньої Європи в епоху великого розселення народів»¹.

У VIII-X ст. на території України відомі дві археологічні культури. Це Райковецька культура, яка виникає на Правобережжі від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини на основі Празько-Корчацької культури склавинів, та Волинцівсько-Роменська культура, яка виникає внаслідок поєднання елементів Пеньківської, Празько-Корчацької культур та впливів Райко-вещької культури на Дніпровському Лівобережжі. Таким чином, усі племена VIII-X ст., які називає головне історичне джерело того періоду "Повість врем'яних літ", написане монахом Києво-Печерської лаври Нестором, на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавино-антській основі. Отже, племена склавинів, представлені Празько-Корчацькою культурою, та антів, представлених Пеньківською культурою, «інтегруються і в межах українського Лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII-X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності»².

Таким чином, «інтеграція антів і склавинів, їхнє велике розселення та перегрупування приводять до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що в майбутньому склали основу для утворення українського народу»³. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів.

Отже, з усього вищенаведеного ми можемо констатувати, що концепція походження українського народу В. Барана науково обґрунтована, виважена, має в основі багаторічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу і заслуговує на докладне вивчення та популяризацію серед широкого наукового загалу.

Таким чином, для створення науково-виваженої і підтвердженої фактами та джерельним матеріалом концепції етногенезу українського народу, необхідний всебічний аналіз праць як радянських часів, так і сучасних досліджень.

Так у радянські часи намагалися вирішити проблему походження українського народу В. Петров та М. Брайчевський.

¹ Там само. – С. 204.

² Там само. – С. 310.

³ Там само. – С. 311.

У післявоєнний період досліджує проблеми українського етногенезу В. Петров. Він був одним із перших як серед радянських, так і серед діаспорних вчених, хто намагався вирішити зазначену проблему. Свою працю «Походження українського народу» В. Петров видав за кордоном. Це дало йому змогу вільно висловити свої думки й загострити увагу діаспорних та іноземних вчених на проблемі українського етногенезу.

У кінці 60-х рр. XX ст. М. Браїчевський, якому було тісно в рамках офіційної теорії давньоруської народності, спробував по-новому поглянути на проблему українського етногенезу і вивести її на рівень теоретичного узагальнення. Так, не маючи можливості прямо спростувати пануючу на той час теорію давньоруської народності, він через заперечення існування «слов'ян» як єдиного етносу, підводить читача до думки про те, що етногенез кожного слов'янського народу мав різні шляхи розвитку.

Розпад Радянського Союзу та народження незалежної Української держави дали поштовх до появи нових досліджень, присвячених проблемі етногенезу українців. Ця проблема залишається актуальною і донині. Так, найбільш помітною серед праць останніх років є дослідження В. Барана, в яких на новій методологічній основі, з урахуванням усіх новітніх археологічних та лінгвістичних досліджень, розкриваються процеси зародження, формування та розвитку українського етносу. Погоджуючись в основному з гіпотезою М. Грушевського, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, В. Баран на основі сучасних археологічних досліджень суттєво уточнює й розширює теорію М. Грушевського¹.

Інший підхід до вирішення проблеми українського етногенезу можна побачити у дослідженнях В. Балущка. Для вченого основним показником появи етносу є усвідомлення місцевою людністю своєї відмінності від сусідніх людських популяцій, тобто самоусвідомлення.

Отже, пошуки відповіді на питання походження українського народу мають тривати, адже: «...кожне покоління на питання: коли виник український етнос, яким був і є його зв'язок з нацією, державою та вселюдством; що він вносить у загальноосвітній розвиток цивілізації і культури – повинне знайти свою відповідь. Без цього ми не будемо господарями своєї долі»².

¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 212.

² Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. – Обухів, 2003. – С. 3.

Герінбург О.В. (Херсон)

**ДЕМОГРАФІЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗЕМСЬКИХ
СТАТИСТИЧНИХ ОПИСІВ**

Стаття присвячена висвітленню демографічних і етнографічних характеристик етнічної групи українців Херсонської губернії у 80-х рр. XIX ст. за матеріалами земських статистичних описів. Автор робить висновок щодо домінування українського елемента в етносоціальній структурі, розглядає особливості побуту і міжетнічного спілкування українців.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки позначений підвищенням інтересом до краєзнавчих і міждисциплінарних досліджень, оскільки звернення до регіональних особливостей та полідисциплінарний підхід сприяють цілісності наукової реконструкції досліджуваних явищ. Зокрема, актуальними науковими напрямками є історична та етно- демографія.

Цінним і водночас майже недослідженим **джерелом** з демографічної історії Півдня України у II пол. XIX ст. є праці земських статистиків Херсонської губернії. Комплексного дослідження діяльності Херсонського земства з вивчення демографічної ситуації і процесів у регіоні досі не проведено. Проте його здійснення є необхідним для створення цілісної картини історичного розвитку краю у II пол. XIX – на початку XX ст. Науковий **доробок** з цієї проблематики обмежується кількома статтями, автори яких намагалися дати загальну характеристику діяльності херсонських статистиків по вивченню народонаселення¹, з'ясувати специфічні риси земсько-статистичних джерел та реконструювати демографічну ситуацію в регіоні на їх основі² тощо.

¹ Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 171-176; Герінбург О.В. Вивчення етнорелігійного складу населення Херсонської губернії статистичними службами Російської імперії // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2007. – С. 127-131; Герінбург О.В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків II половини XIX століття // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2007. – Вип. 25. – С. 30-37; Герінбург О.В. Організація демографічних досліджень у Херсонській губернії в XIX столітті // Сторінки історії. – К., 2007. – Вип. 25. – С. 15-24.

² Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 11. – С. 11-24; Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2007. – С. 27-32;

Демографічні дослідження були одним із напрямів статистичної діяльності Херсонського земства, що обумовлювалося його потребою у достовірній інформації про чисельність та склад населення з метою з'ясування господарського потенціалу регіону та налагодження системи оподаткування. Відповідно, оскільки статистичні описи проводилися в насамперед для з'ясування економічного потенціалу, демографічні показники розглядалися в контексті вивчення господарського життя місцевого населення. Важливе місце у земських дослідженнях займало вивчення етнічного складу населення Херсонської губернії, адже увага до розподілу мешканців за національною належністю пояснювалася переконанням статистиків в існуванні залежності господарського розвитку окремих територій від особливостей місцевого етнокультурного середовища¹. Саме тому під час статистико-демографічних обстежень земці також звертали увагу на етнографічні особливості поширених у губернії національних груп. Метою даної статті є висвітлення демографічних та етнографічних **особливостей** українців Херсонської губернії за матеріалами земських статистичних описів 80-х рр. XIX ст.

Слід зазначити, що з'ясування демографічних особливостей національної групи українців не становило предмет спеціальних досліджень земських статистиків. Однак відомості, зібрані ними під час фронтального опису губернії, дають змогу сучасним дослідникам детальніше вивчити етнічну історію українського народу.

Інформацію стосовно чисельності, розміщення і станово-економічного розподілу малоруського населення, його взаємозв'язків з представниками інших етнічних груп тощо, містять "Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии" (далі – "Матеріали"), видані за результатами статистичного опису повітів, здійсненого у 80-х рр. XIX ст. Однак оскільки з'ясування етнічного складу місцевих мешканців не входило до обов'язкової програми дослідження, статистичну інформацію про кількість українців вміщено лише до окремих томів зазначеної праці. Зокрема, відомості про чисельність малоросів відсутні по Одеському і Тираспольському повітах, а етносоціальна характеристика подається лише стосовно північних повітів губернії, у яких були проведені подвірні переписи – Єлисаветградському, Олександрійському та Ананьївському.

Результати статистичних обстежень заперечили офіційну тезу про переважання російського елемента і переконливо засвідчили домінування малоруського населення в регіоні². Цифрову інформацію про чисельність

Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 21. – С. 98-103.

¹ Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии. – Т. 1: Одесский уезд. – Херсон, 1883. – С. 32.

² Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Т. 2: Єлисаветградский уезд. – Херсон, 1886. – С. 95-96; Т. 3: Александрійский уезд. – Херсон, 1888. – С. 93; Т. 5. Ананьївский уезд. – Херсон, 1889. – С. 103.

українців та їхню частку серед населення повітів Херсонської губернії (за винятком Одеського і Тираспольського) містить таблиця 1¹.

Таблиця 1

Повіт	Ананьївський	Єлисаветградський	Олександрійський	Херсонський
Чисельність	123199	282966	263150	237000
Частка в повіті *	67,56 %	72,0 %	85,71 %	79,8 %

* математичні підрахунки автора

Слід зазначити, що наведені демографічні показники є дещо умовними, оскільки з'ясування етнічної належності особи стикалося з низкою складнощів. Зокрема, через ідейне ухилення від власної національності та своєрідний комплекс етнічної меншовартості частина українців, особливо представники привілейованих станів, відносила себе до титульної нації. Для прикладу, деякі землевласники називали себе "руськими" на тій підставі, що "всі, хто живуть у Росії, – росіяни"², а українська за походженням інтелігенція спілкувалася російською мовою і була схильна називатися не "малоросами", а "великоросами", намагаючись так відділити себе від "простих хохлів"³. Водночас представники чисельно малих національних меншин часто відносили себе до малоруської народності, зважаючи на процеси асиміляції. Наприклад, у Єлисаветградському повіті, у селищі, заселеному переважно молдаванами, всі мешканці називалися "малоросами", запевняючи, що попри молдавські корені, відчувають себе українцями ("вже попереводились на хохлів")⁴.

Неточності статистичних відомостей про чисельність українського населення також певним чином сприяли інтенсивні асиміляційні процеси у регіоні. Так, статистики зафіксували випадки, коли значна група осіб з українськими прізвищами відносила себе до молдавської національності на тій підставі, що, живучи протягом кількох поколінь у селищах з домінуванням молдавського етнічного елементу (зокрема, в Ананьївському повіті) та укладаючи шлюби з молдаванами, асимілювалися з ними⁵.

Зважаючи на вищезазначені фактори, сучасним дослідникам при розгляді етнічної структури населення Херсонської губернії за матеріалами земських статистиків, необхідно враховувати умовність національної належності певної частини місцевих мешканців.

¹ Таблицю складено на основі: Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Єлисаветградський уезд. – С. 96; Т. 3: Александрійський уезд. – С. 96; Т. 5: Ананьївський уезд. – С. 103; Т. 6: Херсонський уезд. – Херсон, 1890. – С. 95.

² Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Єлисаветградський уезд. – С. 96.

³ [Василевський Ф.А.] О населении губернии по данным всеобщей переписи 1897 г.: из статистико-экономического обзора Херсонской губернии за 1905 г. – Херсон, 1905. – С. IX.

⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Єлисаветградський уезд. – С. 96.

⁵ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 5: Ананьївський уезд. – С. 105.

Ще одним свідченням домінування українців в етнічній структурі населення Херсонської губернії є зафіксоване земськими статистиками переважання українського елемента в усіх станово-економічних групах, особливо серед сільських станів. Відомості про частки українців всередині станово-економічних груп повітів, де були проведені подвірні переписи, містить таблиця 2¹.

Таблиця 2

Станово-економічна група		Частка українців, %		
		Ананьївський повіт	Єлисаветградський повіт	Олександрійський повіт
Привілейовані стани	Дворяни	52,6	60,2	56,6
	Духовенство	86,5	88,1	87,6
Сільські стани	Колишні військові поселяни	69,4	60,3	86,6
	Колишні державні селяни	47,8	80,2	83,0
	Колишні поміщицькі селяни	92,7	96,3	97,9
	Десятичники	88,4	90,3	92,5
Міські стани	Міщани	72,2	86,6	78,0
	Купці та почесні громадяни	74,1	51,9	41,7
	Робітники різних станів	–	96,4	75,4
	Інші стани	70,7	50,5	82,7

Наведені у таблиці відомості засвідчують абсолютне переважання українців у соціальній структурі населення зазначених повітів. Виняток становить лише група колишніх державних селян в Ананьївському повіті, у якій переважали молдовани (51%)², та група купців і почесних громадян Олександрійського повіту, де домінуючі позиції мали росіяни (57,2%)³.

Важливо, що вивчення етнічної групи українців Херсонської губернії за матеріалами земських статистичних описів не обмежується аналізом цифрових даних. Цінну інформацію мають вміщені до "Матеріалів" етнографічні описи, якими супроводжувалися статистичні дослідження. У них відображено побут, звичаї, вірування, специфічні риси, способи господарювання тощо та охарактеризовані взаємовідносини з представниками інших національностей.

Так, описуючи зовнішній вигляд будівель та поселень різних етнічних груп, земські статистики звернули увагу, що особливістю українців була наявність хоча б невеликого садочка біля хати⁴, а також те, що в деяких селищах вони білили лише половину стін, а решту залишали кольору жовто-

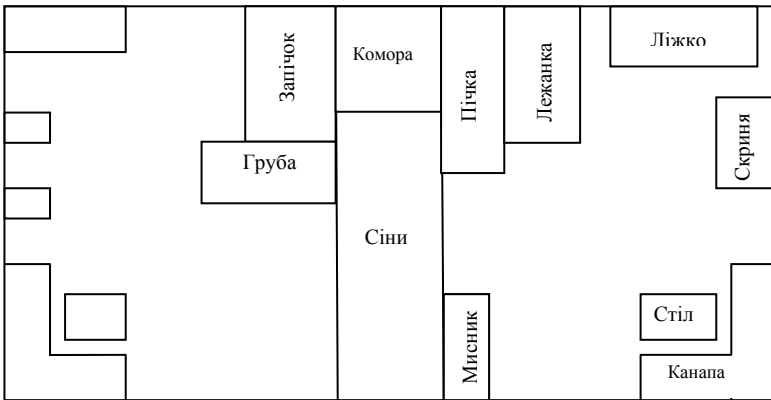
¹ Складено на основі: Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Єлисаветградський уезд. – С. 99; Т. 3: Александрійський уезд. – С. 96; Т. 5: Ананьєвський уезд. – С. 104-105.

² Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 5: Ананьєвський уезд. – С. 104.

³ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 3: Александрійський уезд. – С. 96.

⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 1: Одеський уезд. – С. 37.

сірої глини¹. Традиційна українська хата була одинарною або подвійною, розділеною сінями та коморою. При цьому особливістю українців було те, що навіть у подвійному будинку вони, як правило, мешкали в одній половині, а іншу, чисту, тримали виключно для гостей та використовували як склад зайвого та цінного домашнього "мотлоху"². Це різнило українців від, наприклад, німецьких родин, які завжди займали обидві половини хати³. Земські описи містять креслення типового українського будинку⁴:

Наведений малюнок свідчить, що зазвичай українська хата була обладнана пічкою та грубою, вмішувала велику кількість ліжок, скриню, шафу для посуду ("мисник") тощо. Український інтер'єр не мав ліжок з балдахіном, масивних шаф і годинників у "величезних футлярах", притаманних німецьким житлам⁵, та міських меблів – стільців, диванів тощо, обов'язкових для болгарських осель⁶.

Земські статистики звернули увагу на ментальну особливість українців – їхні двори майже ніколи не огорожувалися парканом, як у росіян та болгар, що свідчило про відсутність в українців прагнення приховати особисте життя. "Матеріали" містять цікаве порівняння характеру та побуту українців з росіянами: "У великоросів... при будівництві використовується велика кількість деревини (дошок), однак йде вона не на будівництво житла, а на огорожу двору. Кожний більш-менш порядний господар вважає своїм обов'язком поставити з вулиці дощаний, щільно зібраний, високий паркан з дерев'яними двостулковими воротами під навісом; серед двору він від сусідів огорожується холодними будівлями і таким чином у своєму родинному житті є ізольованим від сусідів. Явище дивне з загальноприйнятої точки зору на характер великороса та

¹ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Елисаветградський уезд. – С. 86.

² Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 4: Тираспольський уезд. – Херсон, 1889. – С. 62-63.

³ Там само. – С. 62.

⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 1: Одеський уезд. – С. 37.

⁵ Там само. – С. 39.

⁶ Там само. – С. 38.

малороса: общинник, світська людина ховається від сусідів у своєму інтимному житті; навпаки, малорос, у якого все "гуртове – чортове", відособлений у майні та духовному житті, – будеться так, щоб не лише найближчий сусід, а будь-який перехожий бачив, що в нього відбувається у дворі, міг би перекинутися словом та побажати "Божої допомоги"¹. Це зауваження є свідченням етнічної відкритості та комунікабельності українських мешканців губернії.

Етнографічні нариси, вміщені до земських статистичних описів, дають підстави зробити висновок, що етнічна група українців не була замкненою. Як правило, українці охоче сприймали елементи культури та мови інших національних меншин. Статистики відзначали, що "малороси... які поселилися поміж молдаван, дуже швидко засвоюють їхню мову і частково обрядовість, незважаючи на те, що слово "муддуван" є у них лайкою"². Іншомовні слова швидко входили до розмовного обігу української мови. Зокрема, молдавське "рипа" вживалося українським населенням замість рідного слова "ухаб", "терпан" – як назва серповидної коси для биття очерету, "нагарлик" – назва товстого комишу, "лака" – для позначення невеликого озера, "кирган" – великого куреня на рибних заводах тощо³. Крім того, українці не цуралися змішаних шлюбів, зокрема часто одружувалися з росіянами, болгарами та молдованами⁴.

Характеризуючи гендерні особливості та родинні відносини українців, земці зазначали, що українки, на відміну від болгарських та молдавських жінок, не звикли до ролі "мовчазної робітниці та покірливої рабині свого чоловіка", а "вважали себе зобов'язаними втручатися у спільне господарство, і в разі лінощів чоловіка називати його "ледарем" і навіть бити його за це"⁵. Не на користь українських жінок свідчило спостереження статистиків, що вони схильні купувати на ринках готові сукна та килими, у той час як болгарки відрізнялися охотою до прядіння, вишивання, ткацтва тощо⁶. Подібна поведінка українських жінок, на думку херсонських статистиків, мала наслідком те, що під час вибору дружини, чоловіки інших національностей – зокрема, болгары – часто віддавали перевагу молдованкам, а не українкам⁷.

Отже, інформація статистичних праць херсонських земських статистиків переконливо засвідчує домінування українського етнічного елементу в соціальній структурі населення губернії і відкритість українців до міжнаціонального спілкування, розкриває особливості їхнього побуту та ментальності тощо. Вищезазначене свідчить, що матеріали земських статистичних описів Херсонської губернії містять цінну етно- та демографічну інформацію, залучення якої дає змогу сучасним дослідникам більш докладно вивчити історію регіону, уявити картину життя місцевого населення тощо.

¹ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 3: Александрійський уезд. – С. 80-81.

² Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 4: Тираспольський уезд. – С. 75.

³ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. 2: Єлисаветградський уезд. – С. 134.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 133.

⁶ Там само. – С. 134.

⁷ Там само. – С. 133.

Кондратюк К.К., Берест І.Р. (Львів)

**СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРО УКРАЇНУ В РОКИ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті проаналізовано праці сучасних вітчизняних істориків про Україну в роки Першої світової війни. Автори визначили основні напрями досліджень, коло порушуваних проблем, виявили вузькі місця у вивченні теми, а також ті питання, які мають привернути увагу науковців.

Перша світова війна є однією з переломних подій світової історії, адже саме їй судилося визначити еволюцію всього подальшого часу. Більшість істориків вважає, що саме з цього часу почалася новітня доба в європейській та українській історії. За чотири роки буремних та трагічних подій відбулися кардинальні зміни в економіці, національній організації та соціальній структурі світу. На тлі цього збройного конфлікту, що досить швидко набув світових масштабів, випливають сучасні форми національного відродження. Перша світова війна справедливо названа ще й Великою, вивела на арену суспільного життя людські маси. Воєнні дії 1914-1918 рр. надали поштовху технічній революції. Конфлікт світової величини відкрив усі глибини гуманітарного падіння, на які спромоглася людина, незважаючи на всі досягнення цивілізації. Війна фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи.

І тому не є дивним, що Перша світова війна викликала й до цього часу великає значний інтерес учених-істориків, у тому числі й українських.

Огляди основних подій воєнних років подані в сучасних узагальнюючих працях з історії України¹. Зрозуміло, що названі роботи не висвітлюють усієї складності й суперечності процесів, що відбувалися на українських землях у 1914-1918 рр. Тому звернемося до різноманітних наукових публікацій, присвячених висвітленню подій Першої світової війни на українських землях.

Одним із головних напрямів наукового пошуку стало з'ясування місця України в геостратегічних планах учасників війни. У науковій літературі досить детально викладено теоретико-доктринальні положення лідерів держав, у сфері інтересів яких перебувала Україна. У них наголошується, що з початком війни українське питання набуло міжнародного звучання і викликало інтерес не лише з боку сусідніх держав, а й провідних країн світу.

У вищих колах Німеччини, зазначають київські історики О.Реєнт та І.Коляда², визначилася сильна група прибічників захоплення українських

¹ Історія України. Курс лекцій. В 2 т. – К., 1995. – Т. 2; Історія України / В.Верстюк, О.Гуржий та ін.; під ред. В.Смоляя. – 3-є вид., доп. – К., 2002; Історія України / Ю.Зайцев, В.Баран, Л.Войтович та ін. – 3-є вид., зі змін. та доп. – Львів, 2002; Новітня історія України (1900-2001). – К., 2002.

² Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914-1939). Нариси історії. – К., 2004.

земель. Завоювання України мало стати першим кроком на шляху до ослаблення Російської імперії й посилення Німеччини на Сході.

Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля, не відмовляючись від панування у Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив відрив від Москви українського народу й заснування самостійної України, чим мав послабити вплив Росії у басейні Чорного моря.

Царська Росія прагнула захопити всю Галичину, Вірменію, а також Константинополь, зайняти протоки з Чорного моря до Середземного. Війна 1914 р. була певною мірою й результатом ворожості офіційної Росії до українського руху в Галичині як центрі національно-визвольної боротьби. При цьому Росія постійно виставляла себе захисником поневолених слов'янських народів¹.

З особливою гостротою українське питання постало в центрі уваги багатьох держав у 1917 р. З відновленням української державності воно зацікавило не лише дипломатів і політиків держав Четверного Союзу, а й їхніх опонентів – країни Антанти та США².

Війна, як відомо, є продовженням політики іншими, більш агресивними засобами. Напередодні і в роки війни велике значення відіграла розвідка й контррозвідка. Адже на початку ХХ ст. швидко наростало нагромадження суперечностей між Російською імперією та її майбутніми головними противниками – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною. Гострий характер взаємин між цими великими державами давав підстави керівникам військових відомств цих країн розглядати останні як найвірогідніших противників. При цьому територія України ставала потенційно головним театром військових дій між Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Тому і генеральні штаби вірогідних противників докладали величезних зусиль для організації всебічного вивчення ситуації на українських землях і створення там розгалуженої та численної агентурної мережі. Ця проблематика зацікавила сучасних істориків, котрі опублікували кілька цікавих розвідок про діяльність іноземних спецслужб на території України. Зокрема, у нарисах В.Сідака та В.Степанкова коротко аналізуються набутки у дослідженні цієї теми³. Силами співробітників СБУ та МВС України з 1995 р. заплановано і частково здійснено видання серії документальних

¹ Там само. – С. 8-9.

² Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998; *Семотюк О.* Українське питання в роки Першої світової війни – виникнення і розвиток (за публікаціями німецькомовної преси 1914-1917 рр.) // Українські варіанти. – 1997. – № 1; *Троян С.* Австрійська концепція “мітельєвропи” напередодні та в час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7; *Фісанов В.* Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип. 1; *Ботушанський В.* Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1918 рр.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1925 рр.). – К., 1996.

³ *Сідак В., Степанков В.* З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. – К., 1994.

матеріалів з минулого розвідки й контррозвідки України¹. Великий фактологічний матеріал про діяльність австрійсько-німецької розвідки в Україні напередодні Першої світової війни наведено у статті О.Овсієнка². Спецслужби австрійського генштабу, пише автор, спромоглися створити на українських землях Російської імперії розгалужену та численну агентурну мережу. До кінця XIX ст. тут працювала щонайменше сотня австрійських агентів. Про значний кількісний склад шпигунської агентури в цей час свідчить хоча б той факт, що лише одна викрита російською поліцією розвідгрупа, яка діяла в районі Київ-Житомир-Волочиск налічувала 28 осіб³. Австрійцям удалося у 1909 р. завербувати підполковника генштабу Росії Іванова. Отримавши завдяки протекції чин полковника і нове високе призначення, він регулярно надавав австрійській розвідці інформацію про найновіше артилерійське озброєння російської армії. У лютому 1915 р. Іванова було заарештовано з величезним компрометуючим його матеріалом і розстріляно.

Для провадження шпигунської діяльності в російській частині України максимально задіявались можливості консульських закладів Німеччини та Австро-Угорщини, які отримали наказ підключитися до збору секретної інформації. Про масштаб секретного листування австрійців і німців дипломатичним шляхом свідчить той факт, що в 1913-1914 рр. дешифрувальники Міністерства закордонних справ Росії розшифрували 569 телеграм з Австрії та 171 із Німеччини. Проте це лише їх незначна частина.

На початок Першої світової війни німецько-австрійська розвідка за допомогою торгових представництв і фірм зібрала детальні відомості про стан і характер обладнання промислових підприємств Росії, пропускну здатність залізниць, замовлення різних відомств тощо. Усі ці відомості уважно систематизувалися та уточнювалися⁴.

Окрема група досліджень присвячена бойовим діям на українських землях у роки Першої світової війни. Серед них виділяється розвідка В.Волковинського⁵, у якій проаналізовано найважливіші військові операції 1914-1917 рр.

18-19 серпня 1914 р., пише автор, у наступ перейшли війська 8-ї та 3-ї армії Південно-Західного фронту, які ввійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російських військ і в той же час кривавих бойових операцій. У боях брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів⁶. Австро-угорський фронт був прорваний. 3 вересня війська 3-ї російської армії без бою увійшли у Львів, а 8-ї – у Галич. 17 вересня 3-тя російська армія оточила фортецю Перемишль із гарнізоном 130 тис. солдатів

¹ З історії спецслужб України (1918-1920рр.): 36. док. – К., 1999.

² *Овсієнко О.* Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.

³ Там само. – С. 72-73.

⁴ Там само. – С. 78.

⁵ *Волковинський В.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.

⁶ Там само. – С. 56.

та офіцерів, але через нестачу снарядів штурмувати її не наважились. На середину вересня російські війська вийшли на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова. 25 вересня авангард російських військ прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й зупинився, а на початку січня 1915 р. росіяни повернулися в Галичину.

У ході Галицької операції російські війська захопили більшу частину Галичини та Буковину. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян становили 230 тис. (40 тис. полонених) і майже 100 гармат. Перші бої засвідчили, що війна не буде блискавичною, а триватиме довго і вимагатиме значних людських, фінансових, продовольчих та інших ресурсів¹.

На початку 1915 р. німецьке військово командування готувало удар по російських військах у Галичині. Для його проведення з найбільш боєздатних військ, які брали участь у боях у Франції, була сформована 11-та німецька армія, яку передислокували в Галичину. Командував нею генерал-фельдмаршал Август фон Макензен. Пліч-о-пліч із німецькими військами воювали австро-угорські з'єднання, що мали досвід боротьби з росіянами. Бої розпочалися в районі Горлиці. 2 травня 1915 р. о 10 годині ранку австро-німецькі війська розпочали масовий артобстріл росіян. 11-та німецька та 4-та австро-угорська армії прорвали оборону 3-ї російської й розпочали наступ на Схід. Російська армія відступила з Галичини з величезними втратами за всю війну – у середньому 235 тис. убитих та поранених щомісяця (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.). Російські війська під час відступу втратили лише полоненими 500 тис. чоловік і 344 гармати.

Невдало для росіян закінчилась і “новорічна битва” на Буковині. Під Топорівцями-Раранчим-Боянами вони втратили майже 70 тис. бійців, не здобувши будь-якого успіху. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю, провівши газобалонну атаку, внаслідок чого царська армія зазнала відчутних втрат.

Навесні 1916 р. новий командувач Південно-Західного фронту О.Брусилов розпочав операцію, яка ввійшла у воєнну історію як Брусиловський прорив. Маючи перевагу в піхоті та артилерії російські війська прорвали на широкому фронті оборону австро-угорських військ. 7 червня взято Луцьк, а 18 червня – Чернівці. За весь час операції втрати австро-угорської армії досягли 1,5 млн. осіб, російської – 500 тис.

Війська Брусилова зайняли частину Східної Галичини й Буковини. Однак їх не підтримали армії інших фронтів, почалися перебої з боєприпасами. Російські війська зупинилися на лінії Золочів-Галич-Станіслав-Ворохта. Війна знову стала окопною².

У роки Першої світової війни, підкреслює В.Волковинський, українці перебували в арміях Австро-Угорської та Російської армій (відповідно 250

¹ Там само. – С. 58-59.

² Волковинський В. Бойові дії... – С. 66-67.

тис. і 3,5 млн. осіб, за іншими даними – 300 тис. і 4,5 млн. осіб), змушені були вести криваву братовбивчу боротьбу за чужі їм інтереси.

Про бойові дії на території Північної Буковини цікаві розвідки опублікували чернівецькі історики¹.

Відомо, що на активність бойових дій протягом 1917 р. вплинули кризові явища в суспільстві та армії, які війна загострила до краю. Важливим аспектом висвітлення проблеми стало включення в науковий обіг матеріалів, що відбивають вплив на діяльність бойових дій на території України соціальних змін, що сталися в офіцерському корпусі збройних сил російської армії. Аналіз змін соціального складу, загальноосвітнього та технічного рівня, політичної диференціації, які сталися в офіцерському корпусі російської армії внаслідок втрат у воєнних діях 1914-1917 рр., зробили у своїх дослідженнях А.Буравченков та І.Панов². Аналіз процесу цих подій дає можливість пояснити причини ряду невдач російських військ у бойових діях 1917 р. та розгортання українського військового руху в частинах російської армії.

Сучасні історики, зосереджуючи увагу на складному процесі виділення в надрах російської армії національних військових частин, цілком слушно вбачають у них фундамент створення майбутніх Збройних сил України як запоруку існування Української держави, оскільки вони виступали в ролі катализатора національно-визвольної боротьби за встановлення української державності³.

Велика група публікацій, різних як за жанром, так і за авторським представництвом, присвячена формуванню і бойовому шляху легіону Українських січових стрільців⁴. Висвітлюючи “карпатський період” у діяльності легіону, автори зупиняються на бойових операціях Галицької битви серпня-вересня 1914 р., воєнних діях у Карпатах. Не оминули історики увагою й наступ австро-німецьких військ, відомий як Горлицька операція навесні 1915 р., Брусиловський прорив 1916 р. З усіх бойових дій, які відбувалися з участю січових стрільців, найповніше відображені бої за гору Маківку. Велику кількість публікацій можна пояснити не стільки важливістю цього стратегічного об’єкта з військової точки зору, скільки тим,

¹ Заповольський В., Осадчук С. Слідами забутої війни 1914-1918 рр. в Буковині. – Чернівці, 1998; Заповольський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень-червень 1915р.) // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

² Буравченков А. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу Росії (1914-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 2; Панов І. Освітній рівень та фахова підготовка офіцерів російської армії в роки Першої світової війни. – К., 1998.

³ Зинкевич Л. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції в Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1995.

⁴ Гордієнко В. Українські січові стрільці. – Львів, 1990; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991; Кравчук М. Українські січові стрільці. – Івано-Франківськ, 1998; Матейко Р., Мельничук Б. Шляхом стрілецької слави. – Тернопіль, 1995; Лазарович М. Формування національно-державницької ідеології легіону Українських січових стрільців (1914-початок 1917 рр.) // Мандрівець. – 1998. – № 1.

що битва на Маківці стала найбільш яскравим епізодом бойового шляху легіону УСС.

Не обійдено в сучасних студіях і таку вельми актуальну проблему як розвиток українського національного руху в роки війни. З'явилися публікації про заснування у Львові на початку війни Головної української ради і Союзу визволення України, їх трансформацію в Загальну українську раду як представницького органу загальноукраїнських сил¹.

Взаємовідносинам населення Наддніпрянської України та західноукраїнських земель, що знаходились у складі Російської та Австро-Угорської імперій присвячене дослідження І.Вівсяної². Перша світова війна, наголошує дослідниця, стала важливою віхою у досягненні ідейної консолідації української нації, підготовчим етапом українського державотворення. Кілька століть порівняно спокійного життя українського народу під владою чужоземних держав не змогли приспати повністю його животворчого духу, прагнення до вільного культурного та політичного розвитку. Народ, розділений на окремі частини, зберіг відчуття єдності та братства. Війна сколихнула його національні почуття, примусила українців боротися за власне виживання як окремого етносу³.

Окреслена наукова проблема знайшла набагато глибше відображення в монографії О.Рубльова⁴. Особливий акцент при вивченні періоду 1914-1918 рр. автор робить на участі західноукраїнської інтелігенції у складних тогочасних процесах формування загальноукраїнської політичної нації, спробах вітчизняного державотворення і перетоплюванні регіональних патріотизмів/ідентифікацій у загальнонаціональну єдність.

Перша світова війна, наголошує дослідник, сколихнула національні почуття як підросійських, так і підавстрійських українців, примусила боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразніше артикулювати свої політичні вимоги щодо створення Соборної Української держави, яка б об'єднувала в одних державних межах усі українські етнічні території.

Велика війна "націоналізувала" українців, яких мобілізували до війська Російської та Австрійської імперій. Щоденне окопне й тилове або позафронтове спілкування з представниками інших етносів сприяло усвідомленню ними власної національної ідентичності, особливо "завдяки" глузуванню, упередженому ставленню чи відвертій ворожості на національному ґрунті (що було поширеним явищем і в російській, і в австрійській арміях). З іншого боку, військо "іхніх" імперій іноді здобувало

¹ Лавров Ю. Про ідейні та організаційні засади Союзу визволення України // Український історичний журнал. – 1996. – № 6; Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000; Лепішевич П. Загальна українська рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2005.

² Вівсяна І. Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.

³ Там само. – С. 37.

⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004.

території противника з населенням, яке розмовляло тією самою мовою, мало ледь не тотожні традиції й звичаї, що й “визволителі”- окупанти.

Найдинамічніша частина вітчизняного аграрного населення – сотні тисяч української сільської молоді – потрапили до війська, збагнувши там силу організації. На царській або цісарській службі вони також у тисячу різних способів відчули на собі соціальні й етноконфесійні відмінності (від кпинів та образ із боку російських, австрійських, німецьких, угорських офіцерів до сутичок із націоналістично налаштованими поляками), що, вочевидь, було каталізатором національної самосвідомості. Там вони зустрілися також з душою українського національного руху – сільськими вчителями, котрих тисячами призивали на службу унтер-офіцерами і котрі скерували новий досвід і свідомість молодих селянських рекрутів до національної ідеології.

Окупаційна політика царату в Галичині стерла межу між цивільним і військовим світом, а рівночасно – між Австрійською і Російською імперіями. Тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала десятки тисяч осіб із теренів Західного прикордоння, тобто з тих регіонів, мешканці яких (австрійські піддані) мали найбільше досвіду цивілізованої національної політики до внутрішніх губерній імперії. Тим самим вона несамохіть сприяла тісним тисячним контактам галицьких українців з українцями імперії Романових.

Можна стверджувати, підкреслює О.Рубльов, що такі безпосередні тисячні особисті контакти між уродженцями східних та західних земель України прискорювали кристалізацію національної ідеї й сприяли процесові інтеграції нової свідомості українських мас¹.

Не пройшла повз увагу сучасних істориків політика австро-угорських властей щодо населення Східної Галичини та Північної Буковини в роки війни. Прикметною складовою такої політики стало поборювання москвофільства (назагал уявної загрози), заслання значної частини українського населення до концентраційних таборів. Цілком умотивовані превентивні заходи перетворилися як з вини центрального уряду, так і крайових адміністрацій Галичини й Буковини на безконтрольний терор проти всього українського населення Австрії. Масовий характер заходів спричинив відверті переслідування військових і жандармських підрозділів, серед яких особливо жорстоким ставленням до українців вирізнялися угорські гоневди. Символом українського політичного руху в Австрії стали концтабори, серед яких виділявся сумнозвісний Талергоф. У цих таборах від голоду, холоду, пошестей поряд з людьми, котрі не приховували симпатій до Росії, загинули тисячі вірнопідданих габсбурзькому престолу українців².

Кількість невинно страченого українського населення ще й досьогодні невідома. Про страти цивільного українського населення у перший період війни австрійська влада не повідомляла. Лише у 1917 р., коли питання про звільнення 1914-1916 рр. стали предметом обговорення у парламенті, було названо деякі приблизні цифри: 60 тис. повішених і розстріляних, 100 тис.

¹ Там само. – С. 559-560.

² *Політик С.* Українці в Австрії. 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С. 98-99.

відправлених до таборів¹. За іншими свідченнями, було вбито 36 тис. цивільного українського населення й стільки ж загинуло в австрійських концтаборах². Очевидно, що цифра страт цивільного українського населення австрійськими та угорськими військовими на початку Першої світової війни потребує верифікації.

У публікації О.Мазура та І.Патера³ висвітлена політика російської адміністрації в Галичині у 1914-1915 рр. Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточного розв'язання “мазепинського питання”, виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Бобринський. 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно з якою категорично заборонявся друк часописів українською мовою. Через кілька днів було оприлюднено розпорядження Бобринського губернаторам Галичини, у якому обов'язковим вважалася русифікація освіти, припинення діяльності громадських організацій тощо. Почалася, зазначають автори, “інвентаризація” – фактично звичайнісінькі грабунки галицьких банків, музеїв, книгарень. На початку жовтня 1914 р. згідно з розпорядженням Бобринського, львів'янам довелося пережити хвилю жандармських трусів, арештів і заслань. Під час обшуку в приміщенні страхового товариства “Дністер” жандарми вилучили декілька тисяч примірників “Кобзаря”, а при огляді каси конфіскували фонд товариства “Просвіта” на суму, еквівалентну 100 тис. російських рублів. Обшуки також відбулися у Гіпотечному банку, житлових приміщеннях при церкві св. Юра, Національному музеї тощо⁴.

Але найтяжчих ударів зазнала з боку царату українська інтелігенція. У середині лютого 1915 р. у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. На початку березня 1915 р. Східну Галичину накрила чергова хвиля арештів “мазепинців” – було ув'язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції⁵.

У звіті Г.Бобринського стверджувалося, що упродовж 1914-1915 рр. з Галичини адміністративно видалено (вслано) 1962 особи й “переселено” до східних районів краю 2364 особи, але вірогідно, зазначає О.Рубльов⁶, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося, особливо військовими. Принаймні Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній раді зареєстрував на жовтень 1917 р. “по важних пунктах Сибіру та Центральної Росії” понад 12 тис. виселенців. Крім того, до тисячі адміністративно висланих із Галичини царською адміністрацією скупчувалося тоді у Києві й окрузі. Отже, робить висновок О.Рубльов,

¹ Макаруч С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 58.

² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 58.

³ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.

⁴ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. – С. 308-310.

⁵ Там само. – С. 311.

⁶ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція ... – С. 41.

загальна кількість адміністративно видалених (висланих) із краю – понад 13 тис. осіб – більш ніж у шестеро перевищувала дані Г.Бобринського.

У згаданому вище дослідженні О.Мазура та І.Патера мова також іде про церковну політику російської адміністрації в Галичині. Зі вступом російських військ Синод Російської православної церкви зараз же вислав до Галичини фанатиків російського православ'я – владика Храповицького з Харкова і владика Євлогія з Холму. Головне завдання їхньої “місії” полягало у руйнуванні греко-католицької церкви. Російські окупаційні власті з великим завзяттям взялися за викорінення унії й насаджування православ'я як основи самодержавства й російськості.

На перших порах головною роллю у православно-церковній перебудові Галичини відіграла церква св. Георгія у Львові. З прибуттям до Львова Євлогія ця церква стала єпископською кафедрою, а настоятель церкви став довіреною особою Євлогія при військовому генерал-губернаторові. В доповідній записці від 12 вересня 1914 р. “Про православну церкву в Галичині” Євлогій пропонував доручити місіонерам схилити народ до навернення в православ'я, негайно відкривати народні школи в селах, що перейшли на православ'я, забрати під православні храми Успенську, Преображенську церкви й собор св. Юра у Львові, закрити василіанські монастирі та конфіскувати їх майно.

Активну участь у насажденні православ'я брали галицькі москвофіли. Без відома настоятелів Успенської та Преображенської церков і митрополитичого уніатського капітулу “Русский Народный Совет” надав архієпископу Євлогію ці храми для богослужіння 19 і 20 грудня 1914 р. у день іменин Миколи II¹.

За виголошення антиросійської проповіді митрополит А.Шептицький був посаджений під домашній арешт, а 19 вересня вивезений через Київ у глиб Росії, де він, ставши царським в'язнем, просидів у монастирях-тюрмах аж до революції 1917 р. Під арешт та депортацію попав також ректор греко-католицької семінарії о. Йосиф Боцян, чимало приходських священиків. Натомість близько двохсот парафій у Галичині отримали священиків із Росії, але, як звітував генерал-губернатор Г.Бобринський, їх не хотіло приймати українське населення².

Велике зацікавлення в сучасних істориків викликала така соціальна проблема часів війни, як проблема біженців, примусових виселенців та заручників, тобто трагічна доля сотень тисяч цивільних людей. Ця тема частково висвітлена у повідомленнях чернівецьких дослідників С.Попика³ та В.Бурдяк⁴.

¹ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. – С. 311-312.

² Там само. – С. 312.

³ Попик С. Біженці з Галичини та Буковини в Австрії: з історії австрійської політики в українському питанні (1914-1918 рр.) // Питання історії нового та новітнього часу. Зб. наук. статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 5.

⁴ Бурдяк В. Становище галицьких українців на початку Першої світової війни: соціологічний ракурс // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

Цивільне українське населення, пише В.Бурдяк, налякане швидким наступом російських військ, покидало свої обжиті місця і перебиралося подалі від лінії фронту. Серед біженців переважали поляки, євреї та українці. Проте галицькі українці були в більшій частині не добровільні збігці, а примусово евакуйовані¹.

Розмах переселенських процесів був настільки великий, що це змусило уряд Австрії до організації спеціальних таборів для військових виселенців. Навіть з усіма негараздами, яких зазнали українські переселенці, їх заснування, на думку авторки було позитивною справою австрійської політики. Враховуючи політичну ситуацію, міжнаціональні відносини в країні, уряд прийняв рішення про створення по можливості однонаціональних таборів. У серпні 1914 р. у Карінтії почалося будівництво табору Вольфсберг для 10 тис. українців. Організація табірнього господарства була надто складною справою, але потік українських біженців зростав, і щоб контролювати ситуацію, уряд у грудні 1914 р. розпочав будівництво найбільшого табору для українських біженців у Гмнді. Третім за величиною українським табором був Гредіг.

Поряд з однонаціональними таборами для військових біженців існували й змішані табори. Так, українців розміщували в українсько-румунському таборі Оберголлябрун (у вересні 1916 р. тут перебувало 1800 українських біженців) та в українсько-польському таборі Хоцен (у кінці 1916 р. близько 6500 українських біженців). Існували невеликі тимчасові табори, такі як Брук, Гая, Моравський Трібов. У таборах існували українські школи, греко-католицька та православна церква, лікарні, було повністю налагоджено господарське життя².

Проблема біженців і виселенців з Холмщини й Підляшшя розглянута у статті М.Горного³. Російське військо, яке відступало влітку 1915 р, пише автор, змусило українців краю переселитись у внутрішні губернії Росії. Ця акція мала всі ознаки депортації або насильницького переміщення народу. З місць постійного проживання було вигнано більше 300 тис. осіб. Командування російської армії при виселенні застосовувало тактику “випаленої землі”, знищуючи при цьому селянські садиби, посіви, цілі поселення. Виконавцями акцій були спеціальні козачі загони, які йшли позаду відступаючих російських військ.

Позбавлене альтернативи, залякане ворожим ставленням угорських вояків австрійської армії до українців, населення власним транспортом, з найнеобхіднішими речами й обмеженими запасами продовольства, пересувалося на схід за визначеними маршрутами. Основний напрямок руху виселенців пролягав через села Ганськ і Тарнів, міста Володаву, Кобрин, Малориту, Слуцьк і Рогачів на Рославль Смоленської губернії. З Рославля виселенців залізницею перевозили вглиб Росії. До місця поселення, наприклад, у Саратовській губернії, ешелон перебував у дорозі два тижні. В

¹ Там само. – С. 291.

² Бурдяк В. Становище галицьких українців... – С. 291.

³ Горний М. Трагедія Холмщини і Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

товарних вагонах не було жодних умов, у дорозі проблемами людей ніхто не опікувався.

Торкнувся автор і такого питання, як матеріальні втрати. Через Першу світову війну 65% залишених українцями Холмщини та Підляшшя господарств було знищено або пошкоджено. Матеріальні збитки були настільки значними, що більшість господарств відновили повноцінне функціонування лише в середині 30-х років, а частина сімей виявилася неспроможними налагодити господарювання. У Холмському повіті після повернення на батьківщину близько 45% родин тривалий час вимушено мешкали по 2-3 сім'ї в будинку, а понад 10% – більше двох років жили в землянках¹.

У роки війни ареною боїв, передислокації великої кількості військ, переміщення цивільного населення стала Волинь – Західна губернія Російської імперії. Цій темі присвячена дисертація Б.Бернадського². За роки війни, зазначає автор, з Волині було вивезено майже 130 тис. німецьких колоністів. Відступаючи, російські війська у 1915 р. і австрійські у 1916 р. дотримувалися принципу “спаленої землі”. До жовтня 1917 р. у губернії постраждало 110 тис. селянських господарств, із них 50 тис. знищено повністю. Все працездатне чоловіче населення, що залишилося від призову, було задіяне на військових роботах. Лише з липня 1915 р. до лютого 1916 р. на примусові роботи щомісяця відправляли майже 120 тис. осіб. Становище населення значно погіршилося, особливо біженців, багато з яких гинуло від голоду, холоду та різних хвороб. Загальне число евакуйованих становило 1 млн. 390 тис. осіб. Незважаючи на прифронтове становище краю, майже 169 тис. біженців з окупованих Австро-Угорщиною земель залишилося на Волині.

Більш детально проблема біженства і вигнання розглянута в дослідженні О.Сердюка³. У перші місяці війни, зазначає автор, чисельність біженців по всьому західному прикордонні Росії не перевищувала декількох сотень тисяч осіб. Як правило, при наближенні лінії фронту населення покидало рідні домівки й ховалося в навколишніх лісах, сподіваючись на швидке повернення до своїх домівок.

Після прориву російського фронту арміями блоку Центральних держав у травні 1915 р. і затяжного відступу царських військ біженська проблема набула крайнього загострення. На початку червня 1915 р. вище російське командування віддало військам жакливий наказ, згідно з яким залишена територія “повинна бути перетворена у пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність”. З практичного боку це означало масове виселення людей, особливо чоловіків

¹ Горний М. Трагедія Холмщини і Підляшшя... – С. 174-175.

² Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999.

³ Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.

“від 17 до 45 років”, а також вивезення або знищення продовольчих запасів включно з посівами зернових культур¹.

Якщо спочатку біженство було переважно наслідком паніки, яка охоплювала мешканців через обстріли населених пунктів, то тепер розпочалося примусове виселення за розпорядженням військової влади. Отже, зазначає автор, біженство мало ознаки примусової депортації, наслідки якої стали страшною драмою для мільйонів людей різних національностей – українців, поляків, німців, євреїв, литовців, естонців та інших народів.

Із середини липня 1915 р. ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб. Примусовий згін чоловічого населення у віці від 17 до 45 років здійснено було у Хотинському районі. Більше 300 тис. осіб із Холмщини теж було вигнано з місць постійного проживання. Масовість згону чоловічого населення змушувала й жінок та дітей до евакуації. Тим більше, що підрозділи царських військ при небажанні людей покидати місце проживання підпалювали з усіх боків населені пункти.

Інерційний маховик депортації не зупинявся аж до стабілізації фронту восени 1915 р. Отже, населення західних регіонів України надто постраждало від спустошення краю і масових депортацій, спричинених варварськими акціями імперської влади².

У дослідженні О.Сердюка наведено велику кількість даних про поневірвання біженців і вигнанців. “Великі маси людей рухалися у східному напрямку обозами, а інколи пересувалися навіть таборами, з худобою і домашнім майном, нагадуючи у двадцятому столітті картину “великого переселення народів”. Потік людей, коней і обозів досягав місяцями ширини до 10 верств. На шляху свого пересування біженці розпродували потроху за безцінь коней, домашню худобу та майно, сідали в поїзди на залізничних станціях і роз’їжджалися в різних напрямках, віддаючи себе на волю випадку і долі. За таких обставин часто розлучалися члени родин, губилися діти, багато вигнанців гинули від хвороб і нещасних випадків.

На 1 квітня 1916 р. на території Наддніпрянської України зареєстровано 656 тис. біженців і вигнанців, а на території всієї Російської імперії наприкінці 1916 р. їх було понад 3 млн.

Торкнувся автор дослідження і такого сюжету, як допомога громадськості України жертвам війни, яка була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною. “На фоні біженської проблеми віддзеркалилися моральний і духовний стан тогочасного суспільства на території України. При всіх суперечностях, які загострилися в роки війни, досить потужно проявили себе сили, здатні не тільки співчувати, але й подавати допомогу жертвам останньої”. Подібного роду приклади наповнюють діяльність тисяч безіменних працівників благодійних організацій та представників різних соціальних груп та прошарків³.

¹ Сердюк О. Біженство в Україні... – С. 114.

² Там само. – С. 116.

³ Там само. – С. 129.

Важливо, що історики почали досліджувати і таку проблему, як психологічний стан людей у роки війни, їх ставлення до збройного конфлікту на його різних етапах. Про це мова йде, зокрема, у повідомленні О.Олієвського¹. На дитячу свідомість, зазначає дослідник, впливали різні чинники, в першу чергу – пропаганда. Весь характер дитячих розпитувань, забав знаходився під впливом газетних статей про військові дії. Уже з початку війни діти часто читали газети, і для деяких вони були єдиним джерелом інформації про війну. На ставлення дітей до війни мала суттєвий вплив нелегка доля рідних та близьких. У багатьох дітей рідні перебували на фронті, у деяких були поранені, вбиті не повернулися з поля бою. Численні суперечки, розмови на воєнні теми також впливали на ставлення дітей до війни.

Спочатку війна сприймалася дітьми переважно у героїчно-романтичному вигляді, тобто вона асоціювалася з війнами, про які вони читали в книжках або дізнавалися від дорослих. Але згодом діти в різних країнах почали сприймати війну як трагедію, емоційно й зворушливо. Під час війни проводилися опитування дітей на предмет їхнього ставлення до війни. Цікаво, що дівчата майже однотайно сприймали війну негативно. Однак серед хлопців часто можна було почути голоси за війну. І все ж такі діти в більшості своїй схилилися до миру². Стаття О.Олієвського має загальний характер і мало співвідноситься з українським досвідом, а тому її можна розглядати як вступ до подальшого, більш глибокого опрацювання цієї важливої проблеми. Так само свого дослідження чекає ще ціла низка проблем із життя воєнного соціуму – це історія повсякденності сім'ї, жінки, різних груп робітників, селян, студентів тощо.

Великий вплив на формування основних елементів історичної свідомості українського населення, у тому числі студентства, сьогодні відіграють праці загального характеру. Праці такого типу передбачають підведення авторами певних підсумків попередніх досліджень, визначення перспективних і актуальних напрямів наукового пошуку, запровадження нових концептуальних схем і підходів. Саме такою є монографія О.Реєнта³. Особливо глибоко автор розкрив соціально-економічне становище та робітничий рух на українських землях у 1914-1918 рр. Дослідник наголошує, що в ході війни посилюлися і досягли рівня критичної маси ті тенденції, які зрештою й “призвели до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало руйнування сільського господарства”⁴. Підсумовуючи, О.Реєнт підкреслює, що Перша світова війна створила об'єктивні передумови для Української революції та вперше за багато століть дала реальний шанс для втілення в життя вікової мрії українців – створення власної суверенної держави⁵.

¹ Олієвський О. Діти під час Першої світової війни 1914-1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

² Там само. – С. 297-298.

³ Реєнт О. Україна в імперську добу. XIX – початок XX ст. – К., 2003.

⁴ Там само. – С. 332.

⁵ Там само. – С. 333.

Новою спробою акцентувати увагу дослідників та читачів на тісному взаємозв'язку воєнних та революційних подій стала монографія В.Литвина¹. Автор пропонує розглядати Першу світову війну як “каталізатор українських національних устремлінь”, які збіглися з наростанням революційних очікувань. Національні гасла були скристалізовані, маси внутрішньо змобілізовані на їх реалізацію. Потрібен був лише перший поштовх, якими стали лютневі події 1917 р.²

У 2004 р. побачила світ книга О.Реснта і В.Сердюка³, яка носить комплексний характер і базується на нових методологічних підходах відповідно до основних тенденцій розвитку європейської історіографії. Важливо, що автори зосередили увагу на дослідженні усєї сукупності складних процесів у житті воєнного українського соціуму.

Таким чином, сучасні вітчизняні історики за порівняно невеликий проміжок часу зуміли поглибити вивчення багатьох питань, пов'язаних з історією українських земель у Першій світовій війні. Можна лише сподіватися, що пошукова дослідницька робота буде й надалі тривати.

Дацків І.Б. (Тернопіль)

ДИПЛОМАТИЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ОБОРОНІ ДЕРЖАВНОСТІ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

У статті мова йде про прихід до влади Директорії та відновлення Української Народної Республіки. Аналізується зовнішньополітичне й внутрішнє становище УНР. Тактика більшовицької Москви щодо України, спрямована проти визнання її державного суверенітету. Дипломатична активність Директорії з країнами Центральної та Західної Європи і прагнення українців до самостійного державного існування.

Після зречення гетьмана П.Скоропадського й ліквідації Української держави до влади прийшла Директорія, яка відновила Українську Народну Республіку. Зовнішньополітичне й внутрішнє становище УНР було надзвичайно складним. Вже в грудні 1918 р. одночасно з наступом військ Директорії на Київ розпочалося проникнення російських більшовицьких частин УНР, яке переросло у відкриті військові дії.

Одночасно мав місце десант військових сил Антанти в Одесі та інших містах Чорноморського узбережжя, які активно підтримували російські добровольчі загони. У результаті під загрозою опинилася влада Директорії на всьому Північному Причорномор'ї. Англо-французьке керівництво, зорієнтоване на „єдину – неділиму” Росію, після падіння Української

¹ Литвин В. Україна: доба війн і революцій. – К., 2003.

² Там само. – С. 62.

³ Реснт О., Сердюк В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.

держави вважало білогвардійський рух основною антибільшовицькою силою і не дуже прихильно ставилося до ліворадикальної української Директорії.

Опинившись перед таким складним переплетінням воєнно-політичних сил, Директорія, на жаль, не спромоглася чітко визначити свою зовнішньополітичну організацію. До цього значною мірою спричинилися розходження в середовищі її лідерів. Голова Директорії В. Винниченко, який безпосередньо вів переговори з більшовиками про спільний виступ проти гетьмана, певний час вважав більшою небезпекою для України антантівський десант і добровольчі загони, ніж більшовицьку окупацію. З іншого боку, С.Петлюра – Головний отаман військ Директорії й більшість українських військових дотримувалися прямо протилежної точки зору. Все це призвело до суперечливих і чітко неузгоджених один з одним зовнішньополітичних кроків керівництва УНР.

Не можемо не погодитися з висновками сучасних дослідників про те, що в історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії УНР¹.

Помітні дві тенденції в оцінках Директорії та її політики. Одна з них була закладена політичними противниками Директорії – В. Липинським², Д. Донцовим³ та ін., що вбачали в її діяльності лише сукупність безперервних помилок і провалів. Друга тенденція була сформована членами та прибічниками Директорії⁴. Відповідно до неї діяльність Директорії розглядається з позиції патріотичного прагнення до відродження незалежності УНР. Водночас уенерівський табір розколовся на дві протилежні групи залежно від оцінок діяльності Симона Петлюри на останньому етапі української революції.

У цей період міжнародна активність Директорії, на думку деяких українських дослідників, замовчувалася, головним чином, рішеннями УСДРП. Так, зокрема М. Стахів⁵ і М. Яцюк⁶ відзначають великий вплив рішень VI з'їзду УСДРП, що відбувся у Києві 10-12 січня 1919 р. Поряд із підтримкою суверенітету України делегати засудили „імперіалістичну політику” Антанти, розцінюючи «її як реакційну».

Наукові дослідження радянських істориків, що торкаються проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії і формування дипломатичної служби УНР, позначені крайнім суб'єктивізмом, пов'язаним із ідеологічними постановами КПРС щодо оцінки періоду української

¹ Див.: Новітня історія України. 1990-2000. – К.: Вища школа, 2002. – С. 257-259.

² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського націоналізму, написані в 1917-1926 рр. – Відень, 1926. – 580 с.

³ *Донцов Д.* Симон Петлюра // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 7-8. – С. 321-334; *Його ж.* Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – 211 с.

⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1-3; *Шановал М.* Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 381 с.; *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

⁵ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР: В 7-ми ч. – Торонто, 1962-1965.

⁶ Див.: *Яцюк М.В.* Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918-1920 рр.) // Вісник Харківського університету. Серія: Історія України. – Харків: Основа, 1998. – № 401. – Вип. 2. – С. 79.

державності 1917-1923 рр. У дослідженнях А.В. Лихолата¹, Р.Г. Симоненка², М.І. Супруненка³, І.С. Хміль⁴ тощо, присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності Української радянської республіки, її міжнародних стосунків, повністю замовчується позитивний досвід багатогранної праці українських дипломатичних представництв Директорії або навпаки, оцінюється цілком негативно, як ворожий українському народові.

Перші спроби здійснити історіографічний аналіз проблеми були зроблені лише сучасними українськими дослідниками. Автор історіографічного нарису „Здобута і втрачена незалежність” В. Капелюшний відзначає її як найскладнішу, що вимагає комплексного вивчення „міжнародних відносин взагалі та зовнішньої політики окремих держав зокрема”⁵. У статті М. Стопчака „Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми” проаналізовано стан вивчення українськими дослідниками цього важливого наукового і політичного питання, суперечливі положення формування „закордонної політики протягом усього періоду діяльності Директорії”⁶.

Як тільки Директорія увійшла в Київ, радянські війська розпочали наступ на широкому фронті зі сходу і півночі, загрожуючи Харкову, під прикриттям лозунгу відновлення радянської державності в Україні. З цією метою ще 28 листопада 1918 р. було створено т. зв. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Ю.Пятаковим (згодом – Х. Раковським), який декларував відновлення влади рад і передачу робітникам і селянам фабрик, заводів та земель⁷.

Тактика більшовицької Москви щодо України була спрямована проти визнання її державного суверенітету. Зважаючи на важливість матеріальних ресурсів України для економічного розвитку, її геополітичне становище, радянський уряд Росії прагнув до повного у ній панування. Натомість Директорія продовжувала дотримуватися миролюбного зовнішньополітичного курсу щодо Росії. У своїх меморандумах, нотах, деклараціях, звернених до світових держав, а також суміжних з Україною країн, вона постійно підкреслювала, що прагне добросусідських стосунків з усіма ними, а також з Росією. В одному з таких документів український

¹ Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 216 с.

² Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні II половини 1919 – березень 1921. – К., 1965. – 303 с.

³ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.

⁴ Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни. – К., 1962. – 340 с.

⁵ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. – С. 362.

⁶ Див.: Стопчак М. Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – К., 2002. – Вип. 6.

⁷ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 274.

провід наголошував, „що не має ніяких агресивних намірів щодо війни з Росією, а обстоє лише суверенні права України в межах етнографічної більшості; що є того переконання, що Українська Народна Республіка не має з Російською Республікою Рад таких спірних питань, які при добрій волі не могли б бути полагождені мирним шляхом; що в інтересах як власної країни, так і країн сусідніх, уряд УНР готовий вступити в порозуміння економічні, торговельні та транспортні з усіма своїми сусідами, в тім числі із Росією; що вона не має наміру ізолювати економічно Росію, не думає відмежувати її повним окресленням границь від зв'язків з культурним світом, а власне закрити Росії вихід до моря чи коротші шляхи комунікації до відповідних держав Заходу”¹.

На грудень 1918 р. радянські війська вже настільки просунулися на територію України, що стало можливим проголосити 25 грудня 1918 р. у Харкові Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Її уряд у програмному документі висловився за федеративне об'єднання обох республік, що знайшло підтримку і схвалення Раднаркомом Росії, яким було підписано „найпалкіше привітання” новоствореній маріонетці Москви². Що ж до військових операцій, які тривали на території України, російський радянський уряд і не думав їх припиняти, хоча стан війни між обома державами і не був оголошений. Напередодні 24 грудня 1918 р. більшовицький провід одноосібно анулював Брестську угоду, що означало його відмову від визнання державного суверенітету України³.

Не бажаючи загострення конфлікту, уряд УНР якийсь час не надсилав військ для оборони території. Це пояснювалося також прагненням тогочасного голови Директорії В. Винниченка та його однодумців будь-що досягти угоди з російським більшовицьким керівництвом внутрішнього політичного курсу УНР. У тій же заяві В.Чехівський підкреслює, що було б злочином „вирішувати стосунки штиком, мирний вихід є цілком можливий”⁴.

У січні 1919 р. Директорія направила Раднаркомові ноту, у якій йшлося про право народу вільно розпоряджатися своєю долею, про те, що „конгрес трудового народу, що скликається з представників народних класів у відповідній значенню кожного класу пропорції, буде мати в Українській Республіці всю повноту влади і право остаточного визначення форм влади”⁵. Директорія пропонувала Раднаркомові протягом 48 годин відповідати на питання, що торкається припинення військових дій проти УНР і негайного

¹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 3696, оп. 2, спр. 204 (Штати, грошова звітність та листування про фінансовий стан місії Української Народної Республіки в Англії, 11.12. 1919- 10.12.1920 рр.), арк. 94-95.

² Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 283 (Копії протоколів засідань надзвичайної дипломатичної місії УНР з представниками уряду РСФРР, 17.01. – 18. 08. 1919 р.), арк. 1.

³ Соловйова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 168.

⁴ ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 182 (Інформація Міністерства закордонних справ УНР з Народним комісаром іноземних справ РСФРР про військові дії на Україні), арк. 1.

⁵ Там само, арк. 24.

виводу російських радянських військ з української території. Така конкретизація ситуації була необхідною для Директорії з двох причин: довести Антанті, що УНР перебуває в стані війни з більшовицькою Росією з метою отримання від альянтів технічної допомоги, а також вплинути на власні військові частини, у яких починалося більшовицьке „бродіння”¹.

Як згадував І. Мазепа, у цей час Директорія „ще не мала ясного рішення щодо плану боротьби з московськими окупантами”. Тому поспішила вислати до Москви мирову делегацію на чолі з українським соціал-демократом Семеном Мазуренком. До складу української місії увійшли також есери Михайло Полозов та Юрій Ярослав².

На першому засіданні радянсько-українських переговорів, що відбулося 17 січня 1919 р., були присутніми: голова української місії С. Мазуренко, представник української партії соціалістів-революціонерів М. Полозов; з російського боку – нарком закордонних справ Г. Чичерін, його заступник Л. Карахан, представник ЦК російської компартії Д. Мануїльський. У ході засідання, на якому головував Д. Мануїльський, С. Мазуренко висловив протест проти дальшого просування регулярних російських військ вглиб території України³. Не відповівши на заяву С. Мазуренка, представники російської делегації звинуватили Директорію в тому, що на території України знаходилися військові формування генерала Краснова, які діяли проти радянської влади на Дону і що Директорія не чинила опір висадці десанту⁴. Крім звинувачень, що сипалися на адресу Директорії, жодних конструктивних пропозицій, які могли б запобігти розростанню конфлікту, внесено не було. У результаті переговори почали набирати затяжного характеру.

Наприкінці січня 1919 р. навіть прихильникам згубного курсу на „братерське єднання” з Москвою стало зрозумілим, що для того, щоб зупинити більшовицьку агресію, УНР має змінити зовнішньополітичну орієнтацію і йти на союз з Антантою. 26 січня 1919 р. В. Чехівський виступив з промовою на Українському Трудовому Конгресі, у якій висвітлив ситуацію, що склалася в українсько-російських відносинах⁵. „Незважаючи на несприятливі обставини, – зазначав він, – моє відомство вжило всіх заходів до того, щоб добитись миру. Ми йдемо на всякі поступки. Однак наступ і агітація тривають, очевидно, вирішиться питання силою зброї. Що стосується військ союзників, які прибули ще в часи гетьмана до Одеси, то ми почали з союзниками приватні зносини”⁶.

¹ Див.: *Соловйова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 170.

² ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 180 (Посвідчення співробітників надзвичайної дипломатичної місії УНР, 1919 р.), арк. 1, 2, 8.

³ Там само, спр. 283 (Копії протоколів засідань надзвичайної дипломатичної місії УНР з представниками уряду РСФРР, 17.01. – 18. 08. 1919 р.), арк. 2.

⁴ Там само.

⁵ Див.: *Табачник Д. В.* Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.): Навч. посіб. – К.: Либідь. – С. 269.

⁶ ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 283 (Копії протоколів засідань надзвичайної дипломатичної місії УНР з представниками уряду РСФРР, 17.01. – 18. 08. 1919 р.), арк. 31.

У політиці Раднаркому проглядаються виразно імперіалістичні наміри щодо України й одночасно прагнення втягнути її в конфлікт з Францією та Англією, на яких починала орієнтуватися Директорія. Раднарком розраховував на ліквідацію у ході боїв зі своїми противниками і без того слабкої Армії УНР або реорганізацію її та інтегрування у складі Червоної армії¹.

С. Мазуренко неодноразово нагадував російській стороні, що надзвичайна дипломатична місія УНР володіє певними повноваженнями, які торкаються захисту суверенітету України. Щодо війни з Антантою С. Мазуренко заявив, що „теперішня політика Англії повного невтручання у наші справи поставить нас у надзвичайно скрутне становище перед обличчям усього світу, якщо ми оголосимо її війну”².

Поряд з міжнародними відносинами, договірними стосунками розглядалися і питання внутрішнього характеру. С. Мазуренко аргументовано доводив, що основу всього соціально-економічного й національного життя в Україні становить трудове селянство – 86 % населення, тому в Україні можлива лише „диктатура селянського потенціалу”. Значний відсоток робітничого класу України складається з російських прибульців, що переїхали сюди під час війни і „диктатура робітничого пролетаріату” була б згубною для незалежної України³.

На засіданні 1 лютого 1919 р. Д. Мануїльський проінформував про приїзд з Харкова представників уряду УРСР і ЦК Компартії України. Останні не були схилені до переговорів з Директорією, вважаючи, що її сили з кожним днем зменшуються й об’єднання з нею призведе лише до послаблення потуги т.зв. Української радянської армії⁴.

Становище ускладнювалося відсутністю безпосереднього зв’язку між Директорією та її дипломатичною місією в Москві. Раднарком запропонував своє посередництво між урядом УРСР і Директорією на таких умовах: 1) визнання Директорією принципу влади рад на Україні; 2) визнання нейтралітету України з активним його захистом від усякого іноземного втручання, що порушує цей нейтралітет; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир’я з Директорією. Умови були зафіксовані протоколом № 7 мирної конференції від 4 лютого 1919 р. Не дочекавшись відповідей Директорії, С. Мазуренко погодився на ці умови перемир’я⁵.

Переговори в Москві повністю себе вичерпали, коли Х. Раковський на початку лютого 1919 р. запропонував Директорії цілковиту капітуляцію перед українськими радянськими військами. „Наслідком цього, – за свідченням І. Мазепи, – Директорія повідомила Мазуренка, щоб він негайно

¹ Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 172.

² ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 283 (Копії протоколів засідань надзвичайної дипломатичної місії УНР з представниками уряду РСФРР, 17.01. – 18. 08. 1919 р.), арк. 17.

³ Там само, арк. 24.

⁴ Там само, арк. 27.

⁵ Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 102.; Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 173.

припинив подальші переговори з СРСР¹. На початку лютого 1919 р. УНР почала відкликати своїх консулів з РСФРР².

Тим часом політична ситуація в Україні змінилася у зв'язку з демісією В. Винниченка і В. Чеховського. Директорію очолив С. Петлюра, а новий курс кабінету С. Остапенка виключав подібні умови перемир'я з РСФРР і побудови української державності за аналогією до російсько-більшовицького режиму. Переговори з Москвою були перервані, і Директорія почала активно шукати підтримки в Антанті.

Наприкінці січня 1919 р. більшість депутатів Трудового конгресу стала на позиції українського військового керівництва (С. Петлюра, Є. Коновалець, А. Мельник, О. Греков) і висловила за необхідність тісної співпраці з Антантою для боротьби проти більшовицької агресії. З цією метою було сформовано урядову делегацію в Одесу на чолі з А. Марголіним³, для налагодження контактів з представниками Антанті. 28 січня 1919 р. він запропонував формулу устрою федеративної держави на принципах „федерації знизу, побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними державних ланок, що утворилися на руїнах старої Росії”⁴. А. Марголін пропонував найбільш ефективний спосіб державного об'єднання на теренах колишньої Російської імперії. Проте цей проект йшов урозріз з проектом „федерації згоди”, яку нав'язували країни Антанті.

Треба відзначити, що в цей період міжнародне та військово-політичне становище УНР вже було набагато гіршим, ніж наприкінці грудня 1918 р., коли стосунки з Антантою ще не зіпсувалися. Зовнішньополітична ситуація України також ускладнилася через Акт злуки Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною республікою, який фактично поставив нову соборну Українську державу у стан війни з Польщею. Підтримувана Францією новопостала Польська держава утворилась у Львові та вела активні бойові дії з метою ліквідації влади на теренах Галичини і Західної Волині. Отже, до протибільшовицького і протибілогвардійського фронтів УНР додавався несподівано для неї і протипольський. До активної антиукраїнської агітації в середовищі країн Антанті з боку російської білогвардійщини долучився не менш ворожий українській державності польський голос⁵.

Незважаючи на проголошення Акту злуки, державно-політичні структури і Галицької України, і Наддніпрянської фактично продовжували своє окреме існування і проводили самостійну зовнішню політику, хоча було задекларовано соборність українських земель. І хоча українсько-польська війна на території Галичини і Волині була в розпалі вже 31 грудня 1918 р., уряд Директорії відправив до Варшави дипломатичну місію на чолі з

¹ Див.: Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 104.

² ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14 (Журнали засідань Ради Народних Міністрів УНР, 15.12.1918 – 30.11.1919 рр.), арк. 90.

³ Революция на Украине по мемуарах белых. – М.; Л., 1930. – С. 375.

⁴ Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитздат, 1949. – С. 95-96.

⁵ Див.: Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 175.

В. Прокоповичем. На цей час Холмщина, Західне Полісся, Підляшшя і Берестя опинилися під контролем Польщі, однак уряд Директорії намагався будь-що нормалізувати з нею міждержавні стосунки¹.

Дипломатичні кроки Директорії і насамперед С. Петлюри щодо Польщі цілком зрозумілі з огляду на фактичну міжнародну ізоляцію УНР і те драматичне військово-політичне становище, у якому вона опинилася наприкінці 1918 – початку 1919 р. 6 лютого 1919 р. більшовики увійшли в Київ і для Директорії розпочався тривалий період поневірянь і переїздів. Врешті-решт наприкінці березня 1919 р. більшовицькі війська відкинули ліве крило армії Директорії на Волинь, а праве – змусили перейти на румунську територію. У цих умовах зрозуміла позиція С. Петлюри, який вважав, що галицький уряд має прийняти умови представників Антанті, погодитися з Польщею і всі сили кинути на боротьбу з більшовиками.

Представник Директорії А. Марголін разом з білоруською, кубанською і донською делегаціями ще 5 лютого 1919 р. передав французькому командуванню меморандум, який передбачав об'єднання всіх антибільшовицьких сил і згоду на майбутнє відновлення Російської держави як федерації новопосталих державних утворень. Передбачалося „створити спільний генеральний штаб для керування всіма операціями на основі взаємної угоди тих державних утворень, які перебувають у стані війни з більшовизмом. Цей штаб не повинен втручатися у політичне життя і внутрішні справи державних новоутворень”².

6 лютого 1919 р. у Бірзулі розпочалися переговори між делегацією Директорії (військовий міністр О. Греков, міністр торгу і промисловості С. Остапенко, представник УСДРП І. Мазепа, представник УПСР Ю. Бачинський) і французькими репрезентантами. Командувач французьким експедиційним корпусом генерал д'Ансельм уповноважив вести переговори свого начальника штабу полковника Франденберга³.

У ході переговорів українська делегація висунула вимоги визнання суверенності України, а Директорії – її тимчасовим законодавчим органом. Погодившись з ідеєю об'єднання всіх антибільшовицьких збройних сил, українська сторона вимагала гарантій повної автономії української армії. Одним із надзвичайно суперечливих пунктів було домогтися згоди на продовження соціальних реформ, що викликало роздратування Антанті. У відповідь Фрайденберг зажадав реорганізації Директорії та уряду й насамперед виключення з їхнього складу В. Винниченка, С. Петлюри і В. Чехівського⁴. Разом з тим він зазначав, що в українську армію будуть надіслані французькі інструктори, їй буде надано технічну допомогу й

¹ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи історії української революції, 1917-1923 рр. – Львів, 1924. – Т. II. – Кн. 5. – С. 8.

² Див.: Революция на Украине по мемуарах белых. – М.; Л., 1930. – С. 380-382.

³ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР: В 7-ми ч. – Торонто, 1962-1965. – С. 117.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1-3; Шановал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 381 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 259.

допоміжні війська. Питання про кордони України та її суверенітет мали визначатися на Паризькій мирній конференції.

Унаслідок такої позиції французької сторони В. Винниченко і В. Чехівський, а також М. Ткаченко та О. Жуковський як найбільш радикальні члени керівництва УНР вийшли зі складу Директорії та уряду. Відставка В. Винниченка з посади голови Директорії супроводжувалась інтенсивними спробами порозуміння з країнами Антанти. 10 лютого Директорію очолив С. Петлюра. 11 лютого 1919 р. на засіданні Директорії було заслухано звіт української делегації, яка брала участь у переговорах з представниками Антанти в Одесі та Бірзулі¹ і висловлено згоду „на прийняття в принципі тих умов, які були висунуті з обох сторін...”, узгоджено всі умови, на яких українська сторона вважала за можливе підписати угоду з Антантою². Так були зроблені суттєві кроки на шляху порозуміння з альянтами.

Однак представники Антанти бажали бачити послідовність та демократичність кроків українського провладу. Так, однією з нових вимог стало бажання французького військового дипломата Лонжерона за наказом Директорії звільнити з ув'язнення міністрів та урядовців гетьманського уряду. За його словами, ці особи мали бути негайно звільнені та відправлені разом з ним до Одеси.

Протягом лютого 1919 р. український уряд продовжив переговори з представниками Антанти в Одесі про можливість визнання суверенності УНР та військової допомоги українській армії. 18 лютого 1919 р. Директорія виділила 50 тис. крб. у розпорядження членів української делегації для подальшої роботи³.

Ставлення до Директорії та її політики в середовищі альянсу не було однорідним. 24 лютого між Директорією та Францією було досягнуто компромісу й укладено премілінарну угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Натомість уряд Англії вкрай негативно сприйняв цей документ і 20 березня 1919 р. звернувся до МЗС Франції з протестом проти його підписання. Англійська сторона наголошувала, що „ідея незалежності України народилась у Німеччині... А відтак не відповідає цілям ні французького, ні британського урядів⁴”.

Французький парламент не прийняв угоди з Україною. У кінці березня представники французького командування заявили, що переговори про досягнення угоди між сторонами перериваються, згідно з телеграфним розпорядженням з Парижа⁵.

¹ Див.: *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 178.

² ЦДАВОВ України, ф. 1092, оп. 6, спр. 2 (Журнали засідань Директорії УНР, 8.02-5.03.1919 р.), арк. 5.

³ Там само, ф. 1429, оп. 5, спр. 13 (Журнали засідань Директорії УНР. – 1.02.-5. 03. 1919 р.), арк. 13.

⁴ Див.: *Табачник Д.В.* Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917-1996 рр. – К.: Українська Академія державного управління при Президентові України, 1996. – С. 138.

⁵ Революция на Украине по мемуарах белых. – М.; Л., 1930. – С. 383.

Головною причиною прохолодного ставлення до української державності і визвольних змагань українців була проросійська налаштованість лідерів Антанти, які робили ставку на відновлення Росії фактично в її колишніх межах. У цій концепції альянтів українській самостійності не залишалося місця. Україна була покинута сам на сам з численним і добре озброєним ворогом.

Попри неприхильну позицію лідерів Антанти українська дипломатія домоглася міжнародного визнання української державності. Важливим інструментом для цього була Паризька мирна конференція, у якій взяли участь 27 країн світу, що проходила під керівництвом Франції, Англії, США, Італії та Японії. Звичайно, фактичний вплив на рішення конференції мали лідери трьох країн – Д. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж і В. Вільсон¹.

Окрім проблем, пов'язаних з вільсонівською програмою мирного врегулювання у світі, підготовкою й підписанням мирного договору з Німеччиною, суттєве місце на конференції посідала російська проблема. Її важливими аспектами були територіальний розпад імперії, який альянти хотіли подолати, і більшовицька загроза з курсом на світову революцію. У зв'язку з розвалом Російської імперії, Австро-Угорщини, поразкою Німеччини надзвичайно важливими були територіальні проблеми, визначення кордонів новопосталих держав. До таких належала польська проблема, пов'язана з виникненням Польської держави, незалежність якої була визнана великими державами, чого прагнула й УНР. З цієї метою на Паризьку конференцію була відправлена делегація УНР, склад якої був визначений Директорією в січні 1919 р.²

Таким чином, український національно-визвольний рух, прагнення українців до самостійного державного існування не здобули підтримки держав Антанти. Розчаровані такою позицією країн-переможниць у Першій світовій війні керівні кола УНР перестали орієнтуватися на Францію, Великобританію, США й шукали в інших країнах підтримки своїм національно-державним устремлінням. Важливу роль у цьому відіграла дипломатична активність Директорії в країнах Центральної та Західної Європи.

¹ Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 180.

² Див.: *Борицак І.* Як була zorganizована Мировна конференція 1919 р. // Альманах „Червоної калини”. – Львів, 1939. – С. 108.

Лотоцька О.П. (Тернопіль)

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ГАЛИЧИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО
МОЛОЧАРСТВА В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ
(20–30-ті роки XX ст.)

У статті досліджується роль громадських організацій Галичини, зокрема, „Просвіти”, „Сільського господаря” та інших у діяльності українського кооперативного молочарства в міжвоєнній Польщі в 20–30-х роках XX ст.

Українська молочарська кооперація на чолі з „Маслосоюзом” найбільш динамічно розвивалася серед усіх секторів кооперації на західноукраїнських землях у Польщі. Важливу роль в ефективній діяльності кооперативного молочарства Галичини відіграли українські громадські організації краю. Це питання не стало предметом ґрунтовного дослідження у вітчизняній історіографії. Серед сучасних дослідників окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлені в монографіях Рєви-Родіонової Л. «Українське товариство „Сільський господар”. 1899-1944 рр. Історія. Досвід»¹, Струк З. „Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.)”², Савчука Б. „Просвітницька та соціально-економічна діяльність громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.)”³.

Про співпрацю кооперативного об’єднання „Маслосоюз” з українськими громадськими організаціями частково йдеться в дисертаційному дослідженні Дрогомирецької Л. „Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920-1939 рр.)”⁴ та в статті Дякіної В. „Розвиток сільськогосподарської кооперації в Галичині у 1900-1930-х рр.”⁵

Дослідження ролі громадських організацій краю в діяльності „Маслосоюзу” набуває сьогодні важливого науково-теоретичного значення з огляду на необхідність відтворення цілісної наукової картини кооперативного молочарства Галичини. Авторка ставить завдання показати,

¹ Рєва-Родіонова Л. Українське товариство “Сільський господар”. 1899-1944 рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2000. – С. 185-239.

² Струк З.І. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000. – С. 31.

³ Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 104-108.

⁴ Дрогомирецька Я. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920 – 1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004 – 20 с.

⁵ Дякіна В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в Галичині у 1900 – 1930-х рр. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. 36. статей / За заг. ред. С. Гея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. II. – С. 180-186.

що саме „Просвіта”, крім підвищення культурно-освітнього рівня населення, сприяла економічній діяльності селян та формуванню молочарських кооперативів, що „Маслосоюз” із „Сільським господарем” та іншими товариствами створили систему недержавного громадського регулювання поступом селянського сільськогосподарського виробництва. А також висвітлити роль жіночих організацій, зокрема, „Союзу українок” у розвитку громадсько-економічної діяльності та показати значення співпраці „Маслосоюзу” з Українським лікарським товариством.

Важливу роль в ефективній діяльності українського кооперативного молочарства відігравали провідні господарські та громадські організації краю, зокрема: „Просвіта”, „Сільський господар”, „Союз українок”, „Українське лікарське товариство” тощо. Зміст та форми їх співпраці зумовлювалися необхідністю піднесення рівня господарської культури галицького селянства та переслідували економічні завдання. Слід зазначити, що „Просвіта”, по суті, виступила першим національним пропагандистом і організатором колективних форм економічної діяльності серед українців Галичини. Саме при читальні „Просвіти” було відкрито 1 жовтня 1904 р. у с. Завадів Стрийського повіту першу українську молочарську спілку¹.

„Просвіта”, на думку А. Качора, була „матір’ю не лише кооперативного молочарства, але й всіх кооперативних установ, і тому всі кооперативні центральні й всі види кооперативів із великою повагою ставилися до товариства „Просвіта” та її читальні, допомагаючи фінансово в її відповідальній праці. „Просвіта” зорганізувала першу трирічну торговельну школу у Львові, де вчили кооперацію і організацію кооперативів, як обов’язковий предмет. При тій школі відкрито однорічний торговельний курс т.зв. „Курс абітурієнтів”..., звідки щороку виходило багато добрих кооперативних працівників... в т.ч. для „Маслосоюзу”, зокрема, крамничних експедієнтів”².

Розвитку економічного просвітництва та пропаганді передового досвіду сприяли господарські виставки. Як „маніфестація економічного і культурного поступу українського народу в Галичині” оцінювалась організована „Просвітою” і „Крайовим Молочарським союзом” у вересні 1909 р. у Стрию перша українська хліборобська виставка. Понад три тисячі представлених на ній експонатів відображали історичний розвиток та сучасний стан різних галузей господарства і культури. Її оглянуло 36 тис. відвідувачів. За загальним визнанням, представлені тут вироби були вищої якості, ніж на подібних польських презентаціях. Також про зрушення у хліборобській галузі засвідчили організовані спільно з „Маслосоюзом”, РСУК та „Сільським господарем” „окружні виставки у Стрию (вересень-жовтень 1927 р.) та Копичинцях (вересень 1928 р.)”³.

Надзвичайно велику роль у розвитку українського кооперативного молочарства відіграло товариство „Сільський господар”, метою якого було

¹ Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег; Торонто; Клівленд: Вид. “Братства маслосоюзників” у Канаді та ЗСА, 1974. – С. 146.

² Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – С. 93.

³ Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег; Торонто; Клівленд: Вид. “Братства маслосоюзників” у Канаді та ЗСА, 1974. – С. 104.

дбати про господарське та культурне піднесення українського села, зокрема, розвивати інфраструктуру аграрного ринку, створювати національну сільськогосподарську освіту та дослідну науку. Згідно з рішенням III з'їзду агрономів (2 березня 1929 р.) „Сільський господар” організовував селянське молочне скотарство, „Маслосоюз” – переробку і продаж молочних продуктів. Члени секцій з годівлі та вирощування великої рогатої худоби і господарські референти районних молочарень контролювали молочність, займалися окультуренням сіножатей і пасовищ, кормовиробництвом, постачанням молока до молочарень¹.

Господарський план районних молочарень з 1936 р. став складовою планів філій „Сільського господаря” і виконувався на місцях секціями годівлі та вирощування рогатої худоби. Інспекторат агрономічної праці зобов'язав з 1 січня 1937 р. опрацьовувати такі плани „в усіх ступенях підбудови „Маслосоюзу”. У 1938 р. спільні плани філій та гуртків „Сільського господаря” були узгоджені з 101 районною молочарнею, проведені товариством 4 конференції і 9 окружних з'їздів з представниками РСУК і „Маслосоюзу”. На вимогу молочарської кооперації „Сільський господар” забезпечував однотайність праці агрономів, її відповідність вимогам кооперації².

Молочарські кооперативи, крім організації переробки молока та збуту молочарської продукції, змушені агрономічно допомагати селянству, і якраз у цьому найбільш ефективною виявилася праця з „Сільським господарем”.

У діяльності „Сільського господаря” показові заходи використовувалися для сприяння розвитку молочного скотарства селянських господарств. Праця організовувалася за методом контролю молочності – виявлення природної молочної продуктивності корів через науково унормовану годівлю, який був запозичений з багатолітнього досвіду сільськогосподарських товариств США (з 1886 р.), Німеччини (з 1897 р.), інших держав Європи по створенню високопродуктивних порід молочної худоби і вдосконалення технології виробництва молока. На початок 20-х років контролювалася молочність 23% – корів Данії, 15% – у Голландії, 10% – у Швеції, 7% – в Англії, 7% – у Фінляндії, 5% – у Норвегії³.

Для забезпечення ефективного розвитку кооперативного молочарства необхідна була значна кількість молока для переробки. Одним із важливих засобів збільшення молочної продукції став контроль молочності. Першу спілку контролю молочності було засновано в січні 1913 р. у с. Підберізіці на Львівщині. Її організували 11 селян, які мали 29 корів. Із 29 корів, які перебували на контролі, 19 належали до симентальської породи, 8 – до чорно-білої низинної, 1 – мішаної породи. На жаль, діяльність цієї спілки після Першої світової війни не була відновлена⁴.

¹ Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – С. 187.

² Рева-Родіонова Л. Українське товариство “Сільський господар”. 1899-1944 рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2000. – С. 188.

³ Холєвчук М. Організація контролю молочності. – Львів, 1930. – С. 11-13.

⁴ Там само. – С. 46.

Рішення про запровадження контролю молочності в господарствах гуртківців „Сільського господаря” було прийнято III з’їздом українських агрономів 2 березня 1929 р. Ставилися завдання: виявити у селянських господарствах корів із кращою природною молочною продуктивністю для вдосконалення стада громади; наочно довести залежність удійності корів від структури раціонів годівлі, умов утримання, вирощування молодняка; навчити селян займатися кормовиробництвом.

Конференція представників „Сільського господаря”, „Ревізійного союзу українських кооперативів” і „Маслосоюзу” 5 листопада 1929 р. виробила план організації контролю молочності в краї, який 29 листопада був затверджений Міністерством сільського господарства. Було ухвалено започаткувати контроль молочності секціями годівлі та вирощування великої рогатої худоби при гуртках „Сільського господаря” на території районних молочарень „Маслосоюзу”, забезпечити роботу науково-методичними розробками та документацією, підготувати кадри контролерів-асистентів.

План зоотехнічної роботи розроблений правлінням „Сільського господаря” на 1930-1931 рр. передбачав, що вже в 1930 р. 51 контролер буде контролювати молочність 13 тис. корів¹.

У Балинцях Станіславівського воєводства гуртком „Сільського господаря” було засновано в жовтні 1932 р. першу секцію годівлі та вирощування великої рогатої худоби².

Спільне засідання 5 грудня 1931 р. членів дирекції Балинецької районної молочарні, ради гуртка „Сільського господаря”, представників споживчого і кредитового кооперативів, „Просвіти” визнало контроль молочності важливим чинником економічного відродження та загальнокультурного піднесення селянських господарств, ухвалило почати його за принципом масової участі усіх селян, які постачають молоко до районної молочарні. Були призначені три контролери-асистенти. Дирекція районної молочарні дозволила використовувати лабораторію, зобов’язалася фінансувати працю, закупити трьох бичків симентальської породи.

Спільними силами товариство „Сільський господар” та кооперативні молочарні налагоджували контроль молочності. Ці приблизні умови співпраці могли змінюватися залежно від місцевих обставин.

Секція годівлі та вирощування великої рогатої худоби не була новою організацією, а лише відділом гуртка „Сільського господаря” для здійснення певної праці на основі §3 статуту „Сільського господаря”. Тому всі рішення загальних зборів секції мала затверджувати управа гуртка. Секція ставила собі за мету збільшити молочність, покращити господарську та племінну вартість великої рогатої худоби³.

¹ Рева-Родіонова Л. Українське товариство „Сільський господар”. 1899-1944 рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2000. – С. 236.

² Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДА у Львові), ф. 348, оп. 1, спр. 7255, арк. 17.

³ Центральний державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 3795, оп. 2, спр. 291, арк. 42.

Для фахової підготовки контролерів товариство „Сільський господар” вело 6-тижневі ветеринарно-годівельні курси у власній школі в с. Коршеві Станіславівського повіту. Програма курсу охоплювала найважливіші ділянки з питань годівлі та вирощування великої рогатої худоби і сільськогосподарської ветеринарії. Для практичного навчання в Коршеві при школі товариства „Сільського господаря” функціонувала племінна ферма „Маслосоюзу”, де учні отримували вміння та навички для здійснення контролю молочності¹.

Доклавши значних зусиль, „Маслосоюз” спільно з товариством „Сільський господар” зуміли налагодити контроль молочності. Контролери-асистенти перевіряли молочність корів членів секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби один раз на місяць протягом 14 днів. Періодичність контролю мала надзвичайно важливе значення. За даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі при 14-денному контролі допускається похибка в 100 кг молока, а при 3-тижневому ця похибка зростає до 300-400 кг на рік².

Контроль молочності в західноукраїнських селах не став масовим, хоча планувалося це зробити у 1938 р. Однією з причин була малоосвіченість селян, навіть організатори селянського господарського життя не розуміли, що поступ у скотарстві без контролю молочності й технологічних умов годівлі неможливий.

„Маслосоюз” спільно з „Сільським господарем”, „Просвітою” та „Рідною школою” своєю різнобічною діяльністю ніс селянству та всьому українському народові високу освіченість та культуру ведення господарських справ, кооперативну ідейність. Завдяки їх спільним зусиллям у Галичині функціонували однорічна хліборобська школа товариства „Просвіта” в Милованні Станіславівського воєводства, школа „Сільського господаря” у Коршеві, спеціальна молочарська школа „Маслосоюзу” у Стрию.

На першому місці за значенням була молочарська школа в Стрию, яка щорічно забезпечувала кооперативне молочарство кваліфікованими кадрами. При сприянні молочарської кооперації школа в Коршеві готувала контролерів молочності³.

Сільськогосподарську освіту давала школа товариства „Просвіта” в Милованні Станіславівського воєводства. Ця школа була заснована ще в 1909 р. за фінансової підтримки митрополита А. Шептицького. Кожного року в ній навчалося приблизно 50 учнів з усіх куточків Галичини. До кінця 1938 р. її випускниками стали майже 800 фахівців. Навчання в школі велося на основі програми, затверджені міністерством освіти та охоплювало всі галузі сільського господарства й готувало учнів не тільки до ведення

¹ Холєвчук М. Організація контролю молочності. – Львів, 1930. – С. 77-78.

² ЦДАВОВ України, ф. 3795, оп. 2, спр. 254, арк. 20.

³ Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. Накладом крайового господарського товариства „Сільський господар”. – Львів, 1933. – С. 27.

власного господарства, а й до роботи в хліборобських та кооперативних організаціях¹.

При господарській школі товариства „Просвіта” в Милованні згідно з пропозицією „Маслосоюзу” від 20 грудня 1932 р. та рішенням Головного відділу „Просвіти” від 3 січня 1933 р. було виділено приміщення для ферми „Маслосоюзу”. Для з’ясування цього питання було створено комісію в складі Ю. Мудрака (товариство „Сільський господар”), М. Корчинського і К. Коберського (товариство „Просвіта”) та А. Мудрика і М. Хронов’ята („Маслосоюз”)².

Корови Милованнської ферми перевищили молочність селянських корів, оскільки мали всі умови для раціональної годівлі, взірцеву стаїну та фаховий нагляд на місці. Однак за даними станом на 1933 р., пересічна молочність цих корів становила 1,787 кг молока на рік від однієї корови, що на 556 кг менше від однієї корови в селянських господарствах Балинецького контрольного району і на 574 кг менше ніж у контрольних районах польських організацій³.

У 1929 р. „Маслосоюз” виділив 8000 злотих для заснування племінної ферми в Коршеві. У березні 1930 р. у Винниках на Львівщині проходили годівельно-ветеринарні курси, які закінчили 23 майбутні контролери молочності, а враховуючи випускників Коршівської школи було підготовлено 60 контролерів-асистентів⁴.

Досвід діяльності „Сільського господаря” з піднесення продуктивності молочного скотарства та інших галузей тваринництва селянських господарств, дав змогу пропагувати та поширювати комплекс технологічних прийомів: годівлю за раціонами, створення тваринницького двору, дотримання правил догляду та утримання домашніх тварин, вибраковування тварин з низькою природною молочною продуктивністю, для поліпшення місцевої породи у кожній громаді мати бугаїв-плідників, розширення посівів кормових культур, окультурення природних луків та пасовищ. Це були резерви ефективності, доступні для всіх селян-господарів. Наполеглива праця філій та зоотехнічних секцій гуртків „Сільського господаря” з відділами та районними молочарнями „Маслосоюзу” сприяла розвитку тваринництва.

Гуртки та філії „Сільського господаря” представляли інтереси всього українського селянства. Статутні положення зобов’язували осередки товариства бути оборонцями прав селян, радниками та помічниками в організації господарства, керманичами господарського життя громад і повітів.

„Сільський господар” під керівництвом Євгена Храпливого, щоб забезпечити поступ українського селянства, погодив план своєї роботи з Ревізійним союзом українських кооперативів, зокрема, з „Маслосоюзом”. „Сільський господар” мав обов’язок вести всю агрономічну роботу в краї,

¹ ЦДДА у Львові, ф. 348, оп. 1, Спр. 7260, арк. 2-3.

² Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 7260, арк. 7.

³ Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 7255, арк. 19.

⁴ ЦДАВОВ України, ф. 3795, оп. 2, спр. 74, арк. 51.

всі агрономи при кооперативах переходили також під керівництво Товариства. Зрозуміло, що плани агрономічної роботи розробляв і “Сільський господар”.

Товариство та інші центральні установи мали відповідну узгодженість щодо виробництва молочних і м'ясних продуктів вирощування великої рогатої худоби. Найбільше уваги приділив Є. Храпливий кооперації та плануванню агрономічної роботи не тільки з уваги на її важливість, й тому, що був добре обізнаний із нею. За його ініціативою в товаристві “Сільський господар” була проведена значна реорганізація. При товаристві було створено головну організаційну секцію, яка мала дбати про розбудову агрономічної роботи в краю, про поглиблення всіх ділянок економічного життя, зокрема сільськогосподарської кооперації. Є. Храпливий вважав, що створення головної організаційної секції “є явищем корисним, а в життю і праці “Сільського господаря” явищем надзвичайно важливим”¹. Завдяки їй вдалося об'єднати зусилля всіх центральних установ, спрямувати їх на шлях активної господарської та культурної діяльності.

Важливу роль у розвитку громадсько-економічної діяльності відіграли жіночі організації, які вбачали в ній шлях до піднесення суспільної активності українок, зокрема “Союз українок”. Ця організація розгорнула широку пропагандистську кампанію, в основу якої було покладено гасло: “Скріпимо кооперацію масовим членством”. “Союз українок” разом з “Маслосоюзом” та “Сільським господарем” сприяли підвищенню господарської культури жіноцтва. Так, наприклад, районна молочарня с. Ременів на Львівщині прийняла Марію Мацах, яка закінчила курси “Сільського господаря” при секції сільських господинь. До її обов'язків входив контроль за гігієною при доїнні корів, за чистотою рук, посуду, дійок корів, а також за гігієною стаєнь. Референтка їздила по навколишніх селах, скликала жіночі наради, відвідувала господинь у їхніх домівках, розмовляла з постачальниками молока у збірнях². Це дало змогу залучити до молочарських кооперативів значну кількість українського жіноцтва.

Українське лікарське товариство, яке було засноване у Львові, активно співпрацювало з молочарською кооперацією. За його допомогою вдалося поліпшити санітарно-гігієнічний стан молочарень і загалом селянських господарств. З ініціативи районної молочарні в с. Ременів Львівського воєводства в 1937 р. було організовано перший український кооператив здоров'я, який об'єднував більш як 500 членів переважно членів районних молочарень із восьми сіл, що сплачували по 0,5 зл. у місяць і могли користуватися послугами лікарів. Організатором та директором першого кооперативу здоров'я був Іван Фур, який очолював також районну молочарню в с. Ременів³.

Отже, українські громадські організації Галичини в досліджуваний період сприяли ефективній діяльності кооперативного молочарства та

¹ Злутко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 37.

² ЦДА у Львові, ф. 206, оп.1, спр. 350, арк. 82.

³ Фур І. Ременів, село моєї молодості і праці: Спомини. – Нью-Йорк, 1991. – С. 93.

піднесенню рівня господарської культури галицьких селян. Налагоджена система молочарського просвітництва забезпечила підготовку патріотично налаштованих фахівців для господарської роботи, внаслідок чого з'явилася чимала група кооперативних працівників, яка докладала зусиль для розвитку українського національного життя в Польщі. Завдяки активній агітаційній та просвітницькій роботі цих товариств відбувалося формування економічного мислення в селян та їхнє долучення до агрокультурних знань, створювалася система сільськогосподарської освіти. Співпраця української молочарської кооперації з вищевказаними організаціями стала важливим чинником внутрішньої консолідації українців під владою Польщі та сприяла економічному самозахисту галицького селянства.

Малюга В.М. (Київ)

ФОРМУВАННЯ АНТИНАЦИСТСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У 1941–1942 рр.

У статті на основі аналізу історіографічних та архівних джерел розкриваються основні причини й обставини, які змусили українських націоналістів на початку нацистської окупації України переглянути напрями своїх інформаційно-пропагандистських дій та розпочати активну антинацистську роботу.

Після закінчення Другої світової війни в Україні та за її межами близько чотирьох тисяч праць було присвячено вивченню історії ОУН та УПА, проте інформаційно-пропагандистський аспект їхньої діяльності, особливо антинацистського спрямування, залишається однією з найменш досліджених тем у вітчизняній **історіографії**.

Радянська історіографія висвітлювала виключно проницьку спрямованість пропаганди українських націоналістів. Антинацистський напрям інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН залишився поза увагою радянських науковців.

У той же час історики української діаспори – П. Потічний, П. Мірчук, В. Косик, Л. Шанковський, Є. Стахів, С. Мечник та інші, висвітлюючи діяльність ОУН у роки німецько-радянської війни відстоюють позицію щодо її спрямованості як проти радянської влади, так і проти нацистського режиму¹. З'ясувати достовірність таких тверджень дають можливість архівні

¹ Потічний П. Україна в Другій світовій війні. – Альберта, 1980. – 122 с.; Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів. – Мюнхен, 1968. – Т. I. – 639 с.; Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто: Б.в., 1992. – 729 с.; Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен: Вид-во “Український самостійник”, 1958. – 369 с.; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повесть мого життя / Літ. ред. В. Пашенко. –

джерела, що сьогодні відкриті для дослідників. Разом з тим, українська зарубіжна історіографія загалом недостатньо критично оцінює діяльність ОУН. Їй притаманний певний суб'єктивізм у оцінці діяльності ОУН, зумовлений належністю авторів до різних націоналістичних течій.

Більш ґрунтовно до вивчення історії ОУН вітчизняні історики звернулися після отримання Україною незалежності. Концептуальні засади щодо вивчення національного руху Опору втілилися у працях М. Коваля, В. Клокова, С. Кульчицького, В. Кучера тощо. Їхня позиція зводиться до того, що вивчення історії ОУН і УПА має ґрунтуватися на об'єктивному підході до з'ясування співпраці керівництва ОУН з гітлерівською Німеччиною, але разом з тим і на визнанні ОУН та УПА складовою антифашистського руху Опору¹.

Вагомий внесок у висвітлення пропагандистської діяльності ОУН на території України в роки гітлерівської окупації зробили О. Лисенко, І. Муковський, В. Сергійчук, А. Кентій, Б. Черномаз, Ю. Киричук, А. Русначенко, В. Деревінський, Ю. Романишин, О. Стасюк та інші². Праці цих авторів характеризуються наявністю широкої документальної бази та нових оцінок, які свідчать, що в період війни впливом оунівського підпілля були охоплені майже всі регіони України. Разом з тим антинацистська інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН у цих працях отримала лише часткове відображення.

Завданням статті є аналіз причин і обставин, що змусили українських націоналістів зайняти антинацистську позицію у своїй інформаційно-пропагандистській діяльності на території України в роки німецької окупації.

К.: Вид-во "Рада", 1995. – 317 с.; *Мечник С.* У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів, 1992. – 100 с.

¹ *Коваль М.В.* ОУН–УПА і «третій рейх» // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70-75; *Клоков В.І.* До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєної історії України. 36. ст. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 5-29; *Кучер В.І.* ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.; *Кульчицький С.В.* Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 32-44.

² *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.; *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.; *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 202 с.; *Черномаз Б.Д.* Діяльність національно-патриотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945-х роках. – Умань: Уманське вид.-поліграф. підпр., 2002. – 401 с.; *Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.; *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Вид-во "Пульсари", 2002. – 519 с.; *Романишин Ю.* Пропагандивна діяльність ОУН–УПА 40–50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 222-229; *Деревінський В.* Пропагандистська діяльність ОУН–УПА // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 92-101; *Стасюк О.Й.* Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1954 рр.): Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – 185 с.

Основною стратегічною метою ОУН протягом усієї діяльності була боротьба за створення Української Самостійної Соборної Держави¹. Це змушувало оунівців дотримуватися тактичної лінії, в основі якої лежали збереження і зміцнення власних сил, намагання поширити свої ідейні засади та забезпечити вплив на якомога більшу частину населення України.

Усвідомлення керівництвом проводу ОУН можливості відновлення української державності лише за допомогою сили, здатної протистояти комуністично-радянській системі, змусило його наприкінці 30-х – початку 40-х рр. активізувати зусилля щодо пошуку можливих союзників у своїй боротьбі. У постановах Другого Великого збору ОУН (квітень 1941 р.) з цього приводу стверджувалося, що Організація українських націоналістів “вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання і сили, зацікавлені в розвалі СРСР та в створенні незалежної ні від кого Української Самостійної Соборної Держави...”²

У ситуації того часу самим прийнятним варіантом виглядала гітлерівська Німеччина, позиція якої у вирішенні українського питання здавалася найбільш оптимальною. Ймовірно саме тому керівництво ОУН розглядало її як свого можливого партнера у боротьбі за українську самостійність.

Пронімецька спрямованість політики лідерів ОУН формувалася під впливом поглядів частини німецьких військово-політичних діячів щодо необхідності створення буферної Української держави й укладення з нею “союзу” у війні проти СРСР³, активного поширення польською та радянською пропагандою твердження про позитивне ставлення німецького керівництва до українських націоналістів та їх змагань за українську незалежність⁴, проукраїнської культурно-освітньої політики німців у генеральному губернаторстві⁵, прагнення значної частини європейських урядів порозумітися з Гітлером з метою використання Німеччини у своїх інтересах⁶ та антикомуністичної позиції нацистів. До того ж, дії радянської влади на території Західної України після вересня 1939 р. були тим об’єктивним чинником, який відштовхував українське населення Галичини від нової влади⁷.

¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. Зб. документів. – Париж: Видання ЗЧ ОУН, 1955. – С. 21.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 61, арк. 31.

³ Горлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К. ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005 – С. 424.

⁴ Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 – рудень 1941) // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 169–179.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 12 арк. 18; Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – С. 216.

⁶ Загиблі на чужині: Книга Пам’яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2003. – С. 179; Оглашению не подлежит: СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы. – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 68–71; Фляйшхауер І. Пакт. Гітлер, Сталін і ініціатива німецької дипломатії 1938–1939. – М.: Прогрес, 1991. – С. 330.

⁷ Голубенко І. Коли ми вмирили, нам дзвони не грали. ОУН-УПА в боротьбі за державну незалежність (1942–1953 рр.) // Дзвін (Львів). – 1993. – № 2/3. – С. 119; Gross J.I. Revolution from

Таким чином, керівництво ОУН напередодні німецько-радянської війни мало певні підстави для підтримання союзницьких відносин з гітлерівським військово-політичним керівництвом. Збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР розглядався тогочасним керівництвом ОУН як єдина реальна можливість здобуття української незалежності. При цьому в своїх меморандумах, адресованих нацистському керівництву, оунівці чітко заявляли, що їхня співпраця може здійснюватися лише за умови визнання Німеччиною суверенності Української держави¹.

На цих засадах ОУН розпочинає підготовку, у тому числі й інформаційно-пропагандистську, до майбутньої війни. Керівництво ОУН ще під час боротьби з польською окупаційною владою переконалося, що різноманітні заходи з одночасним застосуванням методів пропаганди мають більшу ефективність. Саме тому інформаційно-пропагандистська діяльність вважалася для оунівців одним із ефективних засобів реалізації своєї основної стратегічної мети – визволення української нації і відновлення Української держави. Керівники обох проводів ОУН надавали значної уваги її організації. Про необхідність її проведення наголошувалося в настановах провідних діячів ОУН, у численних вишкільних та інструктивних документах, що видавалися на початку 1940-х рр.²

Зосереджуючись на досягненні політичної мети у боротьбі проти сталінського режиму, більшість лідерів ОУН не звертала увагу на жорстокість і підступність нацистської влади. Ставлення до третього рейху було одним із головних чинників, що призвели до розколу ОУН на дві ворогуючі фракції, прихильників С. Бандери – з одного боку, і А. Мельника – з іншого. Сподіваючись використати військовий конфлікт між двома тоталітарними системами, керівники обох фракцій шукали свій шанс у боротьбі за національну державність. Розбіжності в поглядах на шляхи завоювання державності та на союзників породжували безкомпромісну політичну боротьбу між двома гілками ОУН. Згодом це призвело до прямих зіткнень, терору і, як наслідок, до взаємного ослаблення націоналістичних сил та їх дієздатності.

У квітні 1941 р. проводом ОУН (Б) було опрацьовано тасмний документ під назвою “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”, у якому давалися чіткі інструкції щодо організації інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у передвоєнний час, під час війни та на початковому етапі українського державного будівництва³. Майже ідентичні вказівки щодо проведення інформаційно-пропагандистської роботи одержали від свого керівництва і члени ОУН (М) у “Інструкції на час подій. Пропаганда”⁴. Аналіз цих документів свідчить, що на початку німецько-радянської війни

Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton // NJ. – 1988. – Р. 226-229, 234-235.

¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 8; *Бандера С.* Перспективи української революції. – Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1978 – С. 88-89.

² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 75, арк. 1-13; ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 24-45; *Мирон Д. (Максим Орлик)* Ідея і чин України. – Б/м, 1941. – 129 с.

³ Боротьба та діяльність ОУН на час війни. Пропагандистські вказівки. – Б/м, Б/р. – С. 10-55.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 75, арк. 6, 10.

інформаційно-пропагандистська діяльність обох проводів ОУН мала суто антирадянський характер.

Розгортаючи в червні 1941 р. процес українського державного будівництва, ОУН, сподіваючись на розуміння важливості даних заходів з боку німецької влади, легалізувала свою діяльність у тому числі й інформаційно-пропагандистську. Центром пропагандистської роботи ОУН став Львів, де цілком легально діяли головні осередки референтур пропаганди обох проводів¹.

Для ведення замаскованої націоналістичної пропаганди оунівці активно використовували можливості легальної місцевої преси². Обсаджуючи своїми людьми редакції газет і видавництва, вони фактично перетворювали їх на свої пропагандистські структури. Розповсюдження друкованої продукції було складовою інформаційно-пропагандистської роботи.

Оунівці провели роботу по відновленню осередків товариства “Просвіта”, через які активно проводили інформаційно-роз’яснювальну та агітаційно-пропагандистську роботу, культурно-освітні заходи з метою залучення місцевого українського населення до співпраці з ОУН. Для виховання молоді в націоналістичному дусі активно залучалися й священнослужителі різних конфесій³.

У цей період широко пропагувалася “визвольна місія” німців, як захисників права українського народу на державну незалежність, містився заклик до всіх верств українського суспільства ставати під націоналістичні прапори у боротьбі за незалежну соборну Україну⁴.

Проте політика і практика окупаційної влади переконували, що ідея створення Української самостійної держави не входила в плани третього рейху. Як стверджує В. Косик, меморандуми А. Мельника і С. Бандери навіть не були доведені до відома А. Гітлера. А головний “конструктор” нової Східної Європи А. Розенберг домовився з В. Канарісом не визнавати ніяких політичних груп серед емігрантів і не вступати в переговори з їхніми представниками⁵.

Впроваджуючи в життя свої плани, Провід ОУН (Б) перейшов до активних і рішучих дій. Ввечері 30 червня 1941 р. група ОУН (Б) на чолі з Я. Стецьком у м. Львові скликала Національні збори, у роботі яких брали участь представники української громадськості. Головуючий на цьому зібранні Я. Стецько урочисто проголосив Акт відновлення Української державності. У ньому ОУН закликала “весь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада”⁶. Відразу після проголошення Акту був затверджений і склад Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком, який мав

¹ Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 19, арк. 1-3.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 70, спр. 299, арк. 22.

³ Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 50, арк. 17; спр. 67, арк. 23.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 121-157.

⁵ *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів.* – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 90.

⁶ Центральний державний архів України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 17а, 17б.

забезпечити розбудову Української держави¹. Зібрання відбулося в умовах фашистської окупації і в присутності представників німецького командування. Керівництво обох фракцій ОУН сподівалося, що німці не ризикнуть конфліктувати з українськими націоналістами, які оголосили себе союзником рейху.

Але військові оперативні заходи, захоплення радіостанції, скликання за лічені години Національних зборів групою бандерівців у Львові, а також подальша реакція нацистського керівництва на Акт від 30 червня 1941 р. засвідчують, що їхні дії не були узгоджені з окупантами. Як зазначає професор Ю.Ю. Сливка, “це був, по суті, перший вияв готовності українства засвідчити, що Україна не може бути тільки об’єктом, а прагне відіграти роль суб’єкта міжнародної політики”².

На Акт 30 червня 1941 р. нацисти прореагували вороже, оскільки існування самостійної української державності зовсім не входило до планів німецької влади. Було негайно вжито рішучих заходів з метою ліквідації українського уряду. Окупаційна влада розпочала масові репресії проти активістів ОУН, внаслідок яких уже в липні-серпні 1941 р. оунівці лишилися багатьох своїх керівників і провідних діячів³. Такі дії нацистів стали підставою для заяви оунівців про своє негативне ставлення до німецької політики щодо України, і як наслідок – припинення легальної діяльності ОУН. У зв’язку зі зміною ситуації інформаційно-пропагандистська діяльність переводиться в підпілля. Документи нацистських спецслужб засвідчують, що діяльність ОУН “стає усе більш шкідливою”. Ця організація “пропагує національні політичні ідеї”, які “становлять гостру політичну небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому”⁴.

Зміст оунівської пропаганди стає все більш антинацистським⁵. У доповідній записці голови НКВС УРСР Т. Савченка на ім’я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова зазначалося: “Реалізуючи свої плани боротьби з німцями, українські націоналісти, як стало відомо з первинних джерел, що надійшли до НКВС УРСР, розсилають по окупованій території України мандрівних бандуристів, які ведуть серед населення агітаційну роботу за створення “Самостійної України”, організовуючи таким чином націоналістичні кадри для боротьби з окупантами. Побачивши в цьому серйозну загрозу, окупаційна влада вживає заходів до припинення подібної агітації, затримання її направлення оунівських агітаторів у розпорядження військових комендантів”⁶.

¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 13.

² Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997. – Вип. 3-4. – С. 22.

³ Малюк Я., Вол Б., Чурина В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – Кн. 2. – С. 19.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 529.

⁵ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 137.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 8-9.

Проте заходи окупантів по відношенню до ОУН не дали бажаних результатів, що викликало згодом нові, більш жорстокі репресії. Так, 25 листопада 1941 р. айзенцкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД у Рейхкомісаріаті України негайно арештовувати і таємно страчувати без суду, як грабіжників, членів ОУН¹.

Німецькі окупанти не обмежувалися фізичним знищенням лише членів ОУН. Виконуючи план “Ост”, нацисти здійснювали в Україні масовий терор проти всього українського народу. На території України створено цілу мережу таборів смерті (230), у яких було страчено понад 2,5 мільйонів осіб². Знищення українців як нації супроводжувалося масовим вивезенням працездатного населення на примусові роботи до Німеччини. За відмову “добровільно” йти на примусові роботи на місці або в Німеччину окупаційна влада знищувала цілі села, а майно їх мешканців конфіскувала³.

Вороже ставлення окупантів до українців знайшло своє подальше втілення і в розподілі України на окремі адміністративні одиниці, які безпосередньо підпорядковувалися Берліну. Були ліквідовані українські наукові та культурні установи, навчальні заклади. Припинили своє існування театри й клуби⁴.

Колоніальна політика окупантів викликала справедливий опір українського народу. Керівництво ОУН зрозуміло, що гітлерівці прийшли в Україну з суто загарбницькими намірами, і питання стосовно тісної співпраці з німцями було знято. Арешти частини керівників ОУН, репресії проти рядових членів організації переконали націоналістично налаштованих мешканців в антиукраїнській політиці Німеччини, і показали, що подальша боротьба має тривати переважно у підпіллі та базуватися як на антирадянських, так і на антинацистських засадах.

Першими на цей шлях ступили бандерівці, оскільки небажання відкликати Акт 30 червня 1941 р. перетворило їх на силу, відверто ворожу нацистській Німеччині. У вересні 1941 р. у Львові відбулася підпільна конференція ОУН (Б), на якій було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках⁵. По-перше, користуючись усіма нагодами легальної роботи, намагатися проникати в різноманітні культурні, політичні, воєнізовані, адміністративні структури окупаційної влади і при цьому всіма силами підвищувати ефективність своєї діяльності з метою поширення впливу державницьких ідей. По-друге, основну частину своїх кадрів перевести на конспіративне становище і перейти до підривної антинімецької роботи, готуючись до тривалої боротьби з третім рейхом. У підсумковій постанові відзначалося, що найважливішим завданням є “пропагандивно-роз’яснювальна робота серед населення із закликом до активної боротьби з

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 544-545.

² Король В.Ю. Історія України. – К.: Вид. центр “Академія”, 1999. – С. 274-275.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 89, арк. 166.

⁴ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 9-12.

⁵ Бутко С.В., Кенітій А.В. На шляху до збройного чину. Інструкція до проведення в житті цілості діяльності ОУН // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 110.

німецькою окупацією і з викриттям німецьких планів поневолення і колонізації України, а також ідейна боротьба з більшовицькою ідеологією та пропагандою, яка готувала ґрунт для свого повернення на українські землі; збір та magazинування зброї; вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби”¹.

В Інструкції ОУН, яка з’явилася після цієї конференції, Німеччина поряд з СРСР була визнана країною, яка також виступила проти самовизначення української нації². Цю позицію підтверджено і в постанові другої конференції ОУН (Б) (квітень 1942 р.), у якій наголошувалося, що “пропаганда має вестися одночасно проти усіх окупантів України”. Саме на цій конференції було визнано національно-революційний шлях боротьби єдино правильним³.

Отже, ОУН (Б) почала розглядати німецький і радянський імперіалізм однаково ворожими для народів сходу Європи, що несуть їм колоніальне поневолення.

На основі такого рішення бандерівці в короткий термін налагодили роботу підпільних структур пропаганди на крайовому, обласному, окружному і повітовому рівнях, які розгорнули активну інформаційно-пропагандистську діяльність з метою організації ефективної боротьби українського народу та інших поневолених народів як проти СРСР, так і проти Німеччини.

Аналіз архівних джерел свідчить, що зміни в політиці ОУН (Б) серйозно занепокоїли німців. Поліція безпеки і СД у березні 1942 р. інформувала Берлін, що на західноукраїнських землях відбувається радикалізація українського націоналістичного руху, особливо бандерівського, який розпочав агресивну пропаганду війни, збройного повстання за створення вільної і самостійної України⁴.

Перехід ОУН на нові позиції став досить помітною акцією на тлі подій у окупованій нацистами Україні. Про це свідчать і тогочасні радянські документи. У розвідувальному донесенні від 30 вересня 1942 р. секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову повідомлялося: “Зникнення Бандери спочатку внесло сум’яття до рядів українських націоналістів. Однак подальші заходи військової влади спрямовані на обмеження впливу ОУН на українське населення (зміна українських націоналістичних прапорів на фашистські, розпуск бандерівської міліції і т.д.) протиставили значну частину оунівців німецьким завоювникам. В подальшому частина прихильників Бандери пішла в підпілля, розгорнувши антирадянську та антинімецьку діяльність під гаслом “Україна – українцям”⁵.

¹ Кендій А.В. Нарис історії Організації українських націоналістів (1941-1942 рр.) – К., 1999. – С. 93; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідея. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 138; Мірчук П. Українська повстанська армія 1942-1952. – Львів, 1991. – С. 26.

² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 210.

³ Там само, спр. 89, арк. 3-4.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 21.

⁵ Там само, оп. 23, спр. 124, арк. 26-27.

Таким чином, уже після невизнання нацистами Акту від 30 червня 1941 р. та пов'язаних з цим репресіями, ОУН (Б) змінила своє ставлення до німців і до жовтня 1942 р. повністю перейшла на антифашистські позиції. Ця зміна проявилася і в тому, що ОУН зайняла нейтральну позицію по відношенню до більшовицьких партизанських сил¹. Провід ОУН (Б) зробив свій історичний вибір: він кинув виклик фашистським окупантам, розпочавши масштабну підготовку до збройного повстання проти нього, у якій чинне місце відводилося формам та методам інформаційно-пропагандистської роботи. Офіційно ж зміна політичного курсу бандерівців щодо збройної боротьби проти німецьких окупантів була проголошена у 1943 р. на третій конференції ОУН (Б)².

Дещо по-іншому відбувалися зміни політичних поглядів ОУН (М). На початку гітлерівської окупації України мельниківці здійснювали політику співпраці з новою владою. Цими діями А. Мельник та його прибічники намагалися забезпечити українцям можливість зайняти належне місце серед народів майбутньої Нової Європи. Мельниківці вважали, що потрібно формувати регулярні українські збройні формування при відділах вермахту, щоб брати участь у бойових діях проти Червоної Армії та створити передумови відновлення Української держави у Києві після завершення визволення рідних теренів від більшовиків.

Після невдалої спроби ОУН (Б) по відновленню української державності у Львові, основні зусилля ОУН (М) спрямувала в Наддніпрянщину, де намагалася охопити своїм впливом місцеве населення³. Особлива увага мельниківців була прикута до Києва. У столиці було організовано місцеве самоврядування, допоміжна поліція, ряд громадських організацій. Для здійснення інформаційно-пропагандистського впливу на населення створено видавництво “Українське слово”, клуб ім. Полуботка, літературний тижневик “Літаври”.

У цей період гітлерівські спецслужби інформували Берлін: ОУН (М), як і ОУН (Б), має на меті побудову Української незалежної держави, але тому, що її характеризує “брак ініціативи”, вона “не представляє поки що жодної серйозної небезпеки”⁴.

Внутрішня ситуація в ОУН (М) була досить складною, що характеризувалася різницею в поглядах на подальшу діяльність між керівництвом Центрального Проводу, яке перебувало за кордоном, і мельниківським осередком в Україні. А. Мельник і Провід ОУН (М) продовжували займати відносно лояльну позицію стосовно Німеччини, погоджуючись очікувати на “позитивне вирішення” українського питання після розгрому СРСР, а актив на окупованих українських землях бачив

¹ Там само, оп. 22, спр. 77, арк. 120-122.

² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 102, арк. 1-6; *Веденєв Д.В., Бистрихін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

³ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 19, арк. 1-3.

⁴ *Визвольний шлях* (Лондон). – 1985. – № 8. – С. 97-99.

необхідність радикалізації політики щодо німців, поступово переходячи на антинацистську позицію.

Це призвело до того, що з 12 грудня 1941 р. окупаційна влада розпочала репресії і проти мельниківців. Але значних втрат у цей час вдалося уникнути: передбачуючи репресивні дії нацистів, Провід ОУН (М) в Україні 4 грудня 1941 р. видав своїм осередкам інструкції про перехід на нелегальну діяльність, щоб “творити глибоко законспіровану підпільну організаційну мережу і готуватися до довгої, зтяжної та упертої боротьби з німецьким окупантом”¹.

Про відірваність закордонного Проводу ОУН (М) від реального стану справ на українських землях свідчить і той факт, що лише 26 грудня 1941 р. А. Мельнику стало відомо про зміну нацистського ставлення до мельниківців і початок репресій². Того ж дня Провід вирішив направити листи до керівників рейху, щоб звернути їх увагу на події, що відбуваються в Україні, і можливу реакцію на них населення. Було надіслано відразу два листа. Перший – 10 січня 1942 р. Рейхскомісару Е.Коху, а другий 14 січня – А. Гітлеру. В останньому було заявлено, що репресіями українських патріотів Німеччина “зменшує” можливості співпраці населення з німецькими установами і, таким чином, не хоче визнати право України на самостійне існування³.

Цей факт наочно підтверджує, що провідні діячі ОУН (М) за кордоном навіть після масових арештів мельниківців ще зберігали надію на визнання німцями права України на самостійність. Однак реакція нацистів на такі миролюбні пропозиції була ворожою. У лютому 1942 р. у Києві прокотилася друга хвиля масових арештів мельниківців⁴.

Ці обставини змусили керівництво ОУН (М), яке діяло на території окупованої України, на початку 1942 р. різко змінити своє ставлення до німців, і, відповідно, й зміст своєї інформаційно-пропагандистської діяльності.

У травні 1942 р. відбулася Перша конференція ОУН (М) у Почасві, на якій головою мельниківського Проводу в Україні обрали О. Кандибу-Ольжича. Саме з його діяльністю переважно й пов’язана значна еволюція в стратегії ОУН (М). За порівняно короткий період часу О. Кандибі-Ольжичу та його помічникам Ю. Дідіву і Я. Гайвасу вдалося перевести більшу частину мережі ОУН (М) у підпілля. Протягом весни-літа 1942 р. у різних містах України було нелегально проведено конференції, на яких вироблялася тактика дій Організації в нових умовах. 14–15 серпня 1942 р. мельниківці провели в Києві підпільний з’їзд. Спираючись на рішення регіональних конференцій, делегати наполягали на залагодженні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антинімецької

¹ Гайвас Я. Переламовий рік. ОУН в 1929–1954 рр. – Париж: На чужині, 1955. – С. 128.

² Бойдуник О. На переломі (спогади). – Париж: Націоналістичне видання в Європі, 1967. – С. 110.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 47-51, 146-152.

⁴ На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, документів. – К., 1993. – С. 215-217, 473-474.

агітації та створенні збройних загонів. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду¹. Архівні джерела свідчать, що практично з серпня 1942 р. ОУН (М) остаточно змінила свою політику стосовно нацистів. Перейшовши на антифашистську позицію, вона розпочала посилену підготовку до збройної боротьби з окупантами.

Таким чином, з вересня 1941 р. до серпня 1942 р. як ОУН (Б), так і ОУН (М), враховуючи соціально-політичну ситуацію, що склалася в Україні, антиукраїнську політику Німеччини, змінили спрямування своєї боротьби за незалежність Української держави і взяли курс на проведення широкомасштабної підпільної антинацистської роботи, у якій важливу роль відводили інформаційно-пропагандистській діяльності. Оунівці розгорнули активну антинацистську пропаганду серед населення з метою забезпечення підтримки своїх дій, поширення впливу на всю територію України, підготовки до збройної боротьби проти німецьких окупантів. Антинімецький зміст оунівської пропаганди підтверджують і документи німецьких спецслужб².

Формування антинацистської позиції в інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН на території окупованої України було обумовлено антиукраїнською політикою нацистів і ворожим ставленням окупаційної влади до намагань оунівців відновити українську державність; арештами активістів ОУН; репресіями та масовим знищенням окупаційною владою цивільного населення; територіальним розчленуванням українських земель.

Розкол ОУН і взаємна боротьба двох провідів стали вагомим чинником, який перешкодив розгортанню націоналістичного руху в Україні та компрометував його. Проте можна стверджувати, що інформаційно-пропагандистська діяльність різних гілок ОУН, не дивлячись на їх значні розбіжності, мала єдину мету – визволення українського народу з-під влади окупантів та створення власної держави, а масова підтримка оунівців місцевим населенням, створення на добровільних засадах УПА свідчить про її ефективність. Розгортання та ведення цього виду діяльності базувалося на рішеннях керівних органів ОУН і УПА, прийнятих напередодні та в ході війни. Перехід на антинацистські позиції у пропаганді та реальних діях сприяв значному зростанню кількості прихильників ОУН і УПА, дав змогу охопити своїм впливом набагато більшу частину українського населення.

¹ Гайвас Я. Переламовий рік. ОУН в 1929–1954 рр. – Париж: На чужині, 1955. – С. 286-287, 297-298.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 54, 72-76, 83-86, 119, 121-122.

Фігурний Ю.С. (Київ)

**ЗАРОДЖЕННЯ, СТВОРЕННЯ
І ЗБРОЙНА БОРОТЬБА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
ЗА ВІДНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОЇ
СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(міфи та реалії)**

У статті аналізується боротьба вояків УПА за Самостійну Соборну Українську Державу. Автор переконаний, що під час Другої світової війни тільки українські повстанці зі зброєю в руках виборювали незалежність України.

У поступальному розвитку кожного народу є періоди піднесення, стагнації й занепаду. Ця історична закономірність цивілізації Homo sapiens. Ніщо не вічне під місячним сяйвом і навіть єгипетські піраміди – символ величі людського розуму та його фізичних сил, врешті-решт, теж колись стануть прахом. Могутні імперії виникають, міцніють і зникають, поступаючись місцем іншим державним утворенням. Головне, що під час цих епохальних змін не зникла з поверхні планети Земля сама людська цивілізація. Нагадаємо, що вона базується на етносах – людських спільнотах, які мають самоназву й усвідомлюють свою єдність, протиставляють себе всім іншим аналогічним утворенням і вирізняються серед них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя та етнічними стереотипами. Проте тільки наявність власної держави дає можливість кожному етносу стати нацією (одержавленим етносом) і цим зберігати й розвивати в світовому часопросторі свою національну ідентичність, мову, культуру, традиції, звичаї, ментальність, вірування тощо, все те, що відрізняє його від інших людських спільнот. Горє тим народам, які в силу тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних причин втратили свою державність, чи взагалі її ніколи не мали. Вони автоматично перетворюються з суб'єкта в об'єкт цивілізаційного розвитку. У кращому випадку їх чекає культурна автономія, у гіршому – повна асиміляція пануючою титульною нацією.

Увесь історичний розвиток українського народу – це постійна боротьба за своє місце під сонцем і власну етнічну ідентичність: Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, козацька Гетьманщина – усі ці державні утворення є знаковими етапами вітчизняного етнонаціонального державотворення. Хоча через внутрішні й зовнішні чинники українці втратили свою державність, вони ніколи не полишали спроб для її відновлення.

«Україна завжди прагнула до волі» – ці слова славетного французького мислителя Вольтера стали визначальними для багатьох поколінь свідомих українців протягом важкої епохи бездержавності. На початку ХХ ст., а саме у 1917-1921 рр., на руїнах розбитої Російської імперії український народ мав реальний шанс збройно вибороти й побудувати міцну національну державу, проте через низку об'єктивних і суб'єктивних причин цей прогресивний етнонаціональний державотворчий проект не був реалізований.

Друга світова війна (1939-1945 рр.) надала нову можливість для відновлення Української держави. Саме тому українські націоналісти і патріоти доклали

чималих зусиль, щоб її здійснити. У нашому науковому дослідженні ми будемо акцентувати увагу на осмисленні збройної боротьби вояків Української повстанської армії за Самостійну Соборну Українську Державу. Заявлена проблематика вже досліджувалася нами раніше¹.

Взагалі цій темі присвячено багато публікацій, документів, спогадів і досліджень. Ми наведемо, на наш розсуд, лише найважливіші з них². Проте ця

¹ *Фігурний Ю.С.* Новітні джерела про боротьбу УПА за незалежність і державність України // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 192-195; Українська Повстанська Армія та вітчизняні інтегральні націоналісти: дискусійні методологічні зауваження // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 349-351; Українська Повстанська Армія (УПА) // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 201-202; Борці за незалежність України (до 65-річчя від дня офіційного утворення Української повстанської армії – міфи і реалії) // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 139-142.

² Див.: *Леbedь М.* УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. I частина. Німецька окупація України. – Б.м., 1946; Літопис УПА. Одиноднівка В.О. «Буг». – Львів, 1947; *Шуляк О.* В ім'я правди (до історії повстанчого руху в Україні). – Роттердам, 1947; У боротьбі за волю України – під бойовими прапорами УПА. – Аугсбург, 1949; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942-1952. – Мюнхен, 1953; *Шанковський Л.* УПА // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953; УПА в документах. – Б.м., 1956. – Ч. 7. – Ч. II; УПА в світлі документів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. (збірка документів). – Б.м., 1957. – Кн. 1-2; *Хмель С.* Українська партизанська (з крайових матеріалів). – Б.м., 1959; *Скорупський М.* У наступі і відступах (Спогади). – Чикаго, 1961; Слово і зброя. Антологія української поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі. – Торонто, 1968; В рядах УПА. Збірка споминів бувших вояків Української Повстанської Армії. – Нью-Йорк, 1975, 1999. – Т. 1-2; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів, 1976-2007. – Т. 1-46; *Борець Ю.* У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948). – К., 1993; *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. 1943-1949: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – Ч. 1-2; *Борець Ю.* Шляхами лицарів ідеї і чину. – Б.м., б.р. [ймовірно, 1995 – *Ю. Ф.*]; Закордоння. Споми́ни вояків УПА. – Варшава, 1994-2005. – Т. 1-5; *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996; *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – К.; Торонто; Нью-Йорк, 1996; *Судоплатов П.А.* Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М., 1997; *Кендій А.* Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр. – К., 1999; Літопис УПА. Нова серія. – К., Торонто, 1999-2007. – Т. 1-9; *Ткаченко С.* Повстанческая армия: тактика борьбы. – Мн., 2000; *В'ятрович В.* Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто; Львів, 2001; *Пісоцький П.* Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади учасника боротьби про трагічні події на Волині 1941-1944 рр. – Тернопіль, 2001; Армія безсмертних. Повстанські світліни. – Львів, 2002; *Санников Г.З.* Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002; Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. – Львів, 2003; Український визвольний рух. – Львів, 2003-2007. – Зб. 1-9; *Дем'ян Г.* Українські повстанські пісні 1940-2000 років. – Львів, 2004; Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., 2005; *Дзюбо В.* Українська Повстанська Армія – згідно зі свідченнями німецьких та радянських архівів. – Львів, 2005; Яворіський фотоархів УПА. – Львів, 2006; *Веденєв Д., Биструхін С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940-1950-ті роки. – К., 2006; *Веденєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. – К., 2006; *Куж В.* УПА в запитаннях і відповідях Головного командира. – Львів, 2007; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів, 2007; UPA in the western Europe. – New York; Paris; London, 1948; *Тус-Крохмальюк Y.* UPA Warfare in Ukraine: strategical, tactical and organizational problems of Ukrainian resistance in World War II. – New York, 1987; *Sodol P.* UPA: they fought Hitler and Stalin: A brief overview of military aspects from the history of the Ukrainian Insurgent Army, 1941-1949. – New York, 1987; *Мотыка G., Wnuk R.* "Pany" i "Rezyny": Wspolpraca AK-WIN I UPA w latach 1945-1947. – Warszawa, 1997;

тема як для науковців, так і для широкого загалу вітчизняного соціуму й українців, розкиданих по всіх куточках земної кулі, залишається важливою і надзвичайно гострою та дражливою. Так відбувається, тому що близько 70 років Україна та український народ перебували в складі Російсько-Комуністичної імперії (СРСР) і це залишило свій суттєвий відбиток у ментальності (психічному стані й характері) т.зв. «радянських людей». Твердження «хто не з нами, той проти нас» стало визначальним як для тогочасної тоталітарної системи, так і для пересічних громадян тієї доби. Протиставлення: свій-чужий, друг-ворог домінували як на наших теренах часів СРСР, так і, на превеликий жаль, продовжує існувати на українських землях на початку третього тисячоліття.

Саме тому **актуальність** дослідження цієї теми полягає в тому, щоб спробувати надати науково-виважену оцінку збройної боротьби воєнків УПА за Самостійну Українську Соборну Державу в українознавчому вимірі.

Щодо **новизни** нашої наукової розвідки, то вона насамперед проявляється в недостатньому аналітичному осмисленні етнонацідержавотворчих аспектів у діяльності українських повстанців та внесок УПА у розвиток світового військового мистецтва.

Вважаємо за необхідне наголосити, що в своєму українознавчому дослідженні послуговувалися переважно одним із головних наукових **методів** – принципом історизму, тобто об'єктивним вивченням збройної боротьби бійців УПА за відновлення Української держави. Також ми використовували у своїй науковій розробці порівняльно-історичний метод, а саме: коли аналізували державотворчий потенціал тогочасної української громади, реальні здобутки і прорахунки вітчизняних інтегральних націоналістів і той конкретний внесок, який зробили українські повстанці у цей важкий процес. Таким чином, шляхом виваженого наукового порівняння ми знаходимо загальне та особливе в розвитку українського етнонаціонального державотворчого процесу й визначаємо причини цих подібностей і розбіжностей, базуючись при цьому на твердженні, що послідовний історичний розвиток етнонацідержавотворчих явищ має, врешті-решт, загальносвітові тенденції.

Друга світова війна стала для людства тим важливим рубежем-рубіконом, перейшовши який земляни отримали шанс пізнати істину буття і морок небуття. Війна розпочиналася звичайнісінькими рушничними, кулеметними та гарматними пострілами, а завершилася вибухами атомних бомб. Початок кінця чи кінець початку? Хто знає, політики й генерали продовжують милуватися термоядерним люстерком, не бачачи в ньому, окрім власних відзеркалень, саркастично-іронічної посмішки Смерті. Але окрім зброї масового знищення, людство відчуло на власній шкірі ще одну небезпеку – жах тоталітаризму (сталінського, гітлерівського тощо) і його нестримний потяг до глобального панування, незважаючи на десятки мільйонів убитих і скалічених. Проте найкращі сини й дочки України були серед тих, хто зі зброєю в руках боровся з цим прокляттям ХХ ст. Створена ними Українська повстанська армія навіки вписала золотими літерами своє ім'я не тільки на скрижалі боротьби за відновлення української державності, а й доклала своїх зусиль у розвиток

світового військового мистецтва, а саме: тактика й стратегія підпільного й партизанського Руху Опору¹.

Безперечно, українські повстанці були не зрадниками, не колабораціоністами, а героїчними і звитяжними борцями за незалежність України. З цього приводу вчений-українознавець Петро Кононенко зазначає: «Досі існують невитравні міфологеми про зловорожу діяльність цього історичного феномена, особливо коли йдеться про діяльність ОУН-УПА. З «легкої» руки ідеологів комунізму та КДБ їх звинувачують в усіх смертних гріхах. І особливо – тероризмі проти польських можновладців та партійно-урядових функціонерів московської і прогітлерівської орієнтації. Навіть на початку XXI століття, в Україні, за яку боролися герої ОУН-УПА, їх трактують як ворогів навіть не стільки КПРС та совіцької імперії, як ... українського народу. І знову головним постає звинувачення в українському (звичайно ж, «буржуазному») націоналізмі. Зомбовані маси вклякають перед антиісторичною фантазмагорією: ті, що боролися за свободу і суверенітет України, гинули за будучину народу сотнями тисяч, ставлячи національні інтереси навіть понад власне життя, трактуються як терористи і вороги; а ті, що нищили патріотів на їхній же власній землі, – героями-визволителями»².

Підполковник УПА Іван Бутковський наголошував: «Друга світова війна внесла побіч нових елементів з ділянки техніки, що змінили стратегічне і тактичне обличчя війни, ще один дуже важливий елемент: територіальну партизанську і підпільну війну. Як масове явище виступали на арену воєнних дій цілі народи, продовжуючи війну навіть тоді, коли їхні регулярні армії ворог розбив і зліквідував. Виступали й такі народи, які своїх регулярних армій зовсім не мали. Виступали один по одному так, як викликали їх на воєнну арену історичні події. Форми цієї боротьби в різних народів і в різних фазах війни були різні, як теж різні були політичні концепції, на яких ця боротьба базувалася. Здебільшого це інтервенційні концепції, зорієнтовані на одну з воюючих великодержав і дуже часто цими великодержавами інспіровані. Український народ спромігся побіч інших концепцій на самостійницьку концепцію, що без орієнтації, без зв'язку й допомоги від будь-якої з воюючих сторін знайшла активну підтримку найширших народних мас. Зовнішнім виявом цієї концепції, а разом і її реалізатором було українське визвольне підпілля як політична сила й Українська повстанська армія як збройна формація»³.

А тепер дещо про визначення «повстанці» й «партизани». У 40–80-ті роки в СРСР комуністична пропаганда і радянські вчені переконували «всіх і вся», що червоні партизани під час Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр. здобули в жорстоких боях з гітлерівцями звитяжні перемоги й героїчну славу, тоді як «бандерівці» (воїки УПА і члени як ОУН-Б, так і ОУН-М) – це фашистські прихвосні й ганьба українського народу. Разом із тим, ми хочемо навести трактування терміна «партизани», яке дається в 10 томі Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) (К., 1962): «Партизани (франц. *partisan*), правовий стан особи, що, не входячи до складу регулярних збройних сил, добровільно беруть

¹ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004. – С. 245-246.

² Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К., 2005. – С. 280.

³ Бурковський І. Організаційна структура УПА // Наш клич. – 1992. – № 1-2. – С. 13-15.

участь у боротьбі з іноземними загарбниками або в громадянській війні. Правове становище П. регулюється нормами міжнародного права. Воно визначено 4-ю Гаазькою конвенцією 1907 про закони і звичаї сухопутної війни і Женевською концепцією 1949 про режим військовополонених і поранених. Відповідно до цих концепцій П. вважаються комбатантами [учасниками бойових дій – Ю.Ф.], якщо вони очолюються командиром, відповідальним за дії підлеглих, мають свою емблему, відкрито носять свою зброю і додержуються законів і звичаїв війни. Особи, що порушують норми міжнародного права щодо П., розглядаються як військові злочинці. Див. також Партизанський рух»¹.

А тепер ми спробуємо проаналізувати зміст цієї дефініції стосовно бійців УПА. По-перше, українські повстанці не були воїнами ні Вермахту, ні Червоної армії. По-друге, вони воювали як із гітлерівськими, так і сталінськими загарбниками не з примусу, а з власної ініціативи. По-третє, ними завжди керували зверхники, як-то: ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий, хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-майор, генерал-полковник, і мали свою символіку – тризуб, та завжди були при зброї. По-четверте, що ж стосується дотримання законів і звичаїв війни, то як полюбили говорити войовничі французи – «алігер ком алігер» (на війні як на війні), і, на превеликий жаль, тих правових мілітарних традицій у ті часи майже ніхто не дотримувався. Отже, виходячи з вищенаписаного, українські повстанці були справжніми партизанами, тоді як т.зв. загони «червоних чи радянських партизан» у більшості випадків були лише диверсійними спецпідрозділами Червоної армії (особливо у 1941–1942 і 1944 роках) і головним їх завданням, окрім диверсій, було тероризування німецького запілля будь-якими засобами, незважаючи на жертви серед мирного населення. Нагадаємо читачам, що за напади червоних партизан на тиллові загони, знищення комунікацій та інфраструктури німці спочатку брали заручників серед місцевого населення, а потім їх карали на смерть. Це провокувало родичів і друзів загиблих на відплатні акції окупантам, а ті, у свою чергу, знову знищували невинних, і все це людинобвиство зростало навіть не в арифметичній, а в геометричній прогресії, створюючи таку вигідну для сталінського керівництва ситуацію, коли у нацистів горіла під ногами земля.

А те, що все це коштувало десятків і сотень тисяч жертв серед дітей, жінок і людей похилого віку, комуно-більшовицьких сатрапів це не хвилювало – мета для них завжди виправдовувала будь-які засоби для її досягнення. До речі, міфологізовану комуністами партизанку, а точніше диверсантку Зою Космодем'янську обеззброїли і передали німцям прості російські селяни, рятуючи свої житла від знищення. А якби Зоя справно виконала своє героїчне завдання, а саме підпалила хати, де квартирували вояки Вермахту, і не ввійманою зникла в сніжній заметілі, то німці у відповідь покарали б місцевих жителів...

А тепер ми розглянемо, що ж таке партизанський рух у трактуванні УРЕ: «Партизанський рух – одна з найважливіших форм боротьби широких народних мас за незалежність батьківщини проти іноземних загарбників та їхніх прислужників у справедливій визвольній війні; проти сил внутрішньої контрреволюції – у громадянській війні. Основні завдання П.р.: залучити широкі маси населення тимчасово загарбаних територій до активної боротьби з

¹ Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т. 10. – С. 541.

ворогами, посилювати та зміцнювати серед народних мас високий бойовий моральний дух і впевненість у кінцевій перемозі над ворогом; створювати на захопленій території нестерпну обстановку для ворога – знищувати його живу силу, військову техніку і матеріальні засоби, руйнувати ворожі комунікації і засоби зв'язку, дезорганізувати роботу тилу і управління ворога, зривати всі політичні та економічні заходи ворожої військової влади і адміністрації. Способи партизанської боротьби дуже різноманітні – діяльність підпільних патріотичних організацій, саботаж економічних, політичних і військових заходів ворога, страйковий рух, диверсійні акти, розвідувальна діяльність та ін. форми боротьби. Найактивнішою формою народної боротьби в тилу ворога є партизанська війна – бойові дії збройних сил партизанського руху, що поєднуються з бойовими операціями регулярної армії на фронті або може бути єдиною формою збройної боротьби. Бойові дії у партизанській війні різноманітні за масштабами і прийомами – від засад і нападів невеликих озброєних груп до операцій великих партизанських загонів і з'єднань. Іноді засоби партизанської війни в тилу ворога застосовуються військами регулярної армії»¹.

Що ж, всі перераховані вище чинники партизанського руху майже повністю відповідають збройній боротьбі вояків Української повстанської армії за Самостійну Соборну Українську Державу. Виняток становить лише положення про співпрацю партизан з підрозділами регулярної армії, якщо радянські партизани активно взаємодіяли і контактували з Червоною армією, то українські повстанці не мали змоги ні з ким співробітничати і мали покладатися лише на свої власні сили.

З цього приводу полковник УНР М.Омелюсік наголошує: «УПА, що не спиралася на регулярну армію нормального типу з організацією, що їй надано державною владою, і що таким чином не спиралася на бази чи допомогу власної держави, та при тому, не маючи взагалі союзника, природно могла розраховувати лише на акції малої під'їздової війни і вивіновувались [користувалися – Ю.Ф.] тими засобами, що їх знайде в терені чи відбере від ворога. Тому райони дій для певних частин обмежувались територіально, виключаючи випадки, коли треба було скупчувати більше сили. Загально кажучи, частина УПА мусила бути прив'язані до територій, що вигідніше можна було використовувати для акції, укриття, вишколу та вивідування. Очевидно, найбільш надавалися на те лісові терени. Але з другого боку необхідно було взяти в свою сферу дій також і терени, де було гірше скриватись, і тоді ці відділи мусили краще замаскуватися. Тому ці відділи УПА ділилися на піввідділи, з'єднані в більшій відділі (курени) і розташовані в недостатних для ворога теренах, і на теренові частини. Ці останні не більше сотні (теренові сотні, чоти, рої). Розуміється, що операції і саме існування відділів УПА були можливі тому, що все населення дуже сприяло тому рухові та охоче давало всяку допомогу. Населення України глибоко ненавиділо як першого московсько-большевицького окупанта, так і другого німецького. Треба було подивляти ту готовість селян допомогти чим можна, хоч вони за зв'язки з УПА та за те, що давали харчі; підводи або нічліг, чи притулок для ранених, – наражувалися на знищення при

¹ Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т. 10. – С. 542.

більшій акції німецької поліції. Все населення активно допомагало чим могло, і це була власне потенціальна УПА»¹.

Досліджуючи організаційну структуру УПА в 1954 р., коли українські повстанці ще продовжували воювати з ворогом, І. Бурковський зазначав: «У випадку УПА окреслення «повстанська» є не лише метрикою її народження, не лише її генезою, але й означенням, що підкреслює її суверенність та незалежність. Її поява є суверенним виявом волі народу до самостійного життя. Вона має свій керівний осередок на рідних землях, і жодна постороння, чужа сила не має впливу на його рішення і виконність цих рішень. Її питома стратегічна концепція не перерішує ані її організаційної структури, ані тактики. Ці елементи є зумовлені обставинами, в яких доводиться провадити боротьбу. Коли йдеться про тактику УПА, то вона є партизанська і якщо побіч окреслення «повстанська» в деяких випадках уживатиму і другу – «партизанська», то тільки в тактичному, а не в концепційному розумінні»².

Ми повністю погоджуємося з Ю.Сливкою, який, зокрема, пише: «УПА створювалася у найкритичніший для українського народу період Другої світової війни, коли йому реально загрожувало фізичне винищення та усунення з політичної карти Європи. І той факт, що вона без будь-якого сприяння, не кажучи вже про підтримку чи допомогу іноземних держав, за дуже короткий час сформувалася у багатотисячну військову потугу, яка більш як десять років вела мужню боротьбу спочатку проти двох тоталітарних імперій, а після закінчення війни – проти радянської репресивно-каральної машини, свідчить про безмежний патріотизм та героїзм українських повстанців, безстрашну і самовіддану їх підтримку широких загалом, головним чином на західних землях України»³.

Вчений Л. Залізник наголошує: «Західні історики визнають УПА кращим партизанським рухом Другої світової війни. Не маючи ні матеріальної, ні моральної підтримки з-за кордону, як усі інші рухи Опору того часу, українські повстанці змогли понад 10 років протистояти військовим машинам двох найпотужніших за всю історію людства тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та більшовицької Росії»⁴.

Якщо китайські партизани Мао чи югослави (серби) Тіто отримували досить суттєву зовнішню допомогу, яка добряче посприяла їхнім успішним діям, на противагу їм, вояки УПА були вимушені розраховувати лише на власні сили українського народу.

Тепер ми хочемо більш детально зупинитися на процесі зародження, створення, організаційної структури та діяльності УПА. Процес виникнення будь-якої організації, формування, руху тощо для нас важливий не лише сам по собі, а як вагомий, навіть базисний елемент його подальшого становлення й розвитку. Що ж стосується початків УПА, то вони дещо міфологізовані, та, якби толерантніше висловитися, приватизовані однією політичною силою, а саме ОУН бандерівською. Навіть в українській історичній науці та в публіцистиці

¹ *Омелюсік М.* УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1976. – Т. 1: Волинь Полісся. Німецька окупація. Книга перша. – С. 27.

² *Бурковський І.* Організаційна структура УПА // Наш клич. – 1992. – № 1-2. – С. 5.

³ *Сливка Ю.* «...А ти славна Україно, не забудь за мене!» // Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів, 2002. – С. 7.

⁴ *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 13.

склалася стійка аббревіатура ОУН-УПА: історія ОУН-УПА, діяльність ОУН-УПА, герої ОУН-УПА, боротьба ОУН-УПА тощо. До речі, цей вираз з'явився вперше в працях прибічників ОУН (Б) у 40–50-х рр. XX ст. З того часу це словосполучення постійно звучить у засобах масової інформації, широко використовується в підручниках, збірниках, монографіях. Тому створюється ефект «сіамських близнюків», коли ці поняття ототожнюються і вживаються тільки через дефіс, тоді як для переважної більшості авторів вони є рівнозначними. Проте це не так, і ті, хто вживають цей вираз, чомусь забувають деякі важливі історичні реалії того часу.

Після вбивства Євгена Коновальця (його підірвав агент НКВС Павло Судоплатов за особистим наказом Й.Сталіна 23 травня 1938 р. у Роттердамі), вже починаючи з 1940 р., єдина колись Організація українських націоналістів розкололася на дві частини – ОУН-М (мельниківська) – провідник Андрій Мельник, і ОУН-Б (бандерівська) чи ОУН-Р (революційна) – вождь Степан Бандера¹. Тому дослідник, який пише чи вивчає події тих буремних часів і згадує про боротьбу УПА та ОУН, має, на нашу думку, обов'язково конкретизувати, яку частину ОУН він має на увазі, це буде коректно і фахово. Навіть враховуючи те, що хоча головна роль у формуванні численної і потужної Української повстанської армії належить саме ОУН-Б, разом з тим і представники ОУН-М теж були долучені до процесу створення національної військово-політичної формації.

З цього приводу ми надамо слово вченому з діаспори Оресту Субтельному: «Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині й спочатку, як не дивно, не були пов'язані з ОУН. Як тільки вибухнула нацистсько-радянська війна, місцевий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував на вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою «Поліська Січ» (пізніше перейменовану на Українську повстанську армію) з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 р. німці спробували розпустити його частину, він повів своїх бійців «у ліси», щоб воювати як із німцями, так і з більшовиками. У 1942 р. невеликі підрозділи створили на Волині члени ОУН-Б та ОУН-М, що ховалися від переслідувань Коха»².

Перший офіційний історик УПА Микола Лебедь писав у 1945 р.: «І так у грудні 1942 року Провід Організації видає наказ тереновому Проводові Волині переорганізувати існуючі вже дрібні збройні відділи та організувати широко розплановану збройну самооборону боротьбу українського народу. Ці збройні відділи діяли вже від літа 42 р. З кінцем грудня постанала вже перша сотня УПА на Поліссі під команду сотенного Коробка-Перегайняка, що 43 р. згинув як комендант тієї сотні в наступі на ворога... У згаданих збройних відділах Організації, що створювалися в рр. 1941-42, скріплених з весною 43 р. вишколеним кадром українського куреня [батальйон № 201, де служили колишні

¹ На жаль, цей розкол був не останній, і навіть у сучасній незалежній Україні зовсім нещодавно в середовищі націоналістів відбувся черговий розлам. Так, від ОУН-М (лідер – Микола Плав'юк) відкололося Об'єднання українських націоналістів (державників) (керівник – Павло Дорожинський).

² *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1993. – С. 580.

вояки «Роланда» і «Нахтігалья» у 1942 р. на теренах Білорусі – *Ю.Ф.*], треба саме шукати перших початків Української Повстанської Армії – УПА)¹.

Дослідник Петро Мірчук висловлює подібну думку: «Українська Повстанська Армія постала, як це стверджує офіційно Головне Командування УПА у своїй заяві з 25 вересня 1947 р., «з бойових груп ОУН (керованої С. Бандерою) в 1942 р. в умовах завзятої боротьби українського народу проти гітлерівських загарбників»... Перший відділ Української Повстанської Армії zorganizував, як відомо, уродженець Полісся Остап (Сергій Качинський) з поліщуків, на Поліссі»².

А тепер ми хочемо надати слово безпосередньому учаснику тих подій Тарасу Боровцю: «На тлі такої невиразної політичної ситуації України [події на українських теренах після оприлюднення представниками ОУН-Б 30.06.1941 р. «Акту проголошення Української Держави» – *Ю.Ф.*] народжувалася наша нова революційно-партизанська армія. Від 22.6.1941 р. автоматично перестало існувати Українське Національне Відродження, а на його місці зародилася Українська Повстанська Армія. Я сам перестав бути «Байдою», а прибрав собі нове воєнно-революційне ім'я й почав підписувати всі накази та документи як «Отаман Тарас Бульба». Хоч ми офіційно й проголосили Українську Повстанську Армію, але на практиці ніякого повстання на початку німецько-совєтської війни проти будь-кого не піднімали. Не було проти кого вести повстання. Комуністична державна влада та її армія блискавично і в паніці залишала нашу територію, а проти німців у червні 1941 року не був ще час повставати. Наша трагедія диктувала нам зовсім інший хід подій. Ми обмежувались малою партизанською акцією. Початкові дії УПА поки що були невеликі. Ми навмисне не вступали в бої з відступаючими військами Червоної армії, а полювали головним чином на банди НКВД. Вся наша початкова бойова акція зводилася до розбивання в'язниць, трудтаборів та відбивання від більшовиків зброї та вогнеприпасів по магазинах і транспортах. Зброю та амуніцію ми відразу таємно ховали... Ми переставляємо військо УПА на офіційну «міліцію», організуємо в Сарнах Окружну Команду Української Міліції... Загальним числом наша «міліція» в усьому Поліссі перевищує 10000 вояків, не ізольованих район від району, а охоплених монолітною організацією і підпорядкованих наказом неофіційно – Головної Команди Поліської Січі УПА, а офіційно – Окружної Команди Міліції в Сарнах... Поліська Січ вже своїми першими скромними бойовими операціями здобула собі велику славу й розголос по Україні. Це зробили головним чином ті тисячні маси мобілізованих, в'язнів та репресованих людей, що їх загопи Польської Січі повідбивали від ворога, нагодували та допомогли їм вертатись до своїх домів. Вони самі бачили, як босоніж, але хоробрі поліщуки билися з ворогом, наражаючи своє життя у боротьбі за життя інших своїх братів з цілої України. Від них вони чули й самі часто бачили, що командує тією босоногою гвардією якийсь петлюрівський отаман Тарас Бульба»³.

Отже, саму назву «УПА» придумали не інтегральні націоналісти, мельниківці чи бандерівці, а представник уряду Української Народної Республіки (президент

¹ *Лебідь М.* УПА. – Без місця, 1946. – С. 21-22.

² *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942-1952. – Мюнхен, 1953. – С. 229.

³ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади. – К.; Торонто-Нью-Йорк, 1996. – С. 93-95.

А.Лівицький) в екзилі (еміграції) Т.Боровець. Саме завдяки його успішному керуванню збройною боротьбою українських повстанців, словосполучення УПА стало популярним не тільки на Волині і Поліссі, а з часом стало знаним на широких теренах нашої Батьківщини і поза її межами.

З цього приводу полковник М.Омелюсік наголошував: «УПА була речником збройного спротиву, авангардом народу в боротьбі проти окупантів. Її вага більше моральна та політична ніж збройна. І не важне, хто й коли організував УПА. А важне те, що, чи то в УПА під проводом Бульби, чи то в УПА під проводом ОУН, був найактивніший елемент, ентузіастична молодь, озброєна еманация народу. Всі, хто творив та приймав участь у боротьбі з окупантом, маю сміливість твердити, терпіли і воювали в УПА за кращу майбутність України, а не за примат тих чи інших «рівців», так само, як і ті, що загинули або терпіли і терплять у в'язницях, засланнях, чи концтаборах»¹.

У цьому ми погоджуємося з упівцем, разом з тим вважаємо, що один з головних фактів творення будь-якої організації чи руху, окрім ідеї, становить те, на яких засадах вони творяться. Кажучи простіше – якщо фундамент зроблений фахово, то будинок простоят на ньому віки, а якщо ні – дуже швидко зруйнується. Олег Штуль (псевдоніми – Жданович, Шуляк тощо) активний учасник організації партизанських загонів на Волині, представник ОУН-М при спільному штабі УПА Т. Боровця у 1947 р. ще під гарячими враженнями від тих подій писав: «Коли глянемо на 1943 рік і дії УПА, вже керованої «концепціями» Рубана-Лебідя, пригадається і тактика Тіто, і самозгубний похід 2000-ною колоною Ковпака в Карпати. Але проте ж не підлягає сумніву, що ні Лебідь, ні його оточення не були на службі ворожої сили. В чому ж справа? Справа в заложеннях, із яких вони тоді виходили, в засадах, за якими діяли, амбіціях, які задовольняли, і в законах, із яких уже потім не могли вирватись, хоч би того й хотіли»².

Знову надаємо слово учаснику тих подій Т.Боровцю: «9 квітня [помилка в тексті, 9 березня – *Ю.Ф.*] року розпочалися ділові переговори між Головною Командою УПА і військовими представниками ОУН Бандери в особах: отаман Бульба-Боровець та отаман Щербатюк-Зубатий від УПА і пор. Сонар (псевдонім «Юрко»), який виконував обов'язки коменданта охоронних партійних боївок під назвою «Військові відділи ОУН» та його політичний референт, відомий мені особисто, Омелько (прізвища не подаю з огляду на його родину в ССРСР) – від ОУН Бандери. Пропозиції, привезені пор. Сонаром від Миколи Лебеда до головної Команди УПА, були такі: 1. Не визнавати політичної підлеглості урядові УНР, а підпорядкувати всю військову дію УПА політичній лінії Проводу ОУН Бандери. 2. Визнати акт державности з 30.6.1941 року як єдину державну концепцію України і під її прапором провадити дальшу визвольну боротьбу. 3. Не організовувати ніякої політичної ради при армії, а вважати за свій єдиний Провід ОУН Бандери та беззастережно виконувати всі його накази й директиви. 4. Доцьогочасні партійні боївки, що мають офіційну назву «Військові відділи ОУН Бандери», включити в лави УПА, створити спільний штаб і далі діяти під назвою УПА. 5. Командувач УПА отаман Тарас Бульба-Боровець залишається

¹ Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1976. – Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга перша. – С. 37.

² Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). – Роттердам, 1947. – С. 17.

далі на своєму посту як фаховий партизанський командир. 6. Запровадити в УПА інституцію партійних комісарів та службу безпеки. 7. Оголосити загальний революційно-повстанський зрив цілої України проти німців та провести масову примусову мобілізацію в УПА. 8. Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицької партизанки. На ці монопартійні, диктаторські вимоги ОУН Бандери Головна Команда УПА дала таку відповідь: 1. УПА не має права бути військом будь-якої одної партії, а мусить бути всенародною силою під політичним проводом законного Уряду Української Народної Республіки, де на демократичних засадах мають бути репрезентовані всі партії. 2. УПА визнає тільки ту державність, що її проголосила суверенна Україна в 1918 році. Акт 30.6.1941 року – незаконний і не відповідає часові. 3. Політична Рада при армії коначна як організація міжпартійної консолідації та допомоговий чинник Головної Команди в політичних питаннях. Політична лінія одної партії – це тоталітарна диктатура, яка кожду націю та її армію доводить до катастрофи. 4. По цьому пункті досягнуто згоду обох сторін. Всі окремі військові відділи кожної партії повинні влитися в УПА, і може бути поширений спільний оперативний штаб. 5. П'ятий пункт – безкоментарний. 6. В лавах УПА не сміє бути комісарів жодної партії. Службу безпеки в армії провадить жандармерія УПА. 7. Нема політичної доцільності оголошувати загальний революційний повстанський зрив всієї України проти німців, бо завтра вся Україна буде окупована советською владою. 8. Звільнити якусь територію від національних меншин може тільки суверенна держава шляхом обміну населення, а не регулярна армія шляхом репресій. За ворожі польські акти карати тільки самих винуватців, а не все населення. Принцип колективної та родинної відповідальності можуть стосувати тільки варвари, а не культурна армія. Переговори М. Лебедь навмисне відтягав, а 22 травня 1943 року вони були перервані, бо представники ОУН Бандери зовсім не приїхали на устійнене місце для дальших розмов. Коли переговорами не вдалося поставити існуючу армію під накази та повний контроль своєї партії, М.Лебедь вибрав для цього іншу дорогу. Використовуючи досягнуту згоду обох сторін від 9.3.1943 р. по 4 пункті, він видав наказ від 15.3.1943 р. перейменувати всі свої партійні боївки: «Військові відділи ОУН» – на «Українську Повстанську Армію». Організував свій окремий головний штаб і зразу розпочав здійснювати вищезгадану програму, відкинутою Головною Командою УПА. Таким чином, у березні 1943 р. «революційним порядком» зробилося дві УПА, точно так, як це вже було в 1940 р., коли на арені появилосся «революційним порядком» дві ОУН. Група Лебеда – Бандери знову присвоїла собі назву, організаційну структуру та всі статuti іншої організації і почала її іменем та своїми силами поспішно здійснювати свою політичну програму»¹.

Тепер надамо слово опоненту Т. Боровця, одному з провідних очільників і «сірому кардиналу», який керував тими подіями у 1943 р., М. Лебедю: «Український повстанський рух, керований Головною Командою УПА, розгортається все ширше по українській землі. В кількох випадках постали з ініціативи окремих одиниць повстанські загони, щоб на власну руку вести

¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади. – К.; Торонто-Нью-Йорк, 1996. – С. 202-204.

боротьбу. Спочатку ніхто їх не спинював, Україна велика і місце для боротьби з ворогами найдеться для всіх, хто з ними захоче боротися. Одначе з другого боку, Головна Команда УПА, маючи перед очима ще не такий давній досвід невдачних повстанських рухів в Україні в рр. 1920-24 була свідомо того, що головною причиною їх невдач були розпорошеність різного роду повстанських загонів, брак одного центрального керівництва цілого повстанського руху, прояви отаманії та анархії. Тому завдання Головної Команди було координувати й такі самочинні виступи окремих осіб, щоб не допустити до анархізації української визвольної боротьби, що дозволило б ворогам у скорому часі розправитися з окремими повстанськими загонами. Трагічні роки 20-24 не сміли повторитися. Отаманські виступи залишали навіть легенду по собі, але з погляду цілості визвольних змагань, як відірвані, центрально не керовані й не координовані, були безуспішні. Зокрема, в таких рухах криється небезпека анархії та зведення українських визвольних змагань на манівці. Одним із таких рухів був загін у силі 150 до 300 вояків Тараса Бульби-Боровця, що йменував себе отаманом. Тому, що довкруги його особи й організованого ним загону заіснували різні версії, доводиться дати по змозі об'єктивне наświetлення цього питання на підставі збережених звітів і протоколів»¹.

Опісля М.Лебедь дає оцінку діяльності Т.Боровця з червня 1941 по листопад 1943 рр., коли він був заарештований у Варшаві. Проте під час цього аналізу, постійно критикуючи Т.Боровця за співпрацю і переговори з німцями та за його контакти з радянськими партизанами, автор не згадує, що саме отаман Т. Бульба-Боровець стояв біля витоків створення Української повстанської армії і перший фактично розпочав збройну боротьбу з комуністами, а потім вже з нацистами. М. Лебедь лише сором'язливо зауважує: «Команда УПА не протидіяла тому, коли німці і більшовики, а частинно і український нарід зв'язували дії УПА з іменем Бульби»². Щодо переговорів про об'єднання військових сил М.Лебедь пише: «В початках 1943 р. Бульба з гуртом однодумців творить нову партію, під назвою «Українська Національна Демократична Партія» і приступає до створення збройного відділу, що нараховує до 150 вояків. В березні-квітні 1943 р. Бульба веде переговори із Штабом УПА Північ, одначе пропозицію Штабу включити себе в загальний український повстанський рух і ввійти до Штабу УПА, Бульба відкинув. На початку серпня, коли дії УПА обхопили цілість терену, отаманії довше толерувати не було можна, бо дані райони не могли творити окремої «республіки»; цього вимагала безпека терену і непевність, чи Бульба не схоче відновити розмови з окупантами. Тому в серпні р. 43 сотня УПА під командою Дороша оточила цілу групу Бульби і перебрала її без одного пострілу. Група складалася з трьох полковників, кількох старшин і сотні стрільців у складі 63 осіб. Це були люди, що випадково попали до Бульби, ховаючись перед німецьким терором. На їх просьбу всіх прийнято в ряди УПА. Сам Бульба з групою 30-40 людей утік»³.

Щодо взаємовідносин бандерівців з мельниківцями, то М.Лебедь зазначає: «Були спроби диверсії. Повстає партійний відділ з ініціативи людей приналежних до групи Мельника. Коли його акція почала зводитися до переломлювання зв'язків УПА й ширення анархії, він був також роззброшений. І в

¹ *Лебедь М.* УПА. – Б.м., 1946. – С. 41-42.

² Там само. – С. 42.

³ Там само.

цьому випадку стрілецьтво в більшості залишилося в рядах УПА. Друга частина незабаром явко перейшла до «німецьких допоміжних частин та створила групу, що назвала себе «Українським Легіоном Самооборони»»¹.

Тепер для об'єктивності ми надамо слово члену ОУН-М О. Штулю: «Вже з початком місяця липня 1943 р. всі почали відчувати вороже ставлення бандерівців, які в межи часі роздували свої сили й стали нас чисельно переважати, а рівночасно своїми кривавими вчинками копали щораз глибшу борозду між нами й собою... В половині липня 1943 сотні ОУН переводили дуже вдалий напад на містечко Вишневець, а в таборі була лише невеличка залага. До неї звертається командат бандерівців Крук з проханням позичити 20 тисяч набоїв. Їм позичають, бо як не позичити товаришеві, хоч і невідомо, скільки свої вистріляють амуніції в Вишнівці, а скільки здобудуть. Сотні, повертаючись з виправи, мали бій з 2.000-ною бандою Ковпака, що йшов на Карпати, і вкрай перемучені, прибули до табору та, мов мертві, попадали спати, виставивши лише нормальні чати й застави, бо ворог не передбачався. З боку бандерівського табору жодних стійок не було, бо той бік вважався захищеним їхнім табором. Прокинулись, оточені переважаючими трикратно силами бандерівців, що вимагали підпорядкуватися і скласти зброю, коли хочуть уникнути пролиття братньої крові. Зрештою, ті вимагали лише ввійти в склад – УПА. Тут же пояснено, що «УПА вже поєднує всіх українських партизан, і битись нема за що братові з братом і товаришеві з товаришем». Для обговорення деталей справи, запрошено старшин табору ОУН на розмову до штабу бандерівців. Коли ті прийшли, їх «братньо» роззброєно і заарештовано, вбиваючи тих, що ставили опір. Так виглядав перший політичний чин нової армії з украденою назвою УПА»².

Під час роззброєння повстанського загону, яким керував командир Хрін, був заарештований і сотник цього підрозділу Максим Скорупський (майбутній курінний УПА – Макс). Його спогади для нас є дуже важливими, тому що так міркувала більшість мельниківців і бульбівців, але які не вижили в ті буремні часи. Зокрема, він згадував у 1946 р.: «На другий день після роззброєння, почалося над нами слідство. Головний командант СБ групи Крука – Ранок, командант дубенських сотень Черник, курінний Осип і сам Крук кликали нас по черзі на переслухання. Стягали стан зброї нашого табору і питалися, хто в нас був з політичних провідників і, врешті, чи погоджуємося вступити в ряди УПА. Так святкували ми свято Івана Купала 7-го липня 1943 року... Слідство тяглося кілька днів. На третій день ми ходили вже вільно. Варту біля нас знято. Приїхав до нас головний прокурор Мітла в асисті Олега – Ілька Ткачука. Питали мене, як оцінює роззброєння і якої я є думки про кожного з моїх товаришів командирів. Я не крився з великим моїм обуренням і гострою критикою. Погоджувався на спільний штаб УПА, але в чисто військовій площині, бо українська армія мусить бути лише одна, це всім зрозуміло, але чому саме так підло й підступно зроблено напад на табір? Можна було іншою дорогою об'єднатися, хоча б на зразок об'єднання Крем'янецьких груп. А далі після роззброєння, чому тих людей, добровольців, вироблених політично і бойово розпустили додому? Ті люди передусім загрожені від німців, вони не можуть легально перебувати вдома. –

¹ Там само. – С. 43.

² Штуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). – Роттердам, 1947. – С. 25-26.

Чому ви всього відділу так, як він був, з озброєнням і в цілості, не включили до складу УПА? Невже ви не маєте довір'я до нас, як до українців і патріотів? Ви сплямили вояцьку честь, відбираючи від нас зброю. Кожний стрілець присягав на вірність зброї, вояк не може здаватися, ви зломали вояцьку мораль молодих хлопців. Ви внесли в ряди війська політику. Не один стрілець здобував собі зброю у ворога з нараженням власного життя. Отже, ви зброї не давали, яке маєте право її відбирати? Коли ви хочете, ладняйте й творіть армію всіх відділів, яких вони не були б політичних напрямів. Вони ж організовані раніше ваших, ішли правильною дорогою, вели боротьбу з окупантом, а не вживали сили для поборювання інших політичних угруповань. За що згинув Булька і Гарячий? Вони обидва були ще в Бульби в 1942 році, дуже гарні й відважні вояки. Я не стою на платформі тієї або тієї політичної доктрини, але думаю так, як думає українець... Мені, як воякові, все одно, хто буде очолювати Українську Державу, лише щоб вона була самостійна і соборна¹.

Про це ж писав у своїх спогадах учасник тих подій повстанець Петро Пісоцький: «Дата 7-го липня 1943 року повинна бути записана в історії України як день найбільшого історичного гріха не лише для Волинської області, але й для всієї України. 2-го липня 1943 року бандерівсько-узбецька дика згряя роззбрóла не свого політичного противника – мельниківців. 7-го липня 1943 року бандерівці закривавили братньою кров'ю не лише свої руки, але й душі – сумління, якого вони ніколи не змиють, хоч би й вони протягом історії змінювали свої каїнові назви не п'ять разів, як це роблять вони тепер, але й 10-15 разів, – все одно вони від цього не втечуть. Сумління, якщо вони його мають, їх буде гризти до самої гробової дошки по всій діаспорі. Мабуть, і тому вони репетують на весь світ про «героїчну УПА», щоб заглушити те, що їм не миле, не по душі»².

Ці партійні міжусобиці не тільки роз'єднували національно-визвольний рух, вони засівали зерна недовіри і породжували безвір'я в середовищі пересічних українців щодо спроможності українських патріотів здобути «державну бронзу». Знову надамо слово М. Скорупському: «Населення на акти роззбрóєння й тертя між ОУН «М» і «Б» дивилося дуже критично і огірчено. Маси були зневірені. Дядьки по селах Крем'ячеччини хитали при розмовах головами і казали, що коли наші хлопці між собою б'ються, то України не буде»³.

На превеликий жаль, деякі сучасні дослідники слово в слово повторюють вузькопартійні концепції М. Лебеда. Так В. В'ятрович пише: «Збройні сили повстанців, зростаючи кількісно, вимагали чіткої структури та доброї організації. Виникла цілком реальна небезпека, що повторяться події 1920-х років, коли більшовики швидко ліквідували потужний повстанський рух в Україні, скориставшись його розрізненістю, тим що окремі групи не підпорядковувались єдиному командуванню, ба навіть поборювали одна одну»⁴.

Це ж саме пояснення автор чув і від ветерана ОУН-Б. На нашу думку, порівнювати ситуацію, яка склалася на українських теренах у 20-х рр. ХХ ст., з подіями 40-х рр. того ж століття науково некоректно. Тоді в Україні був уряд,

¹ Скорупський М. У наступах і відступах (Спогади). – Чикаго, 1961. – С. 125-126.

² Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. – Тернопіль, 2001. – С. 118.

³ Скорупський М. У наступах і відступах (Спогади). – Чикаго, 1961. – С. 127.

⁴ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.). – Львів, 2007. – С. 43.

який підпорядковувався голові Директорії С. Петлюрі, і навіть коли вище керівництво емігрувало, то навіть там воно залишалося довгий час єдиним репрезентантом українського національно-визвольного руху. А те, що серед тогочасного повстанського руху в Україні не було єдності і взаєморозуміння, то це вже зовсім інше питання. На початку Другої світової війни ОУН розкололася на дві частини – ОУН-М і ОУН-Б, тим самим не тільки суттєво ослабивши свої сили, а й поставивши під загрозу існування єдиного національно-визвольного руху, зауважимо при цьому, що ініціаторами розколу виступили саме бандерівці. Замість того, щоб порозумітися та об'єднати свої зусилля супроти спільних ворогів в ім'я Самостійної Соборної Української Держави націоналісти почали взаємопоборювати один одного, і знову найбільш активними в цій боротьбі були бандерівці. Сам процес зародження і творення УПА став тому яскравим прикладом. Врешті-решт, провідникам ОУН-Б вдалося створити чисельнопотужну збройну силу. Проте чи завжди кількісні показники ведуть до перемоги? З цього приводу О.Штуль наголошує: «Тут і приходимо до засадничої справи. Крім бажань усе схопити в свої руки (не покидаючи деклямацій про єдність армії і т.д.), бандерівці вирішили показати себе у всій силі, як ті, що вміють, як у нас казали, «закачати історію». І хоч як сьогодні патріоти партії доказують, що вони тоді знали, до чого це доведе, та, проте, справа стояла не так. Вони не хотіли думати про завтра. Їх захоплювала думка про сотні, курені, групи. Про захоплення районів, творення баз, проголошення «суверенної влади», поділ землі, адміністрацію і т.д. Здавалось їм, що на окупованій ворогом території можна, начебто під шапкою-невидимкою, створити свою державу. Або зробити це бодай на певних територіях, куди ворог не дістанеться навіть за сучасного стану техніки й за можливості переводити концентровані удари навіть на мільйонні армії»¹.

Поки загони УПА перебували в німецькому заплілі, вони мали простір для тактичного маневру, коли ж нацистсько-радянський фронт спочатку наблизився, а потім залишив далеко позаду основні терени діяльності українських повстанців, ситуація докорінно змінилася. На зміну ослабленому німецькому окупанту прийшов інший, але сильніший, безкомпромісний, хитріший і підступніший. Каральні загони МДБ-НКВС, залучаючи навіть літаки і бронетехніку, розпочали справжню війну з УПА. О. Субтельний свідчить: «Проте після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. радянський режим зміг організувати систематичні й широкі заходи, спрямовані на знищення УПА. У 1945–1946 рр. його війська (що переважно склалися з військ МВС і НКВС, оскільки в регулярних частинах Червоної армії було багато українців, які не бажали воювати проти УПА) організували блокаду й прочісування величезних територій Волині та передгір'їв Карпат, де зосереджувалися партизани. Щоб залякати західноукраїнське населення й позбавити УПА підтримки народу, НКВС застосував цілий ряд жорстоких тактичних заходів. Він виселяв людей із районів розташування баз УПА, депортуючи до Сибіру сім'ю кожного, хто був пов'язаний з опором, і навіть цілі села. За підрахунками в 1946-1949 рр. було заслано близько 500 тис. західних українців. Майже в кожному селі діяли «стукачі». Щоб дискредитувати партизанів, загони НКВС перевдягалися у форму УПА й грабували, гвалтували та мордували українських селян. Нерідко

¹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). – Роттердам, 1947. – С. 22.

певної вірогідності цих радянським провокаціям надавало, зі свого боку, безжалісне винищення прорадянських елементів СБ – таємною поліцією ОУН»¹.

Питання про діяльність Служби безпеки (СБ) ОУН-Б є надзвичайно болючим і важким для національно-визвольного руху. Знову надамо слово безпосереднім учасникам тих подій. П. Пісоцький писав: «Де і коли, протягом довгих років, бандерівці хвалилися своєю СБ? Ніде! Навіть не говорять, що сталося з тими узбеками, яких пан Лебідь возвеличує у своїй книжечці про УПА. Ніхто ні словом не згадує, хто був тим найбільшим катом волинської молоді-інтелігенції, яку майже дощенту вимордовано. Ні один сьогодні бандерівський «вождь» не хоче признатися до тих неймовірних злочинів, яких тоді по-бандитському переводило горезвісне СБ. І далі: хто буде перед історією відповідати за ті злочини, про які майже все населення Волині дуже добре знає?»².

М. Скорупський наголошував: «СБ почала масову чистку серед населення і в відділах УПА. За найменшу провину, навіть за особисті порухунки, видавалось на селянина кару смерті. По відділах в більшості випадків терпіли східняки. Трудно було їм захиститися перед засудженням, що той чи той «неблагонадійний», бо їх ніхто не знав; не було другого східняка з його місцевості, котрий посвідчив би за нього. Один із таких засуджених втік від розстрілу зі зв'язаними руками. Ясно, що прихильної пропаганди для УПА він не робив. Взагалі СБ і її діяльність – це була найчорніша сторінка історії тих років. Таке враження мав я від першої зустрічі з СБ, що про неї згадав вище. Гірше не могло бути, бо поліція сама була законом і судом. Служба безпека була зорганізована на німецький зразок. Більшість командирів СБ – це колишні курсанти з німецької поліційної школи в Закопаному (з років 1939-40). Ними були переважно галичани»³.

О. Штуль зауважував: «Наскільки була розвинута поліційна система СБ в 1943 році, хай свідчать кілька фактів. Бійцям УПА наказано трактувати небандерівську пресу, як ворожу, агентурну, і заборонено її читати. Кожний військовий фахівець, навіть командир роя, оскільки він був непартійний (а командири були здебільшого непартійні, бо партійних ледве вистачало на осадку різних «апаратів») мав при собі – коли не політвиховника, який рішав про все, то вибраного члена СБ, яких за їхню жорстокість і тупість називали «узбеки». Кожен бандерівський районний провідник мав право давати накази сотням, що знаходились у його районі, перевести ту або іншу акцію. Нам доводилось бачити такі накази, де навіть подавався плян таких акцій. Сотенні над тими «плянами» дерли собі волосся, але мусили посилати чоти в одне чи друге місце, бо за районним цадиком стояло СБ. Кожен військовий фахівець, узятий до УПА – чи добровільно, чи ні одержував завжди досить почесне становище, але й «провідника» від СБ... Ця система надзору й система ліквідування жертв лише на підставі рішення самого СБ – без усякого суду – була ганебна і жахлива, але, даючи в цілому катастрофальні наслідки, давала бандерівцям почуття повної влади. Вони загнали опозицію під землю. Ніхто відкрито не відважувався висловлювати жодної критики. І виконність в УПА була абсолютна. Найдурніший й найжахливіший наказ був виконуваний... Та найжахливіша трагедія розігралась із полоненими з червоної армії, яких тисячі жили й

¹ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1993. – С. 600.

² Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. – Тернопіль, 2001. – С. 118.

³ Скорупський М. У наступах і відступах (Спогади). – Чикаго, 1961. – С. 148.

працювали по селах Волині. Багато з них були свідомими українцями, ще більше стали ними під час побуту тут. Очевидно, дехто був з переконання большевиком, але найбільше було таких, які ще могли стати в своїх симпатіях по один або другий бік. Це був надзвичайно вартісний для УПА елемент, бо військово вишколений. Їх треба було з'єднати собі, а тим самим – для української визвольної справи. Для цього видумали бандерівці таку методу. Приходили вночі до хати, брали полоненого, виводили надвір і заявляли, що вони советські партизани й жадали, щоб ішов із ними, бо інакше застрілять. Хто в таких обставинах сказав би – хочу?! Майже кожен погоджувався, маючи намір утікти згодом і т. д. Таких нищено. Врятувались лише ті, що не злякавшись нічного нападу, відразу по мові орієнтувались, що це бандерівці й виголошували патріотичну промову – мовляв, вони проти большевиків і т.д. Це, очевидно, не свідчило про їхні переконання. Та й багато українців, бачивши таку «державницьку» поведінку бандерівців і утотожуючи їх із УПА, ніяких симпатій і ніякого довір'я до успіху такої революції не мали і були готові кожної хвилини перейти до большевиків»¹.

Взагалі, невиправдана надмірна жорстокість СБ бандерівців, українських повстанців по відношенню до прорадянських елементів на території західних областей УРСР та т.зв. «волинська різанина» (збройне протистояння польської Армії Крайової та УПА у 1943 р.) це теми окремих наукових досліджень.

У 1947-1949 рр. керівництво УПА докорінно змінює тактику боротьби з ворогом. О. Субтельний з цього приводу зауважує: «Зазнаючи тяжких втрат, УПА спробувала пристосуватися до наростаючого наступу радянських сил, розділивши великі з'єднання на малі рухливіші загони. У 1947–1948 рр., коли стало зрозуміло, що американо-радянська війна не відбудеться, багато цих загонів за наказом проводу УПА було розпущено. Деякі з членів УПА приєдналися до цивільного підпілля ОУН, але оскільки багато членів ОУН загинули, потрапили до рук ворога, емігрували або втратили своє «прикриття» в період відкритої боротьби, її мережа також більше не була такою ефективною й широкою, як раніше. Іншим серйозним ударом по УПА стало поширення колективізації, оскільки колгоспники, що перебували під суворим контролем, уже не могли постачати партизанам провізію. На цій прикінцевій стадії загони УПА та підпілля ОУН, які встановили слабкі й спорадичні контакти з британською та американською секретними службами, зосередилися на антирадянській пропаганді та саботажі. Вони перешкоджали колективізації, депортаціям, розгортанню радянського адміністративного апарату, вбивали офіцерів НКВС, партійних активістів і тих, хто підозрювався у співпраці з радянською владою. Так, у 1948 р. було вбито отця Гаврила Котельника (що приписується членам ОУН, а деякі факти вказують на причетність до цього НКВС) за його роль у ліквідації греко-католицької церкви. Через рік підпілля ОУН знищило відомого радянського пропагандиста – журналіста Ярослава Галана. Але в березні 1950 р. УПА зазнало дошкульного удару, коли в сутичці піді Львовом загинули її командир Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Хоч окремі невеликі загони УПА продовжували діяти до середини 50-х років, з

¹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). – Роттердам, 1947. – С. 29-30.

усіх практичних міркувань УПА та ОУН на Україні перестали існувати як організації саме після смерті Шухевича»¹.

Також ми хочемо розглянути на конкретних прикладах внесок УПА у розвиток світового мілітарного мистецтва. Це, по-перше, створення міцної і гнучкої організаційної структури УПА, яке вирішувало два головних завдання: збереження єдності, цілеспрямованості повстанського руху (стратегічна централізація) і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів (децентралізація виконання). Як наслідок, територія, де діяла УПА, розподілялася на такі частини: 1. Північний Край (Волинь і Полісся) – УПА-Північ; 2. Західний Край (Галичина, Буковина, Холмщина і Підляшшя) – УПА-Захід; 3. Південний край (Поділля) – УПА-Південь; 4. УПА-Схід (північ Житомирщини, Київщини і частково Чернігівщини), а наступною і найнижчою територіальною одиницею була Воєнна Округа (яка відповідала приблизно радянській області) – це той шабель у структурі УПА, на якому починалося безпосереднє керівництво збройною боротьбою. Далі вже йшов тактичний поділ: загін, курінь, сотня (відділ), чота, рій². Саме рій – найменша бойова ланка відділу УПА, яка приблизно відповідала відділенню в регулярній армії (чота – взводу, сотня – роті, курінь – батальйону тощо), був головною тактичною військовою одиницею³. Всю бойову та організаційну діяльність УПА здійснювали військові штаби: Головний Військовий Штаб – як орган керівництва Головного командира УПА – і військовий штаб воєнної округи⁴.

По-друге, українські повстанці підняли на досить високий рівень партизанську тактику боротьби з ворогом (рейдування, засідки, диверсія, розвідка), що дало їм можливість більше десяти років воювати і з німцями, і з поляками, і з росіянами.

По-третє, бійці УПА, окрім збройного спротиву загарбникам, розгорнули велику психологічну війну, що дало їм змогу високоефективно діяти на місцеве українське населення, достатньо потужно впливати на осіб іншої національності: на військовослужбовців-іноземців у нацистській і радянській арміях, успішно боротися (пропаганда і контрпропаганда) з апаратом психологічної війни Вермахту і Червоної армії⁵.

По-четверте, хоча взаємодія УПА з ОУН-Б була досить специфічною і не завжди толерантною, все ж таки вона була спрямована на відновлення Української Самостійної Соборної Держави.

Отже, борці за незалежність України – рядові воїни й командири Української повстанської армії більше десяти років вели напружену й кровопролитну боротьбу з ворогами за утвердження незалежної України. Ми переконані, що під час Другої світової війни тільки українські повстанці зі зброєю в руках виборювали незалежність. Хоча вони і зазнали поразки, але їх визвольна справа не загинула, а була успадкована українськими дисидентами, що, врешті-решт, і призвело до проголошення відновлення 24 серпня 1991 р. Української Самостійної Соборної Держави.

¹ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1993. – С. 601.

² Бурковський І. Організаційна структура УПА // Наш клич. – 1992. – № 1-2. – С. 5-9.

³ Ткаченко С.Н. Повстанческа армия: тактика борьбы. – Мн., 2000. – С. 119.

⁴ Бурковський І. Організаційна структура УПА // Наш клич. – 1992. – № 1-2. – С. 6-9.

⁵ Ткаченко С.Н. Повстанческа армия: тактика борьбы. – Мн., 2000. – С. 277.

Боднарчук Ю.Ю. (Тернопіль)

**ПОГІРШЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО
СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ РОДИН
ВНАСЛІДОК ДЕПОРТАЦІЇ З ТЕРИТОРІЇ
ПОЛЬЩІ В УРСР (1944–1946 рр.)**

У статті зроблена спроба проаналізувати обставини, які виникли внаслідок депортації українських родин із Закарзоння у 1944–1946 рр. і їх вплив на економічне становище переселенців.

9 вересня 1944 р. у м. Люблін між урядами Польського комітету національного визволення й Української РСР був підписаний договір про евакуацію українців з території Польщі в радянську Україну, а громадян польської й єврейської національностей із західних областей УРСР у – Польщу. Ці події назавжди позбавили частину етнічних українських земель їх національного обличчя – населення. Поза національним розвитком опинилася специфічна господарська культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення. А українські господарства втратили економічну базу свого господарювання – нажите з дідів-прадідів майно. З огляду на це завдання даного дослідження полягає у встановленні низки аспектів, які негативно вплинули на економічне становище українських родин під час впровадження в життя Люблінської угоди.

Ця робота **розкриває** складову об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українського населення з території Закарзоння у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох **науковців**, зокрема С. Макарчука, Б. Лановика, В. Сергійчука, О. Буцко, В. Кіцака тощо.

Дослідження економічного розвитку господарств є **актуальним**, оскільки перебуває в центрі соціально-економічного питання про відшкодування збитків, завданих нащадкам переселенців, що неодноразово порушували на рівні центральних виконавчих органів нашої держави.

Початок переселення українських родин із Закарзоння ознаменувався погіршенням економічного становища українського населення. Угода поставила українців поза межі закону, в умови тимчасового перебування як іноземців, які рано чи пізно мають покинути межі держави. У зв'язку з цим міжнаціональне напруження, яке на історично українських землях у межах Польської держави було між поляками й українцями, посилювалося ще з більшою силою під час евакуації, тепер його основною метою було пограбування українських господарств. Причини грабунків були різними: одні з метою, щоб примусити українців до виїзду, інші – щоб перешкодити йому. Неодноразово в бік українських родин лунало: «Залиште все, поїдете голі й босі! Все ваше належить полякам!»

У доповідній записці заступника Головного уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації М. Кальненка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Коротченка від 5 березня 1945 р. було зазначено «... терор по всіх повітах, з яких

евакуйовується українське населення. Вбивають і грабують, переважно в Грубешувському повіті. У лютому 1945 р. зареєстрували понад 20 випадків масового пограбування. Пограбовано близько 250 господарств. Забрано 219 коней, 111 корів і 112 свиней, домашні речі і харчі». У донесенні від 6 квітня 1945 р. вказувалося, що лише за березень було спалено 959 українських господарств, пограбовано – 500, вбито і поранено 925 українців, забрано 500 коней, 520 корів¹. Так, лише на Грубешувщині повністю згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб². Від січня до квітня 1945 р. лише в Любачівському повіті поляки вбили близько тисячі місцевих українців, 2500 господарств пограбували і до 700 дворів спалили³. Усього за цей час було спалено 12 населених пунктів.

Найбільш сильним було протистояння українських загонів УПА з евакуаційними комісіями і польськими партизанськими формуваннями, а пізніше – з регулярними військами Польщі на Надсянні. Діяльність українських підпільних загонів була настільки активною, що на частині території Перемишльського повіту, а саме: у волостях Жогатинській, Бирчанській, Вуйтковій і Кузьміна не було польської влади, й евакуацію з їх територій довелося здійснювати з великими силами польського війська. Але і при цих заходах за час виселення українців із повіту було спалено повністю 32 села, де загалом було 4300 господарств. Зокрема, повністю спалили села Берізка – 225 господарств, Рудава – 170, Лодзинка Дольна – 228, Суфчина – 250, Стара Бірча – 169, Рокшице – 202. А також частково спалено 48 сіл із загальною кількістю 1504 господарства. Серед них Руська Вісь – 65 господарств, Тарнавка – 60, Мильнов – 33, Пралковице – 34, Кругель Великий – 32, П'яткова – 45, Липа – 30.

Навесні 1945 р. польське населення масово напало на села українців, які виявили бажання евакуюватися в УРСР, убивали людей і забирали їх худобу й майно. Зокрема, у Перемишльському повіті такому нападові були піддані багато сіл: Гнатковичі, Малковичі, Трійця, Пралковці, Бовино, Скопов, Коштова, Бахужец, Дубецько, Кривча, Русельчице, Ваповци, Ольшани, Пятково, Бахов та інші. Також пограбували населення навколишніх польських сіл, а вбивали лише українців⁴.

Постійні грабунки українців і погіршення їхнього економічного становища були спричинені реалізацією Угоди про евакуацію, що підтверджено на засіданні при Головному уповноваженому уряду УРСР з евакуації за 1945 р. Зокрема на ньому було зазначено, що в Ярославському повіті на початок евакуації (жовтень 1944 р.) брали з 197 господарств по 200

¹ *Макар Ю.* Українсько-польське протистояння на Холмщині у першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика. – Львів: Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 91-92.

² Там само. – С. 45, 54.

³ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Я. Ісаєвич (голова ред. колегії) та ін. – Львів, 2003. – 83 с.

⁴ Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу по евакуації українського населення з території Перемишлянского повіту в Українську РСР і коротка характеристика повіту // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 4959, оп. 1, спр. 60, арк. 12-23.

коней, 500 корів, а на квітень 1945 р. більше, ніж на 2 господарства припадала 1 корова, оскільки всю худобу забирали поляки¹.

З огляду на бідність населення, що прибувало в Українську РСР, було зроблено спробу покращити становище закерзонців, надавши їм кредит на придбання худоби в розмірі 2 тис. злотих². Так, Голова РНК УРСР М.С. Хрущов звертався з пропозицією до Уряду СРСР дозволити отримання кредиту для українських родин у Польщі, які евакуюються, на придбання худоби³. Переселення мало декілька етапів, перший з яких визначили як добровільний, оскільки значна частина українців, які переселялися за цей час, виїжджали, прийнявши самостійне рішення на підставі своїх переконань або агітаційних об'янок, чи втікаючи від нападів польських підпільних банд. У подальшому українців виселяли примусово, незважаючи на їхні наміри щодо переселення.

Щоб примусити українців до виїзду, застосовували економічні заходи. Так, у Горлицькому повіті на серпень 1945 р. залишилося 1193 господарства, які відмовилися від евакуації. З ініціативи районного уповноваженого уряду УРСР для їх «заохочення» був застосований економічний примус. З цієї метою з війтами українських волостей була проведена нарада, де староста дав вказівку довести до українців податки і натуральну поставку, а також відібрати від них господарства, залишені родинами евакуйованих в УРСР, і «...робити на українців такий натиск, щоб вони виїжджали в УРСР»⁴. Незадовго до цього на нарадах з участю Головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації М. Підгорного, у бік польської місцевої влади лунали звинувачення у незаконних стягненнях з українців податків, від яких вони звільнялися відповідно до статті Люблінської угоди про пільгове оподаткування та скасування невикладених податків.

Порівняно з польськими родинами українці на Закерзонні жили бідно. Здебільшого їхня господарська діяльність була спрямована на забезпечення життєздатності родин, де матеріальною основою було майно, нажите працею багатьох поколінь. Економічний стан кожного з господарств українців був відображений у евакуаційних документах і складених на їх основі звітних

¹ Стенограма наради при Головному уповноваженому уряду УРСР по евакуації тов. Підгорного від 14.04.1945 р. // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 1, спр. 7, арк. 29-30.

² Стенограма наради при Уповноваженому уряду УРСР, довідка про переселення українського населення із Польщі і польського населення, яке підлягає виселенню до Польщі на 45 арк. За 1944 р. / Запит М.С. Хрущова у Раднарком СРСР В.М. Молотову про надання додаткової позики для придбання худоби // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 792, арк. 42-43.

³ Стенограма наради при Уповноваженому уряду УРСР, довідка про переселення українського населення із Польщі і польського населення яке підлягає виселенню до Польщі на 45 арк. За 1944 р. / Постанова НК Фінансів про надання кредиту українським переселенцям на придбання худоби від 20.11.1944 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 792, арк. 45.

⁴ Доповідні записки про хід евакуації по Горлицькому району про хід евакуації українського населення за 1945–1946 рр. Доповідна записка про хід евакуації і політичної ситуації в Горлицькому районі від 21.08.1945 р. // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 1, спр. 42, арк. 12-14.

таблицях¹, де була вказана загальна вартість залишеного майна по повітах. Так, у середньому кожна родина залишала майно вартістю близько 6 тис. злотих, тоді як середньостатистичні показники вартості залишеного майна у повітах коливалася з амплітудою від 4 тис. до 30 тис. злотих.

Найбільша вартість майна евакуйованих була встановлена у Любартівському та Радзинському повітах, де виселення відбулось упродовж декількох місяців, без активного опору українців і тиску на них поляків. На думку автора, саме ці повіти можуть братися за основу при встановленні середньостатистичного майнового стану українських родин, тоді як решта зазнала значних збитків внаслідок бандитських збройних нападів та примусового виселення, здебільшого їхнє майно було пограбоване, посиви і будинки спалені. Тому з'явилася середньостатистична оцінка майна в розмірі 6 тис. злотих.

Поняття «бідність» стосовно українських родин втрачає своє значення порівняно з родинами поляків, які під час виселення з Тернопільської області залишили в середньому на родину майно в сумі 1514 руб.² Причому вартість радянського рубля до польського златого під час евакуації була встановлена як 1:1. При виселенні, відповідно до Угоди, евакуйованим дозволялося взяти з собою певну кількість речей, вага яких не мала перевищувати 2 тонни. Як правило, депортовані забирали з собою лише те, «що помістилося на возі». Отже, українські родини мали чималі статки у вигляді нерухомого майна, які під час виселення втратили на території Польщі.

Шлях до УРСР був так само виснажливим для економічного добробуту закерзонців. Вже від початку евакуації переселенці зіткнулися з відсутністю дієвого механізму по їх транспортуванню. На залізничних станціях вони очікували від декількох тижнів до півроку. Повернутися додому було неможливо, оскільки описане майно ставало державною власністю, подекуди після від'їзду села спалювали польські військові частини, що здійснювали виселення або українські повстанці, щоб у них не змогли поселитися поляки, евакуйовані з УРСР.

Під відкритим небом в очікуванні надходження вагонів для завантаження селяни втрачали рештки свого майна. Утримання худоби потребувало фуражних кормів, яких не вистачало на 3–4 і більше тижнів очікування. Тому траплялися випадки, коли українці продавали худобу полякам за безцінь³. Навіть на залізничних станціях українці мали остерігатися нападів бандитів, які продовжували грабувати, забирати худобу, вбивати людей.

¹ Зведені таблиці до заключного звіту Головного уповноваженого: м. Люблін // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 1, спр. 48, арк. 20.

² Акт про закінчення евакуації польських громадян по Чортківському районному представництву від 10.10.1946 р. // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 2, спр. 55, арк. 1-4; Акт про закінчення евакуації польських громадян по Тернопільському районному представництву від 02.10.1946 р. // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 2, спр. 51, арк. 1-2; Доповідна записка замісника головного представника уряду УРСР у Тернопільському районі про закінчення роботи з евакуації польських громадян в Польщу // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 1, спр. 151, арк. 4.

³ Переписка з районними уповноваженими Білгорайського, Володавського, Грубешівського, Горлицького повітів про хід евакуації українського населення. Том 1 / Доповідна записка про

Довга і виснажлива дорога у товарних вагонах, а часом і на відкритих платформах забирала останні запаси продуктів і фуражу. Не винятковим явищем у донесеннях про стан транспортування переселенців були повідомлення про пошесть худоби¹. Якщо з території Польщі українці під час переселення зареєстрували для вивозу 54 951 голів коней, що в середньому складало по 0,44 коня на кожну родину, яка виїхала², то в Українську РСР прибуло лише 43 940 коней на 112 302 господарства українських переселенців, що склало 0,4 тягової робочої сили³. Для Тернопільської області ці показники були ще нижчими, оскільки її територію переселенці масово заселяли лише з початку 1946 р., коли розпочалося тотальне примусове виселення українських родин із Закарзоння. Так, якщо при виселенні 41 тис. родин зареєстрували 20423 голів коней, то вже на території області у володінні зареєстрованих 37697 родин переселенців було 12133 голів коней, що в середньому припадало по 0,3 голови на родину⁴.

Завантажені у вагони переселенці ставали заручниками технічної відсталості залізниці, неузгодженості між її керівництвом. Так, на перепоні руху закарзонців ставав кордон, де відбувалося перевантаження вагонів з європейської залізничної колії на радянську ширококоліїну. На 30 травня 1945 р. унаслідок недостатньої пропускної спроможності (50–60 вагонів на добу) на станції Хіров Львівської залізниці скупчилося близько 70 потягів з переселенцями, які були в очікуванні відправлення від 15 до 25 діб, тоді як на підході до станції було ще 16 поїздів⁵. Крім того, на залізничному відтинку Краківської дороги зібралися в очікуванні відправлення 2138 родин⁶.

Отже, українці на Закарзонні жили здебільшого бідно, їх економічною основою було майно, нажите багатьма поколіннями, що частково відобразилося у виданих переселенцям евакуаційних документах. Підписання Люблінської угоди і впровадження її в дію спровокувало посилення міжнаціонального протистояння, яке виявилось у пограбуваннях і терорі українського населення, втраті майна та руйнуванні їхнього економічного добробуту.

хід евакуації українського населення по Білгородському повіту // ЦДАВОВ України, ф. 4959, оп. 1, спр. 38, арк. 21.

¹ Переписка з парторганізаціями, телеграми по питаннях евакуації українського населення із Польщі / Телеграма від 30.05.1945 р. Наркому шляхів і сполучень генерал-лейтенанту Ковальову про складну ситуацію на станції Хіров Львівської залізниці // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 207, арк. 124-125.

² *Сергіійчук В.* Трагедія українців з Польщі. – К., 1997. – С. 236.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 1.

⁴ *Буцько О.* Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.

⁵ Переписка з парторганізаціями, телеграми по питаннях евакуації українського населення із Польщі / Телеграма від 30.05.1945 р. Наркому шляхів і сполучень генерал-лейтенанту Ковальову про складну ситуацію на станції Хіров Львівської залізниці // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 207, арк. 124-125.

⁶ Переписка з парторганізаціями, телеграми по питаннях евакуації українського населення із Польщі / Доповідна записка Маленкову від секретаря ЦК КП(б)У Коротченка // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 207, арк. 178.

Прагнення М.С. Хрушова допомогти землякам своєї дружини було шляхетним, але безперспективним. Адже голова РНК не знав основної причини зубожіння закерзонського люду, яка стосувалася більше політичних обставин, котрі були спровоковані Угодою, на якій стояв саме його підпис.

Під час довгої і виснажливої дороги переселенці втрачали рештки статків, що вдалося вивезти. Відсутність кормів примушувала селян продавати худобу за безцінь. Неузгодженість і технічна відсталість на залізничній дорозі ще більше поглиблювала майнові втрати переселенців. Таким чином, підписання Угоди про евакуацію й її впровадження в дію спровокували виникнення обставин, які завдали значних економічних збитків господарствам українців на Закерзонні.

Федотова О.О. (Київ)

**КАРПАТСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
ПІД КУТОМ ЗОРУ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНзуРИ
(70-ті рр. XX ст.)**

У статті розглянуто напрям роботи органів цензури по контролю творів друку з національного питання в 70-х рр. XX ст. Зокрема, висвітлено проблему цензурування наукових видань, присвячених проблемі етнічної самобутності карпатського населення радянської України.

Національне питання часів СРСР окреслювалося як одне з найгостріших у контексті комуністичної ідеології. Зрозуміло, що проблема національної ідентичності переслідувалася та не сприймалася як така, оскільки не вписувалася у вигадану радянськими істориками концепцію “колиски трьох братніх народів”.

Слід відзначити, що національний аспект в історії радянської України завжди характеризувався певною “універсальністю” з погляду на те, що ніколи не втрачав своєї актуальності та не залишався поза увагою партійно-державних структур протягом десятиліть. Змінювалися часи й вожді, коригувалися курси ідеологічної політики, але національний ракурс (чи, швидше, антинаціональний) завжди превалював і виступав як один із основних напрямів діяльності цензорських інститутів.

Так само актуальним дане питання окреслювалося і на початку 70-х рр. XX ст.

Посилення цензури в II пол. 1960-х рр. дало змогу партії в достатньо короткий термін максимально монополізувати ідеологію, залякати тих, хто повірив у демократичні зміни та відправити в еміграцію дисидентів. На тому етапі Головліт відверто продемонстрував свою основну сутність, котра полягала не в захисті державної та військової таємниці, а в реалізації ідеологічних рішень ЦК.

Наприкінці 1960-х рр. контроль цензури за ідейно-політичним змістом друкованої продукції значно активізувався. Реакційні тенденції по наступу

на культуру та сферу друкованого слова остаточно були закріплені тасмною постановою Секретаріату ЦК КПРС “Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару” від 7 травня 1969 р. Відтепер усю попередню цензуру реалізував редакторський корпус, що відповідав за випуск інформації та художньої продукції в світ, а також вирішував усі конфліктні ситуації до її безпосереднього введення в обіг. Отже, партія сконцентрувала в своїх руках визначальну та контрольно-регулюючу функції в галузі ідеології, за державними цензурними органами залишилися лише повноваження наступного контролю. Створений механізм всеосяжної цензури на початку 1970-х рр. став однією зі складових політико-ідеологічної системи доби “застою”¹.

Згортання прогресивних завоювань супроводжувалося розширенням обсягів робіт органів цензури, зокрема в напрямі відстеження національно-спрямованої літератури.

Із звіту начальника 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М.Настеки про роботу за 1970 р., дізнаємось про загальний стан контролю: «Аналіз націоналістических изданий показывает, что в них пропагандируется ненависть ко всему советскому, грубо и умышленно искажаются взаимоотношения между народами СССР, распространяются небылицы о так называемом русском колониализме»².

Весною 1971 р. Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання “Про стан книговидавничої справи в республіці й заходи по його поліпшенню”, за результатами чого було обнародовано відповідну постанову. У даній директиві вказувалося, що республіканські видавництва не забезпечують потребу читачів в отриманні літератури з нагальних проблем розвитку соціалізму. Керівництву видавництв “Наукова думка”, “Радянський письменник”, “Дніпро”, “Молодь”, “Музична Україна”, “Малка” пропонувалося перебудувати свою роботу в напрямі принциповості оцінювання ідейно-художніх особливостей творів, підготовлених до видання³.

У січні 1972 р. також побачила світ постанова ЦК КПРС “Про літературно-художню критику”, у якій ішлося про неприпустимість нейтрального відношення до фактів наявності ідейного й художнього браку в літературі, і наказувалося підняти ідейно-теоретичний рівень критичного оцінювання творів, спираючись на відповідні партійні вказівки в боротьбі з “чужими концепціями”.

Подібні вимоги щодо дотримання «ідеологічної стерильності» ставилися і в сфері підготовки та видання наукової літератури, у світлі чого в об’єктиві органів радянської цензури раптом опинився ряд книг, присвячених

¹ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР 1917-1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 4605, оп. 1, спр. 133, арк. 44.

³ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 404-117.

розгляду національних особливостей карпатського населення. З погляду на невисвітленість даної проблеми у вітчизняній історіографії (виняток становлять публікації Ю. Шаповала та В. Барана)¹ вона потребує окремого розгляду*.

Ілюстрацією до того може бути службова записка №314 від 29 квітня 1973 р. секретаря ЦК КПУ В. Маланчука, у якій він інформував союзні органи про факт випуску в листопаді 1972 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Рильського АН УРСР бібліографічного покажчика «Українське радянське карпатознавство», укладеного старшим науковим співробітником Я. Прилипком під редакцією заступника директора інституту В. Зинича².

Із даного документа дізнаємось про те, що в посібнику, разом із працями радянських учених, вміщено окремі роботи «українських буржуазних націоналістів», а також деяких колишніх співробітників інституту, які припустилися свого часу «ідейно-теоретичних помилок». До когорти «махрових буржуазних націоналістів»були віднесені також В. Кубійович, С. Єфремов, В. Щербаківський та інші національно-свідомі діячі.

Як указував дописувач, за означеною подією 28 березня 1973 р. бюро Київського обкому партії розглянуло питання «Про серйозні ідейні помилки в бібліографічному покажчику», наслідком чого «за втрату політичної пильності» стало зняття з займаної посади, а також виключення з партії заступника директора інституту В. Зинича і винесення суворої догани директору інституту М. Сиваченку. До партійної відповідальності було притягнуто також ряд інших осіб, причетних до появи роботи.

На підставі вжитих заходів президія АН УРСР, розглянувши суть проблеми, зобов'язала керівників усіх інститутів «підвищити відповідальність за науковий та ідейний рівень друкованих видань»³.

Наприкінці доповідач побіжно згадував також про вихід у світ у московському видавництві «Наука» першого тому «Карпатського збірника», що за оцінкою першого секретаря Закарпатського обкому партії Ю. Ільницького, мав «серйозні недоліки».

Власне, для того, щоб зрозуміти характер партійних закидів на адресу даної книги, слід звернутися до його змістовного наповнення⁴.

Як вказувалося на обкладинці збірника, він став першим виданням з числа запланованих Інститутом етнографії ім. М. Миклухо-Макля АН

¹ Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Бахмутський. шлях. – 2001. – № 1-2. – С. 84-110; Шаповал Ю. “На вікнах – грати, на ідеях – грати” // День. – 2003. – № 148. – 23 серпня; Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 404-117.

* Матеріали до статті надані директором філії «Гуцульщина» НДІ українознавства П. Шкрібляком.

² Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 1998. – С. 506.

³ Там само.

⁴ Карпатский сборник: Труды Международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей / Ред. кол.: Ю.В. Бромлей (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1972. – 139 с.

СРСР публікацій з питань культури і побуту населення Карпат. Основу його склали матеріали досліджень, архівні та музейні документи тощо. Вміщені статті були присвячені різноманітним аспектам культурного життя етнографічних груп узазаної місцевості: народній архітектурі лемків і гуцулів, етнічним процесам у словаків, угорців і німців тощо. Так, скажімо, до означеної книги увійшли наступні розвідки: «Народний одяг гуцулів Рахівського району» Н. Полянської, «Гуцульське полонинне господарство другої половини XIX – початку XX ст.» М. Мандибурі, «Народна архітектура лемків» Р. Райнфуса, «Етнічна специфіка угорців Закарпаття» І. Гроздової тощо.

Отже, як бачимо, вказаний збірник репрезентував досить оригінальні публікації, що розкривали специфіку національної самобутності карпатського населення. Цілком зрозуміло, що це видання аж ніяк не вписувалося в тогочасні ідеологічні канони.

На засіданні бюро Закарпатського обкому КП України від 10 травня 1973 р. до порядку денного терміново було включене питання «Про помилки у статтях, опублікованих в «Карпатском сборнике» (Москва, 1972 р.)». У протоколі констатувалося, що автори статей М. Тиводар, І. Гроздова, Н. Граціанська, Т. Філімонова, М. Шун та інші «неправильно, з об'єктивістських позицій відобразили минуле і особливо сучасне Закарпаття»¹.

Надалі наводилося досить «детальне» пояснення суті означених недоліків, а саме: «У статтях згаданих авторів відсутня наукова критика антинаукових буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушовування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії.

Більш того, М. Мандибура та М. Тиводар не тільки замовчують ці питання, але й посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну, буржуазного націоналіста В. Кубійовича.

В деяких статтях допущене некритичне ставлення до буржуазної статистики, неточності у використанні даних радянської статистики. Авторами перебільшено кількість угорського населення в м. Рахові та Хусті, с. Корилицька Поляна та ін. У збірнику також стверджується, що в кінці тридцятих років на Закарпатті проживало 18 тис. німців (стор. 119), в той час як згідно статистичних даних їх було 8,7 тис. чол.»².

Робився наголос на тому, що жоден з авторів «не знайшов за потрібне підкреслити, що ці зміни в політичному і духовному житті трудящих області, їх побуті є результатом торжества ленінської національної політики КПРС, що такі зміни за історично короткий період можливі лише в умовах соціалістичного ладу»³.

¹ Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 1998. – С. 507.

² Там само.

³ Там само.

Серед вказаних статей найбільш «неприпустимою» виявилася наукова розвідка І. Гроздової «Етнічна специфіка угорців Закарпаття», оскільки дослідниця мала сміливість стверджувати, що «...ще недавно у більшості змішаних сімей діти були записані у господарчих книгах угорцями і їм були дані угорські імена. Тепер нерідко батьки записують своїм дітям українську національність, а іноді буває й так, що одну дитину (в одній сім'ї) записують угорцем, а іншу – українцем. В релігійних сім'ях часто такий поділ закріплюється і релігійною приналежністю: син, наприклад, вважається угорцем і охрещається в католицькій церкві, дочка ж – українкою і обряд її хрещення здійснюється в православної церкві (стор. 98)»¹.

Відповідне вирішення національного питання та ще й на основі релігійної належності не вписувалося до контексту радянської національної політики і тому, безсумнівно, заперечувалося, як заперечувалися й особливості побуту населення Карпат. Так, наприклад, чомусь викликали неприйняття відомості про намагання господарок (з числа угорського населення) випікати свій хліб замість купівлі його в магазинах, згадки про традицію використовувати в роботі домоткані фартухи та звички угорців курити люльку та носити довгі вуса...

Загалом наведені в статті авторки твердження були визнані такими, що не відповідали дійсності, позначалися «волонтаризмом» та «ідеалізацією минулого».

Суттєві «перекручення» відшукали і в розвідці Н. Граціанської «Сучасні культурно-побутові процеси у словаків Закарпаття», котра «насилену чехізацію і словакізацію місцевого українського населення (яке жило разом із словаками) в період чехословацького буржуазного режиму на Закарпатті... видавала за турботу режиму про розвиток населення словацької національності і т.д.»².

Лейтмотивом даного документа став один із пунктів постанови бюро обкому КП України, який можна вважати характерним для відображення пануючої ідеології: «Опубліковані в збірнику статті йдуть в розріз з об'єктивним процесом дальшого зближення націй і народностей нашої країни, не сприяють роботі партійних організацій області по вихованню багатонаціонального населення в дусі ленінської дружби народів, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму»³.

Таким чином, розглянувши означену проблему можна констатувати, що цензорські інститути радянської доби надзвичайно пильно стежили за всією друкованою продукцією на предмет виявлення національно-орієнтованих творів. Оскільки традиційною ознакою як царської, так і комуністичної цензури завжди був її антиукраїнський характер, цей напрям роботи залишався вельми актуальним на всіх етапах еволюції органів контролю. З того приводу цілком зрозуміло, чому питання самобутності карпатського населення стало об'єктом зацікавлення партійно-державних структур, адже розглянуті нами видання не вписувалися в загальний ідеологічний контекст і становили реальну загрозу для діючого режиму.

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. – С. 508.

УКРАЇНА – ФІЛОСОФІЯ

Кононенко Т.П. (Київ)

СПАДЩИНА Г. СКОВОРОДИ НА РІВНІ КОНТАМІНАЦІЇ ВІРИ, ФІЛОСОФІЇ ТА МИСТЕЦТВА

Стаття присвячена визначенню засад «контамінаційних» проявів у творчій спадщині Г.С. Сковороди. Встановлено, що «світовий» рівень значущості мислителя був забезпечений істотною вкоріненістю мислителя в царини українського народу та його історичних набутків, і безпосередньою належністю української культури до процесів у геополітичному ареалі прадавніх європейських цивілізацій.

Досліджуючи історію буття українського народу, його мови, мистецтва, культури, Михайло Грушевський зауважував: особливістю творчого методу та сутності творчої спадщини українців віковічно була *синкретичність*, що органічно еволюціонувала в *універсальність*. Причиною такого феномену була універсальність української природи, що закономірно впливала на вегетативні якості українського буття, світосприймання і свідомості, характеру мислення, мови, діяння й творчості. Творчості як феномену взаємовпливу емоцій і інтелекту, досвідної діяльності й філософсько-релігійної рецепції, а в творах мистецтва – слова й дії, звуку й кольору, ліричності, епічності й театральності, аналізу, сциєнтичності та пророцтва. А це означає, що різномірна творчість своїм духом і питомою сутністю була філософічною¹.

Видатний історик зазначає, що зазначена синкретичність простежується з сивої давнини українського етногенезу, і не лише в пам'ятках словесного мистецтва, а й архітектурного, скульптурного, живописного, театрального, докази чого ми знаходимо ще в старожитностях мезенської культури (якій

¹ Грушевський М. Історія української літератури. У 6-ти томах. – К.: Либідь, 1994.

М.Грушевський нараховував до 30 тис. років), Київської стоянки (до 20 тис. років), Кам'яної Могили (чи, як нещодавно запропоновано науковцями, – Кам'яних Могил – Т.К.) (до 12 тис. років), трипільської, а потім і скіфської, сарматської, антської, черняхівської, празько-корчацької, київської тощо культур. Ще відома фольклорна поезія «А ми просо сіяли», якій великий мовознавець Олександр Потебня відводив час у 5 тис. років, засвідчує єдність поетичного і театрального начал, вокалу й танцю, початкового протистояння й завершальної злагоди, що знаменує єдність побутових, виробничих, ритуально-релігійних, а в підсумку – світоглядно-філософських начал. А це зумовлюється як віковичним буттям, так і ментальністю народу¹.

Ці догляди, поза сумнівом, дають належні підстави для висновків суто аналітичного характеру. Зокрема, засвідчують про «контамінативні» властивості артефактів розвитку українського етносу в світопросторових вимірах. Водночас слід розрізняти «контамінативні» та «синкретичні» прояви в історичному доробку народу. Основу розрізнення складає ступінь розмірковувальної та розмислової культури народу, яка, в свою чергу, визначається ступенем розвиненості освітньої та наукової царини суспільства.

Синкретизм, у більшості, визначається ознакою первісного ступеню розвиненості свідомості, генетичною передумовою т.зв. «синтетичного мислення», яке певні філософські напрями та школи вважають вінцем розумової еволюції людини та людства (зокрема – гегелівська філософія; певні напрями російської релігійно-філософської думки XIX-XX ст., марксизм). Первісність синкретичного світосприйняття, попри романтизовану в ньому цілісність людини і довкілля, зумовлюється слабкою розвиненістю аналітичних спроможностей свідомості, здатності до розрізнення і вирізнення різнорідних складових дійсності і, в ширшому значенні, – складових буття. Контамінативність же є наслідком значного ступеня розвиненості аналітичного доробку свідомості, закріпленого в спадщині освітньої царини суспільства, яка постає на ґрунті розвиненої властивості представників спільноти до уяви та уявлення, спроможності до складної інтелектуальної комбінаторики вирізаних аналітично складників буття в метафоричні смислові розбудови. Саме це й розмежує «синтетичні» розмислові форми та «інтегративні». Чи ті, які постають на основі поєднання складників у ціле, з одночасним їх збереженням та існуванням, а не розчиненням (тобто знищенням) їх у «синтетичному» цілому.

Власне, саме з цієї причини «симфонічність» літературно-філософської спадщини Г.Сковороди² є цілком формотворчою та самочинною в царині «комбінаторної» частки європейської методологічної культури XVII-XVIII ст. Відмінною ж ознакою (і окрасою та надбанням світової

¹ Баран В. Давні слов'яни. – К., 1998; Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. – К., 2005; Вовк Х. Студії української етнографії та антропології. – К., 1995; Чубатий М. Княжа Русь – Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк; Париж, 1964; Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001; Попович М. Нарис історії світової культури. – К., 2001; Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. – К., 2003.

² Кононенко Т. До питання визначення основної літературної форми філософських творів Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 392-397.

філософської культури водночас) є, зокрема, потужна контамінативна основа розмислової культури українського філософа Г.Сковороди, яка могла сформуваватися винятково в царинах народного середовища. Там, де освітня та наукова царина є вже певним проявом інтелектуалізованого надбання українського народу, сув'язі різнобічних вимірів його буття.

Згідно з методичними вимогами понятійно-категоріального визначення термінів українознавчого парадигмального дослідження слід дати коротке означення змісту терміна «контамінація», з яким він інтегрований в українознавче дослідження творчості Г.Сковороди.

Звернення до сучасних інформаційних ресурсів засвідчило різночитання вихідного змісту цього терміна, що спонукало до пошуку джерела, у якому зміст терміна визначався б достеменною відповідністю латинським джерелам. Таким джерелом став «Латинський Лексикон з російським перекладом з кращих Латинських письменників» Фоми Розанова, виданий у Москві 1797 р. Автор дає такі змістові значення: «Contaminatio, onis. *f. Ulp.* (Ulpianus Jurifconfultus – *T.K.*) Осквернение; Contamino, as, avi, atum, are. *Cic.* (Cicero – *T.K.*) Замарать, загадить, запачкать, запятнать; осквернить»¹.

Вочевидь, що сучасний зміст цього мовного поняття з латинських мовних теренів зазнав істотних видозмін, набувши в різних галузях сучасних знань особливих категорійних означень. Залишковим складником змісту, однак, залишився принцип змішування та накладання властивостей, які ведуть до принципових видозмін та набуття нового змісту тим, що утворилося внаслідок «забруднення» первинних складників. Історично позбувшись негативного значення, аналітично вирізнилившись у розумову дію, принцип «контамінативності» поширився як методичний засіб на широкий спектр як природничих, так і гуманітарних знань. Водночас маючи іменникову, прикметникову, дієслівну та похідні від них форми.

У «Російсько-українському словнику наукової термінології (суспільні науки)» українського відродження часів розпаду СРСР (1994) так визначено змістові, формальні галузеві, жанрові та мовні ознаки терміна «контамінація»: «**Контамінація** *лингв., лит.*, контамінація; **к. жанровых форм** *лит.* контамінація жанрових форм; **творческая к. лит.** творча контамінація. **Контаминирование** *лингв., лит.* контамініування. **Контаминированный** *лингв., лит.* контамініований. **Контаминировать** *лингв., лит.* контамініувати».² В сучасній електронній «вільній енциклопедії Вікіпедія» (на жаль, україномовного витинку, присвяченого терміну «контамінація» ще не існує, тому матеріал подається у довільному переказі – *T.K.*) наступним чином структурований зміст цього терміна в електронно-енциклопедичному форматі: у вихідному значенні терміна зазначена лише історично похідна властивість – «Контамінація (лат. *contaminatio* смешение), що й зумовило звертання в статті до достеменного джерела –

¹ Латинський ЛЕКСИКОНЬ съ російськимъ переводомъ, изъ лучшихъ Латинскихъ писателей собранный Государственной Коллегии Иностранныхъ дъель Переводчикомъ Фомою Розановымъ. – М., 1797. – С. 398-399.

² Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 201-202.

збірки латинських авторів. У «Змісті» означені 5 галузей застосування – мовознавство, література, психіатрія, геологія, інші (до яких можна додати біологію, фізіологію, філософію тощо – Т.К.). У мовознавстві прояви контамінації визначаються як «поява нового висловлювання чи форми, яка досягається шляхом поєднання чимось подібних двох висловлювань чи форм». У літературі «контамінацією називають також комбінацію епізодів різних творів і долучення до оповідання подій з іншого літературного твору»¹. Маючи термінологічне визначення контамінації, розглянемо обставини, які могли вплинути на формування унікального творчого світосприйняття Г.Сковороди.

Надзвичайно давніми були політично-державні, мистецько-освітні, науково-філософські зв'язки та контакти наших пращурів з греками, візантійцями, римлянами, арабами, германцями, кельтами й іншими племенами Європи, з прайндійськими та кавказькими народами. Ця історично визначена взаємодія неминуче спонукала до бачення в єдності та всевітній масштабності як власної суб'єктності, так і всієї людської багатоманітності, про що переконливо розповідається в спогадах і працях М.Ковалинського, І.Снегір'ова, І.Срезневського, М.Сумцова, Д.Багалія, Ф.Зеленського, М.Петрова, О.Єфименко, М.Гусєва, Ф.Кудринського, а в ХХ ст. Г.Хоткевича, А.Ковалевського, В.Петрова, Б.Скитського, П.Пелеха, М.Ладиженського, А.Кримського. В останні десятиріччя цьому питанню присвячені праці І.Дзюби, М.Поповича, В.Крисаченка, С.Наливайка, С.Плачинди, В.Ідзя.

На разі актуалізуємо лише одне, проте істотне питання: чи знав український філософ Григорій Сковорода буттєву й світоглядну історію тих народів у співвіднесенні з буттєвими процесами свого власного? Відповідь може бути лише позитивною. А от міра обізнаності у кожній царині – це питання не одного дослідження і не зусиль одного дослідника.

Григорій Савович Сковорода народився в сім'ї малоземельного козака. Там і наситилось його серце психоідеологією цієї виняткововажливої в українській історії та духовній еволюції суспільної верстви – хребта національно-визвольної революції середини ХVІІ ст., або Хмельниччини. Який вплив могла справити козацька спадщина, достатньо переконливо засвідчують видання праць Дмитра Яворницького та колективні дослідження. Вчився у Києво-Могилянській академії, був вивезений співаком хорової придворної капели до Петербурга, а згодом перебував у складі російської місії в Угорщині, відвідав Австрію, Словаччину, Польщу, побував у Німеччині та Італії.

Автор симфонії «Сковорода» Павло Тичина в ході її створення і для осягнення постаті Г. Сковороди як людини, мислителя, поета підготував понад 60 папок на 2,5 тисячі сторінок, у яких ставилися численні питання типу: чи знав Г.Сковорода творчість Сократа, Платона й Аристотеля, Софокла й Аристофана, Данте й Петрарки... – і так до філософів ХVІІ–ХVІІІ ст., що бачимо і з оглаву тез поета: "Гомер у Сковороди", "Сковорода

¹ <http://ru.wikipedia.org/>.

й Платон", "Сковорода й Арістотель", "Сковорода й Епікур", "Сковорода й Лукіян", "Сковорода і сміх", Сковорода й "Енеїда" Віргілія", "Чи міг знати Шекспіра Сковорода?", "Еразм Роттердамський", "Сковорода й Ян Амос Коменський", "Сковорода й Ісаак Ньютон", "Сковорода і Фенелон", "Сковорода і Лабрюйєр", "Сковорода і Лесаж", "Сковорода і Лейбніц", "Сковорода і Прістлі", "Сковорода й Вольтєр", "Сковорода і Юм", "Сковорода і Паскаль", "Сковорода і Боссює", "Сковорода і Гольбах", "Сковорода і янсеністи (монастир Пор-Рояль)", "Сковорода і Кант", "Сковорода і Спіноза", "Сковорода і Жан-Жак Руссо", "Сковорода і Гельвецій", "Сковорода і Бюффон", "Сковорода і Гоббс", "Сковорода й Дідро", "Сковорода й західноєвропейські філософи – матеріалісти", "Сковорода й Гурамішвілі", "Чи знав Сковорода твори Івана Некрашевича?", "Сковорода і Кантемір", "Сковорода й Ломоносов", "Сковорода й Тредіаківський", "Сковорода й Сумароков", "Сковорода і Новиков", "Сковорода й Радіщєв", "Сковорода й Фон-візін", "Сковорода і Котляревський", "Чернишевський", "Карл Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін про XVIII вік", "Сковорода і всесвітня історія", "Сковорода проти Фрідріха II", "Сковорода і логіка", "Сковорода і геометрія", "Телескоп чи мікроскоп у Сковороди", "Слово "мануфактура" у Сковороди та слово "фабрика", "Історичні події у творах Сковороди", "Чи глухий був Сковорода до політики?", "Сільське господарство у Сковороди", "Чи унікав Сковорода світу, суспільства, громади? Суперечливість у нього щодо цього. Сковорода й народ", "Науки у Сковороди. Сковорода проти шахрайства у науці", "Сковорода й педагогіка. Окремо виховання", "Сковорода як філолог, як перекладач, фольклорист", "Сковорода й народна пісня", "Архітектура і малярство у Сковороди", "Слов'яни у Сковороди", "Сковорода і поляки", "Сковорода й угорська мова і Угорщина взагалі", "Латинська мова як мова міжнародна", "Сліди ознайомлення з деякими іноземними мовами у Сковороди", "До в'яснення філософського обличчя Сковороди", "Пізнай себе самого" у Сковороди", "Матерія у Сковороди", "Сковорода й церква", "Ставлення до релігії у Сковороди", "Ставлення до смерті у Сковороди", "Мотиви старості (чи єсть же вони у Сковороди?)", "Повернення молодості", "Ідея довголіття у Сковороди", "Сковорода про смерть і про позбавлення гніту смерті", "Повернення молодості у Сковороди", "Сковорода й царі", "Ханжа у Сковороди". "Що міг читати Сковорода. Кого міг знати чи про кого міг чути", "Кого Сковорода цитує або ж згадує в своїх трактатах", "Поезії Сковороди", "Сатира Сковороди", "Творчий темперамент Сковороди. Епітет у Сковороди. Порівняння. Окремі вислови. Слова", "Убогий жайворонок", "Пророцька недремність (бодрствование). Пророцький тон у Сковороди", "Листи Сковороди. Листування", "Дати під творами Сковороди", "Який був Сковорода в житті", "В яких місцевостях був Сковорода, або ж про які місцевості він згадує", "До окремих років життя Сковороди", "Що треба і прочитати", "Рецензії на праці про Сковороду" тощо. Як зазначається в «Истории всемирной литературы», Г. Сковорода «покладався на авторитети Піфагора, Діогена, ... Епікура, Плутарха, Сенеки... Сковороді було близьким учення європейських гуманістів, котрі

ратували за відродження античних ідеалів. Зокрема, великий вплив на нього справили Еразм Роттердамський»¹.

Мислитель величезну увагу приділяв Горацію, Вергілію й Овідію, Біблії, ідеям раннього християнства, німецьких містиків. І П.Тичина саме в Г.Сковороді побачив тип українського інтелігента, мислителя, котрий розмислом обіймав усю Україну в системі духовної еволюції вселюдства, у єдності його минулого, сучасного і майбутнього.

Як зауважував академік Л.Новиченко, П.Тичина працював над симфонією десятки років, «і протягом десятиліть образ Сковороди був для нього тим же, чим для Гете образ Фауста... Це поема духовних шукань і драм, поема про те, як чесна гуманістична думка прагне вибороти шлях до злиття із справді гуманістичною дією, в даному разі – визвольною боротьбою народу»². Тому в центрі поеми й знаходяться: сам Г.Сковорода, «гуманізм і революція, інтелігенція і народ»... В очах П.Тичини Г.Сковорода – автор майже двох десятків трактатів, який «створив оригінальну філософську систему»³, що найадекватніше відбивала народну філософію; утверджувала філософію як метод бачення об'єктивного світу, його пізнання й людського самопізнання.

Прикро, але й цього разу загалом правильні висновки ґрунтуються переважно на ... іноземному матеріалі, а тому і народність Г.Сковороди доводиться парадоксальним методом: відштовхуючись не так від «коріння», як від пагонів стовбура. І це за умови, що була й абсолютна необхідність, і всі підстави звернутися до матеріалу формування Г.Сковороди, його еволюції як першооснови до української народної свідомості, вираженої в творчості. Про що маємо достатньо переконливі свідчення та факти.

Один із них – уже згадуване постійне мандрування Г.Сковороди по Україні. Як і пізніше Т.Шевченко, І Франко, Г.Сковорода практично осягав усі етапи, повороти, піднесення і падіння української долі, залишки стародавніх культур на терені України, котрі вводили допитливу людину в товщі лабіринту історії. Факти, процеси, дієві постаті історії яскраво свідчили, що ще праукраїнці дійсно знали й зарубіжну філософську реальність, проте відзначалися багатогранною **власною** творчістю та здатністю до мислення.

І тут ще раз нагадаємо: з часу учня Г.Сковороди, М.Ковалинського до Д.Багалія, Д.Чижевського, І.Дзюби, В.Крисаченка, З.Хижняк, М.Ткачук, М.Поповича, сучасних дослідників із Чернігівщини В.Шевченка та С.Мащенко⁴ – всі відзначили і роль зарубіжної наукової та мистецької сфери, але говорили не так про однобічність, як про універсальність інтересів і знань Г.Сковороди, визначальну роль у якій відіграло вітчизняне начало: од виховання в козацькій родині до навчання у

¹ История всемирной литературы. – Т. 5. – С. 404.

² Новиченко Л. В поколіннях я озвуся // Тичина Павло. Зібрання творів. У 12 томах. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – С. 19.

³ История всемирной литературы. – Т. 1. – С. 405.

⁴ Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича. – К., 2001; Мащенко С. Основні проблеми з історії української філософії. – Чернігів, 2000.

знаменитій Києво-Могилянській академії (у якій, до речі, сформувалися мало не всі видатні гетьмани, полковники, митрополити, єпископи, вчені і письменники України XVII ст.), до Переяславського колегіуму (де Г.Сковорода викладав поезику і з якого був усунутий за вільнодумство). Зрештою, як і в спілкуванні з вельможними родинами (як поміщик Томара), так і в час праці в Харківському колегіумі (1759–1769 рр.).

Загалом про духовний шлях розвитку українського народу написано немало і в Україні, і в зарубіжжі ще з давнини.

Як показує відомий дослідник старожитностей у 2-томній антології та хрестоматії “Українознавство” Валентин Крисаченко, про наші землі, народи, природу, мову, культуру, звичаї, мистецтво писали, до того ж дуже прихильно, а то й шететно Гомер, Геродот, Гіппократ, Страбон, Діодор Сицилійський, Пріск Палійський, Прокопій Кесарійський, Константин Багрянородний, Стефан Візантійський, Євстафій, Феофілакт Самокатта, Юлій Цезар, Ариан, Цицерон, Порфирій, Овідій, Вергілій, Гораций, Помпей Трог, Амман Марселін, Пліній Старший, Тертулліан, Аполлдор і так до політиків, державців, військовиків часу Національно-визвольної боротьби XVII – XVIII ст. І нам дуже важливо, що вони засвідчують: наші прапредки – філософи, ритори, педагоги користувалися великою шаную ще в еллінській Греції, з часу славетного Анахарсиса. З різних позицій, однак, захоплено описували й природу, культуру, традиції, риси характеру наших далеких прашчурів.

“Існують суттєві раси у смислових структурах текстів (зарубіжних авторів, – Т.К.), – зауважує В.Крисаченко. – Ось головніші з них. По-перше, практично незмінним залишалось бачення меж та кордонів України як геополітичної реальності незважаючи на те, що в римську добу на додаток до етноніма “скіфи” активно використовуються й інші – “сармати”, “роксолани”, “готи”, “анти”, “слов’яни” й т.п. По-друге, “скіфи” для римлян не є частиною варварсько-вандальського, а практично становлять частину цивілізаційного світу. Понад те сенсаційним є сприйняття СКІФІЇ (наприклад, Помпеем Трогом) як *найстародавнішої частини світу, а її народу, відповідно, як найдавнішого*. По-третє, у текстах натуралістичного характеру посилюється відсоток фактичного (емпіричного) матеріалу, а також спостережень медико-географічного та еколого-етнологічного характеру. Цінні відомості щодо флори, мінералів, корисних копалин, дорогоцінних каменів, благородних металів, лікарських препаратів і технологій, які описали ті чи інші автори, можуть становити практичний інтерес навіть для допитливого сучасника. По-четверте, попри усвідомлення геополітичної цілісності тогочасної Скіфії – Сарматії, римська історіографія, констатуючи факт спорідненості її мешканців, водночас засвідчує своєрідність залюднюючих племен та мов, звичаїв і традицій. У назвах останніх, описак побуту та інших реалій часто-густо відчужуються прями паралелі з наступними феноменами киево-руського, а потім і українського світів”¹.

¹ Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – С. 17.

Закономірно, що “прямі паралелі” з українським світом, особливо в сфері релігії (язичницької) та народної творчості з її світовими сюжетами, казково-міфологічними картинами, образами та героями як епічних, так і ліричних жанрів (матері – землі, Аполлона, Геракла, підземного й горішнього світів, життя і смерті, добра і зла, героїчного і мізерного, кохання і зради, доброї матері і злої мачухи, Циклопа у греків і багатоголового змія в українців) простежуються аж до творчості часу Київської академії XVII ст. То ж закономірно й те, що Європа знає Україну, а Україна все очевидніше інтегрується в Європу й Козацька республіка сприймається зарубіжжям як його органічна частина. Більше того, великий філософ-просвітитель, основоположник концепції демократично-гуманістичного націоналізму Йоган Готфрід Гердер, зважаючи на історичні здобутки та потенції України (її народу, культури, душі народу – мови), пророкує їй перспективу новочасної Еллади. Як зауважить Жан Бенуа Шерер: «Україна є однією з найпрекрасніших частин Європи!» (Франція, XVIII ст.)

Численні різногемні дослідження українських та закордонних науковців (В.Столяров. Діалектика як логіка і методологія науки; В.Кобичев. У пошуках прабатьківщини слов'ян; І.Єсенберлін. Золота орда; А.Новосельцев. Хазарська держава і її роль в історії Східної Європи й Кавказу; І.Джасханакерці. Історія Вірменії; Т.Калініна. Відомості ал-Хорезмі про Східну Європу і Середню Азію; А.Назаренко. Ім'я Русь і його похідні в Німецьких середньовічних актах; А.Вельтман. Ахілл і Русь VI й V віків; Л.Гіндхі. Членування скіфських племен за даними лінгво-філологічного аналізу; М.Левченко. Візантія і слов'яни в VI – VII ст.; Ф.Буслаєв. Історичні нариси російської народної словесності та мистецтва; К.Лук'яненко. Слідами кельтських богів; В.Ідзьо. Кельти на Україні; Л.Гумільов. Етнос: міфи і реальність; П.Толочко. Стародавній Київ; М.Брайчевський. Утвердження християнства на Русі; “Літопис Аскольда”; М.Конрад. Схід і Захід; Д.Пловайський – Київська Русь і руські князівства XII – XIII ст.; П.Третяков. Слідами стародавніх слов'янських племен; Я.Боровський. Світогляд давніх киян; В.Петров. Походження українського народу; О.Бодяньський. Про час походження слов'янських письмен; Й.Гердер. Ідеї до філософії історії людства; праці М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького; В.Дорошенка, В.Антоновича, Т.Рильського, О.Пріцака, В.Хвойки, О.Оглоблина, Л.Винара, І.Огієнка, І.Липи, В.Щербаківського, Я.Пастернака, О.Кандиби, Я.Дашкевича, Я.Дзир та ін.) засвідчують, що численні джерела та відомості про український світ були широко відомими принаймні в Острозькій, Києво-Могилянській академіях; у Львівському, Харківському, Київському університетах; Ніжинському, Кременецькому, Одеському ліцеях. А Григорій Сковорода мав змогу одержати найширшу інформацію про характер філософсько-релігійних, мовно-культурних та морально-етичних прямувань та методичних орієнтацій і в зарубіжжі, і в Україні.

Скрізь Г.Сковорода, шукаючи відповідей на питання про основи світобудови, життя й смерті, добра й зла, свободи й рабства, покликання й реального життя (чи існування) людини, вглядається, як у чарівне дзеркало, у глибини її *внутрішнього* світу. А в цьому ключі – і в душу народу та в

глибини історії, зокрема через відображення їх сутностей у свідомості та творчості народу.

Цей суддя і фіксував йому: по-перше, що вікопомна еллінська культура розвивалася на поєднанні світоглядних і морально-етичних засад суспільного життя та культивуванні їх у філософських школах; по-друге, що філософічною суттю та структурою відзначалася ще старожитня *фольклорна* спадщина вітчизняного, зокрема язичницького періоду.

В історії не буває абсолютних випадковостей. Не випадково й те, що на час входження в річку життя Г.Сковороди розгорнувся бурхливий процес дослідження багатомірної творчої спадщини українців. Конспективно зауважимо: XVII ст. знаменувало особливий історичний етап всебічного відродження народу: соціального, державно-політичного, мовного, культурно-мистецького, міжнародних зв'язків. Спочатку сягає вершин розвитку рух братських шкіл і друкарство. Логічно, що розгортають діяльність Замойська, Острозька і Києво-Могилянська (з 1701 р.) академії. 1700 р. було створено навчальну колегію в Чернігові, 1727 р. у Харкові, 1738 р. у Переяславі. Як писав П.Величковський, з Київської колегії «аки з преславних оних Афін, вся Росія істочник премудрості почерпала»¹. Діяли друкарні на Львівщині, у Почаєві, Києві, у Новгород-Сіверську і Чернігові (друкарня Лазара Барановича).

Філософу й поету Г.Сковороді необхідно було як сформулювати для себе поняття філософії – мудрості, так і побачити її знаки не лише у власній свідомості (“Бог мудрости дал часть”), а й у бутті суспільства, зокрема – в багатючих сховищах народної свідомості і творчості. Тим більше, що вже існували в Україні філософські школи і мисленники, а також було й вітчизняне визначення ще з часу княжої Київської України-Руси як “любомудріє”. Це зобов'язувало до оновлення принципів творення та висвітлення й віднаходження істинних джерел того “любомудрія”.

Г.Сковорода входив у життєві сфери в час особливо напруженої ситуації та боротьби: патріотичні сили, козацтво прагнули відновлення української державності та демократії і свободи, їхні антагоністи тужилися прищепити версію про недостатню теологічну освіченість православних та звести народ на манівці історії, намагаючись показати всі вигоди «благоденствія» за панування римо-католицизму й підлеглості Московії, Польщі, Туреччині чи іншій державі. Найлютішими ворогами й між собою, й з народом виявили себе деякі прихильники різних конфесійних орієнтацій, зокрема – православ'я, католицизму, пізніше – уніатства.

Прийшовши до Києво-Могилянської академії, Г.Сковорода не міг обминути тих об'єктивно існуючих віань. Зокрема, раніше названих представників усіх жанрових шкіл та течій, а також Павла Бойми у його трактаті «Стара віра» та полемічних творів Лазаря Барановича «Нова міра старої віри», І.Галіятовського «Трактати», «Лебідь», «Алькоран Магометів», Михайла Андрелли (Оросвирського) «Логос» і «Оборона вірному кожному чоловіку» та творів видатних мислителів чернігівської філософської школи.

¹ Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. – С. 97.

А паралельно з ними й народної та барокової писемної поетичної словесності.

Особливо співзвучними з ідеями Г.Сковороди стають передуючі його появі праці Чернігівської філософської школи – уже згадуваних Л.Барановича, А.Радивилівського, І.Галятівського, В.Ясинського, К.Транквіліона-Ставровельського, Д.Туптала, Іоана Максимовича, Амвросія Дубневича. Цілком зрозуміла поява філософсько-ідеологічної школи з чіткими методологічними засадами саме на Чернігівщині: по-перше, тому, що тут найдовше чернігівські князі разом із галицькими відстоювали ідеал єдності всієї України-Руси. По-друге, на Чернігівщині запанували чи не найдавніші культурні традиції: тут були старожитності мезенської і трипільської культур. *Тут сходилися межі європейської й азійської цивілізацій*. Тут формувалися князі, котрі реально співвідносилися з нордичним світом Скандинавії та країнами від Близького і аж до Далекого Сходу (з'єднуючою ланкою виступали Крим і Тмутораканське князівство). Тут сформувався Володимир Мономах, а згодом діяли горді державці Михайло Чернігівський і батько та син Полуботки. Зрештою, тут виникло й існувало державно-політичне гніздов'я Гетьманської (козацької) держави, ідейно-філософською предтечею якої й стала могутня школа Лазаря Барановича.

Практично тут сформувалася теорія розвитку людини й держави та відповідно до їхніх потреб філософсько-педагогічна наука, серцевиною й крилами якої стали концепція пізнання, самопізнання та етнонаціональна ідея.

Україна потребує розумного, справедливого розв'язання всіляких проблем з точки зору не різного роду панства, а національно-державних інтересів. Сила мислителів України полягала і в теоретичній новизні, глибині та висоті, тому ще тоді поширилася по Європі й Московщині. І все ж цього разу найважливішим було те, що вона мала своїм джерелом загальнонаціональну творчість, долю і волю.

І тут масмо виділити визначальну роль загальнонародної свідомості, виявленої упродовж століть у мистецькій творчості, – що Г.Сковороді було особливо близьким. За відомим його принципом: сродність ума і праці, – отже, емоційно-раціонального, досвідно-інтелектуального, державно-національного, мовно-культурного, філософсько-релігійного ладу всенародної душі, ферментом якої стає єдність **Терену**¹, характеру, волі та долі кожного члена суспільства.

¹ Кононенко Т. Г. С. Сковорода – приятель мудрості українського терену. На пошану 280-ї річниці з дня народження // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 40-43.

Чорний В.С. (Київ)

**ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ УКРАЇНИ
ТА ЧИННИКИ ЇЇ ВІДРОДЖЕННЯ
У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ
XVIII–XIX СТОЛІТТЯ**

У статті аналізується філософсько-поетична спадщина Г. Сковороди та Т. Шевченка. Особлива увага звертається на теми їхньої творчості, пов'язані з розглядом причин занепаду української державності та чинників, які сприятимуть відродженню й утвердженню її національної незалежності.

Серед українських мислителів XVIII-XIX ст., які радикально поставили питання про причини занепаду України та вказали на можливі шляхи подолання колоніальної залежності і створення суверенної держави, важливе місце належить світочам філософсько-поетичної творчості – Г. Сковороді та Т. Шевченку. Їхні пророцтва та передбачення й донині залишаються актуальним та невичерпним джерелом мудрості й насаги для сучасних та майбутніх будівничих Великої України. На сучасному етапі розвитку української державності колоритна філософсько-поетична спадщина Г. Сковороди та Т. Шевченка могла б посприяти розв'язанню низки складних суспільно-політичних проблем нашої країни. Необхідно тільки зазирнути в її надра, відкрити її мудрість, взяти на озброєння поради та настанови духовних провідників України.

Завершення доби бароко в історії української культури було позначено появою визначного українського філософа та поета Г. Сковороди (1722-1794 рр.). Він народився 22 листопада 1722 року в с. Чернухах Лубенського полку в родині козака. Діставши початкову освіту в сільського дячка в рідному селі, Г. Сковорода у 1734 р. вступив до Києво-Могилянської академії. З цим навчальним закладом пов'язано понад десять років його життя. Перебування в академії Г. Сковорода завершив у 1753 р. Наприкінці 1741 року Г. Сковороду було зараховано співаком капели у С.-Петербурзі. У серпні 1745 р. у складі місії, яку очолював генерал Вишневський, він вибирається до Угорщини. Разом з місією він побував у містах Австрії, Угорщини, Словаччини. Повернувшись через два-три роки до України, Г. Сковорода протягом 15 років вчителює то приватно, а то у різних духовних школах. У 1769 р. він перериває свою педагогічну діяльність, і з того часу починається його мандрівне життя та розквіт філософсько-літературної творчості. Майже чверть століття Г. Сковорода провів, мандруючи від одного свого приятеля до іншого, головним чином, у межах Слобідської України. Під час цих мандрів були створені його найважливіші твори – діалоги, у яких він розвиває свої погляди, і які він сам переписував і дарував друзям та знайомим. З обраного ним життєвого шляху, що був цілковитим втіленням його філософських поглядів, не змогли звернути його ні популярність, ні спроби друзів та шанувальників повернути його до тієї чи

іншої практичної діяльності. Своє життя він прожив як праведник, мудрість якого була джерелом його праведності. Помер Г. Сковорода 9 листопада 1794 р. у с. Іванівці, там і похований. На могильному камені, відповідно до його заповіту, були написані слова, що визначають розуміння сенсу життя і спрямування філософії великого мислителя: “Світ ловив мене, та не впіймав”¹.

За влучною характеристикою І. Франка, Г. Сковорода жив на “розграні двох великих епох”². Це був час ліквідації політичної спадщини Гетьманщини, остаточної втрати Україною автономії, закріпачення селян та знищення коліски української державності – Запорозької Січі. Гинула зароджена попередньою добою козацька людина, якій притаманні були такі риси характеру, як героїка військового подвигу, мужність, відвага, шляхетність, широта душі, романтичні поривання, сильні пристрасті, мудрість. Нова соціальна дійсність суперечила цьому, вона позбавляла надії на самозбереження, несла у собі ознаки руйнації. Як зазначав В. Горський, у такій ситуації залишалось три виходи: або змиритися та стати на шлях пристосування до нових умов, або вступити у боротьбу з цією дійсністю заради збереження того, що ця дійсність намагалася знищити, або, врешті-решт, спрямувати споконвічно притаманну українському духові стихію вільної самодіяльної особистості за межі соціального – у духовну царину, яка свідомо протиставлялася ворожій соціальній дійсності. Саме цей останній шлях, який, вочевидь, на той час був найбільш оптимальним, зважаючи на потреби збереження та розвитку української духовності і культури, обрав Г. Сковорода³. На думку Д. Баглія, він прагнув поширити свої ідеї серед сучасного йому суспільства, вживав задля цього певних заходів і досягав своєї мети, з одного боку, усною проповіддю, а з іншого – завдяки своїм творам та листам. Величезне значення у цій справі відіграв також живий, наочний приклад його власного життя, у якому він цілковито слідував вимогам свого високого морального ідеалу⁴. Доречно зауважити, що А. Лотоцький вважав Г. Сковороду одним із перших “будителів” України⁵.

Соціально-філософським доробком Г. Сковороди є його уявлення про ідеальний суспільний устрій, про який він мріяв. Це його ідея “горней республіки”, “духовної республіки” з ідеальними відносинами між людьми, з дійсно людським способом життя, з пануванням любові, рівності, справедливості, добра та багатьох інших моральних якостей, що складають щастя людини та й суспільства загалом⁶. На думку Г. Сковороди, ідеальним

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Орія, 1992. – С. 43-44.

² Цит. за: Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 102.

³ Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 102.

⁴ Баглій Д.І. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К.: Орія, 1992. – С. 186.

⁵ Лотоцький А.Л. Історія України для дітей. – Львів: Фенікс, 1990. – С. 165.

⁶ Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навч. посіб. – К.: Україна, 2001. – С. 133-134.

може бути тільки те суспільство, яке забезпечує людині реалізацію її природних задатків. Спираючись на започатковану ще в античній філософії ідею про залежність долі людини від її природних нахилів, уподібнюючи людську життєдіяльність з театром, Г. Сковорода вважав, що необхідною передумовою досягнення щастя є пізнання людиною ролі, яку невидима натура – Бог, що є режисером її долі, призначив людині. Досягнення мети залежить не від розмірів ролі, а від її відповідності природним задаткам актора, що дає можливість якнайкраще виконати її. Гармонія людського буття залежить від дотримання кожним принципу “сродної” праці. Пошуки та вибір виду діяльності за покликанням є дійсним вираженням сутності людини, її життєвої позиції та самоствердження.

Таким чином, принцип “сродності” є принципом відповідності тому вищому, розумному та справедливому Началу, що визначає сенс людського буття. Зазначений принцип не знає винятків. У кожній людині є задатки до “сродної” справи. Ця “сродність” і є проявом у людині вічного, “іскри Божої”. Г. Сковорода говорить про “сродность к хлебопашеству”, “сродность к воинству”, “сродность к богословию” тощо¹.

“Сродність” та “несродність” праці відіграють важливу роль не тільки в суто індивідуальному плані, а й мають велике соціальне значення, оскільки жадоба багатства, влади та слави всупереч “сродності” не сприяє досягненню людиною щастя, а суспільством – злагоди. “Всі заняття і становища в суспільності добрі, – зазначав Г. Сковорода, – коли за них беруться по сродності”². Якщо суспільство не забезпечує своїм членам умов для виявлення їхніх природних здібностей, то воно є нерациональним, спотвореним, перетворює “правлення – в мучительство, судейство – в хищення, воинство – в грабленіє, а науки – в орудіє злоби”³. Саме такою застав Г. Сковорода соціальну дійсність в Україні. Урізана до мінімальних меж суверенітету українська влада агонізувала. Суди перетворилися на інститути свавілля, тяганини та беззаконня. Буйним квітом процвітали корупція, хабарництво, протекціонізм та здирицтво. Територіально-міліційна система комплектування української військової організації козаками і підстаршинами та спадковий принцип заміщення старшинських посад остаточно вичерпали себе й не задовольняли вимог ні військового мистецтва, ні адміністративно-територіального управління. Полковники, сотники та козацькі отамани перетворилися на об’єкт глузування не тільки російського керівництва, а й українського соціуму, що знайшло відображення у публіцистичній та художній літературі. Зокрема, у творі “Конотопська відьма” Г. Квітка-Основ’яненко у сатиричній формі показав типові риси козацької старшини, значна частина якої деградувала під час занепаду Гетьманщини та системи козацьких полків XVIII ст., розкрив потворність адміністративно-управлінських порядків, порушення принципу

¹ Горський В.С. *Історія української філософії*. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 94-95.

² Цит. за: *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – С. 94.

³ Цит. за: *Горський В.С.* *Історія української філософії*. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 95.

комплектування командного складу за особистими здібностями та бойовими заслугами, тобто за “сродністю” характерного для часів національно-визвольних змагань, а не за спадковістю¹. Тому ліквідація решток автономії була на часі як така, що повністю дискредитувала себе у якості національної адміністративної система (полкового устрою) і влаштувала як колонію, так і метрополію.

Причину занепаду української державності Г. Сковорода вбачав не лише у порушенні принципу “сродності” праці. Більш глибинна сутність цього процесу виявляється на тлі його вчення про двонатурність світу, за яким єдиний світ складається з двох світів: видимого (зовнішнього) і невидимого (внутрішнього). Видимий світ – це світ матеріальних речей. Він мінливий, як тінь, що виникає, то зникає. Невидимий світ – це Дух, Істина, Бог. Він постає як нематеріальне підґрунтя усіх речей, вічна та незмінна першопричина усього суцього й самого себе². Ідея про двонатурність світу проходить ниткою Аріадни через усі філософські праці українського мислителя. У цьому значенні соціальне пізнання полягає в усвідомленні істини, згідно з якою все у світі складається з двох протилежних натур: видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тілесної і духовної, тлінної і вічної, облуди та істини, форми і матерії, які перебувають у нерозривній єдності та постійній боротьбі. Держава, як соціальний феномен, теж складається з двох натур – видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої. Її підґрунтям є нематеріальна духовна сила, яка кермує усім життям держави і без якої суспільний організм з усіма його показово незмінними формами, структурою та елементами, втрачає життєздатність. Цей дух оживляє суспільство, втілюючись у її провідній верстві. Коментуючи цю позицію, філософ зазначає: “Не думай, що невидиме і безсиле те саме. Бомба не чавуном небезпечна, але порохом або затаєним у поросі огнем. Все невидиме сильніше за все видиме і від невидимого залежить видиме”³. Державні та соціальні інститути – парламент, уряд, партії, військова організація, правоохоронні органи, виробництво, релігія, культурні заклади тощо – усе це бездушне тіло нації, допоки вони не будуть одушевлені творчою енергією духовної сили. Якщо вона покидає націю, тоді розпадається все видиме, всі установи, вся суспільна енергія, хоча певний час суспільство й може зберігати зовнішні ознаки живого організму.

Установи та органи держави – це, застосовуючи поняття Г. Сковороди, ніщо інше як “невидимих ізвіщення”. Не “однострої і зброя воїна, а безстрашність, мужество, хоробрість його, ... дух воїна”⁴ – свідчать про боездатність військової організації. Про величність, авторитет та вплив храму свідчать: “не цегла, вапно, залізо, пісок, чи вода”, а задум архітектора, “мистецтво творця”, який надав храмові форму, “симетрію, пропорцію і

¹ Усі українські письменники / Упоряд. Ю.І Хізова, В.В. Щоголева. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 127.

² Чорний В.С. Словник-довідник основних понять та категорій з філософсько-методологічних проблем військово-соціального управління. – К.: НАОУ, 2006. – С. 20.

³ Цит. за: Донцов Д. Дух нашої давнини. – 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – С. 136.

⁴ Там само. – С. 140.

пишноту”¹. Сила та міцність будівлі тримається не за рахунок матерії, яка пішла на її будівництво, а великим задумом, що його вклав у свій проект архітектор. Боездатність військової організації залежить не від її чисельності, озброєння та військової техніки, а лише від духу, який одушевляє її полководців. Переходячи до цивільного життя, Г. Сковорода зазначає, що і там, в усіх установах, все тримається на творчій енергії духу, що коріниться, наче в зерні, у провідній верстві. “Хочеш бути царем, – запитує Г. Сковорода, – нащо ж тобі елей, вінець, скіпетр, гвардія?” Це тінь, облуда, – “дістань же собі серце царське”². Серце з його властивостями, сила нематеріальна, тримає у даному випадку матеріальну, видиму. Саме з цим пов’язане притаманне філософії Г. Сковороди акцентування ролі серця як осередку духовного життя людини, як рушійної сили, що визначає шлях її вдосконалення. Із серця випливає все: і думки, і прагнення, і почуття. Серце є осередком людськості у людині, органом самопізнання, силою, що веде її шляхом самовдосконалення. На “чистому серці” представників провідної верстви тримаються царства і народи. Вочевидь, і елей, і вінець, і скіпетр, і гвардія – конечні атрибути володаря, проте вони приходять пізніше, як конечні атрибути “царського серця”. Лише з самих атрибутів, без цього серця, не створити дієвих керівних центрів будь-якого суспільства, особливо військової організації³.

Таким чином, Г. Сковорода у своєрідній формі через мову символів прагнув досягнути реальні життєві проблеми сучасного йому українського соціуму, вказати шлях гармонізації відносин у трикутнику: людина, суспільство, Бог. Біблія, міфологія, фольклор стали головним підґрунтям його філософських шукань. Головну причину національних та соціальних негараздів Г. Сковорода вбачав у порушенні принципу “сродності” праці, оскільки жадаба багатства, влади та слави всупереч “сродності” не сприяє досягненню людиною щастя, а суспільством – злагоди. Друга причина, яка, вочевидь, є наслідком першої, лежить у площині його вчення про “двонатурність” світу. Згідно з нею, усі соціальні явища належать до двох світів – видимого і невидимого, внутрішнього і зовнішнього, тлінного і нетлінного. Невидима натура визначає сутність усього суцього та існує лише у видимій натурі, яка є недосконалою тінню, невід’ємно пов’язаною з тим, що її породжує. Тому-то не чисельність, не зброя та військова техніка свідчать про боездатність військової організації, а сила духу її полководців. Видима міцність та сталість державних інститутів може бути оманливою, якщо їх не одухотворяє творча енергія представників провідної верстви (формотворців), які “дістали собі серце царське”. Якщо духовна сила покидає націю, тоді гинуть держави, розпадаються імперії, розчиняються народи. Саме це трапилось з козацькою Україною.

Творчість Г. Сковороди мала великий вплив на становлення визначного українського мислителя, поета та громадського діяча Т. Шевченка (1814-

¹ Там само. – С. 140.

² Там само. – С. 141.

³ Там само. – С. 135-141.

1861 рр.), що “читав і “списував” Сковороду”¹. Як зазначає А. Лотоцький, Т. Шевченко мав рукописи віршів Г. Сковороди “ще малим хлопцем, – і, певно, з тих віршів набирався глибокої мудрості й пошани до правди, яку потім прославив у своїх творах”². Проте на відміну від мандрівного філософа, який у своєрідній формі через мову символів змальовував глибинні причини занепаду козацької держави, її військової організації, висвітлював вади українського соціуму, мріяв про ідеальний суспільний устрій абстрактної держави, великий кобзар усвідомлював, що не пасивне споглядання дійсності, не тужіння за минулим, а активна дія нового суспільного прошарку – провідників нації здатна відновити втрачену свободу. Підгрунття кращого майбутнього він вважав незалежність та волю України. Ця думка пронизує значну частину його творів. Саме у постаті поета-передвісника національно-визвольних змагань з його гаслом “Борітеся – поборете!”³ сприйняла Т. Шевченка українська суспільно-політична думка. Як зазначав М. Драгоманов: “Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й не українці, коли розмова зайде за українську справу”⁴.

Що ж до світогляду Т. Шевченка, то навколо нього точилося і точиться багато суперечок. Зокрема, Д. Чижевський зауважує, що виникає навіть питання, чи був взагалі у Т. Шевченка “цілісний і закінчений світогляд” і додає: “Його думками хотіли б підперти ту або іншу з сучасних світоглядних, або й суто політичних позицій”, а це є не що інше, як “нечулисть до специфічної цінності поезії, що є виявом краси, а зовсім не правди, і нерозуміння історичного процесу, в якому кожне культурне з’явище можна і треба розуміти на тлі його часу, а не з зовнішнього йому історичному пункту погляду”⁵. Проте виходячи з того, що “Шевченко був і залишається поетом”, тому-то, вважає Д. Чижевський, “немає закидів йому в несталості, хитанні, зміні поглядів, бо й “погляди” ці висловлені в образах, в символах”. “Бо ж основною рисою художньої символіки, продовжує він, є її “многозначність”, її здібність до витовмачення в різних сенсах”⁶.

Таким чином, наведені риси творчості Т. Шевченка, на думку Д. Чижевського, дають повне право говорити про його певний світогляд. Такої ж думки дотримується більшість сучасних українських філософів, які відзначають особливість та своєрідність філософських поглядів Великого Кобзаря.

Світ України для Т. Шевченка, на думку В. Горського, складається з двох головних компонентів – світу козаччини та світу українського села. Але якщо світ козаччини уособлює собою героїчне минуле, конечно, яке не

¹ Там само. – С. 142.

² Лотоцький А.Л. Історія України для дітей. – Львів: Фенікс, 1990. – С. 166.

³ Шевченко Т.Г. Кобзар: [Вибр. поетичні твори]. – К.: МАУП, 2005. – С. 195.

⁴ Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум заложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандрик. – К.: Либідь, 1991. – С. 327.

⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Орія, 1992. – С. 167.

⁶ Там само. – С. 167.

⁷ Там само. – С. 167.

повернеш (“Була колись гетьманщина, та вже не вернеться”¹), то світ села – позачасовий, як світ органічно пов’язано з ним природи з її вічним ролісним циклічним життям. Світ села – це перш за все світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності, як узагальнений образ ідеального світу людини загалом. Проте у своєму підґрунті цей світ дисгармонійний та конфліктний. Україна сприймається Т. Шевченком як край, сповнений суперечностей: з одного боку, чудові природні і кліматичні умови – “рай тихий”, що, здавалося б, мало сприяти щасливому та гармонійному життю, а з іншого – жорстокий світ соціального буття, у якому “чорніше чорної землі блукають люди”². Таким же суперечливим та дисгармонійним уявляється Т. Шевченкові й минуле України, яке уособлює собою світ козаччини. Гетьманщина – героїчний період українського народу – постійно зображується ним як форма ідеального існування. Проте якби тільки цим обмежувався погляд Т. Шевченка щодо минулого України, то він мало чим би відрізнявся від досить поширеного у тогочасній національній свідомості міфу про “золотий вік” козацької минувшини як безповоротно втраченої антитези нестерпній соціальній дійсності. Такий підхід, на думку В. Горського, за своєю суттю є неісторичним, адже він протиставляє минуле та сучасне, позбавляє можливості побачити єдину лінію історичного генезису. До того ж, якщо в межах окремих історичних епох очевидне протистояння, то в межах загального історичного процесу воно перетворюється на єдність. Крім того, неусвідомлене минуле завжди несе в собі грізний заряд для майбутнього. На цьому суперечливому тлі Т. Шевченко виступив з принципової позиції, яка була спрямована на деміфологізацію історії. Для нього в українській історії нема й не могло бути “золотого віку”, оскільки історія є безперервною. Минуле не протистоїть сучасному, а проявляється в ньому у вигляді своїх фатальних наслідків. Якщо трагічним є сучасне, то не менш трагічним було й минуле. Тому однією з провідних тем творчості Т. Шевченка є відчуття злої долі, яка нависла над Україною³, яка, з одного боку, є наслідком дії зовнішніх ворогів, а з іншого – “правнуків поганих”, які гірше за чужинців “розпинають” Україну⁴.

Таким чином, витоки зла перебувають усередині українського суспільства – вони проявляються у втраті національної пам’яті, національної свідомості та національної гідності: “заснула Вкраїна, бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла”⁵. Тому на відміну від своїх сучасників, таких як М. Костомаров, П. Куліш тощо, діяльність яких носила переважно просвітницький характер і була просякнута духом егалітаризму, Т. Шевченко, як і колись Н. Макіавеллі у розтерзаній Італії, прагнув відродити старовинний військовий дух, властивий українському народу,

¹ Шевченко Т.Г. Кобзар: [Вибр. поетичні твори]. – К.: МАУП, 2005. – С. 15-16.

² Там само. – С. 302.

³ Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 165-167.

⁴ Шевченко Т.Г. Кобзар: [Вибр. поетичні твори]. – К.: МАУП, 2005. – С. 204-207.

⁵ Там само. – С. 141.

розраховував розбудити історичну пам'ять, що дрімала в українцях, про величний характер Гетьманщини: “Було колись – в Україні ревіли гармати; Було колись – запорожці вміли панувати”¹.

При цьому головна увага приділялася провідній козацькій військовій верстві, яка у свій час “добувала і славу, і волю”². Її розчинення в загальній масі “гречкосіїв” і “свинопасів”, втрата своїх соціальних позицій призвели до занепаду української державності. Як зазначає Д. Донцов, у творах Т. Шевченка спостерігається “вічне протиставлення” двох полюсів українського суспільства: правлячої, “шляхетної”, войовничої, організуючої верстви – людей шаблі і булави та підвладної, працюючої верстви – людей плуга і коси³. Вочевидь, саме завдяки цій антитетиці мислитель намагався підкреслити роль майбутньої військової еліти у відродженні Великої України. На його думку, остаточне визволення сплюндрованої української землі та її відродження відбудеться тоді, коли “підростуть гетьмани”⁴, коли “з новим і праведним законом” “ми діждемося Вашингтона”⁵.

Ще однією особливістю духовної постаті Т. Шевченка, провідним почуттям усієї його творчості, на що, зокрема, звертає увагу Д. Чижевський та інші дослідники, є його антропоцентризм⁶, згідно з яким людина – центральна, найвища мета Всесвіту. Цей яскравий, послідовний, “безмежний” антропоцентризм є однією з прикмет поетичного стилю Т. Шевченка у його ставленні до природи. Природу, історію, культуру – усе суще він сприймав тільки крізь призму переживань, устремлень, потреб та бажань людської особистості. Тому в його творчості, наприклад, природа – живе ество, найдосконаліше дзеркало людських переживань. Вона камертоном відгукується на все, що діється в людському серці, відображає глибинний внутрішній світ людини. Його особиста доля та доля українського народу віддзеркалюють одна одну. Тому-то шевченківський чуттєво-емоційний поетичний образ України і став підґрунтям теоретичних зусиль щодо розробки філософії української ідеї.

Екзистенційний антропоцентризм Т. Шевченка забарвив і його ставлення до релігії, у якій він заперечував усе те, що робить з неї абстрактну силу, байдужу до проблем живої конкретної людини. Т. Шевченко підтримував усе високе, святе та правдиве у християнстві. У своїй філософсько-поетичній творчості він звеличує новий тип людини, моральним ідеалом якої є вільний дух, що самовизначається шляхом пізнання. Т. Шевченко застерігав від пасивності, закликав не покладатися в усьому лише на Бога, здолати ірраціональні життєві орієнтири пасивного очікування Правди і Волі від когось, пробудити у собі той Дух, який робить людину вільною та спрямованою на Поступ⁷.

¹ Там само. – С. 35.

² Там само. – С. 35.

³ Донцов Д. Дух нашої давнини. – 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – С. 110.

⁴ Шевченко Т.Г. Кобзар: [Вибр. поетичні твори]. – К.: МАУП, 2005. – С. 142.

⁵ Там само. – С. 350.

⁶ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Орія, 1992. – С. 167.

⁷ Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія: Посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 2001. – С. 241.

Отже, у духовній історії України та й світу Т. Шевченко посів і досі беззастережно посідає виняткове місце¹. Його творчість відіграла надзвичайно велику роль у розвитку національної та соціальної самосвідомості українського народу. Вона заклала підґрунтя формування нового типу людини з притаманним їй гаслом “Борітеся – поборете!” Як зазначав М. Костомаров, “Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклет, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами”². Після Г. Сковороди вперше з новою силою зазвучала філософія українського духу в творчості Т. Шевченка, який протягом десяти літ пройшов школу солдатської муштри у військовій організації царської Росії³. Філософський подвиг Т. Шевченка, уся вибухова сила його творчості полягає в тому, що він зумів серед мертвої тиші, ненависті, підозри та загальної заціпенілості посіяти надію. Життя цієї надії починається з оспівування свободи. Мислитель показує, що нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи можуть народжувати й найпохмуріші часи. Вінець Шевченкової творчості – уславлення свободи, першої та неодмінної передумови людського поступу, добробуту і щастя⁴. Головними мотивами його творчості були світ козаччини, світ українського села, роль героїчної минувшини у відродженні військового духу, що сприятиме формуванню провідної верстви войовників на кшталт українських гетьманів та генерала Дж. Вашингтона, які, врешті-решт, порятують Україну і виведуть її на цивілізаційний шлях розвитку.

¹ *Одарченко П.* Світова слава Шевченка (Т.Г. Шевченко в світовій критиці). – Чикаго: Український публіцистично-науковий інститут, 1964. – 55 с.

² Цит. за: *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 142.

³ Митці України: Енцикл. довід. / Упоряд.: М.Г. Лабінський, В.С. Мурза; За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 643.

⁴ Філософія: Навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – 6-е вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 130.

УКРАЇНА – РЕЛІГІЯ

Ореховський В.О. (Чернівці)

ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 РОКУ ТА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

У статті досліджується вплив рішень Ферраро-Флорентійського собору на становище православної церкви та теренах сьогodнішньої України. Автор переконаний, що його рішення не змогли об'єднати Західну і Східну церкви.

Сьогodнішній світ – світ надзвичайно багатоманітний, різнобарвний, неоднозначний. Світ, що переживає добу “глобалізації” і в той же час намагається не втратити своєї неповторності. Сьогочасне людство, шукаючи шляхи до більш глибокого розуміння свого минулого, робить спроби не повторити його помилок (правда, це не завжди вдається). Адже саме в ньому криється багато невіршених проблем, які сучасна цивілізація отримала в спадок. І вирішувати ці питання змушує час.

Однією з таких наболілих проблем є проблема міжрелігійних стосунків. Конфлікти на релігійному ґрунті, що виникали й виникають, забираючи все нові і нові людські життя, дестабілізують сьогодення і роблять проблематичним мирне майбутнє. Тому протягом століть людство шукає можливості єдності, у тому числі й церковної.

Найвідомішою історичною формою втілення конфесійної єдності була унійна діяльність католицької церкви. Адже стосунки східного й західного християнства завжди розглядалися з позицій відновлення церковного єднання. У цьому плані **великий інтерес** представляє одна з найбільш відомих церковних уній – Ферраро-Флорентійська (1439) та її наслідки для православної церкви.

Питання унії цікавило й цікавить ряд дослідників. Йому присвячені роботи А. Великого¹, Н. Воейкова², К. Зноско³, Н. Кочан⁴ тощо. **Актуальність** цієї проблеми спонукала й автора даної статті присвятити увагу цьому питанню.

Метою публікації стало висвітлення історії однієї зі спроб поєднати церкви Сходу і Заходу у XV ст., а своє **завдання** автор вбачав у висвітленні впливу рішень Ферраро-Флорентійського собору на становище православної церкви на теренах сьогоднішньої України.

Пошуки можливостей релігійного об'єднання та примирення – постійна тема церковного життя з давніх-давен. Особливо це характерно для доби Середньовіччя, коли християнство виконувало "...роль творця ідеології, що належало йому майже монополюно"⁵.

Церковне роз'єднання 1054 р. не призвело на перших порах до остаточного розмежування між латинським та грецьким світом. Схід та Захід були зайняті своїми справами і відносини між ними ще не набули характеру політичного та культурного відчуження. Могутнім стимулом у поглибленні ворожнечі стали хрестові походи, які не тільки повернули Західну Європу обличчям до Сходу і відкрили шляхи для контакту з ісламом, а й послабили Візантійську імперію, дозволивши туркам проникнути вглиб Балканського півострова, а також і ускладнили відносини зі Східною церквою⁶.

Особливої сили уніональний рух набуває у XV ст. – останньому столітті існування Візантії. Зі сходу на імперію насувалася нова небезпека – турки-османи. Сил для відсічі їм греки вже не мали. Всі надії покладали на допомогу західних держав, а отримати її без об'єднання двох церков було неможливо. Таке об'єднання було здійснено на соборі у Флоренції в 1439 р. Однак воно виявилось "мертвонародженим", оскільки було покликано до життя політичними інтересами.

Не дивлячись на всі старання римської курії, унія не змогла утвердитися на території Візантійської імперії. Вікова ненависть широких народних верств до латинян, опозиція духовенства та значної частини знаті стали тим рубіконом, який вона так і не змогла подолати.

Несприятливою була доля унії і в ряді країн Східної Європи. І в першу чергу, на теренах Московської держави, хоча представники руської церкви на чолі з митрополитом Ісидором (1436-1441 рр.) брали активну участь у діяльності Феррарського, а потім Флорентійського собору.

¹ Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2. – 280 с.; Т. 3. – 280 с.

² Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 656 с.

³ Прот. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, "Мортис", 1993. – 234 с.

⁴ Кочан Н. Прелюдія Берестя. Флорентійська унія і київське православ'я // Людина і світ. – 1993. – № 10-12. – С. 20-25; Кочан Н.І. Флорентійська унія і київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 28-44.

⁵ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого. – М.: Прогресс, 2001. – С. 35.

⁶ Эшаде Мирча. История веры и религиозных идей. В 3 т. – М.: Критерион, 2002. – Т. 3: От Магомета до Реформации. – С. 91.

Після підписання соборної угоди митрополит Исидор вирушив до Москви. Шлях його пролягав через Пізу, Венецію, Угорщину, Польщу. Нарешті, 11 березня 1441 р. Исидор урочисто в'їхав до столиці. Перед ним несли латинський хрест та три булави, що знаменували його кардинальський сан (папа виконав свою обіцянку). В Успенському соборі при оголошенні багатоліття Исидор замість патріарха виголосив ім'я папи Євгена IV, а потім зачитав папське послання про унію та текст угоди¹.

Вчинок Исидора викликав одразу ж негативну реакцію великого князя Василя II (1425-1462 рр.). Митрополит був ув'язнений у Чудовому монастирі. Проте вже 15 жовтня 1441 р. він утік звідти. Великий князь заборонив переслідувати його. А коли Исидор був арештований у Твері, запропонував тверському князю Борису Олександровичу звільнити митрополита та дати йому можливість переїхати до Литви².

15 грудня 1448 р. собор руських єпископів поставив “митрополитом на всю Русь” рязанського єпископа Іону (1448-1461 рр.). Правда, заради справедливості слід зазначити, що не всі члени собору схвалили князівську ініціативу. Єпископ Гдовський Пафнутій та боярин Василь Кутузов заявили, що без згоди патріарха обирати митрополита не можна. Василь побачив у цьому крамолу та заключив обох “в окови”³.

Обставини склалися на користь автокефалії. Константинополь був змушений без опору визнати правильність обрання Іони. На початку 1449 р. у візантійській столиці замість померлого прибічника унії імператора Іоанна Палеолога (1425-1448 рр.) на престол вступив його брат Костянтин (1449-1453 рр.), який оголосив себе захисником православ'я та вигнав прибічника унії патріарха Григорія Мамму (1443-1450 рр.). У такій ситуації в 1452 р. московський князь підготував для відсилки імператору спеціального листа з виправданням обрання власного митрополита і з пропозицією відновити союз із Константинопольською церквою. Але відсилати його не квапилися. Стало відомо, що імператор розпочав нові переговори з папою⁴.

Падіння Константинополя у 1453 р. остаточно розв'язало руки Василю II та ще більше піднесло авторитет Москви. Складання Російської централізованої держави потребувало відповідної незалежності місцевої церкви. Ідеологічним обґрунтуванням цього виявилася ідея про Москву як “третій Рим”, що покликаний зберегти у чистоті та недоторканості православну віру.

¹ Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 3. – С. 86-87; Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП “Трансінтех”, 1992. – С. 56; Рам Б.Я. Папство и Русь в X – XV веках. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 236.

² Борисов Н.С. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. – С. 143; Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 3. – С. 88-89; Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП “Трансінтех”, 1992. – С. 56.

³ Карташев А.В. История русской церкви: В 2 т. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – С. 442-443; Никольский Н.М. История русской церкви. – Мн., 1990. – С. 164.

⁴ Карташев А.В. История русской церкви: В 2 т. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – С. 442-443.

Звільнення від візантійської опіки призвело до остаточного розподілу руської митрополії на московську й київську. Початок його відноситься до XIII ст. – монголо-татарського періоду в історії Русі. Зміни у становищі руських князів – політичне підпорядкування більшої їх частини Орді (середина XIII ст.) і входження до складу Великого князівства Литовського та Польщі (середина XIV ст.) – призвели до значної перебудови структури церковної організації. Піднесення Північно-Східної Русі та Новгородсько-Псковської землі привертало до себе все більше уваги київських митрополитів.

Же у 1250 р. митрополит (1249-1281 рр.) Кирило відправився до Суздальської землі, а потім відвідав Новгород і в наступні роки часто приїздив до Північно-Східної Русі. У 1283 р., після смерті Кирила, на Русь з Візантії прибув новий митрополит-грек – Максим (1287-1305 рр.), який продовжував ту ж лінію на укріплення зв'язків із північно-східними князями¹.

Наприкінці XIII ст. у Північно-Східній Русі головним політичним центром стала Твер, з якою митрополит Максим встановив тісні зв'язки. З 1289 р. він затвердив на тверську єпископію кандидата князя Михайла Ярославича – сина одного з литовських князів, ігумена Андрія. У 1299 р. Максим, “не терпя насилия татарского, остави митрополию иже в Киеве” та “седе в Володимире и со всем клиросом своим”. У Києві ж залишився митрополичий намісник².

Під час суперництва Москви і Твері були створені умови для переносу кафедри з Володимира до Москви. У 1328 р. московський князь Іван Данилович (Калита) зайняв великокнязівський престол. У тому ж році до Москви прибув новий митрополит-грек – Феогност (1328-1353 рр.). Ця подія виявилася значною підтримкою для майбутньої Російської централізованої держави³. Цей самовільний перенос митрополичої кафедри у місто, що нічим не прославалося в історії християнства і було позбавлене шанованих святинь, викликало негативну реакцію з боку константинопольського патріарху. Митрополича кафедра Русі була понижена з 60-го до 72-го місця⁴.

Переїзд Київського митрополита на Північ (а московські митрополити продовжували носити офіційний титул митрополитів київських та всієї Русі) полегшив створення на початку XIV ст. другої митрополії у Галичі, столиці Галицько-Волинського князівства. За проханням галицьких князів, візантійський патріарх Ісайя (1323-1334 рр.) дав місцевому єпископу титул митрополита. Коли ж Галичина після смерті князя Юрія у 1337 р. відійшла до Польщі, Феогност, митрополит київський і всієї Русі, отримав у вересні 1347 р. повідомлення від патріарха через імператора Іоанна VI Кантакузина

¹ *Воейков Н.Н.* Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – С. 203-204; Русское православие: веки истории. – М.: Политиздат, 1989. – С. 72.

² *Великий А.* ЧСВВ. 3 літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2. – С. 204; Русское православие: веки истории. – М.: Политиздат, 1989. – С. 72-74.

³ Русское православие: веки истории. – М.: Политиздат, 1989. – С. 75.

⁴ *Баранов М.Д.* Византия и Русь в начале XIV в (Некоторые аспекты отношений патриарха и митрополитов) // Византийские очерки. – М.: Наука, 1991. – С. 214; *Тихомиров М.* Византия и Московская Русь // Исторический журнал. – 1945. – № 1-2. – С. 11.

(1347-1354 рр.) про те, що галицька митрополія ліквідується і переходить під його юрисдикцію. У 1348 р. Феогност здійснив поїздку до Галича і прийняв справи¹.

Піднесення Великого князівства Литовського, що увібрало в себе ряд руських земель, призвело до спроб місцевих правителів поставляти своїх кандидатів на митрополичий престол. Так, у середині XIV ст. литовський князь Ольгерд (1340-1377 рр.) намагається провести на митрополію “київську і всієї Русі” свого родича Романа. За виконання цього прохання він обіцяє патріарху прийняти православ'я. Але проти цього виступає московський митрополит Олексій (1353-1378 рр.). У 1356 р. у Константинополі збирається собор, який у своїй постанові зазначив, що Олексій залишається митрополитом київським та всієї Русі, а під владу Романа, у вигляді компенсації, передаються, крім двох, його, власне, литовських епархій – Туровської і Полоцької – ще Володимирська, Луцька, Холмська, Галицька та Перемишльська. Але Роман не прийняв це рішення. Справа закінчилася взаємним невизнанням, безкінечними скаргами, сутічками та небажанням поступатися на користь іншого. Претензії ієрархів церкви активно підтримували світські володарі².

Флорентійські події 1439 р. кардинально вплинули на цей конфлікт.

У 1440 р. у Вільно польський король і великий князь литовський Казимир (1440-1492 рр.) уклав угоду з Василем II, за якою зобов'язувався не допускати вже відомого Ісидора на митрополичий престол у Києві. За цією ж угодою православні епархії в 1451 р. були підпорядковані московському митрополиту Іоні³. Але тиск папського престолу призвів до того, що вже через сім років ці епархії були віддані під юрисдикцію учня Ісидора – Григорія Болгарина (1458-1473 рр.). Демарші Москви не призвели до бажаних результатів. Литовські єпископи бажали бути незалежними і всі, крім одного (Чернігівського Євфимія), досить спокійно прийняли Григорія. Намагання отримати визнання його Москвою як загальноруського закінчилося невдачею. Великий князь Василь II заявив, що “від Риму у нас митрополитів не бути”. Московський собор 1459 р. відлучив Григорія від церкви. У документі, що був прийнятий собором, вперше східноруська церква була названа “церквою Московською”. Через два роки, після смерті московського митрополита Іони, його наступники стали називатися “митрополитами Московськими і всієї Русі”, а титул “Київського” залишився за литовським митрополитом⁴.

Своєрідно склалася доля унії у Литві та Польщі. Південно-західні руські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім, через толерантність, яку виявляли володарі

¹ *Воейков Н.Н.* Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – С. 319.

² *Карташев А.В.* История русской церкви: В 2 т. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – С. 389-392.

³ *Прот. Зноско К.* Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, “Моргис”, 1993. – С. 78; *Кочан Н.* Прелюдия Береста. Флорентійська унія і київське православ'я // Людина і світ. – 1993. – № 10-12. – С. 24.

⁴ *Великий А.* ЧСВВ. З літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 3. – С. 108-112; *Воейков Н.Н.* Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – С. 319.

Литви щодо різних конфесій. Вона сформувалася усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Тевтонським орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений хреститися за католицьким обрядом та заснувати єпископію (1251 р.). Та це хрещення, хоча і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, “льстиве було”: у 1260 р. Міндовг розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. З суто прагматичних міркувань виходив згодом і князь Гедимін, котрий, намагаючись зав’язати торговельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду хреститися і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицизм¹.

Уже в XIV ст. виразно проявилися “руські” впливи в Литві: православ’я прийняли сини Гедиміна Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Досить поширеними були й родинні зв’язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі².

Кінець 70-х – початок 80-х рр. XIV ст. був характерний для Литовського князівства жорстокою міжусобною боротьбою. Новий князь Ягайло (1377-1392 рр.), щоб позбутися конкурентів у боротьбі за владу, змушений був шукати союзників як у державі, так і за її межами. Зовнішньополітичні обставини сприятливо склалися для нього: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі зі спільним ворогом – Орденом.

Ягайло прийняв дану пропозицію. Наслідком цього стало укладення у 1385 р. Кревської унії. Нею передбачалося входження Великого князівства Литовського до складу Польської держави і перехід у католицизм Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім’я Владислав (1386-1434 рр.), одружився з Ядвігою і став польським королем³. За Городельським привілеєм (був прийнятий у 1413 р. польсько-литовським з’їздом у містечку Городлі) тільки польська шляхта та литовські бояри, що перейшли до католицизму, отримали виключне право займати посади каштелянів і воевод та брати участь у роботі державної ради⁴.

Згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у Великому князівстві Литовському, за привілеями 1432 і 1434 рр. ці права були

¹ Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 137.

² Там само.

³ *Зноско К.* Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, “Мортис”, 1993. – С. 73; Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 119; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – С. 315-316.

⁴ *Зноско К.* Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, “Мортис”, 1993. – С. 73-74; Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 137; *Панас К.* Історія Української церкви. – Львів: НВП “Трансінтех”, 1992. – С. 45.

поширені на руських князів та бояр, щоб стабілізувати становище в країні та “уникнути на майбутнє розколу між народами”¹.

Унія 1386 р. поклала початок релігійного протистояння, поставивши поряд із православним сповіданням сповідання католицьке. Православ'я у Литві домінувало чисельно, але католицизм стало тут пануючим віросповіданням, адже сам князь литовський прийняв його і зобов'язувався розповсюдити. Таким чином, у Литовській державі з'явилася можливість для релігійної ворожнечі та сутічок з-за віри.

Однак Ягайлу так і не вдалося провести до кінця укладену в Крево угоду і згідно з нею “навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської”, бо в особі сина Кейстута (дядька Ягайла, що був задуманий за наказом племінника у 1382 р.) – Вітовта (1392-1430 рр.) владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. Ягайло був змушений зробити його своїм намісником у Литві (1392 р.), а через 6 років литовсько-руські князі та бояри проголосили Вітовта королем².

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви щодо православної церкви було намагання позбутися залежності від Москви і прагнення мати в межах князівства самостійну митрополію. Саме рішення Флорентійського собору були тим фактором, що сприяв доведенню цього процесу до його логічного завершення (про це вже вище зазначалося). Але нова Київська митрополія згодом перейшла із юрисдикції римського папи під контроль Константинополя (тут унія була соборно засуджена). Саме з благословення останнього на митрополічій кафедрі був затверджений Григорій Болгарин (1470 р.), а після його смерті зі згоди Константинополя ставали митрополитами і його наступники³.

Отже, на території Великого князівства Литовського церковну унію так і не було проведено в життя. Як писав наприкінці XVI ст. єпископ Іпатій Потій, “з'єднання грецької церкви з римською... мало не півтораєста літ... по соборі Флорентійському отлогом лежало”.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоча й тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва та ін.

Релігійна політика польських монархів не відзначалася послідовністю. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август (1544-1572 рр.) двічі (1547 і 1551 рр.) підтвердив чинність Горodelьського

¹ Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 137.

² Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 137; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – С. 316-317.

³ Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 3. – С. 118-122; Прот. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, “Мортис”, 1993. – С. 78-79; Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 138-139; Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП “Трансінтех”, 1992. – С. 60.

привілею. Але вже у 1563 р. він скасував його, зрівнявши в правах шляхту католицького й православного віросповідань¹.

Хитання державної влади остаточно припинилися після Люблінського сейму 1569 р., що об'єднав Польщу та Литву в єдину державу – Річ Посполиту. Хоча литовській шляхті і було обіцяно поважати її права, у тому числі й свободу віросповідання, однак саме остання почала зазнавати найбільших утисків. Прогресуючий занепад литовської державності призвів і до занепаду православ'я, що довгий час мало статус державної релігії.

Отже: 1) рішення Флорентійського собору не змогли об'єднати Західну та Східну церкви; 2) на українських землях унія сприймалася як привнесена ззовні церковно-політична справа, оскільки її запровадження не було покликане місцевими реаліями; 3) у той же час Флорентійська унія стала відправною точкою для поділу Київської митрополії (1448 р.), утвердження автономії Московської митрополії (1458 р.) як передумови повстання Московського патріархату.

¹ Прот. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, “Мортис”, 1993. – С. 90; Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 139.

УКРАЇНА – ПРИРОДА, ЕКОЛОГІЯ

Коротя-Ковальська В.П. (Київ)

ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ ЯК НАЦІОНАЛЬНА ЦІННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В УКРАЇНОЗНАВСТВІ

У статті аналізується здоров'я дитини як національна цінність українського етносу в українознавстві. Авторка переконана, що валеологічне виховання має бути глибоко національним, тобто базуватися на культурному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах та інших формах соціальної практики.

Визначення пріоритету інтересів дитини в усіх сферах життя держави та суспільства закріплено у прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1989 р. Конвенції про права дитини, обов'язок за виконання якої взяла на себе й Україна. Україна визнає Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захист і розвиток дітей, прийняту разом з Планом дій щодо її реалізації у 90-ті роки на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей (1990 р.). У цих документах визначені універсальні міжнародні правові норми, які гарантують дітям основні права людини: право на життя, медичну допомогу, розвиток, освіту, захист від бездоглядності, жорстокості стосунків, експлуатації. У Конвенції про права дитини, схваленій в Україні 27 вересня 1991 р. говориться, що держави-учасники визнають право кожної дитини на рівень життя, який необхідний для фізичного, розумового, духовного, нормального, соціального розвитку. Найвищі міжнародні організації звертають особливу увагу на проблему здоров'я та розвиток дитини, здоров'я людини взагалі, оскільки жоден з інститутів – політичний, економічний, екологічний, соціальний, педагогічний, медичний – виявилися неспроможними захистити дітей та й дорослих теж. Суспільство, яке не

здатне подолати збройні конфлікти, голод, розгул злочинності і знищення довкілля, не в змозі сформувати здорове покоління.

Проект концепції інтегративної українознавчої валеологічної освіти в Україні (ведуча проекту Усатенко Т. П., 1995 р.), розроблений за концепцією «Система національної освіти» академіка П.П. Кононенка на основі українознавства та його філософії підкреслює, що «здоров'я – універсалія культури, національна цінність, складова частина загального світогляду особистості у всіх її проявах: духовному, фізичному, психічному і соціальному»¹.

Український народ з глибокої давнини цінує здоров'я як найвагомішу перлину життя і наші предки до свого здоров'я ставилися значно уважніше, ніж ми. Про це свідчать різноманітні порівняння, прислів'я і приказки: «Без здоров'я немає багатства», «Нема щастя без здоров'я» тощо. В основі древніх колядок, щедрівок є побажання здоров'я господарям, заповзятістю здорового способу життя вирають веснянки, петрівчані пісні, купальські, жнивні тощо. Ще в космології античності ідея світової гармонії формувалася саме через музику та спів, через той живий звук – носій повної інформації від людини до людини як позитивної, так і негативної

Народна пісня теж славить здоров'я та його складники: чистоту тіла і помислів, чистоту побуту, навколишнього середовища, збереження природи, чистоту рідної мови від лихослів'я тощо. «Роса плаче без голосу, журба січе русу косу» (народна пісня); «Повій, вітройку, повій, то нам буде здоровій» (обжинкова з Волині); «Я висока, як та сосна, я при своїй мамі росла» (веснянка); «Постарили, брате, мене чужі хати, чужа роботонька та зла недоленька» (сімейно-побутова). Здоров'я бажають при зустрічі і прощанні, у взаємних привітаннях. Важливе значення для виховання та здоров'я мали коліскова пісня, уміння правильно дихати, а також купання, ігри, загартування, фізична праця. (Як дитина бігає і грається, так їй здоров'я усміхається).

Прадавні свята календарно-обрядового кола несуть у собі світогляд народу, його філософію, поетичне бачення світу і втілення свята у надзвичайно цікаве лицедійство, яке викликає оптимізм, чудовий настрій, жадобу до життя, праці. Спрямування свят завжди доброзичливе, оптимістичне. Дійства славлять могутні сили природи, світове буття, бадьорість, щирість, молоду спритність, кмітливість, високі чесноти. Вони зміцнюють нервову систему і вселяють творчі сили. Справжнє захоплення та радість – ознака доброго здоров'я, гармонії духовних та фізичних сил. Про глибокі знання українського народу душі дитини, виняткове вміння раціонально підходити до неї, враховуючи її вікові та статеві особливості, індивідуальні риси характеру свідчить навіть низка синонімів із найрізноманітнішими смисловими відтінками до основного слова. Наприклад: ростити – коліхати, няньчити, ніжити, виховувати, годувати, плекати, леліяти, опікуватися, клопотатися тощо.

¹ Здоров'я (валеологія). Стандарт навчального інтегративного курсу українознавства для української національної школи-родини. – К., 1995.

Однією з турбот кожного народу, якщо лише він задумується над своїм майбутнім, є моральне, психічне і фізичне здоров'я наступних поколінь, найголовнішою святості – наших дітей. Дивовижні феномени життя «людина – здоров'я» варті того, щоб над ними поміркувати, не загубити серед інших вартостей. Адже здоров'я людини прямо залежить від ступеня її відповідності законам Природи. «Рід» і «природа» – марно однокореневі слова, і тут дуже важливо пробудити в дітях родову звичаєву інформацію, закладену в циклічному ритмі життя. **Лад**, ладування життя закладені у **звичаї** та його **святковий календар**, за яким циклічно з року в рік за Божими законами жили наші предки і передавали знання з покоління в покоління. Це гарантований стан людського буття, упорядкований і життєво необхідний. Тарас Шевченко у поемі . «Розрита могила» писав:

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?*

Чим глибше вивчаєш **звичаї**, тим більше пізнаєш світоглядне начало наших предків, їхнє ставлення до природи і самого себе. Його надзвичайність полягає в тому, що він був не просто їхньою філософією життя, а самим способом життя, що зберігало народ як етнос протягом багатьох тисячоліть і дійшло до наших днів. Це унікальна особливість звичаю, оскільки він визначав важливі віхи життя людини і стосунки з навколишнім середовищем та був єдиним для всіх. Враховуючи досконалість законів природи, логічно стверджувати, що ці ж якості притаманні **звичаю**. Більше того, ці правила від самого початку були спрямовані на мирне співіснування, на підтримання **світоладу**, а не на завоювання життєвого простору. Видатний український етнолог Павло Чубинський зазначав, що ще до середини XIX ст. українське село жило головню за давнім звичаєвим правом. А сьогодні ми з вами є завойовниками, прямими учасниками цих подій, втрачаючи контакт з Всесвітом і природою. Ми губимо її, губимо річки, гори, землю, жорстоко засмічуємо її як на побутовому, так і на соціальному рівні, утворюючи право сильного. Втрата звичаїв стосується й води, яка вважалася святою, що дає життя на землі, а ми перестали її шанувати. Її можна було пити з кожного струмка і джерельця, що неможливо зробити тепер. Загубився звичай поважати своїх батька та матір, предків, свою землю, воду, рідну мову, тим самим втрачаємо їх підтримку. Зміст життя – забезпечити його неперервність відповідно до законів природи, а «удосконалити» світ – це повернутися до досконалого, до законів природи, які відповідають космічному часу, до законів Божих, до життя за цими законами. Як образно і влучно змалювала сьогоднішній стан у зв'язку зі втратою звичаю та підміною одвічних цінностей поетеса **Ліна Костенко**:

*Ми дикі люди, ми не знаєм звичаїв.
Ми нищим ліс. Ми з матір'ю на «ти».
Ми свій кінець пришвидшуєм, пришвидшуєм
У колективних нетрях самоти...
Душа ніяк не виїде із-під варти.
То культ особи, то культура мас.
Колись ми, кажуть, виникли від мавпи.
Надалі мавпа виникне від нас.*

Із звичаєм неподільно пов'язані **свята**, які відображають глибинний первісний світогляд народу і займають свої відповідні місця в календарі. А календар свят – узагальнене відображення світогляду народу, його ритму життя, основним завданням якого від народження до смерті (в будні і свята) є утримувати людину в стані святості. Саме такий космічно-природний і одночасно святково-трудоий календар був у хліборобів першої на землі держави Аратта. Засади цього календаря зафіксовані в найдавнішому літопису Кам'яної Могили, на жіночому браслеті Мезинської стоянки, на прекрасному посуді трипільської археологічної культури. Головним призначенням свята було утримувати людину в колі святості, у ладуванні її життя, у якому немає місця ворожнечі, брехні, підступу тощо. «Ось чому наші далекі предки надавали Святу і Календарю такого великого значення, намагаючись всілякими способами жити у гармонії з Всесвітом, вшановуючи Сонце, Місяць, Землю, Воду, Вітер»¹.

Коли ладування в суспільній свідомості, у ставленні суспільства до людини, особи втрачається – приходять жорстока розплата силами розладу та руйнації. Насамперед йдеться про філософське розуміння людини, природи, пізнавальне ставлення до світу, про її здоров'я та життя. Знання про здоров'я будуть недостатніми, якщо невідомими залишаться не лише універсалії, а й **символи**, що утворюють невидиму для нас матрицю буття. Як приклад, у народі про втрату дівочої цноти казали: розплетена коса, потоптана квітка, зламана калина; про смерть: ворон кричє, кінь копитами б'є, китайкою кінь покритий, калина на горбі, сідати в сани, переходити через кленовий міст тощо. Універсалії та символи особливо важливі й потрібні для конкретної роботи з дітьми, вони краще розвиваються і набувають вміння образно мислити.

Першочергова роль здоров'я обумовлювалася життєвими потребами людей. Піклування про здоров'я, надання йому першочергового значення, на нашу думку, починається саме з епохи слов'янства. Це підтверджує велика кількість народних порівнянь, прислів'їв, приказок, що дійшли до наших днів: «здоровий, як вода», «здоровий, як дуб», «найбільше багатство – здоров'я» тощо. Важливе місце відводилося дитячим іграм. Відомо, що піжмурки були в ужиткові ще в докиївські часи і призначалися не тільки для фізичного загартовування підлітків, а й являли собою своєрідну школу етики й естетики, завдяки грі формувалося поетичне мислення, мистецькі смаки. Вдома діти виконували посильну працю, фізично загартовувалися, а в

¹ *Добжанський Е.І.* Дивовижний звичай. – К., 2005. – С. 69.

своєму середовищі, граючись, опановували перші елементи грамотності, вміння вести діалог, завчали вірші, скоромовки, лічилки. Традиційні засоби і форми оздоровлення людей отримали подальший розвиток за часів Київської Русі. Поступово починає складатися досить чітка система фізичного й психофізичного виховання дітей та молоді, що забезпечувала міцне здоров'я і високий фізичний розвиток. Ця система була не менш, а може й більш прогресивна, ніж, наприклад, рицарські системи на заході. Пояснюється це історичними особливостями розвитку українського народу, і, зокрема, відповідальністю батьків за виховання своїх дітей.

Обов'язково бажали здоров'я в колядках, щедрівках, веснянках, обрядових дійствах. Люди щодня, вітаючись між собою, зичили один одному доброго здоров'я та щастя. А щастя – це душевна рівновага людини та її гармонія з природою. Народні правила гарної поведінки вимагали при зустрічі родичів, друзів, знайомих обов'язково запитати один одного про здоров'я. Трудова діяльність стародавніх слов'ян потребувала розвитку сили, витривалості, спритності, наполегливості. Всі ці якості разом створювали добрі умови для повноцінної й активної праці («щоб працювати – треба силу мати»). Із етнографічних та історичних праць відомо, що серед наших предків, дітей та молоді були поширені ігри, здебільшого пов'язані зі змінами пір року та ритуалами дохристиянських свят і обрядів. Вони відбувалися в певні пори року. Восени – жниварські («Котився віночок по полю»), «вечорничі» ігри в хатах, зокрема «Калити-Андрія» та «Катерини-Долі», далі – різдвяні та новорічні «Зажурилася та крута гора» (колядка), гадання, коляди, щедрівки, вітання та віншування; весною – ігри хлопчиків і дівчаток (хатні, надвірні) («Кіт і мишка», «Угадай», «Мовчанки», «Вовк і гуси», «Уперегонки», «Жмурки» тощо); весняно-великодні – «Кривий танок», «Подоляночка», «А ми просо сіяли», «У довгої лози», «Ой ходить жук», «Вербовая дощечка», «Не стій, вербо, над водою», «Горобчику, пташку, пташку!», «Наша жучка рибку ловила», «Ой ти, травко, ти муравко»; влітку – зеленосвятські та купальські («Зеленая дібровонько», «Та ходила дівчинонька по межі» тощо. Усі ці ігри пов'язані з сонячним культом, із сільськогосподарським циклом і були символами «сонячного та господарського кола», культу покійників та сил природи. Історичні джерела подають основні ігри наших прашурів: біг, стрибки вгору, через вогонь, метання списів, стрільба з лука, кулачні бої тощо. Такими іграми захоплювалися переважно хлопці, міряючись силою, відвагою, спритністю, хоробрістю. Особливо вшановувалася вода за її чудодійність (Без води не шукай здоров'я). Звучали пісні про воду у всі пори року: «Як пішла Ганна на Дунай по воду» (веснянка), «Наша Маланка-наддністрянка» (шедрівка), «Наша Маринка – купалочка» (купальська), «Заплету віночок» (купальська), «Та купався Йван» (купальська), «Зайшло сонце за віконце» (купальська) тощо.

У дівчат переважали ігри, пов'язані з культовими діями, гаданнями-ворожіннями, чаруванням, мріями про одруження, про щасливе майбутнє життя тощо. Головні ігри – великодні та зеленосвятські хороводи-танці, пов'язані з ритуалами плетіння та пускання вінків на воду, гра у «фортуну», «Лялю», «Тополю», «Морену», «Коструба» та ін. Хлоп'ячі ігри були рухливі,

дівочі – спокійні. До цього часу живуть у народі ігри «Довга лоза», «А ми просо сіяли», гойдалки, ходіння догори ногами. В «Енеїді» І. Котляревського читаємо сцени, де розважалися відважні Енеєві побратими в Карфагені:

*Тут всяку всячину іграли.
Хто як і в віщо захотів
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрецика, і в горюдуба.
Як загулялися в жгута;
В хлюста, в пари, в візка іграли,
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.*

Вершиною українських оздоровчих систем став культ фізичної досконалості глибоко релігійних запорозьких козаків. Гармонійне поєднання високої моралі і фізичної досконалості, яке традиційне ще з прадавніх часів, створило справжніх лицарів, еліту і гордість українського народу. Запорозькі козаки ніколи не обирали старшинами фізично недосконалих людей і свій вільний час практично присвячували виконанню фізичних вправ (різні змагання, тренування з шаблями тощо).

Споконвіку педагогіку творить народ, а ми, науковці, вчителі, тільки її досліджуємо. Відомо, що виховний досвід народу закріплюється в **традиції**, що є виявом його історичної пам'яті, його самовизначенням та оберегом культури, мови й релігії. Саме традиція, послідовність дій виступає як спадок із покоління в покоління передачі смислу життя, усталеного порядку як досвіду історії. Вона зберігається через народний календар – тисячолітній досвід життя і культури українського народу ще з дохристиянських часів. І саме свята календарно-обрядового кола передбачають просвітленість атмосфери, ігрову імпровізацію, витончений гумор і тонкий ліризм, одухотворену сердечність, що дуже позитивно впливає на здоров'я людини. Народні свята свідчать про природний потяг українців до життя в спільноті, до змагання інтелекту, до виявлення талантів, демонстрування мистецької майстерності, виготовлення та використання ужиткових речей: одягу, взуття, рушників, посуду, знарядь праці, музичних інструментів. Весняні і літні свята несуть людині бадьорість духу, здоров'я, бажання спілкуватися з людьми та природою. Аналізуючи народнопісенну обрядову творчість українців, можна зробити висновок, що це – відображення сонячного сільськогосподарського річного циклу, який увібрав у себе найважливіше – пошану до покійників та віддзеркалення віри в Сонце, у магічну дію руху і слова. Веснянка-хоровод «Розлилися води» – гімн хвали весні і Сонцю. У всіх цивілізаціях, які мали на меті вплинути на суспільну свідомість, характеру музики і музичній освіті надавалося особливого значення. Найбільший вплив на людину – вплив звуком, тому важливе значення для виховання мали **пісні**, особливо колискові – перше, що має чути дитина з уст матері. Пісня та **український спів** – наша національна цінність. «Такої пісенності, яка була в Україні, не мала жодна країна світу. В українському співі виявляється глибока душевність і висока духовність народу, пов'язана з

прадавньою культурною традицією. Живий чистий звук є одним із основ життя людини і потреба музики та пісні завжди залишається актуальною»¹.

Ріка життя немислима без **оберегів**, які можна поділити на архаїчні (природне життя) та архетипні (життя в культурі), та найбільший оберег – людська душа. Без духовності вироджуються і знесилюються, перетворюючись у забобони, усі зовнішні обереги. Радіти життю – «рай діяти». З самого дитинства потрібно вчити дітей не розбазарювати їхнє життя, а зуміти присвятити його благородній меті. Якщо людина хвора – значить вона підтримує в собі безлад через негативні думки, почуття, поступки. Гармонія – основа всіх добродійств. Якщо перед людиною стоїть завдання вижити – передусім мають вижити стратегічні духовні структури, що об'єднують нас з першопричиною. До школи йдуть хворі діти, які не захищені від куріння, наркоманії, згубного впливу алкоголю, денационалізації і Бог знає ще від чого. Сьогодні матері народжують хворих дітей на тлі ситуації, коли смертність в Україні вдвічі перевищує народжуваність, коли вчені, демографи вважають, що з метою збереження української нації на даний момент в Україні на 10 сімей має народитися 23 дитини.

Письменник, лікар і поет Дмитро Шупта зазначає: «Як кожен із нас має тіло і душу, так і кожен народ має свою власну етнопсихіку, волю, характер тощо. Нині науково доведено, що і **цілісність народу**, і стан його колективного здоров'я захищені специфічним біополем, послаблення чи спотворення якого автоматично призводить до дезорганізації, непорозуміння, соціальних конфліктів, неврожаїв, екологічного занепаду, стихійного лиха, навіть глобальних катаклізмів. У згаданому біополі підтримується необхідний порядок атомів, молекул та всіх живих організмів завдяки зв'язку, узгодженості всіх вібраційно-хвильових процесів. Інакше може порушуватися електромагнітний каркас людського організму, як і всього живого». І далі продовжує: «Одним із рівнів організації Всесвіту є соціальний організм, вищим виявом якого є народ, нація. Порушується він також завдяки дії свого когерентного поля. Відповідно, цілісність цього поля, а відтак і здоров'я біосоціального організму безпосередньо залежить від того, яка мова та які пісні лунають у народному середовищі – рідні чи чужі. Як стверджують учені, **мова** (носії духовного розвитку народу) формує певні особливості генофонду, завдяки яким організм людини позитивно відгукується на мову свого народу, активізується, мобілізує свої зусилля, зцілюється... Якщо пращури з покоління в покоління користуються однією і тією ж мовою, то це веде до структурування роботи фізіології представників цього народу, сприяє виникненню стабільної вібрації, яка надзвичайно потужно підживлює кожного індивіда, тому спілкування саме рідною мовою дає можливість дійти до глибинних рівнів своєї пам'яті, «хто ти», а потім побачити, що з цим можна робити. Тобто мова і генетична пам'ять взаємопов'язані і їхній вплив обопільний. Та

¹ Шупта М.Р. Рідна мова – чинник здоров'я людини // Український світ. – 2005. – Число 10-12. – С. 33.

головне, що завдяки рідній мові налагоджується гармонійний стабільний зв'язок між людською свідомістю і прихованими талантами та нашими здібностями, що дрімають у підсвідомості кожного з нас, що забезпечує кращі перспективи самореалізації. Проте рідна мова робить людину не тільки здоровішою й талановитішою та щасливішою, а й виступає в ролі особливого каналу, через який кожен із нас черпає цілющу енергію рідної землі і рідного неба»¹. Всі ми розуміємо: яка мова – таке й мислення, такі почуття і дії. Цей зв'язок в українців з рідною землею та мовою, на жаль, розірваний. Ми перестали розуміти один одного, нам важко планувати й узгоджувати свої дії. Ми чуємо нарікання на нещастя і слабе здоров'я. А звідки йому взятися, коли половина корінних українців не розмовляє українською мовою, «розірвавши у такий спосіб предковичний зв'язок з рідною землею і вищими небесними силами, з незліченними поколіннями українських предків?»² Чи не в цьому ховається таємниця нашої беззахисності перед різними хворобами, змінами у стосунках між собою, ба, навіть під час чергових чи позачергових виборів? І тут приходять до пам'яті застороги наших предків: не цурайся роду свого, його звичаю та мови, бо рідна мова і звичай зберігає енергію нації, а чужа пісня й молитва дає силу втому ворогові. «Нині на всіх рівнях маємо думати, як не втратити найціннішого в Україні – українського коріння. Ми повинні створити універсальний інтегральний загальнонаціональний український заповідник для збереження не тільки природи, архітектури, естетики, культури тощо, а й природного живого звуку людини через унікальний спів українських голосів, які нині вироджуються»³. Але, на мою думку, зарано ще говорити про виродження українських голосів. Про їх наявність стверджують безліч фестивалів, пісенних конкурсів, телевізійних передач тощо, хоча настав час подумати про збереження цього унікального явища у нашій державі.

Вчені світового рівня довели, що в сьогоденній ситуації український народ буде здоровішим, коли він спілкуватиметься українською мовою, співатиме свої пісні, матиме україномовне інформаційне і духовне забезпечення. І навпаки, злослів'я – це найстрашніша біда людства. Вчений С.Н. Лазарев зазначає, що будь-яка фраза є інформаційним угрупованням («Слово – не горобець») і навіть внутрішня згода зі злослівною людиною може бути небезпечною, вкорочує наше життя, знищує нас фізично і духовно, впливає на наше довголіття. На здоров'я дитини впливають не лише хвороби й захворювання, а й події, що відбуваються в родині, у соціальному і природному середовищі. Агресивна поведінка, вандалізм, людиноненависництво, як і зневага до культури та знань, до національних цінностей несумісні з розумінням здоров'я. А добродушність, комунікабельність – це відсутність енергетичної атаки на людей і, відповідно, власний захист. Японці є народом-довгожителем і одночасно –

¹ Там само.

² Там само.

³ Гончарук П.Т. Біофоніка – це гармонія успіху, щастя // Український світ. – 2005. – Число 10-12. – С. 44-45.

найбільш ввічливим народом у світі. До цього часу, наслідуючи своїй предків, вони намагаються наповнювати своє життя духовними потребами.

Одна з найважливіших закономірностей педагогіки полягає в тому, що в процесі формування особистості найефективнішим є шлях пізнання від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до планетарного, світового. Тому, беручи до уваги реальність сьогодення й об'єктивні закономірності педагогіки, **валеологічне виховання мало би бути глибоко національним, тобто базуватися на культурному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах та інших формах соціальної практики.** Головне в педагогіці не діти, а самі батьки, адже один поступок батька дитина всотує в себе глибше, ніж сотні повчань. Духовність чоловіка в більшості виявляється його ставленням до жінки. Демонструвати дитині приклади безкорисливості, турботи про інших, зняття презирства й осудження там, де за земною логікою воно необхідне – це те, з чого складається здоров'я і щастя людини. Якими є майбутні потенції батьківства і материнства сучасних юнаків і дівчат? Чи достатньо в їхньому запасі пестушок, утішок, колицкових, казок, щоб розважити дитину емоційно і морально підтримати її? Чи знає сучасна молодь звичаї й обряди, ці вічні цінності свого народу, щоб привити дитині почуття причетності до роду й родоводу, здатність протистояти згубним впливам, вдосконалювати себе і світ навколо себе. Важливе освітнє й виховне значення для теперішніх поколінь, на наш погляд, мають легенди і перекази про незвичайну фізичну силу богатирів, яка завжди гармонійно поєднувалася з моральною довершеністю. Ця єдність була і залишається ідеалом виховання всіх наступних поколінь («сила без голови шаліє, а розум без сили мліє», «сила та розум – краса людини»).

Основні зусилля наука має спрямувати не на використання ліків, а на вивчення і розвиток духовних структур, як головного фактора виживання людства. Найкраща медицина практикується щоденно самим способом життя, манерою мислити, відчувати, вірити, любити, харчуватися. Але людина – не тільки тіло, вона має душу і не можна харчувати душу і дух м'ясом, овочами чи гормонами. Існують і духовні потреби. Коли душа і дух наповнені, вони діють на фізичне тіло і викликають у ньому нові процеси. Не варто обіцяти дитині купити делікатес чи іграшку, дитина має мріяти про духовні задоволення. Краще пообіцяти їй поведсти в театр, музей, на виставку, на природу помилуватися цвітінням дерев чи співом пташок і де можна возвеличити душу, а розвиток духовності дитини – найкращі ліки від негативних устремлень.

Г.Сковорода говорив: «Не можна щось збудувати «Словом», коли руйнуєш це «Ділом», тому нинішній час ставить перед нами завдання зберегти людину. Культур здоров'я виокремлюється серед інших, як феномен буття, як важливе завдання. У понятті здоров'я ми вбачаємо сукупність властивостей організму людини, впливу довкілля, які гарантують оптимальний розвиток розкриття всіх позитивних властивостей особистості, таланту й обдарованості, забезпечення фізичної та інтелектуальної працездатності на максимально тривалий термін життя». Тут поєднуються проблеми, особисті, державотворчі, планетарні. Збереження здоров'я – це

збереження життя особистості, роду, родини, народу на Землі і головною умовою фізичного здоров'я є знання і виконання законів єдності, духовності і любові як найвищої лікувальної сили. І саме українська мова, народна пісня з її первинною чистотою, звичай, традиція і надбання моральних та культурних цінностей можуть захистити Україну від агресії бездуховного шоу-бізнесу. Суттю традиції є збереження, своєрідне повторення того, що триває в усі часи і збирає воєдино досвід різних поколінь

Зусиллям власної культури українська нація має навести лад на своїй землі, як домінуюча, елітарна і розкрити всю велич нашої культурної спадщини. А відродити державу можуть тільки ті, хто відчув цю велич, пам'ятаючи носіїв національного духу. Національна школа покликана здійснювати певний вплив на тіло, душу і розум дитини з метою прищеплення їй якостей здорової, національно свідомої, творчо ініціативної, полікультурної, освіченої людини – громадянина самостійної держави України.

Димань Т.М. (Біла Церква)

**ЕКОТРОФОЛОГІЯ – НОВА СИСТЕМА
ЕКОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ
ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ**

У статті досліджується екотрофологія – нова система екологічних знань про збереження здоров'я нації. автор переконаний, що оволодіння школярами, студентами цією дисципліною сприятиме конверсії їхньої свідомості, її екологізації стосовно харчування, формуванню екологічного мислення.

Харчування за всю історію існування людини завжди було і залишається найбільш суттєвим чинником, що здійснює постійний вплив на стан її здоров'я. Положення «здоров'я є функція харчування» стало базовим для сучасного людського суспільства. Харчування, будучи найважливішою фізіологічною потребою організму, визначає ендоекологію, гомеостаз (постійність внутрішнього середовища) і нормальний перебіг обмінних процесів, які становлять основу життя. Їжа – суть цих процесів, найважливіше джерело і регулятор.

Проблема забезпечення потреб у високоякісних, біологічно повноцінних та безпечних харчових продуктах особливо актуальна для молодого покоління, оскільки раціональне харчування забезпечує нормальний ріст і розвиток організму, а також є однією з ознак здорового способу життя. У дитини з нормальним здоров'ям швидше формуються всі необхідні вміння та навички, вона краще пристосовується до змін середовища, виявляє креативність, з легкістю сприймає всі вимоги і зауваження. Міцне здоров'я – найважливіша запорука формування характеру, волі, творчих здібностей.

На саміті тисячоліття, який відбувався у Йоханнесбурзі у вересні 2002 року серед найважливіших першочергових цілей у розвитку людства до 2015

року було зазначено викорінення злиднів і голоду та продовольче забезпечення. Питанням харчування людства було присвячено також Римську міжнародну конференцію, П'ятдесят третю та П'ятдесят п'яту (2000 і 2002 роки) сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я, Глобальний форум з питань продовольства (2002 р).

Проблема раціонального харчування складна і широкомасштабна. Рівень витрат на харчування, згідно з міжнародними критеріями, належить до переліку головних показників оцінки добробуту. Якщо витрати на харчування становлять 2/3 доходу середньої сім'ї на особу чи більше, як це має місце в Україні, це є сигналом неблагополуччя.

На подолання проблем у галузі харчування 26 травня 2004 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення. В ній зазначається, що одним із найважливіших є принцип розвитку найбільш перспективних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень з метою розширення знань про функції їжі, особливості її біологічної дії на організм, потреби людини в харчових речовинах та енергії, про новітні технології виробництва харчових продуктів, продовольчої сировини тощо. Серед положень Концепції важливе місце посідає освітянський аспект проблеми харчування населення. Слід визнати, що причиною порушення структури харчування населення України є не тільки низька купівельна спроможність, а й низька культура споживання, неосвіченість у галузі харчування.

Про справедливість останньої тези свідчать результати проведеного нами дослідження структури харчування шкільної та студентської молоді і вивчення рівня її обізнаності в проблемах раціонального харчування.

Серед школярів загальноосвітніх шкіл м. Біла Церква та студентів двох аграрних вузів – Білоцерківського державного аграрного університету та Національного аграрного університету – було проведено анкетування з низкою запитань стосовно споживання основних груп харчових продуктів, практикування дієт, задоволення власним харчуванням, стану здоров'я та рівня освіченості в галузі раціонального, екологічно безпечного харчування. В опитуванні взяло участь близько 1000 чоловік. Аналіз структури харчування шкільної та студентської молоді виявив значні її порушення. Їхній раціон бідний на біологічно повноцінні продукти, споживання яких сприяє ефективній розумовій діяльності. У переважній більшості спостерігалось одноманітне жирно-вуглеводне харчування, яке вже призвело до виникнення хронічних захворювань. Спостерігали високу обізнаність молодших школярів (3–4-ті класи) у хворобах травної системи, що пояснювалося наявністю останніх у них самих.

Більшість школярів та студентів усвідомлює необхідність підвищення рівня знань, подолання неосвіченості в галузі харчування, прагне вивчати дисципліни такого спрямування. На запитання про доцільність викладання в навчальних закладах дисциплін, пов'язаних з харчуванням людини, дві третини (66 %) відповіли позитивно, причому визнали необхідність викладання такої дисципліни в усіх навчальних закладах без винятку. І це не дивно, адже за результатами анкетування 30 % респондентів не дотримуються правил раціонального харчування, оскільки нічого про них не

знають. Навчальний заклад має допомогти їм у цьому, оскільки державі потрібні здорові фахівці, здорове населення, здорова нація. Від цього великою мірою залежить національна безпека.

Вирішення проблеми харчування населення потребує системно-комплексного програмного підходу. Сьогодні виникає потреба не тільки в новій ідеології життя, а й у новій системі знань, побудованій на єдиній теоретичній основі, що охоплює низку питань, які в контексті харчування виходять за межі біології, екології, медицини, економіки. Такою системою знань, яка оснований на досягненнях природничих, соціальних та економічних наук, виступає екотрофологія.

Екотрофологія навчає як створити умови, що повністю забезпечують потреби різних верств населення в раціональному і збалансованому харчуванні, адекватному національним традиціям і звичкам, віку, професії, стану здоров'я, економічному стану та екологічній ситуації, відповідно до вимог сучасної медичної науки.

Термін „екотрофологія” (грец. ойкос – місце проживання, трофе – харчування, логос – учення) вперше був застосований у Німеччині в середині 1960-х років стосовно вчення, яке об'єднувало науки про харчування людини та економіку домашнього господарювання. В Україні цей науковий напрям став розвиватися з 2003 р., коли в Білоцерківському державному аграрному університеті на екологічному факультеті була створена кафедра екотрофології. Специфіка „української” екотрофології – це акцент на екологічній компоненті харчування людини, що більшою мірою відповідає нинішньому баченню проблем у цій галузі. Екотрофологія – це міждисциплінарний науковий напрям, який охоплює весь харчовий ланцюг і взаємодію системи харчування з навколишнім середовищем, суспільством, економікою, здоров'ям людини.

Екотрофологія пропонує новий стратегічний підхід до вивчення проблем харчування людини – холистичний. За холистичною концепцією, ціле не розглядається як сума окремих його частин, а враховує динамічну взаємодію всіх складників цілого у їхньому синтезі. Про необхідність холистичного підходу для подолання існуючої кризи в системі харчування і забезпечення сталого розвитку суспільства йшлося на Глобальному форумі з проблем харчування.

Екотрофологія охоплює всю систему харчування, враховуючи його вплив на здоров'я, довкілля, соціальні та економічні аспекти життя людини, тобто передбачає інтеграцію наук, пов'язаних з харчуванням людини. Вона включає як засоби аграрного виробництва – механізацію, енергетику, добрива, пестициди, так і компоненти харчового ланцюга – виробництво, вирощування продукції, транспортування, зберігання, перероблення, пакування, реалізацію, готування, споживання, а також утилізацію відходів.

Отже, екотрофологія є мультидисциплінарною інтегральною дисципліною, вивчення якої має розпочатися із загальноосвітньої школи. У навчальні програми початкової школи вже введено елементи валеологічних знань: діти вчать розрізняти корисну та шкідливу для здоров'я їжу, визначати якість продуктів, засвоюють навички гігієни харчування. Однак сьогодні важливим стає розкриття проблеми харчування людини в

екологічному аспекті. Крім того, екотрофологія має зайняти чільне місце у планах підготовки різнофахових спеціалістів, оскільки всі ми – представники різних професій, з різним рівнем освіти і матеріального добробуту – купуємо, готуємо, зберігаємо і споживаємо їжу. Оволодіння школярами, студентами цією дисципліною сприятиме конверсії їхньої свідомості, її екологізації стосовно харчування, формуванню екологічного мислення. Неосвіченість у галузі харчування вже призвела до низки негативних наслідків (у тому числі демографічних) у країні, і стало очевидним, що для забезпечення оптимального харчування, підтримання здоров'я всі ми, а не лише вузькоспеціалізовані фахівці маємо бути обізнаними в галузі харчування людини.

УКРАЇНА – ПРАВО

Малютіна І.П. (Київ)

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНЦІВ В ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ XVIII – XIX ст.

У статті робиться спроба підсумувати наукові знання про звичаєве право українців в історико-етнологічних дослідженнях XVIII – XIX ст.

Людське суспільство, як будь-яка інша складна система, не може функціонувати та успішно розвиватися без існування певних правил. Вони допомагають особі обирати з багатьох можливих варіантів поведінки той, що відповідає її меті та схвалений суспільством. Особливе місце серед соціальних регуляторів життя суспільства та поведінки особи посідають норми права. Вони вбирають у себе основні властивості права, є мірою свободи та справедливості. У процесі життєдіяльності людина, здатна до мобільного переключення на різні соціальні ролі. Окрім цього, сама індивідуальність певною мірою залежить від того соціального середовища, у якому вона діє та творить, постійно звертаючись до зразків у способах світосприйняття та світорозуміння. Вивчення доробку істориків, етнологів, юристів, а також поціновувачів старовини дає унікальний матеріал для розуміння «народного духу», який, за твердженням представників історичної школи, мав охоплювати всі державно-правові інститути тогочасного суспільства.

Одним з найдавніших досліджень, що дає нам можливість оцінити тогочасне життя українського народу і, зокрема, його звичаєве право – є праця іноземця. Французький військовий лікар Домінік П'єр Де ля Фліз прибув в Україну у XVIII ст. Службові поїздки по Київській губернії викликали у нього справжній інтерес. Почуте і побачене він занотовує. Поступово він створює рукописні ілюстровані альбоми. Найбільший з них "Медиико-топографічний опис Київської губернії..." – це 1245 с., що

супроводжуються малюнками. У альбомі міститься унікальний матеріал про Київщину середини XIX ст.: чисельність населення, рослинний і тваринний світ, описи поширених хвороб, методи лікування місцевими засобами, статистика кожного поселення з додатком малюнків з натури села, селянського вбрання. Описи деяких сіл супроводжуються місцевими легендами, відомостями про старожитності. Унікальність альбомів Де ля Фліза полягає в тому, що він розглядав українців очима іноземця – виявивши зацікавленість до побуту й історії того краю, де йому довелося жити. Праця свідчить не лише про його допитливість, а й про велику невтомність і працелюбність, які заслуговують на повагу¹.

В той же час побачила світ праця Панаса Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России из частей коей оное наместничество составлено..." Автор, описуючи жіноче вбрання в Чернігівському намісництві 1786 р., слушно зазначає: "Сей образ одягання ... и у всех знатных быш во употреблении, с тем различием, что все платне било с дорогих и богатых материй или сукон пошито"². Особливо цікавим є запис П. Шафонського про вечорниці: "Примечать, однако, должно, что во всех сих беседах редко какой непорядок и безчиние бывает, и редко какая девка, при сем вольном с мужичинам обращении, не соблюдет целомудрия, несохранение которого первым стыдом и посмеянием целой семьи почитают. В доказательство целости оного, на другой день свадьбы, выставлением на воротах красного штаметового женского передника, запаскою называемого, торжественно знаменуют"³. На підставі роботи можна зробити висновок про достатньо забезпечений стан жінок того часу, а також про моральні вимоги, які до них висувалися, та санкції, що переслідували порушниць. У роботі закладені передумови подальших гендерних досліджень людності на українській території.

1832 р. вийшла друком розвідка Левасера де Боплана «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн»⁴. У ній автор залишив цінні зауваження про весільні звичаї. В Україні, зазначає дослідник, існувала досить цікава форма укладення шлюбу через сватання дівчини до хлопця: "Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою свататється до парубка, якого собі сподобала. Їхній традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини"⁵.

¹ Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1.

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – С. 34.

³ Там само. – С. 28.

⁴ Бопланъ. Описание Украины / Пер. съ франц. – СПб., 1832.

⁵ Боплан Г. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – Львів, 1990. – С. 73-

Ще у XVIII ст. були започатковані наукові експедиції у віддалені райони Російської імперії для вивчення місцевих звичаїв, народного побуту¹. Значний дослідницький матеріал зібрав О. Рігельман у своїй роботі "Летописное повествование о Малой России, ее народе, казаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают", що побачила світ 1847 р. Автор зазначав, що слобожани від малоросіян у більшості звичаїв "отмен не имеют". Дослідник описує особливості жіночого вбрання, зокрема пише, що "Простые ж или сельские носят обыкновенно плахты, то есть паневы, и спереди запаску, или передник, что прежде сего и все знатиме носили"². Ця праця цінна тим, що опис людності, звичаїв і традицій здійснювався іноземцем, людиною неупередженою, а, значить, матеріал був викладений об'єктивно, без ідеалізації, яка часто притаманна українським дослідникам.

Справжнім центром досліджень стало відділення етнографії Російського географічного товариства (РГТ). Збирання юридичних звичаїв передбачалося ще першою етнографічною програмою РГТ 1847 р.³ Згодом в "Этнографическом сборнике" була надрукована складена М.В. Калачовим за активної участі П.А. Мулова програма для збирання народних юридичних звичаїв⁴. Вирізнялася і програма для збирання звичаєвого права, яку склав відомий вчений і громадський діяч П.С. Єфименко⁵. На професійному рівні проблеми звичаєвого права, починаючи з 60-х років, обговорювалися на сторінках російських юридичних журналів "Судебный вестник", "Журнал министерства юстиции" і "Правительственный вестник".

Максим Черний у журналі "Основа" за 1861 рік опублікував статтю "Съ праваго берега Дніпра," у якій розглядає родинне звичаєве право. Автор зазначає, що в родинному житті народів економічний фактор має неабияку вагу. На його думку, родина є асоціацією кількох осіб різної статі. Економічний її принцип виявляється в тому, що від кожного члена вимагається, нехай працює відповідно до його здібностей, а кожному дають відповідно до його потреб, враховуючи спільні потреби родини й загальний здобуток⁶.

Питанням спадкового звичаєвого права присвячена праця Ф.Барикова "Обычаи наследования у государственныхъ крестьянь Юно-русскаго края" опублікована в "Основі" за 1862 р. У цій статті уміщено матеріали щодо спадкування Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Ставропільської губерній, Таврії та Бессарабії. Автор вважає, що основною причиною неузгодженості між Зводом законів

¹ *Поповъ А.* Обь опеке и наследстве по русской Правде. Сборникъ исторических и статистических свѣдѣній о Россіи Валуева. – СПб., 1845.

² *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России, ее народе, казаках вообще. – М., 1847.

³ *Берг Л. С.* Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М., 1946. – С. 146-147.

⁴ Програма для собирання народних юридических обычаев // *Этнографический сборник.* – СПб., 1864. – Вып. 6. – С. 1-38.

⁵ *Ефименко П. С.* Програма обычного права // *Архангельские губернские ведомости.* – 1864. – № 25.

⁶ *Черный М.* Съ праваго берега Дніпра // *Основа.* – 1861. – Февраль. – С. 239-244.

Російської імперії і звичаєвим правом, яке використовується у повсякденні, є побудова "зводу" виключно на родових, родинних і "сословних" засадах. У середовищі селян при усадкуванні вагомими стають також економічні чинники. Визначальним у селянському господарстві є не капітал, а особиста праця. Родина – це не тільки об'єднання по крові, а й господарська спілка, пов'язана засобами виробництва та обов'язками. Майно селянина – це не його особиста власність, а спільний господарчий інвентар, що належить усій родині¹.

Зацікавленість учених проблемами звичаєвого права знайшла своє втілення в юридичній і етнографічній науці у II пол. XIX ст. Правознавці значною мірою були під впливом ідей історичної школи права, намагалися зазірнути в таємницю "народного духу", який мав охоплювати всі державно-правові інститути. В етнографічній науці у II пол. XIX ст. існувало перенесення уваги з проблем фольклору і міфології, що були об'єктом вивчення у попередній період, на проблеми суспільного життя, сільської громади, окремої родини². Відбувалося це і в зв'язку з докорінною зміною суспільних відносин у Росії внаслідок "великих реформ" середини XIX століття. Етнографи й історики прагнули розібратися в діяльності новостворених центрів селянського самоуправління, волосних судів тощо. Вивченню звичаєвого права сприяв і народницький рух, що з 70-х років все більше посилювався в Росії й Україні.

Ініціатором створення південно-західного відділу РГТ був П.П. Чубинський. У підготовленому експедицією П.П. Чубинського за допомогою багатьох українських діячів фундаментальному семитомному виданні весь шостий том спеціально присвячено юридичним звичаям українського народу. Крім того, дослідник окремо опублікував змістовну монографію "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии". В працях експедиції опубліковано статтю О.Ф. Кістяківського про волосні суди і розвідку В.Б. Антоновича про судові процеси проти чаклунства³. Статутною метою товариства було вивчення географії, етнографії і статистики Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської губерній. Проте найрізноманітніші дослідження не зводилися до "суто географічних". Цінним дослідженням для вивчення звичаєвого права є "Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом". До видання за 1872 р. увійшли: "Общее предисловіе, легенды, загадки, пословицы, колдовство"; "Пѣсни обрядовыя"; "Очерки волостного

¹ Барыковъ Ф. Обычаи наследования у государственныхъ крестьянъ Южно – русскаго края (По свѣдѣніямъ собраннымъ министерствомъ Государственного Имущества въ 1848 и 1849 гг.) // Основа. – 1862. – Октябрь. – С. 49-77.

² Токарев С. А. История русской этнографии. – М., 1966. – С. 287-292.

³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским Географическим обществом // Юго-Западный Отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 6: Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – С. 406.

суда и народныхъ юридическихъ обычаевъ"; "Гражданскія рѣшенія волостныхъ судовъ"¹.

Розвідка П.П. Чубинського "Краткій очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ, составленный на основаніи прилагаемыхъ гражданскихъ решений" входить до складу 1 ч. 6 т. "Трудів..." У дослідженні вчений розглянув питання різних видів робіт між чоловіками та жінками. Так, він писав, що українці вважали єдиним джерелом багатства працю на землі, бо саме вона вважалася єдиним справедливим способом для придбання права власності. Тому для успішного ведення господарства господарю необхідно мати господиню. Специфіка малої української селянської сім'ї виявлялася і в спільному вирішенні питань про сімейний бюджет. П.П. Чубинський звернув увагу на те, що в багатьох місцевостях Малоросії (Полтавщини та Чернігівщини), а також Воронезчини існував звичай, за яким молода після вінчання без весілля не мала права жити з чоловіком, а якщо вона в цей період помирала, то її ховали як незаміжно: "Весілле же имеет ту силу, что не отпразновавши его, муж не имеет права жить вместе с женой и разделять с ней одно ложе; если же сожительство и бывает, то разве тайно"². На думку автора, властивості історичного життя України позначилися на тому, що визначальною рисою українського народу став широкий розвиток особи. Ідея особистості є провідною в усіх стосунках, починаючи з родинних. Після смерті батьків, брати обов'язково діляться. Роздрібнювання родини і господарства доходить до крайнього ступеня й обмежується малою родиною, тобто чоловіком, жінкою та їхніми дітьми³. По суті, передумови гендерних досліджень у царині звичаєвого права містяться в працях П.П. Чубинського. Діяльність Південно-Західного відділу РГТ була припинена у червні 1876 р. царським розпорядженням⁴.

Українська наука II пол. XIX ст. мала таку колоритну особистість як Олександр Федорович Кістяківський. З історії українського права О.Ф. Кістяківському належать такі праці, як: "Характеристика українського і польського законодавства про кріпосне право по відношенню до Малоросії", "До питання про вплив інородського права на російське", "Звернення малоросійського шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії", "Про закони, що діють в Малоросії". Відомий український правник зробив неocenний внесок і в етнологічну науку, зокрема в галузі звичаєвого права. У 1874 р. в "Университетских известиях" було надруковано перший варіант програми для збирання та вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право, і з цього часу почав сам вишукувати інформацію зі

¹ Там само. – С. 347.

² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 6. – С. 41.

³ Там само. – С. 48.

⁴ Житецкий І. Південно-Західний відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. – 1927. – С. 31-36.

звичаєвого права, розсилаючи програму респондентам і аналізуючи їхню інформацію¹. На основі вивчення живого народного побуту, народної культури і фольклору він розробив нову програму. Вона була видана у 1878 р.² Нова програма складалася з двох частин – питальника і наукової розвідки. Найбільшу цінність становить методика збирання польового матеріалу, сформульована в кількох принципах і втілена в самому питальнику. Джерелом вивчення звичаєвого права автор вважає рішення повітових судів, з одного боку, і фольклор – з іншого. Методичні і методологічні засади вивчення і збирання матеріалів із звичаєвого права є надзвичайно актуальними сьогодні. Програма О.Ф.Кістяківського демонструє бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки. Сватання, з погляду юридичного, це укладення угоди про шлюб, що здійснювалося батьками за участі дітей. Формально – це театральне дійство, ритуальна гра. Однак саме вона здійснюється з надзвичайною ретельністю. Недбайливе ставлення до ритуалу неприпустиме. Вчений включає в свою програму такі розділи: "Про клятви, присяги і лжеприсяги", "Про образи", "Про самовбивство", "Про знахарство і чарування", "Злочини проти власності", "Убивство і тілесні ушкодження", "Злочини проти релігії". У розділі програми "Убивство і тілесні ушкодження" О.Ф.Кістяківський вказує, що є актуальним для народної правової дійсності: "Які види убивств народ вважає найтяжчими, які середньо-злочинними, які легкими і навіть вибачливими і дозволеними. Як дивиться народ на покаяння, або покуту в застосуванні до тих, хто здійснив убивство. Чи не збереглися серед народу які-небудь обряди очищення, окрім церковного. Чи не зустрічаються випадки примирення між убивцею і сімейством убитого. Чи почуває ворожість сім'я убитого до убивці і його сім'ї, і чи не виникає звідси необхідність для останніх задобрити, примиритися з ображеним сімейством. Чи немає легенд і переказів про те, що душа убитого ходить ночами і тривожить убивцю"³. За програмою О.Ф.Кістяківського можна написати нарис про звичаєве кримінальне право українців лише на основі питань, у яких закладена і відповідь. Автор вважав, що в народі існує зовсім інша, ніж в офіційному праві шкала цінностей. Зокрема, якщо самосуд буде здійснений за народними уявленнями про справедливість, то він не вважається злочином. З іншого боку, розпуста карається набагато жорстокіше, хоча, з погляду офіційного права, вона не є злочином, оскільки належить не до права, а до моралі. О.Ф.Кістяківський відносив ці випадки саме до галузі звичаєвого права, виходячи з народних уявлень про злочин і кару. Так, він окремим розділом виділяє "Позашлюбні відносини і злочини проти плоті"⁴. Неординарними є його нотатки стосовно девіантних ролей

¹ Програма для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву // Университетские известия. – 1874, – № 7. – С. 395-400.

² Кістяковський А.Ф. Програма для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собирания материалов по общему праву. – К., 1878. – С. 34.

³ Там само. – С. 22

⁴ Там само. – С. 24.

особистості. Чарівництво (відьмування) за звичаєвим правом – це один із злочинів, тому й карається з не меншою жорстокістю, ніж здійснювали у середньовічній Європі "полювання на відьом". О.Ф. Кістяківський виділяв його в окремий підрозділ кримінального звичаєвого права. Дослідник описує цікаві випадки щодо того, як безплідний чоловік просить сусіду "зробити дитину" його дружині за певну платню, в чому дослідник вбачає рештки старовинного звичаю; описує народний острах до самовбивць тощо.

У 1875 р. О.Ф. Кістяківський розпочав публікацію першого українського кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743) з додатком свого ґрунтовного історико-юридичного нарису про цей документ, паралельно була розпочата робота і над проблемами звичаєвого права. Практично дослідник відкрив широкому науковому загалу що пам'ятку української правової культури, яка була незаслужено забута. Це пов'язано з тим, що "Права...", над якими працювали 15 років найпрофесійніші правники Гетьманщини, так і не були затверджені російським урядом. О.Ф. Кістяківському потрапив до рук один із списків "Прав..." під час Археологічного з'їзду в 1874 р. і він узявся за вивчення цієї пам'ятки та за її публікацію. У 1879 р. вона побачила світ у науковому збірнику "Университетские ведомости", а потім і окремим виданням. Практично це була перша ґрунтовна наукова розвідка про цю пам'ятку, яка для етнологів та істориків є важливим джерелом вивчення соціальної історії українців XVIII ст. Досвід О.Ф.Кістяківського щодо вивчення звичаєвого права є дуже цінним. Вивчаючи науковий доробок вченого, переконаєшся в тому, що його ідеї є надзвичайно сучасними й актуальними.

Гендерні прояви у звичаєвому праві, зокрема інститут приймачтва, вивчав П.М. Дашкевич у нарисі "Гражданській обычай – приймачество у крестьянь Киевской губернии". Автор наводить приклади нетипового на той час співжиття чоловіка на правах приймака в родині дружини. Пояснює економічне і психологічне підґрунтя відповідних дій, а також права й обов'язки приймаків у родині¹. Зіставляючи звичаєве право із законом, він ставиться з пошаною до звичаєвого права українського селянства. У своїх наукових працях П.М.Дашкевич описує досить детальну історію розвитку вивчення звичаєвого права з початку XIX ст.²

Значний доробок Ореста Левицького, видатного українського історика, етнографа, одного з фундаторів Української академії наук, посідає помітне місце в українській науці. З ним пов'язані розвиток архівної й археографічної справи, етнології, дослідження історії, культури, побуту українського народу XVI-XVIII ст. Сам О. Левицький свою симпатію до звичаєвого права висловлює так: "В історії кожної країни нема більш важливого і цікавого предмета, ніж життя даного народу"³. До О. Левицького у фольклорно-етнографічному звичаєво-правовому плані

¹ Дашкевич П. Гражданській обычай – приймачество у крестьянь Киевской губернии // Юридический вѣстник. – 1877. – № 8.

² Дашкевич П.М. Похищение в ряду свадебных обычаев. – К., 1891.

³ Левицький О.И. Очерк внутренней истории Малороссии // Киевские университетские известия. – 1874. – № 3. – С. 115.

проблеми сімейних відносин вивчалися лише побіжно. Опрацювавши великий архівний матеріал, О. Левицький дослідив також історію звичаєвого права та судочинства України XVII ст., опублікувавши дослідження "Очерк внутрешней истории Малороссии"¹. Автор підкреслює велику цінність судового актового матеріалу для дослідження різнобічного життя народу в минулі часи, зокрема його звичаєвого права. Взагалі він кваліфікує звичаєве право як унікальне явище, тому що воно розкриває суспільні проблеми ніде більше не зафіксовані. Адже спеціальних записів народних звичаїв просто не існувало. В "Очерках..." також подається коротка характеристика суду і судочинства в Україні до 1648 р. Зокрема автор звертає увагу на те, що до Богдана Хмельницького тут існували суди статутів, гродські, земські та магдебурзькі. При цьому дослідник зазначає, що всі вони мали становий характер і призначалися для певних суспільних верств. Щодо селянства, то, за О. Левицьким, воно не мало спеціального суду. По селах за найдрібніші провини звинувачених судили "громадським" судом, а в окремих місцевостях "копним", які ігнорувалися офіційною владою, бо юридичною нормою тут було звичаєве право. Діючими юридичними кодексами вчений вважав "Литовський статут" і "Магдебурське право", що значною мірою залежали від норм звичаєвого права чи виробленого віками народом поняття про справедливість. О. Левицький яскраво відображає живі норми звичаєвого права і народні юридичні поняття, які залишилися чинними й зберігали силу закону судової практики козацьких судів. Велику кількість побутових фактів він пояснює тими звичаєвими нормами, які виробилися й утвердилися протягом віків і стали народним розумінням добра і зла, справедливості і несправедливості, моральності та аморальності.

Загальним питанням звичаєвого права було присвячено роботу К. Малишева "Курсь общаго гражданского права въ Россьи" за 1878 р. Курс містить огляд літератури з права, а саме: поняття про звичаєве право, форми звичаєвого права, історичне відношення звичаєвого права до закону, умови, що за них звичаєве право здійснюється в судовій практиці, засади обов'язкової сили звичаєвого права². І.Г. Оршанський 1879 р. опублікував "Исследование по русскому праву обычному и брачному". Народні звичаї успадкування, викладені І.Г. Оршанським у цьому дослідженні, були надруковані в журналі Гражданское Уголовное Право за 1875 р. а пізніше стали частиною окремого дослідження. Автор зазначає, що розподіл майна після смерті господаря не є розподілом спадщини, а є розподілом спільного заробітку. Особиста праця і внесок особи є вирішальним при отриманні спадщини³. Цікавою у вивченні звичаєвого права є стаття "Народный судъ и народное право" згаданого дослідження. У ній подається характеристика звичаєвого права. Зазначаються дві важливі його вади: неоднозначність і різноманітність місцевих звичаїв. Вчений виокремив ряд дослідницьких

¹ Там само. – С.117.

² Малишев К. Курсь общаго гражданского права въ Россьи. – СПб., 1878. – Т. 1.

³ Оршанский И.Г. Народный суд и народное право // Исследование по русскому праву обычному и брачному. – СПб., 1879. – С. 75-77.

проблем: добровільне прийняття юридичного звичаю, як доказ громадянської правової свідомості; відношення закону до звичаєвого права; неузгодження між законом та звичаєвим правом; огляд висвітлених у тогочасній літературі думок про звичаєве право та волосний суд¹. Окрім загальних питань звичаєвого права, висвітлено елементи шлюбно-сімейних відносин того часу. Автор розмежує і пояснює значення офіційного, канонічного, з одного боку, і народного погляду на шлюб. Він стверджує, що ця різниця присутня практично в усіх європейських народів. З церковного погляду, конкубінат (тривале позашлюбне спільне життя), що освячується таємним церковним вінчанням, як таїнством, це цілком законний шлюб. Як у Європі, так і наше звичаєве право вважає, що для шлюбу обов'язкова участь батьків і, що головне, оголошування перед громадою. Звідси й обов'язковість весілля, тобто весільної церемонії, участь у якій бере вся громада. Це момент, коли шлюб остаточно укладається, і тільки після цього допускається спільне життя молодих. У дослідженні вказується переважна роль батьків, а не самих молодих в укладанні шлюбу. Це – двобічна умова-договір не тих, що одружуються, а двох родин про укладання шлюбу².

1879 р. побачив світ двотомник В.Пахмана "Обычное гражданское право въ Россіи", підготовлений на матеріалах праць комісії М. Любощинського³. У 2 томі "Семейное право, наслѣдство и опека" міститься унікальний матеріал для вивчення звичаєвого права. По суті, це перша спроба систематично викласти звичаєве право на підставі матеріалів, що містилися у "Трудахъ комиссії по преобразованію волостныхъ судовъ"⁴. С.Пахман вважав, що треба розрізнити саму угоду про шлюб, що здійснювалася, як правило, на передвесільному етапі, і сам шлюб як угоду. Розділи "Право обычнаго наслѣдованія" і "Распоряженія на случай смерти" містяться у 2 томі. Автор вважає, що помилкою є твердження ніби селяни не знають спадщини в точному розумінні цього слова. На його думку, основою права спадкового в звичаєвому визнають родинні стосунки. Особиста праця сама по собі не дає нікому права на майно, яке належить родині, а дає його тільки зарахованість до складу родини на правах її членів⁵.

Детально досліджує шлюбно-сімейне звичаєве право І.М. Тютрюмов. У статті "Имущественныя отношенія супруговъ по обычному праву русскаго народа" (1879), автор доводить, що родина є спілкою не тільки спорідненою, а й господарчою. Розглядає значення кладки (викупу), що платить молодий за молоду, погляд народу на шлюб, як на цивільний акт, загальне родинне майно і персональне майно окремих членів родини, майнові стосунки подружжя за звичаєвим правом, спільне родинне майно

¹ Там само. – С. 156-210.

² Там само. – С. 212-255.

³ Сборник народных юридических обычаев // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1878. – Т. 8. – С. 615.

⁴ Пахманъ В. Обычное гражданское право въ Россіи (В 2-хъ томахъ). – СПб., 1879. – Т. 2: Семейное право, наслѣдство и опека. – С. 4-32.

⁵ Там само. – С. 209-267

подружжя, особисту власність дружини, юридичний вплив розлучення і фактичного розлучення подружжя на їхні майнові стосунки, родинні розділи¹. У статті "Крестьянская семья" (1879) І.М. Тюртюмов пояснює, як за звичаєвим правом отримувє спадщину подружжя одне після одного². Продовжував вивчати спадкове звичаєве право І.М. Тюртюмов і у пізніших роботах. У статті "Крестьянское наследственное право. Очеркъ народно-обычного права", що вийшла в журналі "Слово" за 1881 р., автор зазначає, що успадкування за звичаєвим правом серед селян різниться, по суті, від порядку успадкування за цивільним законом. Оскільки не можна ігнорувати засади кровної спорідненості в царині селянського спадкового права, то в усякому разі треба визнати, що існують не менш важливі економічні і трудові чинники³.

На ниві вивчення звичаєвого права плідно продовжував працювати і О. Левицький. Серед багатьох недосліджених проблем історії України минулих століть увагу О. Левицького в цей час привернули питання родинних відносин, які до нього вивчали переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. Проблема ця виникла, коли він вивчав документи актових книг Київського центрального архіву. Вже 1880 р. у журналі "Русская старина" з'являється стаття О. Левицького "О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI – XVII веках" – розповідь про особливості побуту, звичаї, юридичну практику наших прашчурів⁴. 1885 р. у Львівському часопису "Зоря" О. Левицький (під псевдонімом Левко Маячанець) надрукував українською мовою ґрунтовну працю про родинні відносини "Шлюб на Русі-Україні в XVI – XVII ст." Опубліковані матеріали дають підґрунтя для вивчення життя й побуту вищих верств тогочасного суспільства. Оскільки лише окремі актові книги містили матеріал про родинне життя нижчих верств, особливо села, тому цього питання дослідник торкається лише частково. З родинного життя О. Левицький виділяє кілька питань, а саме: становище жінки як члена суспільства і родини, роль, яку вона виконувала в тодішньому політичному, культурному і родинному житті. На підставі цілого ряду документів вчений розкрив усі етапи весілля, що відбувалося в XVI – XVII ст.: змовини, заручини і саме весілля, а також церковне вінчання; розглянув майнову і матеріальну основу родини, яка складалася з частки чоловіка і з частки дружини, дослідив усі варіанти поділу майна у зв'язку з утворенням нової родини, проаналізував причини розлучень як з боку майнового⁵, так і морального, юридичну форму закріплення майнового права подружжя⁵.

¹ Тюртюмовъ И. Имущественныя отношения супругов по обычному праву русскаго народа // Русская Рѣчь. – 1879. – № 2.

² Тюртюмовъ И.М. Крестьянская семья // Русская Рѣчь. – 1879. – № 4, 7, 9, 10.

³ Тюртюмовъ И. Крестьянское наследственное право. Очеркъ народно-обычного права // Слово. – 1881. – № 2.

⁴ Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI – XVII веках // Русская старина. – 1880. – Кн. II. – Т. 29. – С. 549.

⁵ Там само. – С. 570.

1881 р. опубліковано розвідку І.Д. Чернова "Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ праве крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губерніи". Зміст частини, що торкається родинного права – шлюбної звичаї: ламання шлюбних договорів і кара за це винуватців, питання посагу, персональні стосунки між подружжям, особисті майнові стосунки між дітьми та батьками, родинні розділи та виділи¹. На матеріалі судових справ, а також польових записів, відображено стан провадження судочинства на місцях. Завдяки дослідженню, можемо черговий раз пересвідчитись у правомірності твердження, що і у II пол. XIX ст. звичаєве право використовувалося паралельно з офіційним при розгляді родинних справ.

Питання спадкового права досліджував і П. Скоробогатий у роботі "Роль крестьянскихъ судей в процессах" (1881). Автор розглядає випадки зміни селянськими судами розпоряджень, встановлених у духівництвах. Увага приділена правам на спадщину тих, хто народився у незаконному шлюбі². Дослідження цікаве насамперед тим, що чи не вперше було розглянуто питання правомірності існування бенкратів як юридичних осіб, адже ця тематика, так само як і її об'єкти, викликала громадський осуд. Лише згодом девіантні ролі звичаєвого права були досліджені С. Фон-Носом у роботі "Покрытка". Це розвідка про долю дівчат-покриток, переслідування їх родиною і громадою, розправи над ними, ставлення до незаконних дітей³. Ці роботи є яскравим прикладом подолання табу в тематиці наукових досліджень того часу, неупередженого висвітлення усіх сторін життя.

Дослідником звичаєвого права був і П.М. Дашкевич. 1882 р. побачила світ стаття "Предбрачные убытки по обычаямъ малороссовъ", присвячена вивченню родинного звичаєвого права. У дослідженні проаналізовано весь спектр передвесільних витрат, їх розподіл між родинами, відшкодування в разі відмови від весілля⁴. П.М. Дашкевич є також автором низки праць з проблем звичаєвого права, перших оглядів діяльності з вивчення українського звичаєвого права⁵.

Звичаєве право досліджувала О.Я. Єфименко у роботі "Изследование народной жизни. Вып. 1. Обычное право". Ця збірка містить ряд статей, що мають безпосереднє відношення до родинного права. Стаття "Народныя юридическія воззрения на бракъ" вперше побачила світ у 1874 р. О.Я. Єфименко ретельно досліджувала питання шлюбної угоди в селянському середовищі і саме їй належить фраза про те, що "в народі

¹ Черновъ И.Д. Обѣ обычномъ семейственномъ и наследственномъ праве крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губерніи // Киевскіе университетскіе известія. – 1881. – № 5. – С. 94-126.

² Скоробогатый П. Роль крестьянскихъ судей в процессах // Юридический Вѣстник. – 1881. – № 6.

³ Фонъ-Носъ С. Покрытка // Киевская старина. – 1882. – Февраль. – С. 427-429.

⁴ Дашкевичъ П. Предбрачные убытки по обычаямъ малороссовъ // Юридический вестник. – 1882. – № 2, 14.

⁵ Дашкевичъ П. М. Будущее гражданское уложение и народне обычаи // Юридический вестник. – 1886. – № 8. – С. 496-529.

одруження нічим не відрізняється від укладання договору"¹. Шлюб за процедурою є різновидом цивільної угоди. Проте укладення шлюбу є набагато складнішим у змістовому і обрядовому плані, ніж інші цивільні угоди, крім того, містить значний символічний контекст. На передвесільному етапі обряду відбувалося обговорення господарських сторін шлюбної угоди. Найбільш яскраво виявляли себе договірно-зобов'язальні відносини якраз у сватанні, заручинах, з усіма їх структурними підрозділами, у назвах яких уже містяться вказівки на договірний характер "умова", "змовини". Під час сватання між собою домовлялися дві сторони – батьки нареченого і нареченої. У шлюбній угоді, за висловом О.Я. Єфименко, наречена, а часто й наречений є просто річчю, що має в очах сторін, що домовляються, таке ж значення, як і інший предмет угоди. Суть селянського шлюбу становить шлюбний договір, який складається поміж батьками або родичами сторін. О.Я. Єфименко стверджувала, що шлюб у селян це великою мірою громадський акт, що пояснює вирішальне значення весілля. Адже без весілля, навіть після церковного вінчання, спільне життя молодих не допускалося. "Розходка", замість офіційної розлуки, користувалася більшою популярністю, бо "коли поганий піп повинчав, то й доброму не розвінчати"². У статті "Женщина в крестьянской семье" показано боротьбу двох течій у селянському житті, а саме: засада патріархального родового побуту гнітить особу, а економічного і трудового – намагається утвердити її самостійність та ініціативу. Відповідно змінювалися форми родини: суто патріархальну задругу в південно-західних слов'ян змінює велика родина. Велику родину замінює мала, де особа здобуває для себе найбільшу свободу і самостійність³. У статті "Семейные разделы" йдеться про те, що економічна руїна селянського господарства дедалі збільшувалася, а через те збільшувалася й кількість родинних розподілів⁴. У розвідці "Трудовое начало въ народномъ обычномъ правѣ" дослідниця довела, що погляди селянина на землю виникають з його думок про працю, як на єдине джерело власності, яке завжди визнається справедливим⁵. О.Я. Єфименко сформулювала один із найголовніших принципів звичаєвого права – трудове начало. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній у неї. І тому "одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці". На думку автора, селянська сім'я перш за все була трудовою спілкою, у якій кожний мав право на зароблену частку майна. Голова родини – батько – був лише розпорядником спільної власності і при виокремленні малих сімей та розподілі майна мав діяти за звичаєм: на вимогу сина надавав т.зв. "виділ". Влада господаря в селянській родині не була абсолютною, що свідчить про

¹ *Єфименко А. Я.* Изследование народной жизни. – М.: Изд. Касперова, 1882. – Вып. 1: Обычное право. – С. 11.

² Там само. – С. 120.

³ Там само. – С. 123.

⁴ Там само. – С. 123-234.

⁵ Там само. – С. 132-172.

неможливість належності сімейної власності лише господареві. Це не заперечує значних його прав як розпорядника майном, управителя всієї родини¹. О.Я. Єфименко писала про принципову відмінність звичаєвого права від державного: "Народне звичаєве право і право культурне представляють собою два уклади юридичних уявлень, типово відмінних один від одного, і тому будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії є невдячною справою"². Власність, залежно від праці, витраченої на придбання цієї власності, є основною засадою селянського спадкового права³. О.Я. Єфименко видала збірник праць "Южная Русь", низку статей зі звичаєвого права, елементи якого пропонувалося включити до російського законодавства⁴. Особливу увагу О.Я. Єфименко приділяла копним судам, вона була першою дослідницею їхньої практики⁵. Вона була обрана членом Київського юридичного товариства в галузі звичаєвого права. Всього дослідниця опублікувала близько 100 наукових праць, які визначалися яскравим викладом, переконливою аргументацією і джерельною базою⁶.

Речове та земельне звичаєве право досліджував Д. Багалій. Його стаття "Займанщина в Левобережній Україні XVII и XVIII ст." була опублікована в 1883 р. Автор описує утворення громадських та персональних земельних займанщин після повстання Богдана Хмельницького. Цікавим є зауваження про те, що земля, яка надавалася у віно донькам називалася "материнською". Землю міг давати сам батько, якщо ж батько помер, то брати. Ділянка землі передавалася у спадок або як придане по жіночій лінії від матері до доньки, зять не мав права розпоряджатися нею⁷.

Шлюбно-сімейне звичаєве право вивчала Марія Ганенко. Її робота "Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградскомъ уезде. Матеріали по обычному праву" 1886 р. є цінним здобутком на сьогодні. Матеріали зібрані авторкою у кількох селах Семеновської волості і в селі Великому, що входило до складу військового поселення. Розглянуті випадки, коли дружина залишає своє господарство; показана влада батьків, обов'язки батьків відносно дітей і дітей відносно батьків; шлюбне звичаєве право, стосунки між подружжям, розлука замість розводу, позашлюбні діти, родинне майно, приймаки, опіка⁸. М. Ганенко створює своєрідний екскурс в історію гендерного звичаєвого права. Зокрема чи не вперше детально розглядає можливість

¹ Там само. – С. 143.

² Там само – С. 146.

³ Там само. – С. 136-172.

⁴ Смоли В.А. А.Я. Ефименко: Очерк жизни и научного творчества. – К., 1990. – С. 403-426.

⁵ Ефименко А. Я. Копные суды в Левобережній Україні // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 189-203.

⁶ Смоли В.А. А.Я. Ефименко: Очерк жизни и научного творчества. – К., 1990. – С. 403-426.

⁷ Багал'їй Д. Займанщина в Левобережній Україні XVII и XVIII ст. // Киевская Старина. – 1883. – Декабрь. – С. 560-592.

⁸ Ганенко М. Сімейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградскомъ уезде. Матеріали по обычному праву. – СПб., 1886.

жінки залишати родину за умови, коли її "збиткує" чоловік. Пояснює різницю між офіційним і звичаєвим розлученням, зображує можливі на той час способи улагодження сімейних негараздів.

Звертався до проблем звичаєвого права І.Я. Франко. У роботі "Громада і задруга серед українського народу в Галичині і на Буковині" І.Я. Франко зупиняється на фактах існування сімейної общини в Карпатах. Гнучкість звичаєвого права у сімейних общинах бойків виявляється в тому, що якщо батько пияк і марнотратник, то керівництво переходить у руки його дружини, за згодою із старшим сином. Вона має абсолютно тотожні функції, що й батько, її слухаються так само, як і батька¹. Серед тем, що досліджував І.Я. Франко, була земельна власність селян. І.Я. Франко пише, що офіційний закон² суперечить українському спадковому звичаєвому праву, за яким господар ділив землю поміж усіма синами: "закон ігнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик, уроджений на землі, має право жити з тої землі, отже, кождий син має право до часті батьківщини"³. Ще одна праця, на якій варто зупинитися, це "Сожжение упирей в с. Нагуевичах". У назві статті вже сформульована проблема та її розв'язання за звичаєвим правом. Дослідник описує випадки спалення людей, яких записали у тому, що вони вампіри. Спалення вампірів, за звичаєвим правом, – це покарання за злочин. З погляду офіційного права, це здійснення злочину. У цій історії важливі два уточнення. По-перше, полювання на вампірів відбувалося лише в одній конкретній ситуації: під час епідемії холери. В "мирний" час, як видно із записів, питання про їх існування навіть не спадало селянам на думку. По-друге, селяни й самі не дуже уявляли, що таке вампір, вірніше, мали своє специфічне бачення цієї істоти⁴. Розглянувши доробок І.Я. Франка в галузі звичаєвого права, можна зробити такі висновки: дослідника цікавили конфліктні ситуації, які виникали внаслідок суперечності між правом і звичаєм, проте науковець захищав народну позицію; І.Я. Франко був прихильником сільської громади як ідеальної ланки суспільства, де шляхом самоуправління можна реалізувати глибинні народні ідеали справедливості.

Цікавою є робота В.Ф. Мухіна "Обычный порядок наследования крестьянь" (1888). Родинне і спадкове звичаєве право розглянуто в площинах заперечення теорії трудового принципу побудови родинних взаємин, організації родини в селянському побуті, майнових стосунків між членами родини і родинної власності. На думку автора, праця не сама по собі є джерелом права на спадщину, проте має відповідний вплив при успадкуванні майна. Важливими умовами, які визначають отримання

¹ Франко І. Матеріали для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции. // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44 – Кн. 1. – С. 134-135.

² Галицький селянин позбавлявся державою права передавати у спадок свою землю усім своїм синам, і мусив заповідати лише одному // Франко І. Галицький селянин // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 507.

³ Франко І. Земельна власність у Галичині // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 565.

⁴ Франко І. Сожжение упирей в с. Нагуевичах // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 571.

спадщини, є зв'язок по крові і фактична належність до родини. Крім родинності, автор вказує ще на дві інші підвалини спадкування: шлюб та угоду (договір)¹.

В. Охримович на основі своїх власних спостережень написав 1890 р. працю "Про родинну спільність в Скільських горах", де порівнює міжродинні стосунки, розглянув питання розподілу результатів праці на землі². Шлюбно-сімейне звичаєве право є складовим елементом дослідження 1891 р. "Значеніє малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и песень въ исторіи еволюціи семьи. Матріархатъ", здійсненого В. Охримовичем. Автор детально аналізує весільне дійство у всіх його проявах, наводить парадигми розвитку і трансформації обрядів і пісенного фольклору, визнає виключну роль впливу матріархату на весь весільний цикл. На думку дослідника, звичаєвого права, як повної сукупності норм, селянство не мало. Але один з елементів права, при цьому дуже істотний, був – це правні погляди, правове переконання³.

З плином часу з'явилися сотні праць, де аналізувалася практика волосних судів, різні аспекти сімейних, земельних, спадкових та інших справ, проблема самосудів тощо. В класичному бібліографічному покажчику І. Якушкіна лише за період 1876-1889 рр. враховано 3500 книг і статей, присвячених звичаєвому праву⁴.

Отже, звичаєве право існувало в умовах, коли не тільки це поняття не знайшло ще свого одностайного визначення, але навіть базова фундаментальна категорія "право" ще була дуже далекою від сталого й єдиного розуміння. Правові звичаї належали до явищ загальної культури. Суспільні відносини регулювалися більшою чи меншою мірою (поряд з іншими засобами регулювання) нормами звичаєвого права. Деякі з них лягли в основу правових норм, а деякі так і залишилися звичаями; але всі вони були засобами впливу на поведінку українського суспільства, у якому мало місце поєднання звичаю і права, існувала народна правотворчість. Саме звичай став для всієї етнічної культури українців ефективною формою самовиживання у складних політичних та соціально-економічних умовах в межах іноетнічних держав.

¹ Мухинъ В. Ф. Обычный порядокъ наследованія крестьянъ. – СПб., 1888. – С. 12-110.

² Охримович В. Про родинну спільність в Скільських горах // Народ. – 1890. – № 7.

³ Охримовичъ В. Значеніє малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и песень въ исторіи еволюціи семьи. Матріархатъ // Этнографическое Обзорѣніе. Изданіе Этнографическаго Отделенія Императорскаго общества любителей естествознанія, антропологии и этнографіи, состоящаго при Московскомъ Университете. – М., 1891. – № 4. – С. 44-105.

⁴ Якушкин Е. И. Обычное право. Материалы для библиографіи обычного права. – Ярославль, 1875. – С. 249.

УКРАЇНА – ВІЙСЬКО

Печенюк І.С. (Київ)

РОЗВИТОК СИСТЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуто розвиток світової системи комплектування особовим складом військових формувань з часів зародження перших найманських армій (рубіж II-I тис. до н.е.) до переходу на загальний військовий обов'язок (Франція, 1793 р.).

Для захисту національних інтересів щодо безпеки й оборони Україна має мати достатню обороноздатність, основу якої складають її Збройні сили. Однією з важливих складових розвитку ЗС України є комплектування військ особовим складом. Чинним законодавством України передбачено комплектування Збройних сил шляхом призову громадян на строкову військову службу та прийняття на військову службу за контрактом.

Перехід до комплектування Збройних сил України військовослужбовцями на професійній основі – нагальна потреба, продиктована сучасними вимогами світового розвитку військової теорії та практики і тісно пов'язана зі змінами військово-політичної обстановки у світі, зміною поглядів на способи й форми збройної боротьби. Вивчаючи досвід інших країн та аналізуючи перші кроки, зроблені нашою державою у переході до комплектування армії на контрактно-договірній основі, можна зробити висновок про те, що це складний і багатогранний процес, який охоплює політичні, соціально-економічні, фінансові та інші сфери.

В останні роки у світі активізувався процес створення професійних збройних сил на добровільних засадах. Нині професійні армії мають понад 50 держав світу, до числа яких належать як високорозвинуті країни (США, Канада, Великобританія, Австралія, Японія), так і ті, що мають дещо нижчий економічний потенціал (Індія, Пакистан, Нігерія, Філіппіни). Слід також

зазначити, що майже 80 держав продовжують комплектувати свої збройні сили за призовом, 4 – мають змішану систему комплектування, а швейцарці залишаються прихильниками комплектування власних збройних сил за міліційним принципом, що передбачає загальний військовий обов'язок. Традиційну систему комплектування збройних сил прагнуть зберегти Болгарія, Данія, Німеччина (хоча прийнято рішення збільшити набір волонтерів), Греція, Литва, Норвегія, Польща, Туреччина й Естонія¹.

У сучасних умовах комплектування національних збройних сил США, Англії, Канади, частково ФРН та інших здійснюється шляхом найму громадян на основі контрактів, які укладаються на різні терміни (у США – від 3-х до 6-ти років, у ФРН – від 3-х до 15-ти років). Після закінчення дії контракту його можуть продовжити на новий термін. Разом з цим, у деяких країнах існує практика створення спеціальних військових формувань шляхом вербування найманців з різних країн (Іспанія, Франція, Південна Родезія, Південно-Африканська Республіка)².

На наш погляд, досить цінним і цікавим в історичному плані є вивчення досвіду комплектування особовим складом військових формувань різних державних утворень з давніх часів. Слід підкреслити, що, крім комплектування армії за принципами призову і контракту (професійна), є й змішана форма, що включає елементи їх обох. Перехід до різних принципів комплектування війська – це складний і тривалий процес, що вимагає значних теоретичних розробок і організаційних заходів.

Серед військових теоретиків Заходу, які професійно вивчали проблеми професійної армії, слід відзначити генерала Карла Е. Вуоно (США). Відпрацьована ним концепція професіоналізму має важливе значення і ґрунтується на таких якостях військовослужбовця, як: компетентність, відповідальність і відданість. Це три обов'язкових якості, що відрізняють військового професіонала від службовця, і є обов'язковими для сучасної армії, яка покликана захищати національні інтереси³.

Удосконалення системи комплектування особовим складом, яке забезпечує підготовку та накопичення військового резерву людських ресурсів, є одним із важливих завдань підтримання обороноздатності держави. Отже, розглянемо систему комплектування особовим складом військових формувань в ієрархії історичного розвитку.

Розглянемо армії рабовласницьких держав і систему їх комплектування. Поєднання *постійних загонів з ополченням* – система, характерна для періоду утворення рабовласницьких держав. Ядро армії (касту) складали зазвичай постійні загони з представників родоплемінної знаті, які на час війни підсилювалися ополченням із селян-общинників. *Кастова* система

¹ Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка. – К.: НАОУ, 2007. – С. 17.

² Печенюк І.С., Савченко Л.В. Досвід комплектування збройних сил за змішаною системою у країнах Європи // Гуманітарний вісник Збройних Сил України. – К., 2006. – № 4. – С. 64; Військова професійна служба в Збройних силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 11.

³ Вуоно К. Професіоналізм та армія 1990-х // Військо України. – 1993. – № 6. – С. 12-19.

була добре розвинена в державах Давнього Сходу (Єгипет, Ассирія, Вавилон, Індія тощо) і складалася з професійних воїнів, які служили довгі роки і передавали свою професію у спадок (каста воїнів). Військова каста в Єгипті поділялася на два розряди – *хермобитів* (160 000 осіб) і *каласирів* (250 000 осіб)¹, що відрізнялися один від іншого лише віком і строком служби. Каласири через певний термін могли переходити до розряду хермобитів або в запас. Армія розташовувалась у військових поселеннях (переважно на прикордонні), де кожен воїн отримував земельний наділ як винагороду за військову службу. Армії Давньої Греції та Риму комплектувалися зовсім на інших засадах – за *міліційним* принципом. Сутність такої системи полягала в тому, що кожний громадянин, який змолоду проходив військову підготовку, служив 2 роки (переважно з охорони кордону) і вважався військовозобов'язаним до старості (в Афінах – від 18 до 60 років, у Спарті – від 20 до 60 років; у Римі – від 17 до 45 років). У разі потреби чи на випадок війни (рішенням спеціальних зборів) його могли призвати в народне ополчення (при крайній потребі – до загального набору). *Найманська* система комплектування воїнами-професіоналами склалася в державах Давньої Греції (лише в пізній період) і Римі². Тепер детальніше розглянемо історію становлення і розвитку найманства.

Зародження найманських армій припадає на III тис. до н.е., коли в Давньому Єгипті у військових походах стали брати участь найманці з інших країн. За визначенням Радянської воєнної енциклопедії за ред. Н.В. Огаркова, “наймані армії, армії із професійних воїнів, переважно з іноземців, що наймалися державами, містами і окремими феодалами для несення військової служби”³. Енциклопедичний довідник за ред. О.І. Гуржія дає визначення, що “найманець – особа, яка завчасно завербована для участі за винагороду у збройному конфлікті, але не входить до складу збройних сил, не належить офіційно до військових радників та не є громадянином держави, на території якої ведуться бойові дії”⁴, а в Енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона читаємо, що “найманці (наймані війська) – солдати, наймані державою з уродженців інших країн”⁵. За його твердженням, перші згадки про найманство належать до 696 р. до н.е., коли Псаметих I “за допомогою найманих карийців та іонян досяг панування над Єгиптом”⁶. Пізніше загони іноземних найманців використовували також

¹ Військова професійна служба в Збройних силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 7.

² История военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 9; Військова професійна служба в Збройних Силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 7; *Михед-Даневич О.* Наймані частини у війську гетьмана І. Виговського та їх участь у Конотопській битві 1659 р. // *Воєнна історія.* – 2004. – № 1-3. – С. 45.

³ Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – С. 478.

⁴ Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник / Авт.-упоряд. О.І. Гуржій та ін. – К.: Вид. гуманіт. л-ри, 2004. – С. 304.

⁵ *Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А.* Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 20. – С. 28-30.

⁶ Там само. – С. 28.

Персія, Македонія, Карфаген, Рим та інші рабовласницькі держави. Під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) в Афінах і Спарті замість міліційних армій виникли постійні найманські армії, які комплектувалися громадянами власної країни. Після другої Пунічної війни (218–201 рр. до н.е.) елементи найманської армії з'явилися в Давньому Римі, а з 107 р. до н.е. розпочався процес створення постійної римської найманої армії, яка спочатку комплектувалася виключно з громадян Риму¹. Набрані за наймом солдати отримували від держави платню, зброю, одяг тощо; окрім цього, вони мали право на частку військової здобичі. Після закінчення терміну служби (16 років) їм виділялися земельні ділянки або сплачувалася грошова компенсація. Створенню таких армій сприяли накопичення в руках держави грошової маси, довготривалі війни, небажання заможних громадян виконувати важку військову повинність (відкуповувалися від “податку кров’ю”) і кращий військовий вишкіл професіоналів-найманців порівняно з ополченцями². Маючи постійну найману армію, держава могла тримати в покорі населення захоплених земель і численних рабів. Соціальною базою для вербування в армію стало зростання розорених вільних селян і дрібних ремісників, крім того, навіть вихідців з інших (“варварських”) країн³. Можна зрештою висновку, що сутність найманства полягала в тому, що держава за певну винагороду наймала воїнів, які розглядали військову службу як основну професію.

У ході розвитку соціальних відносин рабовласницький устрій зійшов з історичної арени, а разом з ним і найманські армії. На зміну йому прийшов феодальний, який умовно поділяється на періоди: 1) утворення феодальних відносин – смутні часи (VI–XI ст.); 2) розвинутий феодалізм (XII–XV ст.); 3) розпаду феодалізму (XVI–XVII ст.).

Перший період характеризується повстаннями та заколотами заможних феодалів. У цей період феодальна система мала військову організацію, хоча дисципліна для неї була не притаманною. Боротьба за владу точилася лише в містечках (замках), що складало всю військову кампанію, значних за розмахом війн не було, за винятком Столітньої війни між Англією та Францією. Основу комплектування армії складали переважно челядь і селяни (феодальне ополчення)⁴. Так, у деяких європейських країнах (Візантія, Італія, Русь, Франція та ін.) військову службу несли загонами найманців з іноземних держав. Візантійські імператори наймали слов’янські дружини, а слов’янських князів назначали на високі командні пости в армії.

¹ Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – С. 479.

² Контрактна служба: досвід, проблеми, перспективи / Н.А. Агаєв, Е.С. Литвиненко, М.О. Карпов та ін. – К.: Вид-во “РОСА”, 2005. – С. 4; Печенюк І.С., Савченко Л.В. Досвід комплектування збройних сил провідних країн Європи військовослужбовцями за контрактом // Вісник Національної академії оборони України. – К., 2007. – № 1. – С. 45-46; Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – С. 479.

³ История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 10.

⁴ Військова професійна служба в Збройних Силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 9.

Князі нерідко командували великими військовими підрозділами і навіть цілими військовими округами. У різні часи київські князі (починаючи з походу князя Олега на Царгород у 907 р.) мали наймані загони варягів, степових кочівників – печенігів і половців, угрів, німців, чехів, болгар тощо. Наймати іноземних воїнів їм доводилося досить часто, починаючи з перших років утворення Давньоруської держави до останніх днів її існування. Наймане військо, як правило, не було постійним і набиралося зазвичай на час ведення воєнних дій. Для постійного утримання найманців потрібні були величезні кошти¹. Грань між найманцями і союзниками було важко провести: найманцям платили золотом і сріблом, а союзникам дозволяли грабувати завойовані землі. Варягів як наймане військо використовували лише в X–XI ст. Чисельність їх була невелика: літописи не знають варязьких загонів більше, ніж в одну тисячу (половців наймали до 20 000 осіб)². Для певних походів, окрім дружини і міського ополчення як союзників руські князі залучали наймане військо.

Королі в Західній Європі з VIII ст., а в Київській Русі великі князі з X ст. стали надавати своїм васалам землі у довічне користування за умови, що останні мають завжди бути готові зі своєю воєнною дружиною прибути за викликом короля (великого князя) для ведення війни. У випадку відмови від несення воєнної служби васал втрачав право на володіння землею³. Така система передачі земельних наділів в умовне довічне користування називалася в державах Західної Європи “бенефіція”, а в Київській державі – “вотчина”.

Період класичного середньовіччя (XI–XV ст.) характеризується феодалною роздробленістю, веденням натурального господарства і слабкими економічними зв'язками. Соціальну основу системи комплектування війська складали службово-поземельні відношення (феодално-рицарське ополчення). Кожний феодал на вимогу короля (синьйора, князя) прибував до місця збору зі своїм військом – васалами і слугами.

Починаючи лише з XI ст. окремі феодали набирали на військову службу найманців, а з початком створення в Західній Європі централізованих феодалних держав (XIV ст.) найманські війська стали широко застосовуватися королями (синьйорами) для зміцнення своєї влади. Найманці, які воювали під прапорами різних країн, не були пов'язані ні з народом цих країн, ні з інтересами держави, в армії якої вони служили. Тому командири і солдати таких армій через нерегулярність виплати обіцяної платні та постачання досить часто ухилялися від вирішальних боїв, ставали ненадійними, схильними до непокори і зради, нерідко займалися

¹ *Бережинський В.Г.* Найманці на службі київських князів // *Воєнна історія.* – 2003. – № 1. – С. 70-75.

² *Печенюк І.С., Мірошниченко М.П.* Військо і воєнне мистецтво княжої доби // *Воєнна історія.* – 2005. – № 5-6. – С. 58.

³ *Проблеми комплектування Збройних сил України військовослужбовцями за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка.* – К.: НАОУ, 2007. – С. 21.

грабуванням і насиллям¹. Королі, князі та великі феодали, добре знайомі з передовою військово-теоретичною думкою, при формуванні війська виходили з відомих положень про інститут найманства, викладених у “Стратегіконі” візантійського імператора Маврикія, написаного в VII ст. У ньому Маврикій твердив: “Розсудливо чинить той імператор, який не запрошує у свої володіння допоміжних військ у числі, що перевищує його власні, щоб вони не влаштували змови і, скинувши своїх володарів, не підкорили їхнього царства собі. Допоміжні війська треба набирати, по можливості, з різних національностей. Внаслідок нього вони найменше мають можливість вступити в змову”². У 1445 р. (за іншими джерелами, у 1439 р.) французький король Карл VII, з метою позбавитися від послуг іноземних найманців, найнятих на час Столітньої війни 1337–1453 рр., видав ордонанс (указ) про організацію постійного війська виключно з громадян Франції. За характером комплектування це була перша постійна (регулярна) національна найманська армія епохи середньовіччя³. Однак ці війська були нечисленними, і французька армія на час війн як і раніше, аж до середини XVII ст., комплектувалася переважно за рахунок іноземних найманців.

Третій період характеризується централізацією державної влади, зростанням міст, зміною структури армій. Заможні васали були або підкорені (як у Франції), або стали незалежними (як у Німеччині та Італії). Сили нижчого дворянства були зламані центральною владою. Як писав Ф. Енгельс: “Феодальні армії перестали існувати, нові армії формувалися із численних найманців, яким розпад феодалізму надав свободу служити тому, хто їм платить”⁴. З кінця XV ст. найманство стає розповсюдженим способом комплектування військ, а найманські армії – головною військовою силою держав. У цей час більшість держав Західної Європи перейшло до постійних найманих армій з централізованою системою забезпечення. Важливу роль у їх створенні відіграли військові реформатори – Моріц Оранський (Нідерланди) і Густав-Адольф (Швеція), а в Росії – Іван IV. До найманських армій вербувалися городяни, вільні (незакріпачені) селяни, розорені рицарі, сини заможних городян та вихідці з інших верств населення, для яких війна стала засобом існування і постійним ремеслом. До служби в таких арміях широко залучалися особи іноземного походження (швейцарські і шотландські найманці, німецькі ландскнехти тощо). Солдати й офіцери для служби в цих арміях наймалися за договором на визначений термін і отримували платню, за яку мали придбати для себе зброю та спорядження. Найбільшого розвитку в цей період система найму набула у Франції, Великій Британії, Іспанії тощо. Переваги таких армій над феодальним ополченням і непостійним військом зі всією очевидністю проявлялися в

¹ История войн и военного искусства: Учеб. для высших военных учебных заведений. – М.: Воениздат, 1970. – С. 21; *Михед-Даневич О.* Наймані частини у війську гетьмана І. Виговського та їх участь у Конотопській битві 1659 р. // *Воєнна історія.* – 2004. – № 1-3. – С. 45-46.

² *Маврикий.* Політика и стратегия. Первоисточник сочинения о военном искусстве императора Льва Диакона и Н. Макиавелли. – СПб., 1903. – С. 126-127.

³ Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – С. 479.

⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 14. – С. 28.

походах Івана IV на Волгу в 50-х рр. XVI ст., а на Заході – у ході Нідерландської буржуазної революції (1566–1609 рр.) і Тридцятилітньої війни (1518–1648 рр.)¹.

У Росії з утворенням централізованої держави у XV–XVI ст. (часи правління Івана Грозного) замість відокремлених дружин і загонів заможних феодалів було створено загальноруську армію, яка складалася із дворянської кінноти, що створювалася на базі місцевої системи комплектування, та стрілецького війська, яке було постійним (служба була довічною та спадкоємною – аналог кастовому військовому ополченню). Згідно з “Уложением о военной службе”, з кожних 50 десятин землі дворянин зобов’язаний був послати до війська одного воїна у повному спорядженні та двома кіньми. За неприбуття воїна дворянина позбавляли земельного наділу. На час війни проводився набір до народного ополчення².

Організаційно найманська армія (сухопутні війська) поділялася на полки (декілька тисяч осіб), що стає основною організаційною одиницею постійної армії. Піхотний полк зазвичай складався з 10–30 рот (значків), як правило, по 150/300–400 солдатів, а кавалерійський – із 4–8 рот (ескадронів) по 70–100 вершників кожний. У деяких арміях роти зводились у батальйони, а полки – у бригади³.

На озброєнні феодалних армій у період VI–XIII ст. були списи, мечі, булави, бойові сокири, алебарди, кинджали, шаблі, прості луки й арбалети, а захисним спорядженням – щити, шоломи, панцирі, лати і кольчуги. У XIV ст. у країнах Західної Європи і на Русі з’явилися перші зразки вогнепальної зброї – примітивні пушки і рушниці з коротким стволом (аркебузи). Лише з кінця XV ст. стали застосовувати артилерійські лафети, а в 1521 р. винайшли мушкет, кулі якого пробивали рицарський обладунок⁴.

Починаючи з XVII ст. держави Західної Європи разом з наймом іноземців стали комплектувати регулярні армії шляхом *найму* і примусового *вербування* солдатів із населення своєї країни. Офіцерські посади займали лише представники панівних класів, переважно дворяни. Найманці, які служили під знаменами армій різних країн, комплектувані, як правило, з декласових елементів і осіб різних національностей, не мали ніякого відношення ні до народу, ні до інтересів держави, яку вони захищали, тому відрізнялися крайньою недисциплінованістю і служили тому, хто більше платив. Командири і солдати таких армій проявляли слабкість, ненадійність,

¹ История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 18; Військова професійна служба в Збройних Силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 9-10.

² Військова професійна служба в Збройних Силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 9.

³ Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – С. 479; История военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 18.

⁴ История войн и военного искусства: Учебник для высших военных учебных заведений. – М.: Воениздат, 1970. – С. 20.

схильність до повстань і зради. Навіть під час бою окремі наймані загони уникали рішучих бойових дій, нерідко переходили на бік противника¹. Усе це добре розуміли воєначальники і відповідним чином ставилися до найманців, виділяючи їм певні місця у бойовому порядку свого війська і визначаючи завдання.

У середині XVI ст. на теренах України виникає державне утворення – Запорозька Січ, головними творцями якої стали козаки (загони людей різного походження, різних станів і навіть різних народів, яких об'єднувало бажання воювати: здобути собі честь, славу і багатство). Можливо, козацтво ніколи б не стало тим державотворчим чинником (згадаймо його некерованість, анархічність), якби не позитивний вплив найкращих представників української еліти, таких як Д. Вишневецький, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, М. Дорошенко, які зуміли опанувати й перетворити козацькі ватаги в регулярне, дисципліноване військо². Перебуваючи на небезпечній лінії протистояння з татаро-турецькими противниками, козаки не лише воювали з ними, а вчилися й опановували нові засоби боротьби з нападниками, що ввійшли в золоту скарбницю світового військового мистецтва. Козацька піхота становила основу Війська Запорозького і була найбоекзотичнішою його частиною (військові спеціалісти вважали її найкращою у світі). На відміну від армій європейських країн, де піхота могла виконувати тактичні завдання лише за допомогою важкої кінноти, козацька піхота могла самостійно вести бойові дії, поєднуючи вогонь мушкетів з холодною зброєю. Також слід відзначити вміння козацької піхоти швидко й якісно будувати захисні фортифікаційні споруди (вали, шанці, окопи, редути, рухомий табір з возів тощо).

На кінець XVI ст. запорозьке козацтво перестало бути дивиною, екзотичним явищем для цілої Європи. Україна, яка входила до складу Речі Посполитої, починає відігравати дедалі важливішу роль у міждержавних відносинах країн Старого Світу. І попри те, що запорозькі козаки були підданими польського короля, вони дуже часто вели самостійну політику у військовій сфері, не озираючись на Варшаву.

Нагадаємо і той факт, що українські козаки, крім героїзму і звитяжних перемог за долю української державності та її народу, були й найманцями на службі у багатьох європейських країнах (в Європі – це час найманських армій). До запорожців зверталися тому, що вони мали славу відважних воїнів і досить високо цінувалися. Походам козаків у Європу, зазвичай, передували дипломатичні переговори (укладалися відповідні угоди), під час яких уточнювалися умови участі козаків у походах до країн Центральної Європи (Моравії, Валахії, Угорщини, Австрії, Сілезії) та, передусім, розмір платні. Недотримання цього пункту угоди викликало невдоволення з боку

¹ Рыбаков Б.А. “Остромирова летопись” // Вопросы истории. – 1956. – № 10. – С. 90.

² Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Стилюс, 2004. – С. 231-232.

козаків, і вони вдавалися до “самозабезпечення” під час бойових дій¹. Так, після кількох їхніх вдалих походів у 80-х рр. XVI ст. (після взяття і зруйнування турецької фортеці Бендери 1583 р.) ватиканська дипломатія вирішила залучити запорожців до участі у “Священній Лізі” – союзі християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі. Польща щодо Порти займала примирливу позицію, тому Стефан Баторій, наляканий приготуваннями турків до війни після перемоги козаків у Бендерах, наказав стратити в присутності турецьких дипломатів 31 запорозького козака, які брали участь у цьому поході. Війна з Московією у Лівонії цікавила Стефана Баторія набагато більше, тому він і намагався не псувати стосунків із султаном².

У 1593–1594 рр. папський посланник Олександр Комулович і посол імператора Рудольфа II Еріх Лясота зуміли за певну плату найняти і направити до Молдови, що була васалом Порти, загін із 12 тис. запорожців. Повернувшись до Регенсбурга, Е. Лясота, який залишив вельми цікаві записи про свою поїздку до Запорозької Січі, занотував: “Мене і козаків (послів) прихильно прийняв на аудієнції цесар (імператор) у присутності таємних радників, причому козаки подарували цесареві два турецьких прапори”. Похід очолив майбутній керівник повстання проти поляків Северин Наливайко. Молдавський господар зазнав поразки і на деякий час визнав себе васалом австрійських Габсбургів.

Козаки фактично вперше виступають у ролі кондотьєрів (найманців), навряд чи такими їх можна було назвати, коли вони воювали під знаменами свого сюзерена – короля Речі Посполитої. У 1604 р. гетьман Семен Скалозуб із 4-тисячним загоном виступив у похід на чорноморське узбережжя Туреччини; багато в чому саме ця подія зірвала запланований напад османів на Австрію. Активність запорожців на північних рубежах Порти не слабшала і у 10–30-х рр. XVII ст. Походи гетьмана П. Сагайдачного, вирішальна роль козаків у перемозі над турками й татарами 1620–1621 рр. під Хотиним загальновідомі, і не ставляться під сумнів навіть польськими істориками.

У жовтні 1619 р., у самий розпал облоги Відня повсталими чехами і трансільванцями Б. Габора, до Чехії та Моравії через Польщу вторгся 10-тисячний корпус найманців-запорожців (“охотників”), яких за дорученням короля Сигізмунда III наwerbував шляхтич О. Лісовський, що дістав назву “лісовички”, став під знамена імператора Фердинанда II Габсбурга. Після вступу до Моравії вони почали з нечуваною жорстокістю руйнувати, випалювати і грабувати всі некатоліцькі замки, міста та села. Крім “лісовичків”, у цій війні взяли участь і інші козацькі частини. В листопаді 1619 р. козаки, завербовані угорським магнатом Ф. Другетом, вдерлися до володінь трансільванського (семигородського) князя Б. Габора (тимчасового

¹ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – С. 96-99.

² Махун С. Козаки-найманці на службі європейських держав // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. – 4-е вид., стереотипне. – К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С. 118.

союзника чехів) і взяли в облогу міста Кошице і Пряшев у Словаччині та нарobili там чимало шкоди. Це змусило Бетлена підписати таємне перемир'я з Габсбургами. Ця зрада фактично зрвали плани військ Антигабсбурзького блоку, змусивши їх зняти облогу Відня і дала можливість армії Фердинанда II перегрупувати свої сили після невдалої військової кампанії в 1619 р. і дочекатися допомоги. У зв'язку з тим, що австрійці виплатили козакам не повну суму належних коштів, у середині грудня 1619 р. вони повернулися на Січ.

8 листопада 1620 р. відбулася Білогорська битва. За неповних дві години війська католицької Ліги (близько 28 тис.) розбили чеську армію (21 тис. осіб), хоча остання перебувала на кращих позиціях. Моральний дух армії інсургентів був невисоким через заборговану їм платню. "Лісовички" також взяли участь у битві і великою мірою саме завдяки їм командував армією Ліги М. Баварський відсвяткував перемогу. Наступного дня чеський король Фрідріх втік з Праги, залишивши в ратуші королівські інсигнії. 21 червня 1621 р. на Старомнєтському майдані в Празі відбулася публічна страта 27 найвпливовіших представників чеських станів (3 – панського, 7 – рицарського і 17 – міщанського)¹.

Чеське повстання стало приводом першої кровопролитної загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), на початку якої основною рушійною силою була боротьба між католиками і протестантами. З обох боків були задіяні кращі військові сили і полководці того часу (австрійські й іспанські Габсбурги, Валленштейн, Мансфельд, Тіллі, Конде, Тюренн, шведський король Густав II Адольф та ін.). Залежно від того, хто наймав козаків, на боці тих сил і брали вони участь у війні.

За службу королю Речі Посполитої (у 1625 р.) після здійснення реєстру козаків у 6 тис., було встановлено платню війську в 60 тис. золотих і окрему грошову винагороду козацькій старшині. "Старшині призначалися окремі щорічні посадові оклади: гетьманові – 600 золотих, двом осавулам – по 150, обозному, писарю і судді військовому – по 100, шести полковникам – по 100, осавулам полковим – по 50, шістдесяті сотникам – по 50"².

У 1631 р. дві тисячі козаків на боці армії генералісимуса "Священної Римської імперії" А. фон Валленштейна брали участь у бойових діях у Сілезії проти Саксонії – союзника триумфатора цієї війни, шведського короля Густава II Адольфа. Із запорожців формували ескадрони легкої кінноти у підрозділах імперських генералів Верта й Галласа, причому сам Валленштейн віддавав їм перевагу, цінуючи козаків вище за польських гусарів і не нижче за визнаних майстрів глибоких рейдів у тил ворога – хорватів. Імператор австрійський під час війни Франції з Іспанією (у 1635 р.)

¹ Мельниченко І. «Біла пляма» української історіографії: козаки-кондотьєри в Чехії та Моравії // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. – 4-е вид., стереотипне. – К.: Вид-во ЗАГ «Українська прес-група», 2005. – С. 124-125; Махун С. Козаки-найманці на службі європейських держав // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. – 4-е вид., стереотипне. – К.: Вид-во ЗАГ «Українська прес-група», 2005. – С. 119-120.

² Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во "Україна", 1991. – С. 112-113.

вислав у Бельгію козаків і хорватів, щоб вони непокоїли та виснажували французьке військо і по можливості перервали його комунікаційні засоби¹. Козаки з хорватами успішно виконали цю місію. Вони порушили всі лінії постачання так, що у французькому таборі настав голод. Передбачаючи затяжний характер війни, цесар вирішив залучити ще певну кількість українських козаків. Їх вербування відбувалося в Любліні і в Львові. При цьому кожному з них видавався аванс, аби могли дістатися до пункту збору в Сілезії (м. Бутум, де на них чекали приготовлені квартири і вишкільний табір). Умови служби козаків були окреслені угодою, підписаною 23 вересня між австрійським урядом і козацьким корпусом. Наведемо деякі пункти з цієї угоди: “1) полковник Носковський вибраний головнокомандуючим війська, апробований королем Польщі та імператором; 2) за його трудний уряд комісари пропонують відповідно високу платню; 3) для інших старшин комісари пропонують ось такі місячні жолди (плату): полковник – 200 талерів, капітан – 100, поручник – 50, хорунжий – 30, квартеймейстер – 50, кожний козак – 6; 4) виплата відбуватиметься кожні три місяці, а перша має бути в Брізі на початку вишколу; 5) усі мусять бути задоволені своєю платою. Її збільшення може відбутися лише генералісімусом, тобто престолонаслідником Фердинандом за згодою імператора; 6) військо може вживати свої старі права та звичаї, які вони вживали на терені Польської держави; 7) полонених можуть тримати за одкуп, за винятком генералів та вищих офіцерів, яких мусять видати імператорським властям; ... 14) квартири і провіант мають бути забезпечені на час служби; 15) за геройство і перемогу дістануть одномісячний окремих жолд, а поранені, крім того, ще й окрему допомогу...”²

За визнанням польських істориків, козаки Носковського були найактивнішим з'єднанням на північно-французькому фронті, по суті, вони контролювали хід зимових воєнних дій. Так, у лютому 1636 р. 2-тисячний кавалерійський полк запорожців увірвався до провінції Шампань через річку Маас біля Вердена, розгромивши частини французів, що там розквартирувалися, і з багатою здобиччю повернувся до місця розташування австрійських військ – до Люксембургу³. З січня до червня 1636 р. козаки разом з хорватами Ізоланія у складі 20-тисячного “рухомого” війська проводили рейди в тилу ворога, а при відступі імператорського війська взяли на себе місію затримати французів, що наступали. На початку липня козаки почали бунтувати, оскільки їм за останні півроку не заплатили ані гроша. Зібралася козацька рада, яка вирішила: перервати контракт з імператором і їхати додому.

¹ Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635-1636 // Український історик (Мюнхен; Торонто; Нью-Йорк). – 1979. – № 1-3. – С. 6.

² Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – С. 129-131; Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635-1636 // Український історик (Мюнхен; Торонто; Нью-Йорк). – 1979. – № 1-3. – С. 10-12.

³ Махун С. Козаки-найманці на службі європейських держав // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшині. – 4-е вид., стереотипне. – К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С. 120-121.

Новий контракт з більшістю козаків було підписано 21 липня 1636 р., коли їм виплатили певну частину грошей. Тоді 3 000 козаків під командуванням Носковського, ставши знову цесарськими найманцями, влилися до армії фельдмаршала Геца. 1 400 козакам, в основному пораненим і хворим, дозволили повернутися додому через Нюрнберг, Верхній Пфальц і Чехію. 2 000 старих козаків-найманців тим часом створили разом з хорватами Ізоланія ударну силу кавалерії генерала Верта¹.

На цьому участь українських козаків у бойових діях скінчилася. Ті, що були у Верта, відмовилися повертатися на батьківщину, ставши постійними найманцями в австрійській армії. А козаки Носковського залишили службу в цесаря, пославши до нього своїх представників з проханням виплатити належні їм гроші. Той прийняв козацьких послів дуже прихильно, похвалив їх за хоробрість і пообіцяв розрахуватися, очевидно, ще до залишення ними території. Зважаючи на це, всі козаки зійшлися в Сілезії й зупинилися біля міста Графенберг. Гроші довго ніхто їм не привозив, а у відповідь на новий бунт було вислане сильне військо під проводом графа Мансфельда, яке повністю розбило козаків, убивши кількасот, і викинуло їх за межі імперії².

У жовтні 1645 р. козаки брали участь у бойових діях у Фландрії і взятті приступом фортеці Дюнкерк (капітуляцію іспанського гарнізону було прийнято 11 жовтня 1646 р.). Однак знову, як і в Імперії, місцеві власті ошукали найманців (цілком у дусі того часу), і частина з них повернулася в Україну, а частина перейшла на бік іспанців³.

Із закінченням 1648 р. Тридцятилітньої війни і підписанням мирного договору в Мюнстері й Оснабрюнці, бойові дії між Францією та Іспанією не завершилися. Є свідчення того, що окремі підрозділи запорозьких козаків воювали з французами на боці іспанців 1655 р. у Фландрії. Школа Тридцятилітньої війни, яку пройшли дуже багато козаків, що згодом брали участь у Визвольній війні з 1648 р., мала позитивний вплив на боєготовність запорожців. Їхню силу дуже скоро відчували регулярні війська Речі Посполитої біля Жовтих Вод, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом.

Подібних прикладів в історії козацтва можна навести багато, але всі вони зводяться до одного й того ж – використання козаків як “гарматного” м’яса. Хоча з цього можна винести певні уроки, бо походи запорожців у Західну Європу, спільні бої з найманцями різних країн давали можливість відпрацьовувати нові прийоми бою, запозичувати все нове і передове в стратегії й тактиці, що шліфувало військово мистецтво Війська Запорозького і підносило його на європейський і світовий рівень.

¹ Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка. – К.: НАОУ, 2007. – С. 24.

² *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – С. 132-134.

³ *Махун С.* Козаки-найманці на службі європейських держав // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івчиної. – 4-е вид., стереотипне. – К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С. 121-122.

З удосконаленням вогнепальної зброї та зростанням її кількості необхідність у великих феодалних арміях відпала. З метою зменшення втрат від вогню противника бойові порядки піхоти стали розосереджуватися на полі бою, а глибина їх – зменшуватися. У XVI ст. громіздкі баталії розчленовуються на декілька квадратних колон – терцій (30 шеренг у 3 лінії) по 2–3 тис. пікінерів у кожній, що забезпечувало їм необхідну ударну силу під час атаки, маневреність і взаємодію під час бою. Новий вид піхоти – мушкетери, які мали на озброєнні мушкети, з усіх боків прикривали терцію. Артилерію розміщали попереду терцій першої лінії або в інтервалах між ними. Кіннота прикривала фланги. Починаючи з XVII ст. вогнепальна зброя стає головним засобом боротьби, що піднімає її роль на полях битв. Мушкетери з допоміжної частини війська стають її основною силою, а вогонь – вирішальним засобом бою. Для його ведення війська стали шикувати в тонкі, витягнуті вздовж фронту лінії, щоб ефективніше використовувати максимальну кількість вогнепальної зброї¹.

У період подальшого розвитку продуктивних сил і встановлення капіталістичного способу виробництва після низки буржуазних революцій, що відбулися у країнах Західної Європи у XVII–XIX ст., стали стрімко розвиватися економіка, торгівля та удосконалювалися засоби збройної боротьби. Це посилювало прагнення захоплення чужих земель, а невеликих найманих загонів для ведення збройної боротьби було вже недостатньо. Ліквідація кріпацтва, нові виробничі відносини, швидке зростання кількості населення, зміни цілей війн призвели до появи масових буржуазних армій, що комплектувалися на нових засадах *загального військового обов'язку*. Вперше таку систему було впроваджено у Франції революційним урядом якобінців у 1793 р., яку в XIX ст. прийняли майже всі країни Європи: Пруссія (1813–1815), Австро-Угорщина (1868), Італія (1871) тощо. Згідно з цією системою, все чоловіче населення, яке досягало призовного віку і було придатним до військової служби, ставало військовозобов'язаним. Призваний в армію громадянин проходив службу в її лавах від 3 до 7 років (у кожній державі встановлювався свій термін служби), після чого звільнявся в запас².

Комплектування російської армії мало свої особливості. У Росії в 1632 р. у складі постійного війська були сформовані перші солдатські полки (“полки нового строю”), що започаткували регулярну армію. Комплектування таких полків на початковому етапі відбувалося на добровільних засадах, а згодом – шляхом примусу для служби в кавалерії та піхоті. У Росії в 1699–1705 рр. було запроваджено рекрутську повинність, сутність якої полягала в тому, що держава щорічно (1–2 рази) набирала певну кількість новобранців (рекрутів) для довічної служби в армії з певної кількості дворів, а з 1724 р. – з певної

¹ Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка. – К.: НАОУ, 2007. – С. 24-25; История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 20.

² Військова професійна служба в Збройних силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 10; История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 23.

кількості душ. З 1793 р. служба в армії становила 25 років, що проіснувала до введення загального військового обов'язку (під час "Військових реформ Мілютіна" у 1874 р.)¹. Відповідно до цієї системи комплектування в армію призивали чоловіків, які досягли 21-го року і вважалися військовозобов'язаними протягом 15 років: 6 років проходили службу в кадрах і 9 – перебували в резерві². За своїм національним складом російська армія була однорідною, що надавало їй значних морально-бойових переваг над західноєвропейськими арміями.

Основними ознаками регулярних армій було: несення військової служби як під час війни, так і в мирний час; однорідність штатної структури війська, його озброєння і військова форма; постійно діюча система навчання й бойового застосування військ, визначена статутами; наявність централізованого управління і всебічного забезпечення.

Майже 250 років (з кінця XVI до середини XIX ст.) на озброєні армій були гладкоствольні рушниця, що заряджали з дула і прийшли на зміну мушкетам. На початку XVIII ст. рушниця були оснащені штиками, що поєднувало в собі можливості вогнепальної і холодної зброї, а введення залізного багнета (у російській армії з 1711 р.) збільшило скорострільність рушниць з 1 до 2 пострілів на хвилину. В кінці XVIII ст. на озброєння були прийняті рушниця з зігнутим прикладом, що надало можливість вести прицільний вогонь. Артилерія залишалася гладкоствольною, гармати заряджали з дула (основні види боєприпасів – ядра і картеч) і мали калібр 75–150 мм. Стрільба ядрами велася на дальність до 2 км, а картеччю – до 200 м. Скорострільність не перевищувала 1 пострілу на хвилину. У середині XIX ст. бойові можливості вогнепальної зброї різко зросли, коли за рахунок машинної індустрії налагодили масове виробництво нарізних, що заряджали з казенної частини, гармат та гвинтівок. Стали застосовувати бездимний порох (80-ті роки XIX ст.), а артилерійське ядро замінили снарядом, що різко підвищило ефективність вогню (дальність стрільби збільшилася в 2–2,5 рази, влучність – у понад 5 разів, а бойові можливості ручної вогнепальної зброї – у 10 разів)³.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити наступні **висновки**: *по-перше*, історичні форми комплектування збройних сил мають місце й у сучасній военній теорії та практиці, що в галузі військової праксеології набуває актуальності вивчення закономірностей функціонування різних принципів комплектування військових формувань; *по-друге*, в епоху феодалізму армія була важливою складовою держави, що набула чітко

¹ Військова професійна служба в Збройних силах України: досвід, проблеми та перспективи: Аналітична доповідь. – К.: НАОУ, 2008. – С. 9-10; История военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 24-25.

² Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка. – К.: НАОУ, 2007. – С. 25; История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 24.

³ История военного искусства: Учеб. для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – С. 24-25.

вираженого класового характеру, і виконувала роль збройної опори панування феодалів; у цей час країнами широко використовується такий спосіб комплектування як найманство, що стало професією; *по-третє*, перехід більшості держав на комплектування власних збройних сил на засадах загального військового обов'язку дав змогу їм під час війни формувати численні армії, а політична і торговельна активність сприяли появі міжнародних договорів про взаємодопомогу, що призвело до можливості переростання війни у світову (Перша і Друга світові війни), коли більшість країн світу перебувають у стані війни (нині майже 80 держав продовжують комплектувати свої збройні сили за призовом); *по-четверте*, в останні роки в світі активізувався процес створення професійних збройних сил на контрактно-добровільній основі (нині такі армії мають понад 50 держав), але слід також зазначити, що 4 країни мають змішану систему комплектування, Швейцарія ж залишилася прихильницею комплектування своїх збройних сил за міліційним принципом.

УКРАЇНА – НАУКА

Чирков О.А. (Київ)

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ (ФІЗИЧНОЇ) У ЗВ'ЯЗКУ З УКРАЇНОЗНАВСТВОМ

Серед висновків, зроблених автором після вивчення загальних рис та історичних обставин формування і розвитку української антропології у зв'язку з українознавством, є такий: антропологічне вивчення українського народу було започатковане у нерозривному зв'язку з історичними, географічними й етнологічними українознавчими дослідженнями, воно стало важливою і невід'ємною ланкою українознавства.

На сучасному етапі розвитку українознавство має ще чимало проблем у взаємодії з багатьма науками, що містяться і в теоретичній, і в практичній площинах. Коректне з наукового погляду використання досягнень багатьох наук і плідна взаємодія з ними – необхідна умова розвитку сучасного українознавства.

На жаль, антропологічний аспект у низці сучасних визначальних українознавчих праць або не представлений, або дещо затуманений. Автор поставив за мету розглянути сутність антропології (фізичної антропології), її формування й розвиток в Україні у зв'язку з українознавством, визначити місце антропологічних термінів у терміносистемі українознавства, місце й значення антропологічних досліджень для українознавства. Для досягнення мети результати головних антропологічних праць, що стосуються українознавства, необхідно зіставити й порівняти з антропологічним змістом визначальних українознавчих праць (якими є «Енциклопедія українознавства», «Мала енциклопедія етнодержавознавства», навчальні підручники й посібники з українознавства тощо) та інших українознавчих праць, в яких висвітлено антропологічні питання. Робота здійснюється на

виконання затвердженої Міністерством освіти і науки держбюджетної науково-дослідної теми: «Український етнос у світовому часопросторі» (2007–2009), керівником якої є доктор філологічних наук, професор Петро Кононенко. У даній статті **розглянуто** формування й розвиток української антропології у зв'язку з українознавством.

Антропологія – наука про мінливість фізичного типу людини в часі й просторі; про походження й еволюцію людини, утворення людських рас та про нормальні варіації фізичної будови людини. У такому розумінні «Антропологія» означає те саме, що й «Фізична антропологія», хоча існує й більш широке розуміння цього поняття.

Як самостійна наука антропологія сформувалася до кінця XIX ст. Вона складається з розділів, головними з них є такі: вчення про антропогенез (в його межах вивчається процес походження людини), морфологія людини (індивідуальний та історичний розвиток будови людського тіла), расогенез (процес расоутворення). Вже з означення антропології зрозуміло, що вона має прямий стосунок до українознавства.

Великий вплив на формування антропології справили праці Ч. Дарвіна (1809–1882), Т. Гекслі (1825–1895), Е. Геккеля (1834–1919), викопні знахідки залишків неандертальців та пітекантропа. У 1850–1860-х рр. у багатьох європейських столицях утворилися антропологічні товариства – перші наукові осередки, що ставили за мету всебічне вивчення людини. Засновник Паризького товариства П. Брока (1824–1880) вважав, що антропологія містить у собі зоологічну антропологію, описову антропологію (етнологію), загальну антропологію (біологію людини). Він розробив систему краніологічних і соматологічних точок, склав перелік найважливіших ознак на черепі й тілі живої людини, створив антропологічні прилади, розробив таблиці для визначення кольору шкіри, волосся й очей, виготовив різні за описовими характеристиками муляжі частин обличчя. При Паризькому товаристві було засновано Антропологічну школу та музей. П. Брока об'єднав велику групу учнів і послідовників, які вели пошукову діяльність. П. Топінар узагальнив досвід французької школи антропології в праці «Елементи загальної антропології» (1885).

У працях стародавніх авторів і в добу Середньовіччя наводилися окремі відомості про фізичну будову людності українських земель (давньогрецькі автори, візантійські та арабські). У XVII ст. московські автори відзначали фізичні відмінності між українцями («черкасами») й москвинами, зокрема – що українці «чорні» (смагляві, темноволосі, темноокі) та «тілом великі». Певні расові відмінності між різними територіальними групами українців Лівобережжя наприкінці XVIII ст. описав А. Шафонський.

Організатором першого антропологічного осередку в Російській імперії був А. Богданов (1863–1896). Товариство любителів природознавства при Московському університеті утворилося 1863 р. А. Богданов, звертаючи увагу на те, що одна етнічна група містить різні антропологічні компоненти, відстоював неспівпадіння расових та етнічних груп. Кілька статей А. Богданова стосувалися антропологічного складу давньої людності України. Серед дослідників XIX ст., що прагнули характеризувати фізичну

будову українців на наукових засадах, були також: І. Франко, І. Коперницький, В. Дібольд, Ю. Талько-Гринцевич та ін.

Перший ректор Київського університету М. Максимович (1804–1874) у московському журналі «Телескоп» опублікував статтю під назвою «Про людину: із скороченої системи тваринного царства», у якій зазначав, що хоча за тілесною будовою людина схожа з тваринами й зоологи об'єднують її з ними в один клас ссавців, однак людина суттєво відрізняється від тварин пристосуванням її тіла «для розвитку в неї духовного життя». Тілесно людина відрізняється від тварин, на думку М. Максимовича, наявністю великого, добре розвинутого головного мозку, особливою будовою черепа, вертикальною поставою тіла, пристосуванням руки «для вільного дотику» тощо. Зважаючи на тодішній стан науки важливим було переконання вченого про те, що всі люди належать до одного біологічного виду і мають однакові інтелектуальні здібності.

Великий внесок у становлення української антропології зробив П. Чубинський (1839–1884). У працях етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край (1872–1879) він навів результати дослідження фізичної будови 1366 рекрутів (зібрані лікарями рекрутських комісій), спробував визначити місце тюркського, південнослов'янського та румунського расових компонентів у формуванні українського народу, використовуючи також історичні, етнографічні та лінгвістичні дані. П. Чубинський поєднував морфологічні та культурні відмінності різних територіальних груп українського народу, виділяючи на українській етнічній території смуги.

Уявлення освіченого громадянства Російської імперії наприкінці XIX ст. про зв'язок антропологічного складу українців з етнографічним ілюструє цитата з праці, виданої за загальною редакцією віце-голови Імператорського Російського географічного товариства П.П. Семенова. Завершуючи загальну характеристику «малоросіянина» Д.Л. Мордовцев пише (переклад з рос. О. Чиркова): «...природа та історія виточили з нього три етнографічних типи: «український, поліський та подільсько-галицький». Українець – високий на зріст, подолянин – середній, поліщук – нижчий за всіх. Перший – бронет; останній – переважно блондин. У поліщука – курна хата; у двох інших – біла. Українець і подолянин орють плугом; поліщук – сохою. В українця віл у господарстві; у поліщука – кінь...»¹

В історії антропології цікаве місце посідає М. Миклухо-Маклай (1846–1888). Упродовж 1870–1880-х рр. він здійснив кілька експедицій на острови Тихого океану, зібрав великі антропологічні й етнографічні колекції. Результати його досліджень заперечували прояви расистського світогляду. Він довів, що папуаси ні за своїм фізичним типом, ні за своєю психікою істотно не відрізняються від європейських та інших народів, що певне

¹ *Мордовцев Д.Л.* Малороссийское племя // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Малороссия, Подолия и Вольнь. Полтавская, Черниговская, Вольнская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии / Под общей ред. П.П. Семенова. – СПб., [1897.]. – С. 20. (Бесплатное ежемесячное приложение к журналу «Новь» на 1897 г. № 1-6. Ноябрь по апрель).

культурне відставання папуасів виникло через особливості історичного розвитку людності цих територій. Прагнучи захистити мешканців Нової Гвінеї від агресивної колонізації, М. Миклухо-Маклай розробив проект заснування на острові общини вільних поселенців. Лише за 1,5–2 місяці він одержав понад 2000 листів від бажаючих переселитися. Але російський уряд не підтримав його проект. Перебуваючи в Малині М. Миклухо-Маклай виїздив до сусідніх сіл і вивчав антропологічну будову місцевих поліщуків¹.

Становлення української антропології пов'язане з діяльністю Хведора Вовка (Ф. Вовка, Ф. Волкова. 1847–1918). Він навчався у Ніжинській гімназії, Новоросійському університеті в Одесі та на природничому факультеті Київського університету. Саме в Києві він захопився порівняльною анатомією та анатомічною антропологією².

Хв. Вовк брав діяльну участь у роботі Київської громади – в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів тощо, був засновником і дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, організатором і учасником III Археологічного з'їзду. Через активну громадську діяльність та спробу нелегально переправити в Україну друкарню Хв. Вовку загрожували арешт і суворе покарання. Він таємно виїхав за кордон, працював у Болгарії (зокрема в поселеннях українців Добруджі), вивчав археологічні й етнографічні колекції в музеях Відня, Рима, Неаполя, Флоренції, Берна, Женеви, Цюриха, Парижа.

Через певний час (1887) Хв. Вовк оселився в Парижі, де студіював антропологію в Антропологічній школі, Школі вищих досліджень, Музеї історії природи, Музеї Трокадеро. Париж на той час був центром антропологічної науки. Нові ідеї та засади французьких антропологів (Манувріє, Топінара, Ерве, Амі, Летурно) Хв. Вовк опановував під керівництвом Брока, Тейлора, Галлі. Завдяки наполегливій праці Хв. Вовк став помітною постаттю в європейській науці, у Парижі його обрали членом Антропологічного та Історичного товариств і Товариства народних переказів. 1899 р. він став членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, у складі якого зніщював створення Етнографічної комісії. Хведір Кіндратович пов'язав українську науку з французькою і довгий час був головним містком для наукових думок між Україною і країнами Західної Європи.

1900 р. Хв. Вовк брав участь у влаштуванні археологічного відділу Всесвітньої виставки в Парижі. У 1901–1905 рр. він викладав у Російській вищій школі суспільних наук (Париж) соматичну антропологію, доісторичну археологію та етнографію.

¹ Про зв'язок родини Миклух з Україною див.: Тимошенко В. Родина Миклух і Україна // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 272-275.

² Про життєвий шлях Хв. Вовка, його внесок в науку, зокрема в українознавчу антропологію див.: Франко О.О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2000. – 378 с.; Федір Вовк. Сторінка наукової спадщини та бібліографія праць / Ред.: Г. Скрипник. – К., 2002. – 107 с.; Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України // Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 3-6 тощо.

1905 р. Хв. Вовк захистив у Сорбонні дисертацію за темою: «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських расах». За наукові здобутки Паризьке антропологічне товариство нагородило українця медаллю П. Брока та щорічною премією Е. Годара.

На початку ХХ ст. Хв. Вовк на запрошення голови НТШ М. Грушевського побував у Львові, здійснив антропологічне вимірювання 726 осіб на теренах Австро-Угорської частини України – у Галичині, Буковині й Закарпатті. Як автор і редактор він брав активну участь у виданні великої кількості наукових українознавчих публікацій. Зокрема він був редактором паризького журналу французькою мовою «Антропологія» та 7 т. львівського журналу «Матеріали до українсько-руської антропології». У статті «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» український антрополог висловив думку про належність українців до виділеної Ж. Денікером і названої ним же адриатичною, великої південної групи великих зростом і темних брахіцефалів, яку з антропологічного погляду можна було б назвати просто слов'янською.

На початку 1906 р., після вимушеної 26-річної еміграції Хв. Вовк повертається до Росії, але змушений жити за межами українських губерній. Він оселився в Петербурзі, читав лекції з антропології у Вищій школі П.Ф. Лесгафта, згодом викладав анатомічну антропологію, доісторичну археологію та порівняльну етнографію на кафедрі географії й етнографії Петербурзького університету. Український вчений організував український розділ експозиції Етнографічного розділу Російського музею в Петербурзі та розділ етнографії сучасних арктичних народів. 1908 Хв. Вовк став членом Українського наукового товариства у Києві.

Завдяки участі в багатьох експедиціях, зв'язкам з багатьма музеями та науковими центрами Європи, вивченню археологічних та етнографічних колекцій у країнах Європи Хв. Вовк зробив вагомий внесок у забезпечення університетської лабораторії найновішим устаткуванням, у поповнення найрізноманітнішими експонатами фондів Російського музею. Його обурювали «дослідження» учасників імператорської археологічної комісії, які стали звичайним пошуком скарбів і золота для прикрашання Ермітажу, що супроводжувалося нищенням кістяків людей і тварин.

Живучи в Петербурзі Хв. Вовк здійснив експедиційні дослідження не лише на півдавстрійських українських теренах, але й у Волинській, Чернігівській, Херсонській губерніях та на Кубані. Здійснити це йому допомогла група студентів – вихідців з України (С. Руденко, Л. Чикаленко, О. Алеша, В. Сахаров). Л. Чикаленко згадував, що Хв. Вовк був прикладом серйозності в підході до роботи, для нього не існувало дрібниць, усе обмірковувалося, все докладно описувалося. З розкопок забиравалося все, навіть те, що при тодішньому стані науки видавалося незначним, але в майбутньому могло мати значення. Підсумком антропологічних досліджень українців став розділ «Антропологічні особливості українського народу» у 2 т. фундаментальної праці «Український народ у його минулому й сьогодні» (1916), де Хв. Вовк відзначав відносну фізичну одноманітність українського народу та належність його до адриатичної (чи динарської) раси,

поширеної також серед південних та частини західних слов'ян. Фізичні риси, характерні для більшості українців, вчений назвав українським антропологічним типом.

Представники московської антропологічної школи на чолі з академіком, почесним членом Імператорської Санкт-Петербурзької АН, президентом Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, діячем совєтської науки – Д.М. Анучиним, по-різному ставилися до результатів досліджень Хв. Вовка, але публічно – переважно негативно, як до «націоналістичних». Проте для українських антропологів вони назавжди стали надійним опертям для подальшого антропологічного дослідження українського народу, навіть у тих випадках, коли про це не можна було говорити чи писати.

Хв. Вовк проявив себе у різних сферах духовного життя, працював у галузі історії літератури, архітектури, мистецтва, публіцистики, брав участь у виданні «Кобзаря» у Празі та Женеві (1876, 1878). Наукова праця вченого була удостоєна найвищих академічних відзнак.

Після розпаду Російської імперії та утворення УНР 71-річному вченому запропонували посаду професора Київського університету на кафедрі географії та антропології. Та по дорозі до Києва Хв. Вовк помер за загадкових обставин (захворів на нежить), як і декотрі інші видатні українці (О. Мурашко, І. Стешенко, М. Леонтович, Г. Нарбут). Поховали його на сільському цвинтарі біля Жлобина в Білорусі.

У скрутних умовах О. Алеша перевіз архів, книгозбірню (понад 8 тис. книг), антропологічну й археологічну колекцію свого вчителя з Петрограда до Києва. Музей (згодом Кабінет) археології і етнології ім. Хв. Вовка при Українській академії наук містив спадщину вченого, згруповану в 3 роділі: етнографічний, антропологічний, первісної історії. Його співробітники (А. Носов, М. Мушкет, В. Ткач) досліджували українців Поділля, Черкащини, південних районів України, кримських татар, поляків тощо. 1927 р. при Кабінеті ім. Хв. Вовка почав працювати гурток-практикум для молодих науковців. На той час Кабінет ім. Хв. Вовка був однією з найжиттєздатніших установ ВУАН. Та вже на початку 1930-х рр. цей науковий осередок підпорядкували створеній з волі компартійного керівництва Секції історії матеріальної культури Академії наук України (на яку покладалося завдання поставити українські суспільствознавчі науки на марксистсько-ленінську основу), а згодом взагалі ліквідували. Хв. Вовка було тавровано «буржуазним націоналістом», результати його праць використовувалися фахівцями, але публічно згадувалися зрідка (з упередженою критикою) і не перевидавалися. Лише науковці за межами СРСР видавали належне видатному українському антропологу.

Важливим центром української антропології 1920-х – початку 1930-х рр. був Харків. У харківських інститутах народної освіти, медичному, ортопедії і травматології, психоневрологічному було створено антропологічні відділення, кафедри, кабінети, лабораторії і музей; за редакцією Л. Ніколаєва видавалися «Матеріали по антропологии Украины». Антропологічні центри діяли також в Одесі та Дніпропетровську. З наступом російських комуністів на українську культуру і науку вони були ліквідовані. Здійснювати наукові

антропологічні дослідження в УРСР від початку 1930-х рр. стало неможливо. На думку С. Сегеди, українська антропологія зробила певні кроки у своєму поступі впродовж 1920–1930-х рр., але їй бракувало серйозного методичного підґрунтя, систематичних польових досліджень, їй перешкоджали жорстокі репресії з боку сталінського режиму.

У період між двома світовими війнами в польській частині України працювали яскраві представники школи Хв. Вовка – І. Раковський та С. Руденко, які опублікували узагальнюючу статтю «Погляд на антропологічні відносини в українського народу» (1925). Вони розвивали висновки Хв. Вовка, вважаючи, що виокремлений ним український антропологічний тип насправді складається з 2 антропологічних типів, «злучених в один спільний» – адриатичного (динарського), який переважає у південній смузі української етнічної території, охоплюючи 44,5 % української людності, та альпійського, який охоплює 22 % українців. Вони дійшли висновку про те, що у формуванні антропологічного складу українців узяли участь представники щонайменше 6 головних європейських типів.

Представник львівської школи в українській антропології Р. Єндик з погляду расової будови поділив Україну на 4 територіальні частини, що мають характерне співвідношення представників 6 рас «Вступ до расової будови України» (1949).

Розвиток української антропології був пов'язаний з досягненнями антропологів інших європейських країн. У вивчення расової будови європейської людності значний внесок зробив Ж. Денікер («Раси і народи Землі», 1926) та Я. Чекановський («Вступ до антропології польської», 1930). Перший виділив у Європі 6 засадничих рас та 4 змішані, другий – 4 засадничі раси та 6 змішаних типів.

У I пол. XX ст. українську людність досліджували й інші українські та зарубіжні дослідники: А. Івановський, Є. Чепурковський, Г. Пех, Г. Дебеч, Г. Гюнтер, Е. Айкштедт, Л. Чіпріяні, В. Бунак, М. Ткач, Ф. Вокронь, Я. Мідлярський та ін.

Під кінець Другої світової війни в Україні не було жодного антропологічного осередку. Лише в часи т.зв. «Хрущовської відлиги» відновилися антропологічні дослідження. У червні 1956 р. в Києві відбулася антропологічна нарада, на якій науковці наголосили на необхідності здійснення антропологічного вивчення української людності та підготовки необхідних фахівців. Після цього в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР було створено групу антропології під керівництвом І. Підоплічка, почала роботу очолювана В. Дяченком Українська антропологічна експедиція. Українські антропологи зосередили в той час свою увагу насамперед на тих територіальних групах етнічних українців, що утворилися порівняно давно (на сільській людності найдавніше заселених українських етнічних земель). Підсумки 8-сезонних польових обстежень понад 7 тис. осіб В. Дяченко навів у монографії «Антропологічний склад українського народу» (1965), яка до сьогодні вважається найґрунтовнішою антропологічною українознавчою працею (хоча тодішня суспільно-політична ситуація наклала на неї свій відбиток). Результати

антропологічних досліджень публікувалися також у серії «Матеріали з антропології України». У післявоєнний період, до кінця 1980-х рр. розвиток української антропології в УРСР цілком залежав від російської антропології та керівництва Компартії.

У II пол. 1960-х рр. провадилося гематологічне дослідження (Є. Данилова, В. Дяченко, С. Лаврик, А. Караванов, М. Дудник, Л. Тимошенко, Р. Руденко, С. Старовойтова), підсумки якого узагальнено в монографії Є. Данилової «Гематологічна типологія українського народу у зв'язку з питаннями етногенезу» (1971). Результатам палеоантропологічних досліджень та питанням антропогенезу присвячено чимало публікацій українських науковців, зокрема монографія Є. Данилової «Еволюція кисті і стопи людини в процесі антропогенезу». Антропологічну будову давньої людності України досліджували Г. Зіневич (1972) та С. Круц (1968, 1972). Результати вивчення географічної проблеми Р. Старовойтова виклала в праці «Этническая география Украины» (1979).

Головним антропологічним осередком в Україні був упродовж тривалого часу сектор антропології Інституту археології НАН України (у фондах Інституту зберігається частина антропологічних знахідок з давніх поховань людей на території України), завданням якого було вивчення антропологічного складу й генетичних взаємостосунків давньої людності на території України та в прилеглих районах. Нещодавно на його основі створено відділ, який, щоправда має ширші завдання.

У період незалежності України активну наукову й освітню роботу на полі антропології здійснює С. Сегеда, який, працюючи сьогодні в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, є автором багатьох наукових і навчально-методичних антропологічних праць, серед яких навчальний посібник «Антропологія» (2001)¹.

Отже, формування і подальший розвиток української антропології відбувалися суголосно з розвитком антропології та українознавства у світі й Україні. Антропологічне вивчення українського народу було започатковане в нерозривному зв'язку з історичними, географічними й етнологічними українознавчими дослідженнями, воно стало важливою і невід'ємною ланкою українознавства.

Українознавчий напрям від початку становлення української антропології був одним із головних на предметному рівні, головним за актуальністю і впливом на національну самосвідомість українців. В умовах сталінщини відбулася його заборона, а від середини 1950-х до кінця 1980-х рр. розвиток цього напрямку відбувався під керівництвом КПСС і

¹ Серед праць цього автора є такі: *Сегеда С.П.* Антропологічні особливості українців (Аналіз концепції Ф. Вовка) // Вісник НАН України. – 2003. – № 12. – С. 20-28; Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.; Антропологічні погляди Федора Вовка і сучасна наука // Наука і суспільство. – 1990. – № 3. – С. 29-32; Антропологія: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 2001. – 335 с.; Основи антропології: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.; Українська антропологія. – К., 1994. – 219 с.

спрямовувався нею у певне проросійське русло. Автори антропологічних праць українознавчого спрямування переймалися самоцензурою, підлаштовувалися під «лінію партії» в «національному питанні».

У часи політичного й суспільного унезалежнення України українська антропологія одержала можливість розвиватися без компартійного контролю та ідеологічної зашореності, без російського чи будь-якого іншого нахабного зовнішнього втручання. Позитивні зміни відбулися в антропологічному змісті історичної вищої освіти, у появі антропологічного блоку в українознавчій освіті, у підходах до вивчення антропологічних артефактів тощо. З іншого боку – науково-популярна антропологічна інформація про українців і сусідні народи та про чужинців на українській етнічній території відіграла і буде відігравати в майбутньому важливу роль у позбавленні українців від негативних наслідків підлеглого колоніального минулого, у розвитку національної свідомості.

Хвилеподібний розвиток українознавчої антропології пояснюється насамперед сприятливістю (чи несприятливістю) суспільно-історичних обставин для вільного розвитку українознавчої науки й освіти. Антропологічна ділянка українознавства давала змогу поширювати усвідомлення того, що український народ є самобутнім і окремішнім від інших народів не лише в сенсі мови, історії, культури..., але й у біологічному сенсі – на рівні популяції, кровної спорідненості.

Проте сучасне антропологічне українознавство має певні проблеми, зумовлені, зокрема, наступним: 1) посиленням контролем КПСС за розвитком українознавчої науки від кінця 1920-х до кінця 1980-х рр.; 2) недоліками кадрової політики в українській науці періоду незалежності. Автор планує продовжити вивчення антропологічної складової українознавства, зокрема у площині термінології.

УКРАЇНА – МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ, ІСТОРИЧНА МІСІЯ

Сніжко В.В., Федоренко О.А. (Київ)

ПРОСТОРОВА ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

У статті визначаються актуальні аспекти нового проблемного напрямку геополітичних досліджень в українознавстві, метою розробки якого є з'ясування ролі простору як фактора становлення людності на терені України та формування його державницької традиції в контексті геопсихічних та психоетнічних взаємозв'язків із спільнотами Причорноморського і Балкано-Карпатського регіонів.

Провідною ідеологією нашої Планети є багатоманітне й розмаїте життя. Проте не слід випускати з уваги ту обставину, що вся територія суходолу Землі вкрита різноманітними природного походження центрами геомагнітної та геоелектричної активності (можливо, що ще й іншими, ще не виявленими та не дослідженими наукою), а вся нижня частина атмосфери (тропосфера) опоясана різноманітними лініями та полями на кшталт торсійних тощо, які в поєднанні і створюють загальне інформаційне поле Землі, у якому безпосередньо й активно еволюціонує та функціонує людство.

Першотворча генеза людини відбулася у відносно сформованому, але послідовно поступально-еволюціонуючому земному довікклі, де людина – невід'ємна складова частина природи, а загалом кожна людська спільнота, на якому б рівні свого розвитку не перебувала, має свій оригінальний, естетичний та світоглядний образ усвідомлення навколишнього світу – особистісну “картину Світу”. В якій природа і культура – взаємопов'язані складники загальної ідеології кожного конкретного суспільства, як універсальні системи життєдіяльності людства, які є важливими у

формуванні геопсихології терену, тобто єдності людської спільноти з власним тереном.

Еволюційний розвиток людини як особистості-індивідуума відбувався у трьох площинах: суто біологічна еволюція (спільне генетичне зародження людства); соціоприродна еволюція (адаптація людської спільноти до певного терену); культурна еволюція (формування людською спільнотою основних компонентів культурної традиції у щільній відповідності з конкретною територією). Домінантною ознакою самовиявлення окремих людських спільнот є мистецтво, що є найвиразнішим висвітленням ідеології суспільства як відображення його стану: утвердження, відродження чи занепаду.

Генетичний код людського організму та природний ландшафт є двома системними складниками, які відтворюють конкретний географічно-природний комплекс та особливості географічно-соціальної спільноти мешканців з подальшим утвердженням регіонального природного ідеалізму – богорозуміння. Також завдяки цим природним чинникам можна порівнювати історично-соціальні моделі найдавніших цивілізацій Світу: Трипільської в Східно-Європейському регіоні, Північно-Американської в Пуебло, Харапської в Північній Індії, Яншао в Східно-Азійському регіоні тощо. Можна визначити конвергентні аналогії Трипілля та Яншао в схожості розписів керамічного посуду, Трипілля й Пуебло у сакральній подібності орнаментальних малюнків та вшанування Сонця й Землі як головних святинь, а також возвеличення культу Корови та Бика в харапській культурі і Трипільлі.

Географічно-психічний вплив на конкретну людину й на етнос загалом відтворюється певними знаковими системами насамперед у мові, звичаєвому праві, культурі, духовних засадах суспільства. Саме тому аналіз фактів векторних природно-просторових орієнтацій та геопсихологічних особливостей української автохтонної спільноти є можливим у контексті розгляду генези українського етносу в умовах оригінальної території, людність якої хоча й перебувала у неспинній міграційній коловерті, але ж і постійно знаходилася під впливом різноманітних ботаніко-географічних факторів і соціально-культурних структур.

Після останнього льодовика в первісні часи тогочасний український суходіл мав істотну відміну від сучасної географічної його побудови і зовсім інший для зорового сприйняття пейзаж – сучасне Чорне море було прісним озером в 3-4 рази меншим за об'ємом, а тому й низовина навколо нього була набагато нижчою стосовно сучасного рівня. Цей стан довкілля сприяв поєднанню великої суходільної території у терен із спільною геопсихологією: низовина сприяла вільному пересуванню суходолом, а гори були значно вищими за сучасні – на півдні Малоазійські, на сході Кавказькі, на заході Балкано-Карпатське гірське пасмо, а на півночі глищеви праліси з суттєвими узвишсями, які значно обмежували на певний час активні міграційні процеси як назовні, так і всередину терену, тим самим гуртуючи мешканців і відтворюючи їхню природну психоетнічну спорідненість, а велика кількість річок була важливим засобом комунікації між локальними спільнотами. Проте найістотнішою з багатьох поглядів є та обставина, що

більшість прісних річок з біологічно унікальною (поєднання підземних та льодовикових вод) водою, впадали в глибочезну западину, створюючи природний унікальний резервуар, з якого витікала лише одна, проте велика ріка, що несла через тодішній центральноєвропейський суходіл унікальну воду – загальновідомий Дунай.

Природні і кліматичні умови дали можливість одній з численних груп цього регіону в межах поміж місцем впадання прадавнього Дону і тогочасними Кримськими узвишсями створити певне розвинене осіле рибальсько-землеробське суспільство з подальшим розширенням у бік річок Кубань і Дніпро.

Культурним центром цього прадавнього антропоїдного регіону була суходільна територія, що нині є дном сучасного Азовського моря. Саме цей природний район слід вважати місцем виникнення на європейських теренах першого осілого землеробського суспільства з басейновою формою господарювання, тобто культури кукрек (за назвою селища в Криму, де вперше археологи знайшли її залишки), у якій домінувала зернова культура одностернянка, яка ще існує в нинішній час у Кримських горах, а свідченням давності кукрекського землеробства є викопні артефакти: посуд з відбитками зерен, жниварські ножі тощо¹.

Після того як центр цієї однієї з перших у Світі осілої землеробської культури-цивілізації через природний катаклізм опинився під водами сучасного Азовського моря, носії землеробської свідомості й творчого образного світобачення із тогочасного місцевого суспільства масово поповнили у західному напрямку регіони спільного геопсихічного терену з різноманітними Дунайсько-Балкано-Карпатськими культурами, зокрема лінійно-стрічковою кераміки і мальовано-керамічного неоліту тощо. Проте менш численні групи рушили уздовж річок (бо вони були представниками суспільства рибалок-землеробів) у північному напрямі. Саме як підтвердження цього археологи й знаходять навіть на Київщині рештки артефактів, які дещо нагадують справжню культуру кукрек.

Другий та третій етапи формування засад просторової візії української людності – це трипільське осіле землеробське суспільство з новою для цивілізаційного процесу у давні часи системою відтворюючого господарювання, основу якого складали зернові рослини, де домінувала пшениця-двозернянка, а традиційна для Кукрек пшениця-одностернянка опинилася другорядною. Згодом провідним стає господарство багатопрофільне індоєвропейського суспільства, сформованого в Північно-Західному Надчорномор'ї, що стало основою українського світу цінностей, який поєднує світового значення пам'ятки історії та культури, фахово створені спільнотами, які перебували на території України.

Розглядаючи загальні для людства і специфічні для українства особливості історичного процесу становлення та сучасної політики державотворчих сил і політичних структур влади, можна зробити висновок,

¹ Сніжко В.В. Українознавча ідея або самовивчення “Шляху” // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 180.

що існуючі з найдавніших часів геополітичні спорідненості або психоетнічні наближеності спільнот визначають геополітичну тактику і стратегію, що виявляється в їх державотворчих формаціях, традиції осмислення явищ природного простору та художньої й писемної творчості. Актуальною в такому контексті є ідея вченого-енциклопедиста Юрія Липи про роль України як геополітичного центру на чорноморському просторі, який має об'єднати держави Балкано-Дунайсько-Карпатської геопсихологічної спорідненості, такі, як: Молдова, Словенія, Болгарія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Боснія, Чехія, Словаччина, Австрія, а також розвивати активні контактні відносини з балтійськими країнами, Польщею, Угорщиною, Румунією, Албанією, Туреччиною.

Концепція Ю. Липи ґрунтувалася на функціональному зв'язку між геополітичним положенням української території й суспільними основами життя її людності, які визначалися її орієнтацією на цінності античного світу, сформовану під впливом грецьких торговельних поселень, а згодом Боспорського царства, значимість якого для світової генези є зовсім знеціненою, а для становлення давньоукраїнського суспільства невизначеною.

Ідеї Ю.Липи про несумісність співіснування двох природно-просторових центрів: Півдня (України) і Півночі (Росії), знищення московського політичного та промислового центру, підпорядкування його колишніх територій Україні, безперечно, не відповідають повною мірою політичним реаліям ХХІ ст. Особливо, якщо врахувати нинішній стан і міжнародний вплив Російської Федерації на Європу та Світ загалом.

Надзвичайно актуально залишається розроблена українським ученим «чорноморська доктрина» реалізації інтересів Української держави, згідно з якою Україна має стати центром Чорноморської федерації держав, яка зможе обмежити чи нівелювати на просторі Південно-Східної Європи впливи політичної та економічної зверхності Росії й окремих країн Європи.

У його „чорноморській доктрині” традиції, сформовані в Боспорському царстві (III-I ст. до н.е.), розглядаються як основа становлення Української держави. Започаткована в цьому царстві традиція контролю над узбережжям Чорного моря і використання його як плацдарму для спрямування стратегічних дій у регіоні Середземномор'я вважається початком історії української території.

Першою важливою історичною датою на українському терені Ю.Липа вважав війну грецьких держав проти великодержавної зверхності тогочасної Трої 1189-1180 рр. до н.е. Заснування згодом грецьких міст-держав Ольвії, Пантикапеї, Херсонесу та східної частини Криму розглядається видатним вченим як позитивна торговельна та культурна експансія еллінів на просторі сучасної України. Він зазначав, що внаслідок цієї експансії було сформовано Боспорське царство, контроль якого над узбережжям Чорного моря визначив головну географічно-політичну традицію українства, тобто боротьбу проти конкуруючих на тому просторі державних формацій – Афіні, Римської імперії, Візантії, Туреччини¹.

¹ Сніжко В.В., Федоренко О.А. Природно-просторові вектори української геополітики // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 187.

У питанні геополітичної орієнтації українства розвивав глибоку й цікаву концепцію вченого-енциклопедиста Ю. Липи, один із провідних діячів українського національно-визвольного руху ХХ ст. Ярослав Стецько. Погоджуючись із концептуальним висновком свого попередника про необхідність творення союзу чорноморських держав, Я.Стецько вважав, що спільність психічних уподобань народів та їхніх геополітичних інтересів вимагають поглиблення відносин України з середземноморськими і чорноморськими країнами, зокрема з Туреччиною, Грецією, Італією, Іспанією, Болгарією, Румунією, Балканськими країнами.

Основою геополітичної концепції Я. Стецька був Акт відновлення Української держави, прийнятий Національними зборами представників української громадськості після початку радянсько-німецької війни 30 червня 1941 р. у м. Львові.

Акт 30 червня 1941 р. став визначною подією в утвердженні національно-державницької свідомості українців на час складного й суперечливого періоду державотворення.

Історичне значення Акту в тому, що було відновлено традицію української державності, визначену в ІV Універсалі Центральної ради 22 січня 1918р. та Акті злуки УНР і ЗУНР, а також у волевиявленні населення Закарпаття 15 березня 1939 р. створити незалежну Карпатську українську державу; задекларовано перед світовою громадськістю прагнення українського народу жити у своїй власній вільній національній державі; зорієнтовано українців на боротьбу проти національно-соціалістичної Німеччини і комуністичного Радянського Союзу.

Акт 30 червня 1941 р. став правовим і політичним наслідком підписаної 16 червня 1941 р. ста п'ятнадцятьма діячами української еміграції „Відозви до українців”. У цій відозві відображено зміну геополітичної ситуації в Європі стосовно України, зокрема, зазначалося: „Для українського народу й Української Землі надходить знову велика історична хвилина. Серед небувалої світової бурі валиться на наших очах дотеперішня політична система світу, в якій ми були на самому дні, в путях політичної неволі. Перед нами відкриваються широкі можливості. Свідомі ваги тієї грядучої великої хвилини, що її можна б порівняти хіба до тієї, в рр.. 1917-1918, і свідомі нашої відповідальності перед історією, уважаємо нашим національним обов'язком стати негайно разом для спільної важкої праці над остаточним національно-політичним визволенням Українського Народу...”¹

Після повернення колоніальної влади СРСР у 1944 р. у межах України було відновлено радянсько-комуністичні й партійні державні структури, спрямовані на обмеження прав і свобод людини, придушення національних тенденцій суспільного розвитку, переслідування учасників національно-визвольного руху, виснаження природного й людського потенціалу території в процесі розвитку військово-промислового комплексу.

Після Другої світової війни, розуміючи загрозу для Світу загалом з боку СРСР і т.зв. „соціалістичного блоку”, Я.Стецько наполягав на створенні

¹ Українське Слово. – 2005. – 31 серпня – 6 вересня.

дієвого фронту спільних сил країн Західної Європи й США разом із поневоленими народами Східної Європи, Азії і Кавказу.

З його ініціативи 16 квітня 1946 р. у Мюнхені було створено Антибільшовицький блок народів (АБН), який він очолював. Цією подією було розпочато новий етап геостратегічної діяльності українських національно-державницьких сил, зародження якого було започатковано на I Конференції поневолених народів Європи та Азії, що відбулася з ініціативи керівництва Української повстанської армії 21-22 листопада 1943 р. в Україні. Він діяв як геостратегічна структура світового значення, згідно з дійсними на той час міжнародно-правовими нормами, відстоюючи право українського народу на відновлення держави й демократичні цінності та верховенство права у цілому Світі. У об'єднання АБН українські сили входили не лише через поневолення СРСР, а й через геофізичні та психоемоційні спорідненості й близькості.

АБН репрезентував національно-визвольні рухи членів об'єднання на міжнародній арені, здійснював загальну координацію боротьби проти більшовицької соціалістичної системи, займався антикомуністичною пропагандою. АБН вступав у відносини, що регулювалися нормами міжнародного права, з державами та міждержавними об'єднаннями, зокрема з Організацією Об'єднаних Націй¹.

Спираючись на норми ООН щодо права націй на самовизначення, АБН вимагав від країн-членів ООН визнати національно-визвольні організації представницькими структурами незалежних держав. АБН вимагав виключити зі складу ООН СРСР як загрозу людству та агресивну колоніальну імперію.

Я. Стецько та інші представники АБН висували до ООН вимоги розпочати міжнародний судовий процес над більшовицько-державною та міжнародною системою та злочинним керівництвом СРСР на зразок Нюрнберзького над нацистськими керівниками Німеччини, який засудив нацизм як систему, ліквідувати СРСР як імперську державу й надати визволеним народам можливість відновити національні держави.

Видатний ідеолог українського націоналізму характеризував владний режим КПРС, як третю після Московського царства і Російської імперії форму російського імперіалізму, який тримається на фізичному терорі, брехливій підступній політиці та колоніальній експлуатації поневолених народів. Він заперечував концепції і мондіалістські теорії тих європейських і американських політиків та вчених, які скеровуючись "історичністю" своїх країн та уніфікованістю свого державного правління, прогнозували майбутній статус України як сателітної частини європейських чи світових міждержавних систем.

У статті „Україна як світова проблема” Я.Стецько характеризував питання визволення української нації з-під влади Радянського Союзу, як найважчу проблему світової політики, суть якої полягала в тому, що Україна

¹ Сніжко В.В., Федоренко О.А. Ярослав Стецько: націоналіст і державний діяч // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 39.

– це не периферія того або іншого політичного чи геополітичного комплексу, а революційний чинник світової політики, тож і справжнє вивільнення від лабет невідомого природним психоетнічним настановам зовнішнього політичного, економічного та соціального тиску сприятиме кардинальним регіональним східноєвропейським змінам, які ладні спровокувати істотні зміни в європейській спільноті та поза сумнівом у Світі загалом. Україна як носій нового світового політичного порядку визначається з погляду незнищеного людського потенціалу, геополітичного становища, економічного багатства¹.

Проблема України, як авангардного носія ідеї нового політичного ладу в світі, обґрунтовується з позиції відновлення Української Самостійної Соборної Держави, як головного психоідеологічного фактора розвалу більшовицько-комуністичної системи правління, відновлення незалежних держав у Східній Європі й на просторі колишнього СРСР.

Розкриваючи аспекти політичної ситуації у світі в II пол. XX ст., дослідник Ярослав Стецько детально аналізує питання теоретичного і практичного значення стосовно існування в складі Російської імперії та СРСР, які можна відзначити такими умовними *положеннями*:

історичними джерелами відновлення української національної держави є періоди Київського і Галицько-Волинського князівств та козацької державності;

політичні структури, утворені з ініціативи ОУН під проводом Степана Бандери, зокрема Українське державне правління (1941 р.), Українська повстанська армія (1942 р.), Антибільшовицький блок народів (1946 р.) засвідчують роль України як самодостатнього суб'єкта внутрішньої політики та міжнародних відносин;

об'єкт визвольної боротьби української нації після Другої світової війни – це ідеологія російської імперської державності, імперіалістична і колонізаторська влада СРСР;

процес розвитку людства відбувається в напрямі утвердження окремих держав як суб'єктів національних інтересів, а не їх уніфікації в наднаціональні чи антинаціональні великодержавні об'єднання;

націоналізм є провідною антиімперіалістичною, антишовіністичною, антирасистською ідеологією людства, революційним чинником здійснення ідеї незалежності України та розвитку її відносин у Світі.

Ці положення після відновлення Української держави у 1991 р. стали міцною базою для розвитку наукових досліджень вітчизняної науки насамперед у галузях історії, українознавства, філософії, політології, літератури, культурології, правознавства. Насамперед вони мають стати основою формування єдиної загальнонаціональної геополітичної концепції, яка б у нинішньому українському соціумі, поділеному на різні територіальні, соціальні та етнічні групи мала виявити себе надзвичайно важливим чинником вирішення наступних *проблем*:

¹ *Стецько Я.* Україна як світова проблема // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1978. – Річник XXXI. – С. 262.

відновлення в модерному українському суспільстві ознак національної ідентичності та національної свідомості, зокрема формування уявлень про спільне минуле і спільне майбутнє представників української нації, як сформованої в межах унікальної географічної оболонки Планети, психоетнічної й політичної спільноти людей;

формування в суспільстві загальних світоглядних позицій розуміння історико-культурних явищ та визначних постатей української загальної генези, зокрема розуміння та оцінка політичних подій історичного процесу становлення України;

подолання в суспільстві негативної психоенергетичної напруги через розбурхання емоційно-експресивних почуттів етнонаціональної образи, зокрема про минулу залежність від колоніальних імперій, зверхність інших етносів чи націй.

Луценко А.В. (Київ)

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

У статті досліджується генезис української геополітики та окреслено основні напрями її розвитку у першій половині ХХ століття.

На сучасному етапі соціального розвитку в Україні проявляється значний інтерес до геополітики, що пов'язано, по-перше, з необхідністю оцінки нового міжнародного статусу нашої держави і, по-друге, легалізацією в Україні цього напрямку наукової та суспільної думки. Адже для визначення власної геополітичної стратегії Українській державі необхідно знати традиції формування і здійснення геостратегій регіональними та світовими центрами впливу, а також історію формування традиційних векторів своєї геополітики, проаналізувати набутий досвід та історичні уроки. Після цього, з урахуванням інтересів інших держав, можна розробляти національну геостратегію, яка буде спиратися на глибоке розуміння геофізичних особливостей свого краю, природно-географічні чинники, геокультурні та геопсихологічні особливості своєї нації.

Саме тому **метою** статті є дослідження витоків та особливостей розвитку української геополітики.

У геополітичному ракурсі Україна має глибокі історичні традиції, започатковані за часів Давньої Русі¹. Саме в цей історичний період склалися геополітичні напрями (вектори або геополітичні інтереси), які досить точно характеризують тенденції розвитку державно-політичного простору Русі і визначають геополітичну парадигму її історичної еволюції. Під впливом цієї

¹ Шевченко М.М. Історія Давньої Русі VIII – XV століть під геополітичним кутом зору // Воєнна історія. – 2005. – № 5-6. – С. 77-83.

парадигми сформувалися основні територіальні напрями геополітичних інтересів Давньої Русі: Північний Захід (Скандинавія), Південь (Візантія), Захід (Польща), Південний Схід (ісламський світ і Великий степ). Ця геополітична спрямованість виявилася надзвичайно стійкою, хоча в той період країни й етнокультурні регіони змінювали свої розміри й контури. Українська геополітика традиційно була багатовекторною, що давало змогу утворювати і зберігати певний баланс геополітичних сил, забезпечуючи незалежність¹.

Дослідження цих традицій знайшло відображення в історико-політичній думці слов'янських народів, а саме: у “Велесовій книзі”, “Літописі Руському”, “козацьких” літописах (Самовидця, Граб'янки, Величка)². Геополітичні підходи простежуються в працях з української історії уже з середини XIX ст. Так, у “Історії Русів”, напевно, уперше обґрунтовано ставиться питання про те, що народ України є безпосереднім нащадком давніх русів та їхньої території, яка з давніх-давен мала свій суверенітет або принаймні автономію³.

Свій внесок у розробку геополітичних підходів зробили члени Кирило-Мефодіївського братства, котрі в документі товариства “Закон Божий. Книга буття українського народу” розробили й обґрунтували першу наукову парадигму геополітичної стратегії стосовно здобуття національної незалежності⁴. Це гасло, як писав М. Грушевський, “підняте найкращими синами України – Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, не перестало бути провідним мотивом української політичної мислі”⁵. М. Драгоманов також надавав великої ваги дослідженню географічно-національних факторів історії України⁶.

Вказаний напрям згодом розробляли І. Франко й Р. Лащенко. Повертався до нього пізніше у своїх пошуках і М. Грушевський, який, до речі, доклав зусиль до характеристики майже всіх геополітичних векторів, які, на його думку, були прийнятні для України.

М. Грушевського можна вважати справжнім засновником української геополітики. Осмислюючи політику українських державців у багатотомній праці “Історія України-Руси”, він безпосередньо і постійно пов'язує її специфіку з географічними чинниками: положенням земель, напрямками колонізації, природними ресурсами. Він одним із перших серед українських авторів, формулюючи основні вектори української геополітики, розробив

¹ Василенко С.Д. Українська геополітика: традиції і сучасні реалії в контексті європейського процесу // Трибуна. – 1999. – № 11/12. – С. 19-21.

² Лозко Г.С. Велесова книга – Волховник. – Вінниця: Континент-Прим, 2007. – 504 с.; Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

³ Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

⁴ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – 40 с.

⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 97.

⁶ Драгоманов М.П. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

схему українського геополітичного процесу, розкрив його безперервність від Давньої Русі до сучасності¹.

В історії України ми можемо простежити дві основні групи геополітичних доктрин: західну (південна, північна) та східну (промосковська).

Найбільш давньою геополітичною доктриною є західна, яка випливає й постала історично з давніх контактів мешканців України: спочатку з античним світом, потім з Римською імперією. Саме з півдня на терени України у II – III ст. проникає християнство, а в подальшому формуються інтенсивні культурно-історичні стосунки населення з Візантійською імперією та Оттоманською Портою. У княжі часи простежуються інтенсивні контакти з півднем – саме сюди були зорієнтовані військові походи київських князів, звідси було прийнято саме візантійський варіант християнства.

Пізніше західна геополітична доктрина отримала назву “балтійсько-чорноморської” і дістала наукове обґрунтування в працях М. Грушевського, С. Рудницького. Перший дав обґрунтування в політико-історичному контексті, другий – у геополітичному². Ця доктрина включає в себе утворення федерації (або конфедерації) в складі України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, ядром якої має стати Україна – як найбільша серед названих. Така федерація стала б бар’єром на шляху російського імперіалізму. На думку С. Рудницького, усі ці території належать до єдиного географічного регіону і мають соціально-політичні та господарські чинники для об’єднання.

Більшість своїх творів з української геополітики С. Рудницький написав 1919 р. у Відні. Там він уважно розглядав можливості промосковської доктрини.

Після розпаду СРСР, ідеї цієї балтійсько-чорноморської доктрини знову відроджуються. Тут дуже важливу роль набуває фактор виходу України на Чорне та Балтійське море, через Литву, що надаватиме їй можливість виходу у Північно-Західну Європу.

Національно-державницький напрям української політичної думки, в основі якого був націоналізм, є найбагатшим на різні концепції, погляди та ідеї. Одним із представників цього напрямку був професор права Львівського університету С. Дністрянський (1870-1935). У своїй науковій творчості С. Дністрянський продовжив традиції європейського географічного детермінізму й використав його для самовизначення нації. Так, проаналізувавши актуальний тоді соціально-економічний, демографічний та етнополітичний стан України, він обґрунтував право української нації на самовизначення в межах її етнічних кордонів³.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 кн. / Ред. кол. П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992.

² Крисаченко В.С., Мостяев О.І. Україна: природа і люди. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – 492 с.

³ Кухта Б. З історії української політичної думки першої половини XX століття: Навч. посіб. – 3-є вид. – Львів: Кальварія, 1999. – С. 101-102.

Д. Донцов (1883-1973) – ідеолог інтегрального націоналізму, аналізуючи геополітичне становище України, історичні, політичні, культурні традиції стверджував, що через Литву та Польщу і через їх річкову систему Україна є продовженням Центральної Європи, а також висловлював думку про переорієнтацію українства на Захід. Д. Донцов зробив висновок, “...що положення України означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробила з нас аванпост Європи проти Росії... то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1. В політиці внутрішній – плекання всіх засад західної культури... 2. У політиці зовнішній – повна сепарація від Росії. І там і тут стисла сполука з Європою... сепарацію (розумію), відділення в невіддільну державу”¹.

На передодні Другої світової війни Ю. Липа (1900-1944) розробляв суто південну чорноморську доктрину, яка слугувала геополітичним доповненням до політичної доктрини націоналізму. Він зробив спробу реабілітувати поняття “раса”, наголошуючи на тому, що розглядаючи раси, маємо на увазі не морфологічну будову кістяка, а стереотипи мислення, духовні риси. Ю. Липа вважав, що важливими чинниками формування раси були, окрім духовно-культурних, і геополітичні: територія, моря, річки, історичні транзитні шляхи або ж їх відсутність. Далі він робить висновок, що найважливішою рисою расової боротьби, яка розпочалась у ХХ ст. на землях України, є окремішність духовна, а не антропологічна. Однак геополітичні міркування були найважливішим доповненням його політичної доктрини. Вони спирались на те, що основою збереження раси є три чинники: “власна релігія, власна висока мораль і відвічні геополітичні підстави”². Переглядаючи його працю, знаходимо принаймні дві найголовніші геополітичні підстави. Перша – це новий підхід до визначення геополітичної вісі України. Ю. Липа, зокрема, вважає, що “не схід і не захід є джерелом України. Підложжям її раси, підложжям її культури й світогляду... був Південь”. Протилежний же полюс цієї вісі знаходиться на Півночі, звідкіля з’явилися нормани, готи, куди поширювалася експансія київських князів. Таким чином, Ю. Липа робить висновок: “Тільки вісь Південь-Північ є віссю українських земель”³. Тому, на його думку, стратегічним завданням всієї політики на теренах України з давніх часів до сьогодення була оборона саме цієї вісі – Південь-Північ, адже саме ця вісь забезпечувала комунікаційну єдність України з Кримом – ідеальним ключем до панування над Чорним морем. Це пояснює прагнення сучасної Росії до володіння Кримом й розкриває справжні причини великоросійських тверджень про “исконность русской земли”.

Другою геополітичною підставою, що логічно впливає з першої, є відмова розглядати геополітичну вісь Схід-Захід як позитивну для України, відмова від ролі посередника між західноєвропейськими державами та Росією. Ю. Липа вважав, що така вісь “найбільше ворожа Україні... Нема

¹ Донцов Д. Твори. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 77.

² Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 230.

³ Там само. – С. 236.

певнішої для знищення України”¹. Оскільки, яку б сферу суспільного життя ми не взяли (військову, релігійну, політичну, духовну), всюди будемо мати лише “джерело українського пораженства, а не відчуття серединності”².

Прозаїчну орієнтацію пропагували й проводили в житті багато державних, військових діячів, діячів культури та науковців, зокрема історики Д. Дорошенко та С. Томашівський, письменник М. Хвильовий, географ В. Кубійович, гетьман П. Скоропадський, керівник ОУН Є. Коновалець.

Однак як слушно зауважив В. Крисаченко, “Західна” доктрина в політичній думці України виражена нечітко, оскільки історично не існувало стійкого західного центру притягання. Географічно Україна відділена від Заходу Карпатами і лише через Польщу має найлегший вихід на нього, чого не можна сказати про відкриті та доступні Південь та Схід³.

Промосковська, або східна, доктрина почала формуватися за доби Гетьманщини, а не раніше, як це було подано в підручниках радянських часів. “Східна геополітична доктрина розглядає терени України як неодмінну складову Російської імперії у різних її варіантах – чи централізованому, чи “союзному”, чи автономному. Але головною ідеєю є “природність” культурно-економічно-політичного тяжіння теренів України до північного сусіда”⁴. Прихильниками цієї доктрини були як видатні діячі України, зокрема М. Грушевський до IV Універсалу, так і ідеологи радянської влади – починаючи від Х. Раковського і закінчуючи В. Щербицьким. Як свідчить історія, промосковська доктрина була згубною для України як незалежної держави, однак ця доктрина актуальна ще й досі.

Особливої уваги заслуговує розробка питання виходу України до Чорного моря. Цій проблемі була присвячена праця генерала-хорунжого В. Савченка-Більського “Боспоро-Дарданелльське питання і необхідність панування України у Чорному морі” (1929 р.). “В незалежності від того, – зазначав автор, – в чиїх руках знаходяться Босфор та Дарданелли, Україна може мати ті або інші вигоди і невігоди, в залежності від цього повинна мати ту, чи іншу фльоту”⁵. В. Савченко-Більський виділив чотири варіанти вирішення Босфоро-Дарданелльської проблеми для України, а саме належність проток: а) Україні; б) другій могутній державі; в) слабшій державі; д) нейтральності проток. При цьому він активізував увагу на тому, що значення Криму для України в політичному плані має вагу тільки у випадку належності Босфора і Дарданелл могутній державі або коли протоки будуть відкритими. Це сприятиме побічному впливу різного характеру на Крим, “...а в разі об’явлення війни Україні, полегшає ворогові досягнення його, що дасть ворогові в руки всі стратегічні переваги на Чорному морі”⁶.

¹ Там само. – С. 235.

² Там само. – С. 235.

³ Крисаченко В.С., Мостяев О.І. Україна: природа і люди. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – С. 58.

⁴ Там само. – С. 60.

⁵ Савченко-Більський. Босфоро-Дарданелльське питання і необхідність панування України на Чорному морі // Табор. – 1929. – Ч. 11. – С. 4.

⁶ Там само. – С. 8.

Далі В. Савченко-Більський робить висновок про необхідність панування України на Чорному морі, що робить її “цілковито незалежною та могутньою державою... В разі ж чужого панування на Чорному морі, Україну чекає доля другорядної держави, яка буде експлуатуватися та знаходитися під чужим впливом і яка буде існувати лише номінально незалежною”¹. Думка, висловлена автором цих рядків, сьогодні досить актуальна, про що свідчить розвиток подій останніх років навколо Криму й України загалом.

Питання про роль України в “модерній” історії поставив І. Лисяк-Рудницький у праці “Історичні есе”, котрий вперше визначив місце України між Сходом та Заходом. На його думку, Україна є ближчою до східно-православної цивілізації, підкреслюючи, що “релігія завжди відділювала поляків і українців, незгладною лінією розмежування”, у той час, як “такої формальної демаркаційної лінії не було в українсько-російських взаєминах, і це ще одна з причин того, чому українцям важче національно відмежовуватися від росіян, ніж від поляків”².

Вищезазначене та аналіз наукової літератури³ дає підстави констатувати, що в історії України ми можемо виокремити наступні геополітичні доктрини:

слов'янофільську (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, І. Франко, М. Грушевський);

чорноморсько-балтійської федерації українців, білорусів, поляків і литовців (Ю. Липа, С. Рудницький);

чорноморсько-адриатичної федерації українців, чехів, словен, сербів і хорватів (С. Томашівський, С. Шелухін);

чорноморську (В. Савченко-Більський);

західноєвропейську (М. Драгоманов, Б. Крупницький, Д. Донцов, Д. Дорошенко, М. Хвильовий, В. Кубійович, П. Скоропадський, Є. Коновалець);

східно-західної рівноваги (І. Лисяк-Рудницький, М. Грушевський);

¹ Савченко-Більський. Босфоро-Дарданелльське питання і необхідність панування України на Чорному морі // Табор. – 1929. – Ч. 11. – С. 9.

² Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2-х т. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 85.

³ Темко Г. Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утворення державності. – К.: Варта, 1997. – 288 с.; Кухта Б. З історії української політичної думки першої половини ХХ століття: Навч. посіб. – 3-є вид. – Львів: Кальварія, 1999. – 202 с.; Крисаченко В.С., Мостяк О.І. Україна: природа і люди. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – 492 с.; Булгаков В.А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київ. нац. ун-т. – К., 2002. – 18 с.; Демчук П.О. Політологія. Підруч. для слухачів і курсантів вищих навчальних закладів Міністерства оборони України. – К.: КВГІ, 1998. – 316 с.; Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнар. науково-практичної конф. 18 – 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошицький О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 259-262; Сучасна українська політика: політики і політологи про неї / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. – К., 2000. – С. 63-73; Шевченко М.М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / ІВО АПН України. – К., 2004. – 18 с.

геоцентричну (С. Дністрянський, В. Винниченко).

Є сенс зауважити, що наукові дослідження вітчизняних геополітиків I пол. XX ст. орієнтувалися на події національно-визвольної боротьби українського народу проти російських, німецьких, польських та більшовицьких окупаційних воєнно-політичних структур.

Предметом геополітичних досліджень були:

географічне розташування України на перехресті торговельних і політичних зв'язків між Західною і Центральною Європою та країнами Сходу, що детермінувало геополітичний вибір між Сходом та Заходом;

протистояння між Україною та імперськими центрами впливу у контактах з країнами Європи, Середземномор'я, Азії та можливі сценарії геостратегії України як суверенної держави;

питання контролю над простором між Чорним морем та річками Дніпро й Дунай, що органічно формувало геополітичну вісь “північ-південь”;

історичні традиції української геополітики від найдавніших часів до початку XX ст.;

історія Української держави та етногенез українців під геополітичним кутом зору.

Вітчизняний дослідник О. Федоренко розглядає дослідження вітчизняних геополітиків за наступними *напрямами*:

географічний – наукові статті вчених-географів С. Рудницького і В. Кубійовича, у яких обґрунтовано роль географічного фактора у становленні і розвитку української державності, визначено Україну як природний, цілісний, територіальний простір, розроблено предметні аспекти української географічної політики;

ідейно-політичний – публікації громадських діячів М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського, які визначили Україну як геополітичну реальність, проаналізували матеріальні і духовні передумови становлення та утвердження Української держави;

історико-геополітичний – геополітичні праці Ю. Липи та його послідовників, у яких визначено геополітичні перспективи та історичну місію України стосовно домінування в Чорноморському геополітичному просторі;

політологічний – дослідницькі статті політологів і філософів І. Лисяка-Рудницького і О. Бочковського, які здійснили обґрунтування впливу геополітичних, психологічних та зовнішньополітичних чинників на формування геополітичних традицій українства¹. Цілком погоджуючись з О. Федоренком, пропонуємо до зазначеного переліку концептуальних напрямів української геополітики додати й воєнно-політичний напрям, репрезентований працями українських воєнних теоретиків XX ст. – генерал-хорунго В. Савченка-Більського, С. Петлюри та М. Колодзінського – автора “Української воєнної доктрини”.

¹ Федоренко О. Геополітика та геостратегія – складова частина українознавства // Українознавство. – 2003. – № 2-3 (7-8). – С. 88-94.

Створенням учення про геополітичну реальність України вітчизняна геополітика набула рис відносної завершеності. Тобто вона розробила і включила в себе, відповідно, вчення про географічні образи державно-територіальних утворень, геополітичну структуру світу та ідеї контролю над простором, котрі утворюють засади кожної національної школи геополітики.

Отже, історичний розвиток української геополітики має ті ж самі етапи розвитку, що й будь-яка національна геополітична школа, а саме: загальнофілософський, географічний і, власне, геополітичний¹. При цьому ми можемо констатувати наявність архетипу автохтонності, що невіддільний розпаду та зникненню, й дає змогу розглядати український народ як органічного господаря “на землі своєї Батьківщини із скіфо-сарматських часів”².

Інституалізація геополітики як науки та навчальної дисципліни в суверенній Україні є окремою складною темою і потребує ретельного дослідження, що автор і ставить за мету під час подальшої роботи у цій сфері.

¹ *Шевченко М.М.* Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / ІВФ АПН України. – К., 2004. – С. 6.

² *Шевченко В.І.* Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграф. центр «Фоліант», 2007. – С. 98.

УКРАЇНА – НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ, МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ

Скляр В.М. (Київ)

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ: ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ (1989-2001 рр.)

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. досліджуються етнічні процеси в Херсонській області напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності України.

За часів здобуття Україною незалежності відбулися суттєві зміни в етнічному складі її населення. Динаміка чисельності населення та його етнічного складу за 1989-2001 рр. мала суттєві регіональні відмінності. Крім загальних тенденцій в етнічних процесах, спостерігалися й особливості за окремими областями. Переписи населення 1989 та 2001 рр. найбільш повно і достовірно відобразили етнодемографічні процеси напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності України.

Етнічний склад населення України знайшов відображення в науковому **доробку** етнологів, демографів, географів та політологів: М.С. Дністрянського, В.Б. Євтуха, Ф.Д. Заставного, В.Т. Зіничча, В.О. Котигоренка, В.С. Крисаченка, І.Ф. Кураса, В.І. Наулка, Ю.А. Огульчанського, В.О. Романцова, О.А. Чиркова¹.

¹ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.; Євтух В.Б., Троцинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.; Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 726 с.; Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.; Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.;

Але в сучасній науковій літературі фактично відсутні дослідження етнічних процесів за часів незалежності України за окремими областями, зокрема і в Херсонській.

На основі опрацювання матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. були підготовлені таблиці¹. Аналіз статистичних матеріалів проводився за такими напрямками: динаміка чисельності всього населення, українців, етнічних меншин та окремих етносів; етнічний склад населення та структура етнічних меншин; розміщення всього населення, українців та етнічних меншин на теренах Херсонщини.

Загальна чисельність населення Херсонської області скоротилася з 1 236 970 осіб у 1989 р. до 1 172 689 осіб у 2001 р., тобто на 5,20 % (64 281 особу)². Темпи скорочення чисельності всього населення області за 1989-2001 рр. були дещо нижчими, ніж загальної чисельності населення України – 6,24 %³. Зменшення загальної чисельності населення в Херсонській області, як і загалом в Україні було спричинене депопуляційними процесами, що розгорнулися з початку 90-х рр. ХХ ст. Активне переселення на терени області турків (турків-месхетинців), вірменів, азербайджанців не могло компенсувати втрат від депопуляції. Скороченню чисельності всього населення сприяли також і міграційні процеси, притаманні насамперед євреям і частково росіянам та білорусам, особливо на початку 90-х рр.

Незважаючи на те, що депопуляція не оминула й українців, їхня чисельність на Херсонщині збільшилася з 936 944 осіб у 1989 р. до 961 584 осіб у 2001 р. Приріст склав 2,63 % (24 640 осіб)⁴. Зростання чисельності українців за 1989-2001 рр. стало не результатом природного приросту, а наслідком змін етнічної самоідентифікації частини представників меншин. За розрахунками С. Піскунова депопуляція серед українців у сільських поселеннях розпочалася ще з 1977 р., а в містах – з 1993 р.⁵

Темпи зростання чисельності українців у Херсонській області за 1989-2001 рр. були вищими, ніж загалом в Україні – 0,33 %⁶. Завдяки цьому

Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2004. – 200 с.; *Чирков О.А.* Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів // Українознавство: Календар-щорічник. – К., 1998. – С. 45-52.

¹ Національний склад населення України. – Ч. I. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Мінстат України, 1991. – С. 4-7, 30; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 23-27, 200-201; Архів Держкомстату України.

² Таблиця 1.

³ Розрахунки за даними: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

⁴ Таблиця 1.

⁵ *Піскунов С.* Відтворення населення України: етнічний аспект (демографічний аналіз) // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Чернівці: КВГІ, 1997. – С. 264.

⁶ Розрахунки за даними: Національний склад населення України. – Ч. I: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – С. 4; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

частка Херсонщини серед загальної чисельності українців в Україні навіть дещо збільшилася: з 2,50 % у 1989 р. до 2,56 % у 2001 р.¹. На відміну від радянської доби, за часів незалежності в Херсонській області, як загалом в Україні, спостерігалася зростання питомої ваги українців серед усього населення з 75,75 % у 1989 р. до 82,00 % у 2001 р., тобто на 6,25 %². Тобто виявилася тенденція до зростання етнічної однорідності населення. Рівень частки українців серед усього населення Херсонщини був вищим, ніж у сусідніх областях: Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській. До того ж, питома вага українців у етнічному складі населення Херсонської області залишалася помітно більшою, ніж загалом в Україні – 77,82 % у 2001 р.³.

Етнічний склад міського та сільського населення в Херсонській області, як і загалом в Україні, дещо відрізнявся. Зокрема, хоча частка українців серед міського населення залишалася меншою, ніж серед сільського, але за 1989-2001 рр. зростання її рівня було більш значним – на 7,90 %, з 70,59 % до 78,49 %. Зростання частки українців серед сільського населення Херсонщини не було таким помітним, як серед міського – на 3,41 %. Але при цьому, сільське населення області було більш етнічно однорідним, ніж міське. Частка українців становила в 1989 році 83,83 %, а в 2001 році – 87,24 %⁴.

Спостерігалися також і територіальні відмінності в питомій вазі українців серед населення окремих районів та міст Херсонської області. У 2001 р. серед усього населення північних районів області частка українців перевищувала 90 %, а в південних районах – 80 %. Лише в Приазов'ї (Генічеський район), значною мірою, за рахунок райцентру її рівень був нижчим – 65 %. Частка українців серед загальної чисельності населення Херсону становила в 2001 р. 75,70 %, серед усього населення міст обласного підпорядкування Каховки та Нової Каховки, відповідно, 82,10 % та 71,22 %⁵.

Визначальною ознакою етнічних процесів в Україні доби незалежності стало скорочення чисельності етнічних меншин і як наслідок цього – й їхньої питомої ваги серед усього населення. І Херсонська область не була винятком. Сукупна чисельність етнічних меншин Херсонщини за 1989-2001 рр. зазнала суттєвого скорочення – на 29,64 % (88 921 особу), з 300 026 осіб до 211 105 осіб⁶. Винятково за рахунок етнічних меншин за цей час

¹ Таблиця 3.

² Таблиця 2.

³ Розрахунки за даними: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

⁴ Розрахунки за даними: Національний склад населення України. – Ч. II: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К.: Мінстат України, 1991. – С. 230, 250; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 204-205.

⁵ Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

⁶ Таблиця 1.

скоротилася і загальна чисельність населення Херсонської області. Внаслідок протилежних напрямів змін чисельності українців та етнічних меншин змінювався також і етнічний склад населення. Частка меншин серед усього населення Херсонщини знизилася з 24,25 % у 1989 р. до 18,00 % у 2001 р., тобто на 6,25 %¹. За рівнем зосередження на теренах Херсонщини етнічні меншини поступалися українцям, відповідно 1,97 % та 2,56 % у 2001 р.²

Чисельність та напрями її змін за 1989-2001 рр. суттєво відрізнялися за окремими етнічними меншинами. Найбільшою за числом меншиною не лише в Херсонській області, а й загалом в Україні, були росіяни. Їхня чисельність в області зазнала досить значного скорочення з 249 522 осіб у 1989 р. до 165 211 осіб у 2001 р., тобто на 33,79 % (84 311 осіб)³. Темпи скорочення чисельності росіян за 1989-2001 рр. у Херсонській області були суттєво вищими, ніж загалом в Україні – 26,61 %⁴. Внаслідок цього знизився рівень частки Херсонщини серед загальної чисельності росіян в Україні з 2,20 % у 1989 р. до 1,98 % у 2001 р.⁵

Істотне зменшення чисельності росіян в Україні, у тому числі і в Херсонській області, впродовж 1989-2001 рр. було спричинене взаємодією декількох чинників. Зокрема, росіян не оминули процеси депопуляції, а також частково міграційні процеси. Але найбільший вплив на скорочення їхньої чисельності мали етнічні процеси. Серед росіян значне розповсюдження мали не лише ендегамні (моноетнічні), а й екзогамні (міжетнічні) родини. В умовах незалежності України етнічні процеси поступово набувають природного характеру, коли корінна більшість асимілює меншість насамперед через міжетнічні шлюби. Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають етнічне походження на користь домінуючої більшості. Тому частина росіян, які були народжені в українсько-російських родинах, у 2001 р. визнали свою належність до українців, що означало зміну етнічної самоідентифікації.

За рахунок скорочення чисельності росіян на тлі зростання чисельності українців за 1989-2001 рр. змінювався й етнічний склад населення Херсонщини. Питома вага росіян серед усього населення області зменшилася з 20,17 % у 1989 р. до 14,09 % у 2001 р., тобто на 6,08 %. Рівень частки українців за цей час збільшився на 6,25 %⁶. Про масштаб змін

¹ Таблиця 2.

² Таблиця 3.

³ Таблиця 1.

⁴ Розрахунки за даними: Національний склад населення України. – Ч. I: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – С. 4; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

⁵ Таблиця 3.

⁶ Таблиця 2.

етнічного складу свідчить таке порівняння: у 1989 р. кожен 5-й мешканець Херсонської області був росіянином, то в 2001 р. – вже кожен 7-й.

Переважаю за рахунок росіян за 1989-2001 рр. скоротилася не лише чисельність усього населення області, а й сукупна чисельність етнічних меншин. Зокрема, частка росіян серед скорочення загальної чисельності етнічних меншин становила 94,82 %¹. Внаслідок того, що чисельність росіян скорочувалася інтенсивніше, ніж сукупна чисельність меншин, змінювалася і структура етнічних меншин. Так, питома вага росіян серед усіх меншин разом взятих скоротилася з 83,17 % у 1989 р. до 78,26 % у 2001 р., тобто на 4,91 %². Але незважаючи на це скорочення три з чотирьох представників етнічних меншин області були росіянами.

На відміну від українців, територіальне розміщення росіян в області не було рівномірним. У Херсонській області, як і загалом в Україні, росіяни зосереджувалися переважно у великих містах. За рівнем урбанізації росіяни переважали українців. Три з чотирьох росіян в області були мешканцями міст. У 2001 р. найбільше росіян було в Херсоні – 67 129 осіб (20,69 % загальної чисельності населення) та в містах обласного підпорядкування – Новій Каховці (13 473 особи, 25,96 %), Каховці (5 771 особа, 15,12 %), а також у Генічеську (5 651 особа, 26,12 %). На обласний центр припадало 40,63 % загальної чисельності росіян у Херсонщині. Для порівняння, в Херсоні зосереджувалося лише 25,54 % загального числа українців³.

Серед міського населення Херсонщини питома вага росіян зменшилася з 24,92 % у 1989 р. до 17,63 % у 2001 р., тобто на 7,29 %. Частка росіян серед сільського населення була вдвічі меншою, відповідно, 12,73 % та 8,80 %, тобто скоротилася на 3,93 %⁴. Дещо вищою була частка росіян у південних та південно-східних районах області, зокрема в Генічеському, Нижньосірогозькому, Скадовському та Цюрупинському. Але в жодному місті чи районі області росіяни не склали більшості серед усього населення.

Аналіз статистичних матеріалів перепису 2001 р. свідчить, що переважна більшість росіян у Херсонській області були мігрантами – 73,24 % (121 001 особа). Причому лише 45 113 осіб (27,31 %) прибули на Херсонщину з інших областей України. 75 888 росіян (45,93 %) були мігрантами з-за меж України, у тому числі 62 474 особи (37,81 %) прибули з території Російської

¹ Розрахунки за даними таблиці 1.

² Таблиця 2.

³ Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

⁴ Розрахунки за даними: Національний склад населення України. – Ч. II: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К.: Мінстат України, 1991. – С. 230, 250; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 204-205.

Федерації. Інші росіяни були переважно вихідцями з Середньої Азії та Закавказзя, які переселилися звідти впродовж останнього десятиліття¹.

Окрім росіян, скоротилася і сукупна чисельність інших етнічних меншин з 50 504 осіб у 1989 р. до 45 894 осіб у 2001 р., тобто на 9,13 % (4 610 осіб)². Це скорочення на тлі зростання чисельності українців призвело до того, що частка всіх разом узятих етнічних меншин, окрім росіян, серед усього населення області знизилася за 1989-2001 рр. з 4,08 % до 3,91 %³. Для порівняння, серед загальної чисельності населення України питома вага етнічних меншин, окрім росіян була вищою – 4,90 % у 2001 р.⁴

Частка Херсонської області серед етнічних меншин, окрім росіян в Україні була меншою, ніж серед українців, відповідно, 1,94 % та 2,56 %⁵. Внаслідок того, що чисельність меншин, окрім росіян, упродовж 1989-2001 рр. скорочувалася повільніше, ніж чисельність росіян, відбулися зміни в структурі етнічних меншин області. Питома вага етнічних меншин, окрім росіян, збільшилася з 16,83 % до 21,74 %, тобто на 4,91 %⁶.

Чисельність кожної з меншин, окрім росіян, у Херсонській області була досить незначною, до того ж усі вони мали переважно дисперсний тип розселення. У 2001 р. в області нараховувалося 13 етнічних меншин з чисельністю кожної більше 1 тис. осіб. Зокрема, найбільша за чисельністю після росіян білоруська меншина становила лише 0,70 % усього населення Херсонської області (8 186 осіб). Чисельність татар складала 5 353 особи (0,46 %), вірменів – 4 548 осіб (0,39 %), молдаван – 4 179 осіб (0,36 %), турків (турків-месхетинців) – 3 795 осіб (0,32 %), кримських татар – 2 072 особи (0,18 %). Чисельність кожного з інших семи етносів: циганів, євреїв, поляків, німців, азербайджанців, корейців та болгар не перевищувала 2 тис. осіб⁷. Більшість представників цих меншин були мешканцями міст, і лише серед молдаван, турків (турків-месхетинців) та корейців переважало сільське населення.

За 1989-2001 рр. внаслідок дії депопуляційних і частково процесів етнічної асиміляції зменшилася чисельність білорусів, молдаван, поляків та болгар. Переважно завдяки міграціям скоротилася чисельність євреїв та німців. Дещо зменшилося також і число циганів. Найбільш суттєвого скорочення зазнали євреї. Їхня чисельність зменшилася з 7 340 осіб до 1 732 осіб, тобто на 76,40 % (5 608 осіб). І якщо в 1989 р. євреї посідали серед етнічних меншин за чисельністю третє місце після росіян та білорусів, то в

¹ Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

² Таблиця 1.

³ Таблиця 2.

⁴ Розрахунки за даними: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

⁵ Таблиця 3.

⁶ Таблиця 2.

⁷ Таблиці 1, 2.

2001 р. – лише дев'яте. Їхня питома вага серед сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян, скоротилася з 14,53 % у 1989 р. до 3,77 % у 2001 р. Більшість євреїв – 1467 осіб (84,70 %) мешкали в 2001 р. у Херсоні.

Істотно скоротилася також і чисельність білорусів: з 12 642 осіб у 1989 р. до 8 186 осіб у 2001 р., тобто на 35,25 % (4 456 осіб). Їхня частка серед сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян, скоротилася за цей час з 25,03 % до 17,84 %¹. Абсолютна більшість білорусів були мігрантами радянських часів і зосереджувалися переважно в містах області. Чисельність поляків скоротилася на 42,58 % (1 205 осіб), молдаван – на 25,61 % (1 439 осіб), болгар – на 20,12 % (262 особи), циган – на 12,57 % (252 особи) та німців – на 6,07 % (88 осіб)². За рівнем зосередження на теренах Херсонщини в 2001 р. білоруси, цигани та німці переважали українців, а молдавани, євреї, поляки та болгари поступалися їм³.

Навпаки, за рахунок міграцій у Херсонській області за 1989-2001 рр. збільшилася чисельність вірменів, турків (турків-месхетинців), азербайджанців та корейців. Цей приріст був великим у відносних, але досить незначним у абсолютних показниках. Зокрема, чисельність азербайджанців подвоїлася, число корейців збільшилося втричі, вірмен – учетверо, а турків (турків-месхетинців) у 470 разів (з 8 осіб до 3 759 осіб)⁴. Турки-месхетинці почали переселятися в Україну із Середньої Азії в кінці 80-х рр. XX ст. фактично як біженці після міжетнічного конфлікту, але більшість з них записалися не турками-месхетинцями, а турками. Херсонщина стала основним ареалом розселення представників цієї меншини в Україні – 42,24 % від загального їхнього числа. Масове переселення вірменів та азербайджанців було спричинене міжетнічними конфліктами в Закавказзі в 90-х рр. У 2001 р. частка області серед загальної чисельності вірменів в Україні становила 4,55 %, азербайджанців – 2,83 %, корейців 9,86 %. За рівнем зосередження на теренах Херсонщини ці меншини навіть переважали українців – 2,56 %⁵.

Окремого розгляду потребує визначення динаміки чисельності в Херсонській області кримських татар та татар за 1989-2001 рр. Кримські татари з кінця 80-х рр. поверталися з Середньої Азії, куди вони були депортовані ще в 1944 р., не лише до Криму, а й у Херсонську та Запорізьку області, бо в 1989 р. їхнє переселення на півострів було обмежене. Зокрема, в 1989 р. на теренах Херсонщини нараховувалося 5 716 кримських татар, а в 2001 р. – лише 2 072 осіб⁶. Абсолютна більшість з них (1 853 особи)

¹ Там само.

² Таблиця 1.

³ Таблиця 3.

⁴ Таблиця 1.

⁵ Таблиця 3.

⁶ Таблиця 1.

зосереджувалися в Генічеському районі¹. Реальна чисельність кримських татар в 2001 р. в області була дещо більшою. Частина кримських татар ідентифікували себе «татарами», як раніше в радянських паспортах. Тому і чисельність «татар» в області збільшилася з 2 145 осіб у 1989 р. до 5 353 осіб у 2001 р., тобто на 149,56 % (3 208 осіб). Сукупна чисельність кримських татар та татар у Херсонській області за 1989-2001 рр. не змінилася.²

Внаслідок суттєвих відмінностей у динаміці чисельності окремих етносів за 1989-2001 рр. відбулися зміни в структурі етнічних меншин у Херсонській області. Спостерігалось зростання питомої ваги тих етносів, чисельність яких за цей час збільшилася: вірменів, турків (турків-месхетинців), азербайджанців та корейців. І навпаки, скоротилася частка тих меншин, чисельність яких скоротилася, насамперед росіян та євреїв. Відбулися також і зміни в структурі меншин, окрім росіян, на користь етносів, чисельність яких зростає внаслідок міграцій³.

Сукупна чисельність представників інших етносів збільшилася з 7 084 осіб у 1989 р. і до 7 717 осіб у 2001 р., тобто на 8,93 % (633 особи)⁴. До цієї групи меншин входили окремі представники етносів, які були дисперсно розселені насамперед у містах Херсонської області. За походженням це були мігранти радянських часів з території колишніх союзних республік та автономій Російської Федерації, а також окремі представники етносів-реліктів Сибіру та Далекого Сходу, чисельність яких за 1989-2001 рр. зазнала скорочення. Навпаки, збільшилося число недавніх переселенців з Кавказу та вихідців з азійських країн. Чисельність кожного з цих етносів коливалася від поодиноких представників до декількох сотень осіб. Крім того, на теренах області мешкали 463 греки та 144 шведи – нащадки давніх мігрантів.

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. дав можливість виявити основні тенденції в змінах етнічного складу населення Херсонської області напередодні та в перше десятиліття незалежності України. Ці зміни етнічного складу відбулися на користь українців, незважаючи на демографічні процеси. Населення Херсонщини було і залишається більш етнічно однорідним, ніж України загалом. За винятком росіян, чисельність інших етнічних меншин в області було досить незначною. Жодна з меншин не мала ареалів компактного розміщення на території області, а були розселені дисперсно. Внаслідок міграцій збільшилася чисельність лише чотирьох меншин. Найбільш суттєвого скорочення чисельності зазнали євреї, поляки, білоруси та росіяни. За рахунок етнічних меншин впродовж 1989-2001 рр. скоротилася і загальна чисельність населення Херсонської області.

¹ Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

² Таблиця 1.

³ Таблиця 2.

⁴ Там само.

Таблиця 1

Етнічний склад населення Херсонської області
в 1989 та 2001 рр.

	1989	2001	1989-2001	
	осіб	осіб	осіб	%
все населення	1 236 970	1 172 689	-64 281	-5,20
українці	936 944	961 584	+24 640	+2,63
етнічні меншини	300 026	211 105	-88 921	-29,64
росіяни	249 522	165 211	-84 311	-33,79
етнічні меншини, крім росіян	50 504	45 894	-4 610	-9,13
білоруси	12 642	8 186	-4 456	-35,25
татари	2 145	5 353	+3 208	+149,56
вірмени	1 202	4 548	+3 346	+278,37
молдовани	5 618	4 179	-1 439	-25,61
турки	8	3 759	+3 736	y 467 p.
кримські татари	5 716	2 072	-3 644	-63,75
цигани	2 004	1 752	-252	-12,57
євреї	7 340	1 732	-5 608	-76,40
поляки	2 830	1 625	-1 205	-42,58
німці	1 450	1 362	-88	-6,07
азербайджанці	738	1 280	+542	+73,44
корейці	425	1 253	+828	+194,82
болгари	1 302	1 040	-262	-20,12
інші етноси	7 084	7 717	+633	+8,93

Таблиця 2

Структура всього населення, етнічних меншин
та етнічних меншин, окрім росіян
у Херсонській області (в %)

	1989	2001	1989- 2001	1989	2001	1989- 2001	1989	2001	1989- 2001
все населення	100,0	100,0	-	-	-	-	-	-	-
українці	75,75	82,00	+6,25	-	-	-	-	-	-
етнічні меншини	24,25	18,00	-6,25	100,0	100,0	-	-	-	-
росіяни	20,17	14,09	-6,08	83,17	78,26	-4,91	-	-	-
етнічні меншини, крім росіян	4,08	3,91	-0,17	16,83	21,74	+4,91	100,0	100,0	-
білоруси	1,02	0,70	-0,32	4,21	3,88	-0,33	25,03	17,84	-7,19
татари	0,17	0,46	+0,29	0,72	2,54	+1,82	4,25	11,66	+7,41
вірмени	0,10	0,39	+0,29	0,40	2,15	+1,75	2,38	9,91	+7,53
молдовани	0,45	0,36	-0,09	1,87	1,98	+0,11	11,12	9,11	-2,01
турки	0,00...	0,32	+0,32	0,00...	1,80	+1,80	0,01	8,27	+8,26
кримські татари	0,46	0,18	-0,28	1,91	0,98	-0,93	11,32	4,51	-6,81
цигани	0,16	0,15	-0,01	0,67	0,83	+0,16	3,97	3,82	-0,15
євреї	0,59	0,15	-0,44	2,45	0,82	-1,63	14,53	3,77	-10,76
поляки	0,23	0,14	-0,09	0,94	0,77	-0,17	5,60	3,54	-2,06
німці	0,12	0,12	0,00	0,48	0,65	+0,17	2,87	2,97	+0,10
азербайджанці	0,06	0,11	+0,05	0,25	0,61	+0,36	1,46	2,79	+1,33
корейці	0,03	0,11	+0,08	0,14	0,59	+0,45	0,84	2,73	+1,89
болгари	0,11	0,09	-0,02	0,43	0,49	+0,06	2,58	2,27	-0,31
інші етноси	0,57	0,66	+0,09	2,36	3,65	+1,29	14,03	16,81	+2,78

Таблиця 3

Частка Херсонської області серед усього населення України,
українців, окремих етносів (у %)

	1989	2001	1989-2001
	1	2	3
все населення	2,40	2,43	+0,03
українці	2,50	2,56	+0,06
етнічні меншини	2,14	1,97	-0,17
росіяни	2,20	1,98	-0,22
етнічні меншини, крім росіян	1,89	1,94	+0,05
білоруси	2,87	2,97	+0,10
татари	2,47	7,30	+4,83
вірмени	2,22	4,55	+2,33
молдовани	1,73	1,62	-0,11
турки	3,05	42,24	+39,19
кримські татари	12,21	0,83	-11,38
цигани	4,18	3,68	-0,50
євреї	1,51	1,67	+0,16
поляки	1,29	1,96	+0,67
німці	3,83	4,09	+0,26
азербайджанці	2,00	2,83	+0,83
корейці	4,90	9,86	+4,96
болгари	0,56	0,51	-0,05

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бабич Надія Денисівна** – кандидат філологічних наук, професор кафедри історії і культури української мови Чернівецького національного університету. **81**
- Байбаков Руслан Анатолійович** – аспірант кафедри українознавства, педагогіки та культурології Севастопольського національного технічного університету. **77**
- Безсмертна Наталія Сергіївна** – аспірантка відділу «Мова як українознавство» НДІУ. **250**
- Берест Ігор Романович** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка. **333**
- Бикова Тетяна Валеріївна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. **183**
- Боднарчук Юлія Юріївна** – аспірантка кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету. **392**
- Вакуленко Галина Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. **225**
- Вакульчук Ольга Анатоліївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу формування музичного фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. **295**
- Волос Ольга Василівна** – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. **134**
- Герінбург Ольга Вікторівна** – аспірантка кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету. **327**
- Гецько Ю.Ю.** – старший викладач Закарпатського державного університету. **302**
- Гордієнко Михайло Григорович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України. **213**
- Даренська Віра Миколаївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії культури та культурології філософського факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. **42**
- Дацків Ігор Богданович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Тернопільського національного економічного університету. **346**

Димань Тетяна Миколаївна – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри екотрофології Білоцерківського державного аграрного університету.	438
Доброносова Юлія Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Державної академії житлово-комунального господарства.	127
Довбня Віктор Миколайович – кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.	60
Зеленчук Ярослав Іванович – молодший науковий співробітник Філії «Гуцульщина» НДІУ.	190
Іванцова Оксана Петрівна – викладач Житомирського агротехнічного коледжу, аспірантка Житомирського університету імені Івана Франка.	113
Калінічева Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету економіки та управління Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, докторантка Інституту вищої освіти АПН України.	94
Клименко Надія Михайлівна – молодший науковий співробітник відділу «Мова як українознавство» НДІУ.	270
Клипа Наталія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.	225
Ковалишин Леся Володимирівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.	258
Колчина Ірина Рудольфівна – пошукач кафедри українознавства, педагогіки та культурології Севастопольського національного технічного університету.	77
Кондратюк Кость Костьович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.	333
Кононенко Петро Петрович – доктор філологічних наук, професор, академік Української академії наук, Академії наук Вищої школи України, Української Вільної Академії наук у США, Міжнародної Слов'янської академії, Української академії політичних наук, Президент Міжнародної асоціації "Україна і світове українство", директор НДІУ.	7
Кононенко Тарас Петрович – кандидат філософських наук, доцент, заступник директора НДІУ з наукової роботи, завідувач відділу філософсько-психологічних проблем українознавства НДІУ.	402
Коротя-Ковальська Валентина Павлівна – завідувач відділу національної культури НДІУ, Народна артистка України.	429
Кратасюк Людмила Миколаївна – старший викладач кафедри педагогіки Житомирського державного університету ім. І. Франка.	176
Кушнірова Лариса Василівна – викладач факультету педагогіки та практичної психології Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.	246

Лесбедєва Ольга Владиславівна – молодший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.	309
Лотоцька Оксана Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету.	356
Луценко Анатолій Васильович – магістр державного управління, ад'юнкт Національної академії оборони України.	488
Малога Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної академії оборони України.	363
Малютіна Ірина Петрівна – аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського.	442
Михайлюк Валентина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної і виховної роботи, завідувач кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету.	106
Ореховський Вадим Олегович – кандидат історичних наук, доцент, кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.	421
Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка.	233
Печенюк Ігор Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.	457
Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.К. Винниченка.	88
Радевич-Винницький Ярослав Костянтинівич – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, старший науковий співробітник НДІУ.	157
Скляр Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	496
Сніжко Валерій Володимирович – кандидат біологічних наук, завідувач відділу природи та психології етносу НДІУ.	481
Сова Маргарита Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент кафедри українознавства, педагогіки та культурології Севастопольського національного технічного університету.	198
Сокаль Ігор Іванович – кандидат історичних наук, заступник начальника кафедри суспільних наук Національної академії оборони України.	151
Тополь Ольга Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.	205
Федоренко Олександр Анатолійович – науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	481

Федотова Оксана Олегівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури НДІУ.	392
Фігурний Юрій Степанович – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ.	374
Фляк Марія Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університет ім. Івана Франка.	143
Чирков Олег Адольфович – науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.	472
Чорний Віталій Сергійович – кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри суспільних наук Національної академії оборони України.	412
Чупрій Леонід Васильович – кандидат філософських наук, старший консультант відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень, доцент кафедри філософії, політології та права Київського Славістичного університету.	51
Ярохно Лідія Іванівна – вчитель – методист, учитель української мови та літератури Старокостянтинівської гімназії Старокостянтинівської міської ради Хмельницької області.	276
Ятишук Оксана Василівна – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.	285